مێژووی ئەدەبی کوردی

بەرگی پێنجەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پڕۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی پێنجەم

نێوانی هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی سەدەی بیستەم

١٩١٤ – ١٩٤٥

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

د. مارف خەزنەدار
مێژووی ئەدەبی کوردی - بەرگی پێنجەم
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠١٣
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ٢٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٧٣٣ - ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: ناسح ساڵح
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد

ناوەرۆک

پێشەکی ... 11

بەشی یەکەم

کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا ... 14

بەشی دووەم

میهرەجانی شیعری نوێ و پەرەسەندنی پەخشان ... 19

میهرەجانی شیعری نوێ ... 19

پەرەسەندنی پەخشان ... 39

بەشی سێیەم

ڕەنگدانەوەی کەسێتی شێخ مەحموود لە ئەدەبی کوردیدا ... 46

بەشی چوارەم

ڕەنگدانەوەی هەردوو جەنگی گێتیی لە ئەدەبی کوردیدا ... 60

جەنگی یەکەمی گێتی ... 60

جەنگی دووەمی گێتی ... 74

بەشی پێنجەم

پیرەمێرد ... 101

پێشەکی ... 101

ژیانی شاعیر ... 103

پلەی ڕۆشنبیری ... 108

شیعری پیرەمێرد ... 110

پەخشانی پیرەمێرد ... 121

بەشی شەشەم

نموونەی شیعری پیرەمێرد ... 126

شـیـعـری ئایینی 126
فرمێسکی نهێنی بۆ چارەنووسی کورد 127
شێخ مەحموود و پیرەمێرد 133
دیمەنی بەفری سلێمانی 129
جەنگی دووەم و سوێندخۆران 138
پیرەمێرد و بنەماڵەی مەلیکی عیراق 145
پیرەمێرد و نەورۆز 150
شیعری عەرووزی 152

بەشی حەوتەم

مستەفا شەوقی 161
ژیانی شاعیر 161
مستەفا شەوقی ڕۆشنبیر و نووسەر 162
شیعری مستەفا شەوقی 163
پەخشانی مستەفا شەوقی 164
نموونەی شیعری 164

بەشی هەشتەم

میرزا غەفوور 176
ژیانی شاعیر 176
شیعری میرزا غەفوور لە ڕووی ڕوخسارەوە 178
شیعری میرزا غەفوور لە ڕووی ناوەرۆکەوە 179
نموونەی شیعری میرزا غەفوور 180

بەشی نۆیەم

ئەدیب 196
ژیانی ئەدیب 196
شیعری ئەدیب لە ڕووی ڕوخسارەوە 197
شیعری ئەدیب لە ڕووی ناوەرۆکەوە 198
نموونەی شیعری ئەدیب 198

بەشی دەیەم

نــاری 209

ژیـانـی 209

شـیـعری 211

نموونەی شـیـعری 214

پەخـشـانی 231

بەشی یازدەم

زێوەر 237

ژیانی زێوەر 237

بـەرهـەمـی ئـەدەبی زێوەر 239

شـیـعری زێوەر لە ڕووی ڕوخـسـارەوە 241

شـیـعری زێوەر لە ڕووی نـاوەرۆکەوە 244

بەشی دوازدەم

حـەمـدی 283

ژیانی حـەمدی 283

دیوانی حـەمدی 285

شیعری حەمدی لە ڕووی ڕوخسارەوە 287

گەشتی گێتییە دەوڵەمەندەکەی حەمدی 288

بەشی سێزدەم

سـافی 337

ژیانی شاعیر 337

شیعری سافی 239

نموونەی شیعری سافی 342

بەشی چواردەم

حـەسـەن 357

ژیانی حـەسـەن 357

شیعری حـەسـەن 359

نموونەی شـیـعری حـەسـەن 360

بەشی پازدەم

مەلا محەمەدی کۆیی 379
ژیانی مەلا محەمەد 379
شیعری مەلا محەمەد 381
نموونەی شیعری 383

بەشی شازدەم

ئەمین زەکی 399
ژیانی ئەمین زەکی 399
ئەمین زەکیی ڕۆشنبیر 401
بەرهەمی ئەدەبی ئەمین زەکی 402

بەشی حەڤدەم

سابیری 408
ژیانی 408
شیعری 409
نموونەی شیعری 411

بەشی هەژدەم

شوکری فەزلی 419
ژیانی 419
شیعری 421

بەشی نۆزدەم

فوئاد 443
ژیانی شاعیر 443
شیعری فوئاد 444
نموونەی شیعری فوئاد 445

بەشی بیستەم

حوزنی 461
ژیانی حوزنی 461

حوزنیی مێژوونووس 462
حوزنیی هونەرمەند 463
حوزنیی ڕۆژنامەنووس 464
حوزنیی نووسەر و شاعیر 466
نموونەی پەخشانی حوزنی 467
نموونەی شیعری حوزنی 468

بەشی بیست و یەکەم

ئەحمەد موختار 475
ژیانی ئەحمەد موختار 475
شیعری ئەحمەد موختار 476
شیعری ئەحمەد موختار لە ڕووی ڕوخسارەوە 478
شیعری ئەحمەد موختار لە ڕووی ناوەرۆکەوە 480
نموونەی شیعری ئەحمەد موختار 480

بەشی بیست و دووەم

عەبدولواحید نووری 501
ژیانی عەبدولواحید نووری 501
عەبدولواحید نووری ڕۆشنبیر 503
عەبدولواحید نووری نووسەر 505
نموونەی پەخشانی عەبدولواحید نووری 506
عەبدولواحید نووری شاعیر 508
نموونەی شیعری عەبدولواحید 508

بەشی بیست و سێیەم

بێکەس 515
ژیانی شاعیر 515
شیعری شاعیر 517
گەشتی گێتیی شیعرایەتی بێکەس 519

بەشی بیست و چوارەم

میهری 549

ژیـانـی 549
شـیـعری 550
نموونەی شـیـعری 552

بەشی بیست و پێنجەم

دڵـدار 565
ژیانی دڵدار 565
شـیـعری دڵدار 567
پەخشـانی دڵدار 592
بیبلیـۆگرافیـا 603

پێشەکی

ئەم بەرگی پێنجەمەی «مێژووی ئەدەبی کوردی»یە گێڕانەوەی بەسەرهاتی ئەدەبی نەتەوەییە لە نێوان هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم (١٩١٤ – ١٩٤٥). بەزۆری بەرهەمی ئەدەبی لە ناو کورد و نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە سەردەمی پەیدابوونییەوە شیعر بووە، بەو پێیە ئەدەبی کوردیش لە سەرەتای سەرهەڵدانییەوە تا دوا ساڵانی سەدەی نۆزدەم بریتی بووە لە شیعر. کە وتراوە «مێژووی ئەدەبی کوردی» تا ئەو سەردەمە مێژووی شیعری کوردی بووە. ئەو چوار بەرگەی مێژووی ئەدەبی کوردی بەگشتی بریتی بوو لە مێژووی شیعری کوردی. لەم بەرگە و بەرگی دوای ئەو جگە لە شیعر باس لە بەسەرهاتی پەخشانیش دەکرێ. ئەم شێوە تازەیە لە ئەدەبی کوردیدا پەرەی سەند، گەلێ بابەتی ئەدەبی بەپەخشان پەیدا بوون، وەکو وتار و چیرۆک و ڕۆمان و شانۆگەری و پەخشانە شیعر و گەلێ هونەری دیکە. لەگەڵ ئەوەی پەخشان لەم قۆناغەدا جێگەی دیاری بۆ خۆی پەیدا کردبوو کەچی هێشتا شیعر بەسەریدا زاڵ بوو، بۆیە بەرهەمی ئەدەبی لەو ڕۆژگارانەدا زیاتری شیعر و کەمتری پەخشان بوو.

لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا نەریتێکی نابەجێ هەیە لە چوارچێوەی بیری دواکەوتوو دەسووڕێتەوە بریتییە لە شاردنەوەی خوو و ڕەوشت و کرداری ناوچەیی لە دیاریکردنی چاکە و خراپەی ئادەمزاد. بەم جۆرە چاکە دەخرێتە ڕوو و خراپە دادەپۆشرێ. ئەم نەریتە تایبەتی نییە بەکورد بەڵکو لە ناو نەتەوە هاوسێکانی کوردیشدا باوە.

ڕەوشتە خراپ و ناشیرینەکانی ناو کوردەواری دەکرێن بەدوو بەشەوە: یەکەمیان ئەو کردارانەی لە کۆمەڵدا بەخەوش و تاوان دەژمێررێن، وەکو دزی و ئازاردان و کوشتنی خەڵکی و سەرخۆشی و بەدمەستی و قومارکردن و هەتیوبازی و موبالەغەکردن لە مێبازی و هی دیکە، دووەمیان بیروباوەڕی سیاسی و هەڵوێست بەرامبەر بەداگیرکەرانی وڵاتی کورد لە لایەن دەوڵەتە ئەمپریالیست و

کۆلۆنیالیستەکانی ئەوروپا یا هاوسێیانی کورد خۆیەوە. لەم هەڵسوکەوتەدا سانسۆری دەسەڵاتی بێگانە یا خۆیی ڕاستی دەشارێتەوە، لەباتی ڕاستی زانیاریی ناڕاست لە مێژوودا دروست دەبێ، بەم ڕەنگە مێژوو دەشێوێنرێ ناڕاستی دەبێتە سەرچاوە.

بۆ بەڵگە لە مێژووی گشتیی نەتەوەی کورد، بەتایبەتی لە مێژووی ئەدەبیدا شاعیر و نووسەرانمان هەموویان پیاوی باشن، خراپەیان نەکردووە، ئازا و جەسوورن، چاوتێر و میوانپەروەرن. لە ڕووی بیروباوەڕی سیاسیشەوە ڕاستی دەشێوێنرێ. شاعیرێک ستایشی مەلیکی عیراقی کردووە، لە هەڵوێستێکدا لەگەڵ میری بووە، ئەم کردەوانە چاکەی کوردیان تێدا نەبووە. ئەو بەرهەمانە شارراونەتەوە. شاعیرێکی دیکە ئینگلیزخوا بووە، ستایشی ئەم بێگانەیەی شارراوەتەوە، هەروەها لە دژی ڕووسی نووسیوە، واتە ستایش ئینگلیز و داشۆرینی ڕووسی بووە، هەردوو بەرهەمیان شاردۆتەوە چونکە ڕای گشتی ئەو سەردەمە ئەمەی خواستووە، ئەمە چی ساختەیێکە لە مێژوودا دەکرێ!

لەم کتێبەدا هەوڵ دراوە تا ڕادەیێک ئەم زانیارییە شارراوانە ئاشکرا بکرێن، ئەمە لە پلە و پایەی هیچ شاعیر و نووسەرێکمان کەم ناکاتەوە، چونکە مەبەس نرخی ئیستێتیکی بەرهەمەکەیە نابینی بەحسێب هەندێ شیعری شێخ ڕەزا جنێوێکی بازاڕییە کەچی ئاسۆیێکی هونەراوی وای داوەتە جنێوەکە کردوویەتی بەبەرهەمێکی بەرز، زیانی بۆ خۆی نییە ئەگەر بەجنێوفرۆش بژمێررێ، زیانی بۆ جنێو پێدراویش نییە چونکە بەرهەمی بەرزی لە جنێو دروست کردووە.

لەم ماوەیەدا پێویستە هەندێ لایەنی هەڵسوکەوتی ئەم کتێبە ڕوون بکرێتەوە لە بابەت چوار بەرگەکەی پێشووەوە:

١- لە تێکستی بەڵگە و نموونە شیعرییەکانی ئەم کتێبە هەندێ وشە و زاراوەی فەرهەنگی هەیە لەوانەیە پێویستییان بەلێکدانەوە و ڕوونکردنەوە هەبێ، کەچی ئەم کارە پشت کوێ خراوە بۆ ئەوەی خوێنەر بەهۆی سەرچاوەی دیکەوە بتوانێ بگاتە مانای وشە و زاراوەکان، بەگشتی هەوڵ دراوە بەو شێوەیەی لە دەم دێنە دەرەوە وەکو خۆیان بڵاو بکرێنەوە.

٢- لە تێکستی هەموو ئەو شیعرانەی بۆ بەڵگە لەم کتێبەدا تۆمار کراون دەستووری خاڵبەندی بەکار نەهێنراوە، چونکە لەبەر کێش و ئاواز و ڕیتمی

شیعرەکە نابێ هۆشی خوێنەری بۆ هیچ لایێکی دیکەدا بچێ، ئەم دیاردەیە لە شیعری کلاسیکی هەموو نەتەوە هاوسێکانمان وەکو عەرەب و عەجەم و تورکی عوسمانی ڕەچاو کراوە.

٣- کۆمەڵێک وشە و زاراوە لە تێکستی شیعرەکاندا لە ڕووی ڕاست نووسینەوە بەجۆرێک هاتوون، لە زمانی کتێبەکەدا بەشێوەیێکی دیکە نووسراونەتەوە. هەندێ جاریش هەردوو بابەتەکە لە تێکستی شیعر و نووسینی کتێبەکەدا تێکەڵ بەیەکترین، لە ڕووی زانستییەوە ئەم دیاردەیە هیچ گیروگرفتێک نانێتەوە.

هەندێ لەو وشانە لەم ماوەیەدا دەخرێنە بەرچاو: «(بولبول - بلبل)، (زولف - زلف)، (حووری - حۆری)، (بوت - بت)، (دونیا - دنیا)، (ڕووح - ڕۆح)، (خەڵق - خەڵک)، (زولەیخا - زلێخا)، (موژدە - مژدە)، (موفتی - مفتی)، (مورید - مرید)، (دائیم - داییم - دایم)، (عەشیرەت - عەشرەت)، (داغ - داخ)، (کەسێتی - کەسایەتی)، (کاریکاتۆر - کاریکاتێر)، (عاشیق - عاشق)، (عیشق - عەشق - عشق)، (بیستان - بێستان)».

٤- بەگشتی لەم کتێبەدا بۆ دیارکردنی ساڵی هەموو ڕووداوەکان ڕۆژژمێری ڕۆژئاوایی بەکارهێنراوە و ڕەمزی (م)ی بۆ دانراوە بەمانای (مەسیحی) نەک تەنیا (میلادی)، دیارە ئەگەر ڕۆژژمێری هیجریش بەکار هاتبێ (هـ)ی بۆ دانراوە.

ئەم بەرگە و ئەوانەی پێشوو دیارییێکن هەرچۆنێ بێ و بەهەموو جۆرە پێوانەیێک کەڵکیان هەیە.

خوێنەر و خوێندەواری کوردی ئازیز چاوەنۆڕی بەرگی داهاتوو بن.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی - مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا

سیاسی – کۆمەڵایەتی

کوردستانی خاکی کوردەواری بۆ جاری یەکەم لە کۆتایی جەنگی چاڵدیران (١٥١٤) لە باکوورەوە بۆ باشوور کرا بەدوو کەرتەوە، لای ڕۆژهەڵاتی کەوتە ژێر دەستی فەرمانڕەوایی عەجەم، لە ڕۆژگارانی دەسەڵاتی سەفەوییەکانەوە تا ئێستا؛ لای ڕۆژئاوای کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی عوسمانییەوە تا جەنگی یەکەمی گێتی. بەم پێیە کوردستانی ئێران لە ماوەی شەش سەدەدا گۆڕانێکی سنووری ئەوتۆی بەسەردا نەهات شایانی باس بێ. سنوورەکەی لە پێشانا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و لە پاشانا لەگەڵ عیراق هەر ئەوەیە کە لە دوای جەنگی چاڵدیران دیاری کراوە.

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و ڕووخانی سەڵتەنەتی عوسمانی هەموو هەرێم و ناوچە کوردنشینەکانی ئەو ئیمپیراتۆرییەتە بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا دابەش کران کە بەپێی بڕیاری دەوڵەتە سوێندخۆرە سەرکەوتووەکانی جەنگ دروست بوون. بەم جۆرە خاکی کوردەواری تەنیا بۆ چاکە و بەرژەوەندی دەوڵەتە ئەمپریالیستەکان بوو بەتایبەتی بەریتانیا و فرەنسا، هەروەها بۆ چاکەی نەتەوەکانی تورک و عەجەم و عەرەب خاکی کوردەواری سەردەمی عوسمانی پارچە پارچە کرا و هەر بەشێکی کەوتە ناو ئەو دەوڵەتانەی لە دوای جەنگ پەیدابوون. بەم ڕەنگە چەند کوردستانێک کەوتە ناوەوە لە تورکیا و عیراق و سووریا، بێ گومان کوردستانەکەی ئێرانیش بەشێکی گرنگە لەم خاکە نەتەوەییە و هەموویان پێکەوە کوردستانی گەورە دروست دەکەن.

کوردستانی تورکیا

کوردی ئەو کوردستانەی کەوتە ژێر دەستی تورکەوە دەستەوئەژنۆ نەوەستا. میللەت چووە مەیدانی خەباتەوە لە پێناوی مافی نەتەوایەتی. هەڵسان و ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی دوای جەنگی یەکەمی گێتی بەردەوام بوون تا نزیک هەڵگیرسانی ئاگری جەنگی دووەم. خەباتی چەکداری کورد لە پێناوی مافی نەتەوایەتی وەستانی بۆ نەبوو. بەفەرماندەی هەندێ لە سەردارانی ڕاپەڕینی کورد وەکو شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥)، ڕاپەڕینی ناوچەی ئارارات (١٩٢٧ – ١٩٣١) ئیحسان نووری پاشا فەرماندەی لەشکر بوو، شۆڕشی سەید ڕەزا لە دەرسیم (١٩٣٦ – ١٩٣٧)، ئەم شۆڕشانە هیوا و ئامانجی کورد بوون، سەرنەکەوتن و خرانە گۆڕەوە. گیروگرفت و دووبەرەکی ناوەوەی کورد خۆی و سیاسەتی دەرەوەی هێزە ئەمپریالیستەکان بەچاکەی خۆیان و تورک گەڕایەوە.

ئەو کارەساتانەی بەسەر ئەم کوردەدا هات بوون، لە مێژوودا بەدەگمەن وێنەیان تۆمار کراوە. سووتاندنی دێهاتی کورد و ئاوارەکردنی خەڵک بۆ هەرێمە دوورەکانی ڕۆژئاوای تورکیا، کوشتنی ژن و منداڵ و پیری کورد کارەساتێک بوو زمان لاڵە و بۆی باس ناکرێ و قەڵەم بێ نووکە و بۆی نانووسرێ. سەرەڕای ئەم هەموو مەینەتییە سیاسەتی بەتورک کردن کەوتە پراکتیکەوە. لە دەستووری دەوڵەتی تورکیای ئێستا ئەوە هاتووە «هەر کەسێکی لە تورکیا دەژی تورکە. تورکیا هی تورکانە». بەم جۆرە لە دوای جەنگی یەکەمەوە تا جەنگی دووەم مەسەلەی زمان و ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی لە تورکیادا لە گۆڕی نییە. زمانەکە وەکو دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی لە ناو خەڵکی کورددا مایەوە بەتایبەتی لە دێهات و ناوچە کشتوکاڵییەکاندا. بەپێی ئەم هەڵوێستەی فەرمانڕەوایانی تورک بەرامبەر بەکورد کۆمەڵی کوردەواری ئەوێ لە گۆڕان و پەرەسەندن و پێشکەوتن وەستا. دوا هەناسەی مردنی بوو ئەگەر زمانی ڕۆژانەی قسەکردن لە ناو خەڵکی کورددا نەمابایەوە و گیانی نەتەوایەتی (کوردایەتی) نەدەمایەوە، لەبەر ئەوە مانەوەی زمانی کوردی لە ناو خەڵکی کوردی تورکیا و هەستکردن بەگیانی نەتەوایەتی بووە هۆی ئەوەی ئەم میللەتە چارە ڕەشە نەمرێ و هیوای باب و باپیرانی بهێنێتە دی و ئامانجی ئەوان و نەوەی ئێستا بداتە دەست نەوەکانی داهاتووی کورد بۆ ئەوەی بەسەربەستی بژین.

مەسەلەی ئەو کوردەی کەوتنە ناو دەوڵەتی عیراقەوە بەجۆرێکی دیکە کەوتەوە. لە دوای جەنگی یەکەم کوردی ناوچەکانی کوردستانی باشوور بەتایبەتی لە سلێمانی هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی قەومییان دەدا. هەڵسانەکانی شێخ مەحموود بەڵگەی ئارەزووی میللەتی کورد بوون. جەنگەکانی شێخ مەحموود ئەگەرچی هەندێ جار سەری دەگرت و سێ جار حوکومەتی کوردستانی باشووری دانا و خۆی بوو بەمەلیک بەڵام ئەنجام کوژاندنەوەی هەموو ڕاپەڕین و شۆڕشەکان بوو، لەگەڵ ئەوەشدا وەنەبێ مەیدانی خەبات تەنیا لە ناوچەی سلێمانی بووبێ، بەڵکو لە پاش دامرکاندنەوەی هەڵسانەکانی شێخ مەحموود ڕاپەڕین لە ناوچەی بارزان تەقییەوە. ڕیشەی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگارێکی پێشتر لەو کاتەی شێخ عەبدولسەلام بارزانی لە ڕووی دەسەڵاتی عوسمانیدا وەستا، ئینجا شێخ ئەحمەدی بارزانی (١٩٣٠) ئەوجا مەلا مستەفای بارزانی لە دەوروبەری جەنگی دووەم ڕاپەڕینی بارزانییان بەردەوام بوو، پێوەندی لە نێوان ئەمانە و فەرمانڕەوایی قازی محەمەد لە کوردستانی ئێران لە ناوەوە بوو تا ئاوارەبوونیان لە ڕووسیا (١٩٤٧).

لە دوای جەنگی یەکەم و سەرنەکەوتنی جەنگەکانی شێخ مەحموود و دروستبوونی دەوڵەتی عیراق چارەنووسی ئەم بەشەی کوردەوارییە بەجۆرێکی دیکە کەوتەوە. ئەنجامی هەموو هەوڵ و تەقەلا و کۆششی نیشتمانپەروەرانی کورد لەسەر ئەوە نیشتەوە سوود لە قانوونی زمانانی ناوچەیی (قانون اللغات المحلیه) وەربگرێ. ئەمە بووە سەرچاوەیێک بڕێک مافی مرۆڤایەتی و خوێندەواری بۆ کورد دابین کرد، لە قسەکردن بەکوردی، جلوبەرگی قەومی لەبەرکردن، زمانی خوێندنی قوتابخانەکان کوردی بێ، بڵاوکردنەوەی کۆوار و کتێبی کوردی، دامەزراندنی کۆمەڵە و یانەی ڕۆشنبیری، بەشی کوردی لە ئێسگەی ڕادیۆی بەغدا هەبێ، هەندێ شتی دیکەش.

بەڕاستی ئەم بەشە کەمە لە مافی نەتەوایەتی بووە هۆی ئەوەی مالّی کوردی عیراق لە مالّی کوردی هەموو ئەو وڵاتانەی کوردیان بەسەر دابەش کرا جیا ببێتەوە. لەبەر ئەوە ڕاستە ئەگەر بووترێ کوردستانی عیراق تا ڕادەیێک بوو

بەتاکە مەڵبەندێک بۆ پاراستنی هەموو ئەدگارە نەتەوەییەکانی کورد، لە دوا جاردا بەگشتی پاراستنی کورد خۆی لە نەمان. ئەم دیاردەیەی کوردستانی عیراق ڕیشەی مێژوویی هەیە، زیاتر لە سەدساڵێک پێش جەنگی یەکەمی گیتی، سامانێکی نەتەوایەتی لە ئەدەبی کوردی لە ناوچەی سلێمانی دروست بوو، ئەم دیاردەیە یارمەتییێکی زۆری دا بۆ ئەو چۆرە ئازادییەی لە کوردستانی عیراق لە ناوەوە بوو ئەدەبی کوردی بەردەوام بێ و زیاتر پەرە بستێنێ و ببێتە ڕەمز بۆ هەموو نەتەوەی کوردی دیکەی پارچەکانی کوردستان.

کوردستانی سووریا

کوردستانی سووریا ڕەنگدانەوەی کوردستانی باکوورە چونکە پارچەیێکە لە خاکی جزیرەی کە بەشی زۆری کەوتۆتە ناو تورکیای ئێستاوە، لەیەک نەچوونیان تەنیا ئەوەیە سووریا وڵاتێکی عەرەبییە و تورکیا تورکییە. لە هەموو ڕوویێکەوە جیاوازییێکی ئەوتۆ لە نێوان کوردی کوردستانی تورکیا و کوردی سووریادا نییە. بەچاوێکی نزم تەماشای کورد دەکەن، سیاسەتی نەتەوەیی شۆڤێنییەتی عەرەب بەرامبەر بەکورد بەکار دەهێنرێ. نایانەوێ ڕەگەزنامەی هاووڵاتی سووریا بدەن بەکورد، ناوی کوردی بۆ کوڕ و کچ لە سووریا قەدەغەیە. تەنیا ئەوە هەیە لە ماوەی پێش جەنگی دووەم و لە ڕۆژانی جەنگدا حاڵی کورد باشتر بوو، بۆرە سەربەستییێک لە ناوەوە بوو چونکە لەو سەردەمەدا سووریا لە لایەن فرەنساوە داگیر کرا بوو تا ساڵی ١٩٤٧ لەوێ کشایەوە. لەو کاتەدا کورد هەندێ مافی هەبوو، بزووتنەوەیێکی خوێندەواری لە ناوەوە بوو، شاعیر و نووسەریان لێ هەڵکەوت، کۆمەڵێک کتێب و کۆواریان بەزمانی کوردی و ئەلفوبێی لاتینی بڵاو کردەوە. بەدرخانییەکان و شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیرانی کورد دەوری گرنگیان هەبوو لەو بزووتنەوەیەدا.

کوردستانی ئێران

بەڕاستی کوردستانی ئێران بارودۆخێکی تایبەتی هەبوو، ئەگەر بووترێ گۆڕانێکی ئەوتۆ بەسەر کوردی ئەوێدا نەهاتووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سەفەوی و قاجار و پەهلەوی و خومەینییەوە، ئەم قسەیە لە ڕاستی دوور

ناکەوێتەوە. لە نیوەی یەکەمی سـەدەی بیستەم بەپلەی یەکەم بزووتنەوەی ئەدەبی و ڕۆشنبیری و بەپلەی دووەم هەستی نەتەوەیی کوردی لە ناوچەی موکریاندا هەبوو. ناوچەکانی دیکەی دەوروبەری شاری سنە (لە ئێران ئوستانی کوردستانی پێ دەڵێن) و کرماشـان و ئیلام و لوڕ تا کەنداو لەو سـەردەمـەدا کپ بوو، جمـوجـۆڵی ڕۆشنبیری زۆر کەم بـوو، ئەدەبی میللیی سـەرزار زۆر پێشکەوتوو بوو. شاعیر و نووسـەر بەپەنجەی دەست دەژمێرران.

هەرچۆنێ بێ دەتوانرێ ناوچەی موکریان بە نوێنەری هەموو کوردی ئێران دابنرێ. موکریان نێوەندێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری بوو، ڕێکخراوێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری لێ دروست بوو. کۆمارێکی کوردی سەربەخۆی تەمەن کورتی یەک ساڵەی لێ دامەزرا (١٩٤٦)، هەندێ ڕۆژنامە و کۆوار و کتێب و چاپەمەنی کوردی لێ چاپ کرا و شاعیر و نووسەری گەورەی تێدا هەڵکەوت.

لێرەدا ڕاستییێکی مێژوویی دەست دەکەوێ، ئەویش ئەوەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە دوای جەنگی یەکەمی گیتی بەهێزترین و بەرچاوترین بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عیراقدا بووە. ئەم کوردستانە بوو بەڕەمز و نوێنەری کوردستانی گەورە. لە دوای ئەم تا پلەیێکی ئاسایی کوردستانی ئێران بەشداری لەو بزووتنەوەیە کردووە. جگە لەمە لەو ڕۆژگارەدا هەندێ نێوەندی دیکە لە ناوەوە بوون هی وەکو بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لە سووریای لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گیتی، هەروەها بزووتنەوەی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە ناو کوردی قەفقاسی ڕووسیا. لە بەرگێکی دیکەی ئەم کتێبە باس لەو بزووتنەوانەش دەکرێ.

بەشی دووەم

میهرەجانی شیعری نوێ
و
پەرەسەندنی پەخشان

میهرەجانی شیعری نوێ

دوای دابەشکردنی خاکی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی گێتی، کوردستان بوو بەچوار پارچە، هەر پارچەیێکی لەو ناو قەوارەی وڵاتێکەوە: تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا. دیارە ئەمە کارێکی ڕەشبینی کردە سەر خەباتی ڕزگاری نەتەوەیی کورد. هەروەها زیاتر گیانی نەتەوەیی کوردی جووڵاندەوە و کاری کردە سەر گۆڕان و پەرەسەندنی بەرهەمی ئەدەبی کوردی لە ڕووی سیاسەت و کۆمەڵایەتییەوە. دابەشکردن و دابڕانی بەشەکانی خاکی کورد کاری کردە سەر ئەو بەشە کوردەی لەگەڵ تورک و فارس و عەرەب دەژیا. بەم جۆرە زمان و ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوو بەدووەم یا بەیەکجاری قەدەغە کرا.

ئەم هەموو گۆڕانکارییە بوو بەهۆی ئەوەی هەندێ خاسیەتی هەرێمی لە ئەدەبی کوردی ئەم جێگە جیاوازانەدا پەیدا ببێ، واتە ئەدەبی هەر لایێک شێوە و ناوەرۆکێکی تایبەتی خۆی پەیدا کرد و لە ئەوانی دیکە جیا بووەوە، ئەگەرچی لە بنجیشدا بێ گومان هەمووی هەر یەک ئەدەب بوو.

لە بیستەکانی سەدەی بیستەمەوە کە خەباتی ڕزگاری نەتەوەی کورد زیاتر پەرەی سەند و بیروڕای کۆمەڵایەتی نوێ سەری هەڵدا، لە ئەدەبدا ناوەرۆک و بابەتی نیشتمانپەروەری پەیدا بوو. وەک ئاشکرایە ئەم بیروڕایانە لە سەدەی هەژدەم لەسەر دەستی ئەحمەدی خانی و لە سەدەی نۆزدەم لەسەر دەستی حاجی قادری کۆیی وەک پێشبینییێک لە شیعری کوردیدا کەوتنە ناوەوە. بەڵام لەو دوو

سەردەمەدا ئەو بیروڕایانە ماکی بەردەوامییان لەگەڵ خۆیاندا هەڵنەگرتبوو، چونکە بنج و بناوانێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی و مێژوویی بتەو بۆ هێنانە دی ویست و ئارەزووی ئەم دوو شاعیرە لە کۆمەڵی کوردەواریدا لە ناوەوە نەبوو، بۆیە هیوا و ئامانجی ئەو بەرهەمانە لە ڕووی پراکتیکی سیاسییەوە نەگەیشتنە ئەنجام و لە دواییدا بەرهەمەکان بوون بەبەشێک لە سامانی نەتەوەیی. لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی بیروڕاکانی خانی و حاجی جارێکی تر لە دایک بوونەوە و پەرەیان سەند و پەروەردەبوون، چونکە ئەم جارەیان لە سەردەمی سروشتی خۆیدا پەیدابوونەوە.

مێژوونووسانی ئەدەبی کوردی لە ماوەی نێوان هەردوو جەنگی سەدەی بیستەمیان بەتەواوی نەکۆڵیوەتەوە، هەروەها وەکو قۆناغێکی ژیانەوە و ڕاپەڕین تەماشایان نەکردووە. چونکە بەڕاستی ئەمە گرنگترین قۆناغە لە پەرەسەندن و گۆڕانی ئەدەبی نەتەوەیی کورد. ئەو سەرچاوەیەی لە ناوەوە هەبێ لەم لایەنەوە ئەوەیە باس لە هەندێ شاعیری گەورەی ئەم قۆناغە کراوە. ئەو سەرچاوەیەی لە بەردەست دایە لەم لایەنەوە زۆر کەمە بەگشتی بۆ زانین و ناسینی ئەدەبی کوردی. ئەوەی لە هەمووی نالەبارتر بێ ئەوەیە باس لە ئاشنایەتی ئەدەبی کوردی لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەکانی ئەوروپا و عوسمانی و تورکی پێشکەوتوخواز نەکراوە. بێ گومان کاریگەری ئەمانە لەسەر بەرهەمی نووسەرانی کورد بەهێز بووە، بەهۆی وەرگێڕانی هەندێ لە بەرهەمەکانیان بۆ زمانی کوردی. لە ڕۆژنامە و کۆواری کوردی ماوەی نێوان هەردوو جەنگ، بەتایبەتی لە کۆواری «گەلاوێژ» بەرێکوپێکی هەندێ لە بەرهەمەکانی پووشکین و شیللەر و لامارتین و گۆتێ و بایرون و هی دیکە وەرگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی و بڵاو کراونەتەوە. ئاشنایەتی پەیداکردن لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەکانی ئەوروپا زیاتر لە ڕێگەی ئەدەبی تورکییەوە بووە، دیارە ئەم ئەدەبە پێش ئەدەبی کوردی لە سەدەی نۆزدەمدا ناسیاوی لەگەڵ ئەدەبی ئەوروپادا پەیدا کردووە. ئەدەبی کوردی زۆری لەم ئەدەبە بەرز و ڕەنگاوڕەنگانە وەرگرت، بەم جۆرە ڕەسەنایەتی و سەربەخۆیی خۆی بەهێزتر کرد و بەرهەمی قووڵتر و هونەروەرتریشی هێنایە ناوەوە.

بەگشتی ئەدەبی کوردی ماوەی هەردوو جەنگی گێتی زیاتر چووە ناو ژیانەوە و وێنەی ڕاستەقینەی ڕەنگرێژ کرد. هەروەها کەوتە گەڕان بەشوێن هەستی

دەروونی ناوەوەی ئادەمزاد. لە ئەدەبی کوردی ئەو ڕۆژگارەدا دوو ڕێباز پەیدا بوو، یەکەمیان گۆرانی نیشتمانی (شیعری سیاسی)؛ دووەمیان شیعری ڕۆمانتیکی کە لە ژێر کاریگەری ڕۆمانتیزمی ئەوروپاوە سەری هەڵدا.

ئەدەبی کوردی نوێ لە ماوەی گۆڕانیدا بەدوو پلەی دیار تێپەڕ بوو: یەکەمیان قۆناغی گۆڕانی ناوەرۆک بوو، شێوە و قاڵبی کلاسیکی وەکو خۆی مایەوە، وەکو ئەوەی کە ڕستەی کۆن بەکار دەهێنرا، بەڵام ئەوەی تازە بوو لەو شیعرەدا ئەوە بوو ناوەرۆکی نوێ کەوتە ناوەوە، واتە قاڵبە کۆنەکە بۆ ناوەرۆکی نوێ بەکار دەهێنرا. جوانترین و بەرزترین نموونەی ئەم جۆرە شیعرە نوێیە بەرهەمی نوێنەرانی نەوەی کۆنی شاعیرانی کوردی هاوچەرخ بوو؛ هی وەکو: ئەحمەد حەمدی ساحێبقڕان و ئەحمەد موختار جاف و عەلی کەمالی باپیر و هی دیکە.

پلەی دووەمی گۆڕانی شیعری کوردی لە بینای بنچینەیی شیعردا بوو: لە ڕوخسار و ناوەرۆک، لە هەموو کەرەستەکانی شیعر، لە زمانی کوردی پەتی و ڕەوانبێژی و کێشی سیلابی خۆماڵی و قافیەی ڕەنگاوڕەنگ. شیعری نەوەی شاعیرانی تازەی کورد وەکو: نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران و ڕەشید نەجیب و بێکەس و دڵدار و هی دیکە نموونەی ئەدگاری شیعری کوردی نوێی ئەم قۆناغە بوون. کەچی بەرهەمی نوێ لە شاعیرانی دیکەی کورد گەلێک تێکەڵاوە، یاخود لە چەند پلە و قۆناغێکی جیاواز پێکهاتووە، ڕەنگدانەوەی کۆمەڵێک قوتابخانە و بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەتی جیاوازە، ئەمە لە شاعیرێکی وەکو پیرەمێرد و هی تر دەردەکەوێ.

لە سەدەی هەڤدەمدا دەتوانرێ لە بەرهەمی ئەدەبی شاعیری کلاسیکی ئەحمەدی خانی شیعری بەرز بدۆزرێتەوە وەک نموونەی نیشتمانپەروەری. ئەحمەدی خانی وێنەی ئامانجی کورد دەکێشێ لە پێناوی ڕزگاربوون لە داگیرکردن و زۆرداری دەسەڵاتی تورک و عەجەم. ئەم بیروباوەڕانە جارێکی دیکە زیندووبوونەوە لە بەشێک لە بەرهەمەکانی حاجی قادری کۆیی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا.

گەیشتن بەئامانج

بابەت و ناوەرۆکی نیشتمانپەروەری لەم قۆناغەی لێرەدا باسی لێوە دەکرێ

ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی ڕووداوە سیاسییە گرنگەکانە لە ناو کۆمەڵی کورددا.

سوپای ڕزگاری شێخ مەحموود لە ساڵی ١٩٢٢ هاتە ناو شاری سلێمانی و سەربەخۆیی وڵاتی جاڕ دا. ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر هەموو چینەکانی کۆمەڵی کورد. شاعیران بەسەر ئەو ڕۆژە پیرۆزەیان هەڵ وت. شاعیری ڕەند عەلی کەمال باپیر هەست و نەستی خۆشیی خۆی لەم بابەتەوە بەم جۆرە دەربڕیوە:

وا موبەددەل بوو بەخۆشی دەوری ئیزمیحلالی کورد
خاتیمەی هات و نەما ئەییامی ئیستیزلالی کورد
بۆ گەیشتن بەم دەمە بەم ڕۆژە بۆ ئامالی کورد
حەمدی بێ حەد بۆ خودا دیم ڕۆژی ئیستیقلالی کورد

لە شیعری ماوەی هەردوو جەنگ هەست و خەیاڵی شاعیران بەڕووداوی سیاسی و مێژوویی و کۆمەڵایەتییەوە بەسترابووەوە، بۆیە ئەم قۆناغە بوو بە لە دایک بوون و پەرەسەندنی غەزەلی نیشتمانی (لیریکی نیشتمانی) و پەیدابوونی شیعری سیاسی.

هەڵسانی شێخ مەحموود و دامەزراندنی دەسەڵاتی کورد کارێکی گەورەی کردە سەر ئەدەبی کوردی. لە سەرانسەری مێژووی کورد هیچ ڕووداوێکی لەم بابەتە ئەم کارەیان نەبووە. بێ گومان ئەمە زیاتر ڕەنگدانەوەی ئەوەیە سلێمانی لەو سەردەمەدا و تا ئێستاش بەنێوەندێکی گرنگی ئەدەبی و خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردی حسێب دەکرێ. شیعرێکی زۆر لەم بابەتەوە وتراوە، لەوانە دەبێ پەنجە بۆ شیعرە هەرە بەناوبانگەکەی شوکری فەزلی درێژ بکرێ «سەرەتای ئیش هەموو یەکبوونە...». ئەم بەرهەمە نیشانەی ژیری و هوشیاری شاعیرە بەرامبەر تێگەیشتنی سیاسەتی ڕۆژانەی ئەو سەردەمە. شاعیر ڕوو دەکاتە شێخ مەحموود و پێی دەڵێ: دروستکردنی دەسەڵات لە پاراستنی ئاسانترە، مەلیک پێویستە لە ژێر باڵی دەستوور و قانوون فەرمانڕەوایی بکا چونکە وەکو شای شەترەنج وایە. (لە لاپەڕەیێکی دیکەی ئەم کتێبە تێکستی شیعرەکەی شوکری فەزلی بڵاو کراوەتەوە). هەر چۆنێ بێ دامودەسگای شێخ مەحموود هەڵوەشێنرایەوە و ئاواتەکانی نەهاتنە دی.

ونبوون

پەژارە و دەردی ونبوون و ڕەشبینی لە شیعری ناریدا هەناسە دەکێشی، وەکو سەر لێ شێواو بیر دەکاتەوە و بەلای ئەوەوە ئەو دەردەی کورد تووشی بووە دەرمانی نییە:

مـن ئـەدیبی کـوردم و نـاوم نـییـە
کـوردم و غـافـل لە نـاوی بێ خـەبەر
کوردە! تۆ مەحکوومی بۆ تورک و عەجەم
کوردە! بێ فیکر و خەیاڵ و بێ ئەسەر

شاعیرێکی دیکەی کورد هەر بەچاوی شاعیری پێشوو تەماشای مەسەلەکە دەکا، محەمەد حەسەن بەرزۆ لە شیعرێکیدا دەڵێ:

کی دییەن یاران! یاران کی دییەن
کەس لەی دنیایە بژی بێ وەتەن
بژی وەبێ کەس دەلویەتی و برسی
بێکەس و هامبار و بێ هەوال پرسی
کی دیەن برال لەی زامی سەختە
لە ڕۆژی ئەزەل تا وە ئەی وەختە
لە ناو میللەتان سەراسەر دنیا
کورد وەبێ وولات دەربچوو تەنیا

شاعیرێکی دیکەی کورد ساڵح یووسفی ڕۆشنبیر و سیاسی بەلایەوە هێز و دەسەڵاتی بێگانە تەگەرەیێکی یەکجار قورس بوو لە نەگەیشتنی کورد بەچارەنووسی خۆی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز کۆڵ نادا و نایەوێ دان بەم واقیعە نالەبارەدا بهێنێ، لە شیعری «کەلا هەبلێرێ»دا دەڵێ:

چەندە ناخۆشە خیسی و بن دەستی
سەرشۆری و ژاری بێ هش و مەستی

ســستی و بێ کـاری و پرسـا فـەرەسـتی
بێ مـــالی و وولات بـێ ووچ ئـو پەســـتی

***

کـــــەلا هـەبلێــــــرێ پر ئـاخ و ئـۆیی
بیـــانـی مـــێـــرن ڕەزیل بـوون خـــۆیـی
کـــــانـی هـەوارێت قـــــادرێ کـــــۆیـی
هـونەر بـەرزە بوون مــێــرانیـــا چوویی

لێرەدا شاعیر نالەباری کورد لە قەلای هەولێری غەمگین دەبینێ و خەڵکی هوشیار دەکاتەوە بۆ ئەوەی داواکانی حاجی قادری کۆیی جێبەجێ بکەن.

کارەسات

لە ساڵی ١٩٢٥ کورد بەسەرۆکایەتی شێخ سەعید جارێکی تر هەڵسایەوە، لە دژی دەســەڵاتی تـورک. سـوپای حـوکـوومـەتـی تورکـیـا بەزەبری چەک و سـیـلاح و جبەخانەی زۆر و پێشکەوتوو خەڵکی شۆڕشگێڕیان لە هێز خست. گوندی کورد سووتێنرا و ڕووخێنرا، خەڵکی کورد ئاوارە کران. سەرنەکەوتنی ئەم هەڵسانە شاعیرانی کوردی جووڵاند و دڵی سووتاندن، ئەو هەلەی بۆیان هەڵکەوتبوو وایان دەزانی پێی دەگەنە مەبەس و ئامانجی خۆیان جارێکی تریش بزر بووەوە، ئەم جارەیان بۆ ماوەیێکی درێژ.

گەلێ لە شاعیرانی کورد تەنیا لایەنی شیوەن و گریان و فرمێسکیان گرت، وێنەی نالەباری ئەو نەگبەتییەیان دەگرت ئەوەی جەندرمەی تورک لە کوردستانا لاشەی کوردی لە ناو گۆمی خوێناودا نوقوم دەکرد.

نووری شێخ ساڵح لە ساڵی ١٩٢٦ لە شیعری «ساڵی گوزەشتە» لەسەر مردوو و کوژراوانی ڕۆڵەکانی کوردستان فرمێسک دەبارێنێ، ئەم شیعرەی پڕ لە ناسۆر و دەرد و ئازاری ژیانە، شاعیر بەو ساڵی ڕابردووە دەڵێ کە ساڵی ١٩٢٥ە:

ســـــــەیری کــــــە چەن لاشـــــــەیـی لاوی وەنت دی
خـۆت وورد بـەرەوە چەن سـەری چیـا و چەن دەوەنت دی
چەن خـــانـەیی وێران و دڵی پڕ مــــیـــحــــــەنت دی

چەن نالـەیی ژن لاشـــــەیی بێ کـــــەفـــــەنت دی
برسی و ڕەش و ڕووت غەم زەدە چەن شۆخ و شەنت دی
ئەی ســاڵی گـوزەشـتــە! جـیگەرت لەت لەتی غـەم بێ
نـەتبـــینمـــەوە مـــەسکەنەکـــەت شـــاری عـــەدەم بێ

لەم ماوە سەخت و دژوارەدا، ڕەشبینی باڵی بەسەر خوێندەواری کورددا کێشا بوو شیعری پڕ لە هیوا و ئامانجی شۆڕشگێڕیش بەدی دەکرا. بۆ بەڵگە ڕەمزی ڕەحیم جاوفرۆش (١٨٩٥ – ١٩٦٥) بەناوی خواستراوی نهێنی «مامەند کەرکووکی» لە شیعرێکیدا وەرامی شیعرەکەی پێشووی نووری شێخ ساڵحدا ڕوو دەکاتە شاعیر و پێی دەڵێ گریان پێویست ناکا بۆ مردنی قارەمانان، بەڵکو پێویستە خۆت ئامادە بکەی بۆ هێرش و هەڵمەتێکی دیکە بۆ سەر دوژمن. مردن لە ڕێگەی ئازادی و سەربەستی نیشتمان شەرەفێکی گەورەیە. ئامادەبوون بۆ خەبات ڕێگای تاک و تەنیایە بۆ سەربەستی، چونکە ئاڵای ئازادی بەخوێن ڕەنگ نەکرێ هەڵناکرێ، مامەند کەرکووکیش وەکو نووری شێخ ساڵح ڕوو دەکاتە ساڵی ڕابردوو و دەڵێ:

ئەم کـــەللە بەنرخ و بەدڵە لاو و شـــەهیـــدان
تۆوێکە کـــە چینراوە لە بۆ ژین و نەجـــاتە
ئەو خـــوێنە ڕژاوانە و فـرمـــێسکی هەتیـوان
یارا لە بۆ شین بوونی وەکـــو ئاوی حـــەیاتە
ئەم ســاڵەیە ساڵی فـەرەح و شـادیی و خـەندان
ئەم ســاڵەیە دەشکێنێ هەموو بەند و کـەمەندان

کوردایەتی

شیعری نیشتمانی و سیاسی کوردی لە بیستەکان – چلەکانی سەدەی بیستەمدا دەنگدانەوەیێکی گەورەی سیاسی – کۆمەڵایەتی بوو، کارێکی زۆری کردە سەر بەهێزبوونی بیری کوردایەتی لە ناو زۆرینەی خەڵکی کوردستان.

شاعیرانی کورد شیعریان بۆ پروپاگەندە دەهۆنییەوە لە دژی تۆرانیزم (پان

تورکــیــزم) و پان ئێــرانیــزم و بیــروباوەڕی دواکــەوتوو بەناوی ئاینەوە بۆ چەوساندنەوەی میللەتی کورد، بەبەڵگەی ئەوەی «نەتەوایەتی» لە ئایندا نییە. لە ساڵی ١٩٢٩ شێخ سەلام بانگ و هاوارێکی نیشتمانپەروەری گەیاندە دایکی هەموو تاکێکی کورد:

خــەریتــەی هــەمــوو خــاکی کــوردســتــان
دایـک بـەدەرزی و دەزوو و درووم‍ـــــــــان
بنووسیّ لـەســـەر ســـەر بێـشـکـەی مـناڵ
هـەر بـەکــوردســتــان بێــتــە گــڕوگــاڵ
لـە بێـــــشـکـەی وادا چـاو هــەڵـنـەهـێـنـیّ
درۆیـە هــەڵــسـیّ تــۆڵـە بـســـــــــێـنـیّ

بەختیار زێوەر لە شیعری «دیارییێک بۆ نیشتمان» ئەوە دێنێتەوە یاد، یەکەمین وشەی مامۆستا لە قوتابخانە فێری کردووە «من سەری خۆم دەکەم بەقوربانی لە پێناوی تۆ، ئەی کوردستان!». ئەم شیعرە و بەرهەمی ئەدەبی دیکەی بەختیار زێوەر کە بۆ منداڵ و مێردمنداڵی کورد وتراون بوون بەهەوێنی هوشیارکردنەوە و بەهێزکردنی گیانی خەبات لە پێناوی خاک لە لای ئەو منداڵانەی هیوای دوارۆژ بوون:

لە بیرمە وەک شتی مەعلووم
مناڵ بووم عاشــقی تۆ بووم
کە مامۆستام
لە ڕێز دانینام
ووتی ئەی خام
بنووسە جوان
فیدات بم خاکی کوردستان

لە غەزەلی نیشتمانیی ئەم ماوەیەدا ناوەرۆکی ئەڤین و دڵداری بەرامبەر سامانی نەتەوایەتی و ڕۆشنبیری میللی ئاشکرا و دیارە. عەبدوڵڵا گۆران لە شیعری

«دەروێش عەبدوڵڵا»دا بەهەناسە و هەوایێکی ڕۆمانتیکیانە گفتوگۆ لەگەڵ شمشاڵژەنی میلیی ناوداری کورد دەروێش عەبدوڵڵادا دەکا، پێی دەڵێ ئادەی بەگۆرانی و ئاوازی کوردی گیانم بێنە جۆش و خرۆش:

ئەوەندەم بیست لە مۆسیقا خرۆشی ڕووحی بێگانە
میزاجی کوردەواریم تێک چووە دەروێش عەبدوڵڵا
دەخیلت بم دەسا بەو لاوک و ئای ئای و حەیرانە
شەپۆلی زەوقی میللی پڕ دەروونی مات و چۆڵم کە
لە بیتهۆڤن گەلێ زیاتر بە رووحم ئاشنای وەڵڵا
دە ئەی دەروێش! سکالایێک لەگەڵ رووحی کلۆڵم کە

شاعیرێکی دیکەی موکریانی کوردستانی ئێران شیعرێکی داناوە بەگیانێکی شۆڕشگێڕی و چوونە مەیدانەوە تیژ کراوە. لەو شیعرەدا هێمن سوێند دەخوا هەتا هەتایە بیروباوەڕی ئازادیی نیشتمانی لە یاد ناکا و کۆشش و خەبات دەکا بۆ هێنانە دی ئەو ئازادییە:

گەرچی تووشی ڕەنجەڕۆیی و حەسرەت و دەردم ئەمن
قەت لە دەس ئەم چەرخە سپڵە نابەزم مەردم ئەمن
عاشقی چاوی کەژاڵ و گەردەنی پڕ خاڵ نیم
عاشقی کێو و تەلان و بەندەن و بەردم ئەمن
من لە لۆمە و تانە و زنجیر و دار باکم نییە
لەت لەتم کەن بمکوژن هێشتا دەڵێم کوردم ئەمن
گەر لە برسان و لەبەر بێ جلکی ئەمڕۆ ڕەق هەڵێم
نۆکەری بێگانە ناکەم تا لەسەر هەردم ئەمن

ئامۆژگاری

هەندێ لە شاعیرانی کورد هەوڵیان داوە هۆی بەدبەختی میللەت و سەرنەکەوتنی لە خەباتیدا دیاری بکەن. شاعیران هۆی دواکەوتنی کوردیان لەوەوە دەدی، زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی کورد ڕێک نەخراون و ئاراستەی زانین و زانیاریی

ڕاست نەکراون و هەر وا بەبێ سەواد و نەخوێندەوار ماونەتەوە، لەبەر ئەوە کاری هەرە بنچینەیی بۆ ڕزگاری خوێندن و خوێندەوارییە. ئەم بیروڕایە تەنویرییە لە شیعری شێخ سەلام ڕەنگی داوەتەوە. لە ساڵی ١٩٣٨ لە شیعرێکیدا بەڕوخسار کلاسیکی و بەشێوەی جووت قافیە (مەسنەوی) لەگەڵ کورددا دەدوێ و دەڵێ:

بخوێنن پێ بگەن کۆمەڵ بدەن ساز
هەزاران ڕووحی کاوە دێتە پەرواز
بەبەریا بۆ بچم با زۆر نەچم دوور
کەریم خان و سەلاحەددینی مەشهوور
بەڵێ دوو شێری خاکی کوردەوارین
لە ناو شاهانی دنیادا دیارین
ئەڵێن دوو پڵنگی خاکی پاکی کوردن
بەڵام بۆ خزمەتی بێگانە مردن

شیعری تەنویری لە بەرهەمی مەلا محەمەدی کۆییدا دەورێکی دیاری هەبوو لە ئەدەبی کوردیدا لە پاش جەنگی یەکەمی گێتی. لە شیعریدا هانی ئەوەی دەدا خەڵکی منداڵیان بنێرنە قوتابخانە بۆ ئەوەی ببن بەخوێندەوار. ئەمەی تەنیا بۆ کوڕان نەبوو بەڵکو بۆ کچانیش بەشتێکی پێویستی دەزانی. لەو کاتەی کە لە کۆیە یەکەمین قوتابخانە کرایەوە لە سەردەمی دەسەڵاتی مەلیکی عیراق مەلا محەمەد لەو کەسانە بوو بۆ یەکەمین جار کچی خۆی بردە قوتابخانە بۆ خوێندن.

مەلا محەمەدی کۆیی لە هاوشارەکەی خۆی شاعیری ناودار حاجی قادری کۆیی بیروڕای سیاسی وەرگرتبوو، لە شیعردا لە ناو حاجی توابووەوە و نوێنەری شیعرە نیشتمانییەکانی بوو لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە. مەلا محەمەد لاسایی مامۆستای خۆی دەکردەوە، شیعری بەشێواز ئاسان بوو بەمانا پێوەندییان بەهیوا و ئامانجی میللەتەوە هەبوو، لەبەرئەوە خەڵکی تێیان دەگەیشت.

دەوڵەتە ئەمپریالیستە گەورەکانی ئەورووپا تەنیا دەستیان لە دابەشکردنی وڵاتی کورد نەبوو بەڵکو پشتگیریی دەوڵەتە کۆنەپەرستەکانی تورکیا و ئێران و عیراقیان

دەکرد لە بەربەرەکانی نەتەوەی کورد و چەوساندنەوەی لە هەموو ڕوویێکی ژیاندا.
مەلا محەمەد لە شیعرێکیدا بە تیژی هێرش دەباتە سەر ئەمپریالیستی بێگانە و ڕوو دەکاتە میللەتی خۆی و بانگیان دەکا بێگانە دەربکەن:

ئەم خــاکــە دایکی تۆیە کــەوتە دەســتی ئەجنەبی
ئەی کـوردی ســاحـیب غـیـرەت تۆ چلۆن ڕازی دەبی
بـۆ خـــۆت ئەوا دەبـینی دوژمـن ئەرزت دەکـــێـــڵێ
پاش چەند ســاڵێکی تر هـیــچت بە دەست ناهێــڵێ

شاعیر مەبەسی لە ئەجنەبی کۆڵۆنیالیستی داگیرکەرە ئەوەی چاوچنۆکانە و بێ بەختـانە خـاکی دەوڵەمـەند و بەپیت و بەرەکـەت تاڵان دەکـا. لە ئەنجـامـی ئەمـە خاوەنی ئەم سامان و دەوڵەمەندییە کە میللەتی کوردە لە کۆلیتی هەژاریدا دەژی و ڕەنج دەکێشێ بۆ لەتێ نان. خاوەن شـیـعـر دەڵێ ئەرکی پیرۆزی هەمـوو کوردێک ئەوەیە خەباتێکی بێ وچان بکا لە پێناوی یەکسانیدا.

خۆشەویستی بێ پایان بەرامبەر بەنیشتمان، ئارەزووی بەکوڵ بـۆ ڕزگارکردنی نەتەوە شـیـعـری شـۆڕشـگێری دروست کـردووە. بەشـێک لە بەرهەمی شـیـعـری عەبدوڵڵا گۆران لە ماوەی بیستەکان - چلەکاندا وەکو سروودێکی شـۆڕشگێری خۆیان دەنوێنن، بۆ بەڵگە شیعری «دەمی ڕاپەڕینە» یەکێکە لەم سروودانە:

دەمــی ڕاپــەڕیــنــە، دەمــی ڕاپــەڕیــن
هـەتا کەی بـەســستـی و بەپەسـتی بژین
پەلامــارێ ئەی کــورد! ئارەق ڕشــتنێ
لـە دڵ کـــرمـی نـاکـــۆکی دەرکـــردنێ
بەیـەک بوونـە گـــشت
پـتـــــەو ئەبێ پشـت

لەو ماوەیەدا شیعری شۆڕشگێری دەبێتە مەبەسێکی گرنگ لە ئەدەبی کوردیدا. بۆ بەڵگە مەلا مارفی کۆکەیی (١٨٧٣ - ١٩٤٦) لە شیعرێکیدا دەڵێ:

گەر موتتەفیقەن دەس بدەنێ نەیکەنە قەڵبی
یەک قووەتی پێ لازمە ئەم بەند و کەمەندە

***

ئەو سەدد و تەلیسمانە بە گورزان بشکێنن
لەت لەت بکەن ئەم قەیدە بەشمشێری بڕندە
ئەو لەززەتی ئازادیی و حوورییەتی نەفسی
سەد مەرتەبە شیرینترە لەو شەکر و قەندە

رەخنەی کۆمەڵایەتی

ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی رۆژگارێکی گرنگ بوو بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی پێشکەوتووی هاوچەرخ، بەشێکی زۆری ئەمە کەوتبووە سەر شانی شیعری کوردی. نرخی ئادەمزاد لە کۆمەڵدا، لە بەرهەمە کلاسیکییە کۆنەکاندا لە دەوڵەمەندی و نەژادی بنەماڵەدا دەبینرا، بەڵام لە شیعری نوێدا پێوانە ئەوەیە تاک لە کۆمەڵدا چی سوودێک بەنەتەوەی خۆی دەگەیەنێ. ئەم بیروڕا پێشکەوتووانە بەڕوونی رەنگیان لە بەشێک لە شیعری کوردی داوەتەوە. شاعیرانی کوردی ئەم قۆناغە لەم بابەتەوە شیعریان هەیە. لێرەدا کارێکی بەجێیە ئەگەر بەرهەمی شاعیرێکی نەناسراوی کورد بۆ بەڵگە بخرێتە روو: (لە کۆواری «هاواری کورد»، (مەهاباد)، ١٣٢٤ھ/١٩٤٥م بڵاوکراوەتەوە).

بەس خۆت هەڵکێشە بەباوانتەوە
بەس بێ بنازی بەخزمانتەوە
وەرە بەر دیوان قەومی هەژارت
بۆیان بژمێرە کردەوە و کارت
چەن تێکۆشاوی چیت بۆ کردوون
چەن جار تەنگانە دەستت گرتوون
ئەوسا تەرازووی تاسەی هەژاران
پیشانتی ئەدا سووکی یا گران

له ئەدەبی چلەکانی سەدەی بیستەم مەسەلەی یەکسانی و بەچاوێکی دیمۆکراتییانە تەماشای ژن کردن جێگەیێکی دیاری هەبوو لە کۆمەڵی کوردیدا. ئەمە کێشەیێکی گشتی هەموو ڕۆژهەڵات بوو. دەبوو ژن پێش هەموو شتێک عەبا و پەچە فڕێ بدا چونکە یەکەمین هەنگاو بوو بۆ وەرگرتنی مافی مرۆڤایەتیی خۆی. ئەم مەبەسە لە ناوەرۆکی شاعیرانی کورد ڕەنگی دابووەوە، فایەق بێکەس لە ساڵی ١٩٤١ «نەسرین»ی کردووە بەدروشمی ژنی کورد و پێی دەڵێ:

نەسرین! دەمێکە داخت لە دڵمە
گیرووەدەی بەندی ژیانت زوڵمە
وا من پێت ئەڵێم چونکە لەسەرمە
هەڵسە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە
سەرپۆش فڕێ دە چی وەعدەی شەرمە

له چلەکاندا بەشێوەیێکی دیار شیعری کۆمەڵایەتی بەهێز بوو و هاتە ناو میللەتەوە، هەوڵی دەدا هەندێ مەسەلەی کەموکوڕی کۆمەڵایەتی و ئابووری چارەسەر بکا. بازرگانانی بازاڕی عیراق ماوەی جەنگی دووەمی گێتییان بەهەلێکی باش زانیبوو بۆ گیرفان پڕکردن. چەوساندنەوەی خەڵکی هەژار و دەستکورت گەیشتبووە لووتکە، بەتایبەتی دەسەڵاتی میری پشتی دەوڵەمەندی چاوچنۆکی دەگرت و هەژاری بێ چارەی دەچەوساندەوە. هەژاری گەیشتبووە پلەی خوارەوە، ئەم دیاردەیە کارێکی گەورەی کردبووە سەر شاعیر و ڕۆشنبیرانی کورد.

موخلیسی شاعیر (مەلا خەلیلی دووسەرەیی هەولێر) لە تەموینی ڕۆژگارانی جەنگ دەدوێ چۆن دەوڵەمەند و خاوەن پارە جەنگیان بەهەل زانیبوو بۆ ئەوەی لە دابەشکردنی ئازووقە بەیەکسانی نەگاتە دەستی خەڵکی، بەم کارە دەوڵەمەندەکان دەوڵەمەندتر دەبوون و شتی پێویستی ژیانیش نەدەگەیشتە دەستی هەژاران. شاعیر ڕاستەوخۆ پەنجە بۆ مەلیک یا ئەمیری وڵات (ئەو کاتە عەبدولئیلاه بوو) درێژ دەکا و بەبەرپرسیاریدا دەڵێ:

تۆ کـــەوا ســـوڵتـــانـی شـــاهـم! مـــەیلی زوڵـمت گـــەر نـەبێ
دەفـعـــەیێ پسـیـــار دەکـــەی رەعـیـــەت کـــەوا حـــاڵی کـــووە
ســـەیری ئەم گـورگـــانـە کـە ئـەم عـــاشـــقــانە چۆن دەخـــۆن
بێ خـــەبەر مـــاوە ئەمـــیـــرم مـــەســـتـــە یاخـــۆ نوســـتـــووە
شـــاری تۆیە عـــاسـیـــمـــە بۆ شـــاری مـــەعـشـــووقـــانی تر
عـــاسـیـــمـــە جـێی عـــەدلـەجـــانا زوڵـمی کـــەی تێـــدا بووە!

***

مـــەســـئـــەلەی تەمـــوینی عـــەشـــقت غـــەدری زۆر تێـــدا هـــەیە
چەن کەسی وەک (مـوخلیس)ی حەقداری مەحرووم کردووە

لە ناوەڕاستی چلەکاندا لە شیعری کوردی ڕێبازی دیمۆکراتی و نیشتمانپەروەری بـەدی دەکـــرێ. ئـەمـــە بـووە هـۆی ئـەوەی چوارچێـــوەی بـیـــری کـــوردایەتـی و نیشـتـمـانپـەروەری فـراوانـتـر بـێ. شـیـعـر هـاتـە دەنـگ و کـەوتـە ئـەوەی لەسـەر مـافی هەژار و بۆرەپیـاوان بکاتەوە. ناوەرۆکی دژی ئەمـپـریالیـزم و چوونە ناو ژیـانی کۆمـەڵایەتیی نالەبار زیاتر شـیـعریان بۆ پێشـەوە بـرد و گـیانێکی جـەنگاوەری و شۆڕشگێڕییان خستە ناویەوە.

لە بابەت لایەنی هونـەرییەوە بڕێک لـە شـیـعری کوردی ئـەو قۆنـاغـەی باسـی لێوە کـرا بەهێـز نەبوو، سـادە و بێ ڕەوانبێـژی بوو، چونکە ناوەرۆکیـان بەرەو ڕووی نەخوێندەوار و کـەم خـوێندەوار دەکـرا. ئەم جـۆرە شـیـعرە لە ئەدەبی نەتـەوەکانی دیکەی گێتیشدا هەر بەم جۆرەیە، لەبەرئەوەیە دەکرێ ئەم بابەتە شیعرانە بخرێنە خـانەی شیـعر پەروەردەیی (دیداکتیکی)یەوە، بابەتێکە لـە هونەری نەزمی (النظم) عەرەبییەوە نزیکە.

شیعری ڕۆمانتیکی

لە ماوەی بیستەکان – چلەکانی سەدەی بیستەم لیریکی تازەی ڕۆمانتیکی کوردی پەیدا بوو. ناوەرۆکە کۆنەکانی دڵداری و نائومێدی و غەم و پەژارەی ژیان و جوانی سروشت بـەردەوام بوون، بازاڕیان هێشتا گەرم بـوو و شاعیری باش لەم لایەنەوە لە نـاوەوە بوون. بەڵام بـەگـشـــتی خـــەڵکی کـورد و بـەتایبـــەتی نـەوە تازەکـــان لە

شـاعـیـرانی کـورد لە قـاڵبی ئامـادەکـراوی کـلاسـیکی دوور دەکـەوتـنەوە، بەلای ئەمانەوە ڕاسـتی و ڕووداو ماکی ئەدەبی نوێیە. بۆ بەڵگە سـروشت وەکو ڕووداوێک لە پێناوی ڕوونکردنەوەی بیری بەرهـەم و دەرخـسـتنی هـەسـتی نـاوەوەی قـارەمـان بەکار دەهێنرێ.

پیرەمێرد لە بابەت ڕووداوەکانی ڕاپەڕینی ١٩٢٥ی کوردستانی باکوور دەڵێ:

ئەسـتـێـرە بەرزەکـان ئەدرەوشـێـنەوە بـەشـەو
وەک من بەداخـەوەن نـە سـرەوتـیـان هـەیە نـە خـەو

***

بام ڕاسـپـارد بڵێ کـە خـەفـەت بۆچ ئەخـۆن ئەوان
وەک ئێـمـە نین نـزیکتـری لای بارەگـای خـوان

***

ڕاسـپـێـرییـان نووسی بوو بەشـەونم لەسـەر گـیا
تـا ئاسـمـان پریشـکی بەدی ئێـوە هـەڵپـژا
هـاواری کـوردەکـانی سـەروو گـەییـیـە ئاسـمـان
بەو دووکـەڵی هەنـاسـەیە ئاو دێ لە دیدەمـان

وێنەیێکی دیکەی نموونەی شـیـعـری بـەرزی ڕۆمـانتـیکی نوێ، دیسـانـەوە لە بابـەت ڕووداوەکـانی بـاکـووری کـوردسـتـانەوە «ئـەم ئاسـمـانە شـینە»یە دراوەتـە پاڵ پیرەمێرد، ڕاستییەکەی ئەوەیە ئـەم بەرهـەمە کـۆپییە یا نموونـەیێکی دیکەی هـەیە بەناوی شێخ ئـەحمەدی سـەر بل ئاوایی بڵاو کراوەتەوە (دیاری کۆمەڵەی ژ. ک. بۆ لاوانی کورد، مەهاباد، ١٣٢٢هـ/١٩٤٣م).

گـومـان لەوەدا نـیـیـە هـەر یەکـێک لەم دوو شـاعـیـرە ئەگـەر پێـشی ئـەوی دیکە شیـعری دانابێ، شاعیرەکەی تر بەدەسکارییەوە دایڕشتۆتەوە. هـەردوو شیعـرەکە لە ڕووی هونەرییەوە بەرزن، بەڵام ناوەڕۆک یەکێکە. هـەریەکە لە شیعرەکان شـەقڵی ناوچەیی دیالێکتی کرمانجیی باشووری موکریانی و سلێمانی پێوەیە.

هەندێ دێڕە شیعری قەسیدەکەی شێخ ئەحمەد بەم جۆرەیە:

ئەم ئاسـمـانـە شـینە کـەوا بـەرگی مـاتـەمـە
ئیـجـادی وا کـراوە کـە قـوببـەی هەمـوو غـەمـە
بارانی مـەرگە بەفرە کـفن رەعدە نەفـخی سـوورِ
ئـەورِۆ کـرانی قـابیـزی ئەرواحی عـالەمـە

***

هـاوارە قـەومی کـورد وەرن رِۆژی غـیـرەتـە
نیـسبـەت بەئێـمـە زوڵم و تەعـەددی چهـا کـرا
غـوسـسـەم ئەوەندە زۆرە دڵم هێندە پرِ غـەمـە
مـەجـالی ناتیـقم لە غـەمـا لاڵ و ئەبکەمـە

هەندێ دێرِە شیعری پیرەمێردیش بەم شێوەیە هاتووە:

ئەم ئاسـمـانـە شـینە کـەوا بـەرگی مـاتـەمـە
تەحلیلی وا کـراوە قـوببـەی غـەمـە، تەمـە
چەرخـێکی کـۆنـە مـاکـینەی ژەنگی گـرتووە
چەوری نەکـا بەخـوێن پەکی سـوورِانی کـەوتووە

***

بۆ ئێـمـە لازمـە هەمـوو سـاڵێک هەتا دەژین
ئەم رِۆژی بیـست و چواری ئەیارە بکەین بـەشین
رِۆژێکە کـە رِۆژی مـردن و ژینە برادەران
فـەرزە غـەزا مـەقلووبـە نەقـدی دڵ و زمـان

بێکەس یەکێکە لەو شاعیرانەی ئەم شێوازە نوێیەی بەکارهێناوە لە شیعرە بەرزەکانیدا «ئەی مانگ»، «ئەی مەلا»، «دڵ» و هی دیکە. قارەمانی بێکەس تەنیا و بێکەسە، لە بیری کەسدا نییە، ئاوارەیە لەسەر رِووی زەوی، وێڵ و سەرگەردان دەسوورِێتەوە. شێوەی تایبەتی ژیانی خۆی لەگەڵ مانگدا بەراوورد دەکا، ئەوەی وەکو کۆچەر لە ئاسمانا دەسوورِێتەوە. ئەو لە جێگەیێکی بەرز دایە لە ئاسمانا، چاوی لە زۆرداری و ناهەمواری سەر رِووی زەوییە:

ئەی مـانگ! من و تۆ هـەردوو هاودەردین
هەردوو گـرفـتـار یەک ئاهـی سـەردین
تۆ وێڵ و ڕەنگ زەرد بـەئاسـمـانـەوە
مـنـیـش دەربـەدەر بـەشـارانـەوە

***

ئەی مانگ! ئەوەندە سەیری دونیات کرد
سـەیری نیـفـاق و زوڵم و ڕیات کـرد
تا وا بەم ڕەنگە کـاری لێ کـردی
ڕەنگ و شـوعـووری بەجـارێ بردی

یەکێ لە ئەدگارە هەرە گرنگەکانی شیعری کوردی ئەم ساڵانە ئەوە بوو هەندێکیان کەوتبوونە ژێر کاریگەری پارچە شیعری لیریکی ڕۆمانتیکی ئەوروپایی. لەمانە پێویستە پەنجە بۆ شیعری «عیشقی بێ هوودە»ی ڕەشید نەجیب درێژ بکرێ. لەو شیعرەدا خەیاڵی تازە دەکەوێتە بەرچاو و دوور لە خاسیەتەکانی شێوە شیعری ڕۆژهەڵات، بەڵام لە مەقامێکی هونەری بەرز دایە:

دڵەی پەشـێـواو دەمێ بوو وون بووی
لە مـەیدانی عـیـشق، ئالام و غـەمـدا
لە ناو ئەحـلام و سـەمـای پڕ تەمـدا
سەد شوکور دیسان بە تیرێ کون بووی

***

عـەقل و دووربینی خـەوە سـەرابە
مـەنتـیق پرشنگی دوو چاوی کـاڵە
حـیکمـەت پریشکی کـوڵمـێکی ئاڵە
خـوێناوی جـیگەر مـەیە کـەبابە

لە دایک بوونی ناوەرۆکی وێنە و شـێـوازی نوێ لەو ڕۆژگـارەدا ڕووداوێکی سروشتی بوو جێی بەشیعری کلاسیکی کۆن لەق بکا، چونکە کاتی ئەوە هاتبوو

دەوری ئەم شیعرە کۆنە بەسەر بچی، لەبەرئەوەی تاقیکردنەوەیێکی سەدان ساڵی بەسەردا تێپەڕ بووبوو، دەبوو نوێکردنەوە و گۆڕانی بەسەردا بێ، لە دوایپیدا هەردوو، ڕێچکەی شیعری کوردی پێکەوە بژین.

دیاردەی نوێکردنەوەی شیعری کوردی لەم خاڵانەدا دەبینرێ:

١- لەگەڵ بەردەوامی بەحری عەرووز کێشی «پەنجە، کەرت، بڕگە، سیلاب» لە شیعری کوردیدا پەیدا بوو.

٢- یەکێتی قافیە لە شیعری کوردیدا شاعیری بەدەستووریێکی سەخت بەند کردبوو. دیاردەیێک بوو پێویستی بەوە دەکرد شاعیر توانایێکی تەکنیکی بەهێزی هەبێ لە شیعر دانان و شارەزاییێکی تەواوی لە شیعری کلاسیکی کۆندا هەبێ. لە شیعری نوێدا یەکێتیی قافیە ڕووخێنرا و کەوتە ئازادییەوە.

٣- لە شیعری نوێدا خەیاڵ و هەست و دەرک کردن یەکێتییێکە پێوەندیی لۆجیکی لە نێوان دێڕە شیعرەکاندا بەهێز دەکا، لە لایێکی دیکەشەوە هەموو دێڕە شیعرێک بەردەوام و ڕوونکەرەوە و تەواوکەرەوەی مانای دێڕی پێشتر دەبێ.

٤- زمانی شیعر لە وشەی بێگانە دوور دەخرێتەوە، وشەی تازەی کوردی دروست دەکرێ، یا دەدۆزرێتەوە، بەشێوەیێکی فراوان لێکسیکۆنی کوردی و تەعبیری کوردی خۆماڵی لە شیعری کوردیدا بەکار دەهێنرێ.

نموونەی ئەو شیعرە نوێیە، زیاتر لە بەرهەمی عەبدوڵڵا گۆراندا خۆی دەنوێنێ، لەبەرئەوەی زۆربەی هەرە زۆری شیعری لەم بابەتەیە، هەتا شیعرە لاساییە عوسمانییەکانیشی کە لە نێوان شیعری کۆن و نوێ دەوەستن زۆرتر بەلای شیعری نوێی کوردی دەشکێنەوە، هەرچی شیعرە عەرووزییە کلاسیکییە کۆنەکانیشن ئەمەیان یەکجار کەمە.

گۆران بەهۆی بەکارهێنانی چەند کێشێک و قافیەیێکی هەمەجۆر و ڕەنگاوڕەنگ بەتەواوی پشتی لە بەحری عەرووز و یەکێتیی قافیە کردووە و لە شیعریدا بەکاری نەهێناون. نموونەیێکی جوان بۆ ئەم جۆرە شیعرەی گۆران لیریکی «ئاواتی دووری»یە. لێرەدا کووپلەیێکی دەخرێتە بەرچاو:

ئەی خاتیرانی عومری گوزەشتەم، دەخیلی تۆم
خنکاوی بەحری دووری نەکەی عەشقی ڕەنجەڕۆم

جـيلوەت لە چاوم وون نەبێ
هەرگیز لای تۆ نوستن نەبێ
چــەشــنــی ئــاوێــنــە
دایم بــــنــــوێــــنــــە
عــەشــقی قــەدیمی یار
تا وەخــتی ئیــحــتــیــزار

گۆران ئەم شـیعرەی لەسـەر کێشی سـیلاب رێکخسـتووە، چوار جۆرە کـێشی بەکارهێناوە (١٤) و (٨) و (٥) و (٦) کەرتی، لە بارەی قافیـەشـەوە جووت قافیەیە (مەسنەوی).

ڕەنگە بۆ نموونەی لیریکی تازە وێنە جوانەکەی «پەپوولە»ی نووری شێخ سـالّح شتێکی نایاب و بەجێ بێ:

بـەڕۆژ جــێت نـاو گــوڵانـە
بـەشــــەو ئـەبیــــە پـەروانـە
لە کـوێ بـەشــوعلـەت زانی
خــۆت ئەکــەی بەقــوربـانی
پـەپوولـەی نـاسک و نـازدار
عــــاشــــقی دڵ بریندار
خــۆزگــە ئەمــزانی بۆ تـۆ
وا خــۆت ئەکـەی ڕەنجـەڕۆ

ڕەفیق حیلمی کە بەرهەمی نووری شێخ سـالّح هەڵدەسەنگێنێ ژیرانە و بـەڕاستی ئەوە ڕوون دەکـاتەوە ئەم شیـعرە لە بابەت ناوەرۆک و شـێواز و قـاڵبی داڕشتن و ئاواز و مۆسیقاوە هیچ پێوەندییێکی لەگەڵ شیعری کلاسیکی کۆندا نییە.

ئەو دەسـتـوورانەی بۆ شـیـعـری کـلاسـیکی دانرابوون لە لایەن شـاعـیـرە نوێخوازەکانەوە پشتگوێ خرابوون. لە لایێکی دیکەوە خوێنەر بایەخی بەم شیعرە نوێیانە نەدەدا و بەشیعری بەرزیان دانەدەنان بەتایبەتی ئەو شـاعیرە گەورانەی

سەر بەشێوازی کلاسیکی بوون و توانای ئەوەیان نەبوو لە شیعری کلاسیکییەوە بگوازرێنەوە بۆ شیعری نوێ.

تاقیکردنەوەی شیعری نوێ لە ئەدەبی کوردیدا لە ماوەیێکی درێژدا بوو، تا ناوەڕاستی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمی خایاند. لەو دەمەدا نەوەیێکی تازە لە شاعیرانی شیعری نوێی کوردی نێوان هەردوو جەنگەکە پەیدابوون، ئەمانە نوێنەری قۆناغی دووەمی نوێکردنەوە یەکەمەکە بوون.

لە بیستەکان – چلەکانی سەدەی بیستەمدا لە بابەت ناوەڕۆکەوە جۆرە شیعرێک پەیدا بوو دەکرێ بەناوی لیریکی داستانی یا پۆیێم لە شێوەی درامادا پێناسە بکرێ. هەروەها لەو ڕۆژگارەدا بوو شیعری تراجیدی و کۆمیدیش پەیدابوون و لە دواڕۆژێکی نزیکدا پەرەیان سەند و پێشکەوتن و بوون بەنموونەی دراماتیکی لە ئەدەبی کوردیدا.

لە بەرهەمی شیعری دراماتیکیدا شاعیر لە پارچە شیعرێکی بچووک ڕووداوێکی گەورە دروست دەکا، وێنەی ڕاستییێکی مەزن دەگرێ. شێوەی دراما دەتوانی ڕوونتر و قوولتر خەباتی خەڵک لە پێناوی چاککردنی باری ژیان و ڕزگاری نەتەوایەتی میللەت بکاتە بەرهەمی ئەدەبی بەرز، بۆیە لەو ڕۆژگارە پەیدابوونی ئەم جۆرە شیعرە کارێکی پێویست بوو لە ڕێڕەوی گۆڕانی ئەدەبی کوردیدا.

ناوەڕۆکی بنچینەیی درامای ئەو سەردەمە لە ناو بازنەی خەباتی دوو چین و بەرەی کۆمەڵی کوردەواری دەسووڕایەوە. دەرەبەگ و ڕەنجبەر. ماک و سەرچاوەی دراما لەو کاتەدا وەکو شتێکی ئاسایی شەڕوشۆڕ و ناتەبایی بوو لەسەر خۆشەویستی و دڵداری. یەکێ لە بەناوبانگترین بەرهەمی شیعری ئەم جۆرە دراماکانی گۆران بوون، وەکو «بووکێکی ناکام» و «گوڵی خوێناوی».

ناوەڕۆکی «بووکێکی ناکام» هێرش و هەڵمەتێکە لە دژی ناگزووری کۆمەڵایەتی، خەباتە لە پێناوی ڕزگارکردنی دڵداری لە کۆت و پێوەندی دەستووری کۆمەڵایەتی ناهەموار. قارەمانی ئەم بەرهەمە کوڕە شوانە. بەڕاستی و بەدڵ و بەگیان و بەقووڵی کچێکی گوندەکەی خۆیانی خۆش دەوێ. بەڵام بادەی ناسکی دڵداری هەژاران وەکو شاعیر دەڵێ هەمیشە بەدەستی دەوڵەمەندی زۆردار و خوێنڕێژی جانەوەر دەشکێ. ئەم جوانییە بەپێی دەستووری ئەوان دەبێ تەنیا بۆ دەوڵەمەندان

بێ. ژنە قارەمانی دراماکە کوڕە شوانەکەی خۆش دەوێ، بەڵام ئاغای دەوڵەمەند و زەبر بەدەست بۆ خۆی ڕایدەکێشێ. کەچی قارەمانی دراما واز لە خۆشەویستەکەی ناهێنێ. ئەمە دەبێتە هۆی چوونە مەیدان و تۆڵە سەندنەوەیێکی خوێناوی. لەگەڵ ئەوەی خەبات و شەڕی نێوان شوانی ڕەنجبەر و ئاغای دەرەبەگ بەسەرکەوتنی ئاغای کۆتایی پێ دێ، بەڵام گیانی کچەکە ناگۆڕێ، بۆیە گۆران بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئێستا ئەوا هەرچی ئەڵێی نیعمەت و نازە
هەمووی ئەدا بەیەک دڵۆپ فرمێسکی تازە
لە بەردەرگای چاوی ڕەشا بلەرزێ و بلّێ
دەستی زۆردار سەد سەر ئەکا ناگاتە دڵێ

درامای دووەمی گۆران «گوڵی خوێناوی» لاپەڕەی لایەنێکی دیکەی دڵداریی تراجیدییانەیە. ڕاستە ئەم بەرهەمە ڕاستەوخۆ ناچێتە ناو تراجیدیای کۆمەڵایەتی یا تاکە کەسییەوە، بەڵام هەتا لێرەشدا دڵدار دەبێتە قوربانی نایەکسانی ڕەوشتی ژیان و یاسای نالەباری گێتی.

پیەسی «گوڵی خوێناوی» وەکو بەرهەمێکی بەرز لە ئەدەبی کوردیدا خۆی دەنوێنێ. ئەگەر لە بارەی ئەم شیعرەوە ئەوە هەبێ گۆیا وەرگیراوە یا کاریگەری ئەدەبی ئەوروپاییانی بەسەرەوەیە، بەتایبەتی ئەدەبی ئینگلیزی، ئەمە لە نرخی کەم ناکاتەوە وەکو بەرهەمێکی هونەری سەرکەوتوو لە ئەدەبی کوردیدا.

پەرەسەندنی پەخشان

تارمایی پەخشانی هونەری لە ئەدەبی کوردی سەدەی نۆزدەمدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام ئەو نموونانە نەبوون بەسەرچاوە بۆ چەسپاندنی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. چەسپاندن و پەرەسەندن کەوتنە ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، لەو کاتەوە گۆڕانی ئەم بابەتە لە ئەدەبدا دەستی پێ کرد.

بابەتی بنچینەیی پەخشانی کوردی وتاری چیرۆک ئامێز بوو، یاخود چیرۆکێک لە شێوەی وتاردا بێ، واتە هەر بەرهەمێک لە نێوان وتار و چیرۆک بکەوێتە بەرچاو. بەشێوەیێکی گشتی ئەم چەشنە بەرهەمە بەناوەرۆکێکی قارەمانەتی –

مێژوویی یا پەروەردەیی و فێرکردن (دیداکتیکی) میللی خۆی دەنواند.

مەبەسی سەرەکی پەخشان، هەروەها شیعریش، لەم ساڵانەدا ڕێ پیشاندان بوو لە بابەت هەڵسوکەوتی خەباتی ڕزگاریی نەتەوەی کورد و پێشکەوتنی باری کۆمەڵایەتی و تەنویری لاوان. لەم قۆناغەدا مەبەسی سەرەکی هەرە گرنگی کورد لە بابەت زمانەوە هەوڵدان بوو لە پێناوی دروستکردنی زمانێکی ستانداردی نووسینی کوردی پەتی و بەپێی توانا کەم کردنەوەی وشەی بێگانە لە ناو زمانەکەدا.

نووسەرانی پەخشانی کوردی لەو ڕۆژگارەدا کۆمەڵێک ڕۆژنامەنووسی ناودار و لێهاتوو و کەسێتی کۆمەڵایەتی و شاعیری بەدیمەن بوون، لەوانە تۆفیق وەهبی و ڕەفیق حیلمی و حوسێن حوزنی موکریانی و ئیبراهیم ئەحمەد و عەلائەدین سەجادی و شاکر فەتاح و پیرەمێرد و دڵدار و سەلام و بێکەس و هی دیکە. ئەمانە لە دەوری کۆوارەکانی زاری کرمانجی و ڕۆناکی و گەلاوێژ و ژین و دەنگی گێتیی تازە و هی دیکە کۆ بووبوونەوە.

لەو ساڵانەدا گۆڕەپانی بابەتی پەخشان پان و فراوانتر بوو، وەکو مەبەسێکی ئەدەبی پێویست خۆی گرت و بڵاو بووەوە و خەڵکی پێی ڕاهاتن. هەروەها جەوهەر و ناوەرۆکی چیرۆکی هونەری لەو پەخشانە هەندێ جار خۆیان دەنواند. لە کۆتایی ئەو قۆناغەی باسی لێوە دەکرێ وتاری – چیرۆکی لە ئەدەبی کوردیدا پەیدا بوو. بەرهەمی ئەم جۆرە هونەرە بەشێوەیێکی گشتی ڕووکەش بوو، واتە نووسەر بایەخی بەڕوخسار دەدا، زمانی سفت و تەعبیری بەرز بوو، هەرچی ناوەرۆکیش بوو هەندێ کز و چۆڕێ بێ هێز بوو.

نموونەی جوانی وتاری – چیرۆکی بەرهەمی «ئەی خاک»ی (١٩٣٥) حوسێن حوزنیی موکریانییە. لەم پارچە پەخشانەدا هەست بەوە دەکرێ کە خاک بتێکە و دەپەرسترێ، شتێکە ئەبستراکت وەکو ئەوەی پێوەندی بە ئادەمزادەوە (قارەمانەوە) نەبێ، یاخود شتێک بێ میتافیزیکی لە سەرووی سروشت و ژیانەوە. حوزنی وتارێکی دیکەی لەم بابەتەوە هەیە بەناوی «گوندی کاول بوو» (١٩٤٤). لەمەدا وێنەی گوندێکی کورد دەکێشێ لە لایەن دوژمنانەوە وێران کراوە. ڕاستە گوندەکە مردووە بەڵام چاوەنۆڕی ئەوەیە دانیشتوانی بگەڕێنەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ خەڵکەکە دەست بکاتەوە بە ژیان و زیندوو بێتەوە. لەگەڵ ئەوەی گیانی سیمبۆلی

هەندێ لە ناوەرۆکی بەرێوە دەبا، کەچی مەبەسی نووسەر ئاشکرایە و بەگشتی شەقڵی ناگزووری ژیانی کۆمەڵایەتی تیایدا ئاشکرا و دیارە.

وتارە چیرۆکییەکانی پیرەمێرد لەو رۆژانەدا دەنگیان دابووەوە. لە «موناجاتی ئەرواح»دا (١٩٤٢) دەست بۆ مەسەلەیێکی هەرە گرنگی ناو کۆمەڵی ئادەمزاد دەبا کە یەکسانییە: لەبەرچی هەموو شتی چاک بۆ دەوڵەمەندە! جوانی سروشت و رووناکیی مانگیش بۆ دەوڵەمەندە. چارەنووس هیچی بۆ هەژار بەجێ نەهێشتووە، تەنیا مافی ئەوەی هەیە بەهەژاری بژی! نووسەر دەیەوێ ئەوە پیشان بدا پێویستە دەسکەوتی رەنج و کۆششی ئادەمزاد بەیەکسانی بەسەر هەموو تاکێکی کۆمەڵدا دابەش بکرێ.

وتاری هونەری ئەم ماوەیە شێوەی رەخنەی کۆمەڵایەتی پێوە دیار بوو. بۆ بەڵگە وتاری نامەیێکی کراوەی یوونس رەووف دڵدار بۆ «نەسرین»ی برازای لە کۆواری گەلاوێژ (١٩٤٢) بڵاو کراوەتەوە. نامەیێکە بەهۆی نەسرینەوە ئاراستەی هەموو کیژێکی کورد کراوە. دڵدار بەشێوازێکی روون و ئاشکرا و ساکار دەوری ژن لە کۆمەڵی کورددا پیشان دەدا وەکو چۆن خۆی گەرەکییەتی، بەلای ئەوەوە دەوری ژن یەکجار گرنگە بۆ پێشخستنی کۆمەڵی کوردەواری.

وتارەکانی شاکر فەتاح نموونەیێکی ئاشکرای هەندێ مەسەلەی کۆمەڵایەتیی ناسک و تیژی ناو کۆمەڵن. نووسەر شارەزای ژیانی نالەباری هەژارانە. بیروباوەڕی سەرەکی ئەم نووسەرە وێنە گرتنی نایەکسانی کۆمەڵی پڕ لە تەنگوچەڵەمەی کوردییە. لە وتاری «ئاوازی هەژاری» (١٩٤٧) نووسەر سەری سوڕ دەمێنێ لەوەی خەڵکی هەموویان بەپێی زانستیی بیۆلۆجی دروستبوونی لەش و مێشک و هۆشیان وەکو یەکن، کەچی ژیانیان وەک یەک نییە. یەکێک لە ناو خۆشیدا نوقوم بووە، یەکێکی دیکە لە ناو هەژاریدا دەتلێتەوە. بەڵام لەو کاتەی نووسەر بەراستی وێنەی تەنگوچەڵەمە و گیروگرفتی کۆمەڵ دەکێشێ باس لەو هۆیە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانە ناکا کە بوون بەسەرچاوەی دروستبوونی جیاوازی لە ناو کۆمەڵدا. نووسەر روو دەکاتە ئاسمان و داوای یارمەتی دەکا و باوەڕی بەعەدالەتی خودا هەیە. لە لایێکی دیکەوە بەراستی شاعیر کە جەوهەری دیاردەی دەردی کۆمەڵایەتی دەدۆزێتەوە و تەنیا وەسفی دەکا ئەمە خۆی لە خۆیدا چارەسەریشە، واتە دەرمانە، بۆیە ئەگەر روو نەکاتە ئاسمانیش بۆ دۆزینەوەی

دەرمان گلەیی لێ ناکرێ.

ناکۆکی نێوان بیروباوەڕی سنوور کێشراو و ئاسۆی داهێنانی ئەدەبی و گێڕانەوەی هەموو ڕووداوێکی کۆمەڵ بۆ میتافیزیکی ئەودیو سروشت و کردەوەی کردگار وەکو لای ئەم نووسەرە هەستی پێ دەکرێ، دیاردەیێکی گشتی بوو زۆربەی نووسەرانی کوردی ئەو ڕۆژگارە پێڕەویان دەکرد و لەسەری دەڕۆیشتن.

لە بیستەکانی سەدەی بیستەم چیرۆک وەکو بابەتێکی سەربەخۆ لە ئەدەبی کوردیدا سەری هەڵدا. لە ساڵی ١٩٢٥دا جەمیل سائیب چیرۆکێکی درێژی ڕۆمان ئاسایی نووسییەوە بەناوی «لە خەوما». ئەم چیرۆکە لە بابەت ناوەرۆکەوە لاوازە. نووسەر هەندێ بیروڕای جیاوازی ناپێویستی ئاخنیوەتە ناو چیرۆکەکەیەوە. هەرچەندە شێوازی سیمبۆلی بەکارهێناوە بەڵام ئاشکرایە ڕەخنە لە دەسەڵاتی شێخ مەحموود دەگرێ لەو ساڵانەی دەوری هەبوو لە دامەزراندنی حوکوومەتی کوردستانی باشوور (١٩١٨ – ١٩٢٤). نووسەر تەنیا لایەنەکانی ڕەش و تاریکی ئەو دەسەڵاتە بەچاوێکی ڕەشبینییانە بەزمانی کوردی تۆمار دەکا. هەرچەند بیروڕاکانی نووسەر ڕاستییان تێدا هەیە بەڵام بەهەناسەیێکی پڕ لە ڕق و کین لە شێخ مەحموود چیرۆکەکەی نووسیوەتەوە. بێ گومان ڕەنگە هەق بەلای نووسەرەوە بێ چونکە دوو خزمی نزیکی جەمیل سائیب لە لایەن خزمانی شێخ مەحموود و لە ماوەی فەرمانڕەوایی ئەودا کوژراون.

بەرهەمی ئەدەبی پێویستە دوور بێ لە سۆزی ناوەوەی نووسەر، لەبەر ئەوە ئەگەرچی چیرۆکەکە لە سنووری جێگە و کات چۆتە دەرەوە و بووە بەموتڵەق بەتایبەتی کە بەشێوازی سیمبۆلی نووسراوەتەوە، بەڵام ئەگەر نووسەر ئاوڕی لە لایەنە گەشبینییەکانیش بدابایەوە لە چیرۆکەکەدا سەردەکەوت، چونکە کاری چاک و جوان و بەجێ لە ڕۆژگارانی کوردستانی باشوور هەبوو، هەمووی کاری خراپ نەبوو، لەوانە ناوی حوکوومەت و پایتەخت سلێمانی و پوولی پۆستە و مەلیک و وەزارەت خەونێک بوو بۆ کورد لە پاشانا هاتە دی و شانازی پێوە دەکرد.

ئەحمەد موختار جافی شاعیر خاوەنی چیرۆکی «مەسەلەی ویژدان»ە (١٩٢٧ – ١٩٢٨). ئەم چیرۆکە لە هەموو ڕوویێکەوە جیاوازە لە بەرهەمە ئەدەبییەکەی پێشوو. ناوی چیرۆکەکە هەندێ لە ناوەرۆکی ئاشکرا دەکا. ڕووداوەکانی ڕاستەوخۆ پێوەندییان بەڕەوشتی ئادەمزادەوە هەیە. دەوری فێڵبازان دەخاتە ڕوو

لە هەڵخەڵەتاندنی خەڵکی لە پێناوی چاکەی خۆیان.

لە دوای ئەم هەوڵە سەرەتایییانە لە نووسینی چیرۆکی کوردی پیرەمێرد لە ساڵی ١٩٣٥ چیرۆکی «دوازدە سوارەی مەریوان»ی بڵاو کردەوە. سەرچاوەی ئەم کارە ئەدەبییە حیکایەتی میللی ئەدەبی نەنووسراو (فۆلکلۆر) بوو. چیرۆکێکی جوان و سەرکەوتووە لە رووی هونەرییەوە باس لە قارەمانیەتی جەنگاوەر و چەکمە رەقەکانی کورد دەکا، کە وەرگێڕانی ئەم چیرۆکە بەزمانی رووسی بڵاوکراوەتەوە پێشوازییێکی باش کراوە.

لەو ساڵانەدا شاکر فەتاح هاتە ناو گۆڕەپانی چیرۆکنووسانی کوردەوە وەک یەکێک لە نووسەرە بەراییەکانی ئەم چەشنە هونەرە نوێیە لە ئەدەبی کوردیدا. بەزۆری چیرۆکەکانی لەسەر لاپەڕەی رۆژنامە و گۆوارە کوردییەکان بڵاو دەکرانەوە. ئەم چیرۆکانە بەڕوونی سیمایێکی کۆمەڵایەتییان پێوە دیار بوو، ڕاستەوخۆ لە دژی نایەکسانی لە کۆمەڵ و چەوساندنەوەی میللەت بوون.

چیرۆکی «مودیر بەگ» نموونەیێکی ڕاست و رەوانی چیرۆکەکانی شاکر فەتاحە. لەم چیرۆکەدا باس لە چاوچنۆکی بەڕێوەبەر و مووچەخۆرانی ناو شارەکان دەکا. نووسەر نەترسانە خۆفرۆشی و چاوچنۆکی و ریشوەتخۆری دامودەسگای نیو دەرەبەگی وڵات دەخاتە ڕوو، چونکە هەموو مووچەخۆرێکی دەوڵەت، لە هەرە بچووکەوە تا هەرە گەورەیان هەوڵ دەدەن هەر چۆنێ بێ و بەهەر رێگەیێ بێ هەژار و بێ دەسەڵات برووتێننەوە.

ڕەخنە گرتن لە خەوش و کەموکووڕی کۆمەڵایەتی لە چیرۆکێکی دیکەی شاکر فەتاح «مام شێخ» دەردەکەوێ. چیرۆکێکی ریالیزمیانەیە، بەشێوازێکی کۆمیدی نووسراوە. لە شێخێکی تەریقەت دەدوێ، دووڕوو و چاوچنۆک دەیەوێ هەموو شتێک بۆ خۆی بێ، لە ژێر پەردەی تەریقەتی دەروێشی خۆی شاردۆتەوە. فێڵ لە هەموو ئەو خەڵکە دەکا کە باوەڕیان پێی هەیە و دەیانڕووتێنێتەوە. نووسەر دەوری ناشیرینی ئەو پیاو خراپانە دیاری دەکا کە بەناوی ئاینەوە خەڵکی هەڵدەخەڵەتێنن، لە زیانی بیروباوەڕی دواکەوتوو دەدوێ کە دەبێتە هۆی دواخستنی کۆمەڵ. لە چیرۆکی «مامۆستا بێژەن» شاکر فەتاح ئەوە پیشان دەدا مرۆڤ چۆن دەبێ بژی! لە کۆمەڵدا پێویستە هەموو کەس وەک یەک بژین. واتە دەبێ کۆمەڵێکی یەکسانییانە بێ و تەماشای هیچ بەڵگەیێکی دیکە نەکرێ بۆ تێکدانی ئەو یاسایە.

ئەمەیە بیروباوەڕی بنچینەیی چیرۆکەکە.

هەر بەم شێوەیە و بۆ ئامانجی لەسەرکردنەوەی «بۆرەپیاو» و هێرش بردنە سەر سیاسەتی ڕووتاندنەوەی میللەت و ڕەخنە گرتن لە یاسای دەرەبەگی لە کۆمەڵدا و ڕیسواکردنی لایەنی تاریکی تەریقەتی دەروێشی هەندێ لە نووسەرانی کورد بەرهەمی بەرزیان داهێناوە لە وتاری هونەری و چیرۆکدا، لەوانە پیرەمێرد و سەلام و هی دیکە.

پیرەمێرد چیرۆکی «مل شکان مل شکانی لە دوایە»ی (١٩٤٢) نووسیوەتەوە. ناوی چیرۆکەکە لە قسەیێکی نەستەقی کوردی وەرگیراوە. ئەو کەسەی خراپە بکا خراپە دێتە ڕێی، کاری ناهەموار شیرازەی کۆمەڵ تێک دەدا و تەنگوچەڵەمە لە ناو خەڵکیدا دەخولقێنێ. ئەم بەرهەمە یەکێکە لەوانەی خوێنەر لە ناوەکەیەوە لە ناوەڕۆکی دەگا و ئاگاداری کردەوەی تاوانبار و دەستدرێژ و دز و جەردەی ناو کۆمەڵ دەبێ.

بەپشوویێکی کۆمیدییانە شێخ سەلام چیرۆکی «نە مەنە نە حۆقە»ی (١٩٤٤) نووسیوەتەوە. نووسەر باس لە درۆزنی و جەربەزەیی مەلایێک دەکا گۆیا «خوێندەوارترین» کەسی گوندە، بۆ یەکەمین جار دەچێتە شار. کۆمەڵێک هەڵە و هەڵوێستی مەلا لە شاردا دەبێتە بەڵگەی ئەوەی کابرایێکی گێل و ساکارە و بەتەواوی هیچ نەزانە. بەم جۆرە نووسەر مەبەسی خۆی دەخاتە ڕوو کە «خوێندەواری» گوند ئەوەی منداڵان فێری خوێندن و نووسین دەکا خۆی دەبەنگ و هیچ نەزان و نەخوێندەوارە.

لە سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەمەوە چیرۆک دەورێکی باڵا و گرنگی هەبوو لە ئەدەبی نوێی کوردیدا. هەنگاوی تیژی هاوێشت بەرەو پێشکەوتن و تەواوکردنی کەرەستەی هونەریی پێویست و کارێکی گەورەی کردە سەر بیروباوەڕی خوێندەواری کوردی ئەو سەردەمە.

لە ساڵانی جەنگی دووەمی گێتیدا ڕێبازی نەتەوەیی – دیمۆکراتی لە پەخشانی کوردیدا پەیدا بوو. نووسەرە پێشکەوتنخوازەکان بەتایبەتی مەحموود ئەحمەد و ئیبراهیم ئەحمەد کۆمەڵێک چیرۆکی کۆمەڵایەتی ناسک و دڵگیریان نووسی. کە کۆمەڵە چیرۆکی «ئادەمزاد لە سایەی دەرەبەگدا» لە لایەن مەحموود ئەحمەدەوە لە ساڵی ١٩٤٥ چاپ کرا، سانسۆری عیراق پەشووکا، لە هوشیاری و هەڵسانی

کۆمەڵ ترسا، زوو بەزوو دەستی بەسەر هەموو دانە چاپکراوەکانی ئەم کۆمەڵە چیرۆکە داگرت. بەپێی ئەو چیرۆکەی بەناوی «شەرم و هەژاری»یەوە لە دواییدا لە ڕۆژنامەی ژین (١٩٦٠) بڵاوکرایەوە، پیاو بەئاسانی لە هەموو ئەو مەسەلە سیاسییە تیژانە دەگا کە مەحموود ئەحمەد بەشێوەیێکی ڕاست و هونەری دەستی بۆ درێژ کردبوو. نووسەر هۆی هەژاری دەگەڕێنێتەوە بۆ بنج و بناوانی دامەزراندنی کۆمەڵ کە تیایدا کۆمەڵە خەڵکێکی کەم بەسەر کۆمەڵە خەڵکێکی زۆر زاڵ دەبن.

چیرۆکەکانی ئیبراهیم ئەحمەد بەزمانێکی بەرز و ئاسان نووسراون. بەگشتی نووسەر لەسەر ئەو باوەڕەیە مەسەلەی نەتەوەیی کورد (کوردایەتی) بەسیستیمی سیاسی دەوڵەتی عیراقەوە بەستراوە. قارەمانانی چیرۆکی ئیبراهیم ئەحمەد لە لایێک ئەمیریالیست و کاپیتالیست و ئەو کەسانەی خۆیان بەدەسەڵاتەوە بەستووە لە عیراقدا، وە لە لایێکی دیکەشەوە هەژار و جووتیار و پاڵە و ڕەنجبەر و چینەکانی خوارەوەی خەڵکی شار و دێهاتن.

***

ئەو قۆناغەی باسی لێوە کرا (١٩١٤ – ١٩٤٥) ماوەیێکی یەکجار گرنگە لە مێژووی گۆڕران و پەرەسەندنی ئەدەبی و هونەری کوردی. لەم ساڵانەدا ڕێبازی شۆڕشگێری – دیموکراتی لە دایک بوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی ئەدەب لە چوارچێوەی تەسکی ناوەرۆک و پێویستییە هونەرییەکانی کلاسیکی ئاسایی بێنێتە دەرەوە و ڕێگەیێکی تازەی فراوانی لە ڕوو بکاتەوە.

بێ گومان بەرهەمی ئەدەبی ئەوروپایی بەتایبەتی ئینگلیزی و ڕووسی ئەوانەی وەردەگێڕدرانە سەر زمانی کوردی کارێکی گەورەیان کردبووە سەر بتەوبوون و لەسەر پێ وەستانی پەخشانی کوردی. تا پلەیێک ئەدەبی کوردی لە ناو کوردانی قەفقاسی ڕووسیا لەم لایەنەوە پێشکەوتوو بوو و کاری کردبووە سەر ئەدەبی کوردی بەگشتی.

بەشی سێیەم

ڕەنگدانەوەی کەسێتی شێخ مەحموود و ڕاپەڕینەکانی بۆ سەربەخۆیی لە ئەدەبی کوردیدا

دوو هۆی سەرەکی هەستێکی پیرۆز و بەسۆزیان لە ناو دڵ و دەروونی خەڵکی کورد چاندبوو بەرامبەر بەشێخ مەحموود بەتایبەتی لە کوردستانی باشوور. یەکەمیان مەقامی ئایینی و جێگەی بەرزی شێخ مەحموود لە ڕێکخراوی دەروێشیزمی تەریقەتی قادریدا؛ دووەمیان خەبات و ڕاپەڕینەکانی لە پێناوی وەدەست خستنی ئازادی و سەربەستی بۆ کوردستان. ئەمە بووە هۆی ئەوەی بەشێکی زۆر لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا بەچاوێکی بەرز تەماشای شێخ بکەن، هەروەها وەک دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی بووە مایەی ئەوەی شاعیران هەستی دەروونیان و خەیاڵی شاعیرییان بەرامبەر بەو لە قاڵبی شیعریدا بمەیێنن.

ئەو شاعیرانەی دۆستایەتییان لەگەڵ شێخ مەحموود و بنەماڵەی حەفید یا بەرزنجییەوە هەیە یەکجار زۆرن. بێ گومان هۆی ئەم زۆرییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لەو ڕۆژگارەدا و تا ئێستاش شاری سلێمانی مەڵبەند و نێوەندی بزووتنەوەی ئەدەب و پەرەسەندنی ڕۆشنبیری کوردی بووە. شاعیران لە نزیکەوە شێخ مەحموودیان ناسیوە و زۆربەیان هاوڕێی منداڵی شێخ یا مامۆستای بوون. ئەمانە تەنیا بەشان و باهووی شێخیان هەڵنەداوە، تەنیا ستایشیان نەکردووە، هەندێ جار ڕەخنەشیان لێ گرتووە. شیعری لەم بابەتەی شاعیران زیاتر لە کاتی گێڕانەوەی بەسەرهاتی ژیان و لێکۆڵینەوە لە شیعریان دەکەوێتە گۆڕێ و باسیان لێوە دەکرێ. ئەو بەرهەمانەی لەم ماوەیەدا دەکەونە بەرچاو دەبنە تەواوکەری ئەو بەرهەمانەی لە ژیانی شاعیراندا دەخرێنە ڕوو لە بابەت شێخ مەحموودەوە.

بەشێ لەو شیعرانەی بۆ شێخ مەحموود وتراون.

١
ئەحمەد فەوزی

ئەحمەد کوڕی حاجی شێخ غەنی و نازناوی «فەوزی»یە، خەڵکی سلێمانییە، ژیانی بەمووچەخۆری بردۆتە سەر. لە شێخ مەحموودەوە نزیک بووە. لە ساڵی ١٩٣٩ لە سەنگاوەوە وەکو مووچەخۆرێک بۆ ناحیەی سوورچی گوێزراوەتەوە.

لە پاش جەنگی یەکەمی گێتی فەرمانڕەوایی لە ناوچەی سلێمانی بەشێخ مەحموود سپێررا. زۆری نەخایاند شێخ لەگەڵ دەسەڵاتی ئینگلیز تێکچوو. لە شەڕی بازیانی لای بەردەقارەمان شێخ بریندار بوو، بەدیلی گیرا، لە بەغدا دادگا کرا، فەرمانی خنکاندنی بۆ دەرچوو، بەڵام لە سێدارە نەدرا و ئاوارەی کوێت کرا، لەوێوە بۆ هیندستان. لە دوای ئازادبوونی لە بەندیخانە بەهۆی گەڕانەوەی شێخ بۆ سلێمانی ئەحمەد فەوزی بەم شیعرە پێشوازی کردووە:

شوکور لیللا موژدە بێ وا نووری ئیمان هاتەوە
ئەرشەدی ئەولادی حەیدەر شێری یەزدان هاتەوە
هەروەکو یووسف لە زیندانی ئەسارەت هاتەوە
شاهی میسرە سەد شوکور وا ڕوو بەکەنعان هاتەوە
سەف بەسەف زومرەی مەلایک دێن بەئیستیقبالەوە
بانگ ئەکەن وا مەزهەری ئیلتافی ڕەحمان هاتەوە
عەرزی تەبریکات ئەکەن جن و مەلایک یەک بەیەک
زەمزەمەی خەیرولقودوومە شاهی دەوران هاتەوە
شەمشەمەکوێرە لە داخا خۆی لە قوڕ نێ حەقیەتی
شەو نەما زوڵمەت بەسەرچوو میهری ڕەخشان هاتەوە
خاتەمی حوکمی لە دەس حیلەیی شەیتان دەرنەهات
تا جەنابی ئاسەفی مولکی سلێمان هاتەوە
جامێ مەی سا بێنە گەردوش ساقیا تووبی خودا
موددەتێکە دڵ حەزینم جانی جانان هاتەوە

مـوتریبی خۆش لەهجـە کوا دەنگی رەباب و عـوود و نەی
وەخـتـی وەسـڵـە قـاتیلی عـومـری ڕەقـیـبـان هـاتەوە
جـەژنی کـوردسـتـانە قـوربان مـەوقـیـعی قـوربانـیـیـە
چۆن بەقــوربـانی نـەبم وا فــەخـــری کــوردان هاتـەوە
ئیـددیعــایی قــەومــیــیــەت ئەمــڕۆ ڕەوایە (فــەوزی)ا
رافـیـعی ئەعـلام و ئیـسـتـیـقـلالی کـوردان هـاتەوە

وەک لەم شیعرەدا دەردەکەوێ لە سەرەتادا شاعیر بەهەوایێکی ئایینی سۆفیزمیانە دەنوارێتە شـێخ مـەحـموود، بەشێـوەیێک دەیگەیێنێـتە پلەی پێغەمـبـەرانی وەکوو یووسف پێغـەمـبـەر و سلێمـان پێغەمبـەر. ئینس و جین و مـەلایەکەت لە پێشـوازی دان، وێنەکـە لە دیمەنی مـیعراج دەکـا کە پێـغـەمـبـەر بەرێبـەری جبـریل ڕووی لە بارەگای خودا کردووە. شاعیر لە تەمومژی سیمبۆلیزمیانەی ئایین و سۆفیزم خۆی ڕزگــار دەکــا و ڕوو لە مـــەیگێـڕ دەکــا شــەرابی بۆ بێنێ، بۆ بـەزمی ڕەندان لە دەنگخـۆش دەخـوازێ رەباب و عـوود و نەی بێنی، چونکە دەمـێک بوو دڵتـەنگ و غـەمبـار بوو، بەهاتنەوەی جـانی جانان (شـێخ مـەحمـوود) بەزمی ڕەندان دەست پێ دەکـا. جـەژنی کوردسـتـانە، ئەگـەر ئەو جـەژنە قـوربانی بوێ ئەوا شـاعـیـر دەبێـتـە قوربانی چونکە ڕەمزی کوردان لە ئاوارەیی گەڕاوەتەوە. دوا قسـەی شـاعیر ئەوەیە باوەڕکـــردن بـەخـــەباتی قـــەومی کـــارێکی ڕەوایە هـەڵگری ئاڵای ئەو خـــەبـاتە و سـەربەخۆیی کوردان لە دیلیەتی ڕزگاری بووە و هـاتۆتەوە.

لە شـیـعـرێکی دیکەیدا ئەحـمـەد فـەوزی هـەسـتی نـاو دەروونی دەردەبڕی بەهۆی دامەزراندنی حوکوومەتی کوردستانی باشوور و بوونی شێخ مەحمـوود بەمەلیک:

خــودفــرۆشی بەســیــە ئیــزهاری نـەزاکـەت تابەکـەی
بەزمی ئیـستـیـقـلالە سـاقی تێکە توخـودا جـامی مـەی
دەنگی زنجــیــری ئەســارەت نایـەتە گــوێم فــرســەتە
قــولقــولەی مـینا وو نـەغـمــەی مـوتریب و ئاوازی نەی
دەورەیی نەگبـەت بەسەرچوو فەسڵی عوشـرەت پێ گەیی
کوا زڕەی فینجان و عیشوەی سـاقیی و کوا لەنجەکەی

نەوبەهاری مـوڵكی كـوردسـتـانە فـەسـڵی دەی نەمـا
سـا بەكـوێری چاوی دوژمن سـاقـی ئەمـجـا بێنە مـەی
دەفـعـەیەتر ئیـسـتـیـلا نابێ بەسـەر ئەم مـوڵكەدا
عـەهدی شـاهـی نەوجەوانـە و شـاهـ سـەلاحـەددینە دەی
وا لە سـایـەی ئاسـەفـی دەورانەوە ئیـقـبـالی كـورد
عـالیـیـە پرتەو فـشـانـە قـادیرە بۆ كـوللی شـەیئ
بێ وەلی عـەهدت تەمـاشـاكـە و مـەلیک ئەم شـاهە بێ
زوبدەیی ئالی حـوسـێن و نـوتفـەیی مـەحـبـووبی حـەی
گـەر كـەسێ بێـتـو خـەیاڵی بەد بەدڵیـا تێـپـەڕێ
وەک ئەبووجـەهلی ئەزانم جـێگەیی ئەو وێڵـە وەی
تا ئەبەد یا ڕەب بمێنێ ئەم جـەلال و حـیـشـمـەتە
ئایەتی ئیننا فـەتەحنا بێ مـوعـینی شـاهـی كـەی

لە شیعری یەكەمدا هەستی شاعیر زۆر گەرم بوو بەرامبەر بەڕزگاربوونی شێخ مەحموود لە دیلی و گەڕانەوەی بۆ نیشتمان. لەم شیعرەدا ئەو هەستە گەرمترە. مەسەلە بەلای شاعیرەوە چارەنووسی میللەتی كورد و گەیشتن بەئامانجە، شێخ ڕێگەیە بۆ گەیشتن بەئامانج. دەمێک بوو كورد چاوەنۆڕی بوو، لەو ڕۆژگارەدا بەهۆی شێخ مەحموود دەستی خست. شاعیر و هەموو كوردێک هەڵوێستیان چۆن دەبێ بەرامبەر ئەم ڕووداوە! تەنیا یەک شت دەبێ ئەویش جێگیربوونی دەسكەوتەكە. ئەمەیان ڕۆژگار بڕیاری لەسەر دەدا. شاعیری دڵسۆز گومانی لەودا نەبوو كە ئەو دەسكەوتە هەتا هەتایە و ناڕووخێ، كەچی ڕووخا. بەڵام شیعرەكە لە جوانی خۆی نەكەوت.

٢

بێخود

كاتی شێخ مەحموود لە دیلی و دەستبەسەری لە هیندستانەوە هێنایانە كوێت و ماوەیێک لەوێ مایەوە ئینجا گەڕاندیانەوە بەغدا. بێخود لە ساڵی ١٩٢٢ شیعرێكی بۆ شێخ نووسیوە بەم دێڕانە دەست پێ دەكا:

عـومـرێکە سـیـەھ ڕۆژ و پەرێشـانی کـووەیتم

ئاشـوفـتـە وەکـو توڕڕەیی خـووبانی کـووەیتم

عـومـرێکە کـە ڕۆژم بـەمـەسـەل وەک شـەوەزەنگە

حـەسـرەت زەدەیی شـامی غـەریبـانی کـووەیتم

عـومـرێکە لە زیندانـی جـونوونا کـە وەکـو شـێت

پـابەندی غــەزالانی ئەســیــرانی کــووەیتم

عومرێکە لە کونجی قـەفـەسی فیـرقـەتی گوڵ دا

وەک بولبـولی دڵ خـەسـتـە غـەزەلخوانی کـووەیتم

عومرێکە لە دووی مەحمەلی لەیلا وەکو مەجنوون

خـــۆم لێـــرە وو دڵ وێڵـی بیـــابانی کـــووەیتم

عومرێکە لە بۆ کوشـتنی دەجـجـالی حـەسـوودان

هـەر مـونتـەزیری عـیـسـەیی دەورانـی کـووەیتم

عـومـرێکە دەناڵم بـەغـەمی تۆوە لە کـەرکـووک

دایم وەکـو نەی سـینە پڕ ئەفـغـانی کـووەیتم

لەم برە شیعرەدا بێخود کوێتی کردووە بەکابەی موسوڵمانان و بتخانەی کافران، هەموو هیوا و ئامانجێکی لەوێ کۆبـۆتەوە. هەرچی دڵ گەرەکیەتی و هـەرچی گیان ئارەزوویـەتی هـەمـووی لە کـوێتـە. لە بیـابانی کـوێت لـە لەیلا دەگـەڕێ، دەمـێکە سۆراغی عیسـا پێغـەمبـەر دەکا لە کوێت بۆ لەناوبردنی دەجالی حـەسـوودان. مـەبەس لە لـەیلا و عـیـسـا شـێخ مـەحـمـوودە، چونکە وا لە کـوێتـە لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ نیشتمان.

ئینجا بێخود بەم دێڕانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئیـــشم هـەمـــوو گـریـانە وەکـــو هەوری بـەهاری

بێ سـەرفی زەمی غـونچـەیی خـەندانی کـووەیتم

پێـویسـتـە وەکو قـومـریی ئاوارە لە گـوڵشـەن

سـەر گەشـتـە دڵی سـەروی خـەرامـانی کـووەیتم

پەروانە سـیـفـەت مـوزتەریبم کـوللی شـەو ئاخـۆ
کەی پرتەو ئەدا شـەمعی شـەبوسـتانی کـووەیتم
کــەی بێ کــە لـە ئوفــقی عــەرەبســتــانەوە ڕۆژێ
هەڵبـێ گوڵـی خـورشـیـدی درەخـشـانی کـووەیتم
وا تێـمـەگــە دوورم لە تۆ ئەی سـاحـیـبی خـاتەم
هـەر هـودهـودەکــەی بەزمی سلێـمـانی کــووەیتم
خـەڵقـینـە لەبەر گـەوهـەری تاجی سـەری کـوردە
قـوربانی مـوحـیـتی عـەرەبسـتـانی کـووەیتم
هەرچەندە لـە زیندانـی فـیـراقـا وەکـو بێـژەن
بیلـلا بەتەمـای ڕۆسـتـەمی داسـتـانی کـووەیتم
عـاجز مـەبە (بێـخود) کە ئیشـەڵلا وەکو یەعقووب
نەزدیکە ویسـاڵی مـەهی کـەنعـانی کـووەیتم

لەم دێڕانـەدا بێـخـود گـوشـادە بەوەی ئامـانجی هاتۆتە دی، یا نزیکە بەم زووانە دەیگاتێ چونکە غونچەی خەندان لە کوێتە، خەرامان لە کوێتە، مۆمی شەوستان لە کوێتە. خورشیدی درەخشان و سلێمان پێغەمبەر هەموویان شێخ مەحموودن. شاعیر بەم زووانە دەست لە ملی ڕۆستەمی داستان دەکا و چاوی مانگی کەنعان (یووسف پێغەمبەر) ماچ دەکا وەکو یەعقووب، چونکە شێخ مەحموود لە زیندان ڕزگاری بووە.

لە چوارینێکیدا بێخود دەڵێ:

عــەزل و حـــەپسی تۆ لەســەر شـــانم ئەگــەرچی روتبــەیە
چونکە ئەمـــری تۆیە لای من عـــەینی شـــاڵی تورمـــەیە
گەردی پێت تاکەی لە (بێخود) مەنع ئەکەی ئەی شاهی میسر
چاوی ئەم یەعــقـووبە مـوحـتــاجی جـەواهیـر سـورمـەیە

بێخود لەگەڵ شێخ مەحموود گفتوگۆ دەکا، پێی دەڵێ ئەگەر خراپەشی لەگەڵدا بکا، نەک تەنیا چاکەیە، بەڵکو میدالیە و نیشانەیە، پێی دەڵێ، ئەی شای میسر

(یووسف پێغەمبەر) بۆچ نایەڵی بەشم لە تۆزی پێتدا هەبێ! ئایا نازانی من یەعقووبم ئاتاجی دەرمانی چاو و کل و کلتوورم!.

٣

ناری

ناری کۆمەڵێک شیعری بۆ شێخ مەحموود وتووە، لە پارچە غەزەلێکی هەناسە ڕۆژهەڵاتییانە بەشێخ دەڵێ:

ئەی ئەساسی عیززەتی من لوتفی بێ پایانی تۆ
سورمەیی چاوم سەوادی خەتتی موشک ئەفشانی تۆ
گەر دەمێ پرسی لە حاڵی من لە ڕێگەی لوتفەوە
موشکیلە تەشریحی حاڵی غەمزەدەی هیجرانی تۆ
دیدە لەبرێزە قەدەح ئاسا لە بادی ئەشکی ئاڵ
دڵ وەکو سازە نەفەس وەک تارە بۆ دیوانی تۆ
دەستی من داوێنی تۆ هەڵکە داوێنی کەوات
تا شەپۆلی ئەشکی چاوم تەڕ نەکا دامانی تۆ
نایەتە مەیدانی دیوانت ئەبەد دیوانی من
پیرە ئەسپی تەبعی (ناری) دائیرە جەولانی تۆ

لەم شیعرەدا هەست بەوە دەکرێ لەو کاتەی ناری شیعرەکەی هۆنیوەتەوە شێخ لێی دوور بووە. هەندێ جار پەنای بۆ شاخ بردووە، هەندێ جاری دیکە دادگا و ئاوارەکردن و دەستبەسەری و بەندیخانە لە هەندەراندا یا لە مەیدانی جەنگدا لە پێشەوە لە هێرش و هەڵمەتدا بووە، جەنگاوەران لە دوایەوە چونکە شێخ مەحموود تەنیا سەرعەسکەر نەبوو بەڵکو سەربازێکی ئازا و جەسوور بوو. هەرچۆنێ بێ دووری شێخ لە شاعیر لە پلەی هیجرانی یار بووە، بۆیە ئەگەر چەند ئاماژەیێک بۆ دیوەخانەی شێخ لە شیعرەکەدا نەهاتایە، پارچە لیریکەکە دەبووە غەزەلێکی دڵداری ئاسایی. ئەمە بەڵگەی ڕاستگۆیی شاعیرە لە خۆشەویستیدا کە شێخ دەگەیەنێتە ڕادەی ئەو نازەنینە جوانەی ناری بەبێ ئەو نابێ بەشاعیر.

٤

زێوەر

لەبەرئەوەی زێوەر زۆر نزیکی شێخ مەحموود بووە و مامۆستای بووە گەلێ شیعری ستایشی بۆ وتووە. لەو سەردەمەی شێخ مەلیک بووە لە سلێمانی ئەم چوارینەی بۆ نووسیوە:

بۆ ڕەواجی ئەم سیغارە قەلبی خۆشنوودم ئەوێ
ڕەسمی شیرین ئیسمی شێخم مەحموودم ئەوێ
کاغەزێکی ساف و بێ غەش خالیس و خاس و تەمیز
موشتەری ناسک تەبیعەت ساحیبی جوودم ئەوێ

لەو کاتەی شێخ مەحموود وەک مەلیکێک فەرمانڕەوایی کردووە لە سلێمانی پێشنیازێک لە ناوەوە بووە وێنەی مەلیک بەسەر کاغەزی جیگەرەوە بێ، بۆ ئەم مەبەسە زێوەر ئەم چوارینەی هۆنیوەتەوە.

٥

قانیع

قانیع لە سەردەمێکی کپی و بێ دەنگیدا، لە ڕۆژگارێکی نەهاتی شێخ مەحموودا، لە ئانێکدا دەستەوئەژنۆ بەکەساسی دانیشتووە بیری لە شێخ کردۆتەوە و شیعری بۆ وتووە:

کەس نەڵێ ئەم بێشە چۆڵە و ئەم زەعیمە مردووە
قارەمانی بێچووە شێری کوردستانە نوستووە
پێت بڵێم چی کردووە بۆ خزمەتی کوردی هەژار
لاپەڕەی مێژووی بەخوێنی ئاڵی خۆی نەخشاندووە
یادی ئاوباریک و وەیســــــە و دەربەن و تاریدەرت
شاهیدە بۆ کورد لەگەڵ کورد چەندە ڕەنجت بردووە

ئێستـەکـەش ئاواتی تۆیە پەیڕەوی کـوردی هەژار
نامـرێ هـەرگـیـز لـە دڵدا فـیکرەکـەت هەر زیندووە
پەیکەری ژینت سـەراسـەر شـۆڕشـە و کـوردایـەتی
تاکـە سـەرمـەشـقی ژیانـی گـەرچی کـۆچت کـردووە
بەم تـەقـەللا و شـۆڕش و ئازایـەتی و مـەردانـەیەت
تۆ پـەیامـی مـردنت بـۆ دوژمـنـی کـورد نـاردووە

لە ماوەیێکی دڵتەنگیدا قانیع نەیویستووە سەر بۆ ڕەشبینی شۆڕ بکا، وای زانیوە کـورد ئەگـەر شـۆڕەسـواری وەک شـێـخی هەبێ لە دوای هەمـوو مـردنێک زیندوو دەبێتەوە. بەمردنی شێخ نە ئەو دەمرێ و نە کورد. شاعیر پەنای بۆ مێژوو بردووە، باس لە هێرشەکانی کورد دەکا بۆ سەر دوژمن، لە هەوڵ و کۆشش و خەباتی شێخ دەدوێ بۆ کورد. ئەم شیعرەی ماتەمنامەیێکە بۆ کۆچی دوایی شێخ. لە شیعرەکەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ کە بیری کوردایەتی ئەوەی شێخ ڕەنجی بۆ داوە نامرێ و ڕۆژێ لە ڕۆژان خەون دەبێ بەڕاستی و کورد دەگاتە سەربەستی خۆی.

٦

فایز

مەلا ئەحمەد کوڕی حاجی مەلا ڕەسووڵی دێلێژە، نازناوی «فایز»ە. لە ساڵی ١٨٩٢ لە سلێمانی لە دایک بووە و لە ساڵی ١٩٧٠ لە خانەقین کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی براوەتەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

لەو کاتەی شێخ مەحموود بووە بەمەلیکی کوردستان فایز ئەم پارچە شیعرەی بۆ وتووە:

ئەرشـەدی ئەولادی حـەیدەر شـێـری یـەزدانە مـەلیک
زومـرەیی سـاداتە نـەجم و مـاهی تابانە مـەلیک
سـەفحـەیی تەئریـخی قـەومی کورد دەبێ ڕەنگین ببێ
چونکە ئـەمڕۆ وەک سـەلاحـەددین حوکمـڕانە مـەلیک
تاجی کەیخوسرەو چ بوو یا ئەفسەری قەیسەر چییە
تاجی فـەخـری عیـززەتە ئەمـڕۆ لە کـەیوانە مـەلیک

وەک لەم شـیـعـرەدا دەردەکـەوێ شـاعـیـر لە ڕووی ئایینیـیـەوە بـایەخی بەشـێخ مەحموود داوە وەک نەوەیێکی شێخ مارفی نۆدێ و کاک ئەحمەدی شێخ دەبوو ببێ بەگەورەی کورد، کوردیش بچووک نییە بەڵکو گەورەیە، لەبەرئەوەیە دەبێ گەورەی کـورد لە گـەورەپیـاوانی مـێـژووی وەکـو کـەیخـوسـرەوی سـاسـانی و قـەیسـەری ڕۆمانیش گەورەتر بێ.

٧

خالیسی

مـحـەمـەد کوڕی شێخ ڕەزای تاڵەبانی «خـالیـسی» وەک نازناوی شـیـعـر بۆ خۆی داناوە. لە ســـاڵی ١٨٧٥ لـە دایک بووە. بۆ مـــاوەیێک لە ســـاڵی ١٩٢٤ بـووە بەقایمەقامی کفری، لە ساڵی ١٩٢٨ کۆچی دوایی کردووە.

خـالیـسی قـەسـیـدەیێکی بەناوبانگی هەیە وەک نامـەیێکی شـیـعـری بۆ شـێخ مـەحـمـوودی نووسـیـوە. بەڕاسـتی شـیـعرەکـە دەچێتـە ناو شـیـعـری سـتـایش و پێداهەڵدان و ئامۆژگارییەوە، وردە گلەیییێکیشی تێدایە. شـاعیر بەم جۆرە دەست بەشیعرەکە دەکا:

لە پاش دامـان و پا مـاچ کـردن و عـەرزی دوعـاخـوانی
وەڕین دەست پێ دەکا بەچکەی گەماڵی پیری گەیلانی
دەڵێ بۆچی دەرت کـردم ئەگـەر پاسـت نەکـەم بەخـودا
هەمـوو چەڵتـووکەکـەت دەخـوا بەرازی قـوتبی ڕەببـانی
یەکـانە و پەلـخ و مـالۆسی قـەوی قـۆڵی گـەلێ زۆرە
بەری ملیـان لە کـوێ دەگـرێ پشـیلەی کـانی ئاسـکانی
لـە پاش تـاڵان و عــــەزل و لانـەواز و خـــــانە ویّرانـی
حـەواڵەی خۆت دەکـەم قـوربـان چلۆن بێم بۆ سلێمـانی

ئەوەی گـومـانی تێـدا نییـە بنەمـاڵەی تاڵەبانی وەک دەروێشی تـەریقـەتی قـادری پێـوەندیی گـیـانی بەهێزیان هەیە لەگـەڵ بنەمـاڵەی بەرزنجی یا حـەفـیـد یا شـێخ مارفی نۆدێ کە دامەزرێنەری تەریقەتەکەیە لە سلێمانی، ئەم پێوەندییە سخەش تا

ئێستا بەردەوامە. بەلای شێخانی تاڵەبانییەوە کاک ئەحمەدی شێخ لە پلەی شێخ عەبدولقادری گەیلانییە کە لە سەرووی هەموویانەوەیە. هەر گیروگرفتێک لە نێوان بەرزنجی و تاڵەبانییەوە ڕووی دابێ هێندەی سەرە موویێک لەو پێوەندییە گیانییە بەهێزەی کەم نەکردۆتەوە. ئەوە ئاشکرایە لەو سەردەمانەدا ناخۆشییێک کەوتبووە نێوان ئەم دوو بنەماڵەیە لەسەر زەویوزار و دێراو لەو ناوچانەی هاوسێی یەکترین. بەڵام وەکو لەم شیعرەدا بەرز و جوانەدا دەردەکەوێ خالیسی گلەییەکەشی بەشێوازێک نووسیوە لەوە دەرچووە گلەیی بێ، بووە بەلووتکەی سۆز و خۆشەویستی بەرامبەر بەشێخ مەحموود.

خالیسی شیعرەکەی بەسڵاوێک دەست پێ دەکا بریتییە لە کڕنووش بردن و پێ ماچ کردن و دەستەودوعا وەستان. ئینجا بەشێخ ناڵێ قسەی بۆ دەکا، بەڵکو دەوەڕێ وەکو بەچکە سەگێکی پیری گەیلانی، واتە شێخ ڕەزای باوکی دەکا بەسەگی بارەگای شێخ عەبدولقادر، ئەوجا بەشێخ مەحموود دەڵێ: بۆ دەرت کردم، من پاست دەکەم، ئەگەر من نەبم بەڕازی قوتبی ڕەببانی هەموو چەڵتووکەکەت دەخوا، چونکە یەکانە و پەلخ و مالۆسی گەلێ زۆرە، بنەماڵەی بەراز هەموویان بەگەورە و بچووکەوە هاتوون، دیارە پشیلەی کانی ئاسکان ئەو گەڕەکەی شێخ مەحموودی لێ دەژی دەرەقەتی ئەم جارنەوەرانە نایەن. شاعیر دەڵێ لە دوای ئەم مەینەتییە چۆن ڕوو بکەمە سلێمانی!

خالیسی لە شیعرەکەیدا هەندێ ناوی بەشێوەیێکی نهێنی و داپۆشراو هێناوە وەکو «قوتبی ڕەببانی». لە دێڕەکانی داهاتووشدا ئاماژەی سیمبۆلییانەی لەم بابەتە بەرچاو دەکەوێ، لێرەدا ئەو ڕەمزانە بکرێنەوە یا نەکرێنەوە هیچ لە بابەتەکە ناگۆڕێ، ئەو کەسانە بناسرێن یا نەناسرێن پێوەندییان بەشیعرەکەوە نییە. ئەمانە نەیار و گێرەشێوێن و چاوچنۆکن لە کۆمەڵدا بۆ بەرژەوەندی خۆیان هەموو جۆرە خراپەیێک دەکەن. لەو سەردەمەدا لە سلێمانی و هەموو جێگەیێکی دیکەدا هەبوون. لە وەتەی ئادەمزاد لەسەر ڕووی ئەم زەوییەدا دەژی بەرچاو دەکەون، لە دوارۆژیشدا هەر دەمێنن.

لێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە لە هەندێ جێگەی ئەم کتێبەدا سیمبۆلییانە ناوی چەند کەسێک لە تێکستی شیعردا بەڕەمز هاتووە و ئاشکرا نییە، نووسەری کتێب ئاشکرای کردووە. ئێستاش ئەگەر ئەو ناوە نهێنییانەی لەم

شیعرەدا هاتوون ئاشکرا نەکرێن نرخی زانیارییەکان کەم نابێتەوە چونکە ئەدەب لە ڕەوشت دەدوێ پێویستی بەم ناوانە نییە، بەڵام مێژوو لە ڕاستی دەگەڕێ لەبەرئەوە بۆ مێژوو نرخی خۆیان هەیە.
خالیسی لە قەسیدەکەیدا بەردەوامە:

لە بەرچاوت وەکو یەک وایە بێ فەرقن لە خزمەت تۆ
شەهێن و حاجی لەقلەق شێر و ڕێوی مورشید و جانی
کەر و گا خەرجی بار و جووتە ئێستر ماڵی کاروانە
ئەمانە نابنە کوێخا و ڕەئیس و میری دیوانی
بەیار کێلان و گای لەڕ پیر و کچ خواستن ژن و تەدبیر
سەگ و جۆ ئەسپ و ئێسک بۆق و سەردار جرج و ناوکانی
عەبا و کەر فێست و ڕێوی وورچ و شەبقە مێزەر و مەیموون
حەیا و کوێر شەرم و دۆم قەحبە و وەفا ناموس و سۆزانی
لە کوێت دۆزینەوە ئەم کوێر و قۆڕانەی لە خوا عاسی
چلۆنت کەوتە خاتر مشکە کوێرە و وورچی کویستانی
هەموو شێر و پڵنگن وەختی نان خواردن لە ئەترافت
سمێل بابڕ کفن دڕ کەللە خڕ پەرچەم مەریوانی
دوعات با بۆ بکەن ئەمما بەتەدبیریان نەکەی زینهار
مەلا و دەروێش و سۆفی و شێخەکانی لوقمە باتمانی
لە ڕۆژی وا پیاوێ چاترە بۆ تۆ لە دوو سەد کەس
هەزاری لیرەیێک ناکا دە پارە و پوول و تارانی

شاعیر لەم دێڕە شیعرانەدا کۆمەڵێک کردەوە و دیاردە و ڕووداوی پێچەوانەی یەکتری کۆ دەکاتەوە و لە بەردەم شێخیان دادەنێ. ئەو کەسانەی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری حوکومەتی کوردستانی باشوور دانرابوون شایانی ئەو کورسییانە نەبوون کە لەسەری دانیشتبوون. وێنە شیعرییەکانی خالیسی دۆزینەوەیێکی جوانکارین کە مووچەخۆرانی ئەو حوکوومەتە و کارەکانیان لەگەڵ سەگ و جۆ، ئەسپ و ئێسک، بۆق و سەردار، جرج و ناو کانی و وێنەی دیکە بەراورد دەکا.

ئەوەی شـاعـیـر بەشـێـخـی دەڵێ ڕاسـتـی تێـدا هەیە بەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا زوو پەشـیـمـان دەبێـتـەوە و ئەم قـسـانە بـەدەم درێژی لە قـەڵەم دەدا بـەرامـبـەر بەشـێخ مەحموود و لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

لەســەر ئەم مــەســرەعــە لادەم بچم بـۆ مــەســرەعی ســانی
بڵــێم ئـەی پاســەوانی مــیللەت و ڕێگەی مــوســوڵمــانی
ووجـووت فـەخـرە بۆ من چونکە لای من فـەخـری کـوردانی
نەوەی کاکە ئەحمـەد و نوتفـەی حوسێن و شـێری یەزدانی

شـاعـیـر بابەت دەگـۆڕێ، لە گلەییـیـەوە دەچێ بۆ سـتـایش و دەیگەیێنێـتـە پلەی پێغەمبەری، بەڵگەی بەدەستەوەیە چونکە شێخ لە نەوەی پێغەمبەرە. لە پاشانا بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

هەتیـو چیت ووت زمـانت وەرگـەڕێ غـەڵەتێکی گـەورەت کـرد
لە لای خـۆت شـاعـیـری هێـشـتـا قـسـەی پیـاوانە نـازانی
خــراپی چاکــەیە زامی شــیــفــایە حــیــددەتی حــیلمــە
جنێــوی فــەخــرە تالانی عــەتایە عــەفــوە عــینوانی
کــەرەم کــار و وەفــادار و وەلی خــولق و عــەلی کــردار
تـەبیـــــعـــــەت چاک و تینـەت پاک دڵ پڕ نوور و نوورانی
فەلەک مل شۆڕ ئەکا ئەمڕۆ لە ژێر پێی ئەسپی شێخ مەحموود
مـەلەک مـەجـبـوورە ئەمـڕۆ بۆ ئیـتـاعـە و حـوکم و فـەرمـانی
ئەوەندەی باری تەعنەت کـەوت بەمل دا (خــالیــسی) ئەمــڕۆ
ئـەهاتـە خــزمــەتت قــوربان وەلێ زامــدارە ســەر شــانی

ئەم دێڕانەی شیعرەکە ڕەنگدانەوەی سۆزی ڕاستەقینەی شاعیرە بەرامبەر بەشێخ مەحموود لە ڕێکخراوە دەروێشییەکەوە چەکەرەی کردووە کە تەریقەتی قادرییە. لە دوای ئەو مــەســەلەی کـوردایـەتی دێتـە گـۆڕێ، واتە هەسـتـی قـەومی. بە هـەمـوو جـۆرێک یـەکـێکی وەکـو خـالیـسی لە ڕووی کـوردایەتیـیـەوە ئەگـەر دەنگ بدا بۆ هەڵبـژاردنی سـەرداری کوردسـتـان ئەو دەنگە بەر شـێخ مـەحـموود دەکـەوێ چونکە

ڕێکخراوی تەریقەتی قادری کە خۆی و باب و باپیرانی پێڕەوییان کردووە ئەوە دەخوازێ و دەبێ ئەو شێخ مەحموودەی نەوەی کاک ئەحمەدە بەگەورەی خۆیانی دابنێن.

خالیسی جگە لەم شیعرە چوارینێکی ڕەنگینی هەیە بۆ شێخ مەحموودی وتووە:

سەر کە بێ مشکی و کڵاو بێ سەرفرازیم بۆ چییە
دڵ وەکو شووشەی شکاو بێ دڵنەوازیم بۆ چییە
پێت عەتا کردم بەڕاستی حەققی خۆم و باوکم
تۆ کە مەحموودێکی وا بی من ئەیازم بۆ چییە

لەم چوارینەدا خالیسی وێنەی هونەری شاعیرانە دەکێشی کە بەراورد لە نێوان شێخ مەحموود و سوڵتان مەحموودی غەزنەوی دەکا. بەشێخ دەڵێ سەر بێ مشکی و کڵاو بێ سەربەستی و ئازادی پێویست نییە، هەروەها ئەگەر دڵ شکا بێ، دڵدانەوە پارە ناکا، ئەوەی پێویست بوو بۆ خۆم و باوکمت کرد، ئیتر تۆ کە مەحموود بی من ئەیازی تۆم و نابم بەمەحموود لەبەرئەوە پێویستیم بەئەیاز نییە. ئەیاز یار و یاوەری سوڵتان مەحموودی غەزنەوی بوو، لە ناو کوردەواریدا بەناوی «هەیاسی خاس» ناوبانگی دەرکردووە.

***

هیچ کەسێک لە ناو کوردان و هیچ ڕووداوێک لە مێژووی کوردستان هێندەی شێخ مەحموود و کردەوەکانی ڕەنگیان لە بەرهەمی ئەدەبی کوردیدا نەداوەتەوە. دوو هۆی سەرەکی پێوەندیی بەمەوە هەیە، یەکەمیان زۆربەی شاعیر و نووسەرانی کوردی سەدەی بیستەم لە مەڵبەندی شێخ مەحموود لە سلێمانی ژیاون و لە شێخەوە نزیک بوون. دووەمیان لە دوولاوە هۆی گەورەیی بۆ دروست بوو، لە لایێک وەک نەوەی کاک ئەحمەدی شێخ، لە لایێکی دیکەوە وەک نیشتمانپەروەرێک لە خەباتدا بوو لە مەیدانی بزووتنەوەی نەتەوەیی بۆ هێنانە دی هیوا و ئامانجی کورد کە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو.

لەم باسەدا بەشێکی ئەو ڕەنگدانەوەیە خراوەتە بەرچاو، لە باسی ژیان و ئەدەبی شاعیرانیشدا بەشێکی دیکە پیشان دراوە. ئەوەی ماوە زۆر زیاترە لەوەی باس کراوە.

بەشی چوارەم

ڕەنگدانەوەی هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم لە ئەدەبی کوردیدا

جەنگی یەکەمی گێتی

١٩١٤ – ١٩١٨

جەنگی یەکەمی گێتی لە ٢٨ی تەمووزی ساڵی ١٩١٤ لە ناو دوو کۆمەڵە لە دەوڵەتانی ئەو سەردەمە هەڵگیرسا، لایێکیان ئەڵمانیا و نەمسا و مەجەر و دەوڵەتی عوسمانی بوون، ئەوی دیکەیان فرەنسا و بەریتانیا و ڕووسیا و بەلچیکا و یابان و لە دواییدا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون. جەنگی یەکەم تا کۆتایی جەنگی دووەمی گێتی بە«جەنگی گشتی» ناسرا بوو. هۆی هەڵگیرسانی جەنگ ئەوە بوو ئەڵمانیا تووشی تەنگوچەڵەمەی سیاسی قورس بووبوو، جگە لەوەی ڕەوشی ئابووری لە ناو گێروگرفتدا نوقوم بووبوو، بۆ دەربازبوون لەم هەڵسوکەوتە سەختە پێویست بوو لایەنی سوپایی بەهێز بکا بۆ ئەوەی بتوانێ دەست بەسەر وڵاتانی دەرەوەدا بگرێ.

هۆی ڕاستەوخۆی هەڵگیرسانی جەنگەکە ئەوە بوو ئەرشیدۆک فرانسوا فیردیناند میری جێگری قەیسەری نەمسا لە شاری سەراییڤۆ بەدەستی نیشتمانپەروەرێکی سیربی کوژرا. نەمسا بڕیاریدا ڕیشەی «بیری نەتەوەیی» لە ناو میللەتە بچووکەکاندا هەڵکەنێ و لە ناوی ببا. بۆ ئەم مەبەسە جاڕی جەنگی دا، لە پاشانا لایەنەکانی دیکە بەشدارییان تێدا کرد و بەم جۆرە هەموو ئەورووپای گرتەوە و گەیشتە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، گەورەترین دەوڵەتێکی ئەو ناوچەیە وڵاتی عوسمانی بوو بەشداری تێدا کرد. ئەنجامی جەنگ ئەوە بوو ئەڵمانیا شکا، وڵاتە داگیرکراوەکانی ئەفەریقای لە دەست چوو، ئیمپراتۆرییەتی نەمسا – مەجەر

کۆتایی هات و دەوڵەتی عوسمانی تەفروتوونا بوو.

کارەساتی ئەو جەنگە لە سەرشانی مرۆڤایەتیدا گەلێ قورس بوو. نزیکەی ٦٥ میلیۆن سەرباز بەشدارییان تێدا کرد، لەوانە ٩ میلیۆن کوژران. بەشی ئەڵمان لە کوژراوان نزیکەی دوو میلیۆن بوو، بەشی ڕووس زیاتر لە میلیۆن و نیوێک بوو، بەشی فرەنسییەکان زیاتر لە میلیۆن و چارەکێک بوو. جگە لەمانە دە میلیۆن شارستانی بێ چەک لە ئەنجامی ئەم جەنگە کۆتاییيان هات. لە دوای جەنگ گۆڕانێکی گەورە لە سیاسەتی نێودەوڵەتان و نەخشەی جوگرافی وڵاتان ڕووی دا. جەنگی یەکەم لە ڕۆژی ١١ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٨ کۆتایی هات.

ئەو جەنگە ڕووداوێکی یەکجار گرنگ بوو لە مێژووی میللەتی کورد. لەگەڵ ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی ئەو بەشە گەورە و فراوانەی کە لە دوای دابەشکردنی یەکەم لە ئەنجامی جەنگی چاڵدیران (١٥١٤) لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوو کرا بە سێ پارچە، هەر پارچەی کەوتە ناو دەوڵەتێک لەوانەی لە دوای ڕووخانی عوسمانی پەیدا بوون. بەشی هەرە زۆری کەوتە ناو تورکیاوە، بەشێکی لەو کەمتر کەوتە عیراق و بەشێکی بچووک لە باشووری بۆتان (جزیرە) کەوتە سووریا. ئەو سێ پارچە کوردستانە لە ماوەی جەنگی یەکەمدا بەشێک بوون لە خاکی عوسمانی لە نالەبارترین و سەختترین ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری دەژیان. شەڕ لە ناو ماڵی کوردا بوو. لە لایێکی دیکەوە ئەمە هەلێک بوو بۆ کورد هەڵکەوتبوو بکەوێتە خۆ بۆ داواکردنی مافی مرۆڤایەتی خۆی و چارەنووسی دواڕۆژی، بەڵام گیروگرفتی گەورە کە بووە بەرپەرچی نەهاتنە دی بیری ڕزگاری کورد ئەوە بوو پلەی بیری سیاسی و دانایی و دیپلۆماسی سەرانی کورد لە پلەی دوژمنەکانیدا نەبوو، ئەم دوژمنانە دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە شەڕکەرەکانی ئەورووپا بوون.

شاعیرانی کوردی ئەو سەردەمە دەوری دیاریان بووە لە وێنە گرتن و باسکردنی کارەساتی جەنگ بۆ هەموو مرۆڤایەتی بەگشتی و بۆ سەر کۆمەڵی کوردەواری بەتایبەتی.

لەم ماوەیەدا پێویستە گەشتێک ساز بکرێ بەناو ئەو بەرهەمە شیعرییانەی لەم بابەتەوە وتراوون.

١

یەکێ لە شیعرە بەناوبانگ و جوانەکانی بەتایبەتی بۆ جەنگی یەکەمی گێتی ڕێک خرابن، ئەو قەسیدەیەیە کە مەلا حەمدوون (١٨٥٣ – ١٩١٧) بۆ جەنگی یەکەمی هۆنیوەتەوە. شاعیر قەسیدەکەی بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئەم ڕۆژە چ ڕۆژێکە کە عالەم شڵەژاوە
هەر کەس بە چ خارێ جێگەری قیمە کراوە
دونیا پڕی ئاشووبە خەلایق بەعومومی
ئاسایشی لێ مەنعە ئەڵێی جونبوشی ئاوە
وەک تەرزە ئەبارێ بەهەموو دەم ئەسەف و غەم
هەوری غەزەبی قەهری خودا توند و بەتاوە
گیرۆدەیە ئەم عالەمە هەر کەس بەسیاقێ
کەوتوونە کەشاکەش بەقومانده و ئومەراوە
بۆ گرتن و بۆ کوشتنی ئەم عالەمە یەکسەر
ئەم عەرسەیی ئافاقە ئەڵێی حەلقەیی داوە
ئەم وەزعە کە ناوی ئەبەن ئەمڕۆ بەسەفەربەر
فەرمانی بەخوێن ڕشتنی ئەم عالەمە داوە
ئەم زاڵمی خوێنڕێژی سەفەربەرلگە ئەمڕۆ
نامەی فەرەحی داوە بەدەم بادی سەباوە

حەمدوون بەگشتی باس لەو جەنگە دەکا ئەوەی تەنیا گۆشەیێک یا ناوچەیێکی ئەم گێتییەی نەگرتۆتەوە، بەڵکو باڵی ڕەشی بەسەر هەموو ئاوەدانی سەر ڕووی زەویدا کێشاوە. جەنگی یەکەم کارەسات و هەرەس و بوومەلەرزەیێک بوو تووشی هەموو مرۆڤایەتی بوو، ئارامی لە خەڵکی بڕی بوو. لە لای ئێمە و وڵاتی عوسمانی کۆن ئەم جەنگە بە«سەفەربەر، سەفەربەرلک» ناسرا بوو.
حەمدوون لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

پەژمــوردەیە گــوڵزاری ئیــرەم بولبــولی شــادی
ڕووحی لە عــەزابایە بەســەر خــاری جــەفــاوە
فــەوتاوە لەبەر ســوخــرە کــەر و قــاتر و یابوو
حوشتـر سـەقـەت و شـەل بووە گـا پشتی شکاوە
جــەندرمــە ئەســووڕێتــەوە وەک واشــەیی برسی
بۆ لاشـــەیی مــیللــەت بە فــڕوفــێــڵی غـــەزاوە
کــەر زەوقی زەڕینی نیــیــە حــەتتــا لە بەهارا
ترسی هەیە نەک بیـــخـــەنە ژێر باری قـــەزاوە
تەییــارە بەئەســبــابی شــەڕ و فــیــتنەوە دایم
جــەولانی ئەڵێی هەورە بەســەر مــەرکــەبی باوە
ئەم جــــــووتە بەلاّزادەیە بــاڵندەیە ئــەمـــــڕۆ
ســەییــارەیی فــیــرقـــەن بەئەلەتریکی چراوە
باڵۆنی هەلۆ شــێــوە لەگــەڵ دێتــە تەحــەرروک
عــالەم لە نەزریا بەمــەســەل پوڕی خـــوراوە
شـــەو ڕۆژە لەبەر بەرقی قلیج و ڕم و ســونگی
لەمـعـەی قـەسـەتۆرەش بەدەلی عەکسی هەتاوە

لەم دێڕانەدا ئەوە دەردەکــەوێ جــەنگ هــەمــوو شــتــێکی شــێــواندووە. گــوڵزاری سروشت سیس بووە، بولبول لە ماتەم دایە، ئاژەڵی بەرزە وەکو کەر و ئێستر و وشتر و گا ئەوانەی لە جەنگدا بەکار دەهێنران سەقەت و شەل بوون، جەندرمەی برسی بەناوی غەزاوە خەڵکی دەڕووتێننەوە، کەر شەوقی زەڕینی نییە بۆ ئەوەی کەس هەست بەبوونی نەکا نەوەکو ببرێ بۆ شەڕ. هەروەها شاعیر ئاماژە بەفڕۆکە و باڵۆن دەکا وەک چەکێک لەو جەنگە جیهانگیرییە بەکار دەهێنران.

ئینجا شاعیر لەگەڵ قەسیدەکەیدا دەژی و بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

هەر شەش جیهەتی گرتووە ئاشووب و موسیبەت
مــێــشــوولە مــەجــالی نیــیــە دەرچێ لە هەواوە

عـالەم لە شـریخـەی شـەرەری دومـدومـی بۆمـبـا
حـەیران و سـەراسـیـمـە وو عـەقلی خـرەفـاوە
واپۆڕ و سـەفـینە و بەلەم و کـەشـتـیی و قـایەغ
ئامـادەیی حـەربن بەهەمـوو مـەسلەحی ئاوە
ڕووسی غەم و ئینگلیزی خەفەت هەردوو بەجارێ
هاتوونەتە سـەر مـوئـمـینی عـەشـرەت بەسـوپاوە
هەر لەحزەیە سەد لەک چ لە موئمین چ لە موشریک
واسـیـل بەدوجـیـمن بەعـەتا وو بەخـەتاوە
ئەم دینە لە پێشا وەکو سەرچەشمەیی زەمزەم
بێ غەش بوو ئەمێستاکە ئەڵێی عەینی قوڕاوە
یارەببی لەبەر حورمەت و ئیکرامی موحەممەد
ڕوحمێ بکە بەم باقیی ئیسلامە کە ماوە
کەم یا وەکو زۆر نەسرەتی حەق ڕاهنوما بێ
بێ نەسرەتی حەق لەشکری دارا سەرەواوە
(حەمدی) دڵی یەخسیری فەرەنگی غەمە ئەمڕۆ
بەربوونی بەفەتحی فەرەحی بەسرە وو فاوە

ئەم جەنگە ئەدگاری تایبەتیی خۆی بووە، لە جەنگی سەدەکانی پێشووی نەکردووە. ئەو کاتە تەنیا جەنگی سەر ڕووی زەوی هەبوو، جەنگاوەران بەرامبەر بەیەکتری دەوەستان، بەجووتە زۆرانبازییان دەکرد. ئەوەی ئێستا شەڕی قورسە لە ئاسمانا بەهۆی فڕۆکەوە، لە ناو زەریا بەهۆی کەشتییەوە، لەسەر زەوی بەهۆی تانک و زرێلەوە جەنگ کۆتایی پێ دێ.

جەنگی یەکەم خەڵکی سەر ڕووی زەوی خستبووە ئاشووب و کارەساتەوە. شاعیر تەنیا ئەوەی بۆ دەکرا لە خودا بپاڕێتەوە ئەو ئیسلامەی کە ماوە زیاتر ئازار نەچێژێ. شاعیر بۆ ئەم ڕووداوانە غەمبارە و ئارەزوو دەکا لەشکری هەق سەربکەوێ. بەلای شاعیرەوە ڕزگاربوونی بەسرە و فاو گرنگە. لێرەدا ئەوە ئاشکرایە هێشتا جەنگ کۆتایی نەهاتبوو کە ئینگلیز بەسرە و فاوی داگیر کرد.

ئەوە ماقووڵ نییە حەمدوون گرتنی بەسرە و فاو لە لایەن ئینگلیزەوە بەڕزگاربوون حسێب بکا. لەوانەیە مەبەسی شاعیر ئەوە بێ سوپای عوسمانی ئەگەر ئەم دوو جێگە ستراتیجییە لە دەست ئینگلیز ڕزگار بکا دەبێتە مایەی کەیف و شادی.

٢

عارف سائیب (١٨٨٩ - ١٩٢٣) شاعیرێکی سەردەمی جەنگی یەکەم بووە. لە لایێکی دیکەوە دەنوارێتە کارەساتەکانی جەنگ، ئاوارەیی کارێکی قووڵ و دژواری لێ کردووە. زانیویەتی دوورکەوتنەوە لە وڵات و ئەندێشەی ژیانی تایبەتیی خۆی لە ئەنجامی زوڵم و زۆری دەوڵەتی عوسمانی بووە. کردەوەی دەسەڵات بۆ پاراستنی دامودەسگایێکی کۆنەپەرستی دواکەوتوو بوو. شاعیر بەشێوەیێکی جوان و ڕاستگۆیانە کۆمەڵە شلەژاوەکەی ناو سوپای عوسمانی پیشان دەدا. لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ئاوارەیی خاکی وەتەن و سەیر و سەفا خۆم
پامالّی غەم و غوربەت و سەد دەرد و بەلا خۆم
بێ یار و دیار وەحشیی و مەجنوونی بیابان
مەهجووری سەفای مەجلیسی ئەربابی وەفا خۆم
سەرگەشتەیی سەحرایی خۆیی و ساحەیی سەلماس
ڕیسوایی عەجەم مەسخەرەیی شاه و گەدا خۆم
ئەم تالعە نەحسە منی خستۆتە فەلاکەت
ئاشوفتەیی دەستی ستەمی بەختی سیا خۆم
کەوتوومەتە ناو تاقمی ژاندرمە خودا مەرگ
دووچاری هەزار دەردی سەر و قەهر و سزا خۆم
سوورِ دانە عەرەق خواردنە کۆڕێکە مەپرسە
سەرسامی هەزار هەلهەلە وو ڕەقس و سەما خۆم

وەک لە ناوەرۆکی ئەم شیعرەدا دەردەکەوێ شاعیر لە ناوچەی خۆی و سەلماس لە کوردستان و ئازربێجانی ئێران لە نزیک قەفقاس سەرباز بووە لە نێوەندێکی

ئوردووگای عوسمانی ژیاوە لە هەرێمێکدا لە ناو خاکی ئێران و هێڵێکی گەرمی جەنگی یەکەم بووە. لێرەدا شاعیر باس لە هەستی ڕووخاوی ناوەوەی دەروونی خۆی دەکا. ئینجا لە شیعرەکەیدا بەردەوام دەبێ:

ڕۆژێ کە سەفەر بێ وەکو سەگ غەرقی قوڕاوم
ڕۆژی حەزەریش تووشی هەزار دەردی وەها خۆم
ڕۆژێ خەبەری حەرب و دەمێ مژدەیی سوڵحە
ئوفتادە لە ناو دەغدەغەیی خەوف و ڕەجا خۆم
بێ مەسکەن و بێ چادر و یاغمورلغ و یاتاغ
عوریان و پەرێشان بەمەسەل گورگی چیا خۆم
باران و قوڕ و دەهشەت و سەرمایە بەهەر جا
پامالّی دەسی شیددەتی بەفر و ڕەشەبا خۆم
خۆ بەگسەمەد و خەپلەیی جۆ و ساوەر و گۆشت گا
ئاوساندی زگم عەینی وەکو ڕشکەیی کا خۆم
دوو مانگ ئەبێ نەمدیوە سەفای بەزمی پڵاولغ
دەرناچێ لە دڵ هەر بەئومێد و بەتەما خۆم
برسی و ڕەش و ڕووت چڵکن و بێ پارە وو تووتن
حەسرەت کەشی دوو قوم جیگەرە و پیاڵەیە چا خۆم

لەم دێڕانەدا شاعیر باس لە ناخۆشی ژیانی عەسکەری دەکا لە ئۆردووگا. هەموو دەمێکی ناخۆشە شەڕ هەبێ یا نەبێ. سەربازی عوسمانی برسی و ڕووت و ڕەجاڵە، بەمانگ پڵاو ناخۆن، لە تووتن و جیگەرە و چایە هەر مەپرسە.
شاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

وا دامدرووە پینە لەسەر چاکەت و شەڵوار
گۆڕاوە سەر و سورەتی من وەک جلەگا خۆم
نابینی تەڕاوەت لە ڕەگی عومر و حەیاتم
ئەلحەق وەکو تووی قۆجە بەبێ بەرگ و نەوا خۆم

تووکی ســـەر و ڕیشم لە غـــەمـــا بۆز و درێژ بوو
بەم وەزعـیـەتـی ڕیشـەوە وەک خـواجـە حـەنا خـۆم
کـــافـــر بەزەیی دێتـــەوە بـەم حـــاڵە پەشـــێـــوە
وا دەربەدەر و قـــوڕ بەســـەر و تووشی ســـزا خـــۆم
بۆ شـــاری سلێـمـــانیـــیـــە فـــەریاد و فـــیـــغـــانم
دایم لە خـــەیاڵ و غـــەمـی تـەبدیلی هـەوا خـــۆم
بێ شـوبهـە لەبـەر دەرد و غـەم و قـەهر و مـەرارەت
مـەحرومی سـەوابی شـەرەف و خێر و دوعا خـۆم
بێ تـاقـەت و بێ ویسـعـەت و حـەیران و پەرێشـان
هـەر مـونتـەزیری لوتفی نەبی و فـەیزی خـودا خـۆم
شـــیـــعـــرم وەکـــو تـەبعم کـــە پەرێشـــان و خـــراپە
مەحجووب سـەرەفگەندەیی جەمعی شوعەرا خۆم
(عـارف) ئەســەری مـەرحـەمـەت و لوتفی خـودایە
بۆ مـەنفـەعـەتی دین و وەتـەن جـان بەفـیـدا خـۆم

لەم دێڕانەدا شـاعـیـر لە ڕووتوقووتی خۆی دەدوێ، باس لە چاکەت و شـەڵواری پیناوی دەکـا، خـۆی لەگـەڵ تووی قـۆجـەی قـەراغ شـاری سلێـمـانی نزیک سابوونکەران بەراورد دەکا. ئەو تووە پەرپووت و بێ لق و پۆ بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو جـێگەیە لە کـاتی خۆیدا جـێی سـەیرانی خـەڵکی شـار بووە. دیسانـەوە خۆی بەخواجە حەنای جوولەکەی خەڵکی سلێمانی دەچوێنێ، دیارە ئەو کابرایە ڕیشی هـەبووە، بێ گومـان شاعیریش لە بێ دەرامەتی نـەیتوانیوە ڕدێنی بتراشێ. شـاعیر بەکوڵ بۆ خۆی دەلاوێنێتـەوە، بیر لە یادگارە کۆنەکانی دەکاتەوە کە لە سلێمانی بەجێی هێشتوون.

٣

ناتیق (١٨٨٦ – ١٩٦٧) مـەلا کـەریم کـوڕی عـوسـمـان ئاغـا شـاعـیرێکی دیکەی خـەڵکی سلێمـانییـە لە جـەنگی یەکەمی گێتی سـەربازی سوپای عوسـمانی بووە، زۆربەی مـاوەی عـەسکەری لە وڵاتی شـام بردۆتە سـەر. لەسـەر کێش و قـافیـەی

قەسیدەکەی عارف سائیب قەسیدەیێکی درێژی وتووە، دوور نییە پێش ئەویش داینابێ. هەستی ئاوارەیی و دوور وڵاتی لەو شیعرەدا دەردەبڕێ و لە ئەرکی سەرشانی ژیانی ڕۆژانەی سەربازی عوسمانی دەدوێ. سەرەتا بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

سەرگەشتەیی چەرخی فەلەکی بێ سەر و پا خۆم
ئاوارەیی شام و حەڵەب و حومس و حەما خۆم
پامالّی هەموو غوربەت و هیجرانی زەمانە
موستەغرەقی دەریایی غەم و جەور و جەفا خۆم
دوورکەوتەیی زێد و وەتەن و بەستەیی غوربەت
بێ ساقیی و بێ موتریب و بێ بەزم و نەوا خۆم
پەیوەستە جیگەر خەستە لە ناو ماڵی پەڕۆدا
بێ زەمزەمە وو عیشرەت و بێ شەمع و چرا خۆم

وەک لەم پێشەکییەدا دەردەکەوێ ئەم شیعرە لەگەڵ شیعرەکەی پێشوو لە هەموو جەوهەرەکانی شیعردا یەکتری دەگرنەوە. ئەگەر هەردوو شیعر تێکەڵ بەیەکتری بکرێن هەست بەوە ناکرێ لە دوو بەرهەمی شیعری پێک هاتبن. هەروەها نازانرێ کامە شیعر پێش ئەوی دیکە دانراوە. جیاوازی لە نێوان هەردوو شیعر لەوەوە هاتووە عارف سائیب لە هێڵی باکووری ئێران و نزیک قەفقاس بووە، ناتیقیش لە وڵاتی سووریا بووە، چونکە خۆی باس لە شام (دیمەشق) و حەڵەب و حیمس و حەما دەکا و لە دەوروبەری وێنە و ماناکانی شیعری پێشوو دەسووڕێتەوە. ئینجا باس لە ژیانی ڕۆژانەی ناو ئۆردووی سوپا دەکا و هەندێ وشە و زاراوە و تەعبیری تورکی بەکار دێنێ، بەتایبەتی ئەوانەی پێوەندییان بەسوپاوە هەیە. ئینجا شیعرەکەی بەم دێڕانە دوایی پێ دێنێ:

بەم بەرگە لەبەرما کە دەڵێی گورگی زەهاوم
دایم لە شەڕی سەگ سیفەتان کووفتە پا خۆم
لەم حەسرەت و لەم عەسرەتە کەوتوومە هەلاکەت
ئەی وایی درێغا کە بەبێ بانگ و سەڵا خۆم

وا چاکـە بەخـورِ ئەشکی تەحـەسـسـور کـە بڕێژم
بەم دەردی دڵ ئـەفگارییــە مــەحــروومی دەوا خــۆم
سـێ مـــانـگ دەبێ نـەمـــدیوە هـەرای بـەزمـی پڵاولـغ
حەسرەت کەشی دوو قوم جیگەرە و پیالەیە چا خۆم
ئەشـجـاری ووجـوودم لە خــەزانی غـەمی هیـجـران
زەرد بـوو وەرقی پـەڕەیی بـێ نەشــئــونـەمـــا خــۆم
ئەوســا بەهـەوای شــەوقـی دڵی زەوقی گـوڵ ئـەمـووت
سـەد شوکری خودا بولبولەکەی گوڵشـەنی شا خۆم
ئێـسـتـەش لە شـەقی چـەرخی فـەلەک وێڵی وولاتان
ئوفــتــادەیی بەردەرگــەهی وەســتــایی جـۆلا خــۆم

لەم شیـعرەدا ناتیق بڕێک لە وێنەکانی شیـعرەکەی پێشـوو دووبارە دەکاتەوە، لە شیعری یەکەمدا عارف سائیب دەڵێ دوو مانگە پڵاوی نەخواردووە کەچی ناتیق لە شیـعرەکـەی خۆیدا دەڵێ سێ مانگە بەزمی پڵاولغی نەدیوە. بۆ جیگەرە و چایە نیوە دێڕێک لای هەردووکیان دووبارە بۆتەوە. شاعیری پێشوو خۆی بەگورگی چیا دەچوێنێ، بەڵام ئەمـەیان بەگورگی زەهاو. لە هەردوو شـیعردا هەندێ وشـە و وێنە و مانا دووبارە بوونەتەوە، ئەمە بەهیچ جۆرێ ئەوە ناگەیەنی ئاگاداری شـیعری یەکتری نەبووبن، هەرچۆنێ بێ بەشـیعرێکی ڕەوان هەردوو شـاعیر لە کەسـاسی ژیانی سەربازی عوسمانی دەدوێن.

٤

عەلی بەگ سـالار سـەعـید حـەیدەری ناوی تایبـەتی خۆی «عـەلی»ی وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. کوردی ناوچەی موکریانی کوردسـتـانی ئێرانە، برای ئەدەب (عـەبدوڵڵا بەگی مـیـسـبـاح - ددیوان)ە. لە سـەردەمی خـۆیدا بەجـۆرێک کوردایەتی کردووە لەگەڵ سیاسـەتی ڕەسمی دەسەڵاتی پەهلەوی و بۆرجوازییەتی فارس بگونجێ. ماوەیێک نوێنەری ناوچەی موکریان بووە لە مـەجلیسی شـوورای میللی (پەرلەمانی) ئێران.

لە مـاوەی جـەنگی یەکـەمدا گەلێ ناوچە و هەرێمی کوردسـتـان ڕزگارییان لە

هێــرش و تاڵانی لێـشـاوی ســوپای کـازاکی ڕووس نەبوو. نـاوچەی مـوکــریان بەتایبـەتی شـاری ســابڵاغ (مـەهاباد) شـانۆی نواندنـی ئەم کـارەسـاتـە بوو. ئەم ڕووداوە کاری لە عەلی کردووە و هەست و نەستی بەشیعر دەربڕیوە:

لـەو دەمـــــەی تـاقـم لـە دیـداری عـــــەزیـزانـی وەتـەن
دائـیـمـا جـووتم لەگەڵ غەم هـەمدەمـی حوزن و مـیحـەن
تۆزی خـــاکـی هـەرملـێ ســــوورمــــەیی چاوی دڵە
ئـاوی ســـەرچـاوەی زوڵاڵی شـــەربـەتی ڕووح و بـەدەن
حـــوببی تـۆ دیـنـی من ئـاییـنـی من ئـیـــمـــانـی مـن
یاد و فـیـکری ئاو و خـاکت ویرد و زیکری مـن وەتەن
گوڵبـونی گوڵزارەکەی تۆ بوو کە جێی قـومری و هـەزار
ئاشـیـانەی جـوغـدە ئێـسـتـا بۆتە جـێی زاغ و زەغـەن
شــار و بـازاڕت دەڵێن ســـەرپـاکی وێران و خـــەراب
مـوڵک و ئاسـارت هـەمـوو پامـاڵ و خـالی یو سـسـەکـەن
کووچە وو شـارت کـە پڕ ئاهووی خـوتەن بوو بێ خـەتا
جـوملـە وێران و خـەرابن پڕ لە سـەگـبـاب و لە سـەن
جێی مـەلاکان و ئیمـام و مـەدرەسـە و نەشـری عـولووم
پاکی جێی دەستەی قشوونە بۆتە جێی وەعزی قەشـەن
مینبەر و مزگەوت لە دەردی حـوجرەکان و حەوشـەکەی
بوو بەمـەیخـانە و تەویلە مـەعـبـەدی عـەبدی وەسـەن
دلبـەرانت بوونـە یەخـسـیـر چوونە قەفـقـاس و سـیبـیر
نەوجـەوانانت هـەمـــوو کـوژران و نێـژران بێ کـەفـەن
حـــەشــــرە واوەیلایە ئـەمـــڕۆ کــەربەلایە شــــارمــــان
کــوشـتن و تاڵان و یـەخــســیــرە کــەوا دێن و دەبەن
ئەی خودا هـەر کوردە یەخسیری هـەموو مـیللەت بوون
دەی (عـــەلی) تـا چاک نەفـــەوتاوە بڵێ فـیکرێ بکەن

شاعیر لەم لیریکەیدا سۆزی بەرامبەر بەنیشتمان هەڵدەڕێژێ. ناوچە و ئاوایی هەرملێ دەکاتە ڕەمز بۆ هەموو خاکی نیشتمان، بۆ ئەو مەبەسە تۆزی خاکی هەرملێ دەبێ بەکلی چاوان و ئاوی پاکی دەبێتە شەربەتی لەش و گیان. ئەم کوردستانە جوانە وێران و تالان کراوە، خەڵکی ئەوێیان ئاوارەی قەفقاس و سیبیریا کردووە، چونکە داگیرکەر قەیسەری ڕووس بوو. ئەوەی لە ئەنجامی هێرشی ڕووس بۆ سەر وڵاتی موکریان بەسەر کورد هاتووە وەک شاعیر دەڵێ لەو ڕووداوانە دەکا کە لە سەدەی یەکەمی هیجری (سەدەی حەوتەمی مەسیحی) لە نێوان هاشمی و ئومەوی یا حوسێنی کوڕی عەلی و یەزیدی کوڕی معاوییە کەوتنە ناوەوە.

٥

فایەق تاپۆ یەکێکە لەو شاعیرانەی خەڵکی سلێمانی لە سەردەمی جەنگی یەکەم ژیاون و ئاگاداری ڕووداوەکانی جەنگ بوون. فایەق گەلێ سەرا و دەراوی دیوە. چاوی لێڵ بووە هێندەی بیتروو‌کێنێ بۆ بینینی کردەوە تیرۆریستییەکانی دەسەڵاتی عوسمانی لە شاری سلێمانی. بۆ ئەم مەبەسە قەسیدەیێکی هۆنیوەتەوە لە بەرهەمە ڕەند و جوانەکانی ئەدەبی کوردی دەژمێررێ:

بەمەعمووری کە مەشهووری جیهان بوو خاکی کوردستان
هەموو وێرانەیە ئێستا لە زوڵم و وەحشەتی تورکان
لەبەر لاشەی بەنی ئادەم چ مومکین هاتوچۆ کردن
لە نەعرەی برسێتی قابیل نییە ئینسان نەبێ گریان
چییە ئەم زوڵمە ئەمڕۆ تورک کە ئەیکا لەم عیبادەی تۆ!
فەقیر و دەوڵەمەند شاهو گەدا شەو تا سەحەر ناڵان
لە ئاه و ئۆفی عالەم سینە وا کونکون بوو وەک بێژنگ
دەوای زەخمی دڵم ناکا حەکیمی حەزرەتی لوقمان
بەکافرمان ئەزانن هەمشەری ئەم قەومە بێ عەقڵە
هەتا کەی حیزی! سا دەی وەرنە غیرەت قەومی گەل کوردان

که کەچ بوو تاقی دینمان بۆچی چاکە زیندەگی و عیشرەت
مەساجید هەموو ڕووخا ئەهلی سونئەت بووبوو سەرگەردان
لەبەر داری مەمەد عالەم هەموو هاتوونە ترس و لەرز
چ فەرقمان ما لەگەڵ قەحبە بەدینتان عەشرەتی گۆران

شاعیر هەناسەی خۆشی هەڵدەکێشێ بۆ ژیانی ناو کوردەواری پێش جەنگی یەکەمی گێتی. ئەو ڕۆژگارە خەڵکی ئاسوودە بوون، ژیانیان سادە و خۆش بوو، کەچی بە هۆی زوڵم و زۆری تورکی عوسمانی و لە ئەنجامی جەنگ وڵات بوو بەوێرانە، کار لە کار ترازا، برینی ئەو خەڵکە ئەوەندە دژوار و کوشندە بوو حەکیمی لوقمان نەیدەتوانی تیماری بکا. ئەم زۆرداریيە گەیشتبووە پلەیێک شاعیر سیفەتی ناشیرین و جنێوی بازاڕی بەکار بێنێ. بەلای ئەوەوە سەرشۆڕی لە ڕادەیێکدا بوو لە وزەی کەسدا نەبوو پێی ڕازی بێ، بۆیە شاعیر هانی خەڵکی دەدا هەڵسن، ڕاپەڕن بەرهەڵستی ئەو مەمەدانە بکەن. شاعیر مەمەد وەک ڕەمزێک بۆ تورک بەکار دێنێ. تورک ناوی محەمەد دەکەن بە مەمەد یا مەمەت.

شاعیر کە هاوار بۆ گۆران دەبا مەبەسی میللەتی کوردە، چونکە گۆران یەکێکە لەو تیرە و هۆزانەی کوردیان لێ دروست بووە (گۆران، کرمانج، لوڕ، کەلهوڕ).

شاعیر بەردەوامە لە قەسیدەکەی:

کە ئینسان ئەفزەلی مەخلووقە هیچ فەرقی نییە ئەمڕۆ
لەگەڵ حەیوانی ناهیق هەردوو بووینە مەئکەلی گورگان
تەماشای ئەهلی لادێ کەن هەموویان بوونە سڵقی ڕووت
لە دەست یەغماگەری ژاندرمە وو مەئمووری بێ ئیمان
بەزیندوو ئیکتیفا نەکرا تەعەرروز کرایە شەخس و پیر
نە شێخی نۆدێ مەحفووز ما نە قەبری حاکمی بابان
ئەمە ساڵێکە وا ئەگری و ئەناڵێنی لەبەر ڕووتی
ئەڵێ بێ غیرەتی شەکوای نەپرسیم گردەکەی سەیوان
بەسەوزی هەر وەکو زمرووت بەناز و عیشوە وەک کچ بووم
بەڕەونەق هەر وەکو گەوهەر بەخۆشی ڕەوزەیی ڕیزوان

عــەجــەب زیب و فـــەڕێکم بوو هـەتا بیکرم هەبوو یاران

هەموو ئەولادی من بوون سونبول و گوڵ لالە وو ڕەیحان

بەنووری ســـینە تەنویری ئەم توڕڕەم ئەکــــرد دوێنێ

کەچی خۆم ئەمڕۆ موحتاجم بەنووری سەنعەتی ئینسان

هەمــوو جەسـتـەم برینداری قـوڵنگی جـەیشی تورکـانە

ســـروشکی زار زاریمە بەبیللا شـــێـــوی ســـەرقـــەبران

لە کن خـوێنخـوارانی عـوسـمـانی وەکو شـاعـیـر دەڵێ ئادەمـزاد جیـاوازی لەگەڵ ئاژەڵدا نەبووە، ڕەچاوی گـەورەیی و بچـووکی نەدەکـرا، خـــەڵکی دێهـات ڕووت کرابوونەوە، هەژاران لەناوبرا بوون، گۆڕی شێخ مارفی نۆدێ و فەرمانڕەوایانی بابان ڕووخـێنرا بوون، شـایەتی ئەم کـارانەی تورکی عـوسـمـانی گردی سـەیوانە گـۆڕسـتـانی بەناوبانگی سلێـمـانی. ئەوجـا شـاعـیـر دەکـەوێتـە ئەوەی بەزمـانی کوردستـان یا سلێـمـانییـەوە گلەیی لەم بارودۆخە نالەبارە بکا و دەڵێ: من جوان بووم، کیژی پاکیزە بووم، هەموو ژیانم بەهار بوو، گوشادی و بەخـتیـاریی ژیان هاوڕێم بوون، بەڵام ئێسـتـا ڕەنگی مـردووانم لێ نیشـتـووە لە سـایەی زۆرداری تورکانی عوسمانییەوە. ئینجا قەسیدەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

لە ناو کـوردایەتی غـیـرەت نەمـاوە هەمـوومـان قـەحبـەین

لە خـیـتــتـەی جـزیرە تاکو ئەچیـتـە شـاخی هـەورامـان

کە شێخ عەبدلسەلامیان کوشت ئەگەر بێ دەنگ نەبوونایە

چ تورکێ حەددی بوو دەست دا لە نەجلی سەییدی عەدنان

ئەگەر ئەم حیزبیە تا سەر دەوام کا وای لە حاڵی کورد

ئەناڵێنن لە ئێـشی زیللە وو شـــەق خـائیب و خـوسـران

بەقــوربانی شــەقـەی ئاوزەنگ و ناڵەی فــیــشنگـتـان بم

دەزوو بن دەس دەنە شـیر و تفـەنگ و خەنجـەر و قەڵغان

دەهەڵسن تاکو ئێـمـەش دەوڵەتێکی کوردی تەشکیل کەین

وەکــو قــەومـی یەهوود و ســرب و بولگـار ئەرمـەن و یۆنان

فەلەستین و یەمەن قەتعەی حیجاز و گورجیی و ئەرمەن
هەمـــوو بوونە قـەڕاڵ و ئیمپراتۆر حـاکم و سـوڵتـان

دەردی دەروونی داغکراوی شاعیر دیسانەوە تووڕەی دەکا و جنێوی پیس بەخۆی و هەموو کورد دەدا. ناهەقی نییە، ئەوەی بەسەر کورد هاتووە کەس ناتوانێ پێی ڕازی بێ. ئەم بێ دەنگییە تەنیا بۆ مەینەتی و کارە جەرگبڕەکانی جەنگی یەکەم نییە، بۆ گەلێ لە کارەساتەکانی دیکەشە. شاعیر دەڵێ لە ئەوسەر تا ئەم سەری کوردستان لە جزیرەوە تا هەورامان هەموو کورد هەڵساباپە سەر پێ لە دژی تورکی عوسمانی ئەوانەی شێخ عەبدولسەلام بارزانییان لە سێدارە دا، ئەو کاتە کەس بۆی نەدەکرا کورد بچەوسێنێتەوە.

لە دوای جنێودان شاعیر دەگەڕێتەوە بۆ لای هێز و توانای کورد، لێرەدا گومانی لەوەدا نییە کە ئەو میللەتە خاوەن غیرەتە، لەبەر ئەوە هانیان دەدا هەموو پێکەوە لە خەو هەڵسن و دەست بدەنە چەک و تۆڵەی خۆیان بکەنەوە. مەسەلەی ژێردەستی و دواکەوتوویی کورد بەدروستکردنی دەوڵەتی نەتەوایەتی خۆی نەبێ کۆتایی نایە. خۆ ئێمە لە میللەتە بچووکە دواکەوتووەکانی بن دەسەڵاتی عوسمانی کەمتر نین! وەکو جوولەکە و سیرب و بولگار و ئەرمەن و یۆنان و فەلەستین و یەمەن و حیجاز و گورج. وەک ئاشکرایە لە دەوروبەری جەنگی یەکەمی گێتی ئەم میللەتانە هەڵسابوون و داوای مافی نەتەوەیی خۆیانیان دەکرد.

جەنگی دووەمی گێتی
١٩٣٩ - ١٩٤٥

ئاگری جەنگی دووەمی گێتی لە ڕۆژی ١ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٩ هەڵگیرسا. جەنگ لە نێوان دوو بەرەی دەوڵەتانی ئەورووپا و ئاسیادا بوو، بەرەی هەڵگیرساندن و دەستدرێژی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان بوو. ئەمانە بەدەوڵەتانی میحوەر ناسرا بوون. بەرەی بەرامبەر فرەنسا و بەریتانیا و ڕووسیا و ئەمەریکا و چین بوو، ئەمانەش بەبەرەی سوێندخۆر یا هاوپەیمانان ناویان دەرکردبوو.

هۆی جەنگەکە ئەوە بوو ئەڵمانیا لە دوای شکانی لە ئەنجامی جەنگی یەکەم ژیانی ئابووری کەوتە لێژی و بەرەو ڕووخان دەچوو، ئەم دیاردەیە بووە هۆی

ئەوەی بیروباوەڕی نازی وەک ئیدیۆلۆجییەتێک و دیکتاتۆرییەتی ئەدۆلف هیتلەر بکەونە ناوەوە. بۆ ئەوەی ئەڵمانیا خۆی لە خنکان و لەناوچوون قورتار بکا لەگەڵ هاوپەیمانەکانی ئیتاڵیا و یابان ئاگری شەڕی هەڵگیرساند بەئەو مەبەسەی لە لایێک لەم تەنگوچەڵەمەیە ڕزگاری ببێ و لە لایێکی دیکەوە مەڵبەندی ژیانی فراوانتر بکا بەداگیرکردنی وڵاتانی دەرەوە.

لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا هەندێ شەڕی ناوچەیی ڕوویاندا. ئەمانە پێشەکی بوون بۆ جەنگە گەورەکە. نموونەی شەڕە بچووکەکان یابان لە ساڵی ١٩٣٢ مەنشووریای داگیر کرد. ئیتاڵیا لە ساڵی ١٩٣٥ بەسەر ئەتیووپیای (حەبەشەی) دادا. هیتلەر لە ساڵی ١٩٣٦ ڕینانیا و لە ساڵی ١٩٣٨ نەمسا و سوودیتی داگیر کرد. یابان لە ساڵی ١٩٣٧ هێرشی بردە سەر چین. هەروەها هیتلەر لە ساڵی ١٩٣٩ پێش ئەوەی جاڕی جەنگی دووەم بدا لە دژی پۆڵۆنیا هێرشی بردە سەر چیکۆسلۆڤاکیا.

زیانی جەنگی دووەم زۆر لە جەنگی یەکەم زیاتر بوو، چونکە چەک و سیلاح و کەرەستەی پێشکەوتووتر بوو. لە ئەنجامدا جەنگ بەکوژرانی هیتلەر و بەنیتۆ مۆسۆلینی سەرۆکی ئیتاڵیا و وێرانکردنی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان کۆتایی هات.

لەم جەنگەدا ٩٢ میلیۆن سەرباز بەشدارییان کرد. ژمارەی کوژراو ٤٩ میلیۆن بوو، لەمانە ١٢ میلیۆن لە گرتووخانە و ئۆردووگای ئازاردان دوایی بەژیانیان هات. ڕووس ٢٠ میلیۆن کوژراویان هەبوو، لەمانە ٧ میلیۆن شارستانی و دێهاتیی بێ چەک و سیلاح بوون. لە پۆڵۆنیان ٦ میلیۆن کەس لەناوچوون، لە ئەڵمان ٥ میلیۆن کوژران. لە یابانییان ٣ میلیۆن شوێنەواریان بزر بوو.

لە دوای کوشتنی ئەم هەموو خەڵکە بێ تاوانە و کاولبوونی شار و دێهات و وێرانبوونی دەسکەوتی بەرزی هونەری بیناسازی و سووتانی بەشێکی زۆر لە دەسنووس و ئەرشیفی دەوڵەتە شەڕکەرەکان لە ڕۆژی ٢٢ی ئەیلوولی ١٩٣٩ جەنگ کۆتایی هات.

ئەو دەوڵەتانەی هاووڵاتی کوردیان تێدا دەژیا تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا بوون. لەمانە تورکیا و ئێران بەڕەسمی نەچوونە ناو جەنگەوە، عیراق و سووریا بەهۆی ئەوەی ئینگلیز و فرەنسییەکان هێشتا دەسەڵاتیان بەسەریانەوە مابوو جاڕی جەنگیان دابوو لە دژی میحوەر. لەگەڵ ئەوەشدا بەگشتی ئەم وڵاتانە

ڕاسـتـەوخـۆ گـۆڕەپـانـی جـەنـگ نـەبـوون، بـەڵـكـو یـارمـەتـیـی سـوێـنـدخـۆرانـیـان دەدا. لەبەرئـەوە لـەم جـەنـگـەدا دانـیـشـتـوانـی ڕۆژهـەڵاتـی نـاوەڕاست بـەگـشـتـی و کـورد بـەتـایـبـەتـی زیانێکی ئەوتۆیان لێ نەکەوت وەکو ئەوەی جەنگی یەکەمی پێشوو.

لە ڕۆژگـارانـی جـەنـگـدا ئـەدەبـی کـوردی لە کـوردسـتـانـی عـیـراقـدا پـێـشـەنـگ و نموونەی ئەدەبی کوردی هەموو میللەتی کوردی کوردستانی گەورە بوو.

بیروبۆچوونی خەڵکی کورد بەزۆری دژی ئینگلیز بوو، لە دوای جەنگی یەکەمەوە وەک داگـیـرکـەرێـک تـەمـاشـا دەکـرا. هـەرچی بـیـروبـاوەڕی نازی بوو ئـەمـەیان لە سـەرەتـای جـەنگدا هـەنـدێ خـەڵـک لەگـەڵـی بـوون بـەنـاوی ئـەوەی ئـەگـەر لـە جـەنـگـدا سـەربـکـەوێ یـارمـەتـیـی کـورد دەدا. بـەڵام لە نـزیـک کـۆتـایـی جـەنـگـەوە تـا مـاوەی نـاوەڕاسـتـی سـەدەی بـیـسـتـەم و ڕووخـانـی نـازی خـەڵـکـەکـە ئـەڵـمـانـیـان بـەڕووس گـۆڕییـەوە، بـەنـاوی ئـەوەی لە سـایـەی کـۆمـۆنـیـزمـەوە کـورد مـافـی نـەتـەوەیـی خـۆی دەست دەخا.

لە مـاوەی جـەنـگـی دووەمـی گـێـتـیـدا بـەرهـەمـی ئـەدەبـی کـوردی لە چـاکـە و بەرژەوەنـدی سـوێـنـدخـۆرەکـان بـوو بـەتـایـبـەتـی ئـیـنـگـلـیـز. ئـەگـەر لـەو کـاتـەدا لـە ڕووی نـیـشـتـمـانـپـەروەری و کـوردایـەتـیـیـەوە هـەنـدێ کـەس ئـەو شـیـعـرانـەی بـۆ سـەرکـەوتـنـی ئینگلیز دەهۆنرانەوە بەکارێکی ناپەسەندیان لە قەڵەم دابێ، ڕۆژگار لە دواییدا ئەو ڕاسـتـیـیـەی خـسـتـە ڕوو کـە سـەرکـەوتـنـی سـوێـنـدخـۆرەکـان سـوود و چـاکـەی هـەبـوو بـۆ هـەمـوو مـرۆڤـایـەتـی لەگـەڵ ئـەوانـیـشـدا بـۆ کـورد. ئـەوەی جـێـی گـومـان نـیـیـە ئـەوەیـە جەنگەکە هەلێکی لەبار بوو کورد لە ئەنجامیدا مافی نەتەوەیی خۆی چنگ بکەوێ، بـەڵام هـۆی دەرەوە و نـاوەوەی کـوردەواری لـەبـار نـەبـوو بـۆ هـێـنـانـە دی ئـەم هـیـوا و ئامانجە دێرینە.

لـەم مـاوەیـەدا هـەنـدێ نموونـەی شـیـعـری کـوردی لە بـارەی جـەنـگـی دووەمـی گێتییەوە دەخرێتە بەرچاو.

١

مـەلا حـەسـەنـی کـوڕی مـەلا قـادری بـیـارە لە سـاڵـی ١٩٤٣ کـە جـەنـگ هـێـشـتـا لە گەرمەیدا بوو هەندێ شیعری لە بابەت جەنگەوە داناوە.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

سالّی چوار و سێ بەیانی بیست و پێنجی مانگی حەوت
هاتە گـوێم دەنگێ بەجـارێ ئێش و ئازارم سـرەوت
دەنگی چی دەنگی شکانی هیـتلەر و هیـتلەریەکـان
وا هەمـوو بۆ پاشـەوە کـەوتوونە لۆقـە و گـورگـەرەوت
دەنگی چی دەنگی قـڕان و شـێـوەنی فـاشـیـسـتـەکـان
دەنگی چی نالەی بەنیـتـۆ وا ڕەگی دەرهـات و کـەوت
دەنگی چی تاوی بەهێـزی هێـزی هـاوپەیمانەکـان
بۆ شکانی پشـتی میـحـوەر هەر بەبۆمـبـا و تۆپ و نەوت

شـاعـیـر لێـرەدا ئەوە دەگـێـڕێتـەوە لە ڕۆژی ٢٥ی مـانگی تەمـووزی سـالّی ١٩٤٣ دەنگی شکانی هیتلەرییەکان کەوتە بەرگوێی. دیارە شاعیر ئاگاداری لە ڕووداوی جەنگ بووە بەهۆی ڕادیۆوە ئەوەی بیستووە سوپای نازی لە هێڵێک لە هێڵەکانی جـەنگدا شکاوە. ئەمـە بووە بەمـایەی شـادی بۆ هەمـوو کـەسـێک بەلاّم بۆ فـاشـسـتـەکان بووە بەشین. ئەو شکانە پێوەندی بەئیتالّیا و بەنیتۆ مۆسـۆلینی سەرۆکی ئەوێوە بووە.

ئینجا شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

مـژدەیێکی کـەم لە ڕۆژی نوێ نۆدا کـەوتە گـوێ
پادشـای ڕۆمـاش سـەری تەسلیـمی دانا کـەوت و خـەوت
هـەر لـە ڕۆژئـاواوە تـاکـو دەگـاتـە ڕۆژهـەلاّت
گـێـتـیـیـان لێ تەنگ بووە وەک چالّی تەنگی قـولکەجـەوت
هـەر لـەپـڕ زۆر بـەرز فـڕین و زوو بـەرەو ژێـر بوونـەوە
ئاخـری فـەوتانـە هـەر کـەس کـەوتە سـەر ڕێی لار و چەوت
هەرچی زۆری کـرد بەپیـشـە و مـەردوم ئازاری بەخـوو
زوو ئەبینێ تێی ئەچێـژن شـەربەت و ژەهـراوی مـەوت
دەک ژیـانیـان لێ ببـێـتـە ژان و ئازار و گـرین
خـورد و خـۆراکـیـان ببـێـتـە ژەقنەمـووت و قـیـر و زەوت

هەر بژین یا خوا دیمۆکراتی بەخۆشی سەرکەون
جێی هومێدی بێ هیوان و هەق ئەپارێزن لە فەوت

ئەو هەواڵەی شاعیر لە ڕادیۆ بیستوویەتی مژدەیێکی دیکەشی بەخەڵکی گەیاندووە، ڕۆژی ٩ی ئەیلوولی ١٩٤٣ پاشای ڕۆما خۆی بەدەستەوە داوە. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە هەر کەسێ زۆرداری بکا دەکەوێ، ئەوەی ئازاری خەڵکی بدا ئەنجامی گومڕاییە. ئینجا شاعیر دوعا لە پیاو خراپان دەکا و لەناوچوونیان بۆ دەخوازێ. لە کۆتاییدا بەدەنگی بەرز سەرکەوتنی بۆ دیمۆکراتی دەوێ چونکە مافی خەڵک دەپارێزێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا مەلا حەسەن هەر بۆ ئەم مەبەسە دەڵێ:

جەژنی میلادی چل و سێ دووانە بۆ گشتی بەشەر
جەژنی ڕەسمی یەک دووەمیان جەژنە پیرۆزی زەفەر
خوایە سا لێتان پیرۆز بێ بەخۆشی و خوڕەمی
ناحەزیشتان سەر بەرەو ژێر بێ هەتا ناوی سەقەر
سەلکی دوژمنتان ببێتە بەردەبازی دۆستان
گۆشتی لەشیانیش بەچەشتەوتیکە خۆشەی جانەوەر
سەرلەنوێ بنج و بناغەی داد و ئیحسان و سەفا
دابمەزرێن بەزۆری عەقل و شمشیر و هونەر
تەوقی زوڵم و بەندەیی لابەن لە ئەستۆی عالەما
تا بژی گێتی هەموو بۆ خۆی ئەمین و بێ کەدەر

مەلا حەسەن ئەم بڕە شیعرەی لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٤ بۆ دوو جەژن وتووە. یەکەمیان تەواوبوونی ساڵی ١٩٤٣ و لەدایکبوونی ساڵی ١٩٤٤، دووەمیان جەژنی سەرکەوتن لە جەنگی دووەمدا. هیوای شاعیر ئەوەیە جەژن پیرۆز بێ لە کەسانی باش، ناحەز و دوژمن جێگەیان دۆزەخ بێ. ئینجا مرازی ئەوەیە سەلکی دوژمن ببێتە بەردەبازی پیاوچاکان و گۆشتی لەشیانیش ببێتە خۆراکی جانەوەران. لە دوای لەناوبردنی دوژمن داد و خێرخوازی و ئاسایش باڵیان بەسەر کۆمەڵی ئادەمزاددا دەکێشن.

مەلا حەسەن لە شیعرێکی دیکەیدا بەراوورد لە نێوان ئەڵمانیا و بەریتانیا دەکا:

(ئەلەم) بنوارە سەر لەوحەی نیشانەی ناوی ئەڵمانە
دوو حەرفی (ب) و (ر)یش توڕەی سەری ناوی بەریتانە
حرووفی پێشەوەی ئەڵمان نیشانەی ئێش و ئازارن
گەواهن حەرفەکانی ئەم کە خاوەن بیرڕ و ئیحسانە
وەکو مەشهوورە وا جەرمەن هەموو کەس پێی ئەڵێ ئەڵمان
ئەوا جورمێکی رووتن چارەیان یەک چارە فەوتانە
بەد و بەدکردەوە بەدوێژ و خوێنڕێژ و شەرەنگێز
ژیانی ئەم گرۆهە بۆ جیهان ئەسبابی نەژیانە
ئەوەی هاوکاری هیتلەر بوو لە ئەورووپا و بەژی تردا
بەراستی گشتی سەرسامە و لە کردەی خۆی پەشیمانە
سوقووتی دەوڵەتی رۆما کە رووپە پێشەوەی ناوی
نیشانەی وایە بنیادی گەلی میحوەر لە رووخانە
کە بوڵگار سەر دڵی کوترا بەبۆمبا کەوتە هاوار
ئیتر ئەمجارە نۆرەی کەوتنی پێتان و رۆمانە
قەلای هیتلەر لەمەولا زەحمەتە خۆی راگرێ هەرگیز
لەبەر نیرۆیی ئینگلیزدا کە حامی حەققی ئینسانە
کەلی تێکەوت شەق و بەق یەک بەشوێن یەکدا هەمووی رووخا
بنای زۆر و ستەم دوایی تلیسە و بەختی وێرانە
بەڵێ میحوەر ئەگەر کلکی برا مەحوە بەیەکجاری
کەوا بوو جا بەشی هەر شێوەن و رۆرۆیە گریانە

بەروونی لەم شیعرەدا دیار و ئاشکرایە شاعیر خەریکی گەمەیێکی جوانکاری و رەوانبێژییە، پەنا بۆ ئەو دەنگانە دەبا کە زاراوەکانی «ئەڵمان» و «بەریتانیا»یان لێ دروست بووە. لەم لایەنەوە ئەوە روون دەکاتەوە وشەی «ئەلمان» بەتیپەکانی «ئەلەم = أَلَم» دەست پێ دەکا، ئەم وشەیە عەرەبییە، مانای (ئێش و ئازار) دەگەیەنێ.

بەرامبەر بەمە سەرەتای وشەی «بەریتانیا» لە (ب) و (ر)ێ پێکهاتووە، واتە (بِرّ)، ئەم وشەیەش عەرەبییە مانای (چاکە) دەگەیەنێ. کەوا بێ تیپەکانی وشەی «ئەڵمان» نیشانەی ئێش و ئازارن، کەچی تیپەکانی وشەی «بەریتانیا» بەڵگەی چاکە و ڕەوشتی پاکن. هەروەها «ئەڵمان» جەرمەنیشی پێ دەوترێ، ئەم وشەیە لە وشەی (جُرم)ی عەرەبی دەکا. ئەمە مانای تاوان و ئێش و خراپەیە. ئینجا شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە شکانی دەوڵەتی ئیتاڵیا بەڵگەی ڕووخانی هەموو دەوڵەتەکانی میحوەرە. کە بوڵگاریا کاری بەرەو ڕمان و نەمان بڕوا لە دوای ئەو ڕۆمانیا و پێتانیش دەڕووخێن.

مەبەسی شاعیر لە پێتان، هێنری فیلیپ پێتانە، لە سوپادا گەیشتە پلەی مارشاڵی. لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٠ کە ئەڵمان فرەنسای داگیر کرد پێتان حوکوومەتێکی فرەنسی دامەزراند شاری ڤیشی کرد بەپایتەخت، ئەو کارگێڕییە سەر بەئەڵمان بوو دژی سوێندخۆرەکان. لە ساڵی ١٩٤٤ سوێندخۆرەکان کە فرەنسایان ڕزگار کرد پێتان ڕای کردە ئەڵمانیا.

شاعیر لەم شیعرەدا شکان و لەناوچوون بۆ میحوەر دەخوازێ. گەشەکردنی وڵات و بەختیاری میللەتی دەوێ بۆ هەموو مرۆڤایەتی، ئەمەش تەنیا لە ڕێگەی دیمۆکراتییەوە دێتە دی.

٢

میرزا مارفی (١٨٩٥ – ١٩٥٦) ڕۆشنبیر و شاعیری خەڵکی سلێمانی لە ساڵی ١٩٤٣ بەم شیعرە بیروڕای دەگەیەنێتە هیتلەر:

ئەی شەڕ هەڵگیرسێن هیتلەری نازی
خۆزگە ئەمزانی بەچیت ئەنازی!
بەگەنج و لاو و کچانی بەرلین
بەپیشەساز و پیاوی دەس ڕەنگین
بەفڕۆکە و تۆپ و تفەنگ شەستتیر
بەلۆری و مۆتۆر تانکی قەلاگیر
ئەمانە بۆ وا تۆی شێت و هار کرد
خوێنی جیهانی لەسەر تۆ بار کرد

دەک خـوا هـیـتـلەر هـەر کـوێر و کـەڕ بی
لـە چاکـــە بێ بەش هـاوملـی شـــەڕ بی

***

هـیـــــــتـلـەر ئـەزانـی لاوانـی بـەرلـین
کـچـە جـوانەکـان قـژ زەرد و شـیـرین
کـــە عـــەرعـــەر وێنەی بـالأیان نەبوو
گـــوڵ لە نـاو بـاغـــا هـاوتـایان نـەبوو
هـەمـــووی بـەتـۆپ و فـــرۆکـــە کـــوژران
زۆریشـــیـــان بـەدیل لە بـەفـرا گـیـران
هـەمـــــوو ئـۆبـالـیـــــان بـەملـی تـۆیە
کـەڵکت نـاگـرێ ئەو جـــوست و جـــۆیە
دەک هیـتلـەر جـەرگت لەت کـرێ بەشـیـر
مـێشکت بپرژێ بەگـوللەی شـەسـتـتـیـر

میرزا مـارف کەسێکی وەکو هیتلەر بەلەخۆبایی دەناسێ. شانازی بەپێشکەوتنی ئەڵمـانیـا دەکا لە هـەمـوو ڕوویێکەوە، بەتـایبـەتی لە پیشـەسـازی و توانای جـەنگی بەبوونی هـەمـوو جـۆرە چەکێکی ئەرزی و ئاسـمـانی و زەریایی، بەڵام بێ گـومـان توانا و هێزی جـەنگی بەرامبەر بەهێزی هەق ناتوانێ بوەسـتێ تەنانەت ئەو خاوەن هەقـە هێزیشی لـە پشتـەوە بێ. لەبەرئەوە هـەمـوو ئەو شـتـانەی جێگەی شـانازی هیـتلەر بوون تیـاچوون، شـوێنـەواریان بزر بوو، لە کـچـە جوان و قـژ زەردەکـانی بەرلینەوە تا تۆپ و فڕۆکە و هەموو چەک و سیلاحی جـەنگ. ئەو ئەنجامەی شاعیر بۆ هیـتلەری خـواسـتـووە هاتە دی و خـۆی و پارتی نیـشـتـمـانی سۆسـیـالیسـتی ئەڵمانی (نازی) هەتا هەتایە کۆتاییان هات.

٣

ئەحـمـەد شـوکـری برینـپـێچ لە شـیـعـرێکیدا بـەناوی «نەمـانی نازی»یەوە مـژدەی ڕووخانی هیتلەر بەخەڵک دەگەیەنێ. لە هەندێ دێڕی شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئەمێستا هاتە دی دەرکەوت نەتیجەی
گەلی فاشیست بەجارێ سەرنوگوون بوو
بزانن کاری بەدکاری وەهایە
ئەوی بەدکارە گشت دەم ڕەنجەڕۆ بوو
نیازی بوو گەلی نازی بەجاری
جیهان بگرێ سەراپا بێ پشوو زوو
کەچی ئێستە بەفیشاڵە و گوڕەی دێ
تەریق نابێتەوە چۆن ئابڕووی چوو
خودا لێی سەندەوە تۆڵەی هەژاران
ڕەگ و ڕیشەی لە بن هات ڕیشەکەن بوو

جەنگ هێشتا کۆتایی نەهاتبوو کە ئەحمەد شوکری و شاعیرانی دیکە پێشبینی سەرکەوتنی سوێندخۆرەکان و ژێرکەوتنی نازییان کردووە وەکو لەم شیعرەدا دەردەکەوێ. شاعیر باس لە کار و کردەوەی خراپ و پڕ لە ئێش و ئازار دەکا. ئیدیۆلۆجییەتی نازی کە لەسەر بنچ و بناوانی فاشیستی و دیکتاتۆری دامەزراوە چۆن بۆی دەچێتە سەر ئەگەر بیەوێ گێتی داگیر بکا! لەبەرئەوە بوو ڕەگ و ڕیشەی لە بنەڕەتدا هەڵکەندرا و تۆڵەی هەژارانی لێ سەندرایەوە.
شاعیر چاوەنۆڕی ئەوە دەکا هێزی سوێندخۆران (هاوپەیمانان) بەم زووانە پایتەختی نازی بەرلین بگرێ، ئەو کاتە شاعیر و دانیشتوانی سەر ڕووی زەوی هەناسەی خۆشی هەڵدەکێشن لە ئەنجامی تێکشکان و لەناوچوونی جەرمەن.
لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «سەرکەوتنی چێرچل و تیاچوونی هیتلەر» ئەحمەد شوکری دەڵێ:

تەواوی کەوتە دەر سەرکەوتنی تیرەی بەریتانی
شکستی خستە نازی هەر بژی هێزی بەریتانی
بەجۆرێ وا شکاوە نازی هیتلەر ناکرێ باسی
هیوایان وا بوو داگیر کەن هەموو خاکی بەریتانی

هەموو سەربەرز پێش کەوتوون ئەمێستا لەشکری چێرچل
چ هێزێکە کە خۆی بگرێ لە ڕووی هێزی بەریتانی
نەوەی ئینگلیز وەکو بۆ شەڕ زرنگ و چوست و چالاکن
بەژیریش بێ ڕەفیقن ئەی ڕەفیقان خۆ بەریتانی
بەکۆمەڵ بابڵێین ئێستا بەدەنگی بەرز و بالاوە
بژی سەرلەشکری چێرچل بژی هێزی بەریتانی

ئەحمەد شوکری وەک پڕوپاگەندەیێک بۆ چاکەی بەریتانیا و چێرچل لە لایێک و بۆ خراپەی ئەڵمانیا و هیتلەر لە لایێکی دیکەوە ئەم شیعرەی نووسیوە.

لە سالآنی جەنگدا زۆربەی خەڵکی کورد ئینگلیزیان خۆش نەدەویست، چونکە خراپەیان لێ دیبوو. هەروەها ئارەزووی ئەوەیان نەدەکرد ئەڵمان بڕووخێ چونکە وایان زان دەکرد ئەگەر سەربکەوێ شتێک بۆ کورد دەکا و هەندێ لە ئامانجەکانی لە مەسەلەی نیشتمانی بۆ دێتە دی. خەڵکەکە بەڕاستی سەرسام بوون و مێشکیان ئەم جۆرە پڕوپاگەندەیەی هەڵنەدەگرت. بێ گومان پێشبینییەکانی ئەحمەد شوکری و شاعیرانی دیکە لەم لایەنەوە هاتە دی. ئینگلیز و هاوپەیمانانی سەرکەوتن و ئەڵمان و لایەنگرانی ڕووخان. ئەنجامێکی باش بوو بۆ چاکەی مرۆڤایەتی گەڕایەوە.

٤

پیرەمێرد لە پارچە شیعرێکی جووت قافیەی خۆماڵی و چەند ڕستەیێکی هونەری پەخشانی پیرۆزبایی لە سەرکەوتنی بەریتانیا دەکا لە جەنگی دووەمدا بەسەر ئەڵمان:

«ئەم فەتحەی دیمۆکراتی و ئەم ئەسەرەی ئینقیلابی جیهانە بۆ حوکوومەتی بەریتانیا
ئەسەرێکی تەئریخییە تا ئێستا هیچ جیهاندار و جیهانگیر نەیتوانیوە بیکا خوا موبارەکی کا».

***

کــەرەمی خـــوا بوو و کـــەرامـــەتی مـن
کـــــەوا بـەنـاچـار تـەسلیـم بـوو دوژمـن
ئـەم نەســـــرە رووحـــــە بـۆ ئەم دونیـــایـە
دیارە پێـــشـــــڕەویان بـەریتـــانیـــایـە
لە دوای مـەسینە لەگـەنمان دەست کـەوت
(پیـرەمـێرد) شـایی و لۆغـانی بەرکـەوت

پیـرەمـێـرد ئـەم شـیـعـرەی لە سـاڵی ١٩٤٣دا نووسـیـوە بۆ پیـرۆزبایی بەهۆی سەرکەوتنی بەریتانیا، یا ئارەزووی شاعیر لەو جەنگەدا سەربکەوێ، چونکە زۆری مابوو جەنگ کۆتایی بێ. بەڕاستی هەرچەندە ئەم پارچە شیعرەی پیرەمێرد بۆنی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) لێ دێ، بەڵام لە شیعرە جوانەکانی ئەدەبی نووسراوی مومتاز حسێب دەکرێ. گومان لەوەدا نییە پیرەمێرد بەدڵ و بەگیان ئامانجی ئەوە بووە بەریتانیا لەو جەنگەدا سەربکەوێ.

٥

بەناوی «جەژنە پیرۆزی»یەوە عەبدولڕەحمان گیوی موکریانی (١٩٠٤ – ١٩٧٧) شیعرێکی جووت قافیەی نووسیوە و پێشکێشی «زاتێکی بەڕێز»ی کردووە، تا ئێستا نەزانراوە ئەو زاتە بەڕێزە کێیە! هەرچۆنێ بێ ئەمەش نموونەیێکە لەو شیعرانەی بۆ سەرکەوتنی بەریتانیا وتراون لە جەنگی دووەمدا:

بەدڵێکی پاک و رووناک و پڕ ســـــۆز
ئەم جــــەژنەیەتان لێ دەکــــەم پیـــرۆز
ئەم ســـاڵ خـــوا یار بێ دوایی نازییـــە
کـــاتی زەمـــزەمـــە و بەزم ســـازییـــە
لە نێـو سوێندخۆران بەزم و خـۆشی بێ
لە نێـــــو نازییـــــان ژەهر نۆشی بێ
هەر دیمۆکـــراتێک ئەتڵـــەس بپـــۆشێ
نازی ڕەجـــجـــاڵ بێ و نێـــری بدۆشێ

مـــاڵی ســوێندخــۆران هەزار جــار ئاوا
وادەی بـەخــتــیــاری بەهـەر گــەل داوە
نـازی لە ژیـانی خــۆی خــێــر نەبینـێ
ســـەربەســـتی بەکـــەس ڕەوا نـابینـێ
ســاڵ ئەبەینە سـەر بـەخـۆشی و شــادی
هیـــــتلـەر قــــڕانـە و ڕەنجی بـەبادی

ئەم شـیـعـرە لە سـەرەتای مـانگی کـانوونی دووەمی سـاڵی ١٩٤٤ وتراوە بەهۆی جـەژنی لە دایک بـوونی مـەسیـح و سـەری سـاڵ و وەک جـەژنە پیـرۆزەیێک بۆ ئەو کەسە نێرراوە خاوەن شیعر خۆی نەبێ کەس نازانێ کێیە! گیو جەژنە پیرۆزە لەو کەسە و هەموو خەڵکی بەریتانیا دەکا. نیازی ئەوەیە ساڵی ١٩٤٤ دوایی نازی بێ. کـۆتایی جـەنگ و ڕووخـانی نازی دەبێـتـە مـایەی خـۆشی و شـادی لـە ناو بەرەی سوێندخۆران، بێ گومان ئاسوودەیی ناکەوێتە ناوەوە بە لەناوبردنی هیتلەر نەبێ.

٦

قـانیع (١٨٩٩ – ١٩٦٥) لە دەوروبەری جـەنگی دووەم جـمـوجـۆڵییـێکی شـیـعـری بەهێزی هەبوو بۆ پشتگرتنی بەرەی سوێندخۆران لە دژی ئەڵمانیا. لە شیعرێکیدا بەشـێوەی دیالۆج لە نێوان دوو کـوردیدا بەنـاوی نهێنی خـواسـتـراو «کـوتەک» و «خەنجەر»ەوە ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە:

کـوتەک: خـەنجـەر برا گـیـان گێـتی شـێـواوە
هەمـــوو بـەجـــارێک چاک شـــڵـــەژاوە
ئـێـمـە چۆن بژین چی بکەین چاکـە
کێ لەگـــەڵ ئێـــمــــە دڵی زۆر پاکـــە
خـەنجـەر: کـاکـە گیـان ئەمـڕۆ ڕۆژی شـادییـە
ڕۆژی دڵخــــۆشـی و دڵ ئـازادییــــە
بۆ ئێـمـە ئینگلیـز هیـمـمـەت ئەنوێنێ
هەزار پـێـوەنـد و زنجـیـر ئەشکێنێ

بەریتـانیـایە پیـاو ئەکـا بە پیـاو
بـەریتـــانیـــایە بـەرد ئـەکـــا بـەئاو
هـەر ئـەوە بێـســەر ئـەکـا بەســەردار
تانجی سـەر شـاهـان دائەگرێتە خوار
کـوتەک: خـەنجـەر ڕاست ئەکـەی ئەزانم وایە
سـێبـەری ئینگلیـز هـەر وەک هومـایە
بەڵام ئینگلیـزیش کـەڵکی لێت ئەوێ
بێ کـەڵک کـردن هیـچ دەس ناکـەوێ
خـەنجـەر: کـاکـە تۆ لای خـۆت دوازدە سـاڵی
بۆچی لە عـەقـڵا هێـشـتـا منداڵی
بـەریتـــــانیـــــا تەواو دڵســـــۆزە
هەمـیـشـە خـەریک بەرزبوونی هۆزە
بەبێ بەرامـبـەر خـزمـەتمان ئەکـا
بـۆ قـــــولـەپـۆپەی ژیـانمـان ئـەبـا
ئەو هیـتلەر نیـیـە گیـانمان دەربێنێ
لـە ژێـر بـێـگـارا بمـانـخـنـکـێـنـێ
کـوتەک: خـەنجـەر تۆ ناوی هـیـتلەر بۆ ئەبەی
بەنـاوی هیـتـلەر دەمت پیس ئـەکـەی
لە هـەر خـاکـێکدا ناو هیـتلەر ببـرێ
نەکبـەتی هیتلەر ئەو خـاکەش ئەگرێ
خـەنجـەر: کـاکـە من و تۆ و سـەرپاک مناڵان
با ڕێز ببـەسـتین لە دەرگـای مـاڵان
بڵـــێین هـەر بژی بـەریتـــانیـــا
بڵـــێین ســـەرکـــەوێ بـەریتـــانیـــا

قـانیع لەم گفـتوگۆیەی نێوان هـەردوو کوڕیدا لە بەسـەرهـات و ڕووداوەکانی جـەنگ دەدوێ. بەزمانێکی میللیی ساکار و بەناوەرۆکێکی بیری منداڵانە لایەنی بەریتانیا

دەگرێ لە دژی ئەڵمانیای نازی و هیتلەری دیکتاتۆر.

قانیع لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «ژنی قانیع ئەمنە خان گورگانە شەوێ ئەکات بۆ وریای کوڕی» قەسیدەیێک ڕێک دەخا بەشێوەی دیالۆج لە نێوان خێزانی خۆی و وریای کوڕیدا. لە پێشەکی شیعرەکەدا ئەوە هاتووە: دوو ساڵ لەمەوبەر ژنی قانیع کە گورگانە شەوێی بۆ وریای کوڕی دەکرد ئەو کاتە منداڵ بوو و لە ناو لانکدا بوو، بەڵام ئێستا گەورە بووە. لە کاتێکدا بەگەورەیی گورگانە شەوێ لە دایکی داوا دەکا، دایک بۆی دەچڕێ، ئیتر ئەم گۆرانییە دەبێ بەدیالۆج لە نێوان دایک و کوڕ:

دایک: گورگانە شەوێ، گورگانە شەوێ
کوردی کوڕی کورد خەوت لێ کەوێ
ڕۆڵە دەبنوە بەخوات ئەسپێرم
زەلیلی نەکەی دەنگی دڵێرم
وریا: دایە من نانووم کەی وادەی خەوە
وادەی تێکۆشین بەنەقلە دەوە
دایە من نانووم ئەڕۆم بۆ کۆڵان
بۆ وازی کردن لەگەڵ منداڵان
منداڵ لە کۆڵان دەستە بەش ئەکەن
وازییی تازە تەواو خۆش ئەکەن
یەکێ نازییە و یەکێ بەریتانی
خەریکی وازین شەو تا بەیانی
بچمە ناو کامیان بۆ من زۆر چاکە
کامیان لەگەڵ من نیازی پاکە
دایک: ڕۆڵە گیان نازی یەکجار بێ دینن
لەگەڵ هەژاران دڵ پڕ لە قینن
بێ ڕەحم و کیوی زۆر کەللە ڕەقن
بێ سووچ و تاوان خوێنخۆری خەڵقن

هەر خـــاکێ نازی ڕێی کـــەوتە ناوی
فـــاتیـــحـــا داخـــەن بۆ نان و ئاوی
نازی لە برســـا بوون بەســـەگی هار
پەلامـــــار ئـەبـەن بـۆ نـانـی ڕێبـــــوار
بەڵام ئینگلیـــز وەلی نیـــعـــــمـــەتن
زۆر زۆر بەڕەحم بەشـــەفـــەقـــەتن
ســـــایەی دەوڵەتی بەریتـــــانیـــــا
کـەوتە هـەر خـاکی لە دەورەی دونیـا
ئەیکا بەبەهەشت ئەو پارچە خـاکـە
ڕۆڵە بزانە هـەر ئینگلیـــز چاکـــە
بێـــدەس و هەژار هـەمـــوو بەدڵشـــاد
بۆ خـۆیان ئەژین سـەربەست و ئازاد
بەڵام ئەی ڕۆڵە تۆش کـــەڵککار بە
کـەڵککاری چاک زرنگ هـوشـیـار بە
وەها هـەڵسـووڕێ کـە لێت بپـرسن
لە پاشـــــەڕۆژا جـــــەزات بنووسن
پاداشـــتی کـەڵکت با لە بەرچاو بێ
بۆ پیـاو وا چاکـە کەڵکگری پیـاو بێ
گـورگـانە شـەوێ گـورگـانە شـەوێ
شـــەوگـــار درەنگە خـــەوت لێ کـەوێ

وریا:

دایـە پـێم وتـی نـوسـتن خـــــــــراوە
پیـــــــاوی خـــــــەواڵوو نـانـی بڕاوە
تا ئێستا بۆیە ئێمە خەوخۆش بووین
هەروەکو مردوو بێ هۆش و گۆش بووین
داژیارمـــان نەبوو غـــەممان بۆ بخـوا
بـەدڵێکی پاک بەخـــێـــومـــان بکا

ئێـــســـتـــا دەوڵەتی بەریتـــانیـــا
بوو بەداژیارمـــان لە دەورەی دونیـــا
پێـویسـتـە ئێـمـەش ڕوو لە خـودا بین
بەشـــەو و بەڕۆژ دەسـتـــەو دوعـا بین
بڵـێـین هەر بژی یا خـودا سـەرکـەوێ
بەیداغی بەرزی هەرگـــیـــز نەنەوێ

قـانیـع بە شـێـوازی خـۆی لە سـەرەتای ئەم دیالۆجـەدا کـوردایەتی دەکـا، ئینجـا بەزمانی کوڕەکەیەوە باس لە یاریی منداڵان دەکا لە ڕۆژگارانی جەنگدا چۆن دەبن بە دوو بەرە، نازی و بەریتانی. بێ گـومـان منداڵ نازانێ کـامـە کـۆمـەڵ لەم دووانە هەڵبژێرێ. دایک ئامۆژگاری کوڕەکەی دەکا پێویستە بچێتە ناو بەرەی ئینگلیزەوە. ئیـتـر هەرچی خـراپە هەیە بۆ نازی دەژمـێـرێ و کـاری چاکـیش بۆ بەریتـانیـا دەمێنێتەوە. قانیع لەم شیعرانەدا وێنەی هەندێ لە ئەدگارەکانی شیعری میللیی سەرزار دەکێشێ بەوەی شارەزاییێکی تەواوی لە خوو و ڕەوشتی ناو کوردەواری هەیە و شیعرەکان وەک نموونەیێکی جوان شاعیرییەتی قانیع دەخەنە ڕوو.

لە شـیـعـرێکی دیکەیدا قـانیع بەناوی «مژدە هێنانی کـوتەک بۆ قـانیـع» ئەویش دیالۆجێکە لە نێوان باوک و کوڕدا دەڵێ:

مـــژدە بێ بابە شـــەربـورگ گـــیـــرا
ڕۆمـــێل وەک ڕۆمـــا لەوێش دەرکـــرا
تۆ ووتت هەر وەخت کـــە هاتی بۆ لام
مـــژدەی گـــرتـنی شـــەربـورگت پـێ دام
لەباتی مـــژدە کـــەوات بۆ ئەکـــەم
پتـــــر لە کـــــەوا فلسـت پـێ ئەدەم
بـابـە نـازانـی کـــــە چـی ڕووی داوە
هیــتلەر بەجـــارێک پشـــتی شکاوە
هەر لە نۆڕمـــــاندی هەتاکـــو لاهای
مـۆنتـوگـومـری کـردی ئیـسـتـیلای

رۆڵە بەخــــێــــر بێی وا مــــژدەت هانی
ئەم باســـە خـــۆشـــەت لە کــوێوە زانی
بابە گیان ئێستگەی ڕادیۆی کوردستان
ئەخـبـارمـان ئەگـات سـەرپاک ئێـواران
کـوڕم وا کـەوات بۆ خـۆت حـەڵاڵ کـرد
فلســـیش وەربگرە زوو بەدەســـتـــوبرد
بەڵام لە دڵـمـــا مـــەراقـــێک مـــاوە
نەرویج و هۆڵەند فـــــەتح نەکـــــراوە
ئەگـــــەر تۆ مـــژدەی ئەم دووانە بێنی
گـــۆی هونەرمـــەندی لە لام ئەڕفـــێنی
بـابە بـزانـە تا چـەنـد مـــــــانگی تـر
گــێـتـی دائەگـــرێ وەک پووش و ئاگــر
هـەر لە دانیـــمـــارک هەتاکـــو بەرلین
داگــــیـــــری ئەکـــــەین بزانە یەقین
تێک ئاڵای هەمووان چاک ئەبێ بێ دەنگ
نازی بەلاتی ئەگـــــرنە ژێر ســــــەنگ
مــژدەی ســەرکــەوتن هاوپەیمان ئەدرێ
جــەژنی پەیمانی ئەنتـلانتـیک ئەکـرێ
ئیـتـر هەر بژی غـەمـخـۆری جـیـهـان
بەریتــــانیــــا خـــــاوەنی ویجـــــدان

ئەم شـیـعرە بەڵگەی ئەوەیە لە ڕۆژگـارانـی جەنگی دووەمـدا شـاعیـر ئاگـاداری هەواڵەکانی جەنگ بووە بەهۆی چاپەمەنی یا ئێستگەکانی ڕادیۆی وڵاتان. لەو هەواڵانە داگیرکردنی شاری ستراسبورگ - شاعیر بەشەربورگ ناوی دەبا - و هەڵاتنی یەکێ لە جەنراڵەکانی ئەڵمان ڕۆمێل، هەروەها مۆنتوگومری جەنراڵی بەریتانی ناوچەکانی ئەوروپا لە نۆرماندییەوە تا لاهای پایتەختی هۆڵەندە لە ژێر دەستی نازی ڕزگار کردووە.

ئەم هەواڵانە لە لایەن کوتەکەوە دراوە بەباوکی. قانیع لێی دەپرسێ ئەمەی لە کوێ بیستووە! لە وەراما دەڵێ لە ئێستگەی ڕادیۆی کوردستانەوە. ئەمە ئێستگەیێک بوو ئینگلیز لە شاری یافای فەلەستین لە ڕۆژگارانی جەنگ دایمەزراندبوو کەسانی وەکو عەبدوڵڵا گۆران و ڕەفیق چالاک و ڕەمزی قەزاز کاریان تێدا دەکرد. هەر لەو شیعرەدا ئاماژە بۆ ئەوە هەیە شاعیر هێشتا هیوای دیکەی ماوە، نەرویج و هۆلەندە ڕزگار نەکراوە، بەڵام لەوە دڵنیایە ئەمانەش ڕزگارییان دەبێ. جگە لەمانە بەریتانیا لە دانیمارکەوە تا بەرلین هەمووی داگیر دەکاتەوە. شاعیر ئەم زانیارییانەی بەشێوازێکی ئەدەبی داڕشتووە. لە کاتی خۆیدا بەڵێنی بەکوتەکی کوڕی دابوو ئەگەر هەواڵی ئەم سەرکەوتنە خۆشانەی بۆ ببا کەوا و چاکەتی بۆ دەکڕێ و پارە و بەخشیشی پێشکێش دەکا.

٧

زێوەر یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی بایەخی زۆریان بەڕووداوەکانی جەنگی دووەم دابوو. لە هەموو بەرهەمەکانیدا لە بابەت جەنگەوە لایەنی بەریتانیا و سوێندخۆرەکانی دیکەی گرتووە لە دژی ئەڵمانیا.

لە شیعرێکیدا زێوەر دەڵێ:

شێتە هەر کەس وا تەماشای ئێستەیی هیتلەر ئەکا
یا بەهەڵپەی خۆترێنی ئەو کەمێ باوەڕ ئەکا
ئەو کەسەی بڕوا بەنەسرى ئاخر ئەڵمان ئەکا
یا کەرە و دەرکی نییە یا تێ ئەگا و خۆی کەر ئەکا
هەڵمەتی نازی ڕووەو خاوەر سەراپا حیننەتە
ئاگرێ سوور بێ موحەققەق خۆی بەخاکستەر ئەکا
ئاخری ئەم هەوڵ و ئەم پێشکەوتنەی خۆ کوشتنە
کێ ئەسەلمێنێ کە پووشوو شەڕ لەگەڵ ئەخگەر ئەکا
ئاو و گڵ هێنای بەشەق بۆ ساحەیی مەوت و فەنا
زاهیرەن مەقبەر لە توێی خاک و گڵی خاوەر ئەکا

زوو ئەگــەر بێــتــو بگاتە شــەرقی ئەوســەت من ئەڵێم
سینگی نازی حەز لە نووکی سونگیی و خەنجەر ئەکا
ئەم تەم و هەور و هــەلایە یەک شـــەوە تێــپـــەڕ ئەبێ
ئاخــری ڕۆژی زەفــەر ڕۆژێ لە کــەل ســـەر دەرئەکـا

تێبینیی گرنگ بەرامبەر ئەم شیعرەی زێوەر ئەوەیە تەنیا هێرش دەباتە سەر نازی و هیــتلەر، ئەوپەڕی ئاواتی ئەوەیە ئەم ڕیژێم و ســەرکــردەیە ســەرنگوون بن و دواییان پێ بێ. بەهیچ جۆرێ باس لە بەریتانیا و سوێندخۆران ناکا.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەکو ئەوەی پێشوو ناڕەزایی خۆی بەرامبەر بەهیتلەر دەردەبڕێ، بەڵام باسی هاوپەیمانەکانی تریش دەکا:

ســیــاسی نیم و عـــەسکەر نیم بەڵام دیارە بەئاســاری
کــە هیــتلەر لەڕ بووە نەیماوە هـەڵپـەی پار و پێــراری
لە بەڕ کەڵبە و برەی وورد کردەوە وورچێکی کوێستانی
لە ئاویشــــا بەجـــارێ دوو نەهەنگ داویە پەلامـــاری
ڕەفـیـقـیـشی کـە مـۆسـۆلینە مـەعلوومـە لای عـالەم
لە دەست یۆنان گـەیشـتـە ئاسـمـان فـەریاد و هاواری
ڕەفـیـقـی حـیـزە خـۆی بێ هێـزە مـانەندی کـەری دێزە
بەتۆپینیش ڕەزایە مـــەرگی هـاوەڵ بوو بە ســـەرباری
بەتوندوتیـــژی هاتە پێـــشـــەوە هیـــتلەر بەڵام دوایی
پەتی پچـــڕا و هیـــوای بڕڕا دەفی دڕڕا نەمـــا چاری
دەخیل ئەی خێلی ئینگلیزی سیقیلیا پڕ لە ئیسلامە
ئەبێ چاودێری بکرێ چ دێهـــــاتی و چ ناوشـــــاری
سەداکەی فاتیکان فەتوای جیهادی دابوو بۆ سەر ڕووس
منیش فـــــەتوا ئەدەم پاپا بەپایێک بێننە یاری

لەم شیعرەدا زێوەر باس لە هەندێ لایەنەکانی دیکەی هاوپەیمانانی جەنگ دەکا. لە پێشانا شاعیر ئەوە دەگەیەنی کە نە سیاسییە و نە عەسکەریشە، بەڵام سوورە

لەســەر ئەوەی هیــتلــەر هێــزی تێــدا نەمــاوە و دەڕووخــێ. لە شــیــعــرەکــەدا ئەوە دەردەبڕێ هیتلەر لـە لایەن ورچی کوێستـانییەوە لەنـاودەچێ واتە بەدەستی ڕووس. ئەمـەیان لەســەر زەوی، بەڵام لە زەریادا بەدەسـتی دوو نەهـەنگ دەڕووخـێ، مـەبەس بەریتـانیـا و ئەمـەریکایە. شـاعیر بەچاوێکی نزم تەمـاشـای مۆسـۆلینیی سـەرۆکی ئیتاڵیـا دەکا، چونکە نەیتوانی خۆی لەبەر یۆناندا ڕابگرێ. لە دواییدا شـاعیر هانا دەباتە بەر ئینگلیز دوڕگەی سیقیلیا لە داگیرکەری ئیتاڵیـا ڕزگار بکا، چونکە ئەم دوڕگەیە ئیسـلامی تێدا هەیە. هەروەها شـاعیـر ئاگـاداری ئەو فـەتوایـە بووە کـە پاپای فاتیکان دابووی بۆ سـازکردنی جەنگێک لە دژی ڕووس. شاعیر فەتوای پاپا ڕەت دەکاتەوە و دەڵێ منیش فەتوا دەردەکەم پاپا بێننە خوارەوە.

زێوەر شیعرێکی دیکەی هەیە بەناوی «سـترانی لەشکری هەشتەمی پیرۆز» وەک لە ناوی شـیـعـرەکە دەردەکەوێ تایبـەتە بەسـتـایشی لەشکری هەشـتـەم لە سـوپای بەریتـانیادا:

لە مـەکتـەبەی خـۆی چێرچیل
بـۆ حــیـــفــــزیی وادی نیـل
پیلانی ڕێک خـست وەک فـیل
ناردی ســوپای عــیــزرائیل
هـەر بـژی ســوپـای هـەشــتــەم
هـەر یـەکـێکی وەک ڕۆســتــەم
قــــەڵای پـۆڵای هـیــــتلـەری
ئیـسـتـیـحکامی مـیـحـوەری
چێــــرچیل بـەڕای ئـەنوەری
خـسـتـیـیـە بەرپـێی عـەسکەری
هـەر بـژی ســوپـای هـەشــتــەم
هـەر یـەکـێکی وەک ڕۆســتــەم
لــیــنــی ئــەیــووت بــەدەوام
بــەخـــــــەیـاڵ و بـەئـەوهـام

من بوومە حامی ئیسلام
مولّکی منە میسر و شام
خۆی خستە جەنگی عالەم
غافیل لە سوپای هەشتەم
هیتلەر بەلاف و فیشاڵ
ڕۆمێلی نارد بۆ قەناڵ
نەیزانی چۆن ئەبێ حاڵ
ڕۆمێل ئەشکێ بەرەو ماڵ
هەر بژی سوپای هەشتەم
هەر یەکێکی وەک ڕۆستەم
لەگەڵ هیتلەر تێکەڵ بوو
لەشکری بۆ میسر چوو
ئینگلیز چاوی تێوە بوو
لەپڕ بزواندی ئۆردوو
هەر بژی سوپای هەشتەم
هەر یەکێکی وەک ڕۆستەم
شکا فاشیست و نازی
ڕۆمێل سەرباز بوو بازی
درنە و بەرقە و بەنغازی
نەما شیو و هەورازی
هەر بژی سوپای هەشتەم
هەر یەکێکی وەک ڕۆستەم
سوپای هەشتەم زۆر ووریا
وەک نەهەنگ کەوتە زەریا
هەتا گرتی سیقیلیا
تەسلیمیش بوو ئیتاڵیا

هەر بژی سـوپای هەشـتـەم
هەر یەکـێکی وەک ڕۆسـتـەم
لەشکری مـوتتـەفـیـقـین
دوژمنیـان ڕاونا بەقین
ئەیان ووت ئێـمـە بەرقین
ئیسپـاتیـان کـرد بەیەقین
هەر بژی سـوپای هەشـتـەم
هەر یەکـێکی وەک ڕۆسـتـەم
چێرچیل و دۆستی مـەردن
هەمـوو شـێـری نەبەردن
ناحـەز بەوان ڕوو زەردن
دووچـاری ئـاه و دەردن
خـاک بەسـەرن دوژمنان
تـکـاوە ئـابـڕوویـان
میساقـەکەی ئەتلانتیک
خـێـرە بۆ دوور و نزیک
ڕوون ئەکـا شـەوی تاریک
ڕزگـار ئەکا سەد بەلچیک
هەر بژی سـوپای هەشـتـەم
هەر یەکـێکی وەک ڕۆسـتـەم
لە ترسی سوپای ئەحـمـەر
کـەوتە پەلە پەل هیـتلەر
کـێشـایە دواوە عـەسکەر
ئەی ووت ئەی قوڕمان بەسەر
ئەم لەشکرەی سـتـالین
بـۆ دوایـی دێـنـە بـەرلـین

جـــارێ ڕاوەســـــتێ ژاپۆن
لە لووتی ئەکـرێ ئەسـپـۆن
هـێـنـدە ئـەپـژمـی بـەبـۆن
ئـەبێ ســـــــەرەوژێر بـڕۆن
لەشکری مـــوتتـــەفـــیـــقین
ئـــەچـنـــە نـــاو ژاپـۆن و چـــین

زێوەر ئەندازیاری و بیناسـازی ئەم شـیـعـرەی لەسـەر بنچـینەی کـووپلـە (بەند) داناوە. هەر بەندی بریتییە لە شـەش نیوە دێڕ شـیـعـر، دەتوانرێ «شـەشـین»ی پێ بووترێ. دوو نیـوە دێڕی دوایی بەندی یەکـەم لە هەمـوو بەندەکـاندا دووبارە و سێ بارە دەبێـتـەوە. تەنیـا لە بەندی سێـیـەم و نۆیەم و یازدەم و دوازدەم نەبێ وەکو لە تێکستی شیعرەکەدا دەردەکەوێ.

لەم شـیـعـرەدا زێوەر باس لە ژیری و گـەورەیی چێـرچیل دەکـا چۆن هەمـوو تەکـتیکە جـەنگیـیـەکـانی هیـتلەری لە ژێر پێی سـەربازی خـۆی پلیـشـاندەوە. مـۆسـۆلینی یا وەک شـاعـیـر بۆ بەکـەم زانین و نـزمکردنەوەی دەڵێ «لینی» خـۆی کـردووە بەپارێـزەری ئیـسلام و داوای مـیـسـر و شـام دەکـا، وەک ئـەوەی ئاگـاداری لەشکری هەشـتـەمی بـەریتـانیـا نەبێ. باس لە شکـانی سـوپای فـاشـیـست و نازییەکان دەکا بەگرتنی سیقیلیا و ئیتاڵیا.

یەکێ لە پەیمان و دەسـتـوورەکـانی لە مـاوەی جـەنگدا دانران «دەسـتـووری ئەتلانـتیـک» بوو. بەهۆی ئەم پـەیمانەوە بەلچیکا ڕزگـار کـرا. لە پاشـانـا زێوەر لە ئەیلوول و تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ پێشبینی ئەوەی کردووە لەشکری ستالین (سـوپـای سـوور) لە ئـەنجـامـدا دەچێـتـە ناو بەرلینەوە، لـە دوای ئەو لەشـکری سوێندخۆرەکان یابان و چینیش دەگرن.

٨

لەگەڵ کۆتایی جـەنگی دووەمی گێتی فایـەق بێکەس هـاتە قسـەکردن. شـاعـیرانی کـورد ئەوانەی ڕووداوەکـانی جـەنگ کاری لێ کـردبـوون وەکو لە زانیـارییـەکـانی ســەرەوە دەردەکـــەوێ هەمـــوویان لایـەنی ئینگلیـز و ســوێندخـۆرەکـان و دژی

دەوڵەتەکـانـی مـیـحـوەر بوون، بەڵام بێکەس ئەم شـیـعـرەی لە دژی بەکـارهێنانی بۆمبای ئەتۆم نووسییەوە:

داخـــەکـــەم بـۆ ئەو زەمـــانـەی ڕووی زەمین
وەک بەهەشت بوو پڕ لـە خـۆشی و پێکەنین
بـێ تـەمـــــاع و بـێ درۆ و خــــاڵـی لـە قـین
دڵـنـیــــا و دوور بـووین لە ئـۆتـۆمـی لـەعین
تف لـە عـیلم و ســەنعــەت ســەد کــارەبا
مـەرحەبا ئەی جـەهل و وەحشـەت مەرحـەبا
یـادی تۆ ئـێــســـتـــا لە دڵ غـــەم لائەبا

***

عـیلمـە ئـێـستـا بـۆتە مـایەی دەردی سـەر
عـیلمـە بۆتە واسـیـتـەی مـەحـوی بەشـەر
عـیلمـە تـەسـخـیـری ئـەکـەن هەر بۆ زەرەر
عـیلمی چـی وابـێ هەزار خـۆزگـەم بەکـەر
بـا ووجـــوودی ڕادیۆ و شـــەمـــەندەفـــەر
وا ئـەبـێ پـێـــشکەوتن و عـــیـلـم و هونـەر
تف لـە عـیلم و ســەنعــەت ســەد کــارەبا
مـەرحەبا ئەی جـەهل و وەحشـەت مەرحـەبا
یـادی تۆ ئـێــســـتـــا لە دڵ غـــەم لائەبا

ڕەنگە بە لای هـەندێ کەسـەوە ئەم قسـانەی بێکەس دوور بن لـە لۆجیک و مـانای زانسـتی و پیـشـەسـازی و واقیـعی ژیان. بەڵام، نـا شـاعـیرانـی کورد هەمـوویان لایەنگری هاوپەیمانانی جەنگی دووەمی گێتی بوون، یەکێک لەوانە ئەمەریکا بوو. کە جەنگ لە کۆتاییدا بوو و یابان لە دوا هەناسەی سەرەمەرگدا بوو، لە ڕۆژی ٦ی ئاغستۆسی ساڵی ١٩٤٥ ئەمەریکا شاری هیرۆشیمای یابانی دایە بەر بۆمبای ئەتۆم. ژمـارەی دانیـشـتـوانی ئەم شـارە مـیلیـۆن و نـیوێک بوو، لەمـانە هەشـتـا هەزاریان لەناوچوون. بەم کردەوەیە ئەمەریکا دڵی ئاوی نەخواردەوە، لە دوای سێ

ڕۆژ لە ٩ی ئاغستۆسی ساڵی ١٩٤٥ شاری ناگازاکی دایە بەر بۆمبای ئەتۆم. ژمارەی دانیشتوانی نیو ملیۆن بوو، لەمانە ١٦٠ هەزار کەس لەناوچوون. بەڕاستی ئەم تاوانە گەورەیە بۆ دوایی هێنان بەجەنگ نەبوو، چونکە دەوڵەتەکانی میحوەر ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان ڕووخا بوون، بەڵکو تاقیکردنەوەیێکی موختەبەری، بۆ زانینی کاری ئەو جۆرە بۆمبایەی دەمێک بوو ئەمەریکا خەریکی دروستکردنی بوو. ئەم کارەساتە پێویستە لەسەر دەوڵەتی ئەمەریکا حسێب بکرێ بەڵام تاوانەکە دەکەوێتە سەرشانی تاوانبارێکی وەکو هاری تروومانیش لەو سەردەمەدا سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوو.

ئینجا شاعیری ئێمەی کورد بەرامبەر کارەساتێکی لەم جۆرە جگە لە هێرش بردن بۆ سەر تەکنیک و پیشەسازی چی دیکەی پێ دەکرێ! ڕاستە پیشەسازی بووە بەهۆی بەختیاری ئادەمزاد، بەڵام پیاو خراپانی ناو کۆمەڵ، خۆپەرست و چاوچنۆکەکان بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان و زیاتر چەوساندنەوەی هەژاران لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا نزیکەی چارەکە ملیۆنێک یابانییان کوشت و زیندەبەچاڵ کرد. لەبەرئەوە هەموو کەسێک بێکەسی ئێمە ئافەرین دەکا لەم هەڵوێستەیدا کە تف لە پیشەسازی دەکا.

***

ئەو شیعرانەی بەنموونە لەم بەشەدا کەوتنە بەرچاو لە بابەت هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەمەوە. بەزمان ئاسان و ڕەوان بوون، لە ڕووی کێش و قافیەوە لە شیعری میللییەوە نزیکن. وێنەی ڕەوانبێژییان کەم تێدایە، لە ڕووی هونەرییەوە داهێنانی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکییان زۆر نییە. لەبەرئەوە بەهەموو جۆرێک دەچنە ناو شیعری پەروەردەیی و فێرکردن و لە مێژووی ئەدەبدا نرخی خۆیان هەیە.

پیرمێرد

بەشی پێنجەم

پیرەمێرد

١٨٦٧ - ١٩٥٠

بورجی ڕۆژی کورد کە ڕۆژهەڵات بوو
هەلمان هەڵنەکەوت بەشمان هەڵات بوو
قافیەی ئەکراد هەر بەد نیهاد بوو
بوومی شووم لە شوێن بووممان دڵشاد بوو

پێشەکی

شاعیرانی مێژووی هەزار ساڵەی ئەدەبی کوردی لە بابا تاهیرەوە تا محەمەد ساڵح دیلان هیچ یەکێکیان ئەوەندەی پیرەمێرد ماندووی نەکردم. ئەمە تەنیا لەبەرئەوە نەبوو وەک شاعیرێکی گەورە بەڕاستی مێژوونووسی ئەدەبی کوردی ماندوو دەکا، بەڵکو هۆی دیکە لە ناوەوە بوو:

١- پیرەمێرد ئەگەر لە هەموو شاعیرانی کورد زیاتر بایەخ بەژیان و بەرهەمی نەدرا بێ، یەکێکە لەو شاعیرانەی زۆرترین سەرچاوە کەوتۆتە ناوەوە لە بابەت بڵاوکردنەوەی شیعری و ڕوونکردنەوەی هەندێ کون و کەلەبەری وردی ژیانی تایبەتی. هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ کەسوکار و نزیکەکانی. لەم لایەنەوە گورجوگۆڵ بوون، بایەخێکی زۆریان بەشاعیر دەدا، شانازییان پێوە دەکرد، مەبەستیش لە پێناوی چاکەی خۆیان بوو، بۆ ئەوەی مەقامیان بەرز بێ لە ناو کۆمەڵدا. هۆی گرنگ بۆ ئەوەی پیرەمێرد هەمیشە لە یادی خەڵکی بێ ئەوە بوو بەدرێژایی سەدەی بیستەم ڕۆژنامەی «ژین» لە بڵاوکردنەوە نەوەستا و زیاتر خزمەتی پیرەمێردی دەکرد نە تەنیا بەناوەرۆک بەڵکو وێنەیێکی هێڵکاری ئەو دروشمی ڕۆژنامەکە بوو. واتە پیرەمێرد هەمیشە لە یادی میللەتی کورد بوو

بەتایبەتی خەڵکی سلێمانی.

بێ گومان ئەو کەرەستە و سەرچاوە زۆرەی لە بابەت پیرەمێردەوە لە بەردەست دایە بۆ تێگەیشتن لە بەرهەمی ئەم شاعیرە کەڵکی هەیە، بەڵام هەر لەو کاتەدا لەبەر زۆری سەرچاوە هەندێ هەواڵ و ڕووداوی ناڕاست کەوتوونەتە ناو ژیانی شاعیر و بەرهەمی شیعری. لێکۆڵەرەوەکان هەوڵیان نەداوە زانیاریی ناڕاستی پێش خۆیان لە بابەت پیرەمێردەوە ڕاست بکەنەوە.

٢- دووجار شاعیر ماوەی ژیانی لە نیشتمان بردۆتە سەر، ژیانی پاش لە دایک بوون و پێش کۆچی دوایی لە سلێمانی هیچ جۆرە گیروگرفتێکی تێدا نییە، ئەوەی هەبێ لە ماوەی ژیانی ناوەڕاستی تەمەنیەتی کە ڕۆژگارێکی زۆری لە ئەستەمووڵ و وڵاتی تورکی عوسمانی بردۆتە سەر. هەندێ لەو هەواڵانە جێی متمانە نین بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەڕۆژنامەگەرییەوە هەیە. لە دوای لێکۆڵینەوە دەرکەوتووە هەڵوێستی دروستکراو و ناڕاستیان تێدا هەیە، ئەم ڕووداو و شتە دروستکراوانە هیچ پێوەندییێکیان بەپلەی شاعیرییەتی بەرزی پیرەمێردەوە نییە.

٣- ئەگەر هەواڵی ناڕاست لە ژیانی هەر نووسەر و شاعیرێک زیانی ئەوتۆی نەبێ، بەڵام تێکەڵبوونی بەرهەمی ڕەسەن بەبەرهەمی وەرگیراو، یا داگیرکردنی بەرهەمی کەسێکی دیکە کارێکی ناڕەوایە، چونکە بەرهەمی شاعیر دەشێوێنێ، ئەمەیان مەبەسێکی گرنگە لە مێژووی ئەدەبدا.

هۆی سەرەکی ئەم شێواوییە لە بەرهەمی شاعیردا بەتایبەتی شیعرەکانی، ئەوەیە بەدرێژایی ژیانی بەشێک لە بڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی «ژین» لەو شیعرانەی بەبێ ناو یا بەناوی خواستراو و نهێنی بڵاوکراونەتەوە بەشیعری پیرەمێرد لە قەڵەم دراون و لە دواییدا کەوتوونەتە ناو دیوانی شیعرییەوە. جگە لەمە پیرەمێرد وەرگێڕانی زۆر بوو لە زمانانی فارسی و تورکی عوسمانی و عەرەبییەوە، هەروەها وەرگێڕانی زۆرە لە دیالێکتی گۆرانییەوە بۆ دیالێکتی کرمانجیی باشوور، بێجگە لەمانە پیرەمێرد شیعری هەیە بەدەسکاری کردن و وەرگرتن و کارتێکردن وێنەی تازەی شیعری بێگانەیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئەم هەموو دیاردە تێک ترنجاوە کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر شێواندنی بەرهەمی ئەدەبی پیرەمێرد و بەرهەمە ڕەسەنەکانی لە ناو گێژاوی بەرهەمە وەرگیراوەکان شارابوونەوە.

ڕاستە ئەوانەی خەریکی بەرهەمی شاعیر بوون تا پلەیێک لەم لایەنەوە شیعری پیرەمێردیان یەکالا کردۆتەوە، بەڵام هێشتا نەگەیشتوونەتە ئەو پلەیەی بەڕوونی و ڕاستی شیعرە ڕەسەنەکانی لە ئەوانی دیکە جیا بکرێنەوە.

ئێمە بەپێی پرۆگرام و بەرنامەی نووسینەوەی مێژووی ئەدەب لە دوای وردبوونەوە و لێکۆڵینەوەیێکی زۆر لە ژیان و بەرهەمی پیرەمێرد ئەوەی بەڕاستمان زانیوە لە ژیانیدا خراوەتە ڕوو و ئەوەی ڕەسەن و داهێنراویشن لە کارە ئەدەبییەکانیدا بوون بەسەرچاوە بۆ نموونەی بەرهەمی شیعری پیرەمێرد.

ژیانی شاعیر

قۆناغی یەکەم لە نیشتمان ١٨٦٧ – ١٨٩٨

تۆفیق کوڕی مەحموود ئاغای کوڕی هەمزە ئاغای مەسرەف لە ساڵی ١٨٦٧ لە سلێمانی لە دایک بووە. بەمنداڵی لە حوجرەی مەلا حوسێنی گۆجە خوێندوویەتی. لە پاشانا لە لای مەلا سەعیدی زەلزەلەیی لەسەر خوێندن بەردەوام بووە. دوا قۆناغی خوێندنی لە مزگەوتی هەمزە ئاغا بردۆتە سەر. لە ماوەی خوێندندا وەک دەستووری ئەو سەردەمەی خوێندنی حوجرەی مزگەوت ڕوو دەکاتە شاری بانە و ماوەیێک لەوێ دەمێنێتەوە، ئینجا دەگەڕێتەوە سلێمانی. تۆفیق بەرنامەی خوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی تەواو ناکا و نابێ بەمەلا.

لە تەمەنی پازدە ساڵیدا هێشتا مێردمنداڵ بووە لە ساڵی ١٨٨٢ بەمووچەخۆری سەرژمێری (کاتبی نوفووس) دامەزراوە، زۆری پێ نەچووە کراوە بەمووچەخۆری زەبتیەی بەڕێوەبەرایەتیی عوسمانی لە سلێمانی. لە دوای ساڵێک (١٨٨٣) دەگوێزرێتەوە بۆ هەڵەبجە و لە کارگێڕی ئەملاکی هومایوونی دەبێ بەمووچەخۆر، لە پاش چوار ساڵ جارێکی دیکە لە ساڵی ١٨٨٦ دەگوێزرێتەوە بۆ شارباژێڕ و دەکرێ بەباشکاتبی دادگا. ماوەیێکی درێژ لەسەر ئەم کارە دەمێنێتەوە تا لە ساڵی ١٨٩٥ دەگوێزرێتەوە بۆ یەکێ لە کارگێرییە ڕەسمییەکانی دەسەڵاتی عوسمانی لە کەربەلا. بەڵام شاعیر ئەم کارەی نەکردووە و لە ئیشوکاری میری دوورکەوتۆتەوە و بێ کار ماوەتەوە. لە دواییدا شێخ مستەفای نەقیب بەباوەڕپێکراو و وەکیلی خۆی دایمەزراندووە و کاری دارایی پێ سپاردووە.

پیرەمێرد کە بووە بەخاوەنی خۆی ژنی هێناوە، ناوی غەزالە بووە، لەو ژنە سێ کچی لە پاش بەجێماوە، مەهدییە و ئامینە و ڕەحمە. یەکەمیان بەمنداڵی مردووە.

لە ساڵی ١٨٩٨ شێخ مستەفای نەقیب و شێخ سەعیدی حەفید ڕوو دەکەنە ئەستەمووڵ و دەبن بەمیوانی سوڵتان عەبدولحەمید. تۆفیق لەگەڵیان دەبێ وەک کارگێڕ و یاوەری شێخ مستەفای نەقیب. ئەو کاتە تۆفیق لە تەمەنی ٣١ ساڵیدا بووە. لەو گەشتەدا خەڵکی دیکەش بەشدارییان کردبوو، زۆربەی ئەوانە مورید و دەروێشی شێخ سەعیدی حەفید بوون.

قۆناغی دووەم لە هەندەران (١٨٩٨ – ١٩٢٤)

تۆفیق ماوەیێک لە ئەستەمووڵ دەمێنێتەوە وەک یاوەر و نزیکی هەردوو شێخی کە لەگەڵیاندا بوو. لە دوای ساڵێک لە ژیانی ئەستەمووڵی لە ساڵی ١٨٩٩ لەگەڵ میوانانی سوڵتان و خەڵکی دیکە ڕوو دەکەنە حەج. بەم ڕەنگە تۆفیق دەبێ بەحاجی تۆفیق. لەو حەجەدا ئاشنایەتی لەگەڵ وەفایی شاعیر و سەید ئەحمەدی خانەقا پەیدا دەکا. وەفایی لە ڕێگەی گەڕانەوەی حەج کۆچی دوایی دەکا و ئەوانی دیکە هەر کەسە دەگەڕێتەوە ماڵی خۆی. حاجی تۆفیق نەبێ ڕوو دەکاتەوە ئەستەمووڵ. ئەوی ڕاستی بێ تۆفیق بۆ ئەوە نەچووبوو لە ئەستەمووڵ بمێنێتەوە و بیکا بەمەڵبەندی ژیانی تازەی خۆی، بەڵام وا دیارە خۆشی و جوانی ڕووکەشی ئەستەمووڵ و ئارەزووی گیانی تۆفیق بۆ زیادکردنی زانستی و زانیاری سۆزی نیشتمان و کەسوکار و برادەرانی لە بیر بردبووەوە. ئەوەی زیاتر هانی داوە بۆ مانەوە لە ئەستەمووڵ ئەوە بوو هەڵسوکەوتێکی باشی بۆ ڕێک کەوتووە و گوزەرانی چاکی بۆ ڕەخساوە، لەبەرئەوە بڕیاری داوە لەوێ بمێنێتەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم بەقسەی خۆی بووە بەقوتابیی «مەکتەبی حوقووق». لێرەدا دوو پرسیاری بەجێ دروست دەبێ، یەکەمیان نەبوونی باوەڕنامەی قوتابخانەی ڕەسمی چونکە تۆفیق قوتابخانەکانی ڕوشدییەی سەرەتایی و ناوەنجی تەواو نەکردبوو، هەروەها تەمەنیشی لە دەوروبەری سی و پێنج ساڵیدا بوو، بۆ ئەو کاتە زۆر بوو، باوەڕ ناکرێ بۆ ئەم کارە پەسەند بووبێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێ گوێ نەدرابێتە ئەو مەرجانە و لەو قوتابخانەیە وەرگیرا بێ.

حاجی تۆفیق خۆی و سەرچاوەکان ئەوە پیشان دەدەن گۆیا لە ساڵی ١٩٠٩ەوە تا گەڕانەوەی بۆ نیشتمان لە ساڵی ١٩٢٤ لە کۆمەڵێک لە شار و ئاوەدانی لە وڵاتی ئەنەدۆڵی عوسمانی قایمەقام بووە، لەوانە ئاوەدانییەکانی جۆلەمێرگ و قەرەمووسڵ و بالاوە و بەیتولشەباب و گوموش کۆی و جزیرەی هەگبەلی ئەتە، هەروەها موتەسەریفی شاری ئەماسیە. وەک ئاشکرایە زۆربەی ئەم ئاوەدانییانە لە ناوچە کوردییەکانی وڵاتی عوسمانی نەبوون. بەتایبەتی موتەسەریفی ئەماسیە ئەوەی شەش ساڵ (١٩١٨ – ١٩٢٣) تیایدا ماوەتەوە. لە ماوەی ژیانی دەرەوەی وڵات حاجی تۆفیق ژنە تورکێکی هێناوە ناوی سامیە بووە، دوو کوڕی لەو ژنە بووە و لە پاشانا لە وڵاتی داکیاندا ماونەتەوە.

حاجی تۆفیق لە ماوەی ژیانی وڵاتی عوسمانی پێوەندی بەڕۆشنبیر و سیاسییانی کوردی ئەوێ بووە، بەڵام ئەو نزیکییە لە چوارچێوەی دۆستایەتیدا بووە، چونکە گیانی شۆڕشگێڕییەتی حاجی تۆفیق لە پێناوی کوردایەتیدا لەو پلەیە نەبووە ژیانی خۆی بکا بەقوربانی، ئەم ڕەوشتە لە لای خۆرسکە تەنیا لە پێوەندیدا لەگەڵ ڕۆشنبیر و سیاسییانی ئەوێ دەرنەکەوتووە بەڵکو لەگەڵ هەموو ڕێکخراوە ڕۆشنبیری و شۆڕشگێڕییەکانی کورد بەگشتی وا بووە. بەتایبەتی لە دوا ساڵانی ژیانی ئەوێی کە بۆ ماوەیێکی درێژ موتەسەریفی شاری ئەماسیەی نزیک زەریای ڕەشی دوور لە ناوچە کوردییەکانی وڵاتی عوسمانی بووە.

لە ژیانی دەرەوەی نیشتمانیدا حاجی تۆفیق لە گێتیی ڕۆژنامەگەری دوور نەبووە. بەزۆری لەو ڕۆژنامە و کۆوارانەی بەزمانانی تورکی و فارسی بڵاو دەکرانەوە نزیک بووە، یا ئەوانەی لە ئێران بەفارسی دەردەچوون، بەگشتی نووسینی خۆی بەو دوو زمانە بۆ ئەوانەی وڵاتی عوسمانی و ئێرانی دەنارد و بۆیان چاپ دەکرد.

ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە حاجی تۆفیق لە ڕۆژنامەی «ژین»ی ئەستەموول (١٩١٨ – ١٩١٩) جموجۆڵی نووسینی هەبوو، ئەم ڕۆژنامەیە بەدوو زمانی کوردی و تورکی بڵاو دەکرایەوە، لە ژمارەکانی بەرایی ساڵی یەکەمی کە دوازدە ژمارەی لێ دەرچووبوو شەش حەوت وتاری بەزمانی تورکی تێیدا بڵاو کردەوە، وتارەکان هەندێکیان بریتی بوون لە تێکستی شیعری کوردی وەکو قەسیدە بەناوبانگەکەی نالی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم...» و «گلکۆی تازەی لەیل...»، لەگەڵ وەرگێڕانیان بۆ

زمـانی تـورکی. هـەروەها هـەندێ شـیـعـری فـارسی شـێخ خـالیـدی شـارەزووری نەقشبەندی بەوەرگێرانی تورکییەوە. جگە لەوانە نووسینەکانی دیکەی بریتی بوون لە شیعر بەزمانی تورکی و وتار بەناوی «کورد و یەکێتی تورک». ئەم نووسینانە هەموویان بەزمانی تـورکی بوون و بەناوی «تۆفـیق سلێمـانیـەلی» و «سلێمـانیـەلی ئیسـمـاعـیل ویداد» و «سلێمـانیـەلی مـەحـموود نەژاد» و «سلێمـانیـەلی م. نەژاد تۆفیق» و «پیرە کورد تۆفیق» بلاو کراونەتەوە.

ئەو ناوانەی حاجی تۆفیق وەک نازناو یـا ناوی نهێنی «نەژاد» و «ویداد» بەکاری هێناون هـەردووکیـان کوڕی خـۆی بوون. یەکێکیـان لە سـاڵی ١٩٠٤ و دووەمیـان لە سـاڵی ١٩٠٧ لە دایک بوون. ئەو کـاتەی حـاجی تـۆفیق ناوی منداڵەکـانی کـردووە بەنازناو بۆ نـووسینەکانی خـۆی کوڕەکانی بەتەمـەن مێردمنداڵی حـەڤدە هەژدە ساڵی بوون.

لە جـــەنگەی دابـەشکـردنی مـــیـــراتی دەوڵەتی عـــوســـمـــانی لـە لایەن دەوڵەتە ئەمپریالیست و کۆلۆنیالیستە گەورەکانی ئەوروپا و دامەزراندنی دەوڵەتی تورک لە لایەن مـسـتـەفـا کـەمـالـەوە مـەسـەلەی نـەتەوایەتی لە هـەمـوو کـوردسـتـانی سـەر بەعـوسـمـانی کـۆن لە سـالانی ١٩٢٣ - ١٩٢٤ بووە هۆی ئـەوەی حـاجی تۆفـیق بکەوێتە بیـرکـردنەوە لە چارەنووسی خـۆی. لە ناو ئەم هـەمـوو گـێـژاوی ئاژاوە و تێکچوونی شیرازەی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەو ناوچەیە، حـاجی تۆفیق بەرامبەر بەهەڵوێستـێک بوو یا دەبوو بڕیار بدا لەو وڵاتەدا بمێنێتـەوە تا دوایی ژیانی، یا دەبوو بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی. ئەگەر بڕیاری مانەوەی بدابایە دەبوو یا بچێتە ڕیزی خـەڵکان و ڕێکخـراوانی کوردی شـۆڕشـگێڕ و چەکدارانی کوردسـتانی باکوور یا دەبوو ئیدیۆلۆجییەتی خـۆی بگۆڕێ و ببێ بەجلخوارێکی تۆرانیی تورکچی دوژمنی کـورد. وەک دیارە مـەرجی پێـویست لـە حـاجی تۆفـیـقـدا نـەبوو بتـوانێ بڕیارێک بەرامبەر ئەم دوو هەڵوێستە پێچەوانەی یەکترییەدا بدا. چونکە سروشتی خەباتی پیـرەمـێـرد ئـاشـتـیـانە بوو، لە شـۆڕش و چەک و سـیـلاح دەترسـا، لەبەرئەوە نەیدەتوانی بچێتە ڕیزی شـۆڕشگێڕانەوە. هەرچی لایەکەی دیکەشە ببێ بەدوژمنی کورد و تۆرانیـچیـەتی بکا، ئەمـەیان لەگـەڵ دروسـتبـوونی سـایکۆلۆجی و گـیـانی ناسیـۆنالی حاجی تۆفیق ڕێک نەدەکەوت چونکە لەسەر بنج و بناوانی کوردایەتی فرچکی گرتبوو. لەبەرئەوە بڕیاری دا بگەڕێتەوە نیشتمان. ئیتر لە لووتکەی ئاژاوە

لە کۆمەڵی تورکیا لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٢٤ ماڵ و منداڵی بەجێهێشت و بەرێگەی ئورفە و حەلەب و مووسڵ گەڕایەوە بەغدا. ماوەیێک لەوێ مایەوە و لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٥ گەیشتەوە سلێمانی. ڕۆژنامەی «ژیان»ی ڕۆژی ٣٠ی کانوونی دووەمی ١٩٢٥ بەهۆی گەڕانەوەی حاجی تۆفیق بۆ نیشتمان بەخێرهاتنی کردووە.

قۆناغی سێیەم لە نیشتمان ١٩٢٤ - ١٩٥٠

حاجی تۆفیق بەکۆمەڵێک زانست و زانیاری و تاقیکردنەوەی تازە لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میری لە کۆمەڵێکی پێشکەوتووی ئەستەمووڵ و شارانی دیکەی ئەنادۆڵ گەڕایەوە سلێمانی. ئەو کاتە کۆمەڵی سلێمانی و هەموو کۆمەڵی عیراق پێویستییان بەکەسێکی خاوەن بەهرە و تاقیکردنەوەی وەک حاجی تۆفیق هەبوو بۆ بەڕێوەبردنی چمکێکی دەوڵەت. ئەوانەی خەڵکی سلێمانی بەتایبەتی سوپاییەکان هەموویان وەزیفەی گەورەیان چنگ کەوت. بەڵام حاجی تۆفیق سوور بوو لەسەر ئەوەی خۆی لە کاری میری دوور دەکاتەوە و هەموو ژیانی بۆ ڕۆژنامەگەری تەرخان دەکا لە پێناوی خزمەتکردنی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی. هۆی خۆ دوور خستنەوە و لاتەریکی لە کاری میریدا تەنیا حاجی تۆفیق خۆی دەیزانی لەبەر چی بوو! ئەو کاتە لە تەمەنی ٥٨ ساڵیدا بوو، هێشتا بەبەریەوە هەبوو و زۆری مابوو بۆ کاتی خانەنشینی.

حاجی تۆفیق لە ساڵی ١٩٢٦وە هەموو ژیانی بۆ ڕۆژنامەگەری تەرخان کرد. ئەو کاتە ڕۆژنامەی «ژیان» لە سلێمانی لە لایەن شارەوانییەوە بڵاو دەکرایەوە، کارگێڕ و نووسەری حوسێن نازم بوو. حاجی تۆفیق لە کاروباری بەڕێوەبردن یارمەتی دەدا تا ساڵی ١٩٣٢. لە پاش کۆچی دوایی حوسێن نازم ڕۆژنامەکە کەوتە دەست حاجی تۆفیق. لە ماوەی پێشوودا شاعیر هەموو نووسینێکی بەناوی «حاجی تۆفیق بەگ» بڵاو دەکردەوە، بەڵام لە دوای ئەوەی ڕۆژنامەکە کەوتە دەست خۆی (١٩٣٢) بۆ یەکەم جار نازناوی کرد بە«پیرەمێرد» کە شیعری «بەیانی بوو لە خەو هەڵسام...»ی لە «ژیان»دا بڵاو کردەوە نازناوی «پیرەمێرد»ی بەکار هێنا.

واتە ئەو ناوەی کە ناوبانگی شاعیرییەتی پێ دروست بوو تەمەنی تەنیا هەژدە ساڵ بوو (١٩٣٢ تا ١٩٥٠). دوا ژمارەی ڕۆژنامەی «ژیان» لە ڕۆژی ١٠ی مارتی

ساڵی ١٩٣٨ بڵاو کرایەوە. ئەو کاتە مەجید یەعقووبی تورکچی موتەسەریفی سلێمانی بوو ڕۆژنامەکەی داخست. بەڵام پیرەمێرد وازی نەهێنا، سوور بوو لەسەر ئەوەی بەبێ ڕۆژنامەگەری ناژی. ئەمجارەیان هەوڵیدا بەناوی خۆیەوە ڕۆژنامەیێکی هەفتانە دەربکا بەناوی «ژین». بێ گومان ئەم ناوەی بەیادگاری ناوی «ژین»ی ئەستەمووڵەوە هەڵبژارد چونکە لە کاتی خۆیدا هەندێ وتاری بەزمانی تورکی و بڕێک شیعری کوردی و فارسی تێدا بڵاو کردبووەوە. یەکەم ژمارەی ژین لە ٦ی کانوونی دووەمی ١٩٣٩ بڵاوکرایەوە. پیرەمێرد ژمارەکانی «ژین»ی لە یەکەوە دەست پێ نەکرد بەڵکو لەسەر ژمارەکانی «ژیان» بەردەوام بوو.

ئەم ڕۆژنامەیە لە ژیانی پیرەمێرددا دوازدە ساڵی خایاند. دوا ژمارەی لە ڕۆژی ١٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٠ دەرچوو، دوای ئەویش هەر بەناوی بنەماڵەی پیرەمێردەوە بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەردەوام بوو.

پیرەمێرد لە قۆناغی دوایی ژیانیدا کەسێکی سەربەست و ئازاد بوو. پێوەندی بەهیچ کاروبارێکی میری و ڕێکخراوێکی سیاسییەوە نەبوو. جموجۆڵی کۆمەڵایەتی هەبوو، بەتایبەتی یادکردنەوەی جەژنی نەورۆز، گەلێ بایەخی پێ دەدا، لە دوو سەرەوە، یەکێکیان هەمیشە یادی نەورۆزی دەکردەوە بەنووسین، بەشیعر دانان. ئەویتریان هەموو ساڵێک ئاهەنگی دەگێڕا، خەڵکی کۆ دەکردەوە بۆ سەیرانی جەژنی نەورۆز. ئەو سەردەمە شادانە دەبوون بەهەنگامی سەیران و خۆشی و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی کوردایەتی.

ماڵی پیرەمێرد جێی حەسانەوە و کار بوو، جێی چاپخانە و دیوەخان بوو، جێی پشوودان و نوستن و خەو بینین بوو. خەڵک زۆر سەردانیان دەکرد، دیوەخانی هەمیشە ئاوەدان بوو. ئەو کەمتر سەری لە خەڵکی دەدا.

پیرەمێرد ئەو ژیانە هێمنەی تا ڕۆژی ١٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٠ بردە سەر و ماڵاوایی دوایی کرد. لەسەر وەسیەتی خۆی لە گردی مامەیارە لە سلێمانی نێژرا.

پلەی ڕۆشنبیری پیرەمێرد و بیروباوەڕی سیاسی

پیرەمێرد پێش ئەوەی ڕوو بکاتە وڵاتی عوسمانی ئاگادارییێکی باشی بووە لە زمانی کوردی و فارسی، هەوڵیداوە مەشقی دانانی شیعر بکا، ئاگاداری شێوە و

ناوەرۆکی ڕۆشنبیری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە. شەقڵی ئایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی پێیەوە دیار بوو، بەڵام لە ماوەی ژیانی لە وڵاتی عوسمانی لە ڕێگەی ئەدەبی تورکییەوە هەندێ شارەزایی لە بزووتنەوە ئەدەبییەکانی ئەوروپا پەیدا کردووە، بەتایبەتی ڕێبازی ڕۆمانتیکی، کەچی ئەم کارکردنە لە بەرهەمی شیعری سەردەمی پیریدا دەردەکەوێ نەک لە زانست و زانیاریی تیۆری لە بابەت قوتابخانە ئەدەبییەکانی ئەوروپا. لەم لایەنەوە پیرەمێرد سست بوو، بۆیە وەک شارەزا و ڕەخنەگرێک نەدەکەوتە بەرچاو، بەڵکو بەزۆری لەسەر شێوازی ئەدەبی میللیی نزیک فۆلکلۆر مەشقی نووسینی دەکرد بەشیعر و پەخشان. بەڕاستی ئەمە کارێکی بەجێ بوو، چونکە ئەدەبی کوردی پێویستی بەم جۆرە بەرهەمی شیعری و پەخشانانە هەبوو کە پیرەمێرد هێنانیە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

بیروباوەڕی سیاسی پیرەمێرد لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گیتی تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم ملکەچی ئەو بیروڕا سیاسییانە بوو کە لەو ڕۆژگارەدا لە ناوەوە بوون. پیرەمێرد لە دژی تورکچییەتی (کەمالیزم) بوو. هەر لەبەرئەوەش بوو وڵاتی عوسمانی بەجێهێشت. هەروەها دژی ئەڵمانیای نازی و ئیتاڵیای فاشیستی و یابانی عەسکەریتاری بوو. لە هەڵسوکەوتیدا زیاتر بەلای ئینگلیزدا دەشکایەوە. خەڵکی بەپیاوی ئینگلیزیان حسێب دەکرد. وەکو خۆی دەڵێ ئەوانەی بەپیاوی ئینگلیزیان دانابوو، تێی نەگەیشتبوون کە ئەو ئینگلیزی بۆ خۆی خۆش ناوێ بەڵکو لەبەرئەوەی لە ڕەوشت و ئەخلاقی ئەوان دەرسێکی ئیداری وەردەگرێ ئەگەر پێڕەوی ئادابی ئەوان بکرێ.

لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، سەردەمی ژیانی پیرەمێرد، لە ناو کۆمەڵی عیراق بەگشتی و لە کوردستانی عیراق بەتایبەتی دوو جۆرە ئیدیۆلۆجی بەهەڕمین و باو بوون، یەکێکیان ئەمپریالیزمی ئەوروپا و ئەمەریکا، وێنەی ئەمە لە بەریتانیا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەبینرا. ئەویتریان مارکسیزم (کۆمۆنیزم) لە یەکێتیی سۆڤیەت (ڕووسیا) دەبینرا. لەبەر هەر هۆیێک بێ لەو کاتەدا یەکەمیان دروشمی دواکەوتوویی و دوژمنایەتی بوو، دووەمیان دروشمی پێشکەوتنخوازی و دۆستایەتی بوو. ئەو خەڵکەی دژی ئەمپریالیزم بوون خراپەیان لێ دی بوو، ئەو کەسانەی لەگەڵ کۆمۆنیزمیش بوون خراپەیان لێ نەدی بوو، وە لەبەرئەوەی

دوژمنی ئەمپریالیزم بوو، ئومێدی ئەوەیان لێ دەکرد کورد ڕزگار بکا و ئەو میللەتە چەوساوە و ستەمدیدەیە بگاتە هیوا و ئامانجی خۆی.

خەڵکی کوردستانی عیراق نیشتمانپەروەر بوون، لە دڵسۆزی و دڵێکی پاک و نیازێکی خاوێنەوە لەگەڵ ڕووس و دژی ئینگلیز بوون، بەڵام ڕاستییەکە ئەوە نەبوو، دەبوو هەڵوێستی سیاسی بەپێی بەرژەوەندی کوردایەتی بێ. دژایەتی ئینگلیز و دۆستایەتی ڕووس ئەگەر ئەو سەردەمە کارێکی باش بووبێ لە دواییدا دەرکەوت باش نەبوو و بەچاکە نەگەڕایەوە. پیرەمێرد و خەڵکانی دیکەش ئەوانەی مەیلیان بۆ ئینگلیز هەبوو و دژی کۆمۆنیزم و ڕووسیا بوون، ئەم کارە لە نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دووریان ناخاتەوە.

پیرەمێرد لە دژی دەوڵەتی سۆڤیەت (ڕووسیا) و بیروباوەڕی مارکسیزم بوو. بۆ ئەم مەسەلەیە نامیلکەیێکی پەخشانی هونەری نووسیوە بەناوی «ئاوە ڕەشەی ڕووسی سوور» لە ساڵی ١٩٤٠ لە سلێمانی بڵاوی کردۆتەوە، واتە پێش ئەوەی ڕووسیا تووشی جەنگی دووەمی گێتی بێ. ئەم بەرهەمە بریتییە لە پەخشانێکی ئەدەبی – سیاسی بەزمانێکی جوان و پاراو نووسراوەتەوە. سەیر لەوەدایە ئەم کارە ئەدەبییەی پیرەمێرد دێزە بەدەرخۆ نەکرا، ناوی لە هەموو ئەو زانیاری و هەواڵە زۆرانەی لە بابەت پیرەمێردەوە بڵاو کراونەتەوە نەهاتووە. جگە لەوە لە هەڵوێستێکی دیکەدا پیرەمێرد بەگلەییەوە بەرگری لە خۆی دەکا و دەڵێ: برناردشۆ لە جێیێک دەژی خەڵکی لەسەر سەری خۆیانی دادەنێن، من لە شوێنێک دام ئەڵێن بڕووخی! دیارە وشەی «بڕووخی» دروشمی هەمیشەی کۆمۆنیستانی کورد بوو، لە کوردستانی عیراق بۆ ڕووخانی ئەمپریالیزم و دامودەسگای میری تاکوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ بەکار دەهێنرا.

شیعری پیرەمێرد

هەموو ئەوانەی بەرهەمی پیرەمێردیان بڵاوکردۆتەوە یا کتێبی تایبەتییان لەسەر نووسیوە تەنیا بایەخیان بەتێکستی بەرهەم و ژیانی داوە، بەگیانێکی زانستییانەی ورد لە شیعریان نەکۆڵیوەتەوە. تا پلەیێک فەرەیدوون عەلی ئەمین لە کتێبی «چەند سەرنجێک لە پیرەمێردی شاعیر» (بەغدا ١٩٧١) و ڕەفیق حیلمی لە کتێبی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» (بەغدا ١٩٤١) هەندێ بۆچوونی بەجێیان هەیە

له بابەت بڕێک لە شیعری پیرەمێردەوە. ئەوانی دیکەی وەکو عەلائەدین سەجادی و محەمەد ڕەسووڵ هاوار و مەحموود ئەحمەد محەمەد و مستەفا ساڵح کەریم و محەمەد نووری تۆفیق و ئومێد ئاشنا تەنیا بایەخیان بەبڵاوکردنەوەی شیعری داوە، هەندێ جاریش زێدەڕۆییان لە مێژووی ژیانی شاعیر کردووە و باوەڕیان بەهەموو زانیارییێک بووە ئەوەی لە بابەت شاعیرەوە نووسراوە و وتراوە.

کێش و قافیە

پیرەمێرد یەکێکە لەو شاعیرە دەگمەنانەی کورد کە سنووری لە نێوان شیعری نوێ و شیعری کلاسیکی لاسایی دانەناوە، واتە لە نێوان کێش و قافیەی عەرووزی و سیلابی میللی، ئەمانەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. ئەمڕۆ شیعرێکی تازە بابەتی میللی داناوە و سبەینێ لە شیعرێکی دیکەیدا پێڕەوی بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیەی کردووە.

شیعری عەرووزی دیوانی پیرەمێرد لە چل پارچە شیعر زیاتر پێکهاتوون. ئەمە ژمارەیێکی کەم نییە لە هەموو بەرهەمە شیعرییە ڕەسەنەکانی. بەزۆری شاعیر بەحری موزاریع و هەزەج و ڕەمەلی بەکار هێناوە. تاکەتاکە بەحرەکانی موتەقاریب و ڕەجەز و موجتەس و خەفیفیش لە شیعریدا بەرچاو دەکەون.

پیرەمێرد لە بەکارهێنانی بەحرەکانی عەرووز دەوڵەمەندە. لە بابەت قافیەشەوە دیسانەوە داهێنانی زۆرە، بەوەی دەبوو یەکێتیی قافیە لە شیعرە عەرووزییەکانیدا گەلێ زۆر بن، کەچی ئەو بەپێچەوانەوە زۆربەی شیعرە عەرووزییەکانی لە ڕووی قافیەوە جووت قافیەن (مەسنەوی) (ا ا ب ب جـ جـ..) کەچی بەڕاستی جووت قافیە بۆ شیعری میللی کێشی خۆماڵی بەکار دێ، بەڵام پیرەمێرد ئەم ڕچەی شکاندووە. دیارە ئەو بەتەنیا داهێنەری ئەم نوێگەرییە نییە، بەڵام ئەوە هەیە شاعیرانی کلاسیکیی دیکەی کورد زۆر کەمتر قافیەی مەسنەوییان بۆ شیعری بەحری عەرووزی بەکار هێناوە.

هەرچی بەشەکەی دیکەی بەرهەمی پیرەمێردە کێشی خۆماڵی، بەشی زۆری شیعری لەم بابەتەن. شاعیر هەموو کێشە خۆماڵییە میللییەکانی کە لە دیالێکتی گۆرانی بەکار دێن لە شیعریدا بەکاری هێناون. بەزۆری کێشە سووکەکانی بەکار هێناوە وەکو حەوت و هەشت و دە بڕگەیی. زۆرترین لەم بابەتانە دە بڕگەییە،

وەسـتـانیـان لە ناوەڕاست دایە (٥+٥). لـە ڕووی قـافیـەشـەوە دیارە هـەمـوو ئەو شیعرانە جووت قافیە (مەسنەوی)ن.

زمان

لە بابەت زمـانی نووسینەکانی پیرەمێردەوە (شیعر و پەخشان) دەڵێی بۆ مـاوەی زیاتر لە چارەکە سـەدەیێک لە ناو کۆمـەڵی تورکی عوسـمـانی نەژیاوە. هیچ جۆرە تارماییێکی زمانی تورکی لە بەرهـەمیدا بەدی ناکرێ. ئەمە کارێکی یەکجار باشە بۆ خـاوێنـی زمـانی نووسین، بـەڵام ئەگـەر کـاریگەرییـێکی بەجـێی زمـانـی تورکی عوسـمانی لە شـیعری پیرەمێرددا بـەرچاو بکەوتایە ڕەنگ هـەبوو هـەست بەدیمەنی تازەگەرییێک لەو شیعرانەدا بکرایە.

هـەر چۆنێ بێ زمـانی ئەدەبی پیـرەمێرد کوردییـێکی پاکـی ڕەسـەنی میللییـانەی ناو خـەڵکی کـوردەوارییـە. ئەگـەر هـەندێ جـار هـەست بـەقورسـی وشـەیێک بکرێ بەتایبەتی «ناو» بەحسێبی دەستووری زمان لەبەرئەوەیە خوێنەر ئاگاداری وشەکە نییـە، زمـانی کوردی بەتایبـەتی لە دەشـتـودەر و گوند و دێهـاتی دوور لە شـار زۆر فراوانە.

ڕەوانبێژی

ڕاسـتە پیرەمێرد ئاگاداری دەستوورەکانی ڕەوانبێژی زمـانی عەرەبی و شـیعری عـەرووزی ئیـسلامـەوی کوردییە، بەڵام کـەمـتـر لە شـیـعـر و پەخشـانیـدا وێنەیان بەرچاو دەکەوێ. بەپێچەوانەی ئـەمەوە خۆی خەریکی ڕەوانبێژی شیعری خۆماڵیی کوردی کردووە، بەتایبـەتی ئەوانەی پێوەندییـان بەکێشی وشـە و قافیـەی وشـەوە هەیە. جـا لێـرەدا ئەوەی پێـویسـتـە بووترێ ئـەوەیە لەبەر وشـــەی کـوردی، یا بۆ لێکدانەوەی وشە کوردییەکە وشەی بێگانەش لەگەڵ وشە کوردییەکە بەکار دێنێ.

یەکالاکردنەوەی شیعری پیرەمێرد

هـەر شـیعر و نووسینێکی بەبێ ناوی خاوەنیـان لە ڕۆژنامەکانی «ژیان» و «ژین»ی سـەردەمی پیـرەمـێرد بـڵاوکراونەتەوە بەبەرهـەمی ئەو حسـێب کراون. تا ئێسـتا کـەسـانی وای شـارەزایی تەواویان لە ئـەدەبی فـارسـی و تورکی عـوسـمـانی و دیالێکتی گـۆرانیی زمـانی کـوردی هـەبێ هەڵنەکـەوتوون، بۆ ئەوەی شـیـعـرە

ڕەسەنەکانی پیرەمێرد لە بەرهەمی دیکەی جیا بکەنەوە. شیعری ئەم شاعیرە بەتوانایە لەگەڵ بەرهەمی شاعیرانی دیکە تێکەڵ بەیەکتری بوون.

شیعری پیرەمێرد لەم ڕووەوە دەکرێ بە سێ بەشەوە:

١- شیعری ڕەسەنی خۆی.

٢- شیعری وەرگێڕاو لە زمانێکی دیکەی بێگانە یا دیالێکتی دیکەی زمانی کوردی.

٣- ئەو شیعرەی کەوتۆتە ژێر باری کاریگەری شیعری بێگانەوە.

١- شیعری ڕەسەنی شاعیر: ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ بەشێکی زۆری شیعری ڕەسەن و داهێنراوەکانی شاعیر لەسەر بەحری عەرووز و یەکێتیی قافیە و جووت قافیە دانراون. دۆزینەوەی ئەم جۆرە شیعرانە کارێکی قورس نییە، لە داڕشتن و زمان و خەیاڵی شیعرەکە بەدی دەکرێ. هەروەها هەموو پەخشانەکانیشی دەچنە ناو ئەم خانەیەوە و گومان لەوەدا نییە کە بەرهەمی پیرەمێردن.

٢- کاریگەری بێگانە لەسەر شیعری پیرەمێرد: لە ڕێگەی بزووتنەوەی شیعری ڕۆمانتیکی نوێی عوسمانی پیرەمێرد ئاگاداری ڕێبازی ڕۆمانتیکی ئەورووپا بووە، بەتایبەتی فرەنسی. ئەگەر تا پلەیێک ئەم ڕێبازە کاری لێ کردبێ، کاری بزووتنەوەی شیعری نوێی عوسمانی کەمتر بووە بەتایبەتی لە ڕووی زمانی شیعرییەوە. بەشێکی زۆر لە شیعرە نیشتمانییەکانی بەحسێب دەبێ شۆڕشگێڕی بن، بەڵام پیرەمێرد خەیاڵی ڕۆمانتیکی و سیمبۆلی داوەتە ئەم جۆرە شیعرانە، ئەمەش تەنیا لەبەرئەوەیە کەسێکی جەنگاوەر و شۆڕشگێڕ نەبووە لە ڕووی پراکتیکییەوە.

٣- وەرگێڕانی شیعری دیالێکتی گۆرانی و زمانانی بێگانە: پیرەمێرد ئەوەندە هۆگری شیعری دیالێکتی گۆرانی بووە بەشێوەیێکی فراوان لە شیعریدا لاسایی کردۆتەوە، نەک تەنیا لاساییکردنەوە بەڵکو هەندێ شیعری وەکو ئەوان نیوە دێڕی یەکەمی لە هەموو شیعرێکدا کردووە بەدوو کەرت، یەک ڕستەیە و دووجار دووبارە دەبێتەوە. زۆربەی ئەو شیعرانەش ئەوانەن کە لە دیالێکتی گۆرانییەوە وەرگێڕاونەتە سەر کرمانجیی باشوور.

مەولەوی سەردەستەی ئەو شاعیرانەیە پیرەمێرد زۆربەی هەرە زۆری شیعری گۆڕیوەتە سەر دیالێکتی گۆرانی. جگە لەو شاعیرە شیعری گەلێ لە شاعیرانی تری کردووە بەکرمانجیی باشوور، وەکو: بێسارانی، وەلیی دێوانە، میرزا شەفیع، مەلا وەڵەدخان، مەجزووب، مەلای جەباری، عەبدوڵڵا بەگی زەنگنە، ئەحمەد بەگی کۆماسی، حەمە ئاغای دەربەندفەقرە، میرزا یەعقووب، خانای قوبادی و شاعیری دیکە.

لە کاتی بڵاوکردنەوەی ئەم وەرگێڕانانە هەندێ جار پیرەمێرد ئاماژەی بەناوی شاعیرەکە کردووە، هەندێ جاری دیکە ئەمەی پشتگوێ خستووە و شیعرەکە بەهی خۆی حسێب کراوە. بایەخی هەرە زۆری پیرەمێرد بەر مەولەوی کەوتووە. خۆی دەڵێ لە پێشانا نالی بەگەورەترین شاعیری کوردی ژماردووە، بەڵام لە پاشانا ئەو بووە بەدووەم و مەولەوی بووە بەیەکەم، لەبەرئەوە دیوانی مەولەوی وەرگێڕاوەتە سەر دیالێکتی کرمانجیی باشوور و لە دوو بەرگدا بەناوی دیوانی مەولەوی (ئەسڵ و ڕووح) لەسالانی ١٩٣٥، ١٩٤٠ لە سلێمانی بەچاپی گەیاندووە.

جگە لەم کارانەی پیرەمێرد دەستێکی باڵای بووە لە وەرگێڕانی شیعری فارسی بۆ کوردی. سەردەستەی ئەو شاعیرانە شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندییە، هەروەها شیعری فارسی ئەم زاتانەشی گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی: شێخ عومەری زیائەدینی نەقشبەندی، هەندێ بەش لە شانامەی فیردەوسی، شیعری ناسرِ خوسرەو، مەخفی، زەهیر (ظهیر)، وەحشی، سەعدی شیرازی، موحتەشەم، دە پارچە غەزەلی مەستوورەی کوردستانی (شیعرە فارسییەکانی)، سەنائی، خواجە عوبەیدوڵڵای ئەنساری، هەندێ لە چوارینەکانی شێخ سەعیدی ئەبولخەیر، کەلیم، خەیام. جگە لەمانە هەندێ شیعری عەرەبیشی گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی.

شیعرە میللییەکانی پیرەمێرد

ئەم بابەتە شیعرەی پیرەمێرد بەهیچ جۆرێ لە ئەدەبی میللی جیا نابێتەوە، ناوەرۆکەکانیان لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەرگیراون، ئەوەندە هەیە پیرەمێرد هەندێکیانی لە شێوەی پەخشانەوە کردووە بەشیعر (بەیت). سەرچاوەی ئەم شیعرانە هەموویان کوردی نین، بەڵکو لە ئەدەبی میللیی هەندێ لە نەتەوە ئێرانی

و هیندوئێرانی و نەتەوە تورکە مەغۆلەکانی ئاسیای ناوەڕاست (وڵاتی تۆران)ی کۆن وەرگیراون.

ئەو بابەتە شیعرە لە ئەدەبی میللیی سەرزار و ئەدەبی کلاسیکی نەنووسراو بە بەیت و بالۆرە و چیرۆکی کورتی میللی ناسراون. ئەم جۆرە بەرهەمە بۆ هەموو توێژەکانی ناو کۆمەڵ دەنووسرێتەوە، بەشێکی زۆریشیان دەچنە ناو ئەدەبی منداڵانەوە.

دیوانی پیرەمێرد کۆمەڵێک لەم جۆرە بەرهەمانە دەور دەکاتەوە، بۆ نموونە هەندێکیان بەم ناوانەن:

١- کیژۆڵەی خوێندەوار جەمیلە.

٢- عیزرائیلی بەهەشتی.

٣- مەلای مەزبوورە.

٤- قافیەی بەجرت.

٥- گاڵتەی بەڕاست.

٦- دەرسی مەلای هەیاس.

٧- دوێنێ شەو شەیتان.

٨- مەلا سێپارە.

٩- بەیتی مشک و پشیلە.

١٠- گوێی ئاگردان.

١١- مام چەوەندەر.

١٢- عەشقی پاک.

١٣- پەندی باڵندە.

١٤- هاروونی ڕەشید.

١٥- گوڕنەتەڵە.

١٦- تۆڵە.

١٧- قوڵەڕەش.

١٨- چاوبرسی.

١٩- خەیاڵ پڵاو.

٢٠- بەردتاشی.
٢١- پەند و ئامۆژگاری بۆ بازرگانان.
٢٢- مەیموون و دارتاش.

قسەی نەستەق و پەندی پێشینانی پیرەمێرد

پیرەمێرد کۆمەڵێک قسەی نەستەق و پەندی پێشینانی ئەدەبی میللیی سەرزاری کوردی بەشیعر هۆنیوەتەوە. کێشی سیلابی خۆماڵی دە بڕگەیی و لە قافیەدا جووت قافیە (مەسنەوی) بەکار هێناوە. ئەو پەندانە لە بنجدا بەپەخشان کەوتوونەتە سەرزاری خەڵکی، هەندێ جار ڕستەی قافیەداریان تێدا هەیە، بەزمانێکی میللیی ناو خەڵکی نەخوێندەوار پەیدا بوون. پیرەمێرد وەستایانە ئەو قسانەی داڕشتۆتەوە و گیانێکی هونەری پێ بەخشیوون، دیارە بەهیچ جۆرێ ئەم بەرهەمەی شاعیر ئەسڵەکە لەناونابا.

شیعری پیرەمێرد لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری پیرەمێرد لە بابەت هونەرەکانییەوە ئەوانەی پێوەندییان بەبەحری عەرووز و کێشی سیلابی خۆماڵییەوە هەیە ئەگەرچی هەموویان بەرچاو ناکەون، بەڵام ئەوانەی هەن دەوڵەمەندن، چونکە تازەکردنەوە و داهێنانیان تێدا هەیە.

ئەم بابەتانە لە شیعریدا دەبینرێن:

١- غەزەلی کورتی بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیەی هەیە، هەندێ جار جووت قافیە (مەسنەوی)ش بەکار دێنێ.

٢- تەرجیع بەند: لە تەرجیع بەندێکیدا بەناوی «بتزانیایە» دەسکارییێکی داهێنەرانەی کردووە. بەشێوەی بەند هۆنیویەتییەوە، هەر بەندی بریتییە لە چوار نیوە دێڕ شیعر، سێیانی درێژ یەکێکی کورت، لەسەر قافیەیێک، نیوە دێڕە کورتە زیادەکانی هەموو شیعرەکە لەسەر یەک قافیەیە (ا ا ا م، ب ب ب م...):

بتزانیایە گۆڕە سەرەنجامی ژینی تۆ
ئەڕزێ لە ناو گڵا قەد و باڵای سیمینی تۆ
نامێنێ خاڵ و میل و دەم و پێکەنینی تۆ
دڵت نەدەشکاندم

بتــزانيــايه جــامــەيێكی جــاو لەبەر ئەكــەی
تەلقينـی كوێرەكانه له جێی دەنگی نای و نەی
لەو جـێگه تەنگ و تـاره بەتەنيـايی هەڵدەكـەی
له خۆت نەدەتەراندم

جگه لەمه پيرەمێرد تازەكردنەوەی ديكەی هەيه له هونەری تەرجيع بەندا (هەندێ جار دەبێ بەموستـەزاديش) وەكو ئەوەی پارچه شيـعرەكه لەسـەر بنچينەی بەند دادەڕێژێ، هەر بەندی بريتييه له پێنج نيوه دێڕ شيعر (ا ا ا ا م، ب ب ب ب م). يا تەرجـيع بـەندەكـه له هەشت نيـوه دێڕ شـيـعـر پێک دێ، چوار دێڕی درێژ و چوار دێڕی كورت، له ڕووی قافيەشەوه (درێژەكان ا ا ا ا، كورتەكان ب ب ب ب).

٣- شيعری سـەربەست: پيرەمێرد خۆی شيعرێكی ناو ناوه «شـيعری سـەربەست».
لەو شيـعرەدا چەند بەحرێكی عـەرووزی و چەند كێشـێكی سيـلابی خـۆمـاڵی بەكـار هێناوه. له عـەرووزييەكـان بەحری مـوجـتـەس و خـەفـيف و هەزەج، له كێشـه سـيلابييـەكـانيشـدا بەزۆری ده بڕگـەيی و هەشت بڕگـەيی و هی ديكەی بەكار هێناوه.

بڕووسكەيێک كه لەپڕ دێت له چاوتەوه تيشكی
ئەداته چاوم و بينايی ديدەمه، ديدەم
گيانه! نەغمەی نەشيدەكەی نازت
بەندی لای لايێكه بۆ ڕووحم
لەگەڵ چشتێ بەدڵتا ڕادەبووری
دەمودەست وا له دڵما بووينه يەک دڵ
كه دڵ دەنگ بێ دڵه كوتەم دەگاتێ
له بەينی دوو دڵا ڕاستەكه ڕێيه
تەلی چرايێک له عەشقی تۆوه
بۆ بەندی دڵم ڕاكێشراوه
ئەو دەمەی كه تۆ شـەوقت كز ئەبێ
چرای دڵی من كوژاوەتەوه

له تاریکیدا ڕەنجەڕۆ و بێکەس
له گوێی ئاگردان سەرم کز ئەکەم
تۆ بۆ من تەنیا، تۆ بۆ من هەموو
چشتێکی تۆ بۆ من
خۆشەویستی و خۆش ویستنم
زۆر پێ خۆشە بەڵام چی بکەم
ئاخ هیچ کەسی تر ناناسم کە وابوو
تەنیا بۆ من تۆی
هەر تۆی بۆ من هەر تۆ بۆ من ئەوی
خۆشم بوێ هەر تۆی
بنوارە مانگ بەنووریەوە شەو
ڕوون ئەکاتەوە
بنوارە شەو بەیانی نزیک خۆی ئەخاتەوە
سەیرکە بەیانی باوەشی بۆ ڕۆژ ئەکاتەوە
بنوارە ڕۆژ کە نووری دەخاتە وولاتەوە
هەنگوین و شیر و ژین و غەرام تێک ئەخاتەوە
با تۆیش لیقایێک لە من ئاوڕ بداتەوە
تۆ شەو بەگوناهم بخەرە ژێر پەردەی زولفت
تۆ شەوقی بەیانی بە، جڵەوکێشی هەتاو بە
تۆ ڕۆژ بە وەرە پاکمەوە کە ببمەوە توڵفت
بۆ مەعکەسی عەشقی ئەبەدیم حۆریی تەواو بە

پیرەمێرد بە گشتی وەستایەتییێکی هونەری و داهێنەرانەی لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا نواندووە. یەکێ لە کارە ئەدەبییەکانی لەم ڕووەوە لە ساڵی ١٩٤٠دا ئەم لیریکەی بڵاو کردۆتەوە. ئەو سەرچاوەی شاعیری بزواندووە ئەم شیعرە داینێ شیعرێکی هەوای ڕۆمانتیکیانەی ئەدەبی ئەوروپای سەدەی نۆزدەمە. ئەم شێوازە لە ئەدەبی کوردیدا ئاسایی و بەرچاو نەبووە.

پیرەمێرد لەو سەردەمەدا لەگەڵ شاعیرانی دیکە بەشداری لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی کردووە. ئەم شیعرە لە ڕووی کێش و قافیە و زمانەوە کوردییە، بەڵام بەناوەرۆک وەرگیراوە، هەناسەی شاعیرانی ئینگلیزی وەک شیللی و بایرۆن و کیتسی پێوە دیارە.

٤- شیعری بێ نوختە: یەکێ لە داهێنانەکانی پیرەمێرد ئەوەیە شیعرێکی هۆنیوەتەوە، ئەو وشانەی لە شیعرەکەدا بەکاری هێناون هەموویان لە تیپ و دەنگی بێ نوختەی ئەلفوبێی کوردی پێکهاتوون:

وا دەمی دەورەی ڕەواحە گوڵ لە سەحرا ڕەوح ئەدا
مەل لەگەڵ گوڵدا دڵ ئاگاهی لە سرری لەوح ئەدا
طووری سووری لالە ئاگری طووری مووسا هەڵدەکا
ئەو گڕە وا سرری ئەم سحری حەلاڵە حەل دەکا
هەردە ئاڵ و سوور و مۆرە وەک کەوای سورمەی عەرووس
گوڵ گەلای لوول کردووە وەک طوڕڕەیی دڵداری ڕووس
ساحەیی وادی لە وادەی ڕووی سەحەردا طاووسە
کەڵکەڵەی ئەم مولکە دووسەد کاووسی لێ ئاووسە
عەکسی مهر و مەه لە ڕوودا سلسلەی لای سەردڵە
طالعی ئەم کوردە وەک ئەو سلسلە سەدری گوڵە
گرمە گرمی هەوری دوور دێ کێ دەڵێ دڵ دەسڕەوێ
ڕووحی عولوی کورد سەمای ئامالی سامالی دەوێ

٥- شیعری لیریکی خۆماڵی: زۆربەی بەرهەمی شیعری پیرەمێرد پارچە شیعری لیریکی خۆماڵییە، لاسایی سیستیمی شیعری دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی کردووە. ئەم جۆرە شیعرە لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی ڕێکخراوە، بەزۆری دە بڕگەییە، لە ڕووی قافیەشەوە جووت قافیەیە (مەسنەوی).

شیعری پیرەمێرد لە ڕووی ناوەرۆکەوە

پیرەمێرد یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی زۆرترین مەبەس و بابەت و هونەرە

کلاسیکییەکانیان لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە شیعردا بەکار هێناوە، بەتایبەتی شیعری ئایینی و پێدا هەڵدان و ماتەمنامە و پیرۆزبایی و هی دیکە.

بەگشتی لەم ڕووەوە ئەم مەبەسانە لە شیعری پیرەمێرد بەرچاو دەکەون:

١- شیعری ئایینی (موناجات، ئیلاهییات): پیرەمێرد یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعریان دەچێتە خانەی شیعری ئایینییەوە. لە دیوانیدا دەوروبەری سێ پارچە بەناوی «موناجات» و نزیکەی هەشت نۆ پارچە بەناوی «ناڵەی پیری پیران»ەوە بڵاوکراوەتەوە.

شاعیر باوەڕی بەئایینی ئیسلام بووە، هەندێ لە نەریتەکانی پراکتیک کردووە، وەکو ئەوەی لە سەرچاوەکاندا هاتووە بەدرێژایی تەمەنی لە سەرخۆشی و مەی و مەیخانە دوور بووە.

٢- وەسف و دڵداری: لای پیرەمێرد وەسف بەهێز و ڕەونەقدارە، بەڵام دڵداری سارد و کزە. بۆیە دڵداری لای پیرەمێرد نەبووە بەبابەتێکی سەربەخۆ بەڵکو لەگەڵ وەسفدا تێکەڵ بووە. شاعیر دەستێکی باڵای هەیە لە وەسفی سروشت، بەڕاستی بەچاوێکی هونەروەرانە سروشتی ڕەنگینی کوردستان دەبینێ. گەلێ هۆگری بەهارە، ئەو بەهارەش زیاتر بۆ نەورۆز پیرۆز دەکا. پیرەمێرد تەنیا خۆی بە بەهاری نیشتمان خەریک نەکردووە، جوانی سروشتی لە کەژەکانی دیکەشدا دیار کردووە.

٣- کۆمەڵایەتی: پیرەمێرد بایەخێکی تەواوی بەژیانی کۆمەڵایەتی نەداوە وەک مەبەسێکی سەرەکی، بەڵام ئاوڕدانەوەی زۆری هەیە لەم لایەنەوە، بەتایبەتی ژیانی گوند و دێهات و کۆچەری. لەمەشدا بایەخێکی زۆری بەژیانی ئێلاتی جاف داوە.

٤- نیشتمانی (کوردایەتی): پیرەمێرد زنجیرەیێک شیعری لیریکی قانگدراو بەهەناسەیێکی ڕۆمانتیزمی و سیمبۆلیزمی هەیە بۆ هەڵسان و ڕاپەڕینەکانی شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥) و بەردەرکی سەرای سلێمانی، ڕۆژی ڕەشی ٦ی ئەیلوول (١٩٣٠) و ڕووخانی کۆماری کوردستان (مەهابادی ١٩٤٦) و ڕێڕەوە قارەمانییەکەی بارزانییان بۆ ڕووسیا (یەکێتیی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە) (١٩٤٧) و هی دیکە. شاعیر لەم شیعرە پڕ لە سۆزانەدا گڕ

بەهەناسەی خوێنەر بەردەدا و دەیگرێنێ، بەڵام هانی نادا سنگی دەرپەڕێنێ و هێرشی شۆڕشگێڕانە ببا.

٥- پێدا هەڵدان و شیعری موناسەبەت: پیرەمێرد شیعری لەم بابەتەی یەکجار زۆرە، بەتایبەتی شیعری کات و سەردەمی مردن و لە دایک بوون و ژنهێنان و دیاری پێشکێش کردن و نامەی شیعری و هی دیکە.

لەگەڵ ئەوەی ئەم بابەتە شیعرە لە مێژووی ئەدەبدا بەگشتی جێی پەسەندکردن نییە، بەڵام پیرەمێرد لە هەندێ شیعریدا هونەری نواندووە، لەبەرئەوە ئەم جۆرە شیعرانە جوان دەکەونە بەرچاو و لە دیوانی شیعری نەتەوە جێگەیان دەبێتەوە.

٦- سروود و بەستە و گۆرانی: بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری پیرەمێرد لەم بابەتەن. ئەمانە هەموویان دەچنە ناو شیعری نیشتمانییەوە. شاعیر بۆ قوتابیان و منداڵ و مێردمنداڵ ئەم جۆرە شیعرانەی هۆنیوەتەوە. هەندێ جار لەسەر خواستی دەنگخۆش و گۆرانیبێژان شیعری بۆ داناون.

٧- بەیت و بالۆرە و گاڵتە و گەپ و مەتەڵ (هەڵهێن): پیرەمێرد لەم بابەتە هونەرانەی ئەدەبی زۆری هەیە. هەموویان لە ئەدەبی میللیی سەر زار (فۆلکلۆر) وەرگیراون. هەروەها دەوروبەری سی مەتەڵ (هەڵهێن) لە ناویاندا بەرچاو دەکەون. شاعیر ئەم مەتەڵانەی لە ئەدەبی سەرزار وەرگرتووە، بەڵام لە قاڵبی شیعری خۆماڵی دە کەرتی و هەشت کەرتی و قافیەی مەسنەویدا دایڕشتوونەتەوە. ڕەنگە هەندێکیان لە دانانی خۆی بن.

پەخشانی پیرەمێرد

لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم پەخشان لە ئەدەبی کوردیدا جێی خۆی گرت و لەسەر پێ وەستا. پیرەمێرد یەکێک بوو لە نووسەرانی نەوەی یەکەمی ئەم بابەتە نوێیە لە ئەدەبی کوردیدا. ئەگەر لە ڕووی قەوارە و پلەی جوانکارییەوە هەموو بەرهەمی پیرەمێرد بەشیعر و پەخشان لێی بکۆڵرێتەوە ڕاستییێک ئاشکرا دەبێ ئەویش ئەوەیە پیرەمێرد پەخشانی کەم نییە و ئەوەندە ڕەوان و جوان و پڕ وێنەی قەشەنگ و مانای قووڵیان تێدایە لە شیعر نزیک دەبنەوە، کەوا بێ کە ناوی پیرەمێرد دێ نووسەر و شاعیری پێ بووترێ کارێکی بەجێیە.

پەخشانی پیرەمێرد هەموو بابەت و هونەرەکانی پەخشانی نەتەوەکانی سەر

ڕووی زەوی گــرتۆتەوە، بەتـایبـــەتی ئـەو بابـەتانـەی وتاری ئـەدەبی یـا هـونـەری و چیرۆک و چیرۆکی شانۆییان پێ دەووترێ.

لە لای پیرەمێرد ئەم بابەتە بەرهەمە پەخشانییانە دەبینرێن:

١- وتاری ئەدەبی

پیرەمـێرد بایەخێکی زۆری بە وتاری ئەدەبی و چیـرۆک داوە. ئەم دوو جۆرە هونەرە ئەگەرچی دوو بابەتی سەربەخۆ و جیاوازن لە مێژووی ڕەخنەی ئەدەبیدا کەچی لە لای پیرەمـێرد و نووسـەرانی دیکەی کوردی ئـەو سـەردەمە تێکەڵ بەیەکتـری کراون، هـەندێ جـار لە یەکتر جیـا ناکرێنەوە. هـەندێکیان مـەرجەکانی وتار و هـی دیکەیان مـەرجی چیـرۆکییـان زیاتر تێدایە، لەبـەرئەوە بەرهـەمی ئەم بابەتـەی ئەو ڕۆژگارە دەکرێ بەچیرۆک بژمـێررێ. وتاری «مـوناجـاتی ئەرواح»ی پیرەمـێرد یـەکێکە لەو وتارانەی بەوتاری ئەدەبی حسـێب دەکرێن.

٢- چیرۆک

پیرەمێرد کۆمەڵێک چیرۆکی کورت و ناوەنجی (نیمچە درێژ)ی بەپـێزی هەیە لەوانە:

(أ) مــەم و زین: چیـرۆکێکە لە شـێوەی شـانۆنامـە لە سـاڵی ١٩٣٥ لە سلێـمـانی بڵاوکراوەتەوە. خـاوەنی لەسـەر بەرگی نووسـیـوە «دڵدارییێکی پڕ لـە عـەشقی پیرۆزی یـەزدانی، لە کوردسـتـانا ڕوویداوە». ئەم بەرهـەمـە کارێکی سـەرکەوتوو و جـوانە. سـەرچاوەی ئیلهـامی پیرەمـێرد گێڕانەوەی «مـەمی ئالان»ی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر)ی کوردی و «مەم و زین»ی ئەحـمەدی خانییە، بەڵام پیرەمـێرد بەرهـەمـێکی ڕەندی تازەی لێ دروست کردووە، ناوەرۆکێکی نـوێیە و پێـوەندیی بە«مـەم و زین»ی خانییەوە نییە. پیرەمێرد چیرۆکەکەی بەپەخـشان نووسـیوە تەنیـا کۆتایی نەبێ بەشـیعر هـاتووە، بەم دێڕانە زین بەگریان و شین و شـەپۆڕ مەم دەلاوێنێتەوە:

هـەی ڕۆ ئـەمــڕۆ ڕووی شین و ڕۆ ڕۆمـــە
کــە مـــەم ڕۆیی ڕووی پەژارەی خـــۆمـــە
ئەم زولفــە لوولـەم بۆ مـــەم شــانـە کــرد
دەک فــەلـەک کـوێر بی بۆنێکی نـەکــرد

ئەم خـــاڵ و مـــیلە مـن بۆ مـــەمم ڕشت
پەیمانم وایـە بـۆی بـەرمــــــە بـەهـەشت
لێـــوم دانـابوو بـۆ گــفــتــوگــۆی مـــەم
عـــەهـدە تـا مــــردن واتەی پـێ نـەكـــەم
تۆخـــوا مــەم منت لـە كـوێ پەیدا كـرد
گـــوناهـم چـی بـوو منت شـــەیدا كـــرد
هـەركـــەس هـاوســەرێ بـۆ ژیان ئـەگـرێ
مـنت بـۆیـە ویـست لـەبـەرت مــــــرێ
هەی خـەجـاڵەت بی چـەرخی پڕ سـتـەم
هیچ شـەرمت نەكـرد لە نەوجـوانی مـەم
مـــەم لـە ژێر خـــاكـــا بـەمــیــوانت بم
بـەبـرامـــــــــەوە بـەقــــــوربـانـت بم
نـــاچـــارم بـــێ تـــۆ ژیـــانم نـــابـــێ
وا بــــڕیمـــەوە هـــەر ئـــەبـــێ وابـــی
لـە ناو دوخـــمــــەدا دوو جــێگا ئـەبێ
زاوا و بـووكـــێـنی لە خـــاكـــا ئـەبێ
ئای مـەم دەسـتی مـەم نـەگـەیشـتـە تۆ
وا نـووكی خـــەنجـــەر بوو بـەســزای تـۆ
خـــەنجـــەر بۆ دڵە گــەر ڕاســتـت ئەوێ
ئـاخ مـــەمـی تیـــایە نـەك بـەری كـــەوێ
ئـەی ســینـە بگرە خـــەنجـــەر بـۆ تۆیـە
هـەرچی زۆر جـوان بـێ هـەر ڕەنجـەڕۆیە
بە بـەرگی خـــوێنی شـــایی ڕەنگەوە
بـەســـۆز و نـاڵەی خـــۆش ئاهـەنگەوە
با دەس لە مل كـەین مـەم یـەكـجـارییـە
نە ڕای بـێگانـە نە بـەدكــــارییـــــە

ئاخ بۆ دەنگخۆشێ لە ژوورسەرینمان
بەبەیتی کوردی بدا تەلقینمان
بڵێ ئاخ دڵی دڵخواز مەشکێنن
بەزۆرەملی کچان مەمرێنن

(ب) چیرۆکی دوازدە سوارەی مەریوان: لە بنجدا حیکایەتێکی میللیی سەرزاری ناوچەی سلێمانییە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم کاتێک فەرمانڕەوایی بابان لە ناوەوە بوو. ڕۆژێکیان دوازدە سوارەی میرنشین لە شارەزوور ڕاوە بەراز و سەیرانی بەهار دەکەن. لە دوای سەیران بەشەو لە قەڵای مەریوان بەسەر سوپایێکی دوازدە هەزار سەربازی عەجەم دادەدەن. سوارەکان سوپا دەبەزێنن و بەسەربڵندی لە ڕاوە بەراز و سەیرانی بەهار و شەڕی عەجەمان دەگەڕێنەوە سلێمانی. ئەم ڕووداوە دەبێ بەسەرچاوە بۆ دروستبوونی حیکایەتێکی میللیی قارەمانی بەناوی «دوازدە سوارەی مەریوان»ەوە. پیرەمێرد لەم حیکایەتە میللییە چیرۆکێکی هونەری لێ دروست دەکاتەوە و دەنگێکی باشی دەبێ لە نێوەندی ڕۆشنبیری کوردی. لە پاشانا کە وەرگێڕانی عەرەبی و ڕووسی چیرۆکەکە بڵاو دەکرێتەوە بەتایبەتی تێکستە ڕووسییەکەی پێشوازییێکی باشی لێ دەکرێ لە هەموو ئاقارێکی ڕووسیا و وڵاتی سۆڤیەتی پێشوو، هەندێ لە خوێنەر و خوێندەوارانی ئەو وڵاتە بەزمانانی جیاواز بەنووسین باسی لێوە دەکەن.

(ج) چیرۆکی مەحموود ئاغای شێوەکەڵ: بەسەرهاتی مەحموود ئاغای شیوەکەڵ وەک حیکایەتێک لە ئەدەبی سەرزاری میللی ڕەنگی داوەتەوە. پیرەمێرد لە ناوەرۆکی ئەو حیکایەتە چیرۆکێکی هونەری تازەی داناوە.

(د) پیرەمێرد کۆمەڵێک چیرۆکی دیکەی هەیە بەشێکیانی لە کۆواری «گەلاوێژ» بڵاوکردۆتەوە، وەک «ئەنجامی پیاوێکی بەنگ کێش» (١٩٤١)؛ «زۆرەملێ مل شکانی لە دوایە» (١٩٤٢)؛ «خانزادەی قەرالیجەی سۆران» (١٩٤٢) و چیرۆکی دیکە.

جگە لەم چیرۆکە ڕەسەنانە نووسەر خۆی بەچیرۆکی درێژیش (ڕۆمان) خەریک کردووە. ڕۆمانی «کەمانجەژەن»ی نووسەری دانیمارکی هانس ئەندرسن (١٨٠٥ –

١٨٧٥)ی له تورکییهوه وهرگێڕاوهته سهر زمانی کوردی و له ساڵی ١٩٤٢ له سلێمانی چاپی یهکهمی بڵاوکردۆتهوه.

٣- یادداشت و بیرهوهری

بهکورتی پیرهمێرد بهسهرهاتی خۆی بهناوی «دنیام چۆن دی؟» نووسیوه. پهخشانێکی ئهدهبی جوان و نایابه. له ههندێ جێ ئهو ڕووداوانهی دهیانگێڕێتهوه نهیگهیاندوونهته ئهنجام و له ههندێ جێی دیکهشدا وتهکانی ڕوون و ئاشکرا نین و پیاو له مهبهسی ناگا، لهگهڵ ئهوهشدا چێژی هونهری تێدایه و ههستی خوێنهر دهبزوێنێ.

له بهرههمێکی پهخشانی دیکهیدا باس له برادهر و ناسیاوانی دهکا، ههڵوێستی بهرامبهریان دهردهبڕێ، کهسایهتی ئهدهبی و کۆمهڵایهتییان ههڵدهسهنگێنێ، بۆ ههر یهکێکیان لاپهڕهیێک یا زیاتری تهرخان کردووه. ئهوانهی باسیان لێوه دهکا ئهمانهن: ئهحمهد حهمدی ساحێبقڕان، مهحموود پاشای جاف، ساڵح زهکی ساحێبقڕان، محهمهدئهمین زهکی، عهبدوڵڵا گۆران، شێخ ڕهزا، زێوهر، عهلائهدین سهجادی، سهید ئهحمهد خانهقا، تۆفیق وههبی، بهدرخانییهکان، ئهحهی جاو، مهولهوی.

بەشی شەشەم

نموونەی شیعری پیرەمێرد

شیعری ئایینی (موناجات)

پیرەمێرد لە هەموو شاعیرانی دیکەی کورد زیاتر شیعری ئایینی هۆنیوەتەوە. لە شیعرێکیدا بەناوی «ناڵەی پیری پیران»ەوە دەڵێ:

تەنیا خوایەکەی زەویی و ئاسمان
لە هەموو شوێنێ پەیدایت و پەنهان
لە بەندە گیرا بەوە سەربەرزم
کە لە دیوانی تۆدا ئەلەرزم
ئامان چەند خۆشە کە ڕادەوەستم
جار جارە بۆ تۆ نوێژ دادەبەستم
ئەلحەمد ئەخوێنم ڕوو لە تۆ ئەکەم
بە غائیبانە حەمدت بۆ ئەکەم

ئەم شیعرە بابەتی ئاسایی ئایینییە، پیرەمێرد وەکو شاعیرانی دیکە لە خودا دەپاڕێتەوە، خۆشەویستی و دیلیەتی خۆی بۆ دەردەبڕێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا لە بابەتی نەعت وەک موناجاتێک لە پێغەمبەر دەپاڕێتەوە:

پێغەمبەرەکەی خۆشەویستی خوا
خاتەمی نەبیت نەهاتووە لە دوا
زۆر پێغەمبەر هات بەر و دوا تێکڕا
خاتەمی خاتەم بەهیچ کەس نەبڕا

بەر لەوەی ئادەم کەوا سەفی بوو
تۆ مستەفا بووی بەڵام خەفی بووی
مایەی خیلقەتی ئەفلاک و لەولاکە
بە ئەلەم نەشرەح سەدری تۆ پاکە

لەم شیعرەدا پیرەمێرد وەک لە بیروباوەڕی موسوڵمانەتی داهاتووە ئەوە دەخاتە ڕوو خودا ئادەم پێغەمبەری بۆ ئەوە دروست کرد چونکە لە پاشانا محەمەد پێغەمبەری موسوڵمانان وەک سەروەری هەموو عالەم لە دوای ئەو پەیدا دەبێ.

فرمێسکی نهێنی بۆ چارەنووسی کورد

بۆ هەڵسانی شێخ سەعید ١٩٢٥

شیعری نیشتمانی پیرەمێرد زیاتر لاواندنەوە و فرمێسک ڕشتنە بۆ چارەنووسی نەتەوەی کورد. لە سەردەمی ژیانی ئەودا کارەساتی زۆر ڕوویانداوە و بوون بەمایەی غەم و پەژارە بۆ شاعیر، لە ئەنجامدا زنجیرەیێک شیعری ڕۆمانتیکی – سیمبۆلییانەی هێناوەتە بەرهەم.

لە ساڵی ١٩٢٥ لە دوای لە سێدارە دانی شێخ سەعیدی پیران و شێخ عەبدولقادری نەقشبەندی لە دیاربەکر، پیرەمێرد ئەم شیعرەی وتووە:

هاتن شەهیدەکان بەجلی سووری خوێنەوە
دایکی وەتەن دە هەڵسە سلاویان بسێنەوە
شێخ قادرە لە پێشەوە سەرقافڵەی ئەوان
چەن جوانە خوێن و ڕیشی سپی پیر و نەوجەوان
سەیری ئەمانە کە کە هەموو کوردی سەف شکەن
ڕووحیان فیدا ئەکرد و ئەیان ووت بژی وەتەن
قوربانی تۆن بەڕێز کە تۆ غەم لەبەر نەبی
بۆ ئێمە مردنە ئەگەر ئازادە سەر نەبی
مەگری و مەناڵە با بەخەفەت دڵ شکست نەبن
نەختێ لە لات ئەمێننەوە و بۆ بەهەشت ئەچن

تۆخـــوا لەباتی ئێـــمـــە بەچاوێکی ڕوونەوە
فـەرمـوو کـە خـوا ئەزانێ لـە بیـرمـان نەچوونەوە
ئاخـــۆ لە فـــرســـەتێکی ترا بـەخـــتـــیـــار ئەبین
ئێـــمـــەش وەکـــو ئـەوان لە دڵی مـــیـللەتا بژین
من وام ئەوێ کـە حـەشر ئەکرێم خوێن بەبەرگەوە
بەو عـەشقی میللییـە و بەکزەی سـۆزی جـەرگەوە
ئەو ئـاگـــرەی لە دڵـمـــەوە بەربێـــتـــە کـــفـنـەکـــەم
تـا دوژمنم نەکـــا بـەزوغـــاڵ شـــەرتـە پف نـەکـــەم

دیسانەوە بۆ شەهیدانی ڕاپەڕینی کورد لە کوردستانی باکوور پیرەمێرد دەڵێ:

ئەســـتـــێـــرە بـەرزەکـــان ئـەدرەوشـــێنەوە بەشـــەو
وەک من بـەداخـــەوەن نە ســـرەوتیـــان هـەیە نـە خـــەو
چەند ســـاڵە ئاشنـای شـــەوی بێـــداری یەکـــتـــرین
وەک سەرسەرین شەوێ سەرێ ناکەینە سەر سەرین
من خـوار و ژوور لـە دەست چوەکـەی بێـوڵەت ئەوان
وەک خێڵی خـوار و ژوورەکەی کـورد وێڵی ئاسـمـان
شـــەو شـــەونمی ئەوانە چیـــمـــەن ئـاو ئەخـــواتەوە
ڕۆژ هـەڵمی ئاوی چاوی مـنـە ســـــەر یـەخـــــاتـەوە
دوێ شـــەو بـەری بەیان بوو دەگـــریان بـەســـەر مـنا
منیـــان کـــەســـاس ئەبینی لە ناو دۆست و دوژمـنا
دڵسـۆزی وام نـەدی بوو کـە بۆم بگری وەک غـەشـیم
فـــرمـــێـــسکەکـــەی ئەوان بوو بەئـاوونگی تێگەییم
بام ڕاســپـارد بڵـێ کـە خـەفـەت بۆچ ئەخـۆن ئەوان
وەک ئێـــمـــە نین نزیکتـــری لای بارەگـــای خـــودان
ڕاســپـێـرییـان نووسی بوو بەشـەونم لەســەر گـیـا
تـا ئاســـمـــــان پڕیشکی بەدی ئێـــوە هەڵپـــژا

ئاه و نزای کوردەکانی شیمال گەییە ئاسمان
بەو دووکەڵی هەناسەیە ئاو دێ لە دیدەمان

بەدڵێکی تەنگ و زامداری پڕ لە ئێش و ئازار پیرەمێرد بۆ کارەساتەکانی کوردی باکوور دەلاوێنێتەوە. بەرِوخسار و هەوەسی ڕۆژهەلاتییانە ئەم شیعرە ئەگەر بەماتەمنامە بژمێررێ، بەناوەرۆک ڕۆژئاواییانەیە.

بۆ شەشی ئەیلوولی سلێمانی ١٩٣٠

ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠ کە بەرۆژی «ڕەشی ئەیلوول» ناسراوە، لە سلێمانی کۆمەڵێک خەڵک خەریکی خۆپیشاندان دەبن، بێزاری بەرامبەر پەیمانی عیراقی – بەریتانی دەردەبڕن و داوای مافی نەتەوەیی کورد دەکەن. دەسەڵاتی حوکوومەتی عیراق تەقە لە جەماوەری بێ چەک دەکا و کوشتار دەکەوێتە ناوەوە. لە دوای ئەو ڕاپەرینە دەسەڵات کۆمەڵێک لە مووچەخۆری گەورە و بازرگانی دەوڵەمەند و ئاغا و بەگلەرەکانی ناو شار کۆ دەکاتەوە وەک نوێنەرانی خەڵکی سلێمانی بچن بۆ بەغدا پوزشت بۆ کاربەدەستانی ئەوێ بێننەوە بەناوی ئەوەی ئەو خەڵکەی خەریکی ڕاپەڕین و لە ڕووی دەسەڵات هەڵسابوونەوە کەسانی ئاژاوەچین. پیرەمێرد لە بارەی ئەم نوێنەرانەوە دەڵێ:

وەفدی کوردستان میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان
چەپکێ لە گوڵەکەی باغەکەی سەرا
کە بەخوێناوی میللەت ئاودرا
بیبەنە بەردەم عەرشی عیراقی
بڵێن یار باقی هەم سوحبەت باقی
پەردە و تارای سوور بەرن بۆ ئەمیر
بڵێن پاش کوشتار هێشتا تۆی دڵگیر
دەک خەجاڵەت بن لە ڕووی مەحشەرا
ئێمە خاکی غەم ئەکەین بەسەرا

ئێوەش ئەو عەرشەی بەخوێن گوڵڕەنگە
سوجدەی بۆ ئەبەن هیچ ناڵێن نەنگە
کورد نەمردووە خەیاڵتان خاوە
بەراتی نەجات بەخوێن نووسراوە
من ڕەنگی سوورم بۆیە خۆش ئەوێ
مژدەی شەفەقی لێ دەس ئەکەوێ

ئەم شیعرە یەکێکە لە بەرهەمە جوان و بەناوبانگەکانی پیرەمێرد، بەشێوازێکی ئەدەبی ڕۆمانتیکییانە لایەنگرانی دەسەڵاتی کۆنەپەرستی بەغدا لە کوردانی سلێمانی ڕیسوا و تاوانبار دەکا، چونکە دەبوو خۆیان لە ناو ڕیزی هەڵمەتبەرانی بەردەرکی سەرا بن و دەسەڵات تاوانبار بکەن، کەچی هەڵوێستیان پێچەوانە بوو.

بۆ بزووتنەوەی دیمۆکراتی کوردی ئێران ١٩٤٥ – ١٩٤٦

پیرەمێرد بۆ پیرۆزبایی کردن لە دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە ناوچەی موکریان شیعرێکی وتووە، بەناوی «بورجی ڕۆژی کورد» بڵاوی کردۆتەوە:

بورجی ڕۆژی کورد کە ڕۆژهەڵات بوو
هەلمان هەڵنەکەوت بەشمان هەڵات بوو
قافیەی ئەکراد هەر بەد نیهاد بوو
بوومی شووم لە شوێن بووممان دڵشاد بوو
سەرچاوەی دیجلە لە دیاربەکرا
هێند خوێنی کوردی تێکەڵ ئەکرا
وەک ئەرخەوان سوور ئەبوو بەلافاو
پیرێژنی چەرخ ئەیکرد بەسووراو
هەتا خوا وای کرد ڕۆژ گەڕایەوە
دادی هەژاران پرسرایەوە
لە ڕۆژئاواوە ڕۆژمان بۆ هەڵات
غوولی مەغۆلی بیابان هەڵات

ئەڵێن کــــاتێک ڕۆژ ئەگـــەڕێتـــەوە
دەوری زۆرداری ئــەبــڕێــتـــــــــــەوە
ئەبێت بەدەوری مـــەهـدی ســـەر زەوی
لەســـــەر ئایەتی خـــــاتەمـــــولنەبی
پەیڕەوی نەبی دیمۆکـــــراتیـــــیـــــە
دیمۆکـــراتیـــیـــە ڕوو لە هـاتیـــیـــە
من باوەڕم کـــــرد کـــــە ئەم ئایینە
ئاوێنەیە بۆ کـــوردی ســـاف ســـینە
من ســـوێندخـــۆرانم بۆیە خـــۆش ئەوێ
ئەمـــجـــارە فـــریای ئێـــمـــەش ئەکــەوێ
ئەگـــــینە من خــــۆم لە کوێ دادمـــــە
نان و کــــــەبابێک ســــــەروزیادمــــــە
مـــــایەی ژیانی ئێـــمـــــە کـــە با بێ
بۆ نەیگۆڕمــــــەوە من بە کــــــەبابێ

پیرەمێرد کەم دڵخۆشی بەخۆیەوە دیوە بەهۆی سەرکەوتنی کوردەوە. ئەمجارەیان وا دەزانی خۆشییەکەی لە سایەی سوێندخۆرانی دیمۆکراتی بەردەوام دەبێ، نەیدەزانی لە دواییدا بۆی دەردەکەوێ تەنیا هەڵوێستی ڕووس بەخراپە نەگەڕایەوە بەڵکو ئینگلیزی ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش هەر وەکو ڕووس بوون و بەهەموویان بەدەستی شای تاران کۆماریان ڕووخاند.

بۆ چوار ئەفسەرەکەی کوردی عیراق

چوار ئەفسەری کوردی عیراق عیزەت عەزیز و مستەفا خۆشناو و خەیروڵڵا عەبدولکەریم و محەمەد قودسی لە ساڵی ١٩٤٧ لە بەغدا لە سێدارە دران. بەم هۆیەیەوە پیرەمێرد شیعرێکی داناوە بەناوی «کۆستی نوێ»وە:

دیســـان وا کـــۆســـتی نوێمـــان کـــەوتەوە
گـــــەڕی گـــــەردوونە کـــوردی گـــرتەوە

ئەم دوو دار تەرمـــە دوو نـەڕەشـــێـــرە
زنجـــیـــریان پچــڕان گـــەینەوە ئێـــرە
لە ڕێی ئێـــمـــەدا گیـــانیـــان فـیـدا کـرد
نـاوی بڵـنـدیـان وا بـۆ خـــــــۆیان بـرد
ئەو پەتەی لـە ملـی ئەمـــــانـە خــــرا
ئەوانـی خنـکـانـد بـەڵام پـەت پـچـــــڕا
پڵـنگی ئەنگێـــورا و بە هـەڵـمـــەتتـــرە
گـۆم هەتا قـووڵ بێ مـەلەی خـۆشـتـرە
وا پێـــــمــــــان ئەڵێن دەم بەپـــێکەنـین
گـیـانمان فـیـدا کـرد ئـێـوەی پێ بژین
ئەم جـــووتە شـــێـــرە دلێـرەی شـــەرزە
لـە نـاو مــــــێـــــژوودا نـاویـان زۆر بـەرزە
هیـچ پێـــیـــان ناوێ کـــفن و دفن و شین
شــــــەهیــــدن لە نـاو دڵـمـــــانا ئەژین

لەم برە شـیـعـرەدا بەسـۆزێکی گـەرم پیرەمێرد لە قـارەمانیـەتی ئەو ئەفسـەرانە دەدوێ. کـە تەنیـا ئامـاژە بەدووانیـان دەکا لەبەرئەوەیە چونکە تەرمـی دووانیـان برایەوە سلێمانی و دووانەکەی دیکە یەکێکیان بۆ هەولێر و ئەویتریان بۆ شـاری ئامێدی.

ئەم چوار ئەفسـەرە لە ژێر فـەرمـانی کارگێڕانی کۆمـاری کـوردسـتـانی ئێرانی قـازی محـەمەد و بزووتنەوەی کوردی کوردسـتـانی عیراق بوون. لە دوای ڕووخـانی کۆمـاری کوردسـتان گـەڕانەوە عیـراق. حوکوومەتی بەغدا بەڕەزامەندی دەسـەڵاتی ئەمپریالیستی بەریتانی چوار ئەفسـەرەکەی لە سێدارە دا. لەو کاتەدا کـاروباری بەڕێوەبردنی عیراق ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە لایەن ئینگلیزەوە بوو.

بۆ ڕێڕەوی بارزانییان بۆ ڕووسیا ١٩٤٧

بەشێک لە جـەنگاوەرانی عەشـرەتی بارزان بەسـەرۆکایەتی مـەلا مسـتـەفا دەستیان بەڕێڕەوە قارەمانییەکە کرد لە سێ کوچکەی سنووری تورکیا – ئێران – عیراقەوە

تا سێ کوچکەی سنووری تورکیا – ئێران – ئازربێجانی سۆڤیەتی کۆن، لە ڕووباری ئاراس پەڕینەوە وەک پەنابەر هانایان بۆ دەسەڵاتی ڕووسیا برد.

پیرەمێرد لە بابەت ئەم ڕووداوەوە دەڵێ:

عــەشــرەت هاوارە عــەشــرەت هاوارە
کـــــەوتوومــــــە ئاراس ئاو بێ بوارە
ڕێم نیـیـە منیش شـوێن ئەوان کـەوم
پیـــــرم هەنگاوێک بنێم ئەکـــــەوم
لێـــرەش وا کـــــەوتووم بەدەم دەردەوە
لە ئێـــشی دووری و ئاهی ســــەردەوە
دوکـــتـۆر دەوای تۆم ناوێ لێم گـــەڕێ
بەڵکوم بەئاهم دەوران وەرگــــــەڕێ
یا وا وەرگــــــەڕێ ئێلم وەرگــــەڕێ
یا زرمـــــەی تۆپی زەرڕەی بەرکــــەوێ
ئەوســـاکــە دوعـــای من وا گــیــرا بێ
لە خـــــانەی خـــــاکـــا ئاواتم نابێ
ئینجـــا تەلقــــینم بدەن بەکـــوردی
بڵــــێن ئاواتت هاتە جێ و مـــــردی

پیرەمێرد بەگشتی باوەڕی بەدوارۆژی کورد بووە، ئەوەی کورد دەیەوێ دەیگاتێ و لەوانەیە شـــاعـــیـــر ئەو ڕۆژە نەبینێ. هەر چۆنێ بێ ئەو کـــارەی بەســـەر ئەم جەنگاوەرانەدا هاتووە پیاو دەخاتە گێتیی غەمبارییەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم جەنگاوەرانە هەر دەمێنن لە دواییدا بەئاواتیان شاد دەبن، ئەو کاتە ئەگەر شاعیر لە بن گڵدا بوو بەکوردی تەلقینی بدەن و مژدەی سەرکەوتنی پێ بگەیەنن.

شێخ مەحموود و پیرەمێرد

بەهۆی نزیکیی پیرەمێرد لە بنەماڵە و باب و باپیرانی شێخ مەحموود و وەک باوەڕ پێکراو و کارگەرێک لە لای شێخ مستەفای نەقیب لەگەڵ شێخ سەعیدی حەفید لە

میوانداریـیەکەی سـوڵتانی عـوسـمـانی ڕوو دەکاتە ئەستەمووڵ. لە دوای چارەکە سەدەیێک کە گەڕاوەتەوە سلێمانی مەیلی بۆ لای شێخ مەحموود وەک سیاسی و شێخێکی تەریقەتی قادری ئەوەندە نەبووە. بەلای ئێمەوە ئەو گرژییەی پیرەمێرد بەرامبەر بەشێخ مەحمـوود لەوەوە هاتووە شێخ لە هەندێ هەڵوێستیدا دژی ئینگلیز بووە و بەلای تورکی عوسمانی شکاوەتەوە، بەڵام پیرەمێرد زیاتر مەیلی بۆ ئینگلیز بووە. ئەمە و لە پاشانا ئەوەی پێوەندییەکەی نێوانیانی ئاڵۆزتر کردووە کوشتنی خزمانی پیرەمێرد جەمال عیرفان و عارف سائیبی شاعیر بووە لە لایەن خزمانی شێخ مەحموودەوە.

ئیتر پیرەمێرد دەکەوێتە گلەیی و گازاندە، شیعرێک بەم هۆیەوە دادەنێ:

لە گـوێم دێ دەنگی لایلایەی وەتەن دایک جـیگەر سـووتاو
ئەڕێژێنێ بەسـەر وێرانەکـەی خـوێناوی یا خـوێناو
ئەلاوێنێتـەوە ئەگـری سـەری شـینە لە مـاتەمـدا
شـەو و ڕۆژ کـۆتەڵی منداڵەکـانیت وا لە بەردەمـدا
ئەڵێ لەو گـەردشـەی کـوردا کـوڕی چاکم هەبوو کـوژران
ئەوەش مـابوو هەمـوو مـردن لە برسـا بێ کـفن نێـژران
خـودا پاداشـی ئـەم تەنگانـەیەی وا دایـەوە و وام دی
بەپێی خـۆی هاتە بەرپێم تاجی گـەوهەردارەکـەی کـوردی
سـەلاحـەددین جـەلالی وای نەبوو تاریخ لە بەرچاوە
هەمـوو پاشـای بەبان مـردن بەحـەسـرەت ڕۆژێکی واوە
شـەوێ دەس ئەهریمەن کـەوت خاتەمی مـولکی سلێمـانی
کـەچی مـیـر و گـزیری پێ ئەکـرد قـەدری وەها زانی
بەدەم ئەم ناڵەوە دەستی درێژ کرد خستیە سـەر شـانم
ووتی تۆفـیق هاتیـتـەوە بۆ باری مـیـحنەت ئەیزانم
بەڵێ حـاڵم پەشـێـواوە فـڕندە باڵی سـووتانووم
نەمـا غـەیری کـەلاوە شـەو بناڵێنە لەوێ وە بووم
ووتم دایە کـە دایکم مـرد نەگـریام چونکە تۆ مـاوی
ئەگـەر ئەولادەکـانیـشت بکوژرێن تۆ دەبێ چابی

قەسەم بەو عەزمی کوردەی شانی ڕیچاردی بەشیر ڕووشان
کڵاوی کورد ئەبێ قووچ بێ کە هاتو شانی خۆی جووڵان
شەوێ پیاوێک لە بەفرا ما نەمرد ئاگرێکی دووری دێ
لە لای من نائومێدی کفرە ئەم ئاگرەی دڵم بۆ کێ

ئەم شیعرە لووتکەی داهێنانێکی هونەرییە، لە ناخی دڵێکی هەڵقرچاو و دەروونێکی قانگدراوی پڕ لە سۆز و ڕاستگۆیی هەڵقوڵاوە، لە ناو قەپێلکی ڕووداو نەماوەتەوە، بووە بەموتلەق و تەجرید بووە لە ڕووداو. کەسێکی دیاریکراو خەڵک دەکوژێ، شاعیرێک دێ دژی ئەو کەسە دەنووسێ ئەوە خراپە لەگەڵ خەڵکیدا دەکا. ئەمە هەمووی نامێنێ و تەنیا شیعرەکە دەمێنێتەوە.

بەمەزەندە ئەم شیعرە نابێ کاری کردبێتە سەر شێخ مەحموود و پێی تووڕە بووبێ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر پەشیمان بۆتەوە و پوزشی بۆ شێخ مەحموود هێناوەتەوە وای زانیوە نارازییە لەم شیعرە.

پاشگەزبوونەوەی پیرەمێرد بۆتە هۆی ئەوەی شیعرێکی دیکەی زۆر جوان دابنێ بۆ ئەوەی شێخ لێی خۆش ببێ و لە دڵیدا هیچ نەمێنێ:

ئەبێ بەخشندە مل کەچ کا لە ڕاستی مووچەخۆری خۆی
سوراحی بۆ پیاڵە سەرفرۆ دێنێ کە تێکا بۆی
کە ئاوداری لەسەر سەر گرتووە ئەیزانی چی تیایە
لە لای نەنگە کە پەروەردەی نوقوم کا گەورەیی وایە
لقی شۆڕی درەخت میوەی دەخۆن بێ ئەرکی بەرد و دار
پەلی بەرد بۆ پەلی بەرزە لەقەیشە بۆ لقی بەردار
لە دووری دووریێا بێزراو و بێزراوم ئەمەند زانم
ئەجەل دێ بمکوژێ نامناسێ چ بکەم نامرم ماوم
لەبەر ئاشووبی خێڵم هیچ شەوێ خەو نایێتە چاوم
خەوی ناخۆش ئەبینم بەم پەرێشان خاویە خاوم
ئومێدی سەر لەسەر دەرکەن ئەوانەی ڕاست و ڕووناکن
قەڵەم هەر سەر قەڵەم مۆم بۆ مەقەست هەر بۆ ئەویش چاکن

ئەڵێن مــورغی سلێــمــان ئاو لـە ژێر خــاکــا ئەبینێ شـــەو
مـنیش حـــەو ســـاڵە ڕێ دوور بـێ بـەچاوی دڵ ئەبینم ئـەو
چرا ڕووناکی بۆ ژێر خــۆی نیــیــە ڕەحــمــەت لە بابی با
ئـەوی ڕووناکی کـــەچ بینانە گـــۆڕە ڕەنجی بـا بیــــبــا
بـەجـــووت پـەروانە وو مـــاسی کـــە دڵداری چرا و گـــۆڵن
نـزیکی ئـەم ئـەســـــووتێنی لـە دووری ئـاو ئـەوان حـــــۆڵن

وێنەی شـیـعـری و هـەندێ لە ناوەرۆکی ئەم لیـریکە نـایاب و داهێنراوە لـە ئەدەبی بێگانە وەرگیراوە، بەڵام ئەوە هـەیە شـاعیر خەیاڵی ڕۆژهـەڵاتییانەی کردووە بەماکی شیعرەکە. لە شیعر و قسەی نەستەقدا ئەوە زۆرە پیاوی گەورە و بەتوانا لە هـەڵە و خـراپـەی خـەڵکی بێ توانا خـۆش دەبێ و بەخـراپـە وەرامی ناداتەوە، بـەم کـارەی گەورەتر دەبێ.

دیمەنی بەفری سلێمانی

لە وەسفی دیمەنێکی بەفری سلێمانی پیرەمێرد دەڵێ:

بـەیانی بوو لـە خـــەو هـەڵسـام کـە ڕوانیم بـەفــرە باریوە
سلێــمـــانی ئەڵێی بـەلقــیـــســە تـارای زیوی پۆشــیـــوە
دەمێ بوو چاوەڕێی بـەفـــرێکی وا بووم مــــژدە بـێ بـاری
ســەرم بـەفـرە کـەچی هێـشـتـا شـەڕە تۆپـەڵمـە بۆ یاری
لە بیـرمـە شـێـرە بەفرینەم ئـەکرد سـواری ئەبووم بێ زین
نسێ بوو جـێگەکـەی ئـەیبـەست ئەمما تـاکـو دەمی هـاوین
بەبـەرگی ســپــیــەوە چەن شـۆخـە شـاخی گـۆیژە بیـبـینە
لە ڕەنگی ئـاســمــان دلبــەرترە ئەو ســپــیــە ئەم شــینە
ئەڵێن بەرگـەی فریشتـەی ئاسـمـانیش سـپـیـە وەک بەفـرە
فــریشــتــەی ئـێـمــە باڵایە بەڵام ئاخ بۆچ ئەخـــۆین تەفـرە
هەمـوو پێچلەکە کڵۆی بەفرێک فریشـتـەی خوای لەگەڵدایە
فــریشـــتــە کــەوتـە ناومـــان بۆیە وا ئـاشـــووب و هـەڵڵایە

ئەوا سـامـاڵی کـرد زۆر کـەوتە سـەر شـاخـی گـڵـەزەردە
بەسـەر ئەو بەفـرەدا تیـشکی هەتاو ئەڵمـاسـی خـوا کـردە
بەسـەر گـۆنای سـپـیـدا خـشـڵی زێڕینە بریسکەی دێ
پەری سـەر کێوی قافیش هێندە پرچی زەردی خۆی لێ دێ
لەسـەر سـەربان بەفـر توێژاڵی بەست وێنەی چۆڕی شـیـرە
قـەتارەی سـەر لق و پۆپی درەخـتـیش سـپـیـە دڵگیـرە
چلوورەی گـوێسـوانە پڵـپـڵـەی زیوی کـچـە کـوردە
سـەهـۆڵ ئاوێنەیە ئەم پڵـپـڵـە و ئاوێنەیە ووردە
کـە پیـرێژن سـەر و پۆیلەی بەشـینی چللە تێک ئالا
بەهار یەت داری پیـر ئەژیێـتـەوە دێتـە قـەد و بالا

پیرەمـێرد بۆ یەکەم جـار ئەم شیـعرەی لـە سـاڵی ١٩٣٢ بڵاوکردۆتەوە، بۆ یەکەم جاریش لەم شیعرەدا نازناوی «پیرەمێرد»ی بەکار هێناوە. لەم شیعرەدا وەسـفی دیمەنێکی بەفری سلێمـانی دەکـا. شـاعـیـر دیمەنی بەفری ئەسـتـەمـووڵی دیوە. شـیـعـری زۆری عـوسـمـانی لە بابەت دیمەنی بەفرەوە خـوێندوویەتیـەوە. ئەوەی ڕاسـتـەوخـۆ کـاری لێ کـردووە دوور نیـیـە دیمەنی بەفـرێکی ئەسـتـەمـووڵ بێ لە شـیـعـرێکی تۆفـیق فیکرەتدا، ئینجـا ئەم شـاعـیرە تورکـە و شـاعـیـرانی دیکەش کەوتوونەتە ژێر کاریگەری شاعیرانی ڕووس، بەتایبەتی ئەلێکسـاندر پووشکین. بەم پێـیە شـاعـیری تورک ئیلهامی لە پووشکین و شـاعـیـرانی دیکەی ئەورووپایی وەرگرتووە، پیرەمـێردیش ئیلهامی لـە شاعیرانی تورکی عـوسـمـانی و بەتایبـەتی تۆفیق فیکرەت وەرگرتووە.

لەیەکـچـوون لـە نێـوان ئەم شـیـعـرەی پیـرەمـێـرد و ئەوانـەی تورک و ڕووس ئاشکرایە. مـەسـەلە بنچینەیییـەکە بـەفرە، ئەمـەیان لە هـەرسێ جێگە یەکێکە، لە مـۆسکۆ، لە ئەسـتـەمـووڵ، لە سلێـمـانـی. شـەڕە بـەفـر و بەفـرەشـێـرینـە و دیمەنە تۆپۆگرافییـەکەی دەشت و پانایی بێ یا هـەرد و شـاخ هـەمـووی وەکو یەکە. لەگەڵ ئەوەشدا هـەرسێ شیعرەکەی بە سێ زمـانی جیاواز نووسراون هـەموویان ڕەسـەن و داهێنراون و لە پلەیێکی بەرز دان. بێ گومان لە یـەکتـرییـان وەرنەگرتووە، بەڵام ئەوەی پێش هـەمـوویان وەسـفی بەفری کردووە بووە بەسـەرچاوە بۆ ئەوانی دیکە،

بۆیە ئەم جۆرە بەرهەمانە کەرەستەی چاکن بۆ ئەدەبی بەراووردکاری. لە کاتی خۆیدا ئەمینی حاجی عەبدوڵڵا و عەزیز گەردی بیروڕای بەجێیان لە بارەی ئەم شیعرەوە دەربڕیوە.

جەنگی دووەم و سوێندخۆران

بەتایبەتی ئینگلیز

پیرەمێرد تا ڕادەیێک بەشیعر و پەخشان بەشداری لە پشتگرتنی سوێندخۆران بەتایبەتی ئینگلیز کردووە لە دژی دەوڵەتانی میحوەر ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان لە جەنگی دووەمی گێتیدا (١٩٣٩ – ١٩٤٥).

لە شیعرێکیدا پیرەمێرد دەڵێ:

کردەوەی هیتلەر بێن تەماشا کەن
ئەوسا لە حیزبی نازی حاشا کەن
بزانن هەر وا چ پەنگێکی دا
بەگیان لەبەری ڕووی هەموو دونیا
دەبا من باسی ئێستای لای خۆمان
شتێکی بۆ سەیر بخەمە مەیدان
دەردی بێ بەرگی ئای کارێک ئەکا
ڕووتین وەکو سڵق بێ بەرگین وەک گا
خۆ بەرگ و خواردن ئەمەندە بوون گران
پێیان ناوێرین بوونە دێو لێمان
ئای لەو سەعاتەی دێینە شت کڕین
هێندەی ئەمێنێ باڵ بگرین بفڕین
قاچم پێڵاوی پێوە نەماوە
بلۆقە و گەلێ جێی قڵیشاوە
کەچی ناوێرم خۆم قەرەی پێڵاو
بخەم ئەترسم نەک بکەومە داو

ئەو کارەی کەوا شەکر و چا ئەیکەن
نەبووە و نابێ هەتا بەدەگمەن
ئەمەندە گەرمن دەم ئەسووتێنن
پشتی دارایی هەژار ئەشکێنن
کار و کاسبی هەر ناویان ماوە
ئێستە ڕۆژێکە کە معاش باوە
ئەویش بەپارەش دەس کەس ناکەوێ
خوایە بۆ هەندێک سازکەی بسرەوێ
لەبەر بێ دەستی بەهیوای معاش
گەلێ شاعیری کاسب بوون بەجاش
دەردی هیتلەرن ئەمانە هەموو
لە ناوی بەری خوایە زوو بەزوو
هێشتا گەلێکی ماوە برادەر
چاکە کۆتای کەم گرانە دەفتەر
عوسبەتولئومەم دەخیلە هاوار
فریامان کەوە جارێکە و ئەمجار

ئەم شیعرە لە ساڵی ١٩٤١ نووسراوەتەوە، شاعیر باس لە هەڵگیرسانی جەنگ دەکا چۆن بووە بەهۆی گرانی و قاتوقڕی و دەست نەکەوتنی هەموو پێویستییێکی ژیان لە خواردەمەنی و جلوبەرگ. شاعیر هانا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبە الامم) دەبا بۆ ئەوەی خەڵکی لەم مەینەتییە ڕزگار بکا.

***

بەریتانیا لە ماوەی جەنگی دووەمدا لە شاری یافای فەلەستین کە ئێستاکە لەگەڵ شاری تەل ئەبیب تێکەڵ بووە ئێستگەی ڕادیۆی ڕۆژهەلاتی نزیکی دامەزراندبوو. لە پاش ماوەیێک بەشی کوردی لەو ئێستگەیەدا کرایەوە، بەپێشنیاز و دەستنیشانکردنی تۆفیق وەهبی چەند خوێندەوارێکی وەکو عەبدوڵڵا گۆران و ڕەمزی قەزاز و ڕەفیق چالاک لەوێ دامەزران و دەستیان بەکار کرد.

پیرەمێرد لە ساڵی ١٩٤٢ شیعرێکی بۆ ئەم دەسگایە داناوە:

نـازانم هـەوا بـۆ چ وا بـەگـــــــوڵـە
لەم دەنـگـوبـاســــــە بـۆ چ نـابـەدڵە
ئێــــمـــە زیانمان هـیـچ لەو نـەداوە
ئەو بۆ چ تەگـەرەی لـە کـارمـان داوە
ئەو قــینی چیــیــە وا ڕێگا ئـەگــرن
بـەدناوی نـەبـێ هـیـــــچی پـێ نـابڕن
ئەو دەم واتـە زیـانـە شـــــیـــــرینـە
لـە لای ئـەو تـاڵە هـەروەک هـەنگوینـە
لەندەن ئـەتوانـێ ئـەو لەرزەش ببـــڕێ
بـەریـەخــــەی هـەوای دەروێش دادڕێ
خــــەیاڵە تـازە بـۆ کــــورد بـەیانـە
شـەوی بەسـەرچوو ئەم قـەومـە جـوانـە
بـا تـەقـس لاچـێ ڕێـگـا بـکـا چـۆڵ
بـەســـە لاخـــواری بەســـە بـۆڵە بـۆڵ
لـووتـت دەشـکـێ هـەروەکــــــو نـازی
ئـاخــر ئـاواتی مــــەرگت ئـەخـــوازی
دەنگی مـامـۆسـتـا ڕەمـزی بـا ببـیـێم
شیـعـرەکەی گـۆران بابێتە بـەرگوێم
بەقـاسپـەی چالاک هـەروەک نێرە کـەو
بـاڕامـچـەنێنێ شـەوە گـیـان لە خـەو
سـەیرکە چەن خۆشە نـاوی ئەم پێنجە
لێکی دەینەوە وەک زێڕ و گـــەنجـــە
ژین و ئیـزاعـەی شـاری سلێـمـانی
وا کـوردی ئێـران هـەمـوو پێـی زانی
دەنگی کـامـیل بەگ شـەوقی گـەلاوێژ
بـڵاو بـووەوە هــەزار تـۆپ هـاویـــژ

قسـه خـۆشـەکـەی شـاری فـەلەسـتین
گـورزی کـاوەیە مـزگـێنی بـۆ ژین
خـۆزگـە زانسـتی ئێـمـەش بمایە
بـانـگـی (هـەر بـژی) لـێ نـەبڕایـە
ئەوسـا نیشـتمـان ئەگـەییـیـە غـایە
هـەمـوو لاوانمـان ئەگـەییـیـە غـایە
ئیـتـر هـەر بژی بەریتـانیـا
دەنگی خـسـتینە ناو هـەمـوو دونیـا

لەم شـیـعرەدا پیـرەمێرد لـە پەنای شـانازیکردن بەبەریتـانیـاوە کوردایەتـی خـۆی دەخـاتە ڕوو. باس لە بەڕێوەبەرانـی ئێستگەی ڕۆژهـەڵاتی نزیک عـەبدوڵڵا گـۆران و ڕەمـزی قـەزاز و ڕەفیق چالاک دەکا، ئینجا لە دەسکەوتە ڕۆشنبیرییەکانی کورد دەدوێ، وەک ڕۆژنامـەی خـۆی «ژین» و ئێـستگەیێکی ڕادیۆی بێ تەلی ناوچەیی لە سلێمـانی ئەویش ئینگلیز داینا بوو، هـەروەها ئێستگەیێکی کوردی دیکە لە ئێران و دەنگی کامیل کاکەمـین لە ئێستگەی ڕادیۆی بەغدا، ئینجا کۆواری «گەلاوێژ» لە دواییدا کورد بەهۆی بەریتانیاوە دەگاتە ئامانجی! بەڵام داخـی گرانی پیرەمێرد و هـەمـوو کـورد، ئـەم هـەلـەش لە دەست چوو. بەرپرسـیـاری یەکـەم کـورد خـۆی بوو ئینجا ئینگلیز و هاوسێکانی کورد لە تورک و عەرەب و عەجەم.

لە پاشانا هـەر لەو ساڵەدا شیعرێکی دیکەشی نووسی بەم بۆنەیەوە:

دەنگێکی قـودسی لای قـودسـەوە هات
ناو جـەژنانی کرد بەجـەژنێکی ڕاست
ئەو شـەوە بەخـتی مـیـحـوەر وەرگـەڕا
نووزەی نازیەکـان لە لیـبـیـا بڕا
ڕۆژی ڕۆمـێلیش بوو بەشـەو شکا
ئابڕووی فـاشـیـست ئێـجگاری تکا
ئەمـەریکا هات جـەزائیـری گـرت
ئەمـیـرال دارلان کـەوتە جـرت و فـرت

ئەو شـەوە بانگی ڕۆڵـەی کوردسـتـان
لە شـەرقی ئەدنا گـەییـیـە ئاسـمـان
لە شوێن مـیعراجی مەسـجیدولئەقسا
دەنگی گـۆرانیی گـۆرانمـان هەڵسـا
فـەلەسـتین شـوێنی سـەلاحـەددینە
بۆیە ئـەم دەنگە هێندە شـیـرینە
ئافـەرین ڕەمـزی بـەنەوای قـەزاز
ڕاست میللەتەکەت پێ کرد سەرفراز
لاوکی کـوردی وەک دەنگی زەبوور
دەنـگـی دایـەوە لـە نـزیـک و دوور
سـەری گـۆیژمـان لە سـەخـرەتوڵڵا
تا پایەی عەرەشی یەزدان خۆی هەڵڵا
شـۆرێک کـەوتە ناو کـوردسـتـانەوە
ڕووحی نیـامـان پێی حـەسـانەوە
ڕادیۆ وەک سووری ئیسرافیل وا بوو
بەعـسـون بەعـدەلمەوت لەپڕ پەیدا بوو
(بعث بعـد الموت) لەپڕ پەیدا بوو
ئەمـە نەزەری بەریتـانیـایە
مـسی کـرد بەزیو کـە کـیـمـیـایە
ئەم ژیانـەوە و ئـەم زیندەگـیـیـە
تا دەمـرین چرای ڕێی بەندەگـیـیـە
شـێـوەی عـیـراقـیش دیمۆکراتیـیـە
ئەمـە نیـشـانەی ڕێگای هاتیـیـە
یاخـوا لە سـایەی بەریتـانیـادا
پێکەوە بژین تێـر لە دونیـادا

لە نیـوەی یـەکـەمی سـەدەی بیـسـتـەم هەمـوو دەسـکەوتێکی ڕۆشـنبـیـری مـژدەی

نزیکبوونەوەی سەربەخۆیی بۆ کورد دەهێنا، یەکێکی وەکو پیرەمێرد دەیتوانی هیوا و ئامانجی کەسایەتی خۆی لە بابەت کوردەوە لە عیراقێکی دیمۆکراتیدا ببینێ بەمەرجێک لە ژێر چاودێریی ئینگلیز بێ!.

لە ماوەی جەنگی دووەمدا یابانییەکان وەک لایەنگری ئەڵمانیای نازی لە دژی سوێندخۆرەکان بوون. پیرەمێرد بۆ ئەم مەبەسە لە ساڵی ١٩٤٢ شیعری وتووە:

زستانی ئەمساڵ ئێجگار سەخت و سارد و سۆڵە
پیرێژن و پیرەمێردی کرد بەگڵۆڵە
کەوتینە سووتاندنی گوێسوانە و کەمۆڵە
سەراپای جیهان ئەبریقێتەوە سەهۆڵە
چاڵە بەفرەکان هەر لەخۆوە پڕبوونەوە
چلوورە بەسەر گوێسوانەوە شۆڕبوونەوە
ئێمە زۆرتر لە بورچی پیرێژن ئەترسین
ئەویش هات و تێپەڕی کرد ڕۆی و خەلەستین
خۆشی خۆشیمان بوو دەمان ووت کە بەهارە
ئیتر دەمی بۆس و کەناری جۆیبارە
کەچی فەلەک لەناکاو لێمان بەقینا چوو
ئاوات و خۆشی بەهارمان ئاڵۆزکا و تێک چوو
چڵکە هەورێک لەوپەڕی شەرقەوە پەیدا بوو
برووسکەی دا یاجووج و ماجووج بەیەکدا چوو
سەنغافوورەی سووتان هەموو جاوە هەڵقرچان
بەڵام زۆری پێ نەچوو زرمەیان لێ هەڵسان
هەوریان پارچە پارچە کرد و ترسیان لەناوبرد
هەموو یاجووج و ماجووجیان تەفروتوونا کرد
ئێمەش لە شوێن خۆمان وەکو بەرزەکی یانان
ڕزگارمان بوو وەک نە بامان دیبێ نە باران

لەم شیعرەدا پیرەمێرد بە هەناسەیێکی ڕۆمانتیکییانە و لێکسیکۆنی میللییانەی کوردەواری چوونە ناو جەنگی یابان بەزستانی سەخت دەچوێنێ. یابانییەکان لەگەڵ یاجووج و ماجووج بەراورد دەکا، لە دەستدرێژییان دەدوێ بۆ سەر سەنغافوورە و جاوە (ئەندونیسیای ئێستا)، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر دوارۆژی نزیک دەخوێنێتەوە و نوقڵی سەرکەوتن دابەش دەکا، بەهۆی ئەوەی یابانییەکان تەفروتوونا دەبن.

لە بارەی کۆتایی جەنگەوە لە ساڵی ١٩٤٥ پیرەمێرد وتوویەتی:

حیجازی کوردی و نەوای عیراقی
هەردوو لە کاران سادەی ئەی ساقی
ئەمڕۆ ڕۆژێکە شەڕ برایەوە
دەرگای شادیمان بۆ کرایەوە
لە سایەی خواوە پێمان کەوت پەیمان
کە هاوپەیمانمان بۆ بوون بەتەیمان
ئێستا لە شایی سوێندخۆرەکانا
دەنگی دەهۆڵ دێت لە کوردستانا
وا بەهەڵپەرکێش نەرز ئەبێتەوە
بەپیری ئەچین بەپیر ژینەوە
هۆ هۆ ژین هەی ژین لە کوردستانا
خاوەن مژدە بێ لە سای یەزدانا
لاوکی کوردی بۆ لاوانتە
جەننەتولەئوا نیشتمانتە
ناوێرم لەمە زیاتری بڵێم
قەتار و زەبوور وەک یەک دێتە گوێم

لەم شیعرەدا شاعیر هەست و نەستی شادی و خۆشی دەردەبڕێ و دەیکا بەئاهەنگ و ئاواز و مۆسیقا و شایلۆغان و سەما و هەڵپەرکێ. لەو ڕۆژانەدا لە

هەواڵی سەرکەوتنی سوێندخۆران بەولاوە دەبێ چی ڕووداوێکی دیکە هەبێ! شاعیر لە دڵسۆزییەوە ئەم سەرکەوتنەی پێ خۆشە بۆ هەموو مرۆڤایەتی، بەڵام لە هیوا و ئامانجی کورد نەدواوە. ئەوسا و تا ئێستاش شاد بوون بە چارەنووس و ڕزگاربوونی نەتەوە لە دیلی و هەڵمژینی بای ئازادی خەونی هەمیشەییی خەڵکی کورد بووە.

پیرەمێرد و بنەماڵەی مەلیکی عیراق

پیرەمێرد لەبەر هەر هۆیێک بێ سۆزی بەرامبەر بەبنەماڵەی هاشمی بووە، دوور نییە لەبەرئەوە بووبێ لە نەوەی پێغەمبەرن. ئەوانەی لەو بنەماڵەیە فەرمانڕەوا و مەلیک بوون فەیسەڵی یەکەم و غازی و فەیسەڵی دووەم و عەبدولئیلاە بوون. پیرەمێرد ستایشی زۆری کردوون و ماتەمنامەی بۆ مردنیان نووسیوە. بەگشتی شاعیر تەنیا ستایشی ئەمانەی نەکردووە، بەڵکو یەکێکە لە شاعیرانی کورد کە بابەتی شیعری ستایشی زۆرە، بەتایبەتی خزم و کەس و دۆست و برادەر و کەسانی دیار و دەوڵەمەندی دیکەی گرتۆتەوە.

بۆ کۆچی دوایی فەیسەڵی یەکەم لە ساڵی ١٩٣٣ نووسیویەتی:

ئەوا پایزە گوڵستان ڕەنگی زەردە
گەڵای دار وەری بای سەحەر ئاهی سەردە
پەڕندە لە هەردە
دڵی پڕ لە دەردە
پەرێشانە سونبول چنار بەرگی لوولە
گوڵی قەهقەهە ماتە مینا مەلوولە
چ عالەم شمووڵە
ئەم ئەیلوولە غووڵە
درەختێکی تووبای بەهەشتی عیراق بوو
لە مەتوایە مەتوای کە سایەی بەسەرچوو
درێغا لە دەست چوو
بەڵام زوو بەزوو

د. مارف خەزنەدار. ب٥ (١٠)

لقـێکی بڵندی کـه جێ و جـێی هـیـوایه
وەکـو ئەسڵـەکـەی سـایەیان بـێ خـودایه
کـــــه داڵده و پـەنـایـه
وەدیعـــــــەی تـیـــــایه
کـه بەڵکو عـیـراق وەک عیـراقی عـەبباسی
بـەهـەشـــتـی زەمین بـێ بەلاله عــەببـــاسی
بـڵـنـده ئـەســــــــاسی
نـەبینـێ کـــەســـــاسی
بەعــیلم و فــونوون بـێ دەورانی مــەئـمــوون
فـەڕنسـه دیسـان پەیڕەوی بێت مـەفـتـوون
هـەموو شـاد و مـەمنوون
وەکــو عــەهـدی هاڕوون
کـه ئێـمـەش نەوەی فـازیلی ئەو زەمـانـەین
ئـەبـێ ســـــەرکـــــەوین تـا بزانرێ لەوانـەین
له بـاپیــر نـیــشــانەین
فـــیـــدایی یەکــــانەین

ئەم شیعرە جۆرە موستـەزادێکە لە داهێنراوەکانی پیرەمێرد. ماتەمنامـەیێکە بۆ مردنی فەیسەڵی یەکەم و پیرۆزباییـیە بۆ دانیشتنی مەلیک غازی لە جێی باوکی.

لە دوای مـاوەیێک دیسـانەوە بۆ یادی کـۆچی دوایی ئـەو مـەلیکە لە شـیـعـرێکی دیکەیدا پیرەمێرد دەڵێ:

دە ســاڵ لەمـــەوپێش لـه بورجی بەتحـا
ڕۆژهـەلات زیـای خــــۆی دایـه بـەغــــدا
مـن ووتم یـاران ئـاخــــر زەمـــــان هـات
کــه دەبینـین ڕۆژ له مـــەغـــریب هـەلات
ووتیــان خـێــر ئـەمــه سێ جــاره وایه
عــــــیـــــــراق بەنەسـلی نـەبی ئـاوایه

تەکـــــەرورێـکە تـەئریـخ ئـەیـنووسـێ
کـــــاری بـوو بـەدوو هـەر دەبـێ بـەسێ
لـە پاش مــورتـەزا نەسلی عـــەبـبـاسی
مـــەوجـــوود و بانـی عــیــراق دەناسی
ئەم جـــارەش هـەر ئەو فـــەیزەیـە وا هات
دەوری مـــەهـدییــە لـە عــیـــراق داهـات
ڕۆژی ڕۆژی هــــات ڕۆژی ڕۆژئـــــاوا
بورجـی بەغــدای گــرت کــردی بـەمـــاوا
بێ ئـەبوو مــوسلیم ئـەبوو مــوسلیم بوو
حــوکـــوومــەتێکی وای دامـــەزراند زوو
هـونـەر ئـەوە بـوو کـــــە ئـەم بـەغـــــدایە
جـــێی باوکی نـەبوو پـێی بـێــتــە کــایە
بەجـــەوهـەری خـــۆی وای لە ئـێـمـە کـرد
ئەم خـــەڵکە هەمــــوو لـەبەری ئەمـــرد
بەحـیلم و عـەقل و دڵسـۆزی و ئیشفـاق
نیــفـاقی عـیــراق بوو بەئیـتـتـیـفـاق
بەعـــــەزم و تەدبیـــر کـــارێکی نـواند
لە پـەنجـــەی پڵنگ ســـەر ئازادی ســاند
لام وایـە تـا ڕۆژ ئـەگـــــــەرێتـــــــەوە
مـــــــەدح و مــــــاتەمی نـابڕێتـــــــەوە
تـازە عـــــیـــــــراقی کـــــۆن ژیـایەوە
درێغـــا خـــۆی تیـــا نەحـــەســـایەوە
ناگــا کـۆچی کـرد ئـەولادی حـوســەین
تا دەمـــرین ئەبی یادی خـــێــری کـــەین
خـۆی حــووری بەهەشت هـاونشـینی بێ
ڕووحـی نیگەهـبــان جـــێنشـــینی بێ

یەکــە تەئریخــە و هیــوام پێــیــەتی
مـەلیک وەک مـەلەک بەهەشت جـێـیـەتی

ئەم شیعرە وێنەی سۆزێکی تێدایە بەرامبەر ئەو بنەماڵەیە. لەو کاتەی پیرەمێرد ئەم شیعرەی نووسیوە (١٩٣٣) ڕای گشتی نیشتمانپەروەرانی کورد بەجۆرێکی دیکە بووە، مەلیک و ڕژێمی مەلیکییان خۆش نەویستووە، لەبەرئەوە لەم چەشنە شیعرانەدا پیرەمێرد لە ڕێزی ڕای گشتی چۆتە دەرەوە. ئەمە وەکو مەسەلەی جەنگی دووەمی گێتی نییە، کە ڕای گشتیی ئەو کاتە لەگەڵ ئەڵمان بوو کەچی ڕاستییەکەش ئەوە بوو ژێرکەوتنی ئەڵمان لە چاکە و بەرژەوەندی هەموو مرۆڤایەتی بوو، بەڵام پیرەمێردیش ئازادە لەوەی چۆن بیر دەکاتەوە بەمەرجێ جوانکاری لە بەرهەمی ئەدەبیدا هەبێ.

پیرەمێرد چەند ئەڵقەیێکی لە زنجیرە شیعری ستایش بۆ مەلیک غازی (١٩١٢ – ١٩٣٩) هۆنیوەتەوە، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

یاخوا عیراقمان جێی شانازی بێ
بەشـمـان بەغـازی سـەرفـرازی بێ
ئەو نەسلی پاک و ئـێمە نەوەی چاک
پێکەوە بژین لە عـــالـەم بێ باک

لە شیعرێکی دیکەیدا پیرەمێرد پیرۆزبایی لە مەلیک غازی دەکا بەهۆی لە دایک بوونی فەیسەڵی دووەمی کوڕی (١٩٣٥ – ١٩٥٨) لە شیعرەکەدا دەڵێ:

چاوەڕوونی بۆ تۆ ئەی شاهی غازی
بەپـێی پیـــــرۆزی نەوەت بـنـازی
جـێی باوکت بەتۆ ئەدرەوشـێتـەوە
ئینشـەڵڵا جـێی تۆش پڕ ئەبێتـەوە

لە خۆشی و ناخۆشیدا پیرەمێرد بنەماڵەی مەلیکی عیراقی لە بیر نەکردووە. لە ساڵی ١٩٣٩ لە باڵەخانەی زوهور لە بەغدا مەلیک غازی بەهۆی تامپۆنی ئۆتۆمۆبیل کۆتایی بەژیانی هاتووە. شاعیر بۆ ئەم کارەساتە وتوویەتی:

ئەمـــڕۆ ڕۆ ڕۆیـە و شـین و مـــاتەمـــە
قـوبـبـەی نیلگوون خـومـخـانەی غـەمـە
بـەهـار ڕوو زەردە ڕەنـگـی وەرەمـــــــە
هـەور بۆمـان ئەگری هێشـتا هـەر کـەمـە
تـازە نەمـــامـــان ســــەر لە گـــەڵایـە
تـازە نـەمـــاممـان ســــەر لـە گـــڵایـە
دونیـا گـەرم بوو وادەی سـێـبـەر هـات
سـێـبـەری ئێـمـە ڕووی کـردە نـەهـات
ئەو ڕۆیی بـۆ خـۆی جـێگای بـەهـەشـتـە
ئـێـمـە کـەوتینە شـەڕی کـە نیـشـتـە
دونیـــا خـــراپ بـوو تـا هـات ئـەگـــۆڕا
جـێی چاکـان نەمـا مـەگـەر لە گـۆڕا

لە دوا جاردا پیرەمێرد بەشیعر پێشوازییێکی گەرم لە عەبدولئیلاهی وەسی مەلیک فـەیسـەڵی دووەم دەکـا. لە سـاڵی ١٩٤٥ پێش جـەژنی قـوربان عـەبدولئـیـلاه بەگەشتێکی ڕەسمی دەچێتە سلێمانی. پیرەمێرد بەم ڕەنگە پیرۆزبایی پێشکێش دەکا بۆ سەردانەکەی شاری سلێمانی:

جـــەژنی قـــوربانـە و بـەرە جـــەژنانـە
قـــــودوومـی وەسـی بـوو بـەجــــەژنانـە
کـــە بـەنـووهـاشـم بـۆ عـــیـــراق هـاتن
کـورد پێشـیـان کـەوتن بۆ بـەخـێـرهـاتن
ئەم جـاری دواییش بۆ مـەلیک فـەیسـەڵ
دیسـان کـورد ڕووحی خـۆی کـردە قـەبەل
بـەســـــــەلابـەتی دینـەوە ئـێــــــرە
بۆ فـــیـــداکـــاری ســـەیـــدان فـــێـــرە
ئەخـــلاقـــمـــان وەکـــو جـــێگامـــان بەرزە
پەیمان وەک ئیـــمـــان لـە لامـــان فـــەرزە

پیــشــەی مــەردیمان بەجێ و بـەجـێـیـە
خوا خسـتوینیە سـەر ئەم خـولق و ڕێیە

لەمەدا ڕاستییێکمان بۆ دەردەکەوێ، ئەم شیعرانەی پیرەمێرد ئەگەرچی وا هەست دەکــرێ لە دەروونێکی پڕ لـە ســۆزەوە هەڵقــوڵاون بەڵام لـە ڕووی هونـەرییــەوە خاسیەتەکانی بەرهەمی شیعری بەرزیان تێدا نییە، بۆ شاعیرێکی گەورەی وەکو پیرەمێرد جێی شانازی نییە. ئەمە و پێویستە بۆ مێژوو ئەو ڕاستییە بخرێتە بەرچاو عـەبدولئـیلاه جێی ڕێز لێنان نەبوو لـە لایەن زۆربەی هەرە زۆری خـەڵکی عیراق بەکــورد و عـەرەب و هەموو توێژەکانی ناو کۆمەڵ.

پیرەمێرد و نەورۆز

پیرەمێرد بایەخێکی زۆری بەجـەژنی نەورۆز داوە بەنووسین و کردەوە، شـیعر و وتاری لەم بابەتەوە کەم نییە. لە بەرەجـەژنانی هەمـوو نەورۆزێک شـیعری داناوە، وتاری نـووســیــوە تەنیــا لـە ڕۆژنامــەی «ژین» بـڵاوی نەکــردۆتـەوە، هەندێکیــان کـەوتوونەتە ســەر لاپەڕەکـانی گـۆواری «گـەلاوێژ»یش. بەناوبانگترین سـروودی نەورۆزی ئەو شـیعرەیە کـە لە سـاڵی ١٩٤٨ چڕیویەتی، لەو شـیعرەدا پیرەمـێرد دەڵێ:

ئـەم ڕۆژی ســـــــاڵـی تازەیـە نـەورۆزە هـاتـەوە
جــەژنێـکی کـۆنی کـوردە بـەخـۆشی و بەهـاتەوە
چەن سـاڵ گـوڵی ئێـمـە پێ پەست بـوو تاکـو پار
هـەر خــوێنی لاوەکـان بوو گـوڵی ئاڵی نەوبـەهار
ئەو ڕەنگە سـوورە بوو کە لە ئاسۆی بـڵندی کورد
مــــژدەی بەیانـی بۆ گــــەلی دوور و نـزیک ئەبرد
نەورۆز بوو ئاگـرێکی وەهـای خــسـتـە جـەرگـەوە
لاوان بەعـەشق ئەچوون بەبەرەو پیـری مـەرگـەوە
ئـەوا ڕۆژ هــەڵات لــە بــەنـدەنــی بــەرزی وڵاتـەوە
خوێنی شەهیدە بەڕەنگی شەفەق شەوق ئەداتەوە

تا ئێستە ڕووی نەداوە لە تەئریخی میللەتا
قەڵغانی گوللە سنگی کچان بێ لە هەڵمەتا
پێی ناوێ بۆ شەهیدی وەتەن شیوەن و گرین
نامرن ئەوانە وا لە دڵی میللەتا ئەژین

وا ڕێک کەوتووە جەژنی نەورۆز لە ساڵی ١٩٤٢ لەگەڵ جەژنی مەولوودی پێغەمبەرا تێکەڵ ببێ. بۆ ئەم ڕێکەوتە پیرەمێرد دەڵێ:

ڕەبیعی عەرەب نەوبەهاری کورد
دەست لە ملانیان لە نەورۆزا کرد
جەژنی مەولوودی پێغەمبەرمانە
وا مەولوودمان کرد بەنەورۆزانە
ئەم دوو جەژنەمان کەوا یەک کەوتن
ڕێی ڕێکەوتنە خوا یەکی خستن
ئاگری نەورۆزمان کە کرایەوە
بەو ئاگرە ئاگری شەڕ کوژایەوە
ئاگری نەورۆزمان لە هیتلەر بەردا
خۆڵی مردوومان بێژا بەسەردا
کە خۆڵی مردووی کرا بەسەردا
دەستی لە یەخەی شەڕ و گەڕ بەردا
کە هیتلەر نەما غوولی یابانی
زۆری نامێنێ بۆ مل شکانی

ئەم شیعرە جوانەی پیرەمێرد لە ڕووی هونەرییەوە دوو دیاردەی کۆمەڵایەتی – سیاسی پێکاوە، یەکەمیان دۆستایەتی کورد و عەرەب لە بەیەک گەیشتنی جەژنەکانی نەورۆز و لە دایک بوونی پێغەمبەردا دەبینێ بەو مانایەی پێغەمبەر عەرەبە و ئێمە کوردین؛ دووەمیان جەنگی دووەمی گێتی لە جەنگەیدا بوو، هێشتا کۆتایی نەهاتبوو، کەچی پیرەمێرد مژدەی سەرکەوتنی سوێندخۆران و لەناوبردنی

هیتلەر بەخەڵکی کورد دەگەیەنێ.

جگە لەم سروودانە پیرەمێرد لە بابەت نەورۆزەوە شیعری دیکەی نووسیوە:

١- نەشیدەی زانستی بۆ نەورۆز (١٩٣٦).

٢- بەهار و نەورۆز (١٩٤٤).

٣- نەورۆزنامەی نەسرین و پەروین.

٤- نەورۆزی ١٩٤٩ «مژدە بێ ساڵ گەڕایەوە». ئەم سرووده چەند جارێک بەدەسکارییەوە بڵاوکراوەتەوە.

شیعری عەرووزی کلاسیکی

پیرەمێرد

پیرەمێرد هەردوو جۆرە کێش و قافیەی شیعری عەرووزی کلاسیکی بەکار هێناوە. کێشی عەرووزی یەکێتیی قافیە، ئەمەیان لای ئەو کەمە، لەگەڵ ئەوەی مەرجی سەرەکیی شیعری کلاسیکیشە، بەڵام ئەوەی دیکەیان کێشی عەرووزی جووت قافیە (مەسنەوی) ئەم بابەتەی یەکجار زۆرە. ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە ئەم جۆرە سیستێمە بەزۆری لە شیعری کلاسیکیدا بۆ چیرۆکی شیعری (داستان، مەلحەمە) بەکار دەهێنرێ و لە غەزەل و قەسیدەدا باو نەبووە.

پیرەمێرد لە غەزەلێکیدا دەڵێ:

پەچەت لادە لە ڕوو بنواڕە وەی حەشری حەسرەتکار
لە حەشرا ترسی ئاگر لێرە شەوقی ئاگری ڕوخسار
کە بێیتە باغەوە ئاگر دەخەیتە جەرگی گوڵ ئەوسا
پەڕەی گوڵ دەبنە پەروانە بەدەورتدا وەکو پەرگار
کە دەنگی تۆم لە گوێ بێ وەک غەرامافۆن ڕەگی ڕووحم
وەری دەگرێ و شەوی تەنیایی دیسان بۆم دەکا تیکرار
کە شانەم دا لە ڕیشم بۆنی عەتری لێ دەهات زانیم
کە شانەیش وەک خەیاڵم جارێ ڕێی کەوتبووە زولفی یار
بەبێ جیسمی جەمال ئاوێنە عەکسی ناگرێ هەر من
ئەوا ئاوێنەیی دڵ عەکسی تۆ ئەنوێنێ جاروبار

کـە من تۆم بـێ ئیـتـر بەسـمـە هەمـوو دونـیـا لە لام پەشـمـە
لە هەشت باغچەی بەهەشتم چی من و ژوورێکی چوار دیوار
هـەوام نـاوێ هـوام دێـنـێ لـە تـەنـهـــــا دوورم و تـەنـهـــــا
بەمـە مـونیـس بەتەنهـا ئینس بەتەسـحـیف ئاتـەشـە زینهـار

پیرەمێرد لەم شیعرەدا وەک شاعیرێکی کلاسیکی شارەزا خۆی دەنوێنێ. وشە و تەعبیر و وێنەی داهێنراوی هەیە، پارێزگاری مەرجە کۆنەکانی شیعری کلاسیکی کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا تازەیی پێوە دیارە کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا وتراوە، بەتایبەتی کە وشەی «گرامافۆن»ی خستۆتە ناو شیعرەکەیەوە.

لە شیـعرێکی ڕەندی دیکەیدا پیرەمێـرد مـاتەمنامـەیێک بۆ جـوانەمـەرگ بوونی خـوشکێکی ئەحـمـەد بەگی تۆفـیق بەگی داناوە لە سـاڵی ١٩٣٢ بەنـاوی «شـیـوەنی نەونەمامێک» لە شیعرەکەدا دەڵێ:

وا بەکوڵ ئەگریم لەگەڵ تۆ هەوری سووری بەهمەنی
من بەوەی گوڵ کەوتە ژێر گڵ تۆ بەوەی گوڵ پێکەنی
تازە گــوڵ بۆ تۆ بوو ئەم چەندانە ســەیرانم ئەکــرد
تۆ بەجێت هێشـتین گوڵسـتـان بـوو بەچاهی بێژەنی
دایکی خـاک وەک دایکێ بیگرە باوەش ئـازاری مەدە
جــێگەکــەی تاریکە وا ترســا لە خــەودا ڕاچەنی
دوێنێ نـەورۆزم بـەبەژنـی نـەوگــوڵانـی ئاڵ ئـەکــرد
دەوری دەوران دەورەمی ئـەمــڕۆ بەبەرگی شین تـەنی
نیـــوە بـەیتی دوایـی ڕۆژی ڕۆیـنـی ئـەو دەردەخـــا
من ئـەزانم سـێــبــەری تووبـایە بـۆ ئەو نیــشــتــەنی

لەم شیـعـرەدا پیرەمێرد مـەرجەکانی ڕوخسـاری و ڕووکـەشییـەکانی شـیـعری عـەرووزی کـلاسـیکی بـەکـار هێنـاوە، لە ناوەرۆکـدا وەسـفی سـروشت و بەهار و نەورۆزی لە بیر نـەچۆتەوە وەک بەڵگەی لاویەتی، هەروەهـا هەوری سـوور و لافـاوی بەکار هێنـاوە بۆ ئەو ماڵاواییـە ناوەختیـیە. سـاڵی مردنی ئەو کیژەشی بەحسێبی ڕۆژژمێری هیجری دیار کردووە.

لە دیوانی پیرەمێرد شیعری عەرووزی جووت قافیە (مەسنەوی) زۆرە، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

ئەوا ڕووم کردە تۆ ئەی دایکی موشفیق بیست و پێنج ساڵە
لە غوروبەت دا بەیادی تۆ دەژیم خوا شاهیدی حاڵە
بەیانی دا نەسیم لای تۆوە هات بۆنی وەتەن پێوە
ئەوا نووسرایەوە پیرانەسەر عومرم لەسەر نوێوە
ئەڵێن نەفحەی حەیاتی پێوەیە بادی بەهار وایە
بەسرووەی بای وەتەن ماوم بەهار و بای لە لام بایە
ترەن جووڵایەوە وا کەوتە ڕێ باوەڕ بەخۆم ناکەم
خەوە یاخود خەیاڵ یا ڕاستە ئەم حاڵی فەرەحناکەم
هەوای تەختی سلێمانی هەیە بادی ترەن با بێ
بلا بابێ لە شەهبا بێ لە فەیحا بێ لە زەورا بێ
بەچاوما بێ ئەگەر تۆزێک لە تۆزی بای سلێمانی
کە نووری تووڕە توورێک ناهێنێ سورمەی سلێمانی
کە با بۆنی گوڵێکی کانیبا بێنێ لە لام وایە
تەلای کەیخوسرەوی وەک گەنجی باداوەر هەمووی بایە
گزنگی خۆر ئەداتە بەفرەکەی شاخی عومەر گودروون
بریقەی خۆشترە لای من لە دوڕ و گەوهەری قاروون
بەئاواتی ئەخوازن خەڵک تەعامی مائیدەی عیسا
هەمووی حەڵوا گەزۆیێک ناهێنێ دەستم کەوێ ئێستا
شەماڵ دێنێتە گوێم دەنگی مناڵانی قوتابخانە
نەشیدی مللیان لاهووتییە قووتی دڵ و گیانە
هیوام پێیانە ئەم دەستە کوڕانە مەشخەڵێ هەڵکەن
لە تاریکی نەزانیندا بەزانستی وەتەن دەرکەن

پیرەمێرد ئەم شیعرەی لە کاتی گەڕانەوەی لە تورکیاوە بۆ نیشتمان لە ساڵی

١٩٢٤دا وتووه. شـیـعـرەکـە نوقـوم بووه لە نـاو یادگـار و بیـرەوەری پڕ لە سـۆزی شـاعیـر بەرامـبـەر بەنـیـشـتـمـان. وەک خـۆی دەڵێ سـەفـەرەکـەی بەهۆی «ترەن» یا «ترێن»ەوە بـووە کـە مـانـای شـەمـەندەفـەر دەگـەیەنێ. لە شـیـعـرەکـەدا یادی ئەو ئاوەدانیـانە دەکـاتەوە کە لە ڕێگەی گەڕانەوە بەناویاندا تێدەپەڕی. ناوی نازناوی مێژوویی شارەکان دەبا، وەک شەهبا (حـەڵەب) و فەیحا (دیمەشق، شام) و زەورا (بەغـدا). جگە لـەمـانـە سـەردەسـتـەی شـاران بەلای شـاعـیـرەوە سلێـمـانی و دەوروبەریەتـی چونکە مـەڵبـەندی لە دایک بوونیـەتی لە دوای بیـست و پێنج سـاڵ دووره ولاتی دەگەڕێتەوە ئەوێ. لە شیعرەکەدا ناوی هەندێ شوێن دەور دەکاتەوە وەک کانی بای سەیرانگای شاری سلێمانی و شاخی پیرەمەگروونی پاسەوانی هەمیشەیی شار.

لە لیریکێکی دیکەیدا پیرەمێرد ناوەرۆکی تازە دەخاتە قالبی شیعری کۆنەوە:

ئەی کـچـینە وەرنە مـەکـتـەب ئێـوە تـەسکینی دڵن
زینـەتی باغ و تـەرەقـقین ڕەونـەقی دەسـتـەی گـوڵن
تازە ئێـمـە تێگەیشـتـووین دایکی چاکی خـوێندەوار
نەسلی وا دێنیـتە مـەیدان قـەومـەکـەی پێ بێـتە کار
ژن خـەریکی ژینی پیـاوە نەک خـەریکی بەرد و دار
تەربییەی مێشکی مناڵی بۆ وەتەن بێ و جان نیسار
خـۆزگە من ببـمـە درەخـتێ بۆ قـوتابخـانەی کـچـان
ئەو کـچـانـەی وا دەخـوێنن ببـمـە سـێبـەر بۆ ئەوان
هەر کـچـانی خـوێندەوارە مـیللەتی پێ سـەرکـەوێ
تەربـیـیـەی منداڵ هیـوایە پێـشـڕەویمان بەرکـەوێ
ڕۆژهەڵاتیش ڕۆژی هـەڵدێ خـوێندنی کچ هـاتە ناو
جەهلە تاریکەشەوی کورد خوێندنیش تیشکی هەتاو

ئەم شیعرە یەکێکە لە شیعرە زۆرەکانی پیرەمێرد هانی کچان دەدا بۆ خوێندن. بابەتەکە وەک بەرگریکردن لە مافی ژنان ناوەرۆکێکی تازەیە لە شیعری کوردیدا، بەڵام پیرەمـێرد لە قـاڵبی کـۆنی عـەرووزی دایڕشـتـووە لەسـەر بەحـری ڕەمـەلی

هەشتی مەحزووف و قافیەی مەسنەوی. ئەم جۆرە شیعرە لە مودێلە تازەکانی شیعری نوێی کوردی بوو لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا.

هەر لەسەر ئەم بەحرە عەرووزییە پیرەمێرد لیریکێکی دیکەی هەیە:

بای خەزان غونچەی خزاند و دڕکی پیر هەر مایەوە
گێژە هەرچی خۆی ئەخاتە گێژی ئەم دنیایەوە
دادی ئایینمان لە دەست مەی نۆشی و ڕەشپۆشییە
هەش بەسەر ئەو جەژنە وا سەرخۆشی یا سەرخۆشییە
قژ ڕنین و پرچ برین بوو ماتەمی جاران کە ئێستا قژ نەما
پیرێژن ما مووی بڕووتێنێتەوە و بیدا بە با
زولف کە ڕووی داپۆشییایە بانگ و هاواریان ئەکرد
خەڵکە مانگ گیرا لە تەپڵ و دومەڵەک دەن دەست و برد
ئێستە زولف بڕرا سفووری مانگە ڕووپۆشی نەما
داغە هێلانەی دڵان شێواوە بێ بێنە بۆنی سەبا
بێتو شەو تۆ بێیتە لام ڕۆژی چرام پێویست نییە
تۆ وەرە و بمناسە پێشەی من چرا وەک ژێ نییە
هەر کەسە هاواری چاوی پیس ئەکا و من چاوی جوان
بەندی جەرگی وا بڕیووم نیمە یادی نیشتمان
ئەم گرۆگالانە شێوە شیعری کۆن ئێستە کەمە
هەوڵی سەربەرزی گەلت بێ زولف و ڕوو گوێی لێ مە

لەم لیریکە جوانەدا پیرەمێرد ڕەوشتی سروشت لەگەڵ خوو و کردەوەی ئادەمزاد بەراوورد دەکا بەهەناسەیێکی ڕەشبینانەی دوور لە گەشبینی. هەروەها هەوڵ دەدا شیعرەکە لە ناو بازنەی ئاسۆیێکی دانایانە و فەلسەفییانە بخاتە ڕوو.

***

حاجی تۆفیق کوڕی مەحموود ئاغای کوڕی هەمزە ئاغای مەسرەف، ناسراو بەنازناوی «پیرەمێرد» گێتییێکی پڕ لە ڕووداوی نهێنی و داهێنانی ئەدەبی بەرزە.

ئەگەر تەمەنی درێژی بەسەر قۆناغەکانی ژیانیدا دابەش بکرێ، قۆناغی یەکەمی نیشتمان (سلێمانی) و قۆناغی دووەمی دەرەوەی نیشتمان لە وڵاتی سوڵتانی عوسمانی و قۆناغی سێیەمی دیسانەوە نیشتمان، هەریەکەیان دەوروبەری چارەکە سەدەیێکی بەردەکەوێ.

پیرەمێرد لە سلێمانییەوە کە چووە ئەستەمووڵ رۆشنبیر بوو، زمانانی کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبی دەزانی. لە وڵاتی بێگانە وەکو خۆی دەڵێ تاقیکردنەوەی تازەی هەبوو. خوێندنی لە مەکتەبی حوقووق و بەڕێوەبردنی ئاواییەکانی دەوروبەری ئەستەمووڵ لە دیوی ئاسیا وەک قایمەقام و موتەسەریف. هەروەها پێوەندی بەڕۆژنامەگەرییەوە هەبوو. چەند وتارێکی بۆ ڕۆژنامەی «ژین»ی ئەستەمووڵ نووسیوە. لە هەندێ ڕۆژنامە و کۆوارە تورکی و فارسییەکاندا وتاری بڵاوکردۆتەوە، بەڵام لە ژیانی ئەوێی فێری هیچ زمانێکی ئەوروپایی نەبووە.

پیرەمێرد کە گەڕایەوە بۆ نیشتمان ئەو پسپۆڕییەی هەیبوو وەکو خۆی دەڵێ لە زانینی حوقووق و قانوون و پراکتیکی بەڕێوەبردنی شار و ئاواییان، هەمووی خستە پشتگوێ و هیچ سوودێکی بۆ نیشتمان نەبوو. ئەو کاتە هەموو عیراق بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی پێویستی زۆریان بەزانست و زانیاری پیرەمێرد هەبوو وەک پسپۆڕێک لە بەڕێوەبردنی کاروباری حوکوومەت و شارەزایی لە قانوون، کەچی پیرەمێرد بەو پراکتیکە کەمەی لە ڕۆژنامەگەریدا هەیبوو بڕیاری دا لە مەیدانی چاپەمەنی کار بکا و هەموو قۆناغی دوایی ژیانی کە چارەکە سەدەیێک بوو تەرخان بکا بۆ ڕۆژنامەگەریەتی و خەریکی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەکانی «ژیان» و «ژین» بێ لەگەڵ چاپکردنی کۆمەڵێک کتێب و نامیلکەی خۆی و خەڵکانی دیکە.

لەو ماوەیەدا تاقیکردنەوەی بۆ نووسینی بەرهەمە ئەدەبییەکانی لە شیعر و پەخشان هەمووی هەڵڕشت. پیرەمێردی شاعیر و نووسەری چارەکی دووەمی سەدەی بیستەم لە سەرەتای ژیانیەوە تا ساڵی ١٩٢٥ بەرهەمێکی وای نەبوو بیکا بەشاعیرێکی بەدیمەن و دیار. بەڵام لە دواییدا بوو بەشاعیرێک هەموو قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی دەور کردەوە، لە هەموو بابەتەکانی شیعری هەبوو. وەک شیعری عەرووزی و یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) و شیعری سیلابی خۆماڵی. وەستایانە هەردوو شێوازی تێکەڵ بەیەکتری کرد. نموونەی زۆربەی بابەتە شیعرییەکانی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە هەیە. سەرچاوەی ئەدەبی مىللیی

سـەر زار (فۆلكلۆر) كـانگای ئیلهامـی شـیعری پیرەمـێرد بووە. هەندێ جار لەگەڵ ئەدەبی نووسراو تێكەڵ بەیەكتری كردوون.

پیرەمێرد گەمـەی هونەری زۆرە لە ڕەوانبێژی شیعری عـەرووزی و خۆمـاڵی، لە بەكارهێنانی وشەی كۆن و تازەی كوردی، وشەی فەرهەنگی شار و دێهات، وشـەی بێگانەی نەتەوە دراوسـێكان و زمـانانی مـیللەتانی ئەوروپا تا گـەیشـتـۆتە ئەوەی شیعری بێ نوختە بڵێ.

ئەم شـاعـیـرەمـان یەكـێكە لـەو نووسـەرانـەی بەشـداریـیـان لە پەرەسـەندن و پێشكەوتنی پـەخـشـانی كـوردیدا كـردووە. بەرهـەمی پەخـشـانی كـەم نیـیـە. لە نووسینیدا شێوازی شیعرییە. بەرهەمی لە شیعر و پەخشاندا سەر بەچەند ڕێباز و بزووتنەوە و قـوتـابخـانەیێكی ئەدەبیـیـە، ئەگەر شـاعـیرانی دیكە هـەریەكـەیان لە خانەیێكدا دابنرێن، پیرەمێرد لە چەند خانەیێك جێی دەبێتەوە.

برێك لەو بەرهـەمـە شـیعرییـانەی خراونـەتە پاڵ پیرەمـێرد هـی خـۆی نییە، بەڵام بایی ئەوەنـدەی هـەیە وەك شـاعـیـرێكی گـەورە لـە ناو شـاعـیـرانی نـیـوەی یەكـەمی سەدەی بیستەم بكەوێتە بەرچاو.

مستەفا شەوقی

بەشی حەوتەم

مستەفا شەوقی

١٨٦٥ - ١٩٣٢

لەوێ ئەوڕۆ بەبێ تۆ دەردەدارە دایکی سەرشینت
بەبێ تۆ دەسگیرانت فاتە چاوجوان دیدە گریانە
ئەوێ مولْکی قەدیم و مەوتینی ئەجدادی پێشووتە
بە مەردی مەیڕووخێنە چون حەریمی مولْکی بابانە

ژیانی شاعیر

مستەفا کوڕی قازی لەتیف لە بنەماڵەی قازییانی موکریانە. لەم خێزانەدا قازی محەمەدی ناودار هەڵکەوتووە. مستەفا لە تەمەنی گەورەیی و ژیانی ئەستەمووڵیدا لەقەبی «شەوقی» بۆ خۆی هەڵبژاردووە، دەسنیشانکردنی ئەم لەقەبە کاریگەری دەستووری عوسمانی پێوە دیارە. لە دواییدا لە ناو خەڵکی بەمستەفا شەوقی ناسراوە.

مستەفا بەپێی ئەو سەرچاوانەی لە بەردەستدان لە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٥ لە سابڵاغ (مەهاباد) لە دایک بووە. بەمنداڵی خوێندنی لە قوتابخانە و حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر. هێشتا مێردمنداڵ یا لاو بووە لە کەسوکاری تۆراوە، مەڵبەندی ژیانی بەجێ هێشتووە و ڕووی کردۆتە ئەستەمووڵ و لەوێ لەقەبی «شەوقی» بۆ خۆی هەڵبژاردووە. پێشتر بەقازی ناسرا بوو، لەگەڵ ئەوەشدا وازی لە لەقەبی «قازی زادە» نەهێنا و لە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی لەگەڵ «مستەفا شەوقی» هەردووکیانی بەکار دەهێنا.

ئەو ڕۆژانەی مستەفا شەوقی لە ئەستەمووڵ بووە، جەوادی قازی خزمی لە

ئەڵمانیا ژیاوە. لە کاتی خۆیدا کە ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسی ئەڵمان ئۆسکارمان بۆ کۆکردنەوەی تێکستی ئەدەبی میللی چووبوو بۆ موکریان لە ڕێگەی گەڕانەوەدا بۆ وڵاتی خۆی جەوادی قازی لەگەڵ خۆیدا بردبوو. لەوێ خوێندنی بەرزی تەواو کردبوو. ئینجا مستەفا شەوقی بەهۆی ئەم خزمەیەوە ڕێی بۆ خۆش دەبێ و ڕوو دەکاتە ئەڵمانیا. لەوێ خوێندنی زانستگایی لە زانستیی پزیشکیدا تەواو دەکا و دەبێ بەدوکتۆر مستەفا شەوقی و دەگەڕێتەوە ئەستەمووڵ.

لە تەک کار و پیشەی خۆی کە پزیشکی بووە، لە نزیکەوە سەرقاڵی سیاسەت و پارتییایەتی بووە لە ناو بزووتنەوەی کوردایەتی ئەو سەردەمەی لاوانی کورد لە ئەستەمووڵ. مستەفا شەوقی بەشداری لە زۆربەی کۆمەڵەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتی قوتابیان و خەڵکی دیکەی کردووە، لەوانە «کۆمەڵەی هیڤی» (١٩١٢)، «کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان» (١٩١٨ - ١٩١٩)، «کۆمەڵەی خۆیبوون» (١٩٢٧). لە ساڵی ١٩٢٩ کۆمەڵەی خۆیبوون مستەفا شەوقی ناردووە بۆ سابڵاغ (مەهاباد) بۆ پڕوپاگەندەکردن و دامەزراندنی لقی خۆیبوون لەو وڵاتەدا. ماوەیێک لەوێ ماوەتەوە و خەریکی کاری سیاسی و پیشەیی خۆی پزیشکی بووە. لە دوای سێ ساڵ گەڕاوەتەوە ئەستەمووڵ و لە دەوروبەری ساڵی ١٩٣٢ کۆچی دوایی کردووە.

مستەفا شەوقیی ڕۆشنبیر و نووسەر

مستەفا شەوقی یەکەمین کوردێکی کوردستانی ئێرانە چارەنووس بردوویەتییە ناو کۆمەڵی تورکی عوسمانی. لەوێ لەگەڵ کوردانی هاونەژادی تێکەڵ بووە. بەخۆی و کۆڵێک خاسیەت و خوو و ڕەوشتی نەتەوەیی کوردانی ئێران چۆتە ناو ئەم کۆمەڵە تازەیەوە لە ئەستەمووڵ. ئەگەر لە هەموو شتێکدا لە تورکە عوسمانییەکان دوور بووبێ لە کوردە عوسمانییەکانی ئەستەمووڵ و ناوچە کوردییەکانی عوسمانی نزیک بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییێکی کەم هەر هەبووە. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی ببێ بەنموونەی کوردێک مەدەنییەتی لە هەردوو لا کوردی عوسمانی و ئێرانی هەڵێنجاوە. جگە لەوە دەوری باڵیۆزی بینیوە لە نێوان ئەم دوو بەشە کوردانەدا بەتایبەتی کە سێ ساڵ لە مەڵبەندی خۆی ماوەتەوە بۆ ئەوەی لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لە سابڵاغ (مەهاباد) بکاتەوە.

مستەفا شەوقی لە زۆربەی کۆمەڵە سیاسییەکانی کوردی عوسمانی و لە پاشانا تورکیا چالاکی نواندووە. لە کۆوارەکانیاندا شاعیر و نووسەرێکی بەرچاو بووە، شیعر و وتاری ئەدەبی و کۆمەڵایەتی بڵاو کردۆتەوە، بەتایبەتی لە «ژین» (ئەستەمووڵ ١٩١٨ – ١٩١٩) و «کوردستان» (ئەستەمووڵ ١٩١٩).

وەک پزیشکێک شاعیر بووە بەنموونەی ڕۆشنبیری کورد بەحسێبی ئەوروپاییان. لەو کاتەی ئەم پزیشکە سیاسەتی کردووە لە پێناوی کوردایەتی دەستی لە داهێنانی ئەدەبی بووە بەشیعر و پەخشانەوە. بەمە وەک نووسەرێکی هاوچەرخ دەکەوێتە بەرچاو چونکە تاقیکردنەوەکانی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردی ئێران و کوردی عوسمانی و شاری ئەستەمووڵ و کۆمەڵی ئەڵمان بوون.

شیعری مستەفا شەوقی

تا ئێستا بایی دیوانێک شیعری ئەم شاعیرەمان لە بەردەستدا نییە. ئەو شیعرە کەمەی لە ناوەوەیە لە ڕووی کێشەوە لە قاڵبی بەحری عەرووز نەچوونەتە دەرەوە، یەکێتیی قافیەیان تێدایە. بەپێی بابەت و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی بەرهەمی ئەم شاعیرە لە چوارچێوەی غەزەل و قەسیدە نەچوونەتە دەرەوە، زۆربەیان قەسیدەن ژمارەی دێڕەکانیان لە دوازدە زیاترە و کەمیان غەزەلن ژمارەی دێڕەکانیان لە دوازدە کەمترە. هونەرەکانی دیکەی وەک پێنجین و موستەزاد و چوارین و هی دیکە لە شیعریدا بەرچاو ناکەون. ئەو شیعرانەی لە ڕۆژنامەکانی کوردی لە ئەستەمووڵ لە ساڵانی ١٩١٨ – ١٩١٩ بڵاوکراونەتەوە تا ئێستا لە دیوانێکدا چاپ نەکراون.

شیعری مستەفا شەوقی لە ڕووی ڕوخسارەوە بەرتەسک و دیاری کراوە، هەروەها لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە تەنیا لە دڵداری دەدوێن و بەگیانی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی موتروبە کراون، واتە ناوەرۆکیان مەبەسی دڵداری و سیاسییە، بەڵام هەردوو مەبەسی تێک ترنجاندووە بەجۆرێک یەکێتییێکی بتەوی لە نێوانیاندا دروست کردووە، لە یەکتری جیا نابنەوە. بینین و خاسیەتەکانی شیعری ڕۆمانتیکی ئەوروپا لە شیعری مستەفا شەوقی ڕوون و ئاشکرایە. بەشێوەیێک چێژ و خەیاڵی ئەوروپایی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە ڕەسەنایەتی ئەو شیعرەی پاراستووە. لە مەسەلەی کێش و قافیەدا بەڕاستی ئەدگارە قەومییە

کوردەوارییەکە پشتگوێ نەخراوە.

مەسەلەیێکی دیکەی گرنگ لە بەرهەمی مستەفا شەوقیدا فەرهەنگی شیعرە. وشە و تەعبیری شاعیر پێوەندییان بەزمانی شیعری و زمانی ستانداردی ناوچەی موکریان و زمانی شیعری تورکی سەردەمی ژیانی شاعیر لە ئەستەمووڵدا هەیە. بەم جۆرە شیعری ڕەنگدانەوەی فەرهەنگی زمانی شیعری ناوچەی موکریان و بزووتنەوەی شیعری نوێی عوسمانی بوو. بێ گومان ئەمەیان لە ژێر کاریگەری ڕۆمانتیکی ئەوروپا دروست بووە و کۆواری «سەروەتی فونوون = ثروت فنون» مەیدانی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی نوێخوازانی تورک بوو. ئیتر هەندێ لە شیعری مستەفا شەوقی وەک لاسایی شیعری عوسمانی دەکەونە بەرچاو، ئەوەی شاعیرانی ماوەی هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم لە کوردستانی باشوور نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران ناویان نابوو «شیعری لاسایی عوسمانی».

پەخشانی مستەفا شەوقی

شیعری مستەفا شەوقی بەقەوارە کەمە، وتاری پەخشانی ئەدەبی و سیاسی و کۆمەڵایەتی کەمترە. زۆربەیان لە «هەتاوی کورد» (ئەستەمووڵ ١٩١٣) و لە «ژین» (ئەستەمووڵ ١٩١٨ – ١٩١٩) بڵاوکراونەتەوە.

پەخشانی ئەم شاعیرە شیعرییانەیە، هەندێ وێنەی ئەم بابەتە پەخشانانەی وەک «شیعری پەخشانی» یا «پەخشانە شیعر» دەکەونە بەرچاو. بۆ بەڵگە نموونەی ئەم جۆرە پەخشانانە لەم باسەدا دەخرێنە بەرگوێی خوێنەر.

نموونەی شیعری مستەفا شەوقی

١

بەناوی «هاواری دایکێ» مستەفا شەوقی شیعرێکی هۆنیوەتەوە، لە پێشانا پێشەکییێکی پەخشانی قانگدراو بەهەناسەی ڕۆمانتیزمی بۆ شیعرەکە نووسیوە. ئەم کردەوەیە لە هەندێ شیعری تازەی عوسمانیدا دەبینرێ. نووسەر لە پەخشانەکەیدا دەڵێ:

«سبەینێکی زوو، هەوا سارد و ڕۆژ تازە سەری هێنابووە دەرێ. گوندێکی ڕووخاو لە دوورەوە، سەحرایێکی واسیع دەنێویدا، شەقامە ڕێیێک بۆ لای

ڕۆژئاوایێ دەڕۆیی. لە قەراغ ڕێگایێکی چۆمێ بەخوڕ دەهات. ڕووی سەحرا بەگیای شین کراسێکی مەخمەری لەبەر کردبوو. لەوێ کوردێکی جوان هەیکەل بەخەوالّوویی ڕاکشا بوو. لەسەر سەری بەسیمایێکی ماتەمداری و بەجەبینی ئەسیلی دەردەدار ژنێکی کوردی پیر بە ئەو مەقامانە خەریک بوو کە لە خەوی هەلّستێنێ».

ئینجا مستەفا شەوقی لە شیعرەکەیدا دەلّێ:

لە تەئسیری فسوونی ڕۆژی تابان عالەمی شۆری
مەگەر تۆ چاوەکانم میری کوردان هێشتا مەخمووری
لە ناو بالنجی خەو ساتێ هەلّێنە سەر تەماشاکە
لە مێرگولّان دەخوێنن بولبولی شەیدا بەڕەنجووری
بەهار هات و وەنەشئەی بای وەعدەیە عومرم تەماشاکە
لەبەر مالّی وەسیعی مولّکی بابت دەنگی سەمتووری
سەدای هات و نەهاتە و دەنگی زەنگولّ قۆڕی کاروانە
کە یارت کۆچی کرد و دەستەداوێن هێشتە مەهجووری
چلۆن سەبری دەکەی گەر یاری تۆ بدزن لە مالّی تۆ
لە نێو بێگانەکان تەشهیر بکەن نێو بەندی بەر مووری
ئەگەرچی سەبری سیس وەک برایمۆکی وەبن مابووی
کرێوە بەفری زستانی تەواو عومری بەسەر بووری
وەکی باپیرە گەورەت حیفزی نامووست لەسەر شەرتە
کە دایکت پیر و خوشکت مرد و مالّت چوو لە خاپووری
بەمسکینی مەلّێ دەستم بەزنجیری سەخت بەستراوە
کە ئەو زنجیرە وەهمە و دەپسێنێ چونکە پڕ زووری
بەلّێ زنجیری دەستت جەهل و غەفلەت بوو ڕەقیبی تۆ
بەئەفسوون بەستی قۆلّت چونکە زانی مەست و مەسحووری
ئەویستا تا لە یێنجەی ڕۆژهەلّات تاو هەلّات ڕابە!
بەئازایی نەجات دە دەستی بەستراووت کە مەغدووری

سـەلاحی کـاری تۆ سـەعیـە و ئەمـەل بابی نیگەبانت
بەڕووناکی چرای عـەزمت بڕۆ بۆ شـاری شـاپووری
دە ژینێ حـەقـقی خـۆت سـابیت بکە بۆ یار و ئەغیـاران
بەدەسـتر بسـترە فرمـێسکی (شـەوقی) و چاوی بێ نووری
بەبێ تۆ کـەلهـوڕ و سـۆران و مـوکـری و مـولکی بـابان زار
لە کـیـژی بەخـتـیـاری چونکە مـەسـتی ئەورۆ لێت تۆری

مستەفا شەوقی بەخەیاڵ دیمەنێکی کوردستانی دروست کردووە. لایێکی جوانە دیمەنی ڕاستی سروشتی ئەو ولآتە ڕەنگینەیە، لایەکەی دیکەی وێران و ڕووخاوە لە گـوندێکدا بەدی دەکرێ. لاوێک لە ناو ئەم سروشـتـەدا خـەوی لێ کـەوتووە. ئەمـەیان میللـەتی کوردە، لەو لاوە پیرێژنێک دەبینرێ ئەمـەیان دایکی کوردستانە، بەم شیعرە پڕ لە سۆز و وێنەی ڕەوانبێژییە کە ئامـۆژگارییێکی دانایانەیە شاعیر بەزمانی کوردستانەوە لە کوردی دەگەیەنێ.

٢

شاعیر لە قەسیدەیێکی درێژ بەناوی «تەحەسسوری جەوانی و تەرانەیی وەتەن» داستانێکی شیعری دروست کردووە وەکو خۆی دەڵێ ئاهی قووڵ دەکێشێ بۆ ڕۆژگارانی لاویەتی و سروود بۆ نیشتمان دەچڕێ. شیعرەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس و حیرمانە
تەمـاشـاکـە شـەپۆل ئەورۆ چلۆن سـەرڕێژی چاوانە
عەجەب تۆفان دەرە حیسسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قـەلبی پڕ خـرۆش ئەسـرینی چاوم لەعلی روممانە
دە ئافـاقی ئەمـەل ئەورۆ سـەرابە وەسـڵی تۆ دوورە
لە بۆیە فـەلسـەفـەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسـانە
جـەوانی و نەشـئـە وو شـەوقی حـەیاتم بێ تۆ بەربادە
بەهار ڕابرد و هاوین هات و پاییز وەختی زستـانە

خولاسەی مەقسەدی من زولفی کاڵ بوو بۆیە لێم گێژە
سەراپا فیکر و حیسسم میسلی زولفی خاوی جانانە
لە شریان و وەریدی جیسمی فانی من وەکو خوێن
مەلالی چاوی مەخمموورت دەکا دەوران و سەیرانە
بەڵێ حەللاجم و ئەورۆ ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگم
بەسەودای تۆوە مەستم چونکە چاوت داویە پەیمانە
ئەسیری حوسنی تۆ چۆن موعکیسولئەنواری لاهووتە
لە تاریکی ووجوود و کونجی ناسووت ڕۆژی تابانە

شاعیر ئامۆژگارییە داناییەکانی بۆ کەسێک دەگێڕێتەوە، ئەو کەسە یەکێک نییە، بەڵکو ڕەمزی دوو شتە، نیشتمان و دلبەر. ئەو خۆشەویستەش بەڕاستی بوونی نییە، شاعیر دروستی کردووە، هەردوو خۆشەویستی شاعیر لە ناو یەکتریدا تواونەتەوە و بوون بەیەک.

مستەفا شەوقی هەڵوێستێکی سۆفیزمیانەی دروست کردووە، خۆشەویستی گەیاندۆتە پلەی کردگار، پەنای بۆ مەنسووری هەلاج بردووە کەی دەگاتە ئەو ئامانجەی عەودالیەتی! ئەگەر بەحسێبی ڕووداو بێ قەت نایگاتێ. دەبێ ڕەشبینی شاعیر گەیشتبێتە ئەو ڕادەیەی ئەویش ناگاتە کردگارەکەی خۆی کە سەربەستیی ئەو نیشتمانەیە و لە پەیکەری ئەو دلبەرە نازەنینەدا دەیبینێ!

شاعیر لە قەسیدەکەیدا بەردەوام دەبێ:

چرای فیکرم لەوێ دایم دەکاتن ئیقتیباسی نوور
میسالی پیری مەیخۆران لە جامی لەعلی مەیخانە
لە سەحرای مێرغوزاری عالەمی ئەرواحی عیللیین
شەهێن شەه بوو خەیاڵی فیکری سەربازم تاقانە
موحیتەی من فەلەک بوو ئەوجی قودسییەت نیشانی دڵ
مونەززەه بووم لە پابەندی فسوونی جیسم و خومخانە
کە تەقدیری ئەزەل وا هات ئەسیری چاوی جادووت بم
دە سجنی تەبعی چواران ڕووحی پاکم بەندی زیندانە

چلۆن تـەبعی بەشـەر مـەخلووتی خـاکی پاکی تینت بوو

هـوبـووتـی کـــردووە فـــیکر و ڕوحـم هـاتـە هـێـــلانـە

لە نێـو دونیـایی خـاڵی هەڵبـژاردەی پاشی تەدقـیـقـە

لە جـەرگـەی ئاسـیـادا مـەئمـەن و مـەئوایی شـاهـانە

چەمەن شین و سەمەن خۆشبین و دایم مەستی ئەزهارە

بەشـاخ و داخ و چۆم و کـانیـەکـان سـەر تاقی ئێرانە

شـاعیر بەلەش لە وڵاتی بێگانەیە، لە دەرەوەی نیشـتمان، لە ئەسـتەمووڵە، بەڵام بەگیان لە نیشـتمانە. وەرە وردە داناییـیە سۆفیـزمییـەکانی دەمێک لەگەڵ ئەوە (دلبەر)، دەمێکی دیکە لەگەڵ ئەوێیە (کوردستـان). ئەم نیشتمانە لە ئاسیایە، مەڵبەندی شاهانە، بەسروشت گوڵ و شاخ و داخ و کانی جۆگەلەکانی جوانترین بەشێکی ئێرانە. بێ گومان مەبەسی شاعیر لە ئێران زاراوەی جوگرافییە، ئێرانی کۆن، خاکێکی پان و بەرینی باشووری زەریای خەزەر و تورکستان (وڵاتی تۆران) کە ئێستاکە هەموو ئێران و ئەفغانستان و پاکستـان و هەموو کوردستـانی گەورە دەگرێتەوە. مەبەس لە زاراوەی ئێران فارس نییە.

مستەفا شەوقی بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

لـەوێ دایم دەنۆشـی بادەیی ســەودا ســـبـــەینان زوو

بەپیـاڵەی چاوی نێرگس بولبـولی ئاشـوفـتـە جـەررانە

لەوێ تێراو دەبێ خولیای جوانی و ڕووحی غـەمگینان

ئوفـــوولی ئـەرغـــەوانی ڕۆژووی پاش مـــانگی تـابانـە

لە خـاکی پاکی وی لانکە لە بۆ ئیـسـقـانی باپیـرمـان

لەســـەر قـــەبری جـــەوانان دیدەیی شـللێـرە گــریـانە

تەماشـای هەر قەدی داری مەکە ئەوڕۆ بەگیان سـەختی

کــە ئەو شــینایە یادگــاری قــەدیمی دایکی کــوردانە

لـەوێ ئەوڕۆ بـەبێ تۆ دەردەدارە دایکی ســـەرشـــینت

بەبێ تۆ دەسگیـرانت فـاتە چاو جـوان دیدە گـریـانە

ئەویٚ مـولٚکی قـەدیم و مـەوتینی ئەجـدادی پێـشـووتە
بەمـەردی مـەیرووخـێنە چون حـەریمی مـولٚکی بابانە
بەعیلم و مـەعریفـەت تێـراو بکە فـیکری جـەوانیت تا
دەگەڵ (شـەوقی) بەجووتە موتـتەفیق بن مـەرد و مەردانە

لەویٚ لە کوردستان گیانی غەمگینمان دەحەسێتەوە، گۆڕی باب و باپیران و لاوانمان لەوێیە، یادگاری دایکی نیشتمان لەوێیە. ئینجا شاعیر بۆ خۆی دەلاوێنێتەوە و دەڵێ: لەویٚ لەبەر دووری تۆ دایک دەردەدارە، فـاتە (فـاتمە)ی دەسگیـرانی چاو جـوان فرمێسک لە چاویدا قەتیس ماوە. ئەویٚ مالّی قـەدیمی تۆیە، نیشـتمانی باپیرانی پێشووتە، ڕەمزی بابانە، بەزانست و زانیاری نەبیٚ پێش ناکەویٚ.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا مستەفا شەوقی یادی نیشتمان دەکاتەوە:

خـەمـڵـیـوە لەسـەر قـەبری جـەوانـان گـوڵ و لاڵە
یـا سـووریـی خـوێنە کـە بەڵێ ڕەنگەکی ئاڵە
پێش تابیشی خورشیدی فەلەک وەختی بەهاران
وەک چاو لـە فـرمـێـسکی منە قـەترەیی ژاڵە
ئەی بـادی سـەبا هەسـتـە گـوزەرکـە بەوەتەندا
پەخـشـان بکە سـەر ئەرزی وەتەن بۆنی گـوڵاڵە
با بێت و بەتـەئسـیـری فـسـوونی نەفـەسـی تۆ
وەک غـونچـە بپشکویٚ دەمی ئەو کـوردە کـەلاڵە
با بێت و سـبـەینان ئەلەم دەردی شـەوی هـەجـر
بێژی کـە لەویٚ پاش خـەوی مـە مـەحـزی وەبالە
قەهری فەلەک و جەوری ڕەقیب و ستەمی دۆست
سـەر نـاسـیـیـەیی پڕ شکەنی کـرد بە قـەبالە
چارەت نـیـیـە ئەورۆکـە ئەتۆ دەسـتـە شکاوی
بەدمـەسـتـیی مـەی بوو کـە شکا جـام و پیـاڵە

(شـــەوقی) وەرە لەو غـوربەتـە مــائیل بەوەتـەن بە
بێ خـاکـی وەتەن عـیـززەتـی تۆ مـەحـزی خـەیاڵە
بەو کـاکـۆڵـی ڕەش ڕەنگە کـەوا وەزی فـیـراقــە
با ڕام بـێ لە بۆت فـەزڵ و هونـەر چونکە حـەڵاڵە

ئەم شیـعرە لە دەروونێکی هەڵقرچاوی دوور لە نیشـتمـان هاتۆتە دەرێ. بزووتنەوەی سـروشت بۆ دڵشکاوی و غـەم و پەژارەی دوور وڵاتی بەکـار هاتووە. گـوڵ لەسـەر گـۆڕی لاوان شـین بووە، دڵۆپی خـوناو فـرمـێسکی چاوە. ئەوجـا شـاعـیـر دیمەن وەردەگێڕێ، لە ڕەشـبینییەوە، دەیکا بەگەشـبینی. لە دواییشدا مـەبەس و ئارەزووی مستەفا شـەوقی لەم شیـعرەدا لـەوە دەردەکەوێ کە بەخۆی دەڵێ: لە ئاوارەیی خۆت ڕزگار بکە و بگەڕێوە نیشتمان، لە ئەستەمووڵەوە بۆ سابڵاغ (مەهاباد).

٤

لە ناو بەرهەمی ئەدەبی مستەفا شەوقی شیعری غەزەل ئاسایی بەدەگمەن بەرچاو دەکەوێ، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

بـۆچ دەناڵێنـی لەســـەر لێــووت لە بۆچ بـار کـــەوتووە
لەشکری زولفت کــە خــاو و کــاڵە بـۆچ ڕووی گــرتووە
ئاهـی تۆ وەک بای ســمـووم بـوو هات و قـەلبی دادڕیم
ئەی فـەلەک گـڕ پـێت کـەوێ ئەوجـارە بۆچ وەت کـردووە
چەندە مـەحبووبە لەسەر ئەندامی سـەرووت جلکی ڕەش
تۆ بەفـرمـێسکی خـوێن بەو ڕەنگە ڕووت بۆ شـوشـتـووە
ڕەنگی تۆ خــۆ زەردە زولفت کـاڵە قـامــەت مـامــەشـی
یا لـە نێــو پایتـــەخـتـی ڕۆمـی ســوێسنـە و پشکووتووە
چاوەکــانت کـەیلی فـرمــێـسکە لە تـیـژی مـاتـەمـان
مـیسلی شیـعرای ئەوجی ئاسـمـانـی سیـحر دەرکـەوتووە
چارشـــەو و دەسـمـــاڵی تۆ شـــەرحـــە لە بۆ تـاریکەشـەو
من دە عـومـرم مـانگ دە نێـو تاریکەشـەو نەمـبـیسـتـووە

دەست و پەنجەت چەندە نەرمە مەرهەمی دەردی دڵە
لێم گەڕێ با ماچی کەم بەختی جەوانیم خەوتووە
لێم گەڕێ ئەورۆ بەدەسمالّی حەریر بێم بیسترم
دانەیی مرواری فرمێسکت هەتیو هەڵکەوتووە
دابنێ سەر قەلبی زارم ئەو سەرەی پڕ جۆشی خۆت
هەم بەلایلایەی دڵم بنوە زەمانی هاتووە
قەلبی (شەوقی) چون حەریمی عیشقە جێی دێرینەتە
بۆچ دەناڵێنی لەسەر لێووت لە بۆچ بار کەوتووە!

ئەم لیریکە وەسفێکی ڕووکەشی دلبەرە، ئەو یارە لە پایتەختی وڵاتی ڕۆم ئەستەموول دەژی. نازانرێ ئەو کچە جوانە کوردە یا تورکە، بەڵام ئەوەندە هەیە کە وەسفی بەژن و باڵای دەکا بەکەناچەی مامەشانی دەچوێنێ چونکە بەلای شاعیرەوە کچانی عەشیرەتی مامەشی دەوروبەری سابڵاغ (مەهاباد) لە باڵا بەرزیدا جوانترین کیژانی سەر ڕووی زەوین. وەک دیارە لەم غەزەلە ئاساییەدا کە تایبەتییە بەوەسفی جوانی دلبەر شاعیر یادی نیشتمانی خۆی هەمیشە لە دڵ و دەروونیدا پاراستووە و وەسفێکی جوانی لەمەڕ نەتەوەی خۆی لە شیعرێکدا دەربڕیوە هیچ پێوەندییێکی بەنەتەوەکەیەوە نییە.

٥

لە شیعری پێشوودا نەزانراوە دلبەری شاعیر کوردە یا بێگانەیە، کەچی لەم شیعرەدا نەژادی ئاشکرا دەکا و دەڵێ تورکە:

فیدای چاوت عەزیزم ئەورۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب گریە دڵم نادا هەوا شەوگاری تەنیایی
نەباتی قەندی لێوی تۆ دەوای بێچارەی زمانە
بەناز ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەلبی مەجرووحم
خەناوی بێ بەسووری پەنجەکانت ڕەنگ وە مەرجانە

ئەگـەرچی تۆ لە قـەوم خـوێش نیـهـاد و پاک و بێ باکی
بەڵام جـانم لە مـاڵەنگۆیە وا چەند سـاڵە مـیـهـمـانە
زمـانت چونکە نازانی بەهێـمـا شـەرحی حـاڵی کـرد
کـەبابە جـەرگی من بیـبـە هـەناسـەم بۆنی بریانە
تەبەسـسوم کـە وەدەرخـە موعـجیـزەی بۆ عـالەمی ئەوڕۆ
لە حـوقـقـە شـەکـرەزارت لێـو و لەعلت کـانی دندانە
نیـقـابی ڕووت دەبینی کون کـونە وەک قـەلبی خـوێنینم
بەڵا خـۆ شاهیـدی سیـدقە کـە مـەجرای تیـری موژگانە
دەڕێژن هـەر وەکـو زولفی سـیـاهـت مـاشـا بەربووینە
کـە قـوببـەی سـینەیی سـافت دوکـان و باغی سـێـوانە
لە سـەیرانگاهی گـوڵخـانە کـە هاتی ڕۆژی پێنج شـەمبـە
بتی مـەخـمووری چاوت شـەقـقی کرد سەد تاق و کاشانە
دڵت بـەسـتـم بەئەفـسـوون ئـەی کـچی ڕۆمی چ فـەتتـانی
مـەگـەر دایکت ئەتۆی نێـونا لە بۆ تـەلبـیس و ئەفـسـانە
وەکـو ئاهـووی خـەتا گـەرچی ئەتۆ ناڕۆی لە پێش عـاشق
خـەتایی چاوی سـەییـادە کـە بولبـول نانە هێـلانە
وە فـیکری شـار لە ژێر داری گـوڵی تەروە چەمـەن ڕۆژێک
دوو لێـــــوم بادەیی لەعـلی لەبی تـۆی بردنە پەیمـانە
مەلاحەت خەتمە سـەر تۆ گەرچی وەک نێوت لە چاو دووری
لە بۆ (شـەوقی) دوو کـوڵمی پڕ فـسـوونت تازە دیوانە

ئەم شیعرە موناجاتێکی ئاشقانەیە مستەفا شەوقی لەگەڵ کیژێکی دەکا، کورد نییە تورکە، لە دڵدارییی سەرزەمینیدا گیانی نەتەوەیی لە گۆڕێ نابێ و سۆزی مرۆڤایەتی هەست دەبزوێنێ. شاعیر داوا لەو نیگارە نازەنینە دەکا بەزەیی پێ بێتەوە چونکە گرفتاری بووە، پێی دەڵێ: ئەگەرچی بەنەژاد و بنەچە من لە ئێوە نیم، بەڵام گیانم لە ماڵی ئێوەیە و چەند ساڵە میوانم. ئینجا دەکەوێتە وەسفی ئەندام و بزووتنەوە و ناز و نیازی.

شاعیر ئەم دلبەرەی لە سەیرانگای گوڵخانە لە ئەستەمووڵ دیوە و دڵی بردووە، بەلای شاعیرەوە گێتیی جوانی بەم کیژە تورکە خەتم بووە و جوان لە دوای ئەودا نییە.

٦

لە کاتێکدا لە ساڵی ١٩١٩ مستەفا شەوقی لە شاری مووسڵ بووە یادی داگیرکردنی شاری سابڵاغ (مەهاباد)ی کردووە لە لایەن سوپای ڕووسەوە. ئەو ڕووداوە لە ناو کورداندا بە«قەتل و عامی ڕووسان لە سابڵاغێ»دا بەناوبانگە. لە بڕێکی شیعرەکەدا شاعیر دەڵێ:

وەرە تا شەرحی ئەحوالی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بەفرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری
عەلیموڵڵا لە پاش تەشریف و چوونی تۆ لە سابڵاغێ
وەتەن وێران و ماڵ سووتاوە وە کیژ بێ لاو و خوێن باری
دەنێو مێرگوڵەکاندا سووسنی زەرد و هەڵاڵەی سوور
لە باغ و باغچەکاندا بولبولی شەیدا وو پاساری
بەزوڵم و جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێک
لە بێ ڕەحمیی و دڵ سەختی بەباریان بار لە لێو باری
لە ئاغایان و ئەشراف و مەلایان کەس نەما ئەوڕۆ
لەسەر ئەنقازی ماڵیان خۆ دەخوێنێ کوند بەبێعاری
لەوەی پێش من کە دەمگوت ئەی براکان غەفلەتو بەس بێ
جەفات فەرموو وە تەعنەت دا کە (شەوقی) بۆچی بازاڕی

شاعیر لێرەدا زۆر بەنەرمی و ڕۆمانتیکییانە باس لە کارەساتی هێرشی ڕووس بۆ سەر مەهاباد دەکا. خۆی کردووە بەزمانی حاڵی نیشتمان. دەڵێ لە دوای ئاوارەبوونی تۆ وڵاتی بێ تۆیی وێران بوو. لاوان کوژران و لە دەزگیرانیان دابڕان هەتا هەتایی، کچان بەبێ دڵدار مانەوە، گوڵ و گوڵاو و بولبول و پاساری بەهاریان لێ بوو بەپاییز، خەڵکی ناو شار بەگەورە و بچووک و هەژار و دەوڵەمەندەوە لەناوچوون.

٧

بۆ کۆمەڵی «هیڤی» لە شیعرێکیدا مستەفا شەوقی دەڵێ:

هەڵستاوون جەوانانی وەتەن دیسان بەبێ باکی
لە حەسرەت دەوری کۆنە مولّکی بابیان هاتنە چالاکی
دە دڵ عەزم و لە سەرشۆڕی جەوانی و هاتوو دەخوازن
کە بڕژێنن لەسەر خاکی وەتەن خوێنیان بەسەرپاکی
بلا تێراو ببێ بەو خوێنە سوورەگوڵ لە مێرگوڵان
بەشوعلەی نووری ئوممێدیان وەتەن با بێتە ڕووناکی
وەتەن ئەی مولّکی باپیرم لە بۆچ ئەوڕۆکە ڕووخاوی
لە بۆچ جێی مەسکەنی وەحش و تویووره خاکەکەی پاکی
لە بۆچ ئەولادی تۆ یەعنی برازا و مام و جیرانم
غەمی باپیرە گەورە و خوشکە ڕۆ و باوکە خۆ دایکی
لە ژێر کابووسی جەهل و کۆتی یەخسیری دەناڵێنن
سەراپا پۆشەکی ڕەش جلکی ماتەم دەبەر پاکی
لە غوربەت لاوی کوردان بۆ نیگایی وەسڵی تۆ مەحزوون
شەو و ڕۆژ ناسرەون بۆ شەهدی شیرین ژەهرە تریاکی
لەسەر شاخی بڵند و مێرگی شینی تۆ بلا ڕابن
بەشۆری دڵ بخوێنن بولبولان ئەوڕۆ بەغەمناکی
وولات و شاری مە خۆشە بەلا حەیفە کە وێرانە
لە بۆ چاوی بەفرمێسکی جەوانان سورمەیە خاکی
زمانی کوردی شیرینە و هەواری ئێمە ڕەنگینە
بەلا چونکە هەمووومان دوژمنین زۆر سەعبە ئیدراکی
نیفاقی مە گوناهێکی عەزیمە جا ئۆبالی وی
بەگەردەن شێخ و ئاغا وو مەلا وو دەست و سیواکی
لە نێو جوانان دە پێشدا (شەوقی)ی بێچارە ویستاوە
بەنووری حوببی مەوتین دڵ فرووزە و هاتە ڕووناکی

له ڕێگای دەوری «هیوی» یەعنی ئومێد دەست بەدەست دەگرن
بەعیلم و مەعریفەت تێراو بکەین جا خاکەکەی پاکی

شاعیر ئەوە باش دەزانێ دواکەوتوویی کورد لە گێتیی تاریکستانی نەخوێندەواری بەخوێندەواری نەبێ وەرناگەڕێتە سەر گێتیی ڕووناکستانی پێشکەوتوو. کۆمەڵەی هیڤی (هیوی، هیوا) ڕێکخراوێک بوو بەناوی قوتابیانەوە لە ئەستەموول، بەڵام ناوەرۆکی تەنیا ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی نەبوو، بەڵکو لە بنج و بناوانا سیاسی بوو. لەبەرئەوە خزمەتێکی گەورەی بزووتنەوەی ڕزگاریی نەتەوەی کوردی کرد بەتایبەتی بایەخدان بەبڵاوکردنەوەی چاپەمەنی کە بووە هۆی فراوانکردنی ئاسۆی بیری لاوان و پێشخستنی زمانی کوردی.

***

مستەفا شەوقی کوردی کوڕی سابڵاغی موکریان پزیشک و ڕۆشنبیر و سیاسی و شاعیر و نووسەر بوو. لە سابڵاغ چاوی بەژیان ڕوون بوو، بەشێکی زیندەگانیی بەرایی لەوێ بردبووە سەر، ئینجا ئەستەموول و ئەڵمانیا، لە دواییدا جارێکی دیکە گەڕایەوە ئەستەموول و لەوێ نیشتەجێ بوو. باڵیۆزی کوردی ئێران بوو لە لای براکانی خۆی لە کوردانی عوسمانی و تورکیا.

ئەو شیعرە کەمەی بۆ نەتەوەکەی بەجێ هێشتووە بۆنی تایبەتیی خۆی هەیە. مستەفا شەوقی لە شیعری کلاسیکیی نالی و ڕۆمانتیکی ئەوروپایی و شیعری نوێی عوسمانی و دیالێکتی ناوچەیی (موکریانی کرمانجیی باشوور) شیعرێکی نوێی کوردی داهێناوە. ناوەرۆکی شیعری ئاساییە، وەک لیریکێکی ئەوروپاییانەی تێکەڵ بەغەزەلی شیعری ئیسلامەوی ڕۆژهەڵاتە. وێڵی دوو دیاردەی ژیانە. یەکێکیان «کچی جوانی تەواوەی ناو سروشت» ئەوی دیکەیان «کوردایەتی»، هەردووکیانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە و لیریکێکی نوێی کوردی لێ دروست کردووە. مستەفا شەوقی یەکێکە لە شاعیرە داهێنەرەکانی کورد.

بەشی هەشتەم

میرزا غەفوور

١٨٧٠ – ١٩٣٨

فــەلەک بۆ خــۆی دەنــی تەبعــە وەهــا وەزعــێکی گــێــڕاوە
بە کــوللی کــەس نیــیــە فــیکری بە چاکی لەم خــیــابانە
ســـــەباتی بۆ نیـــیـــــە پێنج و دوو ڕۆژێ لەززەتی نادا
بە کەس هەر وەک ئەبوو جەهلە لە دووی خوێنی شەهیدانە

ژیانی شاعیر

غەفوور کوڕی حاجی عومەری حاجی عەباس باپیری لە قەڵاچۆلانەوە بەخێزانەوە باری کردووە و هاتۆتە سلێمانی و لە شاری تازە نیشتەجێ بووە. غەفوور لە ساڵی ١٨٧٠ لە گەڕەکی سەرشەقام لە سلێمانی لە دایک بووە. خوێندنی سەرەتایی لە حوجرەی خواجە ئەفەندیی ناودار بردۆتە سەر. پیرەمێرد یەکێ بووە لەو شاگردانەی هاوڕێی خوێندنی سەرەتایی. قۆناغێکی زۆری لە خوێندنی حوجرە بڕیوە، بەڵام تەواوی نەکردووە، لەبەرئەوە لە پاشانا نەبووە بەمەلا و بەمیرزا ناوی دەرکردووە. ئەم ناوە بۆ ئەو خوێندەوارانە بەکار دەهێنرا کە بەرنامەی خوێندنی مەلایەتییان تەواو نەدەکرد. بەم جۆرە شاعیری دوارۆژ بەمیرزا غەفوور ناوبانگی دەرکرد. لە دواییدا «میرزا»ی کرد بەنازناوی شیعری، هەندێ جاریش «خاڵە میرزا» و «میرزا غەفوور»ی بەکار هێناوە.

لە تەمەنی لاویەتیدا لە ساڵی ١٨٩٥ کە دەوڵەتی عوسمانی تیپی سوپای حەمیدییەی دروست کرد میرزا غەفوور تێیدا بوو بەسەرباز بەپلەی باش چاوەش. بەسەربازی چوو بۆ بەغدا و ماوەیێک لەوێ مایەوە ئینجا گەڕایەوە سلێمانی و خەریکی یارمەتیدانی باوکی بوو لە کڕین و فرۆشتنی توتن. لەم کارەدا مایەوە تا

سەفەر بەرلک (جەنگی یەکەمی گێتی ١٩١٤). لە ڕەشبگیرییەکەی ئەو جەنگە بەناوی غەزاوە میرزا غەفووریان گرت و کردیان بەسەرباز لە سوپای عوسمانی و ڕەوانەی مەیدانی جەنگیان کرد لە قۆڵی (جەبهەی)میاندواو و سابڵاغ (مەهاباد). بەشداری لە جەنگی ڕووس و عوسمانی کرد تا ڕووخانی سەڵتەنەت لەوێ مایەوە ئینجا گەڕایەوە بۆ سلێمانی.

ماوەیێکی زۆر میرزا غەفوور لە پشدەر ژیاوە. بەهۆی خوێندەواری و قەڵەمبێنی کاری مووچەخۆری و سکرتێری لە کارگێڕی دەوڵەتدا کردووە. لەو سەردەمەی بابەکری سەلیم ئاغای پشدەر لە لایەن ئینگلیزەوە کرابوو بەکارگێڕی پشدەر میرزا غەفوور بەسکرتێری تایبەتی لای ئەو دامەزرا. هەروەها کە پیرۆت ئاغای پشدەریش کرا بەکارگێڕی ناحیەی مەرگە میرزا غەفوور بوو بەکاتبی ناحیە. ماوەیێکیش کاتبی کارگێڕی ماڵ (مودیری ماڵ) بووە، ئەوجا لە ئیشوکاری دەوڵەت دوور کەوتۆتەوە و دیسانەوە گەڕاوەتەوە سەر کارە کۆنەکەی خۆی و خەریکی ئاڵوێری تووتن بۆتەوە.

میرزا غەفوور یەکێک بووە لەوانەی زۆرینەی بەرهەمی شیعری خۆیان بۆ ستایشی بنەماڵەی شێخ مەحموود تەرخان کردووە. گومان لەوەدا نییە ئەو خۆشەویستییەی شاعیر بەرامبەر ئەم خانەوادەیە بووە بەڕەمز لە کاکە ئەحمەدی شێخەوە وەک شێخێکی گەورەی تەریقەتی قادری دەست پێ دەکا تا هەموو ڕەمزەکانی ئەو تەریقەتە لە شێخ عەبدولقادری گەیلانییەوە تا شێخ مارفی نۆدێ و منداڵەکانی تا دەگاتە شێخ مەحموود. ئەمانە هەموویان پیرۆزن لە لای شاعیر. هەرچی گیانی کوردایەتیشە لای میرزا غەفوور دیسانەوە پێوەندی بەشێخ مەحمموودەوە هەیە، لە پێشانا وەک دەروێشێکی نەوەی کاکە ئەحمەد و لە دواییدا وەک سیاسییێک و بوونی بەمەلیک، واتە شێخ بوو بەسەرچاوەی خوڵقاندنی بیری کوردایەتی لە ناو فیکری شاعیردا.

لە ساڵی ١٩٣٦ میرزا غەفوور بەیەکجاری لە مەرگەی پشدەرەوە گەڕاوەتەوە سلێمانی و لە ٣ی مارتی ١٩٣٨ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری میرزا غەفوور

لە ڕووی ڕوخسارەوە

دیوانی میرزا غەفوور نموونەی شیعری کلاسیکی پاراستووە، لە ڕووی ڕوخسارەوە لە چوارچێوەی ئەو جۆرە شیعرانە نەچۆتە دەرەوە. زمان و کێش و قافیە و مەرجەکانی شیعری کۆنی تا ڕادەیێک وەکو خۆیانی هێشتۆتەوە.

کێشی شیعری

لە بەحرەکانی عەرووز تەنیا پێنجیانی بەکار هێناوە لە بەحرە سووکەکانی وەکو هەزەج و ڕەمەل و خەفیف و موزاریع و ڕەجەز. زۆربەی شیعری لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەلن، دوو سێیێکیان لەسەر بەحری خەفیف و لەویش کەمتر لەسەر بەحری ڕەجەزن.

قافیەی شیعری

میرزا غەفوور دەنگە سووکەکانی ئەلفوبێی کوردی بەکار هێناوە وەکو: (ب، د، ر، ل، م، ن، وو، (ە – ــە)، ی، ێ). هەرچی دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبییە وەکو (ث، ص، ض،...) ئەمانەی لە قافیەدا بەکار نەهێناوە.

پاش قافیەی شیعری

لە پاش قافیەدا ئەو وشانەی بەکار هێناوە کە لە دەنگە سووکەکانی ئەلفوبێی کوردی پێکهاتوون، وەکو: کرد، دڵ، ناکەم، بووم، تۆم، من، بوو، وەرە، بووە، نابێ، من.

بابەتەکانی شیعری

لە شیعری میرزا غەفوور ئەم هونەرانە دەکەونە بەرچاو:

١- غەزەل: زۆربەی شیعری لەم بابەتەیە، واتە لیریکێک لە حەوت دێڕ تا دوازدە دێڕ پێکهاتووە.

٢- قەسیدە: ئەمەیان لیریکێکە لە دوازدە دێڕ زیاتر پێکهاتووە. ئەم جۆرە شیعرە لای شاعیر لە ئەوەی پێشوو کەمترە.

٣- قەسیدەی چوارین: شیعرێکە لەسەر سیستێمی کووپلە (بەند) دامەزراوە، هەر کووپلەی چوار نیوە دێڕ شیعرە لەسەر قافیەی (ا ا ا م، ب ب ب م، جـ جـ جـ م...).
٤- قەسیدەی شەشین: شیعرێکە وەکو ئەوەی پێشوو هەر کووپلەی شەش نیوە دێڕ شیعرە لەسەر قافیە (ا ا ا ا م م، ب ب ب ب م م، جـ جـ جـ جـ م م...).
٥- چوارین: کۆمەڵێک چوارینی هەیە لەسەر قافیەی ئاسایی (ا ا ب ا).
٦- تاک: چەند تاکێکیش لە دیوانیدا دەبینرێن.
٧- پێنج خشتەکی: جێ پەنجەی شاعیرە گەورەکانی کوردستانی باشوور وەکو نالی و کوردی لە شیعری میرزا غەفووردا دیارە، بەڵام شاعیرانی دیکەی وەکو مەحوی و حەمدی و ڕوشدی جێی تایبەتییان هەبووە لە ناو دڵی و چەند شیعرێکی ئەمانەی کردووە بەپێنج خشتەکی.

شیعری میرزا غەفوور
لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ئەگەر میرزا غەفوور لە ڕوخساری شیعری کوردی کلاسیکی تازەکردنەوەیێکی ئەوتۆی نەبێ، بەشی نوێکردنەوەی شیعر لە ڕووی ناوەرۆکەوە لای شاعیر زیاترە. بەشە گرنگەکانی شیعری کلاسیکی پاراستووە، تازەگەرییەکەی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی ئەو سەردەمەیە کە تێیدا ژیاوە. ئەمەشیان گیانی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەگرێتەوە. هەروەها هەندێ لایەنی ناگـزووری کۆمەلایەتی و بیرۆکراتییەتی مووچەخۆرانی میری و هەڵوێستی تورک و ئینگلیزی داگیرکەر و کار و کردەوەی خراپی دەرەبەگ و دەوڵەمەند و کاربەدەستان پیشان دەدا.

بابەت و هونەرەکانی بەرهەمی میرزا غەفوور لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەمانەن:
١- دڵداری و وەسف: زۆرینەی شیعری میرزا غەفوور لە بابەت ئەڤینی و دڵداری شێوەی کلاسیکییە. دلبەرێکی دیاریکراوی نییە، بووکی شیعری بۆ خۆی دروست نەکردووە. دلبەری ئەو هەر ئەو کچە جوانەیە بێجگە لە خۆی کەس نازانێ کێیە! لەبەرئەوە وەسفی بۆ هەموو جوانێک دەشێ.
٢- ستایش و پێداهەڵدان: شیعری لەم بابەتەی لە دەوروبەری شێخ عەبدولقادری

گەیلانی و بنەماڵەی کاک ئەحمەدی شێخ دەسووڕێتەوە تا دەگاتە شێخ مەحموود وەکو شێخ و دەروێشێکی تەریقەتی قادری و سیاسی و مەلیکی کوردستان ڕێزی لێ دەنێ.

٣- شێوەن و ماتەم: لەم جۆرە شیعرەی کەمە. شاعیر بۆ کەسانی شایانی ئەوە بن لە پاش مردن شیعری شێوەنی بۆ نووسیوون. لە بەرهەمیدا شیعری شێوەنی بەڕادانراو بەرچاو ناکەوێ. ئەوەی هەیەتی لە گیانێکی پڕ لە سۆزەوە هەڵقوڵاوە بۆ دۆست و برادەرێکی خۆشەویست.

٤- داشۆرین: ئەم شێوە شیعرەی بۆ کاربەدەستانی دەوڵەت و مووچەخۆرانی میری بەکار هێناوە. هەندێ جار سێکس بووە بەسەرچاوە بۆ مەبەسی داشۆرین و شیعرێکی دروست کردووە ئەدگاری داشۆرین و شیعری کراوەی (ئیرۆتیکی) تێدا بووە.

٥- نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و سیاسەت: ئەم جۆرە شیعرە لە سەرانسەری دیوانی شاعیر لە بەرچاوە. ڕاستە پارچە شیعری تایبەتی هەیە بۆ ئەم مەبەسە، بەڵام لە زۆربەی بابەتەکانی شیعری دیکەشیدا تارمایی ئەم مەبەسە تازانە دەبینرێ.

٦- دانایی و پەند و ئامۆژگاری: میرزا غەفوور وەکو هەندێ لە شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کورد خەریکی ئەو پەند و ئامۆژگارییانە بووە کە پێوەندییان بەبیری میتافیزیکی و فەلسەفەی کۆن و پەندی ئایینەکانی ئاسمانی و ئەوانی دیکەوە بووە. شاعیر توانیویەتی ئەو بیروبۆچوونانە بخاتە قاڵبی شیعرەوە و وێنەیێکی تری شیعری شاعیرانی پێشوو بخاتە ڕوو. بەتایبەتی لەم بابەتە شیعرەیدا شێخ عەبدولقادری گەیلانی و بنەماڵەی شێخ مەحموود قارەمانی سەرەکین.

نموونەی شیعری میرزا غەفوور

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

سەیری کە چ پڕ شۆڕش و ئەفغانە دڵی من
وەک توررەیی دڵدارە پەرێشانە دڵی من

عـالەم هـەموو مـەسرووره له سـەیران و له سەحرا
جـــەژنی مـنه شـــادیمه کـــه قـــوربانه دڵی من
نـەورۆزه بەهـاره فـــەرەح و شـــادییـــه عـــالـم
بـەزمـی مـنـه قــــوربـانـی کــــەریمانه دڵی من
بولبـول بەنـەوا هات و دەڵێ گـوڵشـــەنه جـێگەم
بـڕوانـه لـه نـاو لالـه وو ڕەیحـــــــانـه دڵی مـن
ڕەنجی عـەبەسـه هـەر کـەسێ مـایل بەچەمـەن بێ
مـــوشـتـــاقی گـوڵی عـاریزی گـــەیلانه دڵی من
با خـــۆم بکوژم هەر وەکـو فـەرهاد بەتێـــشــه
چەند خـۆشـه بڵـێن کوشـتـەیی جـانانه دڵی من
وا مەسته بەباده و مەیی گوڵڕەنگی ڕوخی دۆست
تا ڕۆژی جـــەزا ســاحـــیـبی عـــینوانه دڵی من
مـەخـمـووری شـەراب و مـەیی جـام و قـەدەحێکه
بەو نـەشـئـه لەسـەر تەخـتی سلێمـانه دڵی من
پێم خـۆشـه ئەگـەر دڵ وەکـو پەروانه بسـووتێ
چونکه له ئەزەل ئـەمـــری بەســـووتانه دڵی من
وا خـەرمـەنی عومـرم له هـەناسـەی دڵ ئەسـووتێ
تێـــفکره بناغـــەی کـــه چ وێرانه دڵی من
مـەجنوون چییـه بێ باکه له سـەحـرا وو بیـابان
ئەو چونکه ئەزەل قـیـسـمـەتی کـێوانه دڵی من
هـەرچەند له ئەزەل قیسمەتی من جەور و جەفایه
بـەو حـــاڵەوه ئوممێـــدی بەغـــوفـــرانه دڵی من
سـائیل له دەری بارەگـەهی ئەحـمـەده (مـیـرزا)
لەو سـاوه شـوکـور هـەر وەکـو سـوڵتـانه دڵی من

لەم شیعره ڕەوان و پڕ له زەمزەمەیەدا شاعیر هەندێ ڕەمز کۆ دەکاتەوه لەوانەیه نزیکایەتییان لەگەڵ مانای شیعرەکەدا نەبێ، بەڵام گیانێکی تازەیان لەبەر دەکا و

لەگەڵ یەکترییان دەگونجێنێ. ئەو دەیەوێ بڵێ هەموو کەس شاد و گوشادن ئەو نەبێ، کەچی هەندێ جار لێی تێک دەچێ، بەڵام ڕیتم دەگاتە فریای و گوێی پێش بیر کاری خۆی دەکا.

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ئەی موسوڵمانان عیلاجێکم بکەن شەیدایە دڵ
کوشتەیی خاڵی سیاه و پەرچەمی تاتایە دڵ
والەوو سەرگەشتەوو حەیرانم وەکو مەجنوون لە چۆڵ
عاشقی خاڵ و خەت و ڕوخساری مەهـ سیمایە دڵ
عیززەتی نەفس و حەیاتم بۆ نەماوە زەررەیێ
مەست و مەدهۆش و زەدەی تیری موژەی لەیلایە دڵ
چی لە گوڵشەن داوە هەر کەس فیکر و هۆشێکی ببێ
مایلی گوڵدەستەیی شاهی جیهان ئارایە دڵ
گەشت و گوڵزاری جیهان بێ سوودە عەیش و لەززەتی
بەستەیی بەند و کەمەندی موشفیقی مەولایە دڵ
ئارەزوو ناکەم مەتاع و ماڵی دونیای دوون پەرست
مایلی بادە و سوراحی و بادەیی سەهبایە دڵ
شین و فەریادی سبەینانی هەدەر چوو عەندەلیب
خاڵە (میرزا)ش جانفیدایی کۆی شەهی بەغدایە دڵ

لە شیعری یەکەمدا میرزا غەفوور دوودڵ بوو، ڕستەی «دڵی من»ی کردبووە بەپاش قافیە و قارەمانی لیریکەکەی، بەڵام لەم شیعرەدا ئارەزووی ئەوەی کردووە خۆی وەکو دەروێشێک پیشان بدا لەوانەی تەریقەت لە خزمەت شەریعەت دادەنێن، لەبەرئەوە خەریکی کردگار و شەرابی یەزدانییە و هەمیشە شای بەغدا (شێخ عەبدولقادری گەیلانی) لە دڵ و دەروونی دایە لە بیری ناچێتەوە.

میرزا غەفوور شیعرێکی تایبەتی هەیە لەوەسفی بەهار، تێیدا دەڵێ:

بە بولبول مژدە بێ فەسڵی بەهارە
بە سەییادان کە وەختی کەو بووارە

به قـومـریش هەم بەشـارەت بـێ لەمـەولا
لە پـای سـەروا سـەدای شـینـی هەزارە
ئەسـەف بۆ حـاڵەتی عـاشق لەبەرچی
بەهـار و پاییـز و زسـتـان خـومـارە
بەعـوشـشـاقـان بڵـێن بـا بەس بناڵن
زەمـانەی عـیـشـرەت و بۆس و کـەنارە
لە سـایەی ڕەحـمـەت و لوتفی ئیـلاهی
کـەژ و کـێو دەشت و سـەحـرا لالە زارە
لـە سـۆزی ناتـەبایی هـۆز ئـەگـەرچی
دەروونم وەک تـەنـووری پـڕ لـە نـارە
لە خۆشـی فەسڵ و خۆشی وەسڵی یاران
کـەلامی خـاڵە (مـیـرزا) زەڕنیگارە

لەم شـیـعـرە بەهارییـەدا لە پێشـانا شـاعـیـر قـەشـەنگی لە باڵندە دەنگخـۆش و جوانەکاندا دیوە، وەک بولبول و کەو و قومری و هەزار (هـەزار ڕاستـە و «هوزار» هەڵەیە، نـاوی بولبـولێکە بەهـەزار ئاواز دەخـوێنی)، ئینجـا گـوڵ و گـوڵاڵە. بەهەناسەیێکی ئایینیانە لە دڵداری سەرزەمینی یا عیشقی مەجازی دەدوێ.

میرزا غەفوور شیعرێکی ڕوشدی کردووە بەپێنج خشتەکی، تیایدا دەڵێ:

ئەی شـاعـیـری سـەحـحـار لە عـالەم بەنیـهـانی
تۆی مـەرهـەمـی ڕێشی جـیگەر و ئافـەتی جـانی
خۆش لەهجـە وو شیرین سوخەن و غونچە دەهانی
(مـایەی فـەرەحی ڕووح و دڵ و بـاعـیـسی مـانی
غـیلمـانی بەهەشـتی گـوڵی گـوڵزاری جـینانی)
وەک کـۆتری یاهوو دەگـەڕێی بێ سـەر و سـامـان
قـومری سـیفـەت و سایەهوما کـەبکی خـەرامـان
(نووری) لە فـیراقت هەمـوو دەم زار و غـەزەلخوان
(مومتـاز و جـەلابەخشی لە ناو کۆمـەڵی خووبان
سـاحـیب هونەر و جـەوهـەری وەک تیـغی دەبانی)

وەک نافـــەیی تاتار لەگـــەڵ بادی ســـەبا دێت
یا عـەتری هەناسـەی نەفـەسی یارە لە کـوێ دێت
ئاهـوو ڕەووشی بەسـیـە هـەتاکـەی چ قـەدەر بێت
(وەختی کە لە من سڵ دەکەی و غەمزە بەری دێت
بیـعـەینی دەڵێی ئاسکەکـەی دەشـتی مـەقـانی)
ســـەرمـــایەیی جـــان و دڵی بێـــواری منی تۆ
بۆ نەقـــدی حـــەیاتم کـــە خـــریداری منی تۆ
ســـەرکـــردەیی خـــووبانیی و ســـالاری منی تۆ
(لوقـمـانی دڵی خـەسـتـە وو بیـمـاری منی تۆ
دەرمـانی هەمـوو دەردی عـەسـای پیـر و جـەوانی)
بێـچـارە کـەسـێکم نیـیـە کـەس بێ بەدەلیلم
مـیحنەت زەدە وو خـەسـتـە پەرێشـان و عـەلیلم
هـاتوومـــە دەخـــالەت لە دەسی تۆوە دەخـــیلم
(خـاکی قـــەدەمت ســـورمـــەیە بۆ چاری زەلیلم
بۆ ئـاگـــری عـــەشـــقی دڵی من ئاوی ڕەوانی)
ئاشـــفـتـــە دڵی شـــور و خـــەیاڵی نەفـەسی تۆم
تۆ مـەعدەنی شـەهد و شـەکری من مەگـەسی تۆم
تۆ گوڵبـونی بیسـتـانیی و منی خار و خـەسی تۆم
(کـــوژراوی دەمی خـــەنجـــەری بۆرانی دەمی تۆم
قـوربـان ئەوە مـــەعلوومـــە چ حـاجـــەت بەبەیانی)
بێ بەرگ و نـەوا مـــامـــەوە ئـاخـــر چ دەقـــەومێ
بێ ڕوویی دڵ ئارامـــــەوە ئاخـــر چ دەقـــەومێ
عـــەیشـێکی کــە دیم دامــەوە ئاخـر چ دەقـــەومێ
(بێ نەشـئـە ئەوا مـــامـــەوە ئاخـــر چ دەقـــەومێ
ســـاقی قـــەدەحێ بێنە لەگـــەڵ مـــاچی لە بانی)

مـــژدەم بدەنـێ وەعـــدەیـی دیداری قـــەریبـــە
دڵ لـەتلـەتە ئـاوارە وو مـــوحـــتـــاجی تـەبیـــبـــە
هـەرچەنـدە کە عـاشق غـەم و هیـجرانی نەسـیبـە
(ڕەحـــمێ بکە بەم عـــاشـــقـــە بێ چارە غـــەریبـــە
کـەڵکی نیـیـە ڕەحـمت کـە نەمـا وەخت و زمـانی)
بۆ دەفـعـی شـــەرەر سـینـە لەبەر بـادی ســەبا دەی
دوگـمـــەت بتـــرازێنـە کـــە عـــومـــرم بەفـــەنا دەی
ئـەجـــرێکی عـــەزیمە گـــەر ئەتۆ لەم ڕقـــە لادەی
(مـــەڕوانـەرە دووری ئـەگـــەر ئەو پـەرچەمـــە لادەی
کـــوڵم و ڕوخی تـۆ ڕۆژە ئـەکـا شـــوعلە فـــشـــانی)
مـــوددێکە ئـەمن مـــونتـــەزیری ڕەهـگوزەری تۆم
ئـاوارە جـــــــــــەلایـی وەتـەن و دەربـەدەری تـۆم
زوننار و کـەمـەر بەستـەیی حـەلقەی کـەمـەری تۆم
(لەو ڕۆژەوە مـەحـــرووميی فـەزای خـاکی دەری تۆم
پێم خـۆش نییە گەر بمخـەنە سەر تەختی کـەیانی)
بەینێکە لـە ئیـــقلیـــمی غـــەمـــا وەک کـــەیە ڕوشـــدی
بێ عەیش و تەرەب بەربەت و نەی بێ مـەیە ڕوشدی
مـــەعلوومـــە هـەوایێکی لەســـەردا هەیە ڕوشـــدی
(حـەیران و پەرێشـانە سـەراسـیـمـەیە «ڕوشـدی»
ئێـــســـتـــەش لە خـــەیاڵی نـەچووە بەزمـی لەبانی)

ڕوشدی یەکێکە لە شـاعیرە گومناوەکان یا کەم ناسراوەکان. ناوی مـحـەمەد کوڕی قادر ئـاغـای عەدلە خـانە. هاوچەرخی مـیرزا غەفوور و نووری شێخ سـاڵح بووە. لە تەمەنی لاویدا کۆچی دوایی کردووە. لە شیعرە پێنج خشتەکییەکەدا شـاعیر ناوی نووری شـێخ سالحی هێناوە. کارێکی ئاسـاییە شاعیـران لە سـەردەمی ژیانیـاندا هـەواڵی یەکتری بزانن و هـەندێکیان لە یەکترییەوە نزیک و هـاوڕێی یەکتری بن.

غەزەلەکەی ڕوشدی موناجاتێکە لەگەڵ دلبـەرە خۆشـەویستەکەیدا لە هـەستێکەوە

هەڵقوڵاوە گەرم و بزێوە لە کاتێکدا دیاردەیێکی جوان دەبینێ، هەڵوێست دەگۆڕێ لە «وەستانەوە» دەیکا بە«بزووتنەوە». شاعیر هەموو کەرەستە ئاساییەکانی بەکار هێناوە بۆ داتاشینی پەیکەری ئەم غەزەلە. هونەر هی ڕوشدییە ئیلهامی داوەتە میرزا غەفوور، بێ گومان ئەویش لە نیوە دێڕە زیادەکانی خۆیدا لە ڕووی هونەرییەوە گەیشتۆتە ڕادەی غەزەلەکەی ڕوشدی.

٢

لە شیعرێکی ستایش و پێدا هەڵداندا شاعیر دەڵێ:

ڕەفیقان ئێوە نازانن لەبەرچی شاد و خۆشنوودم
بیحەمدیللا کە مەحسووب و غولامی شێخ مەحموودم
ئەگەرچی خۆ لە سایەی لوتفی باری و جەددی کاک ئەحمەد
ئەمن نیمە لە دونیادا بەکەس ئومێد و مەقسوودم
بەسووئی زەن مەڵێن بۆ خاتری جیفە و تەمەع وایە
بەقوربانی دەکەم سەر جوملە ماڵ و جوود و مەوجوودم
زەمانێکە بەجیددی بوومە پابۆسی سەگی گەیلان
ئەویش لەو نەسلەیی زاتێکە حوببی ڕەببی مەعبوودم
بەشارەت کوا لەوە خۆشتر لە زومرەی ڕێزە خوارانم
لە خۆشیدا چلۆن نەمرم لە مەحسووبانی مەعدوودم
وەرن ئێوەش لە دڵ دەرکەن خەیاڵی پووچی دونیایی
نیهایەت بێ سەمەر دەڕوا بەزایع عومری مەفقوودم
چ خۆشە فرسەتم بێ بۆ زیارەت بچمە خزمەتیان
جەنابی غەوسی گەیلانی و مەلیک مەحموود ئەوە سوودم

شێخ مەحموود و باب و باپیرانی تا دەگەنە کاکە ئەحمەدی شێخ و شێخ مارفی نۆدێ لەگەڵ مورشیدی گەورە تەریقەتی قادری شێخی گەیلانی هەموو شتێک بوون بۆ میرزا غەفوور. ئەگەر لە ئەدەبی کوردیدا بۆ شاعیرێک بگەڕێین و ناوی «شاعیری دەربار»ی پێ ببەخشین بێ گومان باڵندەکە لەسەر سەری میرزا غەفوور

دەنیشێتەوە. شێخ مەحموود هەموو ئەو مەرجانەی تێدا هەبوو شاعیری دەرباری هەبێ، وەکو مورشیدی تەریقەتی دەروێشی و سیاسی و شۆڕشگێڕ و مەلیک، لە دواییدا شێخ خۆشی شاعیر بوو.

ئەم لیریکەی میرزا غەفوور نموونەیێکە لە ڕووی هونەرییەوە بۆ ئەو شیعرانەی بەتایبەتی دایناون ستایشی بنەماڵەی کاک ئەحمەدی شێخیان تێدا کراوە.

٣

لە شیعرێکی ماتەمیندا میرزا غەفوور شیوەن بۆ شەهیدبوونی ئیسماعیل خانی شکاک (سمکۆ) دەکا:

خوداوەندا بەزایەع چوو ئەوەند وەخت و زەمانم بوو
ئەزەل جەور و جەفا و میحنەت ڕەفیقی میهرەبانم بوو
بەنەوعێ بەختی بەدبەختم لە وادی میحنەتا وێڵە
سەراسیمە و پەرێشانم نە ڕۆژ و وەخت و ئانم بوو
چ حاڵی نیم لەم ئەحواڵە بەتەنیا هەر منی مەزلووم
سەروسەودای خەیاڵاتی گەلێ لالە ڕوخانم بوو
کە چوو بەختی مەلیک مەحموود لەسەر تەختی سلێمانی
ئومێدێکم بەسمکۆ بوو ئەویش مایەی غەمانم بوو
لە وەختێکی کە خۆی ناسی لە دوژمن بوو بەشێرپەنجە
لە هەر قیسمەی وولاتمدا حەقیقەت پشتیوانم بوو
لەگژ ڕۆم و عەجەم هەڵچوو لە ڕووی ئینگلیز و رووس وەستا
بەحەق ئەو بۆ حەقی میللەت کە ڕۆڵەی بێ ووچانم بوو
لە وەختێکی کە دوور کەوتووم لە دیداری جەمالی یار
سەرم کێوی دەماوەندە تەم و غەم باری شانم بوو
ئەوە سەرچاوەیی چاوم لە خوێندا سەددی دەربەندە
کەوا ڕۆیی لە پێش چاوم ئەوی ڕووحی ڕەوانم بوو
بەخۆڕایی نییە قومری دەناڵێنێ لە گوڵشەندا
ئەویش مەزلوومە بێچارە و دەڵێ سەروی ڕەوانم بوو

چریکەی بولبولی مسکین نەما گوڵشەن تەهی بوو گوڵ
لە وادی حەسرەتا ماوە دەڵێ غونچەی گوڵانم بوو
هەتا ڕۆژی قیامەت من دەبێ هەر خاک بەسەرداکەم
بڵێم سەردار و سالاری جەمیعی کوردەکانم بوو
بەجێ ماوم لە پشدەردا ئەنیسم میحنەت و دەردە
زەمانە ڕەنگ و ڕووی زەردە عەدوی وەک ئاسمانم بوو
دەسا حەقمە ئەگەر گوێچکەی فەلەک پڕ کەم لە ئەفغانم
کە ساڵی هیجرەتی (سمکۆ پەناهم تاکە خانم) بوو
بەپوشتی گەر (ڕەزا) کوشتی وەلێ ئەو ڕەنگە ئەو ڕشتی
ئەمێنی تا ئەبەد (میرزا) بلێ ئەو جاویدانم بوو

شیعرێکی ڕەندە بە ئەسرینی خوێناوی ئاو دراوە. شاعیر لە دڵێکی ناسکی پڕ لە سۆز و میهرەبانی ئاه و هەناسەی گەرم هەڵدەکێشێ بۆ قارەمانێکی میللی چەکی هەڵگرتووە و داوای مافی کورد دەکا. لە پێش ئەودا شاعیر بەتەمای مەلیک مەحموود بوو، بەڵام ئەم لە گێتی دەرچوو و بە بەهەشت شاد بوو، سمکۆ بوو بەجێگری مەحموود کەچی ڕۆژگار ئەویشی لە کورد سەندەوە.

سمکۆ قارەمانێکی ئازا بوو لە ڕووی دوژمنانی کوردا وەستا: ڕۆم (تورک)، عەجەم، ئینگلیز و ڕووس. تاوانی کوشتنی کەوتە سەر ڕەزا شای پەهلەوی بەنامەردی کوشتی. شاعیر شیعرەکەی بەڕستەی (سمکۆ پەناهم تاکە خانم) کۆتایی پێ دێنێ. بەحسێبی ئەبجەد ڕستەکە دەکاتە ساڵی ١٣٤٩ هیجری بەرامبەر ساڵی ١٩٣٠ی مەسیحییە. ساڵی کوشتنی سمکۆیە.

٤

لە شیعرێکیدا میرزا غەفوور بۆ داشۆرینی خدر ئەفەندی دەڵێ:

ئەهلی مەرگە مەرگی خۆتان گەر بکەن مەنعی غەفوور
بێ نەوا مسکێن و کاسب گۆشەگیر و بێ قوسوور
حەیف و شەرمە خاڵە میرزاتان بدەن بەو دوونییە
ڕێزی بێگانە ئەبەد ناگا بەڕێزی خزمی دوور

چەکمە ڕەق حەقیە کە چڵکاوخۆری ئینگلیز بێ دەبێ
یا حەپەی بێ میسلی دێڵ یان وەکو گورگ لوورە لوور
موئمینە لای خۆی لەسەر یەک مۆمنە ئەم کارەی کە کرد
چاوی هێندە قایمە و نەیماوە قەت شەرمی حوزوور
دلبەر و مەحبووبە وو دڵدار و هەمرازم بو ئەو
ئەو مونەقەشدارە بۆ کەوتۆتە گیژی سەلم و توور
بۆ ڕەدیفی مومسیک و تەحسیلی ئیسلاحی تەڵەب
با تەڵەب کەم دوختەری بینباشی بیکەم لنگ لە ژوور
با ووجوود سووچی نییە لەم ئەمرە بینباشی فەقیر
گوو بەڕیش ئابا وو جەددی خدرە فەندی مەندەبوور
ئەو ئەبەن عەن جەد کە دابوون پیشەیانە بۆیەکا
وەک نە بای دیبێ و نە باران شاربەدەربووی شارەزوور
با لە خاسەی خاسەیان بەم کاسەیان پێخوست بکەم
هەر لە قوریە و قەلعەوە تا چەمچەماڵ و شیوە سوور
جوملە کوونی و دوودەکی و گەوواد و بێ شەرم و حەیان
ماڵی عالەمیان لە لا تاڵانە میسلی کەللەپوور
یا ئیلاهی بەندەیی پڕ جورم و عیسیانە (غەفوور)
تۆ ببەخشایی بەحەققی سوورەتی تاها و تووڕ

لەم شیعرەدا خدر ئەفەندی باشکاتبی کارگێڕی سوپایی مەرگە کەوتۆتە ژێر زەبری داشۆرینی میرزا غەفوور. ئەم کابرایە کەسێکی کەرکووکی و جلخوارێکی تورکچی و لە دەسەڵاتی ئینگلیزی داگیرکەرەوە نزیک بووە. خراپەی لەگەڵ خەڵکیدا کردووە. شاعیر لە هێرشەکانیدا بەقسە جنێوی بازاڕی بەکارهێناوە. هەندێ ناو و ناتۆرەی کە بۆ کەرکووکییان دروست کراون دێنێتەوە بیر وەکو بەستی خاسەی کەرکووک و ژێر پردە بەردینەکەی کە هەتیوبازی لێ دەکرا. هەموو خەڵکی کەرکووک لە قەڵا و خوارەوە (قۆریە) ڕزگارییان نەبووە لە جنێو، تەنیا بەمە دڵی ئاوی نەخواردۆتەوە، جنێوی بەدەوروبەری کەرکووکیش داوە لە چەمچەماڵەوە تا شیوەسووری نێوان سلێمانی و کەرکووک. جگە لە خدر ئەفەندی

میرزا غەفوور کەسانی دیکەشی داشۆریوە، هی وەکو حەسەن دەدە کۆنە ئەفسەری عوسمانی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئینگلیز و قۆمیسەری پۆلیس بووە لەسەر سنووری عیراق و ئێران و تورکیا. هەروەها ملی خەڵکی دیکەشی گرتووە و دایشۆریون، لەوانە مووچەخۆرانی میری و هەندێ لە ئاغایانی پشدەر.

لە داشۆرینی حەسەن دەدە میرزا غەفوور دەڵێ:

چبکەم لەگەڵ چەرخی دەنی تەبعی چەواشە
ئەغنامی وەجاغ حەسرە لە ئەو ماکەر و جاشە
فەوتاوە لەبەر جەوری هەموو مامەش و زوودی
ئەموالی رەعییەت هەموو مەنهووب و بەلاشە
مەعکووسە فەلەک کاری هەموو چەوت و چەوێڵە
مەلکۆکە وەکو زابیتەیە حوکمی لە پاشە
دەورانییە ئێستاکە فەلەک هەر دەمە ڕەنگێ
دێنێتە موقابیل لەگەڵ ئاوریشم و قوماشە
کێ تاب و توانای هەیە ئەم وەزعە قوبووڵ کا
چۆن لایەقە ئەم سەرحەدە بەو حیزە قەلاشە

بەتیۆریی قەدەر میرزا غەفوور گلەیی لە کرداری گەردوون دەکا چۆن ئەو خەڵکەی گرفتاری ئێش و ئازار کردووە. هەموو خەڵک بەعەشیرەتەکانی مامەش و زوودییەوە لە زوڵم و زۆری حەسەن دەدە ڕزگارییان نەبووە. سەرکەوتنی شاعیر لە داهێنانی ئەم شیعرە ئەوەیە جنێوی میللیی ناشیرینی بازاڕی لە قاڵبی هونەریدا دایڕشتۆتەوە و پەیکەرێکی جوانی لێ دروست کردووە.

٥

لە شیعرێکیدا میرزا غەفوور کردەوەی چەوتی گەردوون دەوورووژێنێ و بۆ مەسەلەی نیشتمانی کورد بەکاری دێنێ:

لە دەس وەزعی زەمان یاران دڵم ئاسیمە سەر ماوە
لە کرداری کەچی گەردوون فەلەک حەیران و شێواوە

چ ئەحــواڵە لە خــوداوەندا کــەوا عــالەم بـەیەکــبــارە
لە یـەکـتــر دوژمنـی خـوێن دڵی ئیــســلامی گــۆڕاوە
بەقــەولی فــاسـیــدی عــالەم تەبـەددول بوو دڵی خـۆشی
نەمـا مـەیل و مــەحـەبـبـەت ڕشـتـەیی نامـووسـی شۆڕاوە
ئەسـەف بۆ میللەتی کوردی کە غیرەت حاسیڵی کوردە
لە جێی نامووس و غیرەتیـان هـەموو سووئی ئەمەل ماوە
دەڵێن روکنی شـەریعـەت ڕەسـمـە بۆ ئەم میللەتی کوردە
کەچی ئێستاکە بۆ جیفە نە کورد ماوە نە دین ماوە
چ خاکێ کەم بەسەر یاڕەب بڵێم چی چۆن خەلاسیم بێ
لە دەس ئەم قــەومــە بێ مــەغـزە نەمــێنم من لـەمـەولاوە
درێغ بۆ حاڵەتی کوردی کە بۆتە مـەحـبـەسی هەر کەس
کـە فـەرقی نیک و بەد ناکا لە بێ ئیـقـدامی وەسـتـاوە
سـەباتی بۆ نییـە ڕۆژێ لەسـەر قـەول و قـەراری خـۆی
لەبەر بوخل و حەسادەت کوێر بووە زیهنی پەشـووکاوە
عــەجــەم بازە گـرۆهێکی و کــەمـێکی مــاوە دڵسـۆزە
بەمـوڵک و مـیللەتی کـوردی چ کـارێکە کـە قـەومـاوە
گەهێ تەعقیب و ئیستیقبالی تورک و گاهێ ئینگلیزە
چ فــیـکری مــیـللەتی ناکــا چلۆن داوێکە تەنراوە
وەرن بەشـقی خـودا فیکرێ لە حاڵی کوردەواری کەن
بەجـەمعییەت بەیەک ڕەنگی ئەگەر سـەر ڕشـتـەیی مـاوە
کە بەڵکو مولک و میللەت جوزئی تەئمینی حاسیل بێ
هـەتـا لەم وەزعــــە دەورانە هـەتا ئەم داوە نـەپســــاوە
بەقـەولی بێ نـەواییم کـەن ئەگـەر حـەددی جـەسـارەتمە
فـیدایی قـەوم و مـیللەت بێ (غـەفوور) لەم ژینە تۆراوە

لەم شیـعرەدا میـرزا غـەفـوور ئایین و نەتەوایەتی تێکەڵ بەیەکتـری دەکا. لە ڕێی ئایینەوە ڕزگاری بۆ کورد دەخوازێ. ئاماژەکردنی بۆ ئەو کوردانەی بوون بەپیاوی

دوژمن له جـێی خـۆیەتی. دوژمـنەکـان دەسـتنیـشـان دەکـا لە عـەجـەم و تورک و ئینگلیز. ئیتر شاعیر هیچی بۆ نامێنێتەوە ئەوە نەبێ ئامۆژگارییان بکا و بڵێ «یەک بن»، بەبێ ئەوە سـەرناکـەون. لە دەوروبەری سـەد و پەنجـا سـاڵ پێش سەردەمی ژیانی شاعیر کورد لە مەیدانی خەبات و ڕاپەڕیندا بووە کەچی نەبووە بەهیچ، لەبەرئەوەی یەکێتی لە ناو ڕیزەکانیدا نەبووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر پیرۆزبایی لە ڕزگاربوونی ناوچەی پشدەر دەکا لە دەست ئینگلیز:

گەلێ پێم خـۆشـە ئەم حاڵە کە بێ خۆف و مـوحـابا بووم
لە سـایەی غـەوسـی گەیلانی لە بەندی غـەم بـەرەڵڵا بووم
ئەوەندەی سەرفی عومرم کرد لە پشدەردا هەدەر بوو چوو
کە نەمزانی لە سایەی نەخلی بێ بەرگ و سەمـەردا بووم
لەگـەڵ لات و لەوار و پێـسـتـەخـۆری دەوری عـوسـمـانی
لە داوی سـاحـیـبی ناسـاحـیـبا مـوددێک لە بەندا بووم
بەئوممێدی شەرەف هەر کەس لە پشدەر ئیستیقامەت کا
لە حەسرەتدا دەبێ بمرێ و بڵێ چۆن تووشی سەودا بووم
لە دەستی سوورفلی چاوشینی تینەت پیسی ئیبلیسی
بەڵێ وەک یووسـفی کـەنعـان کـە زیندانی زولەیخـا بووم
بەنـاهەق لەو تەلیـسـمـاتە هەمـوو عـومـرم بەزایەع چوو
چ حـاڵێ بوو هـەمـوو وەختـێ لە گـەرداوی خـەتەردا بووم
چ عـومـرێ بوو بـەبێـهـوودە نە بۆ خـوا بـوو نە بۆ بـەندە
عـەبەس ڕۆیی لە جـادوودا لە زومـرەی جـانـەوەردا بووم
بەوەڵڵا هەق بەدەسـتم گـەر بڵـێم ویژدان گـورێزی کـرد
لە نـاو ئەو قـەومـە بێ مـەغـزە منیش بۆیە تەوەللا بووم
بیحـەمدیللا نەجاتی بوو لە کابووس مـولّک و مـیللەتمان
وەکو من کەبک ئاسا چۆن لە چوارچێوەی قەفـەسدا بووم
وەکـو پشـدەر لە بەندی پیـسی ئینگلیـز خـەلاسی بوو
لە داوی کـیبـر و بێ هۆشـیش ڕەها بێ من بەپاشـا بووم

تەماشـای (خاڵە میـرزا) کەن دەڵێ عومـرم لە نوێ نووسرا

لە ئەعـرافم خـەلاسـی بوو لـە دونیـا جـورم پەخـشـا بووم

ئەو ماوەیەی مـیرزا غـەفوور لە پشدەر زینـدەگانی کردووە، ناخـۆشـترین ڕۆژگارێک بووە لە هـەمـوو ژیانیـدا. وەک ئاشـکرایە ئەم مـاوەیـە قـۆناغی گـواسـتـنـەوە بوو لە مێـژووی کوردی ئەو نـاوچەیەدا. دەسـەڵاتی تـورک لە لایێک، هەڵسـانەکانی شـێخ مـەحـمـوود لە لایێکی دیکەوە، دەست تێـوەردانی دەرەبەگی کـورد لەمـلا، چاو تێـهـەڵقولْتانـدنـی عـەرەبی عـیـراق لەولا، مـایەی ئاژاوە و داونانەوە و تەشـقـەڵەی سیـاسـەت و دیپلۆمـاسـییـەت بوو، مـیرزا غـەفووری شـاعیـر لە نـاو ئەم گێژاوەدا دەخـولایەوە. بەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا گـوشـاد و بەخـتـیـار بـوو بەوەی پشـدەر لە دەسەڵاتی ئینگلیز ڕزگاری بوو.

شاعیر لەم لیریکەدا وشە و زاراوەی وەکو «ساحیب» بەکار دێنێ. ئەمە بۆ تاکی سـەربازی سـوپای ئینـگلیـز و هەمـوو کـاربەدەسـتێکی ئینگلیـز بـەکار دەهـێنرا. زاراوەکە لە هیندستانەوە هاتبووە لای ئێمە. وشەکانی «سوورفل» و «چاوشین» بۆ هەموو بێگانەیێکی ئەوروپایی بەکار دەهێنرێ.

نەمـانی دەسـەڵاتی ئینگلیـز لە پشـدەر مـایەی شـادی بووە بـۆ مـیـرزا غـەفـوور، چونکە خـۆشی نەویسـتـووە لەبـەرئەوەی خـراپەی بـۆ کـورد کـردووە بەڵام لـەگـەڵ ئەوەشدا لەبەرئەوەی ئیسلام نەبووە و دیان بووە.

٦

مـیـرزا غـەفـوور سـوورە لەسـەر ئەوەی ڕزگـاری کـورد بەڕێگەی ئـایینەوە نـەبێ سەرناگرێ:

ئـەرێ یاران لـەبەرچـی وایـە عـالـەم مـات و حـەیرانـە

لە گـەرداوی غـەم و هـەمـدا ئەسـیـر و دڵ پـەرێشـانـە

دەبینێ دۆست و ئەحبابیش نەما مەیل و مـەحـەببەتیان

کـەوا ئێسـتـا لە دەرهەق یەک دەکـۆشن بێ حیـجـابانە

ئەسـەف بۆ میللـەتی ئیسـلام کەوا کـوردایەتی مـەحـوە

لەبەر سـووئی ئـەمـەل ئەمڕۆ سیاسـەت مـەردی مـەیدانە

د. مارف خەزنەدار. ب٥ (١٣)

وەها کەوتۆتە داوی فیکرەتی تەحسیلی جیفە و ماڵ
شەریعەت پایە ماڵ و عیلم و تەدریسیش بەیەک ئانە
چییە ئەم گونبەدی ئەفلاکە شینە وا لەسەر قینە
بەدایم هەر وەکو بوومە بەحیلە و فێڵ و ئەفسانە
فەلەک بۆ خۆی دەنی تەبعە وەها وەزعێکی گێڕاوە
بەکوللی کەس نییە فیکری بەچاکی لەم خیابانە
سەباتی بۆ نییە پێنج و دوو ڕۆژێ لەززەتی نادا
بەکەس هەروەک ئەبووجەهلە لە دووی خوێنی شەهیدانە
بەهەر نەوعێ تەماشاکەی ئەوەندە دوون ڕەفتارە
ئەساسی وایە ڕووی شینە بەعەکسی هەر لە دەورانە
خەیاڵی عالەمی دونیای نییە غەددار و بێ باکە
تەماشا چی لە عالەم کرد گەدایە ئێستا سوڵتانە
حیجابێکی نییە بەدبەختە بۆ ئەولادی کاکەحمەد
دەگێڕێ وەزعی ناهەموار و مەیلی کافرستانە
خەجاڵەت بی لە دیوانی خودا ئەی چەرخی بێ مروەت
کە بوویتە دوژمنی خوونی لەگەڵ ئەم قەومی کوردانە
دەسا چبکەم ئەگەر جارێ دەگا دەستم بەدامانت
دەبینی چیت بەسەردێنم دەکەویە ڕەوتی دۆمانە

شاعیر لێرەدا ساکارانە و دڵسۆزانە دەنواڕێتە مەسەلەی نیشتمانی کورد. ئایین و سیاسەت تێکەڵ بەیەکتری دەکا. ئاگاداری ئەوە نییە ئەگەر بەڕێگەی ئایینیشەوە مەسەلەی کورد بگاتە ئەنجام، بینینە تیۆرییەکە و کۆششە پراکتیکییەکە دەبێتە سیاسەت.

لە چوارینێکیدا میرزا غەفوور دەڵێ:

خۆزگە بەو ڕۆژەی کە تەسلیمی دەسی جەللاد دەبم
بۆ تەناف یا سەربڕین مەنسوورِ وار ئازاد دەبم

گەر نەنووسێ خوێنی من حەرفی ئەنالحەق حەق نییە
ڕوخسەتی شاهم نەبێ شاگردی بێ ئوستاد دەبم

لەم چوارینە جوانە داهێنراوەدا شاعیر خۆپیشاندانێکی قەڵەباڵغی پڕ لە شۆڕشی وشە و ڕستە و تەعبیری جیاوازی دروست کردووە. ماناکانی لە شیعری سۆفیزمی کلاسیکی وەرگرتووە. شاعیر خۆزگەی ئەوەیە وەکو مەنسووری هەلاج لە سێدارە بدرێ و خوێنی برژێ و ئەو خوێنە ببێ بەمەرەکەب و ڕستە بەناوبانگەکەی «أنا الحق» (من ڕاستیم) تۆمار بکا. شاعیر بەوتەیێکی دانایانە و شاعیرانە کۆتایی بەچوارینەکەی دێنێ لەو کاتەی کە دەڵێ: هەموو دەروێشێک ئەگەر موریدی نەبێ، وەکو قوتابیی بێ مامۆستا وایە.

***

میرزا غەفوور کوڕی حاجی عومەری کوڕی حاجی عەباس بەبیروباوەڕ شەیدای بنەماڵەی کاک ئەحمەدی شێخ و نەوەکانی بوو تا دەگاتە شێخ مەحموود. شاعیر لە خۆشەویستی ئەمانەوە هۆگری سەرداری تەریقەتی قادری شێخ عەبدولقادری گەیلانی بوو. ئەمە میرزا غەفووری کرد بەدەروێشی شێخ مەحموود، کە شێخ خەریکی کوردایەتی بوو میرزاش لەبەر خاتری ئەو بوو بەکوردپەروەر و داوای مافی نەتەوەیی کوردی دەکرد. شاعیر باوەڕی بەبیری موسوڵمانەتی و دەروێشایەتی و کوردایەتی بووە. ئەمەی بەڕاستی بووە.

میرزا غەفوور شاعیرێکی بەدیمەن بوو. لە ڕووی داڕشتنی ڕستەوە شیعری بەرز و ڕەوان و داهێنراوە، لە ڕووی کێشەوە پڕ لە ئاواز و بێ گرێیە، لە ڕووی قافیەوە ئاسان و سووکە. هەموو مەرجەکانی شیعری کلاسیکی لە بابەت ڕوخسار و ناوەرۆکەوە لە شیعریدا دەبینرێن. مانای تازەی سەردەمی خستۆتە ناو قاڵبی کۆنی کلاسیکییەوە.

بەشی نۆیەم

ئەدیب

١٨٧٤ - ١٩٣٢

چاوەکەت مەستە بە ناهەق فێری مەیخانەی مەکە
لێی گەڕێ مەمنوونی بەزمی دوردی پەیمانەی مەکە

ژیانی ئەدیب

ڕەسووڵ کوڕی مەلا سادق کوڕی عەبدولڕەحمانی زەندییە، بەبنەچە دەچێتەوە سەر هۆزی کەریم خانی زەند. لە گوندی شا وەلی ناوچەی موکریان لە ساڵی ١٨٧٤ لە دایک بووە. خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی تەواو کردووە. وەفایی مامۆستای بووە و وانەی پێ وتووە. لە گێتیی شیعردا وەکو شاعیرانی دیکە وشەی «ئەدیب»ی هەڵبژاردووە و کردوویەتی بەنازناوی شاعیرییەتی.

لە ماوەی خوێندن و لە دوای تەواوکردنی بەرنامەکانی مەلایەتی مەیلی بۆ کۆمەڵی مەلایان و دەروێشان نەبووە، لێیان دوورکەوتۆتەوە. بۆ دابینکردنی گوزەرانی خۆی و ماڵ و منداڵی ئاشەوانی و دارتاشی کردووە، بەلایەوە ئاسایی بووە بەسەربەرزی هەموو کارێک بکا بۆ بەڕێوەبردنی خێزانی، تەنیا مەلایەتی نەکردووە. زۆربەی ماوەی ژیانی خەریکی فێرکردنی منداڵی دەوڵەمەندان بووە، خوێندن و نووسینی فێر کردوون. لەوانە لە گوندی پەسوێ منداڵانی قەرەنی ئاغای مامەشی فێری خوێندن و نووسین کردووە. ئەم کارەی تا سەر نەبووە لەگەڵ ئەو ئاغایە تێکچووە و بەماڵەوە باری کردووە بۆ شنۆیە، لەوێ بووە بەمامۆستای کوڕەکانی ئەورەحمان ئاغا لە گوندی سەرگیز. لەبەر ڕەوشتی بەرزی و سەرڕاستی و شانازیکردن بەخۆیەوە ئەدیب لەوێش نەحەواوەتەوە. مەلا مەحموود

ناوێکی لێ پەیدا دەبێ لەو دووڕوانە دەبێ مـەلایەتی و دەروێشـی پێکەوە دەکـەن و یەکێک بووە لـە سـۆفـیـیـەکانی شـێـخ شـەمسـەدینی بورهان. ئەم مـەلا مـەحـمـوودە دەبێتـە بەکری مـەرگەوەر، لە نێوان ئاغا و ئەدیب، هـەرچی خراپە هەیە لەگەڵیدا دەکا. ئەنجامی شاعیرمـان دەگاتە ئەوەی لە پێشانا بەقسـە و جنێو سەری شۆڕ دەکـەن لە پاشـانا بـەلێـدان و فـەلاقـەکـردن مـامـەڵەی لەگـەڵدا دەکەن. ناچار ئەم هەڵوێستـە ناشـیـرینەی ئاغا دەگاتە پلـەیێک ئەگـەر دەریش نەکرێ پێویست دەکا خۆی ئیتر لە سایەی ئەم ئاغا بێ ڕەوشتەدا نەژی.

لە پاشــانا ئاغـا پەشـیـمـان دەبێـتـەوە، بـەڵام کـردەوەکـە لە ڕادەیێکدا بووە پەشیمانی پارە نەکا. دڵی ئەدیب بەم پەشیمانییە نەرم نابێ. زۆری پێ ناچێ ئەم کـردەوە نامـرۆڤـایەتی و ناهەمـوارە بەرامـبـەر بـەشـاعـیـرێکی دڵ ناسک تووشی نەخۆشییێکی سایکۆلۆجی دەکا جارێکی دیکە هەڵنەستێتەوە.

ئەدیب لە ســاڵی ١٩٣٢ کــۆچی دوایی کــردووە و لەســـەر وەســـیـــەتی خــۆی تەرمەکەیان بردۆتەوە بۆ گوندی دەربەند و لەوێ نێژراوە.

شیعری ئەدیب لە ڕووی ڕوخسارەوە

ئەدیب شیـعری زۆر کەمە، بەڵام ئەوە دەهێنێ لاپەڕەی تایبـەتی بۆ تەرخان بکرێ لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. شاعیر تەنیا دوو بەحری عەرووزی بەکار هێناوە، هەزەج و ڕەمـەل. بەپێی کـەمی شـیـعری لـە دەنگی قـافـیـەدا دەوڵەمـەندە، بابەتی قـەسـیـدەی پێنجـینی زۆرە. ئەگـەر قـافـیـەی پێنجـینەکـان و هـەمـوو شـیـعـری دیوانی بەسـەر بکرێنەوە ئەم دەنگانە بەرچاو دەکـەون: ا، ت، د، ر، ز، ک، ل، م، ن، وو، (ە – ــە)، ی، ێ.

لە بابـەتەکـانی شـیـعـری کـلاسـیکی لە ڕووی ڕوخسـارەوە ئەدیب بایـەخی بەم هونەرانەی خوارەوە داوە:

١– غـەزەل: ئـەم جـۆرە شـیـعـرە لە ڕووی ژمـارەی دێڕەکـانیـانەوە کورتن. غـەزەلی شەش دێڕە شیعری هەیە تا نۆ دێڕە شیعر.

٢– پێنجین: کۆمـەڵێک قەسیدەی پێنجینی هـەیە لە پێنج بـەند (کووپلە) تا یازدە. بەڕاسـتی ئەدیب لە شـاعـیـرانی دیکە زیاتر بایەخی بەم جـۆرە شـیـعـرە داوە، نزیکەی نیـوەی بـەرهـەمی لـەم بابەتـەیە و نیـوەکـەی دیکەی غـەزەلـە. لێـرەدا

کاریگەری شیعری ئەدەب (میسباح - ددیوان) بەسەر شیعری ئەدیبەوە ئاشکرایە لە ڕووی بەکارهێنانی هونەری پێنجین لە دانانی شیعریدا.

٣- پێنج خشتەکی: چەند غەزەلێکی تاهیر بەگی کردووە بەپێنج خشتەکی، لەو کارەیدا سەرکەوتوو بووە چونکە توانیویەتی سێ نیوە دێڕی شیعرەکەی خۆی بێنێتە پلەی دێڕە شیعرەکانی تاهیر بەگ.

شیعری ئەدیب لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بەری شیعری ئەدیب لە ڕووی ناوەرۆکەوە یەکجار تەسکە، نوێکردنەوە لە بەرهەمیدا بەدی ناکرێ، هەمووی لە چوارچێوەی دوو سێ مەبەسی شیعری کلاسیکی کوردی قوتابخانەی نالی دەسووڕێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شیعری لە ڕووی هونەری و داهێنانی ئیستێتیکییەوە نرخی خۆیان هەیە.

ناوەرۆکی شیعری ئەدیب لەم مەبەسانەیە:

١- دڵداری و وەسف: بەشێکی هەرە زۆر لە دیوانی شاعیر لەم بابەتەیە، دڵداری لەگەڵ سروشت تێکەڵ کردووە و لە شێوازی کۆن نەچۆتە دەرەوە.

٢- ڕاز و گلەیی: ئەم جۆرە شیعرەی بەنەرمی تێکەڵ بەداشۆرین کردووە. لە هەندێ شیعریدا دەتوانرێ لیریکەکە بەداشۆرین و ڕاز و گلەیی دەستنیشان بکرێ.

٣- داشۆرین: ئەم جۆرە شیعرە لە دیوانی ئەدیبدا کەم نییە، چونکە لە ژیانیدا گەلێک ئازاری چەشتووە، دەسەڵاتدار و زەبر بەدەست چەوساندوویانەتەوە. ڕەخنە و داشۆرینی بۆ ئاغا و دەوڵەمەندان هەیە. هەرچۆنێ بێ ئەدیب کەسایەتییێکی تایبەتی هەبووە، لە ژیاندا عەوداڵی دۆزینەوەی سەربەستی و یەکسانی بووە، بەڵام نەیدۆزیونەتەوە!

نموونەی شیعری ئەدیب

١

لە غەزەلێکیدا دەڵێ:

چاوەکەت مەستە بەناهەق فێری مەیخانەی مەکە
لێی گەڕێ مەمنوونی بەزمی دوردی پەیمانەی مەکە

زولفی سـازاوت دەسـا تەرتیب و چینی تێک مـەدە
حەیفە تووشی جەوری ڕیش و کێشی لەرزانەی مەکە
پەرچەمت جـێی ئاشـیـانەی بولبـولی تەبعی منە
چونکە ئێشکچی شەوە تۆ مەنعی هێلانەی مەکە
گەردەنم پێی خۆشە حەلقەی تای تەنافی زولفەکەت
چاوەکـەم ئیـتـر حـەواڵەی تۆق و زۆلانەی مـەکـە
دڵ بەمـەیلی خـۆی دەمـێکە عـاشـقی باڵاکـەتە
تۆخـودا مـائیل بەغـەیری خـۆت و بێگانەی مـەکـە
هـەر لە ئەووەل تۆ دڵت بردم بەنازی چاوەکـــەت
تازە فـێـری ڕاو و ڕەسم و تەبعی پەروانـەی مـەکـە
عـاشـقی غـونچـەی دەمت تاکـەی دەبێ ئاوارە بێ
مـەحـرەمی ڕازە حـەواڵەی چۆڵ و وێرانەی مـەکـە
هـەر بەڕەســمی دیدەنی باسـێکی نـایینێ دەمت
دلبـەری وا نـابێ عـەیبـە نانەجـیـبـانەی مـەکـە
خۆت دەزانی وەک (ئەدیب) کەس بەندەگی بێ ناکرێ
وا بەڕیسوایی لە ناو ئەم خەڵکە ئەفسانەی مەکە

ئەم شیعرە وەسفی چەند ئەندامێکی جوانی دلبەرە وەک چاو و زولف و پەرچەم و دەم و باڵا. شاعیر ئەم ئەندامانە دەبزوێنێ، لە ئەنجامدا دەبنە مایەی نازونووز و وێنەی هونەراوی شیعری دروست دەکەن. لە دواجاردا شاعیر لە جاران زیاتر هۆگری دلبەرەکەی دەبێ.

لە شیعرێکی پێنجیندا شاعیر دەڵێ:

ڕووت شـەمسی تەمموزە هـەموو پڕ تابش و تاوە
ئەگـریجـەیی چین چینە لە ڕووت پەخش و بڵاوە
حـەیرانی دەمت بم بەمـەسـەل شـووشـە گـوڵاوە
قـوربانی دوو زولفت کـە دەڵێی سـونبـولی خـاوە
مـەیلت ئەوە چەند ڕۆژە لەسـەر وەعـدە نـەمـاوە

ڕۆژێ نییە مەستانە کە عەهدت نەشکێنێ
وەک کاهڕوبا ئەو دڵی مسکین نەڕفێنێ
وەک قەوس و قەزەح ساتی بەڕەنگێ دەنوێنێ
بێ گیان بەدەنی خەستە جیگەر بۆچی دەمێنێ
وەک شووشەیی ناسک دڵی بێچارە شکاوە
پێم فەرموو گوناهم چییە ئەی سەروی دلآرام
چیدی مەکە دڵڕەنجە ئەسیری منی ناکام
کووا تاقەتی ئەو جەورە هەموو تاب و توانام
ئەبرۆیی کەچت حاڵی دەمی مەرگی نیشاندام
تەهدیدی سەری تیری موژانت بەعەلاوە
ئاوارە وو خونخوارە مەگەر وامیقی عەزرام
لۆمەم چ دەکەن کوشتە وو سەرگەشتەیی لەیلام
غەرقی غەم و سەوداسەر و ئاشوفتە وو شەیدام
بۆ دانەیی خاڵت بەفریو چووم دڵی کێشام
سەرتاسەری دەورەی قەمەرت دانە وو داوە
سێوی چەنەگەت ئاوی حەیات و چەهی زەمزەم
ئەی گیانی عەزیزم بەفیدای ئەو سەر و پەرچەم
ئەورۆکە دەڵێم خاکی هەموو دەر وەسەرم کەم
پرسیم چییە دەرمانی برینی دڵی پڕ غەم
فەرمووی کە دەوای سەهوە (ئەدیب) کاری کراوە

ئەم شیعرە موناجاتێکی دڵدارییە شاعیر تێیدا بە جوانی دلبەر هەڵدەڵێ. دەمێک وەسفی ئەندامە ورد و جوانەکانی دلبەر دەکا، دەمێکیش ڕاز و گلەیی دەروونی بۆ دەردەخا و بەڵگەی بۆ دێنێتەوە کە زۆر خۆشی دەوێ. خۆی بەوامیق و مەجنوون دەچوێنێ دلبەریش بەعەزرا و لەیلا. گەرمییێکی دەروونی لە شیعرەکەدا نابینرێ بەڵام ئەوە هەیە مانای جوان لە قاڵبی شیعرێکی پڕ ئاواز دەکەوێتە بەرگوێ و شیعری شاعیرانی پێشوو دێنێتەوە یاد و لە گوێی خوێنەر دەزرنگێتەوە.

له پێنجینێکی دیکەی دا شاعیر لەسەر عەیاری شیعرەکەی پێشووی دەڕوا و دەڵێ:

ئەی مــاه جـەبین ئافـەتی دین دلبـەری عـەییـار
ڕووت ڕەوزەیی ڕیزوان و نەعــیــمی گــوڵی دڵدار
پڕ عەبهەر و ڕەیحان و سەمەن سونبولی گوڵنار
قـوربانی قـەدت بم کـە دەڵێی سـەروە بەڕەفـتـار
تاکــەی لـە غــەمت دەربەدەر و ســینە بریندار
لەو ڕۆژە کە ئامانجی شـەهی سەخت کەمـانم
دەمــزانی لە هیــجــری ئەلەمت بابی ئەمــانم
چون مـەدحی سـیـفـاتی تووە هەر ویردی زمـانم
باکم نیـــیـــە بەم شــوهرەتە بەدناوی زەمـــانم
ئەی وای لە دەست جەوری تو وو تەعنەیی ئەغیار
سـەوداسـەریی و گـۆشـەنشـینیی و سـەلامـەت
داخی غەمی مەعشووقە نیهانیی و شەهامەت
بێ ناڵە برین گــریە دەبێ ئەشکی عــەلامــەت
بەو خوایە نییە ڕوویی تۆ بێ سەنگی مەلامەت
جەبرانی دەکا غەمزەیی دوو نێرکسی خومار
حـاشـا لە سـەر و قـەوم و لـە ئـەحـبـاب و برادەر
گەر حوکمی سلێمان لەسەر ئەم موڵکە سەراسەر
با دەست ڕەسم بێ بەهەمــوو مــوڵکی سکەندەر
بێ فــائیــدەیە بۆ منی مـــسکێنی قـــەلەندەر
نیــســاری دەکــەم پاکی لە بۆ یەک دەمــە دیدار
ئەی خوسرەوی خووبان سەبەبی شین و گرینم
بۆ غـەمـزەیی شـیـرینە کـەوا گـۆشـە نشـینم
دایم بەئومــێــدی نەزەرت مــات و حـــەزینم
وا چاترە ئەم حوسنە کە جار جارە ببینم
خـەوفی سـەرمـە هەڵبگرێ پەردە لە ڕووی کـار

تا عـیـشق نەبێ مـەسـجـیـد و مـەیخـانە بەتاڵە
عـاشق چ غـەمی مـیـحنەت و فـەوتی سـەرومـاڵە
بۆ عــاشــقـی ڕووی یـار دەمـی زەوق و پـیـاڵە
مــفـتـی غــەڵەتی کــرد کــە دەڵێ بادە حــەلاڵە
باوەڕکــە حــەلاڵە کــە حــەرامــە لە ڕیاکــار

تەنبــوور و دەف و بوربوت و پەیمـانەیـی مــەزهەر
یا مـیـسک و بخـوورات لـە کـاشـانەیی مـەجـمـەر
سـەد نەغـمـە وو سـەد پەند لە مـەیخـانە وو مینبەر
عـیـزز و حـەشـەم و ڕوتبـەیی شـاهـانە وو ئەفسـەر
نابێ بەسـەفـای زەوقی حـوزوورت دەمـی ئەفکار

بێ تاعـەت و پڕ مـەعسـییـەت و ڕووت و عـەجـیـبم
بێ سـەروەت و بێ تۆ شـەو مـوحـتـاج و غـەریبم
داخـوازی مـەی و مـوفلیس و بێ هۆش و شـەکـیـبم
حـاجـەت بەمـوعـەررەف نیـیـە وا دیـارە (ئەدیب)م
ڕووم ناوەتە سـەر خـاکی دەرت عـاجـز و نـاچار

لەم شیعرەدا دیسانەوە شاعیر موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا، لە چوارچێوەی ئەو کۆمەڵە وێنە و مانایانەی لە غەزەلەکانی دیکەیدا هەیە نەچۆتە دەرەوە، هەروەها لە مەرجەکانی چوارچێوەی کلاسیکی کۆنیش لای نەداوە. بەواتایێکی دیکە ئەگەر شیعرە دڵدارییەکانی لەسەر یەک کێش و قافیە دابڕێژرێنەوە دەبن بەقەسیدەیێکی درێژ، چونکە هەموویان وێنەی یەک بابەتی دڵداری و وەسفن بەپێی دەستووری شیعری کلاسیکی کوردی.

٢

لە شیعرێکیدا ئەدیب ڕوو دەکاتە قەرەنی ئاغای مامەش و پێی دەڵێ:

تـۆ لـە لایـێکـی دەڵـێی ئـەهـلـی دڵ و ویـجــــدانم
خـاسـسـە مـەنسـووبی زەکی خـاکی شـەهی بورهـانم

ئەرشـەدی مـوکـریی و بەگـزادەیی ئەکـرادی نەجـیب

ئـەعـــقـــەلی مـــەنگوڕ و پیـــران و شنۆ و لاجـــانم

پڕ خـــوشـــووع و وەرەع و ڕازیی و تەسلیـــمی قـــەزا

ســـۆفـیی ســـافی دەروون دوور لـە درۆ و بوخـتـــانم

مـــونکیـــری تاعـــەتی تـۆ نیـمـە لـە قـەول و عـــەمـەلت

کـە مـــونافـیـنە لەیەک مـەحـتـەل و ســـەرگـەردانم

کەی منت دیت بەدوو چاوت لە خەتا و جورم و گوناه

وا بـەتەقلیـــد و هـەوا کـــەوتیـــە دووی خـــیـــزلانم

خـــزمـــەتم کـــردی زەمـــانێکە قـــەدیم هەم بەلەدی

با حـوقـووق و بەوەفـا خـۆش سـیـفـەت و ئینسـانم

سووئی زەننی تۆ لە کەم لوتفییە دەرحەققی (ئەدیب)

وەرنە مـــەعلوومـــە (ئەدیب) مـــوخلیـــسی ئاغـــایانم

ئەدیب دەردی دڵی هـەڵدەڕێژێ بۆ ئەو ئاغایەی خراپەی لەگەڵدا کردووە و ئازاری داوە. پێی دەڵێ خۆت وا پیشان دەدەی پیاوی چاکی، سۆفیی شێخی بورهانی نەقشبەندی، پیاو ماقووڵی کورد و ناوچەی موکریانی، عاقڵترین خەڵکی مەنگوڕ و پیران و ناوچەکانی شنۆ و لاجانی، بەڵام ئەمە ناگونجێ لەگەڵ ئەو خراپەیەی لەگەڵ منت کردووە، منێکی خزمەتم کردووی و هەمیشە دڵسۆزی ئاغایان بووم.

لە شیعرێکی دیکەیدا لەم بابەتەوە ڕوو دەکاتە ئاغایێکی دی:

ئـەتۆ دوێنـێ قـــــەرارت دا دەگــــەڵ مـن

کە چوار پارچە قەڵەم هەن خالیس ئاسن

ئەمن ئەوڕۆ هەتا شـەو مـونتـەزیر بووم

خــــودا ببـــــڕێ بلا پیـــــاوی درۆزن

ئەگەر بێ و ماڵی شێخی لێ وەدەرخەی

چلۆن ساقیت دەبێ وەک کێری بێ گون

لـە پێش چـاوی هـەمــــوو عـــالـەم دیـارە

لـە هـەرزانـی بـەوێنـەی دەنـکی هـەرزن

دڵی بردم مـــەواعـــیـــدی لەتیـــفت
کـەچی ئەمـڕۆ لـە من بووە بووکی بێ بن
درۆ زۆر شـــەرمـــە بۆ ئاغــایی وەکـــو تۆ
دەبیـە ئامـانجی تەعنی دۆست و دوژمن
بەگـیـانی شـێخ جـەلالی بۆم نەنێــری
درۆ ســـەر دەردەخـــا وەک کلکی بالون

بەبیر و بۆچوون و ڕەوشت ئەدیب لەگەڵ ئاغا و کاربەدەستان ڕێک نەبووە، چونکە خاوەنی هەڵوێستی خۆی بووە. لێرەدا ئاغایێک دەکا بەنموونەی کردەوەی خراپ. ئەو ئاغایە درۆی لەگەڵدا کردووە، ئەو بەڵێنەی پێی داوە نەیگەیاندۆتە ئەنجام. ئیتر بەتەوسەوە بۆی دەچیتە مەیدان و دەڵێ ئەگەر بەڵێنەکەت نەهێنییە دی، من لە لای شێخ جەلال شکاتت لێ دەکەم، بێ گومان ئەو شێخ جەلالە نەقشبەندییە و شێخی ئەو ئاغایە بووە.

لە ڕووی هونەری ڕەوانبێژییەوە ئەدیب داهێنانی جوانی هەیە لەم داشۆرینەدا بەتایبەتی وێنەی کراوە (ئیرۆتیک)ی وەکو «کێری بێ گون» و «کچی بێ بن»ی بەکار هێناوە. ئەندامانی سێکسی لە لەشی ژن و پیاودا وەک جنێو جەوهەرێکی گرنگە لە شیعری داشۆرین لە ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

٣

میرزا عەلی ناوێک سکرتێری قەرەنی ئاغای مامەش بووە، شیعرێکی داشۆرینی لە دژی شاعیر هۆنیوەتەوە و بەناوێکی نهێنی «برایم» بڵاوی کردۆتەوە، ئیتر ئەدیب بەم لیریکە شاعیری دەرباری گوم ناو دادەشۆرێنێ:

مـەعلوومە کـە لەم مـەفسـەدە کێ ئوسـسی ئەساسـە
تەرزی مـەسـەلە جـێی سـمی کـەر چنگی مـەیاسـە
وا نیـــمـــە بەکـــوردی تەرەفی خـــۆم کـــە نەناسم
ڕووی دیارە لـە بن پەردە وەکـــو ئاســـۆ پەلاســـە
مـــەعلووم بەقـــووەی کلکە ســەگ ئێـسک دەشکێنێ
بێـــچـــارە برایم نیـــیـــە بەو هۆش و حـــەواســـە

بێ سـڕ نیـیـە ئیـخـفـای تەخـەللوس لە هیـجـادا

جـا کـێـشـیـی و گـەوودیـیـە ئـەم ترس و هەراسـە

هـاجی تـەڕەفـی مـن کـــەره مـــونشـی بـێ چ کــاتب

هێند ئەحـمـەقـە بۆی واجـیـبـە مـەهـمـووز و قـەراسـە

بێ تەبع و هـەوایە بەکـــەری بێـــتــە مـــەســـافم

شـیـعرم وەکو شـێست تیـره موقـابیل بەمـەسـاسـە

نا مــونتــەزەمــە شــیــعــری نەفــامــانەیی جــاهیل

وەک جندە مـــوپاهـاتی بەگـــاندان و لیـــبــاســـە

تەبعی کـەچی وەک جـەوهـەری جوو بوو وەدەری خست

گــەر چاری نـەمـــا جندە ســیــلاحی کــەتە داســە

تەعـقـیـبی مـەکە چیدی (ئەدیب) بەم قـەڵەمی هەجـو

دوژمن کـــە بەئەو تەعنەی لە نێـــو ژانی نیـــفــاســـە

ئەو وتانەی ئەدیب بۆ داشـۆرینی «برایم»ی شـاعـیـری گـوم ناو هەڵـبـژاردووە لە سـەرچاوەیێکی شـاعیرانەوە هەڵقولاوە. ئەدیب سـەرکەوتوو بووە لـە داهێنانی ئەو سیفەتانەی بەڕاستی پێویستییان بەلێکدانەوە و شیکردنەوە نییـە چونکە زۆر ئاشکران. ئەم شیعرە ڕەنگدانەوەی پێوەندی شاعیر خۆیەتی لەگەڵ ئاغا و دەست ڕۆیشــتــوان. یەکـێکی وەک ئـەدیب ناتوانێ لـەگـەڵـیــاندا بژی، بـەڵام ئەو برایمە لەبەرئەوەی بەخوو و ڕەوشت، بەبیروباوەڕ وەکو ئەوانە دەتوانن هـاریکاری لەگەڵ یەکتریدا بکەن. لە شیـعرێکی دیکەیدا شـاعیـر لەباتی شیـعری شین و مـاتەم بۆ مردنی عـەلی عەباس سکرتێری ئەمیر تومـانی فەرمانبـەری نەغەدە دابنێ شیـعری داشۆرینی بۆ هۆنیوەتەوە لە شیعرەکە دەڵێ:

غـوررەیی مـیــهـری جـەلالی مـەهـی حـەوتەم بەژمـار

چووە ناو دۆزەخـیـان ڕووحی مـوشـەررەف بوو بەنار

چوون لە بۆ مـەوسـییـە خوانی فەلە و ئاخـوند جـوهـوود

حـەشـەرەهـوڵلاهو مـەعـە فـیـرعـەون و هامـان جـیـوار

عیسـەویی و مـووسـەویی و رەعیـە و ئەكراد و عـەجـەم

هـەمـوو تـەلـعـینی دەكـەن وەک شـبـری لەیل و نـەهار

عـــەجـــەمـــان دێنـە عـــەزاداری بـەتـەسلیـــیــە دەڵێن

كـەر سـەقـەت بوو بەسـەقەر باقییـە سێ جاشـە حیمـار

سـابیـقـەی خـزمـەتی بوو چاكـە فـەرامـۆشـی نـەكـەن

لە قـەزای حـاجـەت ئەگـەر شـام و سـەحـەر شـەڵواردار

ئەو كــەســەی شـــاعـــیـــر دایدەشـــۆرێـنێ لـە لای زۆربەی خـــەڵكی ئـەو ناوچـەیە خـــۆشـــەویست نـەبووە، ئـەمـــانە لـەســـەر هـەر ئایین و ئـایینزایێک یا مـــیللـەت و نەتەوەیێک بووبن. شـاعیر بۆ ئەوە مـردووە كە دەخـوازێ لەگەڵ فیـرعەون و هـامـان حەشر بكرێ بۆ ئەوەی ببێتە یەكێک لە دانیشتوانی دۆزەخ.

***

ڕەسـوولّ كوڕی مـەلا سـادق كـوڕی عـەبدولڕەحـمـانی زەندی ناسـراو بەئەدیب، شـاعیرێكە لە نیـوەی یەكـەمی سـەدەی بیسـتـەم شـیـعری كـلاسیكی كۆنی كوردی دەور كـردۆتـەوە. لە مـەرجـە هونەرییـە ئاسـاییـیـەكـانی دەرنـەچووە. لـەبەرئەوەی بەرهـەمی كـەمی لە بـەردەستدایـە، هـەمـوو بابەتە كـلاسـیكییـەكـان بەرچاو نـاكـەون. ئەوەی لە ناوەوەیە پلەی هونـەرییان بەرزە.

شـیـعری ئەدیب سـەرچاوە و كـەرەسـتـەیێكی بەكەڵكە بۆ تێگەیشـتنی كـۆمـەڵی كوردەواری لە ناوچەی موكریان و پێوەندی كاردەبەستان لەگەڵ خەڵكی دیكەی ناو كۆمەڵ. شـاعیر كەسێک بووە خاوەن هەڵوێست، سەری بۆ كـار و كردەوەی خراپی ئاغا و زەبربەدەستان شۆڕ نەكردووە.

ناری

بەشی دەیەم

ناری

١٨٧٤ - ١٩٤٤

هەتا سایەی بە هەمسایەی هوما بوو
هوما وەک سێبەری بێ سایە مابوو
ووتم زەخمی موژەی دەرمانی مەرگە
کەچی فەرموویە دەردی بێ دەوا بوو

ژیانی

محەمەد کوڕی مەلا ئەحمەد کوڕی مەلا محەمەد کوڕی عەبدولڕەحمانە، لە گوندی ساوجی کۆن لە مەریوان لە ساڵی ١٨٧٤ لە دایک بووە، بەڵام ماوەیێک لە گوندی کیکن ژیاوە و لە دواییدا گوندی بێڵوو بووە بەجێی زیندەگانی، لەبەرئەوە لە ناو خەڵکیدا بەکاکە حەمەی بێڵوو ناوی دەرکردووە و لە شیعریشدا ناوی «ناری» هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری. ناری بەواتای (ئاگرین) هاتووە.

سەرەتای خوێندنی ناری لای باوکی بووە. لەسەر دەستووری خوێندنی کۆنی حوجرەی مزگەوت بۆ مەبەسی خوێندن لە گەلێ جێ ژیاوە، لەمانە لە هەندێ لە ئاواییەکانی ناوچەی مەریوان و سنە و پێنجوێن، لە پاشانا ماوەیێکیش لە سلێمانی خوێندوویەتی، ئینجا جارێکی دیکە ڕووی کردۆتەوە سنە بەمەبەسی خوێندن و لە مزگەوتی دارولئیحسان نیشتەجێ بووە، لەوێوە چووە بۆ بانە و ئەوجا سابڵاغ (مەهاباد). ناری ئارەزووی ئەوەی بووە مزگەوتەکانی کوردەواری سەرووتر تاقی بکاتەوە، بۆ ئەم مەبەسە ڕووی کردۆتە ناوچەکانی وان و باشقەڵا، ماوەیێکیش لە هەولێر بووە. بۆ تەواوکردنی دوا قۆناغی خوێندن چۆتە ڕواندز لە لای ئەسعەد ئەفەندی خەیلانی گەیشتۆتە خوێندنی دوا پلەی مەلایەتی، هەروەها

لەســەر دەســتــی ئەویش لـە ســاڵی ١٨٩٧ ئیــجــازەی دوازدە عــیلمـی مــەلایـەتی وەرگرتووە و بۆ دواجار گەڕاوەتەوە مەریوان.

ناری کە بەیەکجاری گەڕایەوە مەریوان، باوکی کۆچی دوایی کردبوو و لە ژیاندا نەمــا بوو. بۆ مــەبەســی کـاری مـەلایەتـی و دابینکردنی ژیانی تـایبـەتیی خـۆی لە گوندی کیکن، نزیک مـەریوان نیشـتـەجێ بووە. لە پاشـانا ژنـی هێناوە و خێزانی پێکەوە نـاوە. لە سـاڵی ١٩٠٤ حـوسـێن بەگی بێڵـوو لە گوندی خۆیدا کـردوویەتی بەمـامـۆسـتـای حـوجـرەی مـزگەوت. بێڵـوو گوندێکە لە نێوان پێنجـوێن و مـەریوان. ئیتر هـەموو ژیانی لەوێ بردۆتە سەر و بەکاکە حەمەی بێڵوو ناوبانگی دەرکردووە.

لە دوای کوشتنی شێخ سەعیدی حەفید لە مووسڵ لە ساڵی ١٩١٠دا بەماوەیێک شێخ مەحموود لە سەفەرێکی دا بۆ مەریوان ئاشنایەتی لەگەڵ ناری پەیدا دەکا. لە پاشانا دەبن بەهاوڕێی نزیک و یەکتریان خۆش دەوێ. قسەی خۆش و گاڵتەوگەپ و شـەڕە شـیـعـر (شـیـعـر شـیـعـرێن) لە نێوانـیـانـدا زۆر بووە. لە شـێخ مـەحـموود بیـســتــراوە وتوویـەتی: ناری یەکێ بووە لەو کـەســە دەگـمــەنانەی ناو کـۆمــەڵی کـوردەواری لە کـەس شـتـی بەدیاری وەرنـەگـرتووە. هـەروەها لەم بـارەیەوە شــێخ ڕەئووفی شێخ مـەحموود وتوویەتی: حوسێن بـەگی بێڵوو بۆی گێڕاومـەتەوە، تاهیر بەگی جـافی شـاعیر گوندی بالیکەدەری بەناوی دیاری بەناری بەخشـیوە. کە ئەم قـسـەیە گـەیشـتـۆتە ناری بەسـەرسـوڕمـانەوە وتوویەتـی: چۆن من بووم بەعـەبدی تاهیـر بـەگ و فیـرعـەونی ئـەم مـەزڵوومـانەی دێی بـالیکەدەر! من نە عـەبدایەتیم پێ دەکرێ نە فیرعەونی. بەم جۆرە دیارییـەکە ڕەت دەکاتەوە. دیسـانەوە لە زاری شێخ ڕەئووف بیــســتــراوە وتوویەتـی: ناری لووتی ئـەوەندە بەرز بووە، هـیـچی لـە کـەس وەرنەگرتووە و ڕەنجبەری کردووە و تەنیا لەسەر کیسەی خۆی ژیاوە.

ناری کـەسێکی گفـتوگۆ شـیرین و بە دەمـوپل و نوکتـەچی و قسـە خـۆش بووە. خزمـەتی هـاوڕێ و برادەرانی خۆی کردووە، چاو تێر بووە، خەڵکی ڕێزیان گرتووە و خۆشیان ویستووە.

کـاکـە حـەمـەی نـاری لە سـاڵی ١٩٤٤ کـۆچی دوایی کـردووە لە گـوندی بێڵـوو نێژراوە.

شیعری

لە ڕووی ڕوخسارەوە

بەپێی ئەم خاڵانەی خوارەوە شیعری ناری لە بابەت ڕوخسارەوە ڕوون دەبێتەوە:

١- کێش: شیعری ناری هەمووی لەسەر بەحری عەرووز ڕێکخراون. شاعیر بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و بەسیت و موتەقاریبی بەکار هێناوە. لە ناو کێشەکاندا لە هەمووی زیاتر بەحری هەزەج و ڕەمەلی ڕەچاو کردووە.

٢- قافیە: ناری هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی زمانی عەرەبی و کوردی بۆ قافیەی شیعری بەکاری نەهێناوە. تەنیا ئەم دەنگانە لە شیعریدا دەبینرێن: ا، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ق، ل، م، ن، وو، ۆ، ه، ی، ێ. بەگشتی بایەخی تەواوی بەقافیە داوە لە ڕووی سووکی ئاوازی ئەو دەنگانەی دەبن بەقافیە. هەرچی پاش قافیەشە لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ. لە خوێندنەوەی شیعریدا خوێنەر دەکاری ئەم وشە و ئامرازانە لە گوێیدا بزرنگێنەوە: دەکا، ناکا، هات، چبکەم، ژن، بوو، تۆ، هاتەوە، نییە، هەیە، چییە، نابێ، بێ، چی، دەوێ، نەبێ، خۆم.

٣- ڕەوانبێژی: ناری یەکێکە لەو وەستایانەی شیعری کلاسیکی بایەخی زۆریان بەڕەوانبێژی داوە، هەموو بابەتەکانی ئەم شێوازە جوانکارییە لە بەرهەمی شیعریدا دەبینرێن. ڕەوانبێژی پێوەندییێکی بەهێزی لەگەڵ ڕەمز و ئیشارەت و موعەممادا هەیە جار جارە هەناسە لە ڕۆمانتیک وەردەگرێ، بۆیە کۆمەڵێک شیعری ناری وەک سەرچاوەیێکی گرنگ دەکەونە بەردەست ڕەخنەگری ئەدەب بۆ دۆزینەوەی وێنە و مانای بەرزی داهێنراو لە شیعریدا.

٤- زمانی شیعر: زمانی شیعری ناری وەک وشەی فەرهەنگی ئاسانە، بەڵام کە ڕستە و مانای لێ دروست دەکرێ هەندێ جار قورس دەبێ. ئەگەر زمانی شیعری لەگەڵ شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کورد بەراورد بکرێ، ئەو ڕاستییە دەزانرێ ناری لەو شاعیرانە کەمتر وشەی بێگانەی بەکار هێناوە، ئەگەر بەکاریشی هێنابێ ئەو وشانەیە کە چوونەتە ناو زمانی کوردییەوە و خوێندەوار و نیمچە خوێندەواری کورد ئاگای لەو وشانەدا هەیە. بەگشتی تەعبیری ناری لە بابەت زمانەوە زیاتر کوردانەیە، واتە وشەی بێگانەی کەمتر بەکار هێناوە.

٥- غەزەل (لیریک): ئەم بابەتە شیعرەی لە ڕووی قەوارەوە مام ناوەندییە، بەزۆری لە نێوان دە دێڕ و بیست دێڕە شیعر دایە، شیعری زۆر کورتی کەمە و قەسیدەی درێژیشی کەمترە.

٦- پێنجین: کۆمەڵێک پێنجینی هەیە لەسەر بنچینەی قافیەی ئاسایی (ا ا ا ا ب...) دامەزراوە. شاعیر لەم جۆرە شیعرەدا داهێنانی هەیە وەکو ئەوەی لە هەر بەندێکی پێنجیندا سێ نیوە دێڕی یەکەمی لەسەر قافیەیێکە، دوو دێڕی دوایی لەسەر قافیەیێکی دیکەیە (ا ا ا ب ب...)، هەروەها لە پێنجینێکی دیکەدا نیوە دێڕی دوایی لە هەموو بەندەکاندا دووبارە و سێ بارە کراوەتەوە.

٧- پێنج خشتەکی: ناری ئەم جۆرە شیعرەی کەمە، شیعرێکی مستەفا بەگی کوردی کردووە بەپێنج خشتەکی.

٨- تەرجیع بەند: دیوانی ناری تەرجیع بەندێک دەور دەکاتەوە، دەکرێ تەرجیع بەندی نیشتمانی پێ بوترێ. لە شەش بەند پێکهاتووە، هەر بەندی بریتییە لە پێنج دێڕە شیعر.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شاعیر تا پلەیێک مەرجەکانی شیعری کلاسیکی لە بابەت ناوەڕۆکەوە پاراستووە. لە هەندێ بەرهەمیدا ناسنامەی شیعرەکەی دیار و ئاشکرایە، وەک تەنیا دڵداری بێ یا ستایش، کەچی لە شیعری دیکەیدا هەست بەم دیاردەیە ناکرێ. هەروەها ناری لە هەموو بابەتەکانی شیعری کلاسیکی نەوتووە، بەڵام نموونەی زۆربەیانی هەیە.

١- نەعت: ستایشی پێغەمبەر لای ناری هەیە، بەڵام کەمە، ئەو کەمە بەرز و ڕەنگینە، کەچی شیعرە ئایینییە گرنگەکەی دیکە ئیلاهییات (موناجات) لە بەرهەمیدا بەرچاو ناکەوێ.

٢- وەسف و دڵداری: مەبەس لەمە ئەو جۆرە شیعرەیە بەهەناسەیێکی دڵداریی مەجازی یا ماچومووچ و دەسبازی لەگەڵ ژنی جواندا نووسرابێتەوە. ئەم جۆرە شیعرە وەک ئاشکرایە بەزۆری لەگەڵ وەسفی سروشت و بەتایبەتی کەژی بەهارا تێکەڵ دەبێ ئەم بابەتە شیعرە لە دیوانی ناریدا زۆر نییە.

٣- ستایش و پێداهەڵدان: نموونەی ئەم بابەتە لە بەرهەمی ناریدا زۆرە. ئەوەی

سەرپێیی ئەم شیعرانە بخوێنێتەوە وا دەزانێ ناری دەفێکی بەدەستەوە گرتووە و بەم ئاوازەوە شیعری خۆی دەکا بەگۆرانی بۆ ئەوەی خەڵکی دەستی بگرن و خێری پێ بکەن، کەچی ڕاستییەکەی ئەوەیە بەشایەتی شێخ مەحموود و شێخ ڕەئووفی کوڕی کەم کەسی وەکو ئەو لە کۆمەڵدا بووە دەستی لە کەس پان نەکردبێتەوە و هەموو جۆرە دیاری و سەوقاتێکی ڕەت نەکردبێتەوە. کەوابوو مەسەلەی ئەم هەموو ستایشە زۆرەی لە شیعریدا دەبینرێ ئەوەیە هاورێ و دۆستی زۆر بوون، پێوەندیی لەگەڵیاندا دڵسۆزانە بووە بۆیە هەموو شیعرەکانی لەم بابەتەوە زادەی ئەو خۆشەویستییە مرۆڤایەتییە بوون.

شێخ مەحموود لە دۆستانی ناری لە لای ئەو لە هەموویان خۆشەویستتر بوو. جگە لەو شاعیر یار و یاوەر و دۆستی زۆر بوون کەسانێکی وەکو کوڕانی شێخ مەحموود بابا عەلی و شێخ ئەحمەدی حەفید و برێک لە بەرزنجییانی خزمی شێخ مەحموود، ئەوجا شاعیرانی وەکو تاهیر بەگ و عەلیی کەمالی باپیر ئاغا و قانیع و شێخانی تەوێڵە و بیارە و مەلا عەزیزی بالیکەندی و هی دیکە.

٤- کۆمەڵایەتی: بەشێ لە ناگزووری و گیروگرفتی کۆمەڵ لە شیعری ناری ڕەنگی داوەتەوە، وەکو شاعیرانی دیکەی کلاسیک لەو باوەڕە دایە چارەنووس (قەدەر) بەرپرسیارە. دەرمانی دەردی کۆمەڵ بەلای شاعیرەوە ئامۆژگارییە. هەندێ لەوانەی لە شیعریدا هاتوون وەرگیراون، هی دیکە لە داهێنانی شاعیرن. بەم پێیە ئەم دیاردانە دەبن بەهۆی ئەوەی وێنە و ماناکانی شاعیر لەم جۆرە شیعرانەدا وەک بیروڕایێکی دانایانە و فەلسەفییانە خۆیان بنوێنن.

٥- نیشتمانپەروەری: یا گیانی کوردپەروەری (کوردایەتی) لە لای ناری لە ئەنجامی دۆستایەتی لەگەڵ شێخ مەحموود پەیدا بووە. ئەم دۆستایەتییە لە سەرەتادا لەسەر بنچینەی ئایین و دەروێشیزمی تەریقەتی قادری بووە کە باپیرە گەورەی شێخ مەحموود شێخ مارفی نۆدێ و کاک ئەحمەدی شێخ دایانمەزراندووە، لە پاشانا بەهۆی ئەوەی شێخ مەحموود شێخایەتی و تەریقەتی گواستۆتەوە و لەگەڵ سیاسەت تێکەڵ بەیەکتری کردوون و دەسەڵاتیان لێ پەیدا بووە، بەم شێوەیە شێخ مەحموود بووە بەخاوەن دەسەڵات و لە ئەنجاما بووە بەگەورەی کورد. لێرەدا بۆ ناری زۆر ئاسایی بوو بەهۆی شێخ مەحموودەوە گیانی کوردایەتی لە دڵ و دەروونیدا چەکەرە بکا و

ببێ بە بیروباوەڕ و لە بەرهەمی شیعریدا ڕەنگ بداتەوە.

٦- شیعری کراوە (ئیرۆتیک): لە دیوانی ناریدا هەندێ وێنەی کراوە لە بارەی ئەندامی شارراوەی لەشی ژنەوە دەبینرێ، ئەم وێنانە خاسیەتی تایبەتییان هەیە، لەوانەن لە ئەدەبی کوردیدا بەنوێ و داهێنراو بژمێررێن چونکە شاعیر بەچاوێکی نزم دەنوارێتە ژن، بەلای ئەوەوە لە بنجدا بۆ چێژ و خۆشیی پیاو دروست بووە، هەروەها کەسێکە تاوانی کردووە، دایکە حەووای هەموو ژنانی گێتی خۆی و ئادەم پێغەمبەری بەدەرکردن دا لە بەهەشت. لەبەرئەوە پێویستە پیاو کە ماچوموچی لەگەڵدا دەکا ئازاری بدا. ژن بۆ ئەوەیە لە لایێک چێژ و خۆشی بداتە پیاو و لە لایێکی دیکەوە هەقی خەتا و تاوانی خۆی وەربگرێ.

نموونەی شیعری

دڵداری

١

لە شیعرێکیدا ناری دەڵێ:

وەک ڕوودی بەری دووڕووەیە چەشمەیی چاوم
وەک سۆزی دڵی شێخە کزە جەرگی بڕاوم
مەشهووری هەموو عالەم و ئافاقە کەوا من
سەودازەدەیی عیشوەیی تورکانی ڕەزاوم
تورکێ کە بەزۆری نەزەر و ناز و گریشمە
بردوویە قەتاری خیرەدی یەغمە کراوم
ئاهوو ڕەوشێ غەمزە فرۆشی بەنەزاکەت
پرسی لە عەقیدە و ڕەوش و مەزهەب و ناوم
پێم ووت کە لە زومرەی خەدەمی عاشقی ڕووتم
بۆ میهری ڕوخت مایل و موحتاجی هەتاوم
موحتاجی دەرم تالیبی دینار و درەم نیم
غەمبار و برینداری دڵی تازە بڕاوم

(ناری) له دەری حەزرەتی مەحمووده تەمەننای
دەرمانی عیلاجی دڵەکەی تازه دزراوم

لەم لیریکەدا ناری یاری بەوشە دەکا و وێنەی ڕەوانبێژی دادەهێنێ. چاوی خۆی بەڕووباری دووڕووه دەچوێنێ، ئەمە گوندێکه لە مەریوان، ئینجا تورکانی ڕەزاو واته جوانانی ئەو جێیه شاعیریان خستۆته ناو کەمەندی دڵدارییی خۆیانەوە. ڕەزاو ئاواییيه له هەورامانی ئەودیو. وەک دەردەکەوێ دەبێ یەکێک لەو جوانانەی ڕەزاو دڵی نارییان سمی بێ. شاعیر لەم شیعره پڕ سۆزەشیدا بەرامبەر بەژن شێخ مەحموودی له بیر ناچێتەوە دوا دێڕی شیعرەکه بەناوی ئەو پیرۆز دەکا که دەڵێ دەرمانی دڵی دزراوم لای شێخه.

٢

له لیریکێکی بابەتی وەسفدا دەڵێ:

هەتا غونچەی گوڵی دڵ بێ له لالەی نەوبەهارم چی
لەگەڵ شمشادی باڵاکەی له سەرووی جۆیبارم چی
که یاری دەس بدا بۆ من لەسەر سینەی بەجووتێ بەی
له بازی و سەیری مۆرەی نەردی سەر تەخته و قومارم چی
ئەگەر بگرم له دەس یەکدەم ترنجی غەبغەبەی کاڵی
له لیمۆی زەرد و سێوی ئاڵ و نارنج و هەنارم چی
ئەبەد تەشبیهی ڕۆژ و شەو بەزولف و ڕوومەتی ناکەم
که وەسفی دوو مونافی هەر وەکو لەیل و نەهارم چی
که بۆ ماچی دەمی وەک چاوی مەستی تۆبه دەشکێنم
غولامی تورکی مەخموورم له شێخی تۆبەکارم چی
بەشەرحی خاڵ و خەتتی حیکمەتی ڕوخساری مەشغووڵم
له سیرری حاشیەی زولفی سیاهی تار و مارم چی
بەقانوونی غولامی گەر قبوولم کا له دەرگادا
له چەتری عەیش و تەختی ناز و تاجی ئیعتبارم چی

گــرێبــانی ســـەبووری پارە کـــردم تیـــری مـــوژگـــانی
دەبا من ڕوو لە ســـەحـــرا کـــەم لە ئارام و قـــەرارم چی
لە خـۆفی چاوی مـورغی دڵ لەســـەر شـــەهدی لەبی لاچوو
کـــە یەعنی من لە زەخم و حـــەملەیی بازی شکارم چی
خـــەیانەت تا ئەبەد (ناری) بەتەحـــریکی مـــوژەی ناکـــەم
لە بەند و کۆت و زنجـیـری فـەلاقـەی ســەخـتی یارم چی

لەم شیعرەدا ناری هەندێ شت لە سروشت و ژیانی کۆمەڵایەتی دەدۆزێتەوە، ئەو کەرەستانەی بۆ بەراورد و لەیەکچواندن بەکار دەهێنرێن. شاعیر بەشێوەیێکی دیکە ئەو بەراوردە دەکا. بەلای ئەوەوە شتەکە لە سیفەتی دلبەری ناکا، هەروەها سیفەتی ئەویش لە شتەکە ناچێ، بەڵکو سیفەتەکەی دلبەر هەر خۆیەتی و تاک و تەنیایە و شتی دیکە لە ناوەوە نییە شایانی ئەوە بێ لەگەڵ ئەودا بەراورد بکرێ، بۆیە شاعیر داوای ئەوە دەکا سیفەتە ئەسڵییەکە بۆ خۆی بێ، بەم ڕەنگە پێویستی بەو شتەی ناو سروشت و کۆمەڵ نییە.

٣

ناری وەسفی کەنیشکێک دەکا کەوای تاقەی لەبەر بووە:

ئەو کـــەوا تـاقـــە بـەشـــێـــوەی پێکەنین
وەردەگـــێـــڕێ پیـــری ســـەد ســـاڵە لە دین
تـازە ســـــــەیـیـــــادە لـە چـیـنـۆ هـاتـووە
عـــیـــدی قـــوربـانـە بـەقـــوربـانی دەبین
ئاهـوییێکی وەحـــشـــە دڵ وەحـــشـی دەکـــا
ئەی دڵ ئـاگـــا بە بەوەحـــــشـی دەرنـەچین
حـــەســـرەتی زەردی شـــەمـــامـــەی بـاغـــەڵی
عـــەیشی ســـوورم پێ دەکـــا هـەردەم بەشین
(ناری) ئەمـــڕۆ عـــاجـــز و ئاشـــوفـــتـــەیە
جـــەرگی ســـووتاوە بەهیـــجـــری نازەنین

ئەو ئادەمزادەی ناری وەسفی جوانیی دەکا گۆیا کەوای قوماشی تاقەی لەبەر بووە. زۆر ئاساییە خوێنەر نەزانی ئەمە کیژۆڵەیێکە، یا مێردمنداڵێکە چونکە لەو سەردەمەدا ژن و پیاو کەوای تاقەیان لەبەر دەکرد. خۆ ئەگەر بووترێ کە دەڵێ لە چینەوە هاتووە مانای ئەوەیە ئەو یارە کچە، ئەمەش بەڵگەیێکی بەهێز نییە بۆ یەکالاکردنەوەی ئەو یارە کوڕە یا کچە! تەنیا لە دواییدا شاعیر کە دەڵێ «شەمامەی باغەلی» یارەکە وەکو پەیکەری کچێکی جوان دەکەوێتە خەیاڵی خوێنەرەوە. لە پاشانا شاعیر لەباتی ڕستەی «لە چینەوە هاتووە» دەڵێ «لە چینۆ هاتووە» ئەمە کاریگەری دیالێکتی گۆرانییە.

٤

ناری ڕاستی وتووە کە ژنی کردووە بەهەوێنی ژیان:

باڵی هوما سێبەری زولفی پەرێشانی ژن
نافەیی موشکی خەتا پەرچەمی ئەفشانی ژن
کەعبەیی ئەربابی دین قیبلەیی خەڵوەت نشین
شەمعی شەریعەت کوژێن ڕوومەتی ڕەخشانی ژن
بایسی توولی حەیات عیللەتی فەوت و مەمات
خەندە بەڕووی نازەوە ڕوومەتی ڕەخشانی ژن
باغی دڵ و کانی دڵ گوڵشەنی ڕوخسارییە
گەنجی فەرەح بەخشی دڵ لەعلی بەدەخشانی ژن
ئایەتی میهر و وەفا سووڕەتی سیدق سەفا
مەرهەمی دەرد و جەفا غونچەیی خەندانی ژن
مەرکەزی عەیش و نەشات زەمزەمی عالی سیفات
چەشمەیی ئاوی حەیات چاهی زەنەخدانی ژن
مەئمەنی ئەمن و ئەمان مەلجەئی شێری ژیان
چەتری سەری عاریفان سێبەری دەربانی ژن
ئەم غەزەلی (ناری)یە عیللەتی ناچارییە
ترسە لە بێ نایی یو مەسخەرە پێدانی ژن

لەم شیعرەدا ناری ئەو سیفەت و ڕەوشتانە لە ژندا دەستنیشان دەکا کە دەبن بەمایەی خۆشی بۆ پیاو. بێ گومان دژی ئەمانەش لە ژندا هەیە. شاعیر لە گەلێ شیعری دیکەیدا باس لەو خەوشە ناشیرینانەی ژنی کردووە، وەک ئاشکرایە نایەوێ بەدڵ و بەگیان باوەڕی هەبێ یا بەرگری لەوە بکا کە خۆی لەم شیعرەدا وتوویەتی. لەبەرئەوە دەڵێ ناچار بووە ئەم شیعرە دابنێ، ئەگەر نا هەرچی وتراوە مەرج نییە ڕاست بێ.

٥

ناری لە بەندی یەکەمی پێنجینێکی دە بەندیدا دەڵێ:

مەخمووری مەی و غەمزەیی دوو نێرگسی کاڵم
پامالّی خوماری مەیە ئیدراک و کەمالّم
بێ شەمعی ڕوخی شەوقی نییە گۆشەیی مالّم
بۆ میهری وەفا شاهیدی مەیخانەیە حالّم
دیدە کاڵ و شەمعی ماڵ و ڕوو بەخاڵم بۆ نەهات

بەندی دوایی پێنجینەکەش بەم ڕەنگە کۆتایی پێ هاتووە:

(ناری) چییە لوتفی نییە دەربانی نیگارم
سووچت چییە لای تاقمی دیوانی نیگارم
بتکەم بەفیدای توڕڕەیی فەرمانی نیگارم
تۆ بێژە بەیاران و غولامانی نیگارم
ئەمری شاه و حوکمی جاه و دەفعی ئاهم بۆ نەهات

وەکو لەم بەڵگەیە دەردەکەوێ ناری هەوڵیداوە پێنجینەکەی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە مۆری مستەفا بەگی کوردی پێوە بێ. گیانی کوردیی شاعیر لە فەزای شیعرەکەدا شنە دەکا. هەست ناکرێ ئەم غەزەلە بۆ مێیینە وترا بێ و ناچێتە ناو عیشقی مەجازی زەمینییەوە، بەڵکو بۆنی شیعری موتڵەقی دڵداریی سۆفیزمی لێ دێ.

ستایش و پێداهەڵدان و شانازی

بەشی هەرە زۆری شیعری ئەم بابەتەی ناری پێشکێشی شێخ مەحموود و بنەماڵەی شێخانی سلێمانی کراوە.

لە قەسیدەیێکیدا دەڵێ:

بەئاه و ناڵە مەشغوولم لە نەغمەی ساز و تارم چی
ئەسیری میحنەت و دەردم لە سەیری نەوبەهارم چی
لەگەڵ خاری غەما جووتم لە عەیشی گوڵشەن ئازادم
نەخۆشی دەردی هیجرانم لە خۆشی لالەزارم چی
لە پایەی گردی سەیوانی فیراقت بێ نەوا ماوم
لە ناز و نیعمەت و گەنج و مەتاعی ئەهلی شارم چی
مەحەللەی گۆیژەی شەوقم سەراسەر پاکی وێرانە
لە کەیف و سوحبەت و سەیران و چەشمەی سەرچنارم چی
بەبێ تۆزی ڕیکابی کە چەتری خوسرەوی سەر بوو
لە تەختی مەسنەدی دارا وو تاجی شەهریارم چی
بەبێ سایەی ووجوودی تۆ کە سەرمایەی حەیاتم بوو
لە سایە و سێبەری شمشاد و سەروی جۆیبارم چی
بەبێ شەمعی جەمالی تۆ کە پەروانەی دڵی من بوو
لە شوعلە و شەعشەعەی بەنزین و مەه خورشید و نارم چی
هەتا چۆڵی بیابانی فیراقت ماڵ و مەئوامە
لە سەیری قەسری شیرین و لە ئەیوان و تەلارم چی
مووریدی میحنەت و دەردم غەمی تۆ پیر و مەولامە
لە مرقەی سۆفیی و هاوار و جەزبەی تۆبەکارم چی
لە لەوحی سینەما تا قامەتی ئەلفت خەیاڵم بێ
لە فێ وو ڕێ وو شینی مەنزڵی بێ یار و تارم چی
تەبیبم غەم جەفا هەمدەم ئەلەم هەم قووتە هەم مەرهەم
خەریکی شیوەنم دەم دەم لە ڕەنج و غەم گوسارم چی

کــە بۆ من دەردی دووری ئافــەتی ڕووح و ســەر و مــاڵە
لە شــۆر و لۆمــە وو فــیــتنەی زەمــانە و ڕۆژگــارم چی
بەپیــری دڵ شکســتی تەکــیــەگــاهی چۆڵی پیــرانم
لە زیکری پیــری هەورامــان و بەحــسی شــالیــارم چی
کـــە من غـــەرقی زریبـــاری غـــەمی تۆ بم لە بێلوودا
لە ناڵە و شــیــوەن و دەرد و غــەمی ئەغــیــار و یارم چی
مـــەدینەی ناســـرییـــەی دڵ بەیادی تۆ کـــە ئاوایە
لە مــەعمــوورەی عــیــراق و تورک و چین و قەندەهارم چی
ووتی نەفسم بەخزمەت چی قــوبوولّم کــە ووتی هەی دەی
لە خزمــەتچی ســەگ و مــەلعــوون و پیس و نابەکــارم چی
لەگــەڵ بەدئەســڵدا وەک ئەو نەتیــجــەی ئولفــەت و مــەیلە
کــەوا بێ من لە مــائیل بوو مــار و گــورگــەهارم چی
بڵێ (ناری) لە کــونجی مــیــحنەت و غــەمــدا هەتا مــاوی
بەبێ بازی فـــەرەح ئاخـــر لە ســـەیران و شکارم چی

ناری ئەم قەسیدەیەی بۆ شێخ مەحموود نووسیوە لەو سەردەمەی لە شاری ناسرییەی باشووری عیراق لە ساڵانی ١٩٣١ – ١٩٣٣ دەستبەسەر بووە. لەم قەسیدە ناسکەدا شاعیر یادی ئەو جێگە و ڕێگە و سەردەم و کاتە خۆشانە دەکاتەوە، هەندێکیان پێوەندییان بەشێخ مەحموودەوە هەیە، ئەوانی دیکەیان بەشاعیر خۆیەوە. لەوانە گردی سەیوان و گەڕەکی گۆیژە و سەرچنار و قەسری شیرین و پیران (گوندێکە لە مەریوان) و هەورامان و بێڵوو و ناسرییە و عیراق و چین و قەندەهار، لەو جێگایانەدا کاتی خۆشی دەدۆزرێتەوە، بەڵام ئەو خۆشییانە بەو چی، ئەگەر شێخ مەحموود دیل و ئاوارەی هەندەران بێ. لە دوا نیوە دێڕی قەسیدەکە دەڵێ ئەگەر بازی فەرەح واتە شێخ مەحموودی لەگەڵدا نەبێ، ئەو سەیرانەی دەیکا کەی بەسەیران و ڕاووشکار دەچێ، ماتەمێکە بۆ خۆی!

دانایی و کۆمەڵایەتی

دانایی و بیری قووڵ و قسەی نەستەق و ئامۆژگاریی گەردوونی لە هەندێ لە

شیعره مەبەسە جیاوازەکانی ناری بەڕوونی دیارە. جگە لەوە هەر لە ناو ئەو جۆرە شیعرانەدا ئاماژە هەیە بۆ برێک لە دیاردەی کۆمەڵایەتی.

١

ناری لە شیعرێکیدا دەڵێ:

هەتا سایەی بەهەمسایەی هوما بوو
هوما وەک سێبەری بێ سایە مابوو
ووتم زەخمی موژەی دەرمانی مەرگە
کەچی فەرمووویە دەردی بێ دەوا بوو
مەگەر عومرم لە بۆ وەسڵی بەبادەم
کە شانەی پەرچەمی بادی سەبا بوو
بەگریەم پێکەنی و دڵ کەوتە خەندە
کە یەعنی عوقدەیی موشکیل گوشا بوو
ترازووی زولفی ڕۆژ و حوسنی کێشا
تەفاووت هەر لە ئەرزۆ تا سەما بوو
خەتی توڕڕەی شکستەی بۆیە حەل بوو
لە شەودا کوڵمی بێ شەم شەوچرا بوو
نەما مەیلی بەچا ساقی لە مێدا
شەکەرخەندە بەڕەنگی مەی کە چا بوو
ئەگەر کەوسەر لە عاشق مەنعە بۆچی
خەمی زولفی کەمەندی ئەولیا بوو
کە تەوقی غەم ئەزەل تەقسیم کرا دیم
ئەوی تەوقی لە ملدا بوو مەلا بوو
لە گەنج و دەوڵەتی نەزم و غەزەلدا
وەکو (نالی) غەنی (ناری) گەدا بوو

لە سەرەتای خوێندنی ئەم شیعرە هەست بەگێتیی داهێنانی بێ پایانی نالی

دەکرێ. ئەمە پێش ئەوەی خوێنەر بگاتە دێڕی دوایی کە ناری بەناوهێنان یادی نالی دەکاتەوە، ئەو بەدەوڵەمەند دادەنێ خۆی بەهەژار لە مەیدانی شیعردا. خەیاڵی شاعیر لەم شیعرەدا لە ناو قاڵبی دانابیدا مەییوە. وەستایەتی ناری لەوە دایە توانیویەتی هەندێ کەرەستەی بەراورد بەکار بێنێ لە پێناوی وێنەکێشانی ئەندامە جوانەکانی دلبەر، لە لایێکی دیکەوە گێڕانەوەی باس و خواسی کردەوە دڵگیرەکانی ئەو یارە خۆشەویستە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا لەم بابەتەوە دەڵێ:

خەمی پشتی بەنی ئادەم بەباری ژن نەبوو چی بوو
ئەساسی غوربەتی ئادەم بەباری ژن نەبوو چی بوو
ئەگەر هارووت و مارووتن لە چاهی زیللەتا جووتن
بەفیتنەی چاوی مەستی پڕ خوماری ژن نەبوو چی بوو
ئەگەر قابیل بەقاتیل بوو لە حەق بێ مەیل و غافل بوو
سەبەب گوڵزاری ڕوخساری عوزاری ژن نەبوو چی بوو
لە کێوی بێستوونی میحنەتا فەرهادی بێ مەئوا
پەرێشان و پەشێو و داغداری ژن نەبوو چی بوو
نەمامی کەوکەبەی شیرین لە وەختی میهری فرزەندی
لەسەر باغی گوڵی بۆس و کەناری ژن نەبوو چی بوو
ئەگەر بێژەن موقەییەد بوو لە چاهی شاهی تورکانا
بەحەلقەی داوی زولفی خار و ماری ژن نەبوو چی بوو
ئەگەر مەجنوونە شەیدایە بەشێتیی وێڵی سەحرایە
بەدڵ ڕەنجوور و بێ سەبر و قەراری ژن نەبوو چی بوو
لە زیندانی جەفادا بێ سەفا ما ماهی کەنعانی
بەمەکر و داوی تەزویری بەکاری ژن نەبوو چی بوو
مەلا وەک تاقمی شێخ و بەگی داماو و بێ چارە
سەرەفگەندەی چەپۆک و دەردەداری ژن نەبوو چی بوو

لەم شیعرەدا ناری هەوڵ دەدا جێگەی ژن لە بوونی ژیانی گەردوونی ئادەمزاد دیار بکا. بۆ ئەمە پەنا دەباتە بەر ڕووداوی ڕۆژگار و مێژوو بەچاکە و خراپەیەوە. شاعیر ئەوە دەگێڕێتەوە ژن ئادەمی هەڵخەڵەتاند بۆیە لە بەهەشت دەرکرا. کێشە و کارەساتەکانی هارووت و ماروت، هابیل و قابیل لە سایەی ژنەوە بوو. شێت و شەیدایی و ئێش و ئازاری فەرهاد و مەجنوون و ئاوارەیی و بەندیخانەی یووسف هۆکاری ژن بوو. لەو کاتەی ناری بەڕووکەش ژن بەسەرچاوەی گوشادی پیاو دادەنێ، هەر ئەو ژنەش بەکانیی خراپە و ئاژاوەی دەژمێرێ.

ماتەمنامە و شیعری جیابوونەوە

ئەم بابەتە شیعرە لە دیوانی ناریدا زۆر نییە، لە هەندێ بەرهەمیدا بەرچاو دەکەوێ. جاری وا هەیە شین و شەپۆر بۆ کەسێکی دیاریکراوی لە ڕوو دەگێڕێ، جاری وەهاش هەیە نازانرێ ئەو کۆچ کردووە یا دوورکەوتە و بەلەنگازە کێیە.

١

لە شیعرێکیدا بۆ شەهیدبوونی شێخ سەعیدی حەفیدی باوکی شێخ مەحمود دەڵێ:

فەلەک بۆ گەردوشی تۆ لەحزەیە تەرکی جەفا ناکا
بەقانوونی ئەدەب شەرمێ لە خاسانی خودا ناکا
مەگەر ئەو مادەری شمری سەگ و بووجەهلی مەلعوونە
کەوا قەت تەرکی غەم پێدانی ماتەحتەلعەبا ناکا
بەتەرزی ئیبنومولجەم پارە بێ جەرگی کەوا ڕەحمێ
بەئاه و سۆزشی سینەی حەزینی مورتەزا ناکا

***

حەفیدی حەزرەتی کاکەحمەدی قوتبی سلێمانی
کە بێ ئیمدادی فەیزی بەرگی گوڵ نەشئەونوما ناکا
لە شاری مووسڵا وەسڵی بەئەنواری شەهادەت بوو
بەڵێ ڕوتبەی شەهادەت تەرکی ئالی مستەفا ناکا

کەسێ یەک زەڕڕە ئیمانی لە دڵدا بێ بەئیمانم
قوبوولی بوردەباری زیللەتی ئەم ماجەرا ناکا
نەماوە ئابڕوو بۆ ئەهلی گوڵ عەنبەر لە عالەمدا
بەبێ شک جوو لەمەولاوە لە قوتبیش مەرحەبا ناکا
سلێمانی بەبێ (نی) واقیعەن تەسغیری سەلمایە
کە ئەهلی وەک زەعیفەی بێ هونەر مەیلی غەزا ناکا
ئەگەر گوڵ ئابڕووی مابێ ئەبێ هەر سەر بەزانوو بێ
ئەگەر عیرفانی بێ بولبول بەڕووی گوڵدا نەوا ناکا
ئەگەر قومری درۆ ناکا لە دەوری هیجرە ناڵینی
لە دەوری گوڵ لە گوڵشەندا بە جوز نەعرەی بەبا ناکا
سەبووری لازمە تا ڕۆژی مەحشەر (ناری)ا هەرگیز
فوغان و شیوەنت جەبری زەلیلی ما مەزا ناکا

شینی ناری لەم شیعرەدا بۆ شەهیدبوونی شێخ سەعیدی حەفیدە لەساڵی ١٩١٠ لە مووسڵ. شاعیر وەک نەوەی پێغەمبەر تەماشای دەکا و بەکەسێکی پیرۆز لە قەڵەمی دەدا چونکە زادەی کاک ئەحمەدی شێخ و باوکی شێخ مەحموودە. ئینجا ناری گیانی کوردایەتی لە خۆشەویستییەکەی شێخ مەحموود وەردەگرێ.

ئەم شیعرە لە سەرەتا و ناوەڕاستدا لیریکێکی ئاساییە، لە دێڕە دواییەکانیدا پێش ئەوەی شیعرەکەی کلیل بدا، بەوێنەی جوان دەیڕازێنێتەوە بەوەی کەرتی (نی) لە وشەی (سلێمانی) وەردەگرێ، ئەوەی دەمێنێتەوە (سُلَیْما)یە. ئەمە بەعەرەبی بچووککراوەی وشەی (سلمێ)یە. شاعیر ئەمەی بۆ سووک و نزمکردنی خەڵکی سلێمانییە، پێیان دەڵێ: بۆچ ئێوە وەک ژن زەعیفەن، هەڵناستن و غەزا ناکەن لە دژی خەڵکی مووسڵ و تۆڵەی شێخ سەعید ناکەنەوە!

٢

لە بابەت دووری و ئاوارەیی و کارەساتی مردنەوە ناری پێنجینێکی پێنج بەندی هەیە، لە بەندی یەکەمیدا دەڵێ:

دەمێکە من لە غوربەتدا غەریقی بەحری حیرمانم
بەبێ گوڵ غونچە دەم دایم موقیمی کونجی گریانم
لە شوێنی بولبولی دڵ مات و سەرگەردان و حەیرانم
دەمێ بۆ گوڵ دەمێ بۆ دڵ زەلیل و زار و گریانم
گوڵەکەم ڕۆ دڵەکەم ڕۆ بەجارێ ماڵی وێرانم

بەم بەندە کۆتایی بەپێنجینەکەی دێنێ:

فریشتەم تاکو یاوەر بوو بەدایم عیشوەکاری بوو
سورووری مەجلیسان خۆش بوو بەزاری عیشقی(ناری) بوو
لە باغی وەسڵی دڵدا بێ غەم و ئەندۆ هەزاری بوو
کە بەختم چوو گوڵیشم چوو دڵیشم دەردی کاری بوو
گوڵەکەم ڕۆ دڵەکەم ڕۆ بەجارێ ماڵی وێرانم

ئەم پێنجینەی ناری بڕێک جیاوازی لەگەڵ پێنجینی ئاساییدا هەیە، بەوەی نیوە دێڕی دوایی لە هەموو بەندەکاندا دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە.

هەرچەندە ئەم جۆرە شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا دەچێتە خانەی غوربەت و دووری و جیابوونەوە، بەڵام بەم هەموو «ڕۆ ڕۆ...»یە شیعرەکە لە ماتەمنامە نزیک دەبێتەوە.

شیعری کراوە (ئیرۆتیک)

شیعری کراوەی ناری پەیوەندیی بەماڵی شێخ مەحموودەوە هەیە. شیعرێکی بۆ شێخ مەحموود وتووە، یەکێکی دیکەی بۆ بابا عەلیی کوڕی شێخ مەحموود داناوە.

١

شێخ مەحموود حەزی لە کچێکی جوانی خەڵکی مەریوان کردووە، ناوی مینا بووە. ناری بەم هۆیەوە بۆ گاڵتەوگەپ شیعرێکی بۆ دادەنێ و بۆی دەنێرێ. شێخ بەو شیعرە لە دڵدارییەکەی پەشیمان دەبێتەوە.

ناری دەڵێ:

زەرفی مــینا شــاهی من مــەزرووفی ئـەڵمــاسی دەوێ
وەک کـونی مــاکـینە دەرزی تیـژ و رەقـقــاسی دەوێ
قـەتعی ڕێگەی دۆڵە ســوور و کـانی گـەرمـی بەمـووان
هیـمـمــەتی چاپوک ســواری قـەومـی بڵـبـاسی دەوێ
بەحری قولزوم تەجرەبەی قـووڵی بەهەر کەس ناکرێ
ئیمـتـیحانی بێخی دەریا شـەخسی غەوواسی دەوێ
چاوی مێروو موشکیلە تـەشـخیسی ئەو بێ زەرڕەبین
مــاهی نـەو دۆزینەوەی ئـەو زیادە ئیـحــســاسی دەوێ
وەزعی بـێ زەرفی لـە بۆ تۆ ئیــشی بـێ زەرفی نـیــیــە
بوو کە شـمشێری موجەوهەر مەحفـەزی خاسی دەوێ
موختـەسـەر زەرفی زەریف و شـەمـعـەدانی وەک بلوور
شـەمـعی کافووری مـیـسالی بـێ گرێ و ڕاسی دەوێ

ئەم شـیـعـرە وەک لە پێش چاوە هەمـووی ڕەمـز و تەورییـە و وێنەی ڕەوانبـێژییـە لە وەسـفی ئەندامی مێیینە و نێرینەی ژن و پیاو. زەرفی مینا واتە ئەندامی مێیینەی مینا خانم پێویستی بەئەڵماس هەیە بیبڕێ. مانای فـەرهـەنگی مینا شووشـەیە، لە دواییدا بووە بەناو بۆ ژنان. ئەڵماس ئاماژەیە بـۆ ئەندامی نێرینەی پیاو. هینەکەی مـینا وەک کـونی مـاکـینەی درووممـان وایە پێویسـتـیی بـەدەرزی تیـژ هـەیە، دەرزی هینەکەی پیاوە. دۆڵەسووری بۆ میهبەل بەکار هێناوە، لە وەسفی لۆچی ئەندامەکەی مینا دەڵێ لە نـاو کـانییێکی بەرمـووان دایە، واتە ئەو کـانیـیـەی لە دەوروبەریدا مـوو ڕواوە. لەم شـیـعـرەدا ناوی دۆڵەسـوور و مـووان هاتووە، ئەمـانە هەردووکـیـان دوو گونـدن لە ناوچەی مەریوان. لە دوای ئەمـە شاعیر دەڵێ مینا خانم ئەوەندە بەهـێز و سرک و سۆزانییە سوارچاکێکی بڵباسی گەرەکە. وەک زەریای سوور (قولزوم) وایە پێـویسـتی بـەغـەوواسی چاک هـەیە. ناری گـەلـێ بەڵگەی دیکە لـە وێنەی ڕەوانبێـژی جـوان دەدۆزێتـەوە بـۆ ناشـیـرین کردنی هەڵوێستی شـێخ مـەحـمـوود لەو دڵدارییـەی شـاعیر لەسـەر ئەو باوەڕەیە ئـەو کچەتیوە شـایانی شـان و شکۆی شـێخ مەحـمـوود نییە. جگە لەوە شێخ خێزانی هەیە و لەوەدا نییە بتوانێ دەرەقەتی ئەم کچە بێ.

٢

هەواڵێک لە ناوەوە بووە گۆیا بابا عەلی کوڕی شێخ مەحموود ویستوویەتی کیژێکی عەرەب بخوازێ ناوی کافیە بووە. ناری ئەم شیعرەی بۆ نووسیوە:

ڕۆژی عیشوە و عوشرەت و عەیش و تەرەب
ئەی موبارەک بێ لە تۆ شۆخی عەرەب
لەم مەقامە لازمە تەبریکی تۆ
گەر حەریفێ بێ کچ و عالی نەسەب
دەم وەکو گوڵ غەبغەبی هەر وەک ترنج
قامەتی وەک نەخل و مەمکی وەک ڕوتەب
کافیە بۆ سوحبەت و هەم شافییە
بۆ غەمی تەنیاییی و شیرین لەقەب
قەوسی ئەبرۆی وەک کەمانی حەیدەری
ڕووی بەلووسی هەر وەکو لەوحی زەهەب
بیگرە و بیخە و گولۆڵەی کە وەکو
کوولەکەی دەروێش و خورما وو عینەب
بیخە شیوەن هەر وەکو باوک نەماو
چرکە چرکی بێخە وەک چیتی حەڵەب
بیخەرە ژێر حەملەیی حەمدانەوە
بیکە گاڵتە و تێی ترنجێنە بەگەپ
سووری سەر خڕ بێنە ڕەقس و پێکەنین
لووتی هەڵماسێ و ڕەقی کە وەک حەتەب
بیدەرە بەر زەرگی تیژی قادری
پێی بکێشە حەی حەیی یا لیلعەجەب
هەر وەکو حەککاکی دانا هەڵکەنە
نەخشی (وا متُّ) لە لێوی ئەو بەقەپ

هـەر وەکــو جــۆلاَ شــەپیــتکەی پێــوەدە
لابـەرە پـەردەی ســـــــەرا پـەردەی ئـەدەب
مــەسلـەحــەت وایـە (قل)ی لێ بکەی بـە(فل)
تـا هـەتـا مـــاوە لـە تۆ نـەگـــرێ عــــەتـەب
حــــەملەیی شــــێـــرانـە چاکــــە تا بڵـێ
(إنّـه لَـیْثٌ شَـــــجــــــیعٌ مُنْتَــــــخَبْ)
(ئـەو شـــێـــرێکی ئـازا و هـەڵبـــژاردەیـە)
دوور لـە تـۆ (ناری) بـەبـێ کـــەس مـــاوەتـۆ
بێ حــــەواس و عــــەقـل و ئیــدراک و ئـەدەب

شاعیر وێنەکانی ئەم شیعرەی لە ناو تەمومژی ڕەوانبێژیدا نوقوم کردووە، بەڵام لە ڕووی هونەری و جوانکارییەوە سەرکەوتووە. لە سەرەتادا بەجوانی ئەندامانی لەشی کچە عەرەبدا هەڵدەڵێ. ئاماژە بەدوو کتێبی «کافیە» و «شافیە»ی خوێندنی حوجرەی مزگەوت دەکا، بەیادی ئەوەی ئەو کچەی باسی لێوە دەکا ناوی «کافیە»یە. ئینجا بابا عەلی هان دەدا وەک شێرێک هێرش بەرێتە سەر ئەو کچە ناسکە بەستەزمانە ئەوەندە بیگەوزێنێ و هاواری لێ هەڵسێ وناڵەی وەک دەنگی هەڵزڕاندنی قوماشی چیتی حەڵەب بکەوێتە بەرگوێ. ئەوەندە بەهێز حەمدانەکەی (ئەندامی نێرینەکەی) تێ بترنجێنی وەکو زەرگی تیژی دەروێشی قادری میتکەی بشێوێنێ و هەلا هەلای بکا، وای بەسەر بێنێ بەزمانی عەرەبی خۆی بڵێ: «متُّ!» واتە (هاوار مردم!). شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەگەر زاوا وا لە بووک نەکا هەتا هەتایە گلەیی لێ دەکا، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر هەڵسوکەوتی وای لەگەڵدا بکا دەڵێ: شێرێکی ئازا و هەڵبژاردەیە!

لەم شیعرەدا ناری ئەم کیژە عەرەبە جوانەی لە ئازارستانێکدا زیندانی کردووە، زاوا بووە بەزەبانییەیێکی دۆزەخ و بووک بەتاوانبارێکی گەورە. ڕاستییەکەی ئەوەیە ئەم شیعرە هەر بەم شێوەیەی بەرهەمێکە لە شیعرە جوان و هونەرییەکانی بابەتی کراوە (ئیرۆتیک) لە ئەدەبی کوردیدا. ئەم هەموو دۆزەخەی ناری دەبێ بەبەهەشت و شیعرەکەش لە چوارچێوەی ئەو پیاوە کوردە و کچە عەرەبەی بۆیان وتراوە دەچێتە دەرەوە و دەبێ بەنموونەیێکی نەرمونیانی شیعری کلاسیکی و بەزیندوویی دەمێنێتەوە لە هەموو کات و ڕۆژگارێکدا.

نیشتمانپەروەری

لە شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا ناری بەشی هەیە.

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

مـن ئـەدیبـی کـــــوردم و نـاوم نیـــــیـــــە
کـــوردە هەر غـــافل لە ناو و بێ خـــەبەر
کـوردە خـۆ مـەحکوومـە بۆ تورک و عـەجـەم
کـــوردە بێ فــیکر و خــەیاڵ و بێ ئـەســـەر
کـوردە هـەر وەک بیـدی مــەجنوون مــاوەتۆ
بێ ســـەر و بێ ســێــبــەر و خـــاڵی لەبەر
کوردە وەک وەحشی لە بۆ چەشتەی تەمەع
خــۆی دەخــاتـە مــۆڵەکــە و داوی خـــەتەر
کـــوردە بێ شـــان و شکۆ مـــاوە و نەمـــا
قــیـمــەتی حــەتتــا وەکـو توور و گــەزەر
کــوردە فـــیکری عـــاقـــیـــەت بینی نیــیــە
غــافل و بێ دەرک و بێ ســـەمع و بەســـەر
کـوردە بێ کـەس هـەر کـەسێ دێتــو بەزۆر
دەیگرێ دەیـکا بـەگـــــا بێ یـا بـەکـــــەر
بێ ووجــوودی مـوسـتــەمـیع لەم عــەسـرەدا
(نـاری)ا تاکــەی چـەناگــەی بێ ســـەمــەر

ناری لەم دێڕانـەدا بەبێ زیادەڕۆیی باس لە ژیـانی تاڵ و دیلایەتی و سـەرشـۆڕی و دواکەوتوویی کورد دەکا لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستـەمدا. تەنانەت لە دوای هەرەسـهێنانی هەموو ڕاپەڕین و هەڵسـان و شۆڕشـەکانی کورد لە کوردسـتاندا لە پێناوی سـەربەخۆیی. بێ گومان شاعیر لەبەر ڕۆشنایی بیری میتافیزیکی شێوە کلاسیکییەکەی ڕۆژهەلات لە مەسەلەکە ورد دەبێتەوە و باس لە واقیعەکە دەکا وەکو خۆی، بیر لە چارەسەری ناکاتەوە.

٢

لە دیوانی ناریدا تەرجیع بەندێک بەرچاو دەکەوێ، بەڕاستی جێی خۆیەتی ناو بنرێ «تەرجیع بەندی نیشتمانی». شیعرەکە بریتییە لە شەش بەند، هەر بەندی لە پێنج دێڕە شیعر پێکهاتووە، هەریەکەیان یەکێتیی قافیەی خۆی هەیە، دێڕی دوایی جووت قافیەیە (مەسنەوی) پێوەندی بەقافیەی بەندەکەوە نییە. قافیەی هەموو بەندەکان بەم جۆرەیە (ا ا ا ا ب، ا ا ا ا جـ...). شاعیر لە بەندی یەکەمدا دەڵێ:

ئەی خاکی وەتەن بۆچی نەما شێوەیی پارت
بۆ بوو بەشەوی زوڵمەت و تاریکە نەهارت
بۆ باسی نەما دەفتەری ئەحکامی ئیلاهی
بۆ یادی خودا وا لە گوڕێزا لە کەنارت
بۆ عاجز و بێزاری لە مەعشووقەیی تەقوا
بۆ پیرەژنی کۆنە هەوا بووبوو بەیارت
وەک بازی جەفاکاری ستەم پیشەیی نەمروود
بۆ تەیری سەفا مورغی جەفا بوو بەشکارت
سا بۆچی نەکەم شیوەنی گوڵ سیسە لە باغا
دڵ بۆچی نەکەم لەت لەت و سەد پارە لە داغا

بەندی دوایی لە تەرجیع بەندەکەدا بەم شێوەیە هاتووە:

ئەی خاکی وەتەن غەفلەتی بێ غایە هەتاکەی
مەشغوولی هەوا وو هەوەس و کایە هەتاکەی
بۆ یادی مەقامی ئەبەدی مەحوە لە دڵتا
شەوق و تەرەب و مەنزلی بێ پایە هەتاکەی
دونیا کە هەموو لەحزە هەم ئاغووشی کەسێکە
سوحبەت لەگەڵ ئەم فاحیشە ڕیسوایە هەتاکەی
بۆ خۆت کە دەزانی لە مەرگ نیتە هەڵاتن
بەس ئەم هەموو تەفرە و شتە بێ جایە هەتاکەی
نازیش مەکە ئەی نەفسی فرۆ مایە بەتەدریس
نەک دەستی ئەتۆ بێ بگرێ خایەیی ئیبلیس

لەم دێڕە شیعرانەدا ناری فرمێسک بۆ بەختی کورد دەڕێژێ، مێشکی پڕە لە پرسیار، ئەو پرسیارانە وەرامیان نییە. لە دوایدا ڕۆڵەی نەتەوە هان دەدا، بیر بکەنەوە لە خراپە دوور بکەونەوە، لە چاکە نزیک بن، دوایی بەو ناخۆشییە بێنن کە بەدرێژایی مێژوو چەشتوویانە، کەس هێندەی ئەوان تووشی دەرد و بەڵا نەبووە.

پەخشانی

بەشی زۆری بەرهەمی ئەدەبی ناری شیعرە، جگە لەوە پەخشانی جوانی شیعرئامێزی هەیە، لەوانەی بەعەرەبی سەجعی پێ دەڵێن، وێنەی ئەم جۆرە بەرهەمە لە چەند نامەیێکیدا دەردەکەوێ. لەم ماوەیەدا دوو نامەی دەخرێنە پێش چاو.

١

نامەی یەکەمی بۆ شێخ مەحموود نووسیوە:

«ڕووح و دڵ قوربانی ناڵی کەوشەکەت
سەربەسەر گەردی حەساری حەوشەکەت
دائیما موحتاج و موشتاقی لە بۆ
گەنجی یادی خاتری بێ خەوشەکەت

ئەگەر لە ڕێگەی مەرحەمەتەوە حاڵی ئەم پیرە غولامی خۆتانە مەنزوور بفەرموون بەکوردی و بەکورتی ئەمەیە عەرزم:

بەتیغی میحنەت و دەرد و جەفا جەرگی مەلا لەت بوو
بەڵێ مەعلوومی ئافاقە مەلا نیوەی مەلالەت بوو

وە ئەگەر مەیلت بەبەیانی توولانی بی و ئارەزووت لە حیکایەتی «قویلە و چووچانی» بێ ئەمەیە عەرزم:

دوور لە تۆ چاوم بێ بینش ماوە، قووەی بیستنم بۆ ناڵە و گرمەی هەوری بەهاری نەماوە، حەواسم سەراسەر فەوتاوە، دڵم بەئاگری مەحروومی وەک کەبابی

سلێـمـانی برژاوه، جـەرگم لـه قـازانی سـینـەدا بەبڵـێـسـەی دووری وەک سـڵـقی کەرکووکی هەمیشە چاوەڕێگەی حافزم بۆ یاسین، موحتاجی هاتنی مەلام بۆ تەلقین، مـائیلی شـەش گـەز جـاو و دوو گـەز خـاکم بۆ تەسکین! وەلێ ئەگـەر بەشارەتی مژدەی سوروور و سەلامەتی زاتی موبارەکتم زوو پێ بگا کە بۆ من ئەم مژدە ئاوی حەیاتە یەقینم وایە چاوم ببێ بەدووربین و زەرەبین، وە لەگەڵ حەزرەتی خدر لە حەیات موساوی بین.

عـەرزی مـەخـسـووس کـۆچ و کڵـفـەت و دایکی سـەعـیـد بەگی بادەڵانـی پەنایان هێناوە بەغوڵامی خۆتان، لەسەر واقیعەیێک کە نیسبەتی قەتلیان لە سەعید بەگ داوە، وە فـیـعلەن مـەحبـووسـە لە حـەپسـخـانەی حـوکـوومـەتایە، ناچار منیش ئەوا پەنام قـاپیی مـوبارەکت هێنا، شـایەد فـیکرێ بەحـاڵی ئەو بفـەرمـوون کـە شـایەد لە زەحـمـەتی حـەپسـا نـەجـاتی ببێ، وە مـەعلووم ئەم پیرە غـوڵامی قـاپیی خـۆتانە تا قیامەت، مەسروور و مەمنوون و موتەشەکیرتانە.

ئیتر هەرچی بڵێم زیادەیە، غوڵامی دەرگای خۆتانە ناری».

ناری ئەم نامـەیەی لە مەریوان نووسـیوە و بۆ شـێخ مەحمـوودی ناردووە. لەسـەر دەستووری کۆن بەشیعر دەستی بەنووسینی نامەکە کردووە، ئینجا کەوتۆتە مەدح و ستایشی شێخ، دووبارە تێکستی نامە پەخشـانییەکەی بەشیعر ناواخن کردووە، ئینجا هۆی نووسـینی نامەکەی بۆ شـێخ گێڕاوەتەوە و تکای لێ کردووە هەوڵ بدا بەڵکو سەعید بەگی بادەڵانی لە بەندیخانە بۆ ڕزگار بکا.

٢

نامـەی دووەمی بۆ بابا عـەلی شێخ مـەحمـوودی نووسـیوە لـەو کاتەی بۆ خـوێندن لە میسر بووە:

«ئەی قیبلەیی ئەربابی وەفا، شـەمـعی شـەبوسـتـانی سـەفـا، ڕەونەقی دیوانی ئەدیبان و لـەبیبان، دەبوسـتـانی هونەرپەروەر و ئەهلی عورەفا، تاجی ووجووهی شـورەفا، سـەدری جەمیعی نوقەبا، فـەخری جەمیعی نوجەبا، لالەیی گوڵزاری عـەلی، گوڵبونی باغ و چەمەنی تاقمی ئەقتاب و وەلی، کـانـی گـەوهـەر، نووری بەسـەر، ئەفـسـەری سـەر کـەوکـەبی فـەرخـونده سیـەر، تـاکو لەسـەر دەورەیی ئەم چەرخـە ببـێت و بگەڕێ

شـەمس و قەمـەر، جیسـمی لەتیفت بەئەلەم عـاجز و ئەفسـوردە نەبێ، زاتـی ڕەئووفت بەهـەم و مـیحنەت و غـەم هـەمدەم و پەژمـوردە نەبێ، بۆ منـی بێ بـەرگ و نـەوا یەعنی بەقـانوونی وەفـا ویردی جـیـهـانم ئەمـەیە، زیکری زمانم ئەمەیە، مەزهـەری ئیلتافی خودا بێ، لە حەوادیس بەریی و بێ غـەم و بێ دەرد و بەلا بێ، لە هـەمـوو مەحـفـەل و مەجلیس فـەرەح ئەنگێزی دڵ و ئەهـلـی دڵ عـوقـدە گـوشـا بـێ، بەدڵ ئاسـوودە لە ناز و گریشـمەی نەزەری دلبەری شـیرین کـەمەر و سـیم بەر و جیلوەگـەر و شـۆخ و زولەیخـا سـیـفـەتی مـیـسـریی و تورکـانی خـیـتـابی بەخـەتا، پەنجـەیی تەرسـا بـەچە یا مـوغـبـەچـەیی عیـشـوەگـەری نەی کـەمـەری ئاهوویی سیمین زەقەنی جادوویی ئەفسانە زەنی وەک جیگەری من لە فـیـراقت بەدەنـی جـامــەیی تۆ پارە نـەکـا. تۆ بەغـولامی قــەدی وەک عـەرعـەری دوو نێـرگـسی جـادووگـەر و فـەتتـان و جـەفـا پیـشـە وو خونخوارە نەکا.

بێینەوە سـەر بەحـسی گلە و بێ مـەرحـەمـەتی، یەعنی دەلیلم ئەمـەیە شـێـوەیی خـەتتی ئەحـسـەنی تۆ نیـسـبـەتی پیـراهـەنی تۆ مـەتلەبی عوشـشـاقە نەبوو، دەوڵەتی عوشـشـاق نەبوو، عـەیشـی دڵی پارە نەبوو، ئافـەتـی ئەغـیـارە نەبوو، گـەنجی هـەوا خـواهـە نەبوو، ڕەنجـیـشـی بەدخـواهە نەبوو، مـەخفـیی پۆشـیـدە نەبێ چاکـە لە ڕووتا کـە ئەگەر ڕووتە، وە یا تاقی دوو ئەبرووتە، وەک قیبلە وەهایە.

بەسـەری تۆ دڵەکەی من بەهـەمـوو لەحزە وەکو قـیبلەنومـایە، لە تەریقی ئەدەبا سـادیقی بێ کـیـزب و ڕیایـە، لە هـەمـوو بـەخـشـشـی جـوود و قەڵەمت ڕازی و قانیع بەسلاوێک و دوعایە.

وەسسـەلام

مـحەمەد بێڵوویی»

لەم برە پەخشانەدا نـاری ویستوویەتی مـەشقی ئەم جـۆرە بەرهـەمـە بکا لە ئەدەبی کوردیدا، ئەگینا لـە بنج و بناواندا ئەم پـەخشـانە کـانگا و سـەرچاوەی شـیـعرە. مـەبەس لێرەدا لایەنی ڕێکخـستنی ڕسـتـە و عیبـارەتە، ئەمـانە هـەموویان سـەر بە

بەحری عەرووز و کێشی خۆماڵی و قافیەی هەمەجۆرن، ئەوەی شاعیر کردوویەتی ئەوەیە یەکێتیی کێش و قافیەی ڕستەکانی شکاندووە یا ڕەنگاوڕەنگی کردووە، بۆیە بەرهەمەکە بووە بەپەخشانی ئاسایی ئەو بابەتەی لە ئەدەبی عەرەبیدا سەجعی پێ دەووترێ.

***

کاکە حەمەی بێڵوو (ناری) دەرچووی حوجرەی کۆن و دوازدە عیلمی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی بوو. داب و نەریتی ڕۆشنبیری نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم کاری لێ کردبوو، لە هەندێ لە تەنگوچەڵەمە بنچینەییەکانی کۆمەڵ گەیشتبوو، بۆیە نوێگەری لە شیعریدا بەدی دەکرێ. وشە و ڕستەی تازە بابەتی بەکار هێناوە.

پێوەندی لەگەڵ شێخ مەحموود لە سەرەتادا لە ژێر کاریگەری ئایین و تەریقەتی قادری بوو، بەهۆی ئەوەی شێخ لە نەوەی کاک ئەحمەدی مورشیدی گەورەی تەریقەت بوو لە سلێمانی، ناری زۆر لێیەوە نزیک بوو، بەڵام لە دواییدا شێخ مەحموود وەکو سەردارێکی کورد بووە هۆی ئەوەی هەستی نەتەوایەتی لای شاعیر ببزوێ.

زمانی شیعری ناری تایبەتییە بەخۆی، شوێنەواری دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی بەزمانی شیعرییەوە دیارە. لە ڕوخساردا لە هەموو بابەت و ژانرە کلاسیکییەکانی نییە، کەچی لە ناوەرۆکدا زۆر دەوڵەمەندە، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی نەداوە قەسیدەیێک بۆ بابەتێکی دیاریکراو بەکار بێنێ، بەڵکو بابەت و ناوەرۆکە جیاوازەکانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. هەر چۆنێ بێ تاکە لیریکی واش بەرچاو دەکەوێ لە یەکەم دێڕیدا خۆی بەخوێنەر دەناسێنێ.

ناری لە شیعری کراوەدا (ئیرۆتیک) وەستایەتی نواندووە، وێنەی داهێناوی هونەری جوانی هەیە شاعیرانی پێش ئەو خەیاڵیان لێ نەکردۆتەوە. ناری یەکێکە لە دوا شاعیرانی کلاسیکیی کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا.

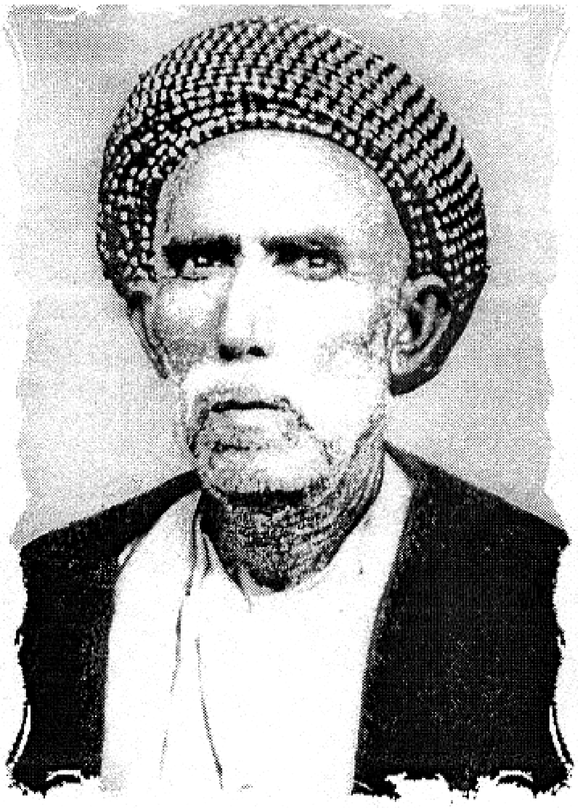

زێوەر

بەشی یازدەم

زێوەر

١٨٧٥ – ١٩٤٨

ئـەی کــــــوردینـە ئـەی مـــــــەردینـە
بـا دەست لـە ناو دەست کــەین هـەمـــوو
بـۆ بـەرزیـەتـی خـــــــــاکـی وەتـەن
بۆ یەکێتی بچین هەموو کوردین هەموو

ژیانی زێوەر

زێوەر نازناوی شیعری عەبدوڵڵا کوڕی محەمەد ئەفەندی کوڕی مەلا ڕەسووڵە. بنج و بناوانی خـێزانیـان لە گـوندی بێکۆڵەی پشـدەر بووە لە پاشـانا هاتوونەتە سلێمانی. لە ساڵی ١٨٧٥ لە کۆڵانی شێخانی گەڕەکی کانی ئاسکان لەدایک بووە. ئەم خێزانە بەهۆی هاوسێیەتی لە سەردەمی منداڵی زێوەرەوە ئاشنایەتییان لەگـەڵ مـاڵی شـێخ مـەحـمـوود بووە. باوکی خـوێندەوار بووە بۆیە لە ڕۆژگـارانی دەسـەڵاتی عـوسـمـانی بووە بە مـووچەخـۆری مـیـری. دەوری گـرنگی بووە لە پێگەیاندن و پەروەردەکـردنی زێوەر، بەتایبـەتی لە ڕووی ڕۆشنبـیـری و خوێندەوارییەوە.

زێوەر سەرەتای خوێندنی لە قوتابخانەی ڕوشدییە بووە، لە پاشـانا وازی لێ هێناوە و ڕووی کـردۆتە حوجرەی مـەلا سـەعید (خـواجە ئەفەندی) لەوێ لەسـەر پرۆگرامی ئەو سەردەمەی خوێندووە تا قۆناغی فەقێیەتی. ماوەیێک لە سلێمانی بووە ئینجا چۆتە مـەریوان و بانە، لە پاشـانا سـابڵاغی (مـەهابادی) مـوکـریان، ئەوجا بەڕێگەی ڕواندز ڕووی کردۆتە هەولێر و کەرکووک، لەوێوە بۆ سلێمانی و لە مزگەوتی بن تەبەق (مزگەوتی عیرفان) وانەی زانستیی عەرووز و قافیە فێر بووە.

له دواییدا کەوتۆتە قۆناغی موستەعیدی لە حوجرەی مزگەوت.

لە ساڵی ١٨٩٨ زێوەر یەکێک بووە لە یاوەرانی شێخ سەعیدی حەفید کە سوڵتانی عوسمانی میوانداری کردبوون. ئەو کاتە خەڵکەکە بەزۆری بۆ خوێندن دەچوونە ئەستەمووڵ، کەچی هەرچەندە زێوەر بۆ خوێندن گەشتی ئەوێی نەکردبوو، بەڵام لە ماوەی زیندەگانی لەم شارە پێشکەوتووەدا گەلێ شت فێر بووبوو، لەگەڵ ئەوەی زانیارییێکی پێویست لە بەردەستدا نییە لە بابەت ئەو ماوە کەمەی ژیانی زێوەر لە ئەستەمووڵ. بێ گومان ئەو شارە لەو کاتەدا وەکو پردێک بوو لە نێوان ئەوروپا و ئاسیا. زێوەر ئاشنایەتی لەگەڵ پێشکەوتنی پیشەسازی ئەوروپا پەیدا کردبوو، ئاگاداری بزووتنەوەی ئەدەبی عوسمانی و نەتەوەکانی ئەوروپا بوو لە ڕێگەی زمانی تورکییەوە. کەم و زۆر پێوەندی لەگەڵ کوردانی ئەستەمووڵی ئەو ڕۆژگارە بووە. لە پاشانا لەگەڵ شێخ سەعیدی حەفید گەڕاوەتەوە سلێمانی. ئاشکرایە پیرەمێردیش لەم گەشتەدا لە یاوەرانی شێخ سەعید بوو بەڵام ئەو لەگەڵیاندا نەگەڕایەوە سلێمانی.

لە مارتی ١٩٠٨ زێوەر لە پاش تاقیکردنەوەی تایبەتی کرا بەمامۆستای دەستووری زمانی تورکی لە قوتابخانەی ڕوشدییەی سوپایی سلێمانی. لە ساڵی ١٩١٤ کە ناوی قوتابخانەی ڕوشدییەیان گۆڕی و کردیان بە«قوتابخانەی تەشویقییە» زێوەر بوو بەمامۆستای یەکەم (باش موعەلیم). لەم کارەدا بەردەوام بوو تا سەردەمی داگیرکردنی ئەمپریالیستی بەریتانی (ئیحتیلال) و لە کانوونی یەکەمی ١٩١٨ بوو بەباشکاتب. زۆری نەخایاند ئەم کارەی لە دەست چوو تا ١٩ی شوباتی ١٩٢١ لە قوتابخانەی «نموونەی سەعادەت» بەمامۆستا دامەزرا. لەو ماوەیەدا باری سیاسی سلێمانی لە هەڵبەزین و دابەزیندا بوو، هەڵسوکەوتی نالەبار زیانی هەبوو بۆ زێوەر و بووە هۆی ئەوەی لە کارکردن دوور بکەوێتەوە. لە ساڵی ١٩٢٥ جارێکی دیکە بەمامۆستای یەکەم دامەزرایەوە لە قوتابخانەی یەکەمی سلێمانی، لە پاشانا گوێزرایەوە قوتابخانەی دووەمی سلێمانی. لەم کارەیدا مایەوە تا ساڵی ١٩٣٠ و گوێزرایەوە ناحیەی بەرزنجە تا ساڵی ١٩٣٨ لەوێ مایەوە ئەوجا بۆ بیارە، لە پاشانا لە مووچەخۆری دوور خرایەوە.

زێوەر شاعیرێکی خاوەن کەسێتیی خۆی بووە، هەمیشە بە ڕاستی و بێ پێچوپەنا بیروڕای تایبەتی خۆی دەربڕیوە، لە ڕۆژگارێکی بێ ئارامی نوقوم بوو لە

ناو تەنگوچەڵەمە و گۆڕانی لەپڕ و بەگوڕ ژیاوە. لەو سەردەمانەدا بەتایبەتی لەگەڵ بەرپابوونی جەنگی یەکەمی گێتی گۆڕانی سیاسی لە ناوچەی سلێمانی زۆر و بەتین بوو: دەسەڵاتی عوسمانی دەرەبەگی، ئینجا ئەمپریالیستی بەریتانی، ئەوجا بزووتنەوەی شێخ مەحموودی نەتەوەیی، لە پاشانا دەسەڵاتی ئینگلیز و عیراقی داگیرکەر، لە دواییدا عیراق بەناوی شۆڤێنییەتی عەرەبەوە تا ساڵی ١٩٣٠ هێمنی و تەبایی ئەوتۆ لە ناوەوە نەبووە.

زێوەر وەکو هەموو شاعیرێکی ڕەسەن ئاوێنەی ئەم هەموو گیروگرفت و هەڵوێستانە بوو. بیروڕا و ئیدیۆلۆجییەتێکی زۆر لە ناوەوە بوون، دژ بەیەکتری بوون، ئاژاوەی سایکۆلۆجی فیکرییان لە مێشکی هەموو خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی کورد دروست کردبوو. لەبەرئەوە ئەگەر ڕۆژێک لە ڕۆژان زێوەر وتبێتی «حەنتووش حلاوی و ڕەسووڵ سیرینی قەت دەس لە ملی یەکتری ناکەن» و لە ڕۆژێکی دیکەدا ستایشی مەلیکی عیراقی کردبێ، دووڕوو نەبووە، تاوانی نەکردووە. واقیعێکی چەسپاندووە و بەرهەمێکی شیعری داهێنراوی لە ڕووی هونەرییەوە دروست کردووە.

شاعیری ئەم ماوەیەمان کەسێکی شارەزا و زیرەک بوو، هەرچەندە لە ڕووی داراییەوە لە هەژاران نزیکتر بوو بەڵام لووت بەرز بوو، بەتایبەتی بەرامبەر بەو کەسانەی لە لایەن هەندێ کەسەوە بەگەورە و پیاوماقووڵ حسێب کراون.

عەبدوڵڵا ئەفەندی یا مەلا عەبدوڵڵا وشەی «زێوەر»ی کردووە بەنازناو. ئەم وشەیە بەمانای جوان و جوانی هاتووە واتە (جمال). لە کۆمەڵی تورکی عوسمانی «زێوەر» بەوێنەی «زیوەر» ناوی کەسانە بۆ پیاوان بەکار دەهێنرێ.

زێوەر لە ڕۆژی ١٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گردی گۆڵان (جۆگە) بەخاک سپێرراوە.

بەرهەمی ئەدەبی زێوەر

لووتکەی داهێنانی زێوەر لەو شیعرانە دایە کە لە دیوانیدا کۆکراونەتەوە. جگە لەمانە بەشێک لە بەرهەمەکانی دیکەی پێوەندییان بەئەدەبەوە هەیە، هەندێکی تریان لە دەوروبەری ژیاننامە و مێژوو و چیرۆک و وەرگێڕان و زمان و ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر) دەسووڕێنەوە. بەم پێیە زێوەر لە نیوەی یەکەمی سەدەی

بیستەمدا لەو شاعیرانەیە بەشداری لە پەرەسەندن و پێشخستنی بەرهەمی پەخشانی ئەدەبی کوردی کردووە. لەم بەرهەمە ئەدەبیانەیدا زێوەر لە ڕووی داهێنانی هونەرییەوە نەگەیشتۆتە پلەی شیعرەکانی. ئەم دیاردەیە تەنیا لە زێوەردا نابینرێ، بەڵکو ئەو نووسەرانەی دەستیان لە شیعریش نەدەدا و بەرهەمیان تەنیا پەخشان بوو نەگەیشتبوونە پلەی شاعیرەکان، چونکە ئەمانە تاقیکردنەوەیێکی کۆن و بەرزی قوتابخانەی نالییان لە ژێردەستدا بوو، کەچی ئەوانەی خەریکی بەرهەمی پەخشانی بوون کەرەستە و سەرچاوەیان کەم بوو چونکە ئەم بابەتە لە ئەدەبی کوردیدا تازە سەری هەڵدابوو و تاقیکردنەوەی کەم بوو و هێشتا نەکەوتبووە سەرپێ.

بەشێک لە بەرهەمی ئەدەبی زێوەر لە سەردەمی ژیانی خۆی و پاش مردنی چاپ کراون، هەندێکی دیکەی تا ئێستا بەدەسنووسی ماونەتەوە.

بەرهەمە چاپکراوەکانی زێوەر

١- ژیانی پێغەمبەران، وەرگێڕانی کوردی (قصص الانبیاء)یە لە سلێمانی لە سالّی ١٩٢٠ چاپکراوە.

٢- دەستەگوڵی لاوان لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٩ بلاوکراوەتەوە.

٣- خێوی ناو مزگەوت، لە سلێمانی ١٩٤٦ کەوتۆتە دەست خوێنەران.

٤- گەنجینەی مەردان، لە لایەن محەمەدی مەلا کەریم کۆکراوەتەوە و لە بەغدا لە ساڵی ١٩٨٥ چاپکراوە.

٥- چیرۆکی حوکوومەتێکی خەیاڵی و بەشێک لە کتێبی عەلی سیدۆ گەورانی «لە عەممانەوە بۆ ئامێدی» لە عەرەبییەوە کراوە بەکوردی لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٩٩ بلاوکراوەتەوە.

جگە لەم چاپکراوانە «فەرهەنگی زێوەر»ی عەرەبی - کوردی هێشتا دەسنووسە و بلاو نەکراوەتەوە. هەروەها هەندێ نووسینی دیکەی هەیە بەتایبەتی کاری ئەدەبی لە زمانانی بێگانەوە وەریگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی کەچی ئەمانە لەناوچوون و ونبوون.

گرنگترین یادگاری زێوەر دیوانی شیعریەتی. بەشێکی ئەم دیوانە لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٧ بلاوکراوەتەوە. چاپی تەواوی دیوانەکە لە لایەن مەحموود زێوەرەوە

ئامادە کراوە (کۆکردنەوە و پێشەکی و نووسینی پەراوێز) لە هەولێر لە ساڵی ٢٠٠٣ گەیشتۆتە دەستی خوێنەران. ئەمەیان باشترین سەرچاوەیێکە بۆ پاراستنی بەرهەمی ئەم شاعیرە گەورەیە.

شیعری زێوەر لە ڕووی ڕوخسارەوە

لە دیوانی زێوەردا بابەتە گرنگەکانی شیعری کلاسیکی و میللی لە ڕووی ڕوخسارەوە بەرچاو دەکەون. لەوانە «پارچە» و «غەزەل» بەمانای لیریکی کورت، هەروەها چیرۆکی شیعری میللییانە (بەیت). جگە لەمانە کۆمەڵێک «چوارین» و «تاک»ی هەیە. زۆری چوارینەکانی لەسەر دەستووری ئاسایی کلاسیکی دەڕۆن لە ڕووی قافیەوە (ا ا ب ا)، بەڵام زێوەر دەسکاری لەمەدا دەکا، قافیەی (ا ب ا ب) و (ا ا ب ب) لە ناویاندا دەبینرێ.

دیوانی زێوەر کۆمەڵێک «تاک»یش دەور دەکاتەوە لە یەک دێڕ پێکهاتووە و هەردوو نیوەدێڕەکە لەسەر یەک قافیە (ا ا)ن.

شاعیر تەرجیع بەندی هەیە، دەسکاری هونەری لەم بابەتە شیعرانەدا کردووە. نیوەدێڕە درێژەکان لەباتی یەک نیوەدێڕ بۆ هەردوو نیوەدێڕ، نیوەدێڕێکی کورتی داناوە. هەروەها گەمە بە قافیەش دەکا، بەڵام بەشێوەیێکی مۆزاییکی ئەندازیاریی ڕێکوپێک.

لە هونەری پێنج خشتەکیدا زێوەر دەستڕۆیشتوو بووە. کۆمەڵێک شیعری شاعیرانی هاوچەرخی خۆی کردووە بەپێنج خشتەکی لەوانە شیعری مەلا ڕەشیدی لاوە (مائیل)، نەسیب، شێخ ڕەزا، تاهیر بەگ، مەحوی، سەید ئەحمەدی نەقیب، حەریق، وافی. لە پێنج خشتەکییەکانیدا ئەگەر زێوەر لە ڕووی هونەرییەوە لە شاعیرانی دیکە باڵاتر نەبێ لە پلەی شاعیرییەتی ئەوان نزمتر نییە.

هەوێن و کەرەستەی دروستکردنی پەیکەری شیعر لەکن زێوەر ئەمانەی خوارەوەن:

کێش

زێوەر هەردوو کێشی بەحری عەرووزی و کێشی خۆماڵی لە شیعریدا بەکارهێناوە. شیعرە عەرووزییەکان زۆر زیاترن لە شیعرە خۆماڵییەکانی.

له شیعره عەرووزییەکاندا ئەم بەحرانەی بەکارهێناوە: ڕەمەل، هەزەج، موزاریع، ڕەجەز، خەفیف، موجتەس، موتەقاریب، سەریع.

له شیعره سیلابییه خۆماڵییەکانیشدا زۆربەی کێشەکانی بەکارهێناوە، بەتایبەتی ده بڕگەیی و هەشتی و حەوتی. له ده بڕگەییدا هەردوو جۆری بەکارهێناوە، ئەوەی وەستان له ناوەڕاستیدایه و ئەوەی وەستانی تێدا نییه.

قافیه

زێوەر هەرسێ جۆره قافیەی بەکارهێناوە:

١- یەکێتیی قافیه.

٢- جووت قافیه (مەسنەوی).

٣- قافیەی ڕەنگاوڕەنگ.

له شیعری یەکێتیی قافیەدا زۆربەی دەنگه عەرەبی و کوردییەکانی ئەلفوبێی کوردی بەکارهێناوە، بەڵام دەنگه تایبەتییەکانی زمانی عەرەبی وەکو «ث» و دەنگه تایبەتییەکانی زمانی کوردی وەکو «گ» کەمن. ئەو دەنگانەی له شیعری یەکێتیی قافیه بەکاری هێناون ئەمانەن: ا، ب، ت، ث، ج، خ، د، ر، س، ف، ق، ک، گ، ل، م، ن، ه، (ه - ــه) و، وو، ۆ، ی، ێ.

بەشێکی زۆری شیعری زێوەر لەسەر سیستێمی جووت قافیه دانراون (ا ا، ب ب، ج ج...) بەتایبەتی قەسیدەکانی واته بەیتەکانی ئەوانەی پێوەندییان بەشیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی)یەوە هەیه.

زێوەر قافیەی ڕەنگاوڕەنگی کەم نییه، واته ئەو شیعرەی لەسەر زیاتر له قافیەیێک ڕێک دەخرێ. لەم لایەنەوە ئەم چەشنه قافیانه دەبینرێن (ا ب ب ا)، (ا ا ا ب ب)، (ا ا ا ب ب) و هی دیکه.

شاعیر قافیەی ڕەنگاوڕەنگ بەزۆری له سروودی قوتابخانه و گۆرانییەکانیدا بەکار دێنی. جگه لەمانه زێوەر له قافیەی مەسنەویدا پارچه شیعری وای هەیه هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی تێیدا بەکارهێناوە، ئەوانەی له عەرەبیدا نین و تەنیا له کوردیدا هەن (ۆ)ی بەکارهێناوە.

پاش قافیه

زێوەر بایەخی زۆری بەپاش قافیە داوە. لە دیوانی شیعریدا ئەم وشانە وەک پاش قافیە دەکەونە بەرچاو: منم، سینەما، نەما، ناکا، درۆیە، ئەمڕۆ، بم، ئەکەی، هەیە، نەما، ئەکا، فەلەستین، بووم، ببێ، ئێستا، ئەکا، چبکا، هێنا، خۆم، چبکەم، برایم، مەڕۆ، کردووە، هەیە، وەرە، نییە، بەسەر، مەکە، بابێ، بێ ئەوێ، هاتەوە، شێخە، ڕۆژی کورد.

زمان

زمانی شیعری زێوەر لە دوو وێنەی جیاوازدا خۆی دەنوێنێ. لە شیعرە عەرووزییەکانیدا تا پلەیێک وشەی بێگانە بەکار دێنێ، بەپێچەوانەوە لە شیعرە میللی و خۆماڵییەکانیدا بەتایبەتی جووت قافیەکان زیاتر وشەی کوردی پەتی بەکار دێنێ. بەشێوەیێکی گشتی شاعیر ژیانێکی تازە دەداتە ئەو وشانەی دەچنە ناو کەرەستەی دروستبوونی شیعرەوە، لە حاڵەتی وەستان و تەزینەوە (بەنج بوونەوە) دەیانبا بۆ حاڵەتی بەخۆهاتنەوە و بزووتنەوە، لە مانای بەندیخانەی فەرهەنگ دەردەچن بۆ مانای ئازادی شیعرایەتی، لەبەرئەوەیە ئەو وشانە لە شیعری زێوەردا بەشێوەیێکی دیکە دەکەونە بەرگوێی خوێنەر، چونکە بە مانا و وێنەیێکی نوێ هەناسە دەکێشن. شاعیر ئەو وشە بێگانانە هەڵدەبژێرێ بۆ شیعری ئەوانەی لای کورد پەسەند کراون وەرگیراون و بوون بەبەشێک لە زمانی کوردی و بەکارهێنانیان لە لایەن شاعیرەوە زیاتر مۆرکی زمانی کوردییان پێ دەبەخشێ.

ڕەوانبێژی

زێوەر شارەزای شیعری کلاسیکی ئیسلامەوییە (عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی و کوردی) لە شیعرە عەرووزییەکانیدا ئەو وێنە ڕەوانبێژییە مەعنەوی و لەفزییانە بەکار دێنێ کە لەگەڵ سروشت و تاقیکردنەوەی شیعری کلاسیکی کوردی دەگونجێن. بەڵام لە شیعرە میللییە خۆماڵییەکانیدا ئەو وێنە ڕەوانبێژییانە بەکار دێنێ کە لە شیعری قوتابخانەی نالیدا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا پەیدابوون. دیارە زێوەر خۆشی لە گەورە شاعیرانی نەوەی دووەمی ئەو قوتابخانەیە.

زێوەر بە دەستڕەنگینی وەستایە، بەخەیاڵ داهێنەرە، بەچێژ هەستیارە، بیناسازێکە (میعمارێکە) لە وشەی پڕ ئاواز و ڕستەی بەساز و کێشی ئاسان و قافیەی سفت پەیکەری بەرهەمێک دەتراشێ دەبێتە نموونەی داهێنراوێکی هونەری بەرز.

مەیدانی شیعری زێوەر لە ڕووی ناوەرۆکەوە گەلێ فراوانە، بەرهەمی دەچێتە ناو دیوانی شیعری ئەو شاعیرە کەمانەی کورد کە هەموو لایەنێکی ژیانیان گرتۆتە باوەش، بەتایبەتی لایەنی پێشکەوتنی پیشەسازی و پەرەسەندنی سیمای مەدەنییەتی ئەورووپا و گیانی نەتەوایەتی بەپێی ئەو بووژانەوە نەتەوەیییەی لە دوا سالآنی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناو میللەتانی ڕۆژهەلآتی ناوەڕاست پەیدا بوو. بەم پێیە زێوەر بابەتە کلاسیکی و میللییەکانی لە ئەدەبی کوردیدا پاراستووە و هەروەها بەشداری لە بابەتە تازەکانی وەک شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و سیاسی و کۆمەلآیەتی سەردەمی خۆی کردووە.

شیعری ئایینی

لە شیعری ئایینیدا بایەخی بەئیلاهییات و موناجات نەداوە، کەچی شیعری هەیە لە بابەتی «نەعت»ی پێغەمبەر و جەژنی مەولوودەوە وەسفی جەژنی ڕەمەزانیش هەرچەندە دەچێتە ناو شیعری ئایینییەوە بەلآم هەناسەیێکی کۆمەلآیەتی و ڕابواردنێکی سەیران و خۆشیی سەر زەوی داوەتێ. لەبەرئەوەی لە تەریقەتدا بەرەو لای قادری کشاوەتەوە ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی و کاک ئەحمەدی شێخ لەمانەش زیاتر ستایشی شێخ مەحموودی یەکجار زۆرە. ئەوەی شێخ مەحموود تەنیا لەبەر تەریقەتی قادری نییە بەڵکو وەک سیاسی و سەرکردە و مەلیکێک لە شێخ مەحموود دواوە. هەروەها ستایشی شێخ عەلائەدینی بیارە (زیائەدین)ی کردووە لە شێخانی تەریقەتی نەقشبەندی.

لە شیعرێکیدا لە نەعتی پێغەمبەر و بەهۆی جەژنی مەولوودەوە دەڵێ:

لە هەر چوار گۆشەیی دونیاوە ئەمرۆ جەژنی مەولوودە
چ مەولوودێ زوهووری حەزرەتی مەحبووبی مەعبوودە

چ مەحبووبێ کە نووری چاوی جوملە ئەهلی تەوحیدە
چ مەحبووبێ سەراسەر مەخزەنی عیلم و وەفا وجوودە
خودا لەم مانگەدا ئەو نوورە پاکەی خستە سەر دونیا
لەسەرمان ئیحتیرامی مانگی وا مەتلووب و مەقسوودە
کە ئەحکامی مونیری نووری شەرعی خستە ناو عالەم
هەچی ئەحکامە مەنسووخە هەچی ئەغیارە مەتروودە
شەوی پاکی ویلادەت سوبحی ئیقبالی موسوڵمانە
دەری رەحمەت کراوە دەرگەهی ئیدبارە مەسدوودە

ئەم وشە گەرمانە لە دەروونێکی پڕ باوەڕەوە هەڵقوڵاون، شاعیر ڕەچاوی تەعبیر و لێکسیکۆنی ئەم جۆرە شیعرەی کردووە، بەڵام لە شاعیرانی پێش خۆی جیابۆتەوە. ڕستە و مانای ئامادەکراوی بەکارهێناوە وەکو ئەوان، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ وێنەی شیعرەکەدا هەست بەداهێنانی نوێ دەکرێ.

غەزەلی کلاسیکی

غەزەلی ئاسایی و لاسایی کلاسیکی زێوەر لە جوانی و داهێنانی هونەریدا بووە بەمایەی دەوڵەمەندی دیوانی شیعر لە ئەدەبی کوردیدا.

١

لە غەزەلێکیدا شاعیر دەڵێ:

باعیسی دووریتە گەر دڵ نالە وو ئەفغان ئەکا
دەردی هیجرانە سەبەب گەر دیدە خوون ئەفشان ئەکا
هەر زەمان ناری فیراقت دێتە ناو کوورەی دەروون
میروەحەی ناڵەم لە هەر لا ئاگرێ پەخشان ئەکا
تۆ کە جەللادی بەئەڵماسی موژەت دڵ کون مەکە
زەخمی ئەبرۆت کارییە چارێ لە هەر دەرمان ئەکا
شەمعی ڕووت کەوتۆتە ناو زوڵماتی زولفی وەک شەوت
دڵ وەکو پەروانە هەردەم مەیلی خۆ سووتان ئەکا

نەوغـــەزالێکی تێـــدایە دڵ فـــڕێن و دلبـــەرە
سـا بەخـۆڕایی نیـیـە دڵ مـەیلی کـانیـسکان ئەکـا
قـەت بەمـەقـسـوود و مـەرامم ئاسـمـان دەوری نەدا
باغی خـەڵقی دڵ گـوشـاد و باغی من وێران ئەکـا
گـەر هـیلالی ئەبرووانت بێـتـە عـەرسـەی زاهیـری
سەد وەکو (زێوەر) بەساتێ دێت و خۆی قوربان ئەکا

ئەم غـەزەلە ئەگـەر ناوی خـاوەنی تێدا نەبێ ڕەنگ هەیە خـوێنەر نەزانێ لە دانراوەکانی زێوەرە. بەڵام دەزانێ بەرهەمی یەکێ لە شاعیرانی سلێمانییە بەوەی ناوی کانی ئاسکانی هێناوە کە گەڕەکێکە لە گەڕەکەکانی ئەو شارە. وێنەکانی ئاسـاییین و لە بەرهەمی لاسایی ناچنە دەرەوە، ئەوەندە هەیە وێنە هونەرییەکان شارەزایانە و شاعیرانە داڕێژراون.

٢

لە شیعرێکیدا زێوەر دەڵێ:

لە هیجرا ڕوو لە ساقی و شیشەیی سەهبا نەکەم چبکەم
ووجـوودم گەر بەفـەرشی مـەیکەدە و مینا نەکـەم چبکەم
لە ناو تۆفـانی ئەفکارا نەهەنگی لائیـلاهـ هەسـتێ
تەشـەببوس گەر بەکەشتی نووحی ئیللەڵڵا نەکەم چبکەم
مـەتـاعی حوسنی ئەو مەحبـووبە نەقدی داغ و سـەودایە
لە بازاڕی مـەحـەببـەت بەڕووح سـەودا نەکـەم چبکەم
ئەوا مـەحـروومی خـۆی کـردم دڵی بردم دەری کـردم
بەسـۆزی دڵ هەمـوودەم ڕوو لە قـاپی خـوا نەکەم چبکەم
لە هەر لا زەبتی ناکـەم مـوددەعی تا تۆ ڕەئیـسم بی
بەقـانوونی مـورووەت گـەر ڕەجـا ئیـجـرا نەکـەم چبکەم
بەروتبـەی وەسـڵی ئەو ناگەم ئەگەر عومـرم هەمـوو دانێم
لە دەست ئەو زاڵمـە لەم کارە ئیـسـتیـغنا نەکەم چبکەم

ئەڵێن ئەوراقی زوڵمی تۆ تەواو نابێ بەتەحریرات
وەکو (زێوەر) بەتەقریر گەر ئەدای مەعنا نەکەم چبکەم

ئەم شیعرە بەئاشکرا دیارە کەوتۆتە ژێر کاریگەری شیعرێکی بەرزی مەحوی لە داهێنانی گێتیی سۆفیزمدا.

بەنووری بادە کەشفی زوڵمەتی تەقوا نەکەم چبکەم
بەشەمعێکی وەها چاری شەوێکی وا نەکەم چبکەم

زێوەر شیعرەکەی لێکدەداتەوە یا شی دەکاتەوە، وێنەی وا دروست دەکا هەندێکیان لە ئەوەی ئەو دەکەن، کەچی لە داهێنانی هونەریدا هێشتا ناگاتە ئەوەی مەحوی، بەڵام شیعرەکەی ئەمەش بەهیچ جۆرێ لە جوانی و بەرزیەتی لیریکەکەی زێوەر کەم ناکاتەوە و لە خانەی داهێنانی شیعری کوردیدا دەمێنێتەوە.

٣

لە لیریکێکیدا کاریگەری نالی بەزەقی بەسەر زێوەرەوە دیارە، بەگشتی نالی لە مەحوی زۆر زیاتر کاری لە زێوەر کردووە. لە بنجدا زێوەر قوتابییێکی زیرەک و هوشیاری قوتابخانەی شیعری نالییە. لە لیریکێکیدا زێوەر دەڵێ:

گوڵبونی قەد بولبولی تەبع ئیختیاری کردووە
دڵ دیسان مەیلی هەوایی نەوبەهاری کردووە
ئاهوویی ساحیب خەت و خاڵ هاتە مەیدانی دەروون
بازی دڵ بۆیە خەیالاتی شکاری کردووە
گەر ئەپرسی ڕۆژ ئەمەند بۆچ دێتە دەر ئاوا ئەبێ
شەوقی ڕوخساری نیگارە بێ قەراری کردووە
دوێنێ چوومە سەیری گوڵشەن شیبهی ڕووی تۆم دی گوڵێ
گوڵ کە پێی زانی هەزار جار ئیفتیخاری کردووە
مژدە بێ بای وەعدە ئەنگووت پێشڕەوی هات عەندەلیب
حەسرەتا هاوتەبعی یارم دەی فیراری کردووە

مــەکـتــەبی روشــدییــەی ســینـەم تیـایە کـەسـبـی غـەم

ئەی دریغ! گـوڵشـەن لە جـێی گـوڵ بـەرگی خـاری کـردووە

بەس دوعــاکــاری رەقـیب بـە (زێوەر)ا خــۆی کـەوتـە غــەم

ئەو بـەشـێکـە ڕۆژی قـیـســمــەت حــەق دوچاری کـردووە

ئیلهامی ئەم لیریکە لە شیعرێکی نالی وەرگیراوە:

گوڵبونی قـەددت لە قوبەی سینە غونچـەی کردووە

غونچـە بەم شـیرینییـە قـەت نـەیشـەکـەر نەیکردووە

زێوەر لەم شـیعرەدا لە ئاسـمـانی خـەیاڵی نالی باڵەفـڕێ دەکا. شـاعیـری گـەورە شـیـعـرەکـەی لە نیـوەی یەکـەمی سـەدەی نۆزدەم هـۆنیـوەتەوە، ڕەنگدانەوەی ئەو ڕۆژگـارە بووە، کـەچی زێوەر لە دوای سـەدەیێک ئەم شـیـعـرەی داناوە، ئەگـەر لە شـیـعرەکـەیدا ناوی قـوتابخـانەی ڕوشـدییـەی عوسـمـانی لە سلێـمـانی نەهـێنایە شیعرەکەی بەبەرهـەمی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم دەژمێررا.

٤

زێوەر لە لیریکێکیدا جارێکی دیکە بەهەوای نالییەوە دەڵێ:

مـەیتـەری عـەقڵم کومـەیتی نـەفسـی زنجیـر کـردووە

وەرنە جووتەی نەحسی بۆ جەبهەی فەلەک گیر کردووە

عـومـری من وا زۆر نـییـە ئێـستـە زەمـانی عـەیشـمـە

دەردی عــەشــقی نەوجــەوانێ وا منی پیــر کــردووە

ڕەنگی ســوورم بـوو بەزەرد و قـەلبی سـاغـم بوو بەداغ

ســاحـیـرێکە زاهیـر و پەنهـانی تەغـیـیـر کـردووە

قـەت لە خـۆم دا مـن گـومـان نابەم قـەباحـەت زەڕەیێ

مـوقـتـەزای تـەبعـییـە نـاحـەق کـە خـۆی زویر کـردووە

کــافــرێکە دەفــعــەیێ جــوابی ســەلامــێکی نـەبوو

ســەد کـەڕەت نامـەم بـەخـوێنی دیدە تـەحـریر کـردووە

کـەس لەگـەڵ (زێوەر) ڕەفـاقـەت نـاگـرێ ئەو ناعـیـلاج

خـۆی بەوێڵـداشی دەسیسە و مـەکر و تەزویر کردووە

سەرچاوەی ئەم لیریکەی زێوەر غەزەلێکی نالییە:

تا لە من ئەو زولفە ڕێی بۆس و کەناری گرتووە
ناودەمم بێ شوبهە تامی زەهری ماری گرتووە

وەکو لەم غەزەلەدا دەردەکەوێ زێوەر گەلێ گیرۆدەی هەوا و خەیاڵ و چێژی نالی بووە، لەم شیعرەدا کاریگەری ئەو زۆر نییە، کەچی لە غەزەلەکەی پێشوو زیاترە. لە بارەی زمانی شیعرییەوە، زێوەر پەنا دەبا بۆ هەندێ وشەی قورس و بەکار نەهێنراو لە زمانی کوردیدا، وەکو «کومەیت» بەو ئەسپە دوو ڕەنگە (موللەمەعە) دەوترێ ڕەنگی لە نێوان ڕەش و قاوەیی بێ، یا وشەی سەختی وەکو «وێڵداش» دەخاتە ناو شیعرییەوە. ڕاستی ئەم وشە تورکییە «یولداش»ە، بەمانای هاوڕێ و برادەر هاتووە.

٥

لە غەزەلێکیدا زێوەر دەڵێ:

بەقامەت سەروی بۆستانی بەتەڵعەت ماهی تابانی
لە بەینی ماه رووپانا وەکو بەدری نومایانی
لە پێشا مەدرەسە و دێر و خەراباتم لە لایەک بوو
دوو میحرابی برۆت کێشامیە دینی موسوڵمانی
لە حوزنا پیری کەنعانم عەجەب سەبری جەمیلم بوو
بەدڵ موشتاقی بۆی وەسڵم ئەلا ئەی یووسفی سانی
بەدەفعی سیحری چاوانت یەدی بەیزام هەیە ئەمما
لە ئەشکی خۆمەدا غەرقم بەسەیری ڕوویی تابانی
بەشەر مەیلی بەشەڕ زۆرە جەفات گەر کەم ئەبوو ئەمووت
لە بەینی عالەمی ڕووحانیان مەئمووری ڕەحمانی
بەڵێ ڕۆژی بەدیعی تۆ بەعیدی غەیر ئەشوبهێنم
حەنایی پەنجەیی و بەرگم لە سایەی ئەشکی ڕوممانی

چ حاجەت تیری موژگانی لە مندا سەرف ئەکا ناحەق
کە من بۆ خۆم گرفتارم بەتای زولفی پەرێشانی
کەلامی شەککەرین (زێوەر) وەکو ئیعجازێ ئەنوێنێ
قەمەر دوو کەرت ئەکا هەر گا کە مەیلی بێ بەئاسانی

لە پێشانا شاعیر ڕوو دەکاتە دلبەر و وەسفی پەیکەری جوانی دەکا، ئینجا دەکەوێتە وەسفی هەست و نەستی ناو دەروونی بەرامبەر ئەو دڵدارییەی دلبەرەکەی بردۆتە ناو ناخی دڵییەوە. ئینجا دەکەوێتە گێڕانەوەی بەسەرهاتی پێغەمبەران یەعقووب و یووسف، عەساکەی مووسا پێغەمبەر، هەموو لایەنێکی غەم و پەژارە و جوانی و جادوو و ئەفسانەی کۆنی ئایینەکانی پێش ئیسلام کۆ دەکاتەوە و هەموو کردەوە و کەراماتی سۆفیزم لە وێنەی دلبەری خۆشەویستدا دەبینێ.

٦

شاعیر برێک نەریتی ئەتنۆگرافی کۆمەڵی کوردەواری دەخاتە ناو لیریکێکیدا:

ساقی بەجیلوە هەستە بۆم پڕکە یەک قەڕابە
ئەم شەو بەیادی چاوت مەیلم لەسەر شەرابە
موتریب دەسا بهێنە ئالاتی کۆن و تازە
قانوون و چالغیی و نەی عوود و دەف و ڕەبابە
من نامەوێ حیجاز و ڕاست و نەوای عیراقی
شۆر و قەتار و حەیران بۆ من بڵێن سەوابە
ڕووی دلبەرێکی کوردی نادەم بەمیسر و تائیف
یەک بەیتی ووردی نالی نادەم بەسەد عەتابە
دڵ دەردەداری یارە بیمار و بێ قەرارە
بەینێکە ئینتیزارە ئەحواڵە کە خەرابە
مەنعم مەکە لە ناڵین ئەی شۆخی دیدە شاهێن
بۆ چاوەکانی مەستت جەرگم ئەڵێی کەبابە

مــەوجــوود نەبێ ئەمــانە یا ئەو برۆ کــەمــانە

(زێوەر) بەتیری میحنەت دووچاری سەد عەزابە

لە ڕووی نیشتمانپەروەری و کوردایەتییەوە زێوەر گوێی بەئاواز و گۆرانیی شۆڕ و قەتار و حەیران ڕاهاتووە، ئەمانە کوردین، نایەوێ گوێ لە ئاوازی حیجاز و ڕاست و نەوای عیراقی بگرێ چونکە بێگانەن و گوێیان گۆش نەکردووە. هەروەها کچە کوردێکی جوان نادا بەیەکێکی تایەفی (شاری تایەف لە حیجاز) گومانیش لەوەدا نییە تاکە دێڕێکی شیعری نالی نادا بەسەد ئاواز و گۆرانیی عەتابەی عەرەبی عیراقی باشوور.

٧

لە غەزەلێکی وەسفی دلبەردا زێوەر سەما بەسروشتی وڵاتی سلێمانی دەکا، لە کاتێکدا شایی دەبەستێ بۆ ئاهەنگی گواستنەوەی کچە بووکی کوردستانی جوان:

تکانی ئابرووی چەمەن بەڕوویی ئابدارەوە

شکاندی نرخی نەستەرەن بەزولفی موشک بارەوە

چمە لە مەی لە نەی لە جام ئەگەر بەلەنجە بێتە لام

بەڕوویی تابدارەوە بەچاوی پڕ خــومــارەوە

عەرەق نییە لە عالەما کە لابەرێ لە دڵ غەما

جگە لە قەترە عارەقێ لە ڕووت کە دێتە خوارەوە

نەشاتی من جەمالی تۆ بەراتی من ویسالی تۆ

خەیاڵی من لە خاڵی تۆ بەعیشوە لێم مەشارەوە

عەزیزەکەی حەبیبی من نیگارەکەی تەبیبی من

با شەق بەرێ ڕەقیبی من وەرە بەسەد ویقارەوە

فیدایی خەدد و قەددی تۆ چەمەن بەفەوجی گوڵیەوە

بەبولبول و بەچڵیەوە بەقومریی و هەزارەوە

فەڕەنگ ڕوو زەنگ موو عەجەم سیاق و ڕووس خوو

ئەناسرێ کە کوردە زوو بەپێچی لار و خوارەوە

نیساری زولفی عەنبەری هەموو وولاتی گوڵ عومەر
بەعەرد و بەرد و دارەوە بەئاوی سەرچنارەوە
ئەمن گەیاندمە ئەنوەری فونوونی شیعر و شاعیری
ئەتۆ گەیانتە سامیری بەچاوی سیحرکارەوە

بەهارە! سروشت لە میهرەجانی شایی و شادی دایە. دلبەر مەیلی بۆ شاعیر هەیە، کەم ڕێک دەکەوێ هەڵوێست بەدڵی ڕەقیب بێ. ئەو بووکە قەشەنگە، سپی و موو زەردە وەک ئەورووپاییان، لەنجەی فارسییە، ڕەوشتی ڕووسییە، بێ گومان ئەوانە نییە کەناچەی کوردە، بەپێچی سەری دەناسرێتەوە. سروشتی هەموو وڵاتی گوڵ عومەر (گوڵعەنبەر، خورماڵ) و شارەزوور و ئاوی سەرچنار لە سلێمانی بەڵگەیێکن ڕەنگدانەوەی جوانی ئەو دلبەرەن.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و داگیرکردنی ناوچەکانی کوردستانی باشوور لە لایەن ئەمپریالیستی بەریتانییەوە تا ساڵی ١٩٣٠ ماوەی شەڕوشۆڕ و ڕاپەڕینی جەماوەر بوو. ئاژاوە پەردەی هێمنی و ئاسوودەیی دڕی بوو و میللەتی کورد لە ژیانێکی سەختدا بوو بەتایبەتی ناوچەی سلێمانی.

کەسێکی وەکو زێوەر لە ساڵی ١٩٢٤دا وەکو هەموو دڵسۆزێکی کورد ئامانجی ئەوە بووە کورد بگاتە هیوا و مەبەسی و دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دامەزرێنێ. بەرپەرچ و تەگەرەی بنچینەیی بۆرجوازییەتی عەرەب لە عیراق و بەرژەوەندی ئەمپریالیستی بەریتانی بوو، کورد خۆشی لە ڕووی سیاسییەوە نەگەیشتبووە ئەو پلەیەی بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ چاکەی ئینگلیز بگونجێنێ، بۆیە کەسێکی وەکو زێوەر بەچاوی دوژمنایەتی تەماشای عەرەبی کردووە و نەیویستووە لەگەڵیدا بژی. ئەم هەڵوێستەی زێوەر لە ساڵی ١٩٢٤دا بووە، کەچی هەر ئەو شاعیرە لە پاش ماوەیێک بیروڕای گۆڕیوە، لەو کاتەی پێکەوە ژیانی کورد و عەرەب بووەتە دیاردەیێکی ئاسایی. لێرەدا کە باسی برایەتی کورد و عەرەبی کردووە لە ڕاستی دوور نەکەوتۆتەوە.

١

شاعیر لە لیریکێکیدا دەڵێ:

یابە! فــــەرزەن تۆ شــــای زەمــــینی
ڕازیم بـەبـەشـی خــــۆم و مـــــسکێنی
دیجلە و فــوراتت با هـەر بۆ خــۆت بێ
منیش کــوردســتــان شــاخی ڕەنگینی
هـەواکــەی شـــاهـۆ ئاوەکـــەی قـــەندیل
لائـەبا لـە دڵ ئـێـــــــــشـی بـرینـی
قـەت ڕێک ناکـەوی دەست لە مل یەک کـەن
حـەنتووش حـیللاوی و ڕەسـوول سیـرینی
مـن لام باش نیـیــە سـوای شـانم بی
وا عـــەرزت ئەکــەم هـەر بەشـیــرینی
خـورمـای خـۆت بۆ خـۆت مـێووژم بۆ خـۆم
لەکـــوم دینوکـــوم ولیـــیـــە دینی
(لَـــكُـــم دِیـــنُـــكُـــم وَلِـــیَ دِیـــنـــي)

ئەم شـیـعـرە لە سـەردەمـێکدا وتراوە ئومـێدی مـانەوەی حـوکوومـەتی کـوردی لە سلێمانی هێشتا مابوو. زێوەر ئەوە دەگەیەنێ ئەگەر دەوڵەتی کوردی دروست بێ قـازانجی مـیللـەتی تێدایە، چونکە لـە هەمـوو ڕوویێکەوە بەتایبـەتی لە داراییـدا دەتوانێ خـۆی بەڕێوە ببا. بەڵام شاعیر کە دیجلە و فورات پیرۆزی عەرەب دەکا، هـەرچەندە ڕاستـە و کەس لاری لەوەدا نییە شـاعیر داهێنانی هونەری خـۆی بخاتە ڕوو، بەڵام چەندە عـەرەب هەقی بەسـەر دیجلە و فوراتەوە هـەیە کورد زیاتر چونکە سـەرچاوەکـەی لە کـوردسـتـانـە و بەناو خـاکی ئەودا دەخـزێ تا دەگـاتـە شـاخی حەمرین.

٢

ئەو کـاتەی مـەسـەلەی کـوردی عـیـراق لە ناوەوە بوو، لە کـوردسـتـانی باکـوور

کێشەی نەتەوەیی کورد زیاتر تەشەنەی کردبوو. تیرۆری تۆرانییە کەمالییەکان گەیشتبووە پلەیێک سەرکردەکانی کوردیان لە سێدارە دەدا، خەڵکی هەژاری بێ چەکیان لە ژن و منداڵ دەکوشت و یا ئاوارەی دەرەوەی مەڵبەندی خۆیانیان دەکردن.

زێوەر لە ساڵی ١٩٢٥ شیعرێکی پڕ لە سۆزی کردووە بەبرووسکە و بای شەماڵی ڕاسپاردووە بیگەیەنێتە شۆڕشگێڕان:

ئەی شەماڵ! ئەی شەماڵی شاخی شیمال
ئەی فیدای جیلوە و شنەت سەرومال
حورمەت و حەسرەتی منی بەدحال
بیگەیەنە بەشاخی باغی میسال
جارێ ئیفایی ڕەسمی تەعزیم کە
بۆسەیی لاتەناهی تەقدیم کە
چونکە ئەو شاخە زەوقی میللییەت
عەشق و سەودا و خەیاڵی حوررییەت
تیا دەژی فیکری بەرزی کوردییەت
لە بەهەشت زیاترە بەقودسییەت
چونکە ئەو شاخە بەرزە گوڵگوونە
مەعدەنی ڕووحە شاخی ئاڵتوونە
تورک ئەڵێ قەبری کوردە ئەو شاخە
بام بڵێ چونکە باتینەن باغە
باغی مەردانی چوست و گوستاخە
جێی وەتەنپەروەری جیگەر داغە
تورکەکان نەشئەیان دەرئاغۆش کرد
بۆچی تەئریخیان فەرامۆش کرد
هەر فیدائی لە ئینقیلابا چوو
پێی مەڵێ مردووە بڵێ زیندوو

چونکە بێ شـــوبهـــە مـــوددەتێکی زوو
شـــێـــری مـــەیدان لە نـەسلی پەیدا بوو
قـــــــارەمـــــــان و دلاوەرانـی پـەسـین
وەتەن ئـیـحـیـا ئەکـەن بەعـەزمـی مـەتین
گڵ و بـەرد و درەخـــــتـی خــــون ئـالوود
مـیللەتێکی جـەسـیم ئـەخــاتە ووجـوود
ناسـیـری کـوردە حـەزرەتی مـەعـبـوود
کوردی مـەزلوومی دەستی تورکی عەنوود
مـــــاڵ و منداڵـی کـــــوردی بـێ چارە
بـام پـەرێشــــــان کــــــرێن و ئـاوارە
ئەی شـــەمـاڵ! پێی بڵێ لە بەعـدی سـەلام
بەرزتری تۆ لە عــەرش و کــورسی لە لام
قـــابیلی تۆیە حـــورمــــەت و ئیکرام
نووری تۆ نووری مـــانگ و ڕۆژە تەمـــام
مـــەئمـــەنی خـاسی قـــەومی کـــوردانی
ئەبەدیی مــــەنزیلی شــــەهیـــدانی
ئوفــوقت ئەرخـــەوانیــیـــە لە بەهار
ڕەنگی سـوورت شــەفـەق ئەکـا ئیـزهار
ئینعــــیکاسی تەســـــادومی ئـەنوار
تاجی قـەوس و قـەزەح ئەکـا بەنیـسـار
لالە زارت کــــــە ســــوور و ڕەنگـینە
عــەکسی خـوێنی شـەهیـدی ڕێی دینە
ئەو مـــەقـــامـــە مـــەقـــامی لاهووتە
ســـورمــەیی چاوی قــەومی مــەبهـووتە
جــــێی زیاراتی ئەهلـی ناســــووتە
ئەو گــــڵـــە بۆ حــــەیاتی دڵ قـــووتە

کــــورد نەڕەنجێ لە خـــوێنی ڕێژراوی
نەخــشی ســەر ڕووحــە بەردی خـوێناوی
قــەومی ســاحــیب مــەتانەت و ســەبات
چونکە بێ قـــەدرە لای هـەوای حـــەیات
حـورمــەت و غـیـرەتی ئەکـا ئیـسـبـات
باقــیــیــە عــەزمی تاکـو ڕۆژی مـەمـات
عـاقـیـبـەت شـاخی بەرزی کـوردسـتـان
عـــەلەمی کــوردی تیــا ئەکــا جـــەولان

ئەمـە شیـعـرێکە بەگیـانی ڕۆمـانـتیکی و لاسـاییکردنەوەی شـیـعری نوێی تورکی عوسـمـانی ئاودراوە. شـاعیر داوای مـافی خـەڵکی کورد دەکا، شـاعیـرانە وێنەی سـروشتی جـوان بۆ مـەبەسی دڵی قووچاوە و گیـانی پەشێو بەکار دێنێ. پاڵەوانی ئەم لیـــریکەی زێوەر نەتەوەی کـــوردە، بۆرجـــوازییـــەتی تورک و کـــردەوە تیرۆریسـتـییەکـانی بووە بەقـارەمـانێکی دیکە و خۆی لەم شـیـعرە تراجیـدییەدا دەنوێنێ.

بەڵێ ئـەگـەر تورک بەوە بـاغ و لەخـۆبایی بێ تا ئەندازەیێک لووتکەی شـاخ بکا بەکـێـڵـی گـۆڕی کـورد. زێوەر بەهـەناسـەیێکی پڕ باوەڕ وەرامی دەداتـەوە و لەوە دڵنیـایە لە دواڕۆژدا لەسـەر پۆپەی شـاخ ئـاڵای کـوردسـتـان دەشـەکـێـتـەوە. ئەم ئەنجامە هەتا ئێستا دەست نەکەوتووە، بەڵام نزیک بۆتەوە.

بۆ شێخ مەحموود

لە بەرهـەمی شـیـعری زێوەردا شـێخ مەحـمـوود مـەقامـێکی بەرز و پایـەیێکی بڵندی هـەیە وەک کـەسـێکی هـەڵکەوتووی سـیـاسـی و کۆمـەڵایەتی، هـەروەها وەک نەوەی کاک ئەحمـەدی شێخی تەریقەتی قادری. گەلێ لە بەرهـەمی شیعری ڕاسـتـەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ پێوەندییان بەشێخ مەحموودەوە هەیە.

١

لە یەکێ لە ستایشە زۆرەکانی زێوەر بۆ شێخ مەحموود دەڵێ:

مــوژده بێ یاران کــه شــاهی دیدەمــەســتــان هـاتەوه

ســاقــیی بـەزمی تـەرەب بۆ مــەیپــەرســتــان هـاتەوه

با بـەنەغـمــەی دڵگوشــا بولبــول لەگــەڵ قـومـری بڵــێن

غـونچـەیی خـۆش بۆیی بـاغ و سـەروێ بۆسـتـان هـاتەوه

سـاقیی و مـوتریب مـەی و نەی بێننه جـەولان و جـۆش

شاهی سـەدری مەجلیس و شـەمعی شـەبوستان هـاتەوه

ئافــتــابی چاوی مــەســتــی کــەوتۆتـه ژێر قــەوسـی برۆ

با گــەدایان قـوڕ بـەسـەر بن فـەسـڵـی زسـتـان هاتەوه

دیده عـەبهـەر قـەد سنەوبەر ڕوو قـەمـەر مـوو عـەنبـەره

چەنده ڕەنگینه بەهـاری گــوڵ بـەدەســتـــان هـاتەوه

دیـده حـــەیـران بـوو له نـەززاره و تـەمـــاشـــاکـــردنـی

شــاهـی ئەسکەندەر لـه ئـاوی تاریکســتـــان هـاتـەوه

(زێوەر) ئەمـجـا بـەس بەیان که شـەکوەیی ئەحـواڵی خۆت

وا مــوعــینی بێ نەوا وو بـەخت ســـســـتــان هاتـەوه

له ناوەڕۆکی ئەم شـیـعـره ئەوه دەردەکـەوێ شـێخ مـەحـمـوود له گـەشـتـێکیـدا گـەڕابێـتـەوه سلێـمـانی، یا له ئاوارەیی و ناو شـاخ و زیندان ڕزگـاری بووبێ و هاتبێتەوه ناو شار. ناوەڕۆکی ئەم شیعره باس له خەبات و نیشتمانپەروەری و فەرمانڕەوایی شێخ مەحمـوود ناکا، بەڵکو ستایشێکه زێوەر بۆ خۆشەویستێکی نووسیوه. شاعیر لەم قسانەیدا بەمانای وشه ڕاستگۆیه. شێخ مەحمـوودی زۆر خۆشویستووه، شێخیش فره ڕێزی لێناوه، بەناوی ئەوەی مامۆستای بووه. شاعیر هەندێ لەو سیفەتانەی له شیعری کلاسیکیدا بۆ ستایش کەوتوونەته ناوەوه لەم شیعرەدا بەکاری هێناون.

٢

له شـیـعـرێکیـدا زێوەر بەم جـۆره پیـرۆزبایی له شـێخ مـەحـمـوود دەکا بەهۆی جەژنێکی ئایینییەوه:

د. مارف خەزنەدار. بە (١٧)

ڕۆژی جـەژن ئـەتفـاڵی وورده پووڵی جـەژنانـەی ئەوێ
هـەریەکـــە لای باب و مـــامی ڕوپیــە یا ئانەی ئەوێ
دوخـتــەری نەورەســتـە بۆ زیادی جـوانی و زینـەتی
وەسـمـە بـۆ ئەگـریجـە بـۆ پرچی خـەنە و شـانەی ئەوێ
هەرزەکـار و کـووچەگـەرد و خـوێرییـانی ناو گـەڕەک
هەندێ زورنا و هەڵپـەڕین هەندێکی مـەیخـانەی ئەوێ
تاجـیـرانی مـوعـتـەبەر بۆ خـزمـەتی مـیـوانیـان
نوقـڵی بومـبا و ڕاحـە وو حـەڵوای گەزۆی بانەی ئەوێ
شێخ عیسـامەددین و ئـەمسـالی لە دەروێش و مـورید
شـەککەر و گـیـسک و برنج و ڕۆنی شـێخـانەی ئەوێ
بۆ مـعـاشی خـۆی و ئەم خـەڵکە ڕەئیـسی مـالیـات
دەفـتــەری ئەعـشــاری تازە و قـەیدی بزنانەی ئەوێ
سواری ئەسپی خۆی ئەبێ لای نوختەکان سووڕی ئەدا
عــەبدول ئاغــای ئاشناشم باجی بارانەی ئەوێ
بێـینە سـەر باسی ڕەئیـسی داخـیلەی مـەملەکـەت
خـەلعـەتی خـاسی مـەلیک ئینعـامی شـاهانـەی ئەوێ
نەسلی پاکی شێری یەزدان شـێری حـەق زاتی مـەلیک
حــەزرەتی شــێـرانە وو ئاســاری مــەردانەی ئەوێ
(زێوەر)یش لەم ڕۆژەدا چۆن دوعـا مــەقـبـوول ئـەبێ
هـەر دەوامی ریفـعـــەتی تاجی مــولووکــانەی ئەوێ
بـەرقــەرار و پایەدار و نامــــداری کـــەی خــــودا
تـا فـــەلەک بۆ زیب و زینەت ئەم ســتـــارانەی ئەوێ

لە سـەردەمی فـەرمـانڕەوایی شـێخ مـەحـمـوود لە سـاڵی ١٩٢٣ پێش جـەژن ئەم شـیـعـرەی داناوە و بۆی ڕەوانە کـردووە. شـیـعـرێکی ناسکە، باس لە نەریتی کۆمـەڵایەتیی کوردەواری دەکا، وێنەی جموجۆڵی و سـەیران و ڕابواردنی جەژن دەکێشێ، وەک ماوەی حەسانەوە و پشوودان، هەروەها لە کەلوپەل و شتوومەکە

پێویستییەکانی جەژن دەدوێ و داوا دەکا بەئاسانی بکەوێتە دەست خەڵکی. لە دواییدا پیرۆزبایی لە شێخ دەکا بەهۆی جەژنەوە و لە خودا دەپاڕێتەوە هەتا ژیان لەسەر ڕووی زەوی ماوە دەسەڵاتی شێخ بەرقەرار بێ.

سیاسەت و کۆمەڵایەتی

هەندێ لە ڕووداوە گرنگەکانی سەردەمی ژیانی زێوەر بەتایبەتی لە ماوەی هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم لە لیریکەکانی شاعیر ڕەنگیان داوەتەوە.

١

لە بابەت ڕووداوە جەنگییەکانی ساڵانی ١٩٣٥ – ١٩٣٦ زێوەر دەڵێ:

تێک ڕژاون خۆ بەخۆ سوور بوو بەخوێن دەشت و چیا
ئینتیقامی ئەهلی ئیسلامە لە ناو ئیسپانیا
گەر هێلاسلاسی موسوڵمانانی خستە ناو کەمەند
حەق تەعالا دەسبەجێ بۆی نارد شەقی ئیتالیا
چونکە ئەووەل خزمەتی ئیسلامەکانی کرد حەبەش
ناوی چاکەی باقییە لای ئەوروپا وو ئاسیا
هەر ئەڵێم باسی سیاسەت ناکەم و لێی دوور ئەبم
عاقیبەت ئەمخاتە نووسین زوڵمەکانی تورکیا
ستالینیش ئەبێ نوتقێ بدا بۆ کوردەکان
خاک و ئاو و جێگەمان دوای خستوون فینلەندیا
دەست لە مل قەومی عەرەب کەن موتتەحید بن دوو بەدوو
شوهرەت ئاوازتان ئەڕوا هەتا ژاپۆنیا

زێوەر لەم شیعرەدا باس لە ڕووداوەکانی ئیسپانیا دەکا لە ساڵی ١٩٣٦، ئەمە مایەی خۆشی و گوشادی بوو، هەواڵی شادی بوو ئیسپانییەکان ببن بەدوو بەرە و یەکتری بکوژن چونکە هەردوو لایان دوژمنی ئیسلامن، پێشکەوتنخوازە نیشتمانپەروەرەکان و کۆنەپەرستە فاشستەکان. کە باس لە دەس درێژی ئیتاڵیا

دەکا بۆ سەر حەبەشە (ئەتیوپیا) شاعیر لایەنی ئیتالْیا دەگرێ چونکە حەبەشە موسوڵمانانی چەوساندبووەوە. داوا لە ستالین دەکا پشتی کورد بگرێ. ئینجا ڕوو دەکاتە کورد و پێیان دەڵێ ئەگەر لەگەڵ عەرەب یەکتری بگرن ناوبانگتان دەگاتە یابان. مەبەسی بنچینەیی زێوەر لە دانانی ئەم شیعرە ئەوەیە باس لە زۆرداری تورک بکا بەرامبەر بەکورد، ئەم مەسەلەیە ئەوەندە گەورەیە شاعیر دەڵێ، من سیاسی نیم و باسی سیاسەت ناکەم بەڵام کردەوەی خراپی تورک بەقسەم دێنێ.

٢

لە دوای جەنگی دووەم کێشەی سیاسی فەلەستین گەیشتە لووتکە و بەدابەشکردنی لە نێوان عەرەب و جوولەکە کۆتایی هات و دەوڵەتێکی تازە بەناوی ئیسرائیلەوە دروست بوو لە ڕۆژهەڵاتی زەریای سپیی ناوەڕاست. لە ڕووی سۆزی ئایینی ئیسلامەتییەوە گریان و شین و شەپۆری زێوەر بۆ فەلەستین عەرش و قورشی هێناوەتە گریان:

گریانە فەلەک چاوی لە ئەحوالی فەلەستین
بوریانە مەلەک جەرگی لە ئەهوالی فەلەستین
لەعلی یەمەنە سوور بووە شاخی هەموو ئاخۆ
ڕەنگینە بەخوێنی ژن و منداڵی فەلەستین
شەلالەیی ئاو سەیری مەکە زۆرە لە دونیا
شەلالەیی خوێن سەیرە لە ناو ماڵی فەلەستین
هەر کوشتنە خوێن ڕشتنە ئیعدامە لە هەر لا
سووتاوە بەبۆمبایی عەدو و باڵی فەلەستین
جەژنە خەنەبەندانە لە هەر شار و دیارێ
خوێناوە خەنەی بازن و خەڵخاڵی فەلەستین

زێوەر بۆ نزیککردنەوەی مەسەلەی نیشتمانی فەلەستین لە دڵ و دەروونی کوردا وشەی «فەلەستین»ی کردووە بەپاش قافیە بۆ ئەوەی لە هەموو دێڕێکدا خوێنەر لەگەڵ مەسەلەکە بێ. ئەم دێڕانە پێشەکییێکی پڕ لە سۆزن خوێنەر ڕادەکێشن لە ناو کێشەکەدا بژی و بەهی خۆی بزانێ.

زێوەر لە لیریکەکەیدا بەردەوامە:

لاشــەی شـوهـەدا دەعـوەتـی ئینگلیـزە لـە سـەحـرا
کــردوویەتی بـۆ وەحش و قــەل و داڵی فــەلەســتین
شــەو چاترە لەم عـەسـرە کـە عـەسـری مـەدەنـی بێ
ئیـسـبـاتی قـسـەم شـاهیـدە ئەقـوالی فـەلەسـتین
ئەی هیند و عەرەب تورک و عەجەم کوردی موسوڵمان
چۆن جـوولەکـە بێ حـاکمی فـەعـالی فـەلەسـتین
وا ئەهلی سـەلیب هاتەوە سـەر قـودسی مـوبارەک
ئەی ڕووحی سـەلاح لابەرە زیلزالی فــەلەســتین
بێ ڕزق و ئـیـرادە هەمـوو مـەئیـووس و پەرێشــان
بۆتە ڕەمــەزان ئەووەلی شــەووالی فــەلەســتین

زێوەر هاوار بۆ هەندێ لە نەتەوە موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەبا وەکو هیندی و عـەرەب و تورک و عـەجـەم و کورد بۆ ئەوەی هەڵسن و فـەلەسـتین ڕزگار بکەن. جوولەکە بەخەڵکی خاچ پەرست (گاوور) دەچوێنێ. دیارە لێرەدا شـاعیر مەبەسی ئەوەیە ئەوەی خاچ پەرستـەکان بەمـوسوڵمانانیان کرد لە سـەردەمی سەلاحەدینی ئەیووبی ئێستا جوولەکە بەموسوڵمانانی دەکا، لەبەرئەوەیە هاوار بۆ سـەلاحـەدین خۆی دەبا، یاخود گیانی سـەلاحـەدین زیندوو بێتـەوە چۆن ئەو کاتە خاچ پەرستانی لەناوبرد ئێستاش جوولەکە تەفروتوونا بکا.
زێوەر بەم دێڕانە کۆتایی بەلیریکەکەی دێنێ:

ســەهیــوونی لـە ئەڵمــانەوە دێ خــاوەنی مــوڵکە
خــاوەن نـیـیـە بێ مـایـە وو حـەممالی فـەلەسـتین
ئینگلیـز! بەحـەرب داخـڵی ئەم خـاکـە نەبووی تۆ
چۆن ڕووت هەیە خۆت کردووە بەجەنراڵی فەلەستین
ڕێی حـەق ئەگـرن تالیـبی عـەدلن هەمـوو ئیـسلام
بەو واسیـتـەوە ڕەوشـەنە ئیـقـبـاڵی فـەلەسـتین

مـەشـهـووره کـە جـوو لەشکری دەجـجـالـە لە ئاخـیـر
مــەهدی هەیە بۆ چارەیی دەجــجـالـی فــەلەســتین
گـەر مـوددەعی بەم قـەتل و قـیـتـالە دڵی خـۆشـە
گـوم نـابێ لـە ئەحـفـاد و لە ئـەنجـالی فـەلەسـتین

لێرەدا زێوەر جوولەکە سەهیوونییەکان بەبێگانە دادەنێ لە ئەڵمانیاوە هاتوون و خاکی فەلەستینیان داگیر کردووە. ئەم سەین و بەینە ئینگلیز دروستی کردووە، بەڵام لە دواییدا دەبی هەر ئیسلام سەربکەوێ، چونکە جوولەکە دەجالن و محەمەدی مەهدی بۆیان پەیدا دەبێ. ئەم بیروباوەڕە لە داهێنانی شاعیر نییە بەڵکو لە حیکایەتەکانی ئەفسانەی ئایینی باوەڕی پێ کردووە و وەریگرتووە.

وەسف

وەسف لەم ماوەیەدا ئەو بابەتە یا هونەرە کلاسیکییە نییە کە لە ئەدەبی کۆندا لە مەبەسە گرنگەکان بوو، بۆ دلبەر و سروشت بەکار دەهێنرا و زۆر جاریش لەگەڵ دڵداری و ستایش تێکەڵ بەیەکتری دەکران، بەڵکو مەبەس وەسفی دیاردە و ئامێر و ئەو شتە تازایانەیە لە ئەنجامی پێشکەوتنی پیشەسازی و تەکنۆلۆجیا پەیدا بوون. هەروەها وەسفی هەندێ شتی دیکەی کە لە ئەدەبی کلاسیکیدا باو نەبوون.

١

زێوەر لە وەسفی فڕۆکەدا دەڵێ:

دێوێکە گیانی تیا نییە ئەکشێ بەچەشنی مار
بێ دەست و قاچ و خوێنە بەبێ گۆشت و بێ دەمار
ناو جـەرگی پڕ لە ئاگـرە هەردەم کـە دێتـە ئیش
خـۆراکی ئاوە بێ دەم و دان بێ سـمێڵ و ڕیش
هەرچەندە بێ پەڕە کـە لەگەڵ کـەوتە ئاسـمـان
چەند ڕۆژە ڕێگە زوو دەبڕێ ناگـرێ ووچان
ناڵین و گـرمـە گـرمی لە هەسـتـان و ڕۆیینا
هەورە برووسکەیێکە بەسـەر گـیـانی دوژمنا

ئەم دێوە گەورە بەچکەی زانینە ئەی هەژار
زانینە دێو لە ئاسن ئەکا و باڵەکەی لە دار
زانینە گیان ئەخاتە لەشی دار و بەردەوە
زانینە زێڕ و زیو کە دەرێنێ لە هەردەوە
زانینە شاخی گەورە وەکو لۆکە شڕ ئەکا
زانینە جەرگی شەو کە لە ڕووناکی پڕ ئەکا
دەریا کە بوو بەڕێگەی ڕۆژ و شەوی هەموو
زانین نەبێ کە هێزی ئەوەی بێ مەگەر چ بوو
زانستییە چرایە وەکو زێڕی باغەڵە
گیانی وولاتە بۆ سەر و گوێی دوژمنە پەڵە

شاعیر فڕۆکە بەدێو دەچوێنێ، وەک باڵندە دەفڕێ، ناو جەرگی ئاگرە، خۆشڕەوە لە فڕیندا. زێوەر دروستکردنی فڕۆکە و هەموو پێشکەوتنێکی پیشەسازی دەگەڕێنێتەوە بۆ زانستی، ئەمە بۆی هەیە ئەوەی بەبیردا دێ وا دەزانرێ ناکرێ زانستی دەیکا.

٢

لە وەسفی سینەمادا زێوەر شیعری نووسیوە:

داخی حەسرەت نەخشی بەست ئەمساڵ لە تەختی سینەما
بۆ ئەوانەی ڕا ئەکەن سەربەست ئەچن بۆ سینەما
کێ ئەڵێ حەربەگرانی زۆر پەرێشانە جیهان
تۆ بچۆرە سینەما وا تێ ئەگەی برسی نەما
کوڕ لە باوک کچ لە دایک شەرمیان لا خستووە
سینەما کارێکی وای کرد هیچ مناڵ ترسی نەما
بۆ تەماشا زۆر کوڕ و کچ بوونە هاوڕێی باوک و دایک
هیچ غەمی باوکیان نییە وای درهەم و فلسی نەما
یەک بەیەک کۆشش ئەکەن تا زوو بچن بۆ ژوورەوە
با هەزار جار بانگ بکەن وا لۆجە وو کورسی نەما

عـيلم و فـەننی ئەوروپا فـێـربوون کـە سـەیری وێنـە بێ
ئاگـری حـەسـرەت ئەمـێنێ هـەر لە لەوحی سـینەمـا
پێم بڵـێن تا ئێسـتـە چی فێربوون منیش دێم جار بـەجار
تـا نەڵێن پێم پاش مـلـە (زێوەر) کـەوا شـانسـی نـەمـا

زێوەر ئەم شیعرەی لە سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی وتووە کە سینەما تازە لە سلێمانی کەوتبووە ناوەوە. لە بەرهەمەکەدا ئەوە ئاشکرایە شاعیر لە دژی سینەمایە، وای بیر کردۆتەوە ئەو دەسکەوتە تازەیە لە گێتیی پیشەسازیدا دەبێتە هۆی تێکدانی خوو و ڕەوشتی کوڕ و کچی کورد. جگە لەوە تەماشاکردنی ئەو سینەمایە بەپارەیە، لەوانەیە زۆر کەس بۆی نەکرێ ئەم پارەیە بدا بەمنداڵی. لە دواییدا شاعیر هەندێ پاشگەز دەبێتەوە و لەو کەسانەی دەچنە سینەما دەپرسێ ئەگەر ئەوان شتێک فێر بووبن با بە ئەویش بڵێن بۆ ئەوەی بچێتە سینەما، ئەو کاتە پێی ناڵێن لەم شتە بەکەڵکە بێ بەش بوو.

٣

زێوەر وەسفی هەندێ شاری کردووە، هەرچەندە هەوێنی جوانکاری هونەری لەو شیعرانەدا زۆر نییە و لە وەسفی جوگرافی دەکەن، بەڵام دەشێ بەشیعرێکی بەرزی پەروەردەیی (دیداکتیکی) دابنرێن بۆ بەڵگە لە وەسفی شاری بەغدا دەڵێ:

چ خـۆشـە مـەنزەرەی جـوانی شـارەکـەی بـەغـدا
کـە شـێخ و زاهیـد و سـۆفی ئەخـاتە سـەر سـەودا
حـەدیقـەکـانی نمـوونەی بەهـەشـتـە بۆ خـۆشی
دروسـتـە نـاوی بنێی عـەدەن و جـەننەتولەئوا
ئەچیـتـە سـەیر و تەمـاشـای حـەدیقـەی غـازی
پڕە لـە بـازی شـکاری و ئاسـکی سـەحـرا
لەسـەر ئەریکە بـەڕێکی کـە چوویت و دانیـشـتی
هـەزار حـوور و پەری دێن و دەڕۆن بە بـەردەمـتـا
نەمـامی مـەم وەکـو دوو سـێوی ئاڵ و لیـمـۆی زەرد
دەسی ئەخـاتـە دەسی دیدە نێـرگـسی شـەهلا

نیگاهی شــاریعی غــازی و ڕەشــیـد و ئەمــســاڵی
لـە شـــــانزلیـــــزەی پـارس زیـاترن بـەســــەفـــا
کـــەناری جـــادده درەخــتــانی ڕێک و مـــونتـــەزەم
مــیــســالی قـــەددی حـــەبیــبــانی نـاسک و ڕەعنا
کـە بچیـتـە سـەیری قـوسـوور و دەوائیـری ڕەسـمی
بەجـازیبـەی فـەرەحی دڵ دەخـاتـە ڕەقس و سـەمـا
بچـیـتـە کـەرخی ڕەیاحین و گـوڵ لـە ژێر ئەشـجـار
چ ئـابدار و چ شـــیــــرینـە ڕیزی دار خـــــورمــــا
بـەپرتـەقــــاڵ و کــــەبات و ترنج و لیـــمـــــۆئی
کـە بۆنی خـۆش بەهەمـوو شـاریعـا ئەکـەن ئیـفـشـا
هەوا مــوعــەتتــەرە عــالەم مــوعــەنبــەرە بێ شک
ســەدای قـومـریی و بـولبـول بەســە لەباتی غـینا
بەشـــەو ئەبینی لـەســەر ئـەرز ئـاســمــانی یـەکــەم
ئەلەکــتـریکە کــەواکــیب کــە شـــەوق ئەدا بـەهەوا
کە سەیری دیجلە ئەکەی دێ بەسەد هەزار عەزەمەت
خـــوڕەو و ڕەی نیــیـــە ئەڕوا بـەبێ هـەرا و ســـەدا

لەم دێڕانـەدا وەسـفـێکی ڕووکـەشی جـوگـرافی شـاری بەغـدا دەکـەوێتـە بەرچاو. شاعیر ناوی ئەو شـەقام و باغچە و پارکانە دەبا کە کچە جوانانی شار پیاسەی تێدا دەکەن. هەروەها وێنەی دیمەنی شەو و ڕووباری دیجلە و گڵۆپەکانی کارەبای شەقام و باڵەخانەکان دەگرێ. ڕەنگە بەشێوەیێکی دیکە شەوەکانی هەزار و یەک شـەوی هاڕوونی ڕەشـید و شـەهرزادی جوان و شـەهریاری مێباز بێننەوە یادی خوێنەر.

ئینجا شاعیر لە بەغدا دەدوێ وەک مەڵبەندێکی زانستی:

دەمـاری جـیـســمی بلـند باعـیـسی حـەیاتی وولات
ئـەوە کـــە زینـەتی داوە بـەباغ و قـــەســـر و ســــەرا

مـەحـەللی عـیلم و مـەنـافـیع و مـەنابـیـعی سـەروەت

هەمـــوو لە عـــاســـیــمــەی ناو عـــیـــراق ئەبێ پەیدا

حـــەقـــیـــقـــەتەن ئەوە پایتـــەخـــتی زاهیـــر و باتین

پڕ لـە شـــــاھ و وەزیرانـی عــــــالەمـی ئـوخـــــــرا

جونەید و سیرری و بەهلوول و بیشر و کەرخی هەموو

مـوجـاویرن لە حـوزووری شـاهـی دین ئیـمـام مـووسـا

ئەتۆ نەزەر مـەکـە ئەو قـەسـر و گـونبـەدی زاهـیـر

لە بۆ تەوافی مـــەلەک بارەگـــاهـی وا لە ســـەمـــا

غـوباری قـەبری کلی چاوی جـەعـفـەری و سـوننی

نیگاهی مــەرقــەدی شــادیی دڵی غــەنی و گــەدا

لە پاش ئیــمـــامـی زەمـــان مـــەرتـەبەی کـــە باڵایە

جـــەنابی غـــەوسی زەمـــانـە ڕەئیـــسی ئەهلی هـودا

مـەسـافی تۆ نیـیـە ئەم سـاحـە واسـیـعـە (زێوەر)

لە بەحـری ئەتڵـەسی بۆ تۆ مـەحـالە بێـیـتـە سـەنا

لەباتی مـەدحی بخـوێنە عـەلەیهومـولریزوان

عەلەیهی ئەلف و سەلاتین وە رەحمەتین و ڕیزا

(عَلَیــــهِ أَلْفُ صـــــلاةٍ وَرَحْــــمَــــةٍ وَرِضـــــا)

لێرەدا زێوەر بە جوانی بەسـەر ئەم شارە مەزنەدا هەڵدەڵێ وەکو پایتەختی عیراق و جێگەی گەورە پیاوان. ناوی کۆمەڵێک لە شێخانی تەریقەتی سۆفیزم و پیاوانی ئایینی ئیسلام دێنێتەوە یادی خوێنەری ئەم لیریکە جوانەی. لە ناو ناوەکاندا ئەم زاتانە دەکـەونە بەرچاو: ئەبولقـاسـمی جـونەیدی بەغـدایی (٨٢٢م – ٩١٠م)، ئەبولحەسەنی سیرری سەقەتی (٨٦٥م مردووە)، باڵووڵی دانا، بیشری حافیی بەغـدایی (٨٤١م مـردووە)، شـێخ مـەعـرووفی کـەرخی (٨١٥م مـردووە)، ئیـمـام مووسای کازم (٧٤٥م – ٧٩٩م)، شێخ عەبدولقادری گەیلانی (١٠٧٧م – ١١٦٥م)، مـحەمـەدی مەهدی، خەڵکی شیعەی ئایینزای ئیسلام چاوەنۆڕی زیندووبوونەوەی دەکەن لەو کاتەی ژیانی سەر ڕووی زەوی کۆتایی پێ دێ.

لەم شـیـعـرەدا کـە زێوەر باس لـە بەغدا دەکـا وەکـو بڵـێی ئەو قـسـەیە دووبارە دەکاتەوە لە مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا بەغدا دایکی گێتی و پایتەختی بوو.

٤

زێوەر لە سـاڵی ١٩٣٩دا بووە بەکارگێڕی قـوتابـخـانەی سـەرەتایی بەرزنجـە، لە وەسفی ئەو ئاوەدانییەدا بەبێ ئەوەی ناوی بێنێ دەڵێ:

پابەندی بەنی کـاڵە وو پڕ سـیـرمـە کـڵاشم
پەروەردەیی چنگ سـووتەکـە وو سـاوەر و مـاشم
من چیمـە لە فـاسـۆنی فـەرەنگ چۆغـەیی لیـڤی
تا شـاڵی مـەرزیانە خـوری بێ بەقـومـاشم
دانیـشـتنی سـەرچاوەیی ئاوانی چیـاکـەم
نایدەم بەهەمـوو مولّکی جیـهان گەرچی گەداشم
بۆ سـەیری گـوڵ و مـێـرگی نزاران لە بەهارا
چاوم وەکـو نێـرگس گـەشـە مـەفـتوونی هەواشم
بۆ نیکوی بەدی عـالەمی دونیـا لە کـەنارم
بـودینی خـەڵک بـێ زەرەرم نیـوە مـەلاشم
داخـم ئـەوەیـە هـاووەتـەنم زۆری نـەزانـە
بـەم دەردەوە ئەتلێـمـەوە ئاو کـەوتووە ئاشم
هـەرچـەندە لە شـار دوور و لـە دێش دەربەدەرێکم
پێم خـۆشـە کە کەوتوومـە مـەحـەللی بەنی هاشم

لەم شیعرەدا زێوەر بەجۆرێک کوردایەتی دەکا لە دەوروبەری جەنگی دووەمدا باو بوو. خـەڵکی کورد ئەو سـەردەمە هەمـوو دیاردە و کردەوە و کردارێکی ناوچەیی و نیشتمانی کوردەوارییان بە چاکتر دەزانی لەوەی بێگانە، وەکو لەبەرکردنی جلی قـومـاشـی کـری خـۆمـاڵی و بـەکـارهـێنانی هـەمـوو شـتـێکی خـۆمـانە بەڵگەی نیشتمانپەروەری بوو. شاعیر لێرەدا هەندێ نەریتی ئەتنۆگرافی کوردەواری بەکار دێنێ و لەگەڵ ئەوانەی بێگانە بەراوردیان دەکا وەکو کاڵە و کڵاش و خواردەمەنیی

وەک چەنگ سووتەکە و ساوەر و ماش بەراوردیان دەکا لەگەڵ فاسۆنی فەرەنگ (قوماشی ئەوروپایی)، هەروەها باس لە چاوتێری خەڵکی بەرزنجە دەکا.

٥

لە شیعرێکیدا زێوەر بۆ وەسفی شاری خانەقین هەوای شیعری پەروەردەیی جوگرافی تێکەڵ بەوێنە ئامادەکراوەکانی شیعری کلاسیکی کۆن دەکا:

جەننەتە بێ شوبهە شاری خانەقین
ئاوی ئەلوەندیشی وەک مائی مەعین
دیمەنی سەر پرد و سەیری ئاوەکەی
سۆفیی ووشکیش ئەخاتە هەڵپەڕین
گەر لەسەر پرد هەر تەماشای ئاو بکەی
قەت خەفەت ناخۆی دڵت نابێ حەزین
وێنەیی وا کەم لە دونیادا هەیە
باغی جوان ئاوی ڕەوان ئەهلی بەدین
ئەهلەکەی کوردی غەریب دۆست و نەجیب
ڕوو گوشاد دڵشاد و ئازاد و ئەمین
سەیری ئەو شارە ئەکەن ئەهلی فەلەک
داغ و حەسرەتیانە وەک ئەو ئەهلە نین
گەر تەماشای کۆشک و خانوویان بکەی
وا ئەزانی لەندەنە یاخۆ پەکین
داری خورما داری لیمۆ و پرتەقاڵ
داری نارنج و کەباتی چین بەچین
زینەتی داوە بەشار و جادەکەی
ئاسمان حەسرەت کەشە بۆ سەر زەمین
قەیسەری وەک کۆشکی قەیسەر عالییە
کاسبی ڕووخۆش و دەم پڕ پێکەنین

مــەعــهــەدی دینیــیــەیی مــزگــەوتەکــان
پڕ لـە ئیــســلامی حــەقــیــقی دوور لـە کین
هەر حــەدیقــەی بۆی بچی چاو ڕوون ئـەکـا
ســەوزە و گــوڵزارە زەرد و ســوور و شـین
قــووەتی گــیــان قــووەیی نووری نـەزەر
مــەزهـەری ئاســاری رەببــولعــالـەمـین
جــاددەکــانی مــونتــەزەم ڕێک و ڕەوان
پــڕ لــە ئــایــنـدە و ڕەونــەدی نــازەنــین
بانگ ئـەکـەن بۆ ئەهـلی سـەر عـەردی مـەلەک
ئەو بـەهـەشــتــە فــەدخــولووها خــالیــدین

زیاتر لە نیو سەدە پێش ئێستا لە ساڵی ١٩٤٤ زێوەر ئەم شیعرەی بڵاو کردۆتەوە، هەستی بەوە نەکردووە کوردایەتی تێدا دەکا، چونکە ئەو کاتە کارێکی ئاسایی بوو خەڵکی خانەقین بەکورد بژمێررێن. شاعیری دڵسۆز نەیزانیوە بۆ ئەمڕۆ کوردایەتی کردووە. هەرچۆنێ بی شایەدی زێوەر بۆ کوردبوونی خانەقین گەلێ گرنگە بۆ ئێستا کە بگرە و بەردەی دروست کردووە.

شاعیر بابەتی وەسفی بۆ هەندێ لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانیش بەکارهێناوە وەک ستایش و پێدا هەڵدان ئەوانەی لە سەردەمی ژیانی خۆی بڵاو کراونەتەوە وەک «بانگی کوردستان» (سلێمانی ١٩٢٢)، «ڕۆژی کوردستان» (سلێمانی ١٩٢٢)، «ژیانەوە» (سلێمانی ١٩٢٤)، «ژیان» (سلێمانی ١٩٢٦)، «گەلاوێژ» (بەغدا ١٩٣٩).

سروود و گۆرانی

زێوەر یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی بەشدارییێکی بەرچاویان کردووە لە دانانی سروود و گۆرانی بۆ قوتابیان. ژمارەیێکی زۆری لەم بابەتە شیعرە هۆنیوەتەوە. هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زۆربەی ماوەی ژیانی کارکردنی بەمامۆستای قوتابخانە بردۆتە سەر، هەمیشە لەگەڵ قوتابیان بووە، لە هەر چوار ماوە دەسەڵاتە سیاسییەکەی کە بریتییە لە داگیرکەری عوسمانی و ئینگلیز و بەڕێوەبەرایەتییەکانی شێخ مەحموود و دەسەڵاتی عیراق. زۆربەی سروودەکانی

بەناوەرۆک و ئاواز لە سروودی دەوری عوسمانی و تورک وەرگیراون، هەندێکیشیان لە عەرەبییەوە کراون بەکوردی. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سروودی ڕەسەنی کوردییان تێدا هەیە.

١

یەکێ لە سرووده بەناوبانگەکانی زێوەر:

ئەی کوردینە ئەی مەردینە
با دەست لە ناو دەست کەین هەموو
بۆ بەرزیەتی خاکی وەتەن
بۆ یەکێتی بچین هەموو کوردین هەموو
بێکەس نییە دایکی وەتەن
ئێمە فیداکاری ئەوین
تا کورد لە عالەم دەرکەوێ
بۆ یەکێتی بچین هەموو کوردین هەموو
ئەجدادمان شێری زەمان
حورِبوون بەسەربەستی ژیان
باکمان نییە ئێمەش لە کەس
بۆ یەکێتی بچین هەموو کوردین هەموو

ئەم سرووده وێنەیێکی ڕەسەن و داهێنراوی شیعری کوردییە، کەچی بۆ چڕین ئاوازەکەی تورکییە «أنقرەنک داشنە باق» واتە (بنوارِە بەردی ئەنقەرە)، مارشێکە پڕ لە گیانی کوردایەتی و خۆشەویستی دایکی نیشتمان. تا ئێستا یەکێکە لە سرووده بەهەڕمێنەکان لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی کوردستانی عیراق.

٢

لە سروودێکی دیکەیدا دەڵێ:

ئەی وەتەن چەند خۆشەویستی ڕووحی شیرینی منی

مــەزرەعــەی تـوخـمـی نـەشــات و باعــیـسـی ژینی مـنـی
بێــتــو گــەر مـن کـۆهـکەن بم وەسـڵـی شــیــرینم ببێ
تیــشـــەیێ نادەم لـە بەردت تـۆی کــە شــیــرینـی مـنـی
گەرچی ئـەرزی هێند بڵندی وەختـە لای من بچیـە عەرش
واسـیــتــەی سـەربەسـتـیی و ئـیـجـرایی ئـایینی مـنـی
ئـیـفـتـیـخــاری مـیللەتی تـۆی مـادەرێکی مـیــهـرەبان
خـــوا هـیـــلالیـــشی بەتـۆدا مـــاهـ و پـەروینـی مـنـی
نەوبـەهاران بـەو هـەوای زۆر ســافــەوە وەک جــەننـەتی
فـەسـڵـی زسـتـانیش سـەراسـەر باغـی نەسـرینـی مـنی
بۆچی نەقـدی جیـسم و جـانی خـۆم بەشـاباشت نـەکەم
خــاکی ڕاهـی حـوکـمـڕانی عــیــزز و تـەمکینی مـنی
ئارەزووی فـیکری سـیــاحـەت ناکـەم ئیـتـر ئەی وەتەن
تـۆ لە جــێگەی قـــاهیـــرە و تـاران و بەرلـیـنی مـنی

زێوەر ئەم سـروودەی لە سـاڵی ١٩٢٢ نـووسـیـوەتەوە، لە سـروودی پێشـوودا لەگەڵ کـوردان قـسـەی کـردووە «ئەی کـوردینە ئـەی مـەردینە...» کـەچی لـەم سـرووەدیدا مـوناجاتی لەگەڵ نیشـتـمـانە. کوردسـتـان ئەوەندە جوان بووە بە دلبـەر و زێوەریش دڵدارە. وەک خـاکـێک تەمـاشـای ئەم خـۆشـەویسـتـەی دەکـا. ئـیـتـر دەکـەوێتـە بەراوردکردن لە نێوان نیشتمانی هەندێ لە شارانی دیکە. کێش و قافیەی شیعر ناچاری دەکـا ناوی قـاهـیـرە و تاران و بـەرلین بێنێ، بەڵام بێ گــومـــان بەلای شـاعیرەوە نیشـتـمانەکەی ئەو لە هەمـوو ئەو جێگایانە جوانترە بۆیە پێویستی بەگەشتوگوزار و گەڕان و حەسانەوە نییە بۆ ئەو وڵاتانە.

٣

زێوەر سروودێکی بۆ عیراق وتووە:

ئەی عــیــراق ئەی عــیــراقم ئەی نـووری چاوان!
چەنـدە جـوانی لە نـەزەردا بوویتـە گـوڵشـەنمان

له شـيـمـال و له جـونووبا مـەنزەرەی فـەتتـان
دانیـشـتـوانت وەک برامن وەک برای هـاوجـان
شـاخـەکـانت دەشـتـەکانت ڕووح ئـەبەخشـێ پێم
ئـاوی ســافت جــێی تەواڤت لادەبا ئەحــزان
ئـاگــری عــەشــقت لە دڵدا ڕۆشنە بۆمــان
تۆ حــەیاتی جـێی بەراتی مـەنبـەعی ئیـمـان

ئەم سرووده لەسەر ئاوازی سروودی عەرەبی «یا بلادی یا بلادی یا ضیاء البلدان» واتە (ئەی وڵاتم ئەی وڵاتم ئەی ڕووناکیی وڵاتان) دانراوه. زێوەر لە سـیـیـەکـانی سەدەی بیستەم سرووده‌کەی هۆنیوەتەوە لەو کاتەی دەسەڵاتی مەلیکی لە عیراقدا لەنگەری گرتبوو و مەسەلەی نیشتمانی کورد لە گۆڕەپانی ڕاپەڕین و شۆڕشەوە گواستـرابووەوە مـەیدانی هێـمنی و ئارامی، ڕۆشنبـیری کورد خـەریکی خـەباتی خـوێندەواری بوو بەپێی ئەو چۆرە مـافـەی «قـانوونی زمـانانی ناوچـەیی» دابووی بەکوردی عیراق. ئەمە تا پلەیێک کەڵکی هەبوو بۆ لەناونەچوونی میللەتی کورد.

گاڵتەوگەپ و پەند و ئامۆژگاری و مەتەڵ (هەڵهێن)

زێوەر بەبێ شیعر نەژیاوه، لە دوو زەریایدا مەلەوانی کردووه، یەکێکیان ئیلهامی، وێنە و ڕووداو وەک بروسکەیێک لە ناو دڵیـدا هەڵقـوڵیـوه بۆ لای مـێـشک و بووە بەشیـعر، ئەمە ئەو شیـعرەیە کە داهێنراوی پێ دەوترێ. ئەویتریان بیری وێنە و ڕووداو وەک واقیـعێک لە مێشکیدا هەڵقوڵیوه و وەک شنەبایێک بۆ لای دڵ چووه و بووه بەشیعرێکی پەروەردەیی بۆ فێربوون و ڕابواردن.

بابەتی گاڵتـەوگەپ و پەند و ئامـۆژگاری و مەتەڵ (هەڵهێن) و قسەی نەستەق لە بنـجـدا بەپەخـشـان دەکـەونە ناوەوە لە ئەدەبی مـیللیی سـەرزاری نەنووسـراو (فۆلکلۆر) لە پاشانا شاعیر ئەم بابەتانە دەگوێزێتەوە بۆ ئەدەبی نووسراو. زێوەر ئەگەر بەزۆری بەرهەمە میللییـەکانی نەکردبێ بەشیـعر، لەسـەر لاسـاییکردنەوەی ئەو بەرهەمە میللییانە شیعری لەم بابەتانەی داناوه. لە شیعرێکیدا دەڵێ:

کــەسـێ چاک بـێ کــرداری
لێـی قــــوبووڵ بکـە دیاری

ئەوەی کـــەوا بەدفـــیکرە
قــەت دیاری لێ وەرمــەگــرە
هـەیە نـانێک ئەبـەخـــشـێ
خــۆی پێــوە هـەڵئــەکـێـشـێ

ئەمە پەند و ئامۆژگاری ناو خەڵکە زێوەر کردوویەتی بەشیعر. ئامۆژگارییێکی دیکەی ناو کۆمەڵی کوردەواری بەشیعر هۆنیوەتەوە:

تۆ کە سادەی عەرەق مەخۆ ڕۆڵە
هاوپیـاڵەت مــونافــیق و زۆڵە
هێزی قاچت نییە هەتا ڕاکەی
دەستەکانیش لە بۆ دیفاع کۆڵە

ئینجا شاعیر ڕوو دەکاتە ئەو کەسانەی ڕەخنە لە کەسانی دیکە دەگرن خۆیان خاوەنی ئەو کردەوانەن کە بەخەوشی دەزانن:

یەک عەیبی خەڵک ئەبینی خۆت ساحیبی هەزاری
خـــەڵکت لە لا خـــەراره خـــۆشت وەکـــو دەواری
زاهیـر فــەقــیــر و ســالم بەڕەنگ و بەرگی عــالم
ئـەممـا لـە نـاو دەروونـا مــــــارێکـی زەهـرداری
چۆن پێت بڵێم موسوڵمان یا فەردی نەوعی ئینسان
دووری لە خێر و ئیحسان مەستی مەی و قوماری
دەســـتت لە ســـەنعـــەتا بێ ناوت لە حــورمـــەتایە
قـــەلبت لە غـــەفلەتا بێ قـــەڵب و زەلیل و خـــواری

زێوەر نموونەی ئەم جۆرە بەرهەمە ئەدەبییانەی زۆرە. دەوری گرنگیان هەیە لە پەروەردەکردنی منداڵ و زۆرترین توێژەکانی ناو کۆمەڵ.
مـەتەڵ (هەڵهێن) لە ئەدەبی میللیدا دەخرێتە ناو ڕستەی پەخشانییەوە. هەڵهێنانەکەی یا وەرامەکەی بە وشەیێک دەبێ، بەڵام لە ئەدەبی نووسراودا شاعیر

بەشیعر باس لەو شتە شارراوەیە دەکا، وەرامەکەشی دیسانەوە هەر بەشیعر دەبێ.

شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی، تەعلیمی)

بەرهەمی شیعری زێوەر لەم لایەنەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- چیرۆکی شیعری میللی: ناوەرۆکی ئەم چەشنە بەرهەمە لە حیکایەت و بەسەرهات و ڕووداو و گێڕانەوەی ناو خەڵک وەردەگیرێ. کات و جێگە و قارەمان و بزووتنەوەی تێدایە، کاری شاعیر ئەوەیە جارێکی دیکە ڕووداوەکە لە ناو قالبی شیعر دادەڕێژێتەوە. زێوەر بایەخێکی زۆری بەم جۆرە ئەدەبە داوە. لە دیوانی شیعریدا هەندێ چیرۆکی شیعری ڕەند دەکەونە بەرچاو: تەحسیل دیدەیی ساحیب شەهادات، دارفرۆش (لە نووسینی شاعیری فرەنسی ئەلفۆس لامارتین و وەرگێڕانی بۆ تورکی عوسمانی موعەلیم ناجی)، سێ هاوڕێی چاوبرسی، چیرۆکی خێوی ناو مزگەوت و سۆفی کەریمی چەرچی، ئەمەیان لە ٢٨٥ دێڕە شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی و قافیەی مەسنەوی (ا ا، ب ب، ج ج...) پێکهاتووە.

٢- وانەی زانستی بۆ قوتابیان بەشیعر: ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرە لە بەرهەمی زێوەردا بریتییە لە هەندێ لە وانەکانی قوتابییان بەپێی بەرنامەی سەرەتایی زانستەکان بەشیعر هۆنراونەتەوە. زانیاریی لە کتێبی قوتابخانە وەرگرتووە بۆ ئەوەی بەئاسانی لەبەر بکرێ. لە دیوانی شیعری زێوەر وانەی «جوگرافیای عیراق» بەرچاو دەکەوێ. هەروەها بابەتی دیکەش دەبینرێ وەکو: خواناسین، باوک، دایک، گۆرانیی فەللاح، گۆرانی دیدەوانی (کەشافە)، سەعات، تۆپی پێ، دووڕوویی، تەمەعکار، پشیلەی ڕیاکار، ژمارە، ناوی ڕۆژەکان، بۆ کچان، گۆرانیی بەیداغ، هەنگ، ورچی خەتیب و مەیموون، کۆتر و ڕاوکەر، خودا، تاووس.

چوارین

زێوەر کۆمەڵێک چوارینی ڕەنگینی هەیە، وەکو زۆربەی چوارینی شاعیرانی دیکە ناوەرۆکیان بریتییە لە بیری دانایی و قسەی نەستەق و خەیاڵی دڵداری و وەسفی سروشت.

١

لە چوارینێکیدا زێوەر دەڵێ:

چ خۆشە گەر لەپڕ یاری سەمەن ڕوو یا سەمەن بۆ بی
لەبەر چۆگانی زولفیدا سەری من هەر وەکو گۆ بێ
خەیاڵی چەهرەیی گوڵ ئاتەشینی گەر لە دڵ گوم بێ
ئیلاهی مەجمەری سینە سەراپا پڕ لە پشکۆ بێ

ئینگلیز کە ویلایەتەکانی مووسڵ و بەغدا و بەسرەیان داگیر کرد لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی یاریی پۆلۆیان لەگەڵ خۆیانا هێنا. زێوەر پێش ئەمە ئاگاداری ئەم یارییە بووە. شاعیران سەلکی خۆیان کردووە بەگۆ بۆ ئەوەی دلبەر لەم یارییەدا بەکاری بێنێ. شاعیری لای ئێمەش بەجۆرێکی دیکە تابلۆیێکی دڵداری دروست کردووە لەم بابەتەوە. زولفی درێژی یاری کردووە بەچۆگان (قاشۆ، گۆپاڵ، گۆچان)، دیارە سەلکی شاعیریش بووە بەگۆ. لە خودا دەپاڕێتەوە ئەگەر نەخشی جوانی لە دڵی شاعیردا نەمێنێ پڕ لە پشکۆی بکا بۆ ئەوەی بسووتێ و لەناوبچێ.

٢

لە چوارینێکیدا داهێنانێکی ڕەوانبێژی هەیە:

مانگی ڕەمەزان کە بیست و نۆ بێ
ساحێب شەرەفە هیلالی شەووال
ئەمما ڕەمەزان کە سی تەواو بێ
قەدری نییە مانگ بەدانگ و مسقال

ئەگەر ساڵێک مانگی ڕەمەزان بیست و نۆ ڕۆژ بێ و سی ڕۆژ نەبێ مانگی شەوال سەربڵندە چونکە هەموو موسوڵمانێک لێی دەگەڕێ بۆ ئەوەی بیکا بەجەژن، بەڵام ئەو ساڵەی ڕەمەزانی سی ڕۆژ بووبێ مانگی شەوال هیچ حورمەتێکی نامێنێ چونکە کەس لێی ناگەڕێ. ئاشکرایە موسوڵمان ئەگەر سی ڕۆژ ڕەمەزان بگرێ دەیکا بەجەژن و لە مانگ ناگەڕێ.

٣

زێوەر چوارینێکی بۆ زیندانی کردنی شێخ مەحموود وتووە:

بەحەبسی یووسفی سانی دڵی عالەم موکەددەر بوو
دڵی زیندان بەتالع بوو بەدیداری مـــــونەووەر بوو
لە تەشتی سینە وو جامی سەرا سەد پەنجە ئەشکێنم
هەتاکو موژدەیێکم دێتە گوێ ئەو مانگە وا بەربوو

یووسف پێغەمبەر ڕەمزی گەورەیی و جوانییە لە لایەن هەموو ئایینەکانەوە، بەسەرهاتی بووە بەئەفسانەی دڵداری و سەرچاوەیێکە گەلێ بەرهەمی جوانی لێ دروست کراوە لە ئەدەبی هەندێ لە نەتەوەکانی سەر ڕووی ئەم زەوییە. زێوەر شێخ مەحموود بەیووسفی دووەم دەژمێرێ. گیرانی وەکو گیرانی مانگ وایە. بەلای شاعیرەوە شێخ مەحموود مانگە، ئەگەر مانگ بگیرێ لە کوردەواریدا لە دەف و تەپڵ و قاپوقاچاغ دەدرێ بۆ ئەوەی جنۆکە و شەیتانەکانی دەوری مانگیان داوە لابکەون و مانگ بکرێتەوە. زێوەریش لە تەشت و سینە و جامی سەرا دەدا بۆ ئەوەی شێخ مەحموود ئازاد بکرێ.

٤

لە چوارینێکیدا زێوەر دەگەڕێتەوە مەشقی ڕەوانبێژی:

بۆ موتالا و خوێندنم سەفحەی جەمالت کافییە
ڕەنجی بێ هوودە ئەکێشم با لە شەرحی کافییە
ئیبنی سینا و شیفای ئەو با لە مەیدانا نەبن
چاوەکانت بۆ عیلاجی دەردەکانم کافییە

لەم چوارینەدا زێوەر گەمەیێکی ڕەوانبێژی دەکا لەگەڵ وشەی «کافیە» و هەندێ لایەنی سامانی بیری ئیسلام دەور دەکاتەوە. بێ گومان کافیە ناوی ئەو کچە جوانەیە کە شاعیر وەسفی کردووە و شیعری بەسەردا هەڵداوە، هەروەها کتێبیش هەیە بەناوی «کافیە»وە، بەم ناوەوە عەبدولرەحمانی جامی و عوسمان کوڕی

عومەری شارەزووری کتێبیان هەیە. بەشێ لە وێنە ڕەوانبێژییەکان پێوەندییان بەئیبنی سینا و کتێبەکەی «شفاء»ەوە هەیە.

٥

لە چوارینێکیدا زێوەر دوو کەسی زیاتر لەیەکچوو و کەمتر لەیەکنەچوو بەراورد دەکا:

وەحـــشـــەتم زۆر لا پەســـەندە ئەگـــەر
مـــەدەنی بن ســـتـــالین و هیـــتلەر
گەر موسولّمانی وەک هەنێ کەس بێ
دینی بوودات لە لا مـــوقـــەددەس بێ

لێرەدا بەلای شاعیرەوە ستالین و هیتلەر قەت نابن بەمەدەنی، واتە دیمۆکراتی. مەسەلەی ئەم دوو پیاوە وەک کەسانێکە تەنیا بەناو موسولّمانن. ئەگەر ئەمانە بەڵگەی موسولّمانەتی بن دەبێ ئایینی بوودا پیرۆز بێ.

٦

شاعیر واز لە ستالین ناهێنێ و لە چوارینێکی دیکەدا دەڵێ:

ئەی خـانمی ئەلمۆدەی نەشـمـیلەیی قـژ ڕووت
لێم مەگرە کە لێوم بخەمە سەر دەم و سەر ڕووت
بیستوومە شیووعیت و منیش ئێستە هەژارم
قـانوونی مـوسـاواتە من و تۆ کـە ببین جـووت

شاعیر چاوی بەکچێکی عەلمۆدەی نەشمیلی جوان کەوتووە بەکۆمۆنیستی زانیوە. هەرچۆنێ بێ حـەزی لێ کـردووە و پێی وتووە وەرە لام با ببین بەدلبـەر و دڵدار، دەستووری ئێوە یەکسانییە. شاعیر لێرەدا وا بیر دەکاتەوە، یا دەیەوێ بەخەیاڵی شیعری وا بیر بکاتەوە، کۆمۆنیزم و ستالین بەشێوەیێک کۆمەڵیان بەرەڵلا کردووە بووە بەگەڕەلاووژە، کور و کچ، پیاو و ژن بەماچومووچ وا خزاونەتە ناویەک بەزمێکە ئەوسەری دیار نییە. زێوەر وا دەزانێ بەئاسانی ئەو کچەی دەست

دەکەوێ، بەڵام لێرەدا شاعیر لە مەسەلەکە نەگەیشتووە، کۆمۆنیزم ئەو جۆرە ئیباحییەتەی تێدا نییە. ڕاستییەکەی ئەوەیە پڕوپاگەندەی ئەمپریالیستی جیهانی ئەو سەردەمە و ئایینە جیاوازەکانی سەر ڕووی زەوی کاریان لە شاعیر و خەڵکی دیکەش کردووە.

٧

لە چوارینێکیدا زێوەر ڕوو دەکاتە ڕەفیق حیلمی و قسەی لەگەڵدا دەکا:

ئەی ڕەفیقی موحتەرەم ئەی خاوەنی شیرین مەقال
هاتە بەر مەددی نەزەر فیکرت وەکو ئاوی زولال
من ئومێدی گەورە گەورەم پێتە بۆ ئەم میللەتە
نەک خەیاڵی خۆت سەرف کەی تۆ لە زیکری خەت و خال

زێوەر ڕەفیق حیلمی بەکەسێکی ڕۆشنبیر و خوێندەوار لە قەڵەم داوە، ئاگاداری نووسینی بووە و هەندێ شیعریشی خوێندۆتەوە، وا دەردەکەوێ شیعرەکانی بەدڵ نەبووە، لەبەرئەوە ئامۆژگاری دەکا خەریکی سیاسەت و نووسینی بەکەڵک بێ بۆ کورد و واز لە شیعر نووسین بێنێ. ئەوەی پێویستی بەڕوونکردنەوە هەیە ئەوەیە ڕەفیق حیلمی شیعری جوانی بەکوردی و تورکی هەیە.

تاک

بابەتی تاک لای ئەم شاعیرەمان برووسکەیێکی کورتە وەرامی پرسیارێک دەداتەوە یا هەڵوێستێک هەڵدەسەنگێنێ یا شیکردنەوەی قسەی نەستەقێک یا پەندی پێشینانێکە، یا چرکەیێکە بەرامبەر ڕەنگینی جوانێک، یا جریوەیێکە لە ناخی دەروونی ئەستێرەیێک هەڵدەقوڵێ.

١

لە تاکێکیدا دەڵێ:

پیرێ بچێتە مەجلیسی جوانانەوە کەرە
جوانێ بچێتە مەجلیسی پیران مونەووەرە

بەلای شاعیرەوە پیر لە ناو کۆڕی لاواندا تاریکییە، کەچی بەپێچەوانەوە لاو لە ناو کۆڕی پیراندا ڕووناکییە.

٢

لە تاکێکیدا زێوەر ستایشی کاک ئەحمەدی شێخ دەکا:

مەدحی کاک ئەحمەد ئەکەم ئەو شاهی مەھ جاهە بەنام
ئەولیـا عـەسـری هـیـلالن ئەو وەکـو مـاهی تـەمـام

زێوەر بەراورد لە نێوان کاک ئەحمەدی شێخ و هەموو شێخ و ئەولیاکانی سەردەمی ئەو دەکا. کاک ئەحمەد بەمانگی چواردە و ئەوان بەمانگی یەک شەوە دەچوێنێ.

٣

لە تاکێکی دیکەیدا ناوەرۆکی پەندی پێشینانێک دەگێڕێتەوە:

حیزی و دزی و خیانەت نە مەحکوومی ئەسیری
هیچیان دەماغ شکێن نین وەک عیللەتی فەقیری

زێوەر گیروگرفتی هەژاری لە سەرووی هەموو ناکۆکییێکی کۆمەلایەتی دادەنێ. ئەوەندە ناحەزە لەگەڵ هەژاری زمانی حالی لەگەڵ عەلیی کوڕی ئەبوتالیب دەڵێ «ئەگەر هەژاری پیاوێک بوایە دەمکوشت».

***

مەلا عەبدوڵڵا ئەفەندی زێوەر خاوەنی دوو قوتابخانەی هونەرییە لە ناو شاعیرانی کورد. یەکەمیان قوتابخانەی مەلایەتی کۆن و دوازدە عیلم کردوویەتی بەمەلا. دووەمیان قوتابخانەی تازە بابەتی خوێندنی نوێی فیزیا و کیمیا کردوویەتی بەئەفەندی. بەم هۆیەوە بەرهەمی شیعری بووە بەنموونەی ڕەنگدانەوەی ژیانی دڵداری و کۆمەلایەتی و سایکۆلۆجی و سیاسی و هەموو لایێکی گوزەرانی کوردەواری.

لە شیعری عەرووزیدا وەستا بوو، ڕێ خۆشکەرەوە بوو لە نوێکردنەوەی

بزووتنەوەی شیعری کوردی، دەورێکی گرنگی هەبوو لە چەسپاندنی. شیعری بۆ هەموو توێژەکانی کۆمەڵی کوردەواری وتووە، لە مەلای کۆن و ڕۆشنبیری تازەوە تا نەخوێندەوار و بۆرەخوێندەوار. هەموو کوردێک لە هەرچی پلەی خوێندەواری و گوزەرانی دارایی بێ لە بەرهەمی شیعری زێوەردا بەشی خۆی هەیە لە منداڵی قوتابخانەی سەرەتاییەوە تا پیری ڕۆشنبیر و نەخوێندەوار.

حەمدی

بەشی دوازدەم

حەمدی

١٨٧٨ - ١٩٣٦

رەببی مـووی لێ بێ زمـانـی پەنجـەکـانی هـەڵوەرێ
هەرکەسێ گوڵشـەن بەدەردی گوڵخـەنی دۆزەخ بەرێ

ژیانی حەمدی

ئەحمـەد کوڕی فـەتاح بەگ کـوڕی حـاجی ئیبراهیم بەگ کوڕی مـەحـمـوود بەگی ساحێبقڕان. نازناوی شیعری «حەمدی»یە، لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی لە بەرهەمیدا بەکاری هێناوە.

حـەمـدی لە سـاڵی ١٨٧٨ لە سلێمـانـی لە دایک بووە. سـەرەتای خـوێندنی لە تەمـەنی منداڵیدا لای مـەلا عـەزیزی زەلزەلەیی دەست پێ کـردووە. ئەمـین زەکی مێژوونووس هاوڕێی حوجرەی بوو. لە پێشانا قورئانی خوێندووە ئینجا هەندێ لە پرۆگرامـەکانی خوێندنی مزگەوتی ئەو سەردەمەی تەواو کردووە. لە دواییدا ڕووی کـردۆتە حـوجـرەی مـەلا سـەعـیدی خواجـە ئەفـەندی لە مـزگـەوتی عـەزیز ئاغـا (مـزگـەوتی ناو بازاڕ). سـەری لە مـزگـەوتی دیکەی شـاری سلێمـانی داوە، لەوانە خانەقـای مـەحوی بەمـەبەسی خـوێندن، مـاوەیێکیش لە قـوتابخـانەی ڕوشـدییـەی مـولکی عـوسـمـانی خـوێندوویەتی. حـەمـدی خـوێندنی حـوجـرەی مـزگـەوت و قوتابخـانەی ڕوشـدییـەی تەواو نەکردووە و وازی لە خوێندن هێناوە، بەڵام لە خۆ فـێرکـردن نەپچـڕاوە تا گـەیشـتـۆتە پلەیێک بووە بەخـوێندەوار و ڕۆشنبـیـرێکی بەدیمەن.

بنەمـاڵەی حـەمـدی بەبنەچە دەچنەوە سـەر کـوردی شـاری سنەی نـاوچەی ئەردەلان. بەهۆی خزمـەکانییـەوە گەشتی ئێران و کوردستـانی ئێرانی زۆر بووە.

سەری لە تەوریز داوە، هاتوچۆی بەغدای کردووە. ژیانی لە سەرەتادا هێمن و بێ گرێ بووە. لە دواییدا کە بەتەمەن گەورەتر بووە، وەک هۆشمەند و تێگەیشتوو کەوتۆتە ڕوو. دەمارگیر بووە بەرامبەر هەڵوێستی ناهەموار. بەرگری لە بیروباوەڕی خۆی کردووە ئەگەر لە ئەنجامدا تووشی هەزار گیروگرفتیش بووبێ.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییان نێوانی حەمدی و شێخ مەحموود خۆش نەبووە لەو کاتەی ژیانی شێخ بێ گرێ و ئاسوودە بووە، بەڵام لە کاتێکدا دەسەڵاتی ئینگلیز لە جەنگی یەکەمی گێتیدا لە سلێمانی پەیدا بوو حەمدی لە شێخ نزیک بووەوە و وەک یەکێک لەو خەڵکانە دەژمێررا کە هۆگر و خۆشەویستی شێخ مەحموود بوون. شەڕی بازیانی ساڵی ١٩١٩ لە نێوان لەشکری شێخ و ئینگلیز بەشکان و گرتنی کۆتایی هات. ئینگلیز ئەوی خستە بەندیخانەوە و حەمدی و ئەوانەی سەر بەشێخ بوون خۆیان ڕزگار کرد بەوەی بەرەو شاخ بوونەوە. حەمدی بۆ ماوەی سێ ساڵ ژیانی ئاوارەیی لە ناو شاخ و کێوەکاندا بردە سەر.

لە ساڵانی ١٩٢٢ – ١٩٢٤دا جارێکی دیکە شێخ مەحموود فەرمانڕەوایی دامەزراند و بوو بەمەلیکی کوردستانی باشوور حەمدی کرد بەوەزیری گومرگ لەو حوکوومەتەدا. ئەو پێوەندییە باشەی لەگەڵ شێخ هەتا سەر نەبوو، وابوو لەگەڵی تێکچوو. بەشیعری بەرزی داهێنراو کەوتە ڕەخنەگرتن لە کردەوە بێ جێیەکانی شێخ مەحموود. هەر چۆنێ بێ ئەم شیعرانە و هەموو ستایشەکانی دیکەی حەمدی بۆ شێخ هیچ جۆرە تەنگوچەڵەمە و جیاوازییێکی تێدا نییە و بەداهێنانی بەرز دیوانی شیعری کوردییان ڕووناک کردۆتەوە.

لە دوای تێکچوونی دامودەزگای نەتەوەیی کورد لە سلێمانی و پەیدابوونی زاراوەی «کوردستانی عیراق» شاری سلێمانی و ناوچەکەی بوون بەلیوایێک (پارێزگایێک) لە عیراق، حەمدی خۆی خانەنشین کرد و خەریکی ژیانی تایبەتیی ماڵەوەی خۆی و خوێندنەوە و نووسینی شیعر و پێشوازی کردنی میوانان بوو تا لە ڕۆژی ١٢ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٦ بەهۆی وەستانی دڵ ماڵئاوایی کرد و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژرا.

دیوانی حەمدی

دیوانی شاعیرانی کلاسیکی کورد لە ڕووی بەرنامەی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی شیعریان دوو ڕێگەی گرتووە.

١- هەموو ئەو شیعرانەی بەناوەرۆک دەچنە ناو بابەتی ئایینەوە وەک بەشێکی گرنگ دەکەونە پێش شیعری دیکەوە. ئەمانە بەموناجات و ئیلاهییاتی ستایشی خودا دەست پێ دەکەن، ئینجا ستایشی پێغەمبەر (نەعت) و ستایشی شێخ و ئەولیاکانی ئایینی ئیسلام، لە دوای ئەمە هەموو شیعرەکان بەپێی دەنگی قافیە یەک لە دوای یەک چاپ دەکرێن چونکە شیعرەکان لەسەر بنچینەی یەکێتیی قافیە هۆنراونەتەوە.

٢- شیعری شاعیر هەمووی بەسەریەکەوە بەپێی دەنگەکانی ئەلفوبێی زمانی عەرەبی و کوردی کە بۆ قافیە بەکار هێنراون بەڕێز لە دیوانی شیعردا چاپ دەکرێن لە ئەلفەوە (ا) تا یێ (ی).

لە نووسینەوەی دیوانی حەمدی سیستێمێکی تازە بەکارهێنراوە، پارێزگاری هەردوو شێوە کلاسیکییە کۆنەکە کراوە.

نووسینی شیعرەکان لە دیوانی حەمدی بەم جۆرەیە:

١- شیعری یەکەمی دیوانەکە بەناوی «سوورەتی فاتیحە»یە. لە سەرەتاوە تا دوایی، واتە لە بیسمیللاوە تا ئامین هەموو ئایەتەکانی ناواخن (تضمین) کردووە لە ناو دێڕەکانی شیعرە کوردییەکەدا.

٢- دوو قەسیدە لە موناجاتی خودا.

٣- دوو قەسیدە لە ستایشی پێغەمبەر (نەعت).

٤- قەسیدە و غەزەلێک لە وەسفی «ڕۆژ».

٥- «شەو» و «ئەرز» و «ئاسمان» و «کوردستان» هەریەکەیان بەغەزەلێک یا قەسیدەیێک وەسف کراون.

٦- وەسفی شەڕی دەربەندی بازیان لە نێوان لەشکری شێخ مەحموود و سوپای ئینگلیز لە ساڵی ١٩١٩.

٧- «ساقی نامە» بەهار و مەی و مەیخانە.

٨- قەسیدەیێکی درێژ لە وەسفی «کۆمەڵەی زانستیی کوردان» لە ٢ی نیسانی

١٩٢٦ هۆنراوەتەوە.

٩- قەسیدەیێکی درێژ لە ستایشی حەمدی بەگی بابان.

١٠- قەسیدەیێک بەناوی «دڵ».

١١- شەش پارچە شیعر بەناوی «تەرجیع بەندی ئایینی»یەوە.

هەموویان بەڕستەی عەرەبی «ماعَرَفْناكَ حَقَّ مَعْرِفَتِك» (تۆمان نەناسی وەکو هەی) دواییان هاتووە.

١٢- دوو تەرجیع بەند لە ستایشی پێغەمبەر، پاش قافیەیان وشەی «محەمەد»ە.

١٣- پێنج پارچە تەرجیع بەند لە ستایشی خەلیفەکانی ڕاشیدی ئەبووبەکر و عومەر و عوسمان و عەلی و حەسەن و حوسێنی کوڕانی عەلی.

١٤- قەسیدەی «شێوەنی کوردی باکوور» لە ٢٤ی مارتی ١٩٢٥ هۆنراوەتەوە.

١٥- دوو قەسیدە بەناوی «زەمان» و «قەومی کورد».

١٦- دوازدە قەسیدەی ڕەند بەناوی «تەرجیع بەندی نیشتمانی». سێ قەسیدەی یەکەم بەم دێڕە کۆتاییان هاتووە:

شیرەکەم پێتان حەڵاڵە خوێنەکەم گەر گوم نەکەن

نامداران و حەمییەت کاری ئەولادی وەتەن

نۆ قەسیدەکەی دیکەش بەم دێڕە کۆتاییان هاتووە:

ڕەببی مووی لێ بێ زمانی پەنجەکانی هەڵوەرێ

هەرکەسێ گوڵشەن بەدەردی گوڵخەنی دۆزەخ بەرێ

١٧- شیعرێک بۆ لافاوەکەی سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٢دا دانراوە.

١٨- دوو شیعری مەحوی و شیعرێکی سالم و سێ شیعری مستەفا بەگی کوردی کراون بەپێنج خشتەکی.

١٩- وەرام بۆ مەلا عەبدولخالیقی ئەسیری (اثیری).

٢٠- سکاڵای نیشتمان.

٢١- سێ پارچە موستەزاد، یەکێکیان نیوە دێڕی بچووکی دووەم فارسییە، بەم جۆرە موستەزادە کە دەبێ بەموللەمەع.

٢٢- شیعرێک بەناوی «خاوەن شکۆ فەیسەڵی یەکەم» لەو کاتەی فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٣١ سەفەری سلێمانی کردووە بەم شیعرە پێشوازی لێ کراوە.

٢٣- «گـۆرانـیی نەورۆز» بـۆ جـەژنی نـەورۆزی سـاڵی ١٩٢٥ وتـراوە. لە نۆ بـەندی هەشت نیـوە دێڕ شـیـعری پێکهاتووە (ا ا ا ا ا ا م م)، (ب ب ب ب ب ب م م)، (جـ جـ جـ جـ جـ جـ م م).

٢٤- دوو پارچە شیعر بەناوی «فەلسەفە»وە.

٢٥- چوارینەکان، بریتین لە (٦٤) چوارین.

٢٦- تاکەکان، بریتین لە (٥) تاک.

٢٧- غەزەلەکانی دیوانی حـەمدی بەپێی دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی ڕێز کراون. ئەوەی شیاوی باسە ئەوەیە شـاعیر لـە قافیـەدا هـەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوە.

شیعری حەمدی لە ڕووی ڕوخسارەوە

کێش

شیعری حەمدی هەمووی لەسـەر بەحرەکانی عەرووز ڕێکخـراون. ئەو بەحرانەی لە کێشـەکاندا بەکاری هێناون ئـەمـانەن: هـەزەج، ڕەمـەل، مـوزاریع، مـوتەقـاریب، خەفیف، ڕەجـەز، موجتەس. شیعری خۆماڵی سیلابی نییە، بەڵام وەکو ڕاستیییێک هەندێ لـە بەحـرە سـووکـەکانی عـەرووز کـە بـۆ هۆنینەوەی شـیـعـری حـەمـدی و شـاعیـرانی دیکەی کلاسیکی کـوردی بەکار هێنراون بەکـێشی سـیلابیی مـیللی خۆماڵیش دەکێشرێن.

قافیە

حەمدی یەکەمین شاعیری کوردە لە شیعری یەکێتیی قافیەدا هەموو دەنگەکانی ئەلفـوبێی عـەرەبی و کـوردی بەکـار هێنـاوە، تەنیـا دەنگی (پ)ی کـوردی نـەبێ لە شیـعریدا بەرچاو ناکەوێ. واتە دەنگە تایبـەتییـەکانی عـەرەبی (ث، ذ، ص، ض، ط، ظ)، هـەروەها دەنگە تایبـەتیـیـەکـانی کـوردی (چ، ژ، گ، وو، ۆ، «ە – ــە»، ێ) بۆ قافیـە بەکاری هێناون. قافیـەی مەسنەوی (جووت قافیـە) لە شیعری حەمدیدا زۆر کەمە تاکوتووک بەکاری هێناوە.

پاش قافیە
زیادەڕۆیی تێدا نییە ئەگەر بوترێ حەمدی لە ناو شاعیرانی کورد یەکەمە لە زۆری بەکارهێنانی پاش قافیە، ئەمە زیاتری دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی شیعری بەژمارە و قەوارە (کەم و زۆری دێڕە شیعری غەزەل و قەسیدە) لە شاعیرانی دیکە زیاترە وەکو لەم لیستەیەدا دەردەکەوێ.

«ڕەحمەتێ، دەستی، ڕۆژ، شەو، ئەرز، ئاسمان، دڵ، موحەممەد، هات، ئەچێ، کورد، دەخیل، من، نەگری، ئەدا، جەژنە، یار، ناچێ، سینە، ئەم بەفرە، ناگرن، ژیانەوە، دۆست، بوو، ناگرێ، ئەکەی، ئەسپەکەم، بەردە، دی، کردووە، کەوت، ئەکا، دەرخا، ئەڕوا، ئەدا، کا (بکا)، ناکا، چبکا، درا، جا، نەبات (نەبا)، دەسی کەوت، دەست، دۆست، حەوادیس (حوادث)، بۆچ، ماچ، ئۆف، ئاخ، شاخ، نەکرد، شکاند، برد، کرد، کاغەز (کاغذ)، لەزیز (لذیذ)، کەمتر، زیاتر، نوور، یار، ڕەز، بەناز، شەمس، خەلاس، خەت (خط)، ناکا حەز – حەز ناکا (ناکا حظ)، واعیز، دڵی قانیع، ساغ، عەشق، خەیاڵ، چاوم، نەبرم، نەگرم، نابەم، خۆم، تۆم (هی تۆم)، ناکەم، تا مردن، کردن، مەحزوون، ئەکەن، من، گرین، ئەو، برۆ، نەچوو، بوو، کامە، ئەو زولفە، بەشیە (بەشیەتی)، ڕەنگینە، حەلاڵە، قسە، بۆ چییە، دێتەوە، وەرە، هاتەوە، ئالا (لێی ئالا یا تێی ئالا)، کێی (هی کێی)، چی، خاڵی، نەشکێ، سێ (ژمارە ٣)، جارێ، نەبێ، دێنێ، ناگەڕێ، دەگرێ، ناوێ، تۆبە بێ».

پاش قافیە لای حەمدی جۆرە ڕیتم و ئاوازێک دەداتە کێشی شیعرەکە. هەروەها لە قافیە بنچینەییەکەی ئەو شیعرەی پاش قافیەی هەیە حەمدی شارەزاییانە بەزۆری هەوڵ دەدا هیچ وشەیێکی قافیە بەمانا فەرهەنگییەکەی دووبارە نەبێتەوە.

شیعری حەمدی لە ڕووی ناوەرۆکەوە

حەمدی خۆی لە چوارچێوەی تاکە مەبەسێکی شیعری کلاسیکی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە حەشار نەداوە. ڕاستە کەسایەتییێکی شیعری دیار کراوە لە پەیکەری ئادەمزادێکدا، بەڵام بریتییە لە قوتابخانەیێکی شیعری بەرز. ئەم قوتابخانەیە لە نالی بۆتەوە، بەدرێژایی ڕۆژگار تا ئێستا ڕەسەنایەتی خۆی پاراستووە. حەمدی قوتابییێکی زیرەکی ئەم قوتابخانەیەیە، نالی و شاعیرانی دوای ئەوی دەور کردۆتەوە، بێ گومان خۆشی لە نەوەی دووەمی قوتابخانەکەیە. لە

گێتی ئەدەبی کوردیدا یەکێ لە گەورەترین شاعیرانی گیانی ئەو قوتابخانەیان پاراستبێ حەمدی بووە.

حەمدی لە ڕوخساردا زۆرە، ڕەنگاوڕەنگە، بەری فراوانە، کەچی خاوەنی یەک شێوازە لە زمان و تەعبیر و لێکسیکۆن و ڕەوانبێژی بەهەموو بابەتەکانییەوە.

حەمدی شاعیری بەڕاستی بووە، تەنیا شاعیری تایبەتیی شتێک نەبووە، بەڵکو شاعیری دەروونی خۆی بووە، شاعیری کوردستان بووە، شاعیری بەهار و نەورۆز و ئاسمان و شەو و ڕۆژ بووە، شاعیری هەموو ژیان بووە.

شیعری حەمدی لە دەروونێکی پڕ لە سۆز و بیروباوەڕێکی ڕێکوپێک و ئامانجێکی خاوێنەوە دەرچووە. کە ستایشی خودا و پێغەمبەری کردووە ڕاستگۆ بووە، چونکە بەعەقیدە موسوڵمانێکی بێ گەرد بووە، کە باسی کورد و کوردستانی کردووە ڕاستگۆ بووە، چونکە نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز بووە، کە باسی یار و بەهاری کردووە، ڕاستگۆ بووە، چونکە دڵدارێکی بەسۆزی ئادەمزاد و سروشت بووە. توانای بیری شاعیر و خەیاڵی ناو دڵ و دەروونی بەڵگەیێکی گرنگە بۆ ئەوەی ئاسۆی مێشکی گەلێ فراوان بووە، مەیدانی دڵی بێ پایان بووە و توانیویەتی هەموو شتێکی هەست پێ کراوی ژیان لە مەیدانی شیعردا کۆ بکاتەوە.

تا سەردەمی ژیانی حەمدی قاڵبی کۆنی بابەتی تەرجیع بەند بەزۆری بۆ شیعری ئایینی بەکار دەهێنرا و لە ئاهەنگی مەولوودی پێغەمبەر بەئاوازی دەف و تەپڵ بەگۆرانی دەوترا. حەمدی بۆ یەکەم جار بۆ مەبەسی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی تەرجیع بەندی بەکار هێنا. لەم لایەنەوە دوازدە قەسیدەی هۆنیوەتەوە لە بەرهەمە جوان و بەرزەکانی دەژمێررێن. جگە لەوە بەگشتی حەمدی لە هەموو شاعیرانی دیکەی کورد زیاتر شیعری کێشی عەرووزی و یەکێتیی قافیەی بۆ مەبەسی ناوەرۆکی تازە بابەتی بەکار هێناوە.

گەشتی گێتییە دەوڵەمەندەکەی حەمدی

شیعری دڵداری

حەمدی غەزەلخوانی شیعری دڵداری و وەسفی ئەدەبی کوردستانی باشوورە. غەزەلی بە وشە شیعرییەکانی ئەدەبی ئیسلامەوی ڕازاندۆتەوە. لە کێشدا بەحرە عەرووزییە سووکەکان ئاوازی پڕ لە سازی داوەتە لیریکەکان.

١

له شیعرێکیدا دەڵێ:

دەبێ ئەهلی بەسەر فەرقی گوڵی بەر پێت لە کل چبکا
لە ڕووتا غەیری زەم بولبول دەبێ تەعریفی گوڵ چبکا
کە ئەو سەروە بەنووری مەی لە گوڵشەن کوڵمی هەڵگیرسا
کە گوڵ ڕەنگی لە ڕوو نەبڕێ نەسووتێ بۆی چقل چبکا
ئەگەر ئەو شۆخە یەکدەم دەم بەخەندە ڕوو لە گوڵشەن کا
لە شەرما غونچە گەر عەودەت نەکاتە بەتنی چڵ چبکا
وەرە زاهید ببینە مەشعەلی حوسنی جەمالی یار
بەغەیری مەزهەبی ئاتەش پەرستی فەرموو دڵ چبکا
لە بازاڕی مەحەببەت موشتەری لەو ماهە حەیرانە
ڕەواجی حەزرەتی یووسف کە کەمتر بێ لە قول چبکا
لە بەرگی عارییە مەجنوون کە عاری بوو بەلەیلای ووت
دەبی ئازادە سەروی گوڵشەنی عەشقت لە چڵ چبکا
هەموو عالەم کە سەرگەرمی قەدەح بازی مەین (حەمدی)
لە هاژەی سەیلی فرمێسک و لە گریانی بەکوڵ چبکا

لەم شیعرەدا حەمدی لەگەڵ دلبەر دەدوێ و پێی دەڵێ: ئەگەر گوڵی بەرپێی لە ناوەوە بێ، واتە تۆزی بەرپێی، گوڵ نرخی نییە، چونکە ئەو تۆزە لە کل چاکترە. ئەگەر دلبەر خۆی دەربکەوێ پێویستە بلبل جنێو بەگوڵ بدا. بەم جۆرە شاعیر لە وێنەی جوان دەگەڕێ لە سروشتدا، هەمووی ڕەت دەکاتەوە بەرامبەر ئەو خاسیەتانەی لەودا هەیە.

٢

لە پارچە شیعرێکدا دەڵێ:

لە زولماتی شەوا جانانە شەمعێکی شەبستانە
شەرابی کەیفی عوششاق و نەشاتی بەزمی مەستانە

گـــــەهـێ وەک بت زیارەتگاهـی ڕەندانی خــــەراباتە
گـەهێ ڕەندانە سـەر حـەلقەی عـومـوومی بت پەرسـتـانە
لە سەحنی گوڵشەنا خۆشخوانە گاهێ هەر وەکو بولبول
بەڕەنگ و بۆ گـوڵ ئاسـا گـوڵ نمایندەی گـوڵسـتـانە
گـەهێ بۆ دلبــەری ئەســبـابی کـوردانەی لەبەردایە
گەهێ بۆ ساحیری هـەروەک پەری مـەستووری فستانە
لەگەڵ دڵ (حەمدی) بۆ سەیر و تەماشا گەر تەمەع ناکەی
بەسـە ئەم حوورییە وەک جـەننەت و بۆسـتانە بەستانە

جانان ناوێکی دیکەی یار و دلبەرە، حەمدی لە شیعریدا بەکاری هێناوە. ئەو شتانەی پێوەندییان بەدڵداری و جوانییەوە هەبێ لەو جانانەیەدا دەکەونە بەرچاو. جانان مۆمی تاریکستانە، شەرابی بەزمی مەستانە، دەمێک بتە، دەمێکی دیکە سەرۆکی بتپەرستانە، لە گوڵشەدا گوڵە و بلبلیشە. دەمێ شۆخێکە جلی کوردی لەبەردایە، دەمێکیش جادووگەرە لە ناو جلوبەرگ شارراوەتەوە، لە ئەنجامدا هەموو شتێکە وەک حۆریی بەهەشت وایە.

٣

حەمدی لە شیعری دڵداریدا گەمەی ڕەوانبێژی وشەیی هەیە، لە لیریکێکیدا ناوی کۆمەڵێک لە شارانی وڵاتانی عەرەب و لای خۆشمان ناوی سلێمانی دەبا:

ئەم ئەهلی کەماله هەمـوو حەیرانن و مەبهوت
ئەم ئەرزە لە دووت بۆچی کـە لەرزایەوە نەبزووت
ئەی تورکی پەری چەهرە بەسـەرگەندەوە دەیڵێم
بۆ تۆیە دڵی خـەڵقی وەکـو غـونچـە نەپشکووت
بۆ مـردنە ئەیدا بەیەکـا ئێـسـتـە حـەڵەب لەب
ڕووناکی لە دڵیـا نیـیـە بێـرووت بەبێ ڕووت
ئەو شامە کە شامی بەمەسەل سوبحی جەژن بوو
بێ تۆ سەحەری شامی غەریبانە بەبێ قووت

ئەم دینە مـەدینەی نیـیـە مـەککە مـەکـە دەخـلی
بێ یومنی یەمـەن تـائیـفـە ئەلبـەت بووە پـەرپووت
بێ نووری بەسـەرِ بەسـرەیە بێ شـوبهـە زەلیلە
بێ کـەڵکە بڵـێم بیکەمـە قـوربانی کـوێت کـووت
وێرانـە عـەمـارە لە زەمین دایـە سـەمـاوە
دێوانەیە دیوانیـە بـۆ سـیلسـیلـەیی مـووت
خـۆی ناوەتـە قـورِ قـورنە رەوانـە لە دوو چاوی
دوو شـەت بگەرِێ روویی جیـهان بۆ خـەتی ئەبرووت
ئەم شـاری سلێـمـانیـیـە وەک تەخـتی سلێـمـان
وا کـەوتە هـەوا ئاگـری گـرت بوو بـەقـەرەبووت
(حـەمـدی) کە بـەقـەدەر زەررە حـەیاتێکی کـە مـاوە
هـەر بـۆ ئەوەیە بێ بـەفـیـدای نێـرگـسی جـادووت

حـەمـدی ئەم شـیـعـرەی لە سـاڵی ١٩١٨ نووسـیـوەتەوە. بەگـەمـەی رەوانبـێـژی تابلۆیێکی مـۆزاییکی دروست کـردووە بەناوهێنانی هەندێ لە شـارەکـانی وەکـو حـەڵەب، بێرووت، شام (دیمەشق)، مەدینە، مـەککە، یەمـەن، تایف، بەسـرە، کوێت، کووت، عەمارە، سەماوە، دیوانییە، قورنە، سلێمانی.

شـاعیر لەم لیریکەدا مـەبەسی بەراوردکردن و لێکچواندن بووە لە نێوان دوو شـتی ویسـتوویەتی بـاسیان لێوە بکا. هیچ جۆرە مـەبەستێکی سیـاسی لە ناوەوە نەبووە، بەڵام بەبێ ئەوەی شـاعیـر هـەسـتی پێ بکا دیاردەی سـیـاسی کـاری لێ کـردووە بەهۆی ئەوەی لەگەڵ کۆتایی جـەنگ نەخشـەیێکی سیاسی تازە لە خـاکی دەوڵەتی عـوسـمانی دروسـت بووە، ئەو شارانـەی شاعیـر ناوی هێناون لە جزیرەی عـەرەب و وڵاتی شـام و ویلایەتە کـۆنەکانی عـوسـمـانی ئەوانەی لە دوایـیـدا بوون بەعیراق. بێ گومان ناو هێنانی سلێمانی لەگەڵ ئەوانا گرنگە چونکە ئەویش وەک شـارانی دیکە داوای سـەربەخـۆیی دەکـرد. لێـرەدا تێـبـینیـیـێکی سـیـاسی و جـوانکاریی سـەرنج راکـێشـەر هـەیە ئەویش نـاو هێنانی کـووت و کـوێت، ئەمـە شایەدییێکی گرنگە لە لایەن شـاعیرێکی کوردەوە راستییێکی مێژوو بخاتە روو کە

ناوی کوێتی وەک قەزایێکی ویلایەتی بەسرە حسێب کردووە و لە ڕووی زمانیشەوە وشـــەی «کـوێت»ی بەبچـووک کـراوەی وشـــەی «کـووت» داناوە. لە ســـەردەمی عوسمانیدا هەردوو شارەکە دوو قەزا بوون سەر بەویلایەتی بەسرە.

٤

لە لیـریکێکیـدا حـەمدی هـەستی خۆی دەردەبڕێ لە وێنەیێکی ڕەشـبینیـدا لەو کاتەی ئاوارە بووە لە گوندێک بەناوی «چنارە»وە:

قـــەت چنارەی پـێ مـــەڵێن ناوم ئەوا نـا بەرد و دار
غـەیری باڵای وەک سنەوبەر فـەرمـوو کەی بوو بە چنار
ناوی چاوم بوو بـەجـەنگەڵ هـێندە چیـوەی پیـا چووە
وەک مـــەغـــارە بەردە ئەترافـم ســـەرەوژێر و کـــەنـار
کـاشکی ئەوسـا ئەسـیـری دەسـتی ئینگلیـزێ دەبووم
نـەک بکەومـە داوی زولفی پڕ خـــەم و پڕ پێـــچی یـار
سوێند بەکەعبەی ئەبروان و مـەسحەفی ڕوومـەت ئەخۆم
مـەستی مەی نـابێتـە مـەستی غـەمـزەیی چاوی خـومـار
بەس بـەشـەو وەرگـێـڕە ڕۆژم ئەی ســەبا ڕەحـمـت ببێ
پەرچـەمی خـاوی بەئەفـشـانـی مـەنێـرە سـەر عـوزار
نەخلی باغی حوسنە بالات سـەرکەشـە سـەرویش نییە
تـازە غـــونچـــەی گـــرتووە ســـێـــوە بزانم یا هەنـار
هەر بـەخـــوێنی دیـدەکـــانی دامـــەنی گـــوڵ گـوڵ دەکـا
مـەیلی گوڵشـەن بۆ دەکا (حەمدی) ئیتر فـەسلی بەهار

لە سەردەمێکی ناخۆش و کۆمەڵێکی پڕ لە غەوغا لە ساڵی ١٩١٩ شاعیر سلێمانی بەجێ هێشـتووە و لە گوندی چنارە نیـشـتۆتەوە بۆ ئەوەی گیـانـی خۆی لە مـردن بپارێزێ. حـەمدی لەم لیریکەدا مـەبەسـی داهێنانی وێنەی شیعرییە. دەڵێ ئەو ناوە ناسک و جوانە «چنارە» بۆ ئەم جێگەیە بەکار مـەهێنن چونکە لەوێ ئاوارە بووە و ئازاری پێ گەیشـتووە. شـاعیـر بەلایەوە ئەگەر بەدیلی بکەوتایە دەسـتی ئینگلیـز

لەوە باشتر بوو بەئاوارەیی لە چنارەدا بژی. ئینجا ئەم هەموو نەگبەتی و ئێش و ئازارە بەچاکە گەڕایەوە، چونکە ئەگەر لە چنارە نەبووایە تووشی ئەو دڵدارییە نەدەبوو. دلبەری ئەو کچە پەریزادەی بەهەشت بوو، سنگی تازە غونچەی گرتبوو، بەڵام حەمدی نەیدەزانی سێوە یا هەنار!

٥

حەمدی لە نەخشی مۆزاییکی گێتیی ڕەوانبێژی و جوانکاریدا دەست ڕەنگینە:

خۆشە سەرشانم بەباری زەحمەتی دونیا بێ ڕێش

تا قیامەت نەک بەباری مینەتی نامەرد و خوێش
دەستی حاجەت ئاشنای گیرفانی مومسیک بوو ووتی
وەک هێلانە زەردە زەردەواڵە لیرە لیرەی نۆش و نێش
تیغی بوڕرانی زەمانە هەر زمانە موختەسەر
گەر زمان بێڵێ زەمانە جەرگی کێ دێنێتە ئێش
کەی نەئیستیعدادە لوقمەی چەور و شیرینی جیهان
خۆ هوما ئێسکی نەمێنێ هەر دەگاتە باڵی مێش
ڕۆژی پێنج دەفعە موئەززین بانگ ئەکا تەرفیع ئەکەی
بۆ منارەی بەرزی دونیا ڕاستیی نەگرێتە پێش
بۆتە دەستوورولعەمەل ئەم قافیانە بۆ جیهان
ڕێش و خوێش و نێش و ئێش و مێش و پێش و کێشەکێش
ڕام ئەکێشن نەفس و دڵ بۆ کۆیی یار و مەیکەدە
ناعیلاجی و زەعفە (حەمدی) کردەیێک بۆ کێشە کێش

حەمدی لە مانادا پەنا دەباتە بەر قسەی نەستەق و وتەی دانایانە و پەند و ئامۆژگاری، بەگشتی شیعری کلاسیکی کوردی ئەم مانایە دەور دەکاتەوە. حەمدی لەم شیعرەدا مەبەسی ئەوەیە وشەکانی قافیەی هەموو شیعرەکە بکا بەنیوە دێڕی شیعری دووەمی پێش دێڕی دوایی (ڕێش و خوێش و نێش و ئێش و مێش و پێش و کێشەکێش) بۆ ئەوەی لیریکەکە ببێ بەگەمەیێکی ڕەوانبێژی جوان.

٦

لە شیعرێکیدا حەمدی سێ شت سەرنجیان ڕاکێشاوە، بۆ مەبەسی داڕشتنی پەیکەری لیریکێک بیریان لێ دەکاتەوە:

غەیری ئەم سیانە لە گوڵشەن مەنعی من ناکا کەسێ
باغەوان یەک بولبولان دوو خاری دامەنگیر سێ
سێ بەڵایە وا منی شێت و لەت و پەت کردووە
چاوی یەک ئەگریجە دوو ئەبرۆیی وەک شمشێر سێ
کوشتەوو دڵ پڕ لە داغ و بەستەیی سێ کافرم
خەتتی یەک خاڵی سیەه دوو گێسوویی زنجیر سێ
زار و دڵ خوون و جیگەر کونکون بوویی ئەو سێ شتەم
خەندە یەک دوو لێوی دوو موژگانی هەروەک تیر سێ
وا ئەزانم بەر کەسی ناخەن بەهەشتیش سێ گرۆه
ئەشقیایەک سائیلان دوو مورشیدی ڕەنگ پیر سێ
ئەم سیانە نایەڵن بمرم لە کۆیی دلبەرا
تەعنە یەک تەزویر دوو زەردەخەنەی تەحقیر سێ
مانیعم سیانە کەڕ و لاڵم ئەکەن وەختی ویساڵ
شەوقی دڵ یەک نازی یار دوو پەنجەیی تەقدیر سێ
تا بڕن ئەم سیانە لوتفی قەت لەگەڵ (حەمدی) دەبێ
کیبری ئەو یەک زیللی من دوو فیتنە وو تەزویر سێ

حەمدی لە نیوە دێڕی یەکەمی هەموو لیریکەکە لەو هۆیە دەدوێ کە بووە بەمایەی بیرکردنەوە بۆ هۆنینەوەی شیعرەکە. ئەوجا لە نیوە دێڕی دووەم ناوی سێ شتەکە یا کردەوەکە دەبا. ئەگەر لەبەر شێوازی شیعری نەبووایە دەبوو بەپێچەوانەوە بێ، لە پێشانا ناوی سێ شتەکە بهێنێ ئینجا باس لە کاریگەرییان بکا. بەڵام ئەوەی شاعیر کردوویەتی ئەویش جۆرە جوانکارییێکی تێدا هەیە.

٧

له شیعرێکیدا حەمدی خەریکی یاری کردنە بەناو و دەنگی تیپەکانی ئەلفوبێی زمان:

نیـــمـــە یارایـی نیگاهـی (غــەین و مـــیم و زێ وو هێ)
(غـــەمـــزە) دڵدۆزە لەتم کـــە تۆ بـە(شین و یـێ و ڕێ)
(شـیـر)ی ئەبرۆت یەک ئیشـارەی بۆ منی شـەیدا بەسـە
تیـژە چونکە داویە کـوورەی مـەحـەببـەت (ئەلف و بێ)
(ئـاب)ی تیـــغت دیارە ئـاوی زینـدەگـــانـی تێکەڵە
کـوشـتـەگـانت زیندوون تـار ڕۆژی (حێ وو شین و ڕێ)
(حـــەشــر)ە هـەسـتـاوە لە عـالەم قـاپـی تۆبە داخـرا
غولغولەی عالەم کە گەییە ئەوجی (چیم و ڕێ وو خێ)
(چـەرخ)ی کـــەچ ڕەفـــتــارە باقل دەورەیێکی تر ئـەدا
پڕ زەهر کـا جـامـەکـەم وەک (شـین و ڕێ وو بێ وو تێ)
(شـــەربەت)ی مـەرگی لە ئاوی زیندەگی پێ خـۆشـتـرە
وەعـدەیی وەسـڵـی نەدەیتێ (حێ وو مـیم و دال و یێ)
(حـەمـدی) تا کـەی هـەر بناڵێنی لە ژێر باری غـەمـا
بۆچی نابێ ئەی سـەنەم ڕەحـمت بەویشـا جـارێ بێ

قـافیـەی ئەم شیـعرە دەنگی «ێ»یە، شـاعیر هەمـوو دێڕە شیـعرەکانی جگە لە نیـوە دێڕی دووەمی دوا دێڕ، بەوشـەیێک کـۆتایی پێ هێنـاوە پێویسـتـە ناوی دەنگەکان بهـێنرێ، وەک «غ، م، ز، ە» (غـەین، مـیم، زێ، هـێ) واتە (غـەمـزە). جـا هـەمـوو قـافیـەکانـی کە بەوێنەی تیپ لـە نیـوە دێڕی دووەمـدا نووسـراون، لە نیـوە دێڕی یەکەمی دێڕی دوایی تیپەکان کۆکراونەتەوە وشـەکە نووسـراوە، وەک «ش، ێ، ر» (شێر)، «ا، ب» (ئاب)، «ح، ش، ر» (حەشر)...

خوێنەر لەوانەیە لەبەر کێش و قافیە و پراکتیک کردنی دەنگی ئەم هەمـوو تیپانە ئاگای لە مانای شیعرەکە نەمێنێ، کەچی بەڕاستی ئەگەر خوێنەر بۆ ناسینی وێنە و مانای شیعرەکە بگەڕێ بەرامبەر شیعرێکی جوان و داهێنراو دەوەستێ.

٨

حەمدی لە شیعرێکیدا مانگ و مانگی ڕەمەزان و جەژنی کردووە بەهەوێنی لیریکێک لە وەسفی دلبەر:

من لە عالەم چوومە دەر چیمە بەسەر ئینسانەوە
ئێستە ئیسلامم کە چوومە مەسلەکی حەیوانەوە
شێت و شەیدایی نیگاهی چاوی مەستی دلبەرم
پێکەنینم دێ بەکوشتن چیم بەسەر گریانەوە
کوڵمی هەڵگیرسا وەکو ئاگر بەنووری ئابی مەی
دڵ وەکو پەروانە چۆتە مەجلیسی سووتانەوە
کەس نەبوو داوێنی ساقی بابدا ڕەحمی ببێ
خوێنی من بۆچی ئەکاتە کاسەیی خووبانەوە
تاجداری خوسرەوانم چونکە خاکی کۆیی تۆم
خاکی کۆی تۆ گەوهەری تاجە بەسەر سوڵتانەوە
ئارەزووی وەسڵم لە هیجرانا ئەگەر حاسڵ دەبوو
جا دەبوو بمرم بەداغی یەک نەفەس هیجرانەوە
حاشیەی گێسوو عەیانی کردووە سیڕڕی جەمال
هەروەکو تەفسیری بەیزاوی بەسەر قورئانەوە
خوینی من کەوتۆتە سەر لێووت حەقمە بیخۆمەوە
بیدە وەک ساقی کە ئەیدا مەی بەدەم مەستانەوە
من فیراری دەوڵەتم ئەمما ئەسیری زولفی یار
شاد و مەحزوونم کە مەشهوورم بەدوو عینوانەوە
دوور نەکەوتی بۆیە ئەم جەژنە بەڕۆژوو مامەوە
جەژنی من جەژنانەیی تۆ بێ بەماڵ و جانەوە
توخودا ڕەحمەت ببێ بەسیە ئیتر بنوێنە ڕوو
ئینتیزاری مانگە (حەمدی) چونکە بەم سەربانەوە

حەمدی لە سەردەمی ئاوارەییدا لە ساڵی ١٩٢٠ لە دوا ڕۆژانی مانگی ڕەمەزان لە هەڵەبجە میوانی عوسمان پاشای جاف بووە. لە سەربانی کۆشکی پاشا وەک هەموو خەڵکێکی دیکە لە مانگ گەڕاوە و ئەو ئێوارەیە دەرنەکەوتووە لەبەرئەوە بۆ ڕۆژی دوایی خەڵکی بەڕۆژوو بوون.

ناوەرۆکی شیعرەکە گێڕانەوەی هەست و نەستی شاعیرە بەرامبەر ئەو دلبەرەی گرفتاری بووە. وێنەی شیعری بەرزی بۆ خۆشەویست دروست کردووە، تا گەیشتۆتە ئەوەی ڕووی بەلاپەڕەی قورئان بچوێنێ و قژی بکا بەڕەمزی جوانی و لەگەڵ تەفسیری بەیزاوی بەراوردی بکا، واتە ڕووی لاپەڕەی قورئانە و قژی تەفسیری بەیزاوییە وەک پەراوێز دەوری داوە.

حەمدی بۆ سەیران ڕووی لە هەڵەبجە نەکردبوو، بەڵکو لە دەست ئینگلیز ڕای کردبوو. لەوێ تووشی دڵداری بوو، دیلیەتی دلبەری پێ خۆش بوو کەچی کۆیلەتی ئینگلیز بەلایەوە شوورەیی بوو.

شا بەیتی ئەم لیریکە ئەوەیە مانگ دەرنەکەوت، بەواتایێکی دیکە دلبەر دیار نەبوو، لەبەرئەوە حەمدی بەڕۆژوو مایەوە. بۆیە لە دوا جاردا لە دلبەر دەپاڕێتەوە بۆ ئەوەی دەربکەوێ نەک لە مانگ چونکە لەو سەربانەدا لە خۆشەویست دەگەڕێ.

٩

حەمدی زۆر خەریکی داهێنانی هونەرییە لە شێوازی ڕەوانبێژی کلاسیکی شیعری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لەناو چوارچێوەی دنیای خەیاڵدا نوقوم بووە، لە مانا و وێنە دەگەڕێ. ئاخۆ کامەیێک لە فریشتەکانی ئەفلاتوون بەفریای دەکەوێ هەڵهێنێکی (مەتەڵێکی) بۆ دێنێ و ئەو دەینووسێتەوە:

خەوم دیوە موعەببیر دڵ حەزینە
نیشانەی شادییە عیززەت قەرینە
لەگەڵ یارم موقیمی گوڵشەنێ بووین
ووتی باغی جینان و حووری عینە
ووتم غونچەی نەپشکووتووی ئەدامی
ووتی دەم تەنگە ڕۆژەی عاریفینە

ووتم دوومـــــاری نـایە گـــــەردنـی مـن
ووتـی زولـفـی ســیــاهـی عــەنبــەرینە
ووتم سـێوێکی خـوونسـاری لە دەم نام
ووتـی کـــــولّـمـی زەریف و نـازەنـیـنـە
ووتم دوو نەجـمی هەڵهـێنا لە قـەوسـا
ووتی چاوی خـومـاری نێـرگـسـینە
ووتم ڕۆژێ لە شـــەودا شـــوعلـەوەر بوو
ووتی پەرچەم لەسـەر تەخـتی جـەبینە
ووتم جـــامی شـــەرابی دایە دەســـتم
ووتـی شـــەهـدی ویســـاڵی ئـەنگـەبینە
ئەگـەر خـەو مـردنە بەم نەوعـە خـۆشـە
جـەهەننەم دارە فـەرش و بەرد سـەرینە
ئیـتـر ناچێـتـە خـەو مـەعلوومـە چاوم
لەبەر بێ تالیـعی (حـەمـدی) ئەمـینە

شـاعیر بەو نیـازە ئەم شـیعرەی داناوە نیوە دێڕی یەکەمی خەونێکە و دیویەتی و نیـوە دێڕی دووەم لێکدانەوەی خـەونەکـەیە: لە نیـوە دێڕی یەکـەمی ئـەم شـیـعرە وێنەیێک یا مـانایێک دەخـاتە ڕوو، نیـوە دێڕی دووەم لێکدانەوەیەتی. شـیـعرەکـە هەرچەندە لە هەڵهـێن دەکـا بەڵام نابێ بـەو. حـەمـدی سـیـفـەتێکی هاوشـان لە هەردووکیاندا دەدۆزێتەوە، وەکو یار لە گوڵشەندا بوو، ئەمە بەهەشت و حۆرییە؛ یا غونـچەی نەپشکووتوو، ئەمـە دەمی بچووکە؛ یا ڕۆژ لە ناو شەودا بوو، ئـەمـە ڕووەو قژی ڕەش دەوری داوە. هتد...

١٠

حەمدی لە سروشت نابێتەوە، بەهار و بلبل و گوڵ، گێڕانەوەی مێژووی دڵداری هەمووی بۆ دلبەرە:

گـەر تـەقـازای عـەشـقـە هـەڵکەندن ڕەفـیـقـان بێسـتـوون
با بـەتێــشــەی ئـاهەوە هەڵچم لە چـەرخی بێــســتــوون

هەر دەڵێی کاسەی سیەهبەختانی عەشقە ئاسمان
بۆیە دایم هەر ڕەشە و خاڵی سەرەوژێرە و نگوون
خۆزگە مەوجی خوێنی شەیدایانی ئولفەت یەک ئەکەوت
هەڵگری ئەم ئاسمانە بەڵکو هەروەک بڵقی خوون
مەنعی من بۆچی دەکەن ئەم خەڵقە نازانم کە گوڵ
دەرکەوێ بولبول لە دەس خۆیایەتی شەیدا نەبوون
ڕەسم و ئادابی مەحەببەت تێگەیین تێکی ئەدا
ئافەرم جیننەت لەگەڵ عەشقا کە نیتە چەند و چوون
بت پەرستن خۆ لە من زیاتر لە ڕاستی ئەو بتە
میم و لام و کاف و ئەلف و نوون و سین و ئەلف و نوون
ئینتیزاری دڵ مەکە دەرچێ لە حەلقەی زولفی یار
(حەمدی)یا! توولی ئەمەل پێویستییە عومری فزوون

وێنەی شیعری لەم بەرهەمەی حەمدیدا لە چەند دیمەنێکدا دەردەکەوێ، وەکو شاخی بێستوون کە فەرهاد خەریکی کونکردنی بووە لەسەر داوای شیرین. هەروەها گومەزی فەلەک (ئاسمان) بەبێستوون ناوی دەبا لەبەرئەوەی ستوونی (کۆلەکەی) نییە. خەڵکی لەبەر چی لۆمەی شاعیر دەکەن! ئایا ئەگەر گوڵ دەرکەوێ بلبل بەدەست خۆیەتی شێت نەبێ! بلبل دەستوور و قانوون و ڕێ و ڕەسمی دڵداری تێک دەدا لەبەرئەوەی ڕاستی لەگەڵ شێت بوون (جیننەت) دایە، چونکە شێتی لەگەڵ عەشقدا ڕێکە، چەندوچوونی لەگەڵدا نییە. ئەمە ئاوڕدانەوەیێکی سۆفیزمییە. شاعیر ئەوە باش دەزانێ نەبوونی قانوون لە سۆفیزمدا (تەریقەت) لە شەریعەت (ئایین) جیای دەکاتەوە چونکە بوون (قەدەر) لە سەرەتاوە تا بنەتا (لە ئەزەلەوە تا ئەبەد) لە لەوحی مەحفووز نووسراوە.

داهێنانە هونەری و ڕەوانبێژییەکەی شاعیر لەوەدایە لە نیوە دێڕی یەکەمی پێش دوایی بەراورد لە نێوان بت و بتپەرست دەکا، ئینجا تیپەکانی «میم و لام و کاف و ئەلف و نوون و سین و ئەلف و نوون» کۆ دەکاتەوە و بەیەکترییانەوە دەنووسێنێ و دەیانکا بەنیوە دێڕی دووەمی شیعرەکە. ئەم تیپانە وشەی «مَلَك» (مەلەک) و وشەی «إنسان» (ئینسان) دروست دەکەن. ئەم نیوە دێڕە دەبێتە

لێکدانەوەی نیوە دێڕی یەکەمی دێڕە شیعرەکە. واتە «بت» مەلایەکەت یا پەرییە، «بتپەرست» ئینسان یا ئادەمزادە، یەکەمیان دلبەر و دووەمیان حەمدییە.

١١

حەمدی لە وەسفی ئەندامی دلبەر دیمەنی هەمەڕەنگی هەیە، لە شیعرێکدا دەکارێ بەشێکی زۆریان لێ کۆ بکاتەوە، یا باس لە دوو سێیێکیان بکا.
لە شیعرێکیدا دەڵێ:

هەموو فیتنەی زەمانە کەوتە گۆشەی چاوی فەتتانت
بەڵێ ئاشوفتەیە عالەم لەبەر زولفی پەرێشانت
حەواڵەی هیممەتی ساقی مەکە ڕەحمت ببێ توخودا
کە لێوانە لە نەشئەی ساغیری یاقووتی لێوانت
شەوێ بێ تۆ بەقەد ساڵێکە ساڵێکە شەوە بێ تۆ
وەکو ڕۆژێ لە مەغریب بێتە دەر بێ ببمە قوربانت
عەزاب و ڕەحمەت و دەردی سەری من ئارەزووی تۆیە
لە لام وایە بەڕەسمی دلبەری فەرزە لەسەر شانت
بەعەیبی دامەنی نالە و فیغانی (حەمدی) تێ فکرە
کە چەندە تیژ و خوێنڕێژە سەوادی نووکی موژگانت

لەم شیعرەدا حەمدی لە چاو و زولف و لێوی دلبەر دەگەڕێ، چونکە فیتنەی زمانە لە چاو و دەردەداری لە زولف و بێبەشی مەی لە دەم (ماچ) دەبینێ. شاعیر بەم شێوەیە خەیاڵ لەو ئەندامانەی دلبەر دەکاتەوە. ئەگەر دلبەر شەوێک لێی دوور بکەوێتەوە بەقەد ساڵێکە. لەگەڵ ئەوەشدا بەرگەی ئەم هەموو ئێش و ئازارە دەگرێ چونکە ئێشەکە لە پلەی تیژی نووکی مووە جوانەکانی موژەیەتی.

١٢

لە لیریکێکیدا حەمدی موناجات لەگەڵ خۆشەویست دەکا:

دەک فیدات بم شاهبازی خێڵی خووبانم وەرە
توخودا ڕەحمت ببێ کەبکی خەرامانم وەرە

پەرچەمت لادە لەسەر ڕوومەت بەمەحزی ئیمتیحان
دەفعی زوڵمەت با ببێ ئەی ماهی تابانم وەرە
من لە دوور هاتوومە دیدەن بۆچی بێ مەیلی دەکەی
کافریش بم خۆشە لای خوا چونکە میوانم وەرە
ڕوومەتی سافت لە پەڕەی گوڵ گەلێ ناسکترە
قەد سنەوبەر دیدە نێرگس زولف ڕەیحانم وەرە
با وەکو من عالەمێ شەیدایی زولفی تۆ ببێ
دلبەری مومتاز و شاهی دیدە مەستانم وەرە
من لە تەعنەی دۆست و دوژمن زەڕڕەیێ باکم نییە
بمکوژە ئەمما بەشەرتێ نووری ئیمانم وەرە
غەیری وەسڵی تۆ لە لای (حەمدی) نەماوە ئارەزوو
تاکو ماوم لەحزەیێ ئاسایشی جانم وەرە

ئەم موناجاتە بەگشتی لە شیعری مستەفا بەگی کوردی شاعیری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمی خزمی حەمدی دەکا لە بابەت داڕشتنی ڕوخساری شیعرەکەوە. هەرچی ناوەرۆکیشە زۆرتر دەشکێتەوە لای عیشقی حەقیقی کە لە شێوازی مستەفا بەگی کوردیدا زۆر ڕوون و ئاشکرایە. هەرچۆنێ بێ لەگەڵ ئەوەشدا چەند وێنەیەکی عیشقی مەجازی (زەمینی) لەم شیعرەی حەمدی بەدی دەکرێ وەک بەکارهێنانی ڕستەکانی: قەد سنەوبەر، دیدە نێرگس، زلف پەرێشان. ئەم سیفەتانە بەزۆری بۆ مێیینە بەکار دەهێنرێن، کەچی ئەم وێنانە هەندێ جار بۆ عیشقی حەقیقیش بەکار دەهێنرێن، لەبەرئەوە ئەم شیعرە زیاتر دەشکێتەوە سەر شیعری عیشقی حەقیقیی سەر بەداهێنانی سۆفیزم.

شێخ مەحموود لە شیعری حەمدیدا

شێخ هاوڕێی زۆر بوون لە ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەر و کاربەدەست و دەوڵەمەند و خزمان و هاوسێیانی ماڵی خۆی لە کۆڵانی شێخانی گەڕەکی کانی ئاسکان. یەکێک لەو هاوڕێیانە حەمدی بوو. یەکسانی لە پێوەندی شێخ و حەمدیدا هەبوو، لە سۆزی مرۆڤایەتییەوە هەڵقوڵا بوو، چونکە شێخ سنووری گەورە و

بچووکی له نێوان خۆی و نزیکەکانی دانەنا بوو، لەبەرئەوە هەر کەسێکی شێخی خۆش بویستایە و ڕەوشت و هەڵوێستی باشی لێ بدیایە ستایشی دەکرد، ئەگەر کرداری خراپیشی هەبووایە ڕەخنەی لێ دەگرت. ئەمە ڕووداوێکی ئاسایی بوو. هەندێ جار نزیکەکانی شێخ ڕوویان لێ وەردەگێڕا، یەکێک لەوانە حەمدی بوو. جا ئەو شاعیرە ئەگەر ستایشی شێخی کردبێ ڕاستگۆ بووە، ئەگەر ڕەخنەشی لێ گرتبێ دیسانەوە ڕاستگۆ بووە. لە هەردوو باردا شێخ بەڵگەی داهێنانی شیعری حەمدی بووە و بەچاکە بۆ سامانی نەتەوایەتی گەڕاوەتەوە و شیعری بەرز کەوتۆتە دیوانی شیعری زمانی کوردییەوە.

١

لە حوزەیرانی ساڵی ١٩١٩ لە ئەنجامی شەڕەکەی دەربەندی بازیان لە نێوان هێزی ڕزگاری کورد و سوپای ئینگلیزی داگیرکەر، هێزی شێخ مەحموود شکا، شێخ بەدیل گیرا و بەبەندکراوی ئاوارەی هیندستان کرا.

بۆ ئەم ڕووداوە حەمدی دەڵێ:

وەک هەوا کەوتوومە گێژی گونبەدی ئەفلاکەوە
ڕەببی بیبینم وەکو کیسرا بەسینەی چاکەوە
بۆ کەسێ تا سەر وەفاداری نەبوو بێ مروەتە
سەیری ئەسکەندەر ئەکەن ڕۆیی بەمشتێ خاکەوە
چاکە دایم هەر لە پێناوی خراپا ڕۆییوە
گەوهەری دەریا بەدایم وا لە ژێر خاشاکەوە
هەر شکەستی ئەهلی مەعنای مەتڵەبە دەورانی پیر
ڕەش ئەخاتە سەر سپی پیسی ئەخاتە پاکەوە

شاعیر گلەیی لە ڕۆژگار و چارەنووس دەکا، بەچاوی ڕەشبینی دەنوارێتە ژیان. ئەسکەندەری گەورە ئەنجامی چی بوو! چاکە لە پێناوی خراپە لەناودەچێ، ڕەش بەسەر سپی و پیسی بەسەر پاکیدا زاڵ دەبن.

لە کەساسی و بێ هێزییەوە شاعیر لەپڕ ڕادەپەڕێ و دەبێ بەشێر:

ئینتیقامی خۆم ئەسێنم جەهل ئەگەر مانیع نەبێ
شوعلەیی ئاهم ئەنێمە خەرمەنی ئیدراکەوە
خەرقەیی شاه و عەسای مووسا لە لام بێ شەوکەتە
فەخری ئێمە وا بەکەوڵ و پۆست و دار مەششاکەوە
عیبرەتە ئەربابی غیرەت تێ بگەن من چی ئەڵێم
ئەهلی عیسمەت حەپسە سەربەستی بەلای بێباکەوە
قەومەکانی ڕوپیە خۆرم دێنە بەرچاوم ئەڵێن
کەر بەجۆ بمرێ شەهیدە سەگ بەگۆشتی لاکەوە
لاتن و لۆتی نەفامن بۆ نەشات و مەنفەعەت
دەبنە قوربانی سەگێ بێ شک بەباب و داکەوە

بەلای شاعیرەوە ئەم ژێرکەوتنە لە دواییدا دەبێتە هۆی سەرکەوتن، بەڵام ئەمە بە خوێندەواری دەبێ، بە سۆزی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەبێ. ئینجا ڕوو دەکاتە دەوڵەمەندە چاوچنۆکەکان بە چاوێکی نزم تەماشایان دەکا و بایەخیان پێ نادا چونکە دژی بەرژەوەندی میللەتی خۆیان بوون. ئەوجا بەلای شاعیرەوە یەکێتیی کورد و عەرەب دەوری دەبێ لە سەرکەوتنی هیوا و ئامانجەکان و کۆتایی بەشیعرەکە دێنێ:

بۆ نەمانی دین و غیرەت هیممەتی کورد و عەرەب
وا بەسەر لەوحەی کیتابی حەسرەتی ئەتراکەوە
تا ئەبێتە مولکی ئەربابی حەمیەت کەم ئەکا
ئاگری تاجیر ئەنێتە خەرمەنی مەللاکەوە
شەرتە تا ڕۆژی قیامەت دەس لە ئەژنۆ بەرنەدەم
سەر لە قوڕ نێم بۆ سیادەت بەم دڵەی غەمناکەوە
بۆ دلێری حەزرەتی مەحموود مەمدووحی جیهان
تاقەیەک گوڵ بوو بەفەرقی پیری ئەحمەد کاکەوە
بۆ دوو مەحموود خان ئەمیری سەرحەدی ڕۆم و عەجەم
بوونە ئەسحابی قورەیش و چوونە سلکی چاکەوە

سـاڵی تەئریخی ئـەپرسی (ئالی کـاک ئەحـمـەد غـەریب)
کـــەوتـە عـــالـەم دڵ حـــەزین و دیدەیی نمناکــــەوە

مـەبەسـی شـاعـیـر لە ناوهـێنانی کـورد و عـەرەب ئەوەیە ڕۆژگـارێکی درێژ دیل و ژێردەسـتی تورک بوون. ئێـسـتـاش کـە لە دەست تورک ڕزگـاریان دەبێ خـەبات و کۆششیان لە دژی ئینگلیزی داگیرکەرە.

شـاعیر لەسـەر دەسـتووری شـیعری کلاسیکی کۆن، لە نیـوە دێڕی یەکـەمی دوا دێڕی قەسیدەکە ڕستەی «آل کاك احمد غريب» بەکار دێنێ. بەپێی نرخی تیپەکانی ئەم ڕستەیە بەحسێبی ئەبجەد دەکاتە ساڵی ١٣٣٧ی هیجری، ئەمـە بەرامبـەر بە ١٩١٩ی مەسیحییە، ساڵی ڕوودانی شەڕی دەربەندی بازیان.

٢

لە ئەنجـامی شکانی هێزی شـێخ مـەحـمـوود لە شـەڕی دەربەندی بـازیان بەدیل گـیرا و ڕەوانەی هـیندسـتـان کـرا و لە شـاری یـا دوڕگـەی تانە بـەدەسـتـبـەسـەری مـایەوە. لە سـاڵی ١٩٢٢ لە بەندیخـانە ڕزگاری بوو، لە ڕێی گـەڕانەوە گـەیشتبـووە کوێت. بەم هۆیەوە حەمدی ئەم چوارینەی داناوە:

کـە ڕۆیشـتـی بـەجـارێ من دڵ و جـەرگ و هـەناوم کـەوت
کـە چوویتـە (تانە) تانە سـەر گلێنەی هەردوو چاوم کەوت
ئەڵێن هـاتوویتـە کـوێت قـوربان بڵێ قـوربانی کـوێتی کـەم
کـە نۆبەت بەر سـەری نـەحسـی شکاوی بێ کـڵاوم کـەوت

شـاعـیـر لێـرەدا باس لە دڵـتـەنگی و پەژارەی ناو دەروونی خـۆی دەکـا لە کـاتی ڕەوانەکردنی شێخ بۆ هیندستـان، لە پاشـانا هـەسـتی گوشـادی و خـۆشـیی خـۆی دەردەبڕێ لە کاتی ئازادبوونیدا.

٣

دیسـانەوە بۆ ئاوارەیی و دوورکـەوتـنەوەی شـێخ مـەحـمـوود لە مـەڵبـەندی ژیانی خۆی، حەمدی دەڵێ:

وەک مــەدینە بێ نەبی بێ یا نەجــەف بێ بێ عــەلی
شاری غەزنەش ئێستە بێ مەحمموودە وەک داریکەلی
حەیفە ئەوجی ئاسمان بێ زینەتی خورشید و ماه
سا خودا بیکەی وەکو خورشیدی ڕەخشان مونجەلی

گێتیی خەیاڵی فراوان و بێ پایانی حەمدی بۆی هەیە هەموو جۆرە داهێنانێکی جوانکاری دروست بکا. دوو وێنەی جوانی شیعرایەتی کێشاوە لە ڕاستییێک وەرگیراون. شاری مەدینە بەبێ پێغەمبەر نابێ چونکە لەوێ نێژراوە. شاری نەجەفیش بەبێ عەلی نابێ چونکە ئەویش لەوێ نێژراوە. دەمێنێتەوە سوڵتان مەحموودی غەزنەوی ئێران و تۆران و مەحموودی کوردستانی ئێمە، ئەم دووانەش جێگەیان شاری غەزنە و ئاوەدانی داریکەلی بوو. ئیتر شاعیر دەڵێ ئەم دوو جێگەیە ئێستە بەبێ مەحموودەکانیانن، واتە ئەگەر دوو شارەکەی پێشوو بەبێ پێغەمبەر و عەلی بن، کە ئەمەیان هەر نابێ، کەچی غەزنە و داریکەلی بەبێ هەردوو مەحموودن.

٤

جارێکیان شێخ مەحموود وێنەیێکی فۆتۆگرافی خۆی بەدیاری پێشکێشی حەمدی دەکا. لە وەرامدا شاعیر ئەم چوارینەی بۆ دەنووسێ:

عەکسەکەت پڕ مەحفەزەی چاوە بەجێ جێم کردەوە
لایەقی عەرشی دڵم بوو لوتفەکەت ڕێم کردەوە
من نەوەی کوردیم و لوتفی تاجداری قەومی کورد
کەوتە دەستی بەستراوی خزمەتم پێم کردەوە

بەسۆزێکی ڕاستگۆیانە حەمدی ئەوە دەردەبڕێ وێنەکە چاوی ڕوون کردەوە. شانازی بەوەوە دەکا کە شێخ مەحموود کوردە و خۆشی لەم کوردییەتە بێ بەش نییە. ئیتر هەڵوێستی جگە لە خۆشەویستی دەبێ چیتر بێ بەرامبەر سۆزی خاوەن شکۆ و تاجدارێکی کوردی وەکو شێخ مەحموود!

لەگەڵ کۆتایی جەنگی یەکەمی گێتی (١٩١٨) ناوچەی سلێمانی بەتایبەتی شار نێـوەندی بێ ئارامـی و ئاژاوە و شـەڕوشـۆڕ بوو تا سـاڵی ١٩٢٤. هـەڵسـان و ڕاپەڕینەکـانی شـێخ مـەحـمـوود لەو مـاوەیەدا چەند جـارێک بـەڕێوەبەرایـەتی حوکوومی بـەناوی کوردستانی باشوورەوە دامـەزراند. لە پێشانا وەک حـوکمدار لە دواییـدا بوو بەمـەلیک. ڕۆژانی خـۆشی و شـادی لـە ئاسـۆی وڵاتدا هـەڵات، ئاڵای کوردستان هەڵکرا، پوولی پۆستە کەوتە ناوەوە، بەڵام ڕۆژی ڕەشی ناخۆشی زیاتر بوو. کـاربەدەست و بەڕێوەبەر لەم مـاوەیەدا شـێخ مـەحـمـوود و خـەڵکی کـورد لە لایێک بوون، لە لایێکی دیکەوە سیاسـەت و دیپلۆمـاسـییـەتی ئینگلیز کـاری خـۆی دەکرد.

لە سـەردەمی فەرمـانڕەوایی یەکـەمی شـێخ مەحـمـوود (١٩١٨ – ١٩١٩) حەمـدی لە شێخ مەحموودەوە نزیک بوو وەکو لە شیعری ئەو کاتەی حەمدی دەردەکەوێ بۆ ستـایشی شێخ. دوا حوکوومەتی کوردی بەسەرۆکایەتی شێخ مەحـموود لە ١٩٢٢ – ١٩٢٣دا بوو. لەم سەردەمەدا بیروڕای حەمدی لە بابەت شێخ مەحموودەوە گۆڕا بوو. ئەوی ڕاسـتـی بێ گومـان لە نیشـتـمـانپەروەری و کوردایەتی شـێخ نەدەکرا، دەسـەڵاتی ئەو خـەونێک بوو لەو ڕۆژانەدا بۆ کـورد هاتبـووە دی. بـەڵام کـردەوەی نابەجێی دەوروبەری شێخ و سیاسـەتی دوژمنـایەتی تورکی عوسـمـانی بەرامـبەر بەکورد و سیاسـەتی ئینگلیز لە پێناوی بەرژەوەندی ئیمپراتۆرییـەت و هەڵەی شێخ مـەحموود خۆی نەیتوانی چاکە و بەرژەوەندی میللەتی کورد لەگەڵ ئارەزووەکانی ئەمپریالیستی بەریتانی بگونجێنێ. ئەمانە هەمووی بەڵگەی گرنگ بوون شێخ بۆی نەکرێ بـەڕێوەبەرایەتییـێکی لـەبار دامـەزرێنێ بۆ دابینکردنی ویسـتی خـەڵک و مانەوەی دەسەڵاتی خۆی.

لەم لایەنەوە حەمدی وێنەیێکی ڕاستی کەموکووڕییەکان بەشێوازێکی ئەدەبی لە قەسیدەیێکدا دەکێشێ بەناوی «بۆ ئیدارەی کوردستانی جونووبی» یا «تەشکیلاتی سانی» (واتە دووەم):

باسی تەشکیـلاتی سـانی هەر ئەکـەم بۆ پێکەنین
کـەمـترین بوو گـەورەتر هـەم گـەورەتر بوو کـەمـترین

ناعیلاجم ئیسم و شوهرەت باس ئەکەم عاجز مەبن
تا ببین شکلی وەزعییەت بەجاریّ قاریئین
کۆیلی مولازیم وەزیری خاسسەی قۆڵی یەسار
ئیبنی سەر مزگەوت وەزیری موشفیقی قۆڵی یەمین
کاتبی مابەین بوو تاهیر تەرجەمەی حاڵی بکەم
پیس ئەبیّ دیوان لە پاشا موستەحەقەقە بۆ درین
حەیفە تەعریفی ڕەشە و عەمی و ئەحەی دایە نەکەم
ناکریّ ئەعزان ئەمانە چونکە عوزوێکی بەرین
خەزنە کیسەی باغەڵ و مەسرەف ڕەشەی حاجی فەتاح
حامیلی سینی حەماڵ و زەرفی پڕ ماشینی شین

حەمدی بەشێوازێکی کۆمیدیانە باس لە کەموکووڕیی بەڕێوەبەرایەتی شێخ مەحموود دەکا. ناوی هەندیّ لە کاربەدەستان دەبا، بەگاڵتەوە ناو و ناتۆرەیان بۆ دروست دەکا و لە ڕەوشت و کردەوەیان دەدویّ. لەوانە کۆیلی مولازیم – کۆیلی بەتورکی واتە دەشتەکی، خەڵکی دەشت – ئەمەیان شێخ حەمە غەریبە، وەزیری دەستە ڕاست بوو. ئیبنی سەر مزگەوت شێخەلییە هارە ئیمامی مزگەوت، وەزیری دەستە چەپ بوو، کاتبی مابەین تاهیر کوڕی ئەمین ئەفەندی، واتە وەزیری بارەگای مەلیک پیاوی تورکە عوسمانییەکان بوو. شاعیر نایەویّ ستایشی کەسانێک بکا شایەنی هەڵسەنگاندن نەبن وەکو ڕەشەی حاجی فەتاح و عەمیّ مارفی دەلاڵی تووتن لە گومرگ و ئەحەی دایەن کە میرزا ئەحمەدی قەڵەمچی بوو. هەروەها دارایی و پارە و خەزێنە بەدەست ڕەشەی حاجی فەتاحەوە بوو، ئەمەیان پێش خزمەت و سینی هەڵگری خواردەمەنی بوو.
حەمدی لە قەسیدەکەیدا بەردەوامە:

تابیعین ئەلوات و هەرزە و قاتیل و دز بوون هەموو
ئەهلی ویجدان و شەریف و تێگەیشتوو مونکیرین
زابیتانی عەسکەری زۆرە و زرە و ئەولا درێژ
هەردوو جلخوار و قلیش و یوونسی باجی هەمین

ئەمری یەومییە و هەموو هەر حەپس و زنجیر و جەزا

فیکری لەیلییە هەموو هەر کوشتن و یەغما و دزین

حاکمی شەرع و عەدل مەحکوومی عالەم مارفە شەل

موخبیری سادیق بوو کازیب سووئی زەن عیلمولیەقین

قاوەچی و پێش خزمەتی دیوانی عالی دوو سمە

ئەم بوو مەشهووری قولی بوو ئەو بوو مەعرووفی شەلین

موحتەرەم مەئمووری تەشریفاتی دەوڵەت بوو ووسوو

نازیری فەرشە ڕەحە بۆ خەڵوەتی ئامە ئەمین

شاعیر دەڵێ دەوروبەر هەتیوباز و هەرزە و پیاوکوژ و دز بوون. ئینجا دێتە سەر باسی ئەفسەرانی سوپا، ناوی هەندێکیان دەدرکێنێ زرە و ئەولا درێژ، بەچاوێکی نزم تەماشایان دەکا، ئەمانە هەردووکیان لەگەڵ یوونسی باجی ئەمین (یوونس ئەفەندی ئەندازیار) لە جلخوارەکانن (تورکچی، تۆرانی). حاکمی شەرع و یەکسانی مارفە شەلی ناحەزی هەموو خەڵکی سلێمانی بوو، ئەمەیان باوکی شاعیری کورد ڕەمزیی مەلا مارف بوو. حەمدی دەڵێ قاوەچی دیوانی مەلیک دوو سمە بوون (ئیسماعیل)، یەکێکیان سمەی قاوەچی و ئەویتریان سمەی قولی. هەروەها سەرۆکی پرۆتۆکۆل (تەشریفات) ووسوو بوو، ئەمە ووسوو ئاغای ناسراوی خەڵکی سلێمانی بوو. ڕەحە کانی ئاسکانی سەرۆکایەتی فەرشەی دەکرد. هەرچی ئامەی ئەمینیش بوو (ئامینەی ئەمین) ئەمەیان لە لاوە دانابوو بۆ خەڵوەتی تەنیایی (ماچومووچ). بەم جۆرە حەمدی لەسەر ناوهێنانی ئەو کەسانە دەڕوا کە لە دەسەڵاتی شێخەوە نزیک بوون:

جائیزە بۆ میللەت و کوردایەتی بێ ڕەشبەڵەک

باجی ڕەحمە بێ قەزا بێ نایەڵێ ڕێک هەڵپەڕین

گەرچی ئێستا مردووە مەوقیعیە باسی هەر ئەکەم

نانەوا گوێ ڕەپ بوو شەخسی ئەووەل و مەجلیس نشین

جەردە شێخ سالح کە مورشید بوو لەگەڵ دەروێشەکان

من کە وام زانی لە کۆڕەی حەلقەیی زیکرا فڕین

سەیری سیرەت کەن کە سوورەت ڕووکەشێکی سەففییە
گورگ ئەچێتە پێستی مەڕ زاڵم ئەبیتە پۆستنشین
ناوی جەمعییەت موجاهید بۆ وەزیفە جیا جیا
دەستە دەستە قاتیل و دز بۆ عیبادی موسلیمین
باسی نەفسی خۆی بەفەزلە من ئەزانم موختەسەر
ئاشکارە قیمەتی گەورە بەتەعریفی قەرین
ناوی ئەو وەختە بەقانوونی تەبیعەت دانرا
چەرخی چەفیە و زولف و کاکۆڵ دەوری سەر سنگ و سورین

لەم برە شیعرەدا حەمدی باس لە شێخ ساڵح دەکا، لە کاتی خۆیدا ڕێگر و جەردە بووە، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شێخ مەحموود بووە بەمورشیدی تەریقەت و دەروێشی و های و هوو. لە پاشانا لە کاتی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز لە سلێمانی بووە بەپۆلیس. ئاژاوە لە ناو کۆمەڵدا گەیشتبووە پۆپە. گورگ بووە بەمەڕ و زۆردار بووە بەدەروێش. کاربەدەست لە دز و پیاوکوژان بوون. ڕۆژگاری زولف و کاکۆڵ و سەردەمی مەمکی سەر سنگ و سورین (سمت) بوو. زولف لەسەر سنگی ژنان و کاکۆڵ لە دەوری سمتی کوران بوون. مێبازی و هەتیوبازی بەهەرمین بوو.
لە دواییدا حەمدی بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

هاتە دەر بۆ سالی تەئریخی (کەوا ئاخر شەڕی)
کەوتە بانەوبان بەیادی بانە بوونە قەل فڕین
وا بەحەیددەت چاوی هەڵهێنا وەتەن دیسان ئەڵێ
من هیلاکم بۆ خەلەف توچارە جۆیو دووربین
وازیحی ناڵێی دەوای دەردم بەتەوری بەی بڵێ
شینە یا سینە دەخیلە جارێ یا سێ جارێ شین
جا دوعاکەم بۆ بکە ئەمما وەکو ویردی زمان
تا سەراپەردەی فەلەک ماوە هەتا فەرشی بەرین
(ڕەببی مووی لێ بێ زمانی پەنجەکانی هەڵوەرێ
هەر کەسێ گوڵشەن بەدەردی گوڵخەنی دۆزەخ بەرێ)

شاعیر لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی بەڕێگەی ئەلفوبێی ئەبجەد لەم شیعرەدا سەردەمی ڕووداو دیاری دەکا. بۆ ئەمە ڕستەی «کەوا آخر شری» (کەوا ئاخر شەڕی) بەکار دێنێ کە بەحسێبی ئەبجەد دەکاتە ساڵی ١٣٤٣ی هیجری، ئەم ساڵە بەرامبەر ١٩٢٤ی مەسیحییە. لەم شیعرەدا ئاماژە هەیە بۆ ئەوەی لە کاتی دەسەڵاتی شێخ مەحموودا بەتەمای ئەوە بوون شاری بانە داگیر بکەن، بەو مەرجەی فەرمانڕەوایی ئەو شارە بدرێتە کوڕەکانی یوونس خان و وەک ئەڤتۆنۆمی سەر بەحوکوومەتی شێخ مەحموود بێ، بەڵام ئەم پیلانە سەری نەگرت. ئیتر ئەم بەڕێوەبەرایەتییە نەک شاری بانەی نەگرت، بەڵکو لە شاری سلێمانیش چوونە دەرەوە و ئاوارە بوون.

لە کۆتایی شیعرەکەیدا حەمدی بێزاری دەردەبڕێ لەو بەڕێوەبەرایەتییە و بەشین ناوی دەهێنێ، هەروەها دژی ئینگلیزیش دەوەستێ و بەسین ناوی دەهێنێ. شین و سین ڕەمزی شین و شەپۆڕ و خوێندنی سوورەتی یاسینە، چونکە کورد لە دەست هەردووکیانا لە سەرەمەرگدایە و خەریکە دەمرێ.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی:

لاپەڕەیێکی پڕشنگدار لە دیوانی حەمدی ئەو دوو قەسیدە تەرجیع بەندە نیشتمانییەیە شاعیر لە بابەت ڕاپەڕینی بەر دەرکی سەرا و شەڕی ئاوباریکەوە لە ساڵی ١٩٣٠ دایناون. ئەوەی جێی گومان نییە ئەوەیە لە دوا ساڵانی بیستەکانی سەدەی بیستەم کۆتایی بەبزووتنەوەی ڕزگاری کورد هات لە ڕووی پراکتیکەوە لە هەموو هەرێمەکانی باکوور و باشووری کوردستان، واتە کوردستانی عوسمانی پێشووی دابەشکراو. لە کوردستانی تورکیا ڕاپەڕینی کورد بەسەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا سەرکەوتنی نەهێنا، لەوێ لاپەڕەی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد هەڵدرایەوە. لە کوردستانی عیراقدا ڕاپەڕینی بەر دەرکی سەرای سلێمانی (١٩٣٠) بەرپا بوو. هەر لەو ساڵەدا شەڕی ئاوباریک لە نێوان حوکوومەتی عەرەبی بەغدا و چەکدارانی شێخ مەحموود ڕووی دا. لەو ڕۆژگارەدا لاپەڕەی هەڵسانەکانی کوردی عیراقیش هەڵدرایەوە و دەنگی نەما.

١

حەمدی لە قەسیدەیێکدا لە بابەت ڕاپەڕینی بەر دەرکی سەرای سلێمانی (٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠)یەوە ڕووداوەکان بەم ڕەنگە دەگێڕێتەوە:

بۆ هەوا ئاڵۆزە بۆچی لێڵ و سووره ئاسمان
گێژەڵووکەی نەگبەتە یا فیتنەیی ئاخر زەمان
هەوری قەهری مەوجی دەریایی غەزەب دێنێتە خۆش
یا فەغان و دووکەڵی ئاهی هەناسە ساردەکان
ڕەنگی گوڵ بۆچی پەڕی بولبول دڵی بۆچی شکا
ناکرێ ئەووەل بەهاری شادمانی بێ خەزان
بەفرە باریوە لەسەر بەختی ڕەشی خاکی وەتەن
یا بە دەم شەستیرەوە مێشکی هەژارانە پژان
بۆ وەتەن زەرد هەڵگەڕاوە بەرگی سووره شین ئەکا
ڕەنگە ئەشکالی شەهیدی بێ نەوامان دا نیشان

لێرەدا حەمدی خەیاڵی شاعیری بەسەر ڕاستیی مێژووودا زاڵە. سروشتی جوانی بەگوڵ و بلبل و بەفر و باوە هێناوەتە جۆش و بۆ سلێمانی دەگرین.

ئینجا وەسفی کوشتنی خەڵکی دەکا بەچەک و سیلاح:

وەک برێشکە قرچە قرچی جەرگی سک سووتاوە دێ
یا گوڕەی مەترەلۆزە قرمە قرمی تۆپەکان
ئەم هەموو لاوە نەمامن نێژران لەم باغچەیە
ڕیشەیی کوردایەتی بوو یەعنی بۆمان نێژران
جەژنی قوربانە سلێمانی بەمەزبەح دانرا
کورد مەڕن بۆیە بەجارێ هەر لەوێدا سەربڕان
یان کە ئیبلیسی عەلەیهیللەعنە قاورمە بکا
کۆمەڵی ئینسان بەجارێ وا ئەبێ بکرێن لە جان

بۆ شەریفی کورد خەڵاتە هاتووە سەر تا بەپێ
یا کەلەپچەی دەست و تەوقی گەردن و پێوەندییان
بۆچ مەغۆل هەڵساوە یاخۆ دەوری نەحسی جەنگیزە
قەتلی عامی ئەرمەنە یا حادیسەی ڕۆم و بەبان
ناوی خۆی نابوو زەمانی میللەتی کورد خۆ ژیان
بۆچی بەستراوە زمانی وا دەبێ ئاخر زەمان

دیمەنی ئەو دەستدرێژی و کوشتارەی لە میللەتان کراوە بەدرێژایی مێژوو شاعیر دەیهێنێتە سەر شانۆی بەر دەرکی سەرای سلێمانی. لەوێ گرمە گرمی تۆپ و مەترەلۆزە، لاوی کورد دەکوژرێن، ئایا جەژنی قوربانە و قوربانی گەرەکە و ئەو قوربانییە دەبێ کورد بێ و سەر ببڕڕێ! ئینجا مەیدانی جەنگ لە کوشتاری مەغۆل و جەنگیز دەکا، بەربوونەتە گیانی ئەرمەن و بابان لە لایەن تورکە عوسمانییەکانەوە.

ئەوجا حەمدی بەم دێڕانە دوایی بەقەسیدەکە دێنێ:

بۆ نەبوو قەت ئەهلی حاڵێ دەردەداریێ بۆ نییە
ئەم ووقووعاتە چ بوو بۆچی کرا بیکا بەیان
جا وەتەن فەرموو لە پەردەی سینەما وەک سینەما
سووڕەتی گیراوە فەرموو بۆت بکا یەکسەر عەیان
جاریێ تەئریخی بنووسە جا بگۆڕە قافییە
تا بەیاناتم بنووسی لێت نەبێ حەرفێ نیهان
بێ هەزار ناوی سلێمانی بەتەئریخ مەشهەدە
ئەم حیسابە عاقیبەت ڕۆژێ دەبێ بیکا زەمان
مەقسەدی ئەسڵ و ئەساسی هەر دوعاکەی پێشووە
ئێستە تیکراری بکە بەڵکە بکا مەبحەث ڕەوان
(ڕەببی مووی لێ بێ زمانی پەنجەکانی هەڵوەرێ
هەر کەسێ گوڵشەن بەدەردی گوڵخەنی دۆزەخ بەرێ)

شاعیر ژیرانە پرسیار دەکا، ئەم کارەساتە چۆن روویدا؟! هۆی چی بوو؟! ئەم پرسیارانە بەداهێنانی هونەری دەژمێررێن، لەبەرئەوە بێ وەرام دەمێننەوە. شاعیر هەست و نەستی بەفرمێسک دەپژێنێ، لۆجێک بۆ خەڵکی دیکە بەجێ دێڵێ. لە داهێنانەکانی دیکەی ئەم شیعرە حەمدی وشەی «مەشهەد»ی دۆزیوەتەوە بۆ دیاریکردنی سەردەمی رووداوەکە بەحسێبی ئەبجەد، ئەمە تەنیا ئەو رەمزە نییە ساڵی ١٩٣٠ پیشان دەدا بەڵکو ئەو شوێنەیە نەوەی عەلیی کوڕی ئەبووتالیبی لێ شەهید کراوە.

٢

لە تەرجیع بەندی دووەمدا حەمدی بەم جۆرە لە شەڕی ئاوباریک دەدوێ:

ئەی وەتەن لوتفاً تەواویکە ووقووعاتی میلەل
ئەم مەراقە با نەکا بۆ ئاخری نەشری عیلەل
تێبگەن خەڵقینە تۆ خوا بەس ئیتر تەفرە بخۆن
ئەجنەبی بۆ نەفعی خۆیانە ئەکەن دایم حیەل
نامداری کورد و سێ زابیت بەهاوڕێتی سەلام
کەوتنە مەردانە سەعی حیرەتم بوو فیلمەسەل
ڕۆستەمانە گەر بڵێم غەدرە کە ڕۆستەم هەر بەخەو
کەی تەیارەی دی بەفیلۆ یا تەقەی تۆپی جەبەل
گەر بڵێم ئەسکەندەرانە غەدرە ئەسکەندەر مەدام
ساحیب ئۆردووی و وەزیری وەک ئەرستۆی بوو لەگەڵ
بۆچی باسی حەربی سووورداش و کەناروێت بۆ بکەم
بەم قسانە بۆت تەواوکەم قافیەی نەزم و غەزەل
حەربی ئاوباریک ئەگەر تەسویری بتوانم بکەم
وا دەزانم کورد بەخوێنی کوردەکان دەیکەن بەدەل
شێخ لەگەڵ پەنجا کەسی مەشغوولی ڕاحەت بوون بەڕۆژ
ئاخری مانگی بەهار و ئاوباریک بوو مەحەل

یەک فەوج جەیشی عەرەب حەوسەد نەفەر پۆلیسی تورک
پێـــشـــڕەوی دوو ســـەد ســـواری تاڵەبانی بوو جـــەدەل
نەفــەری عـامی هاتنە سـەریەک نەفـەر ســەرداری کـورد
بۆ خـوسـووفی مـانگ وەکـو چووبن شـەیاتینی بەگـەل

حەمدی ڕاستییێک دەخاتە ڕوو لەو کاتەی وازان دەکا بێگانە بۆ بەرژەوەندی خۆی پەنا بۆ هەموو جۆرە پیلان و فێڵێک دەبا. یەکێ لەو کردەوانەی دوژمن شەڕی ئاوباریک ڕاستەوخۆ دەستی ئینگلیزی تێدا بوو و بەفیتی ئەو هەڵگیرسا، بەڵام شەڕەکە لە نێوان کورد و عەرەبی عیراق بوو، تورک یا تۆرانییەکان یارمەتیی عەرەبیان دەدا.

حەمدی هەندێ ڕاستیی مێژوویی دەخاتە ڕوو کە دەڵێ سەرداری جەنگ شێخ مەحموود بوو. سێ ئەفسەری کورد و شێخ سەلامی شاعیر یاریدەدەری بوون. سێ ئەفسەرەکە ڕەئیسی ئەووەل مەحموود جەودەت و ڕەئیس حەمید جەودەت و مولازم کامیل حەسەن لە بەغداوە فیراریان کردبوو گەیشتبوونە لای شێخ مەحموود. حەمدی شاعیرانە ستایشی کورد دەکا لەم شەڕەدا. ئەوە دەردەبڕێ شێخ لەگەڵ پەنجا کەس لە ئاوباریک لە دوا مانگی کەژی بەهار لەپڕ فەوجێکی سوپای عەرەب و حەوسەد پۆلیسی تورک هێرشیان بردە سەر کورد، دوو سەد سواری تاڵەبانی پێشڕەویان بوون.

ئینجا شاعیر لەسەر شیعرەکەی بەردەوام دەبێ:

دانیـــانە بەر تەقـــە هەر وەک شـــەیاتین ڕەجم کـــەن
مـانگ نەگیـرا کـەوتنە جـامبـازە ئەمـسـالی جـەمـەل
دەنگی شـەسـتـتـیـر و تەیارە قـرچەیی تۆپ و تفـەنگ
ڕۆژی حـــەشـــرێ بوو ئەباری هـەر وەکـو تـەرزە ئەجـەل
دووکـــەڵی بۆمـــبـــا تەپوتۆزی ســـوارە و گـــوللە تۆپ
ئاسـمـانی گـرتە بەر داگـیـری کـرد بورجی حـەمـەل
گـــوللە پرشنگی ئەدا و ئەکـــشـــا وەها زەننت ئەبرد
زامـــــدارە بۆ تەداوی هـاتـووە نەجـــــمـی زوحـــــەل

ئەو هـوجـوومـانه کـه لەرزەی خـسـتـه ئـەرز و ئاسـمـان
نـەیگەیان زەرره بـه وەزعـی یـەک مـنـاڵی کـــورد خــەلەل
وا نـەبوو ئـەهـمـیـیـەتی بۆمـبـا وو گـولله تۆپـەکـان
هـەر ئەهات ئەدرایە بەر شـەق یا بەپێلەقـقـە و بەپـەل
من ووتم ئـەم حـەربـە تەمـسـیلی چەناق قـەلعـە ئـەکـا
سـەد ئـەگـەر بکرایە ئـەترافی بـەتۆرپیـل و بـەتەل
هـەر بەلاشـە ڕەشـبـەڵەک گـیـرا بوو لـەو مـەیدانـەدا
تاڵەبانی مـیسلی بەت جـوندی هەژاریش مـیسلی قـەل
وەختی مـەغریب ڕەجعەتی ئۆردووی کە کرد سەیری هـەبوو
سنگ و سک گۆڕا بوو یەکسـەر بوو بووە پشت و کـەفـەل

لەم دێڕانەدا حـەمدی وەسفی جەنگەکە دەکا، سروشت هاوبەشی دەکا لەگەڵ تەق و هۆڕی بۆمبا و چەک و سیلاح. شەڕەکە لەگەڵ جەنگەکانی چەناق قەلعەی ڕۆژگارانی دەسەڵاتی عوسمانی بەراورد دەکا، هەندێ زاراوە و کەرەستەی جەنگەکانی سەردەم بەکار دێنێ وەکو تۆرپیل و بەتەل. گاڵتە بەشەڕکەرەکانی دوژمن دەکا. جەنگاوەری تاڵەبانییان بەقاز و سەربازی عەرەب بەقەل دەچوێنێ.

لە پاشانا قەسیدەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

وای نـەنەی پۆلیـسی تورک و یوممە یوممەی عـارەبی
بۆ قـەوان هەڵناکـەوێ جـارێکی تر بـەو نەوعـە هـەل
وا لـە نـاو جـەووی هـەوادا ئـەم قـەوانە مـەیلـتـە
گـوێ لە تـەلسـز بگرە گـرتوویە سـەراپا مـوحـتـەمـەل
وەختی ڕەجعەت ڕەحمی فەرموو مـەنعی تەعقیبی کە کرد
وا ئـەگـەر نـەبووایە لاشـە جـێ ئـەمـا وەک باڵی مـەل
چاوی هێـشـتـا پیـاوی سـاغی هـەر نەدیوە ئـەجنـەبی
خـزمـەتی ئەو چونکە ناکـەن غـەیری لات و کـوێر و شـەل
سـەیرە چاوی مـوغـریزی کـورد بەو تـەپ و تۆزی شـەڕە
تـەم بەسـەریا هـاتووە گـرتوویەتی دەردی سـەبـەل

کـورد ئیـتـر بەسـیـە کـە ناوی هەر بەنەخـتـە هیـمـمـەتێ

زینـەتـی داوە بـەســـــەر لـەوحـــــەی تـەواریـخـی دووەل

یەک بـە دە هـەرچەنـدە سـەنـدرا خــوێنی منداڵانی کــورد

زەحـمـەتە تا ڕۆژی مـەحـشــەر بکرێ ئەو ئـیـشکالە حـەل

لێم گـەڕێ فـەرمـووی وەتـەن ئەمـجـا دوعـاتان بۆ ئـەکـەم

پشــتـی یەک بگرن لـە ســەرتـانە خــودای عــەززەوەجــەل

(ڕەببی مـــووی لـێ بێ زمـــانـی پەنجــەکـــانـی هـەڵوەرێ

هـەر کـەسـێ گـوڵشــەن بـەدەردی گـوڵخـەنی دۆزەخ بەرێ)

شاعیر باس لە ترسنۆکی شەڕکەرە نەیارەکانی کورد دەکا، بەزمانی خۆیان هاوار بۆ دایکیان دەبەن، دایە دایەی پۆلیسی تورک و سەربازی عەرەب لە شیعرەکەیدا تۆمار دەکا، بەڵام ئەو بەسەرسوڕمانەوە بۆ قەشمەری کردن پێیان دەڵێ ئەم هاوار و پاڕانەوەیان پێویستە لەسەر قەوان تۆمار بکرێ. لە پاشانا حەمدی دەردی دڵی خۆی دەردەبڕێ، بۆ بەختی کورد دەلاوێنێتەوە و بەدێڕە شیعری «ڕەببی مووی لێ بێ...» کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ وەکو زنجیرە قەسیدەکانی دیکەی بەتایبەتی تەرجیع بەندە نیشتمانییەکانی.

٣

یەکێ لەو شیعرانەی منداڵی سییەکان و چلەکانی سەدەی بیستەمی کوردستانی باشووری گۆش کردبوو بەبیری کوردایەتی و بوو بە سەرچاوەی چەسپاندنی گیانی نیشتمانپەروەری لە دڵ و دەروونیاندا شیعری «ئەی وەتەن» بوو:

ئەی وەتەن ڕۆم و عــەجـەم مـوشـتـاقی کـوردسـتـانتـە

ئـیـفـتـیـخـاری مـیللەتی کـورد شـەوکـەتی عـینوانتـە

بەسـتـە سـەربەرزی ئێواران و سبـەینان مـانگ و ڕۆژ

وەک نیـشـانی ئیفـتـیـخـاری سنگ و نەجـمـەی شـانتـە

بەرق ئەدا و ئەڕژێ وەکو ئەمواجی گەوهەر چەشمەکان

ئاوە یا ڕووحی ڕەوانـی چەشـــمـــەیی حـــەیوانتـــە

ئاوە یا نوورە لە عــەکـسی خـۆر کـە ئەبریسکێـتـەوە
ئەهلی حــیکمــەت وا ئـەزانێ دوڕەکـــانی کـــانتـــە
گـوڵگوڵی سـوور و سـپی خـاڵخـاڵی خـاکی ڕەش ئەڵێی
پۆدرەیی ڕوخـســار و ســورمــەی ڕشـتنی چاوانتــە
عـــاشـــقی ڕەنگی خـــەزانی تۆیە بۆیە دێ بەهار
فـەسڵی هاوین گـەرمـە مـەیلی بەفرەکـەی زسـتـانتـە
بـۆچی ئەنبـاری زەخـیــری کـائیناتە شـــارەزوور
شـــەهر بازار خـــوانی مـــیـــوانە لەبەر مـــیـــوانتـــە
باسی مـــیـــوەی تۆ ئەکـــەم بۆیە قـــەڵەم هاتۆتە بەر
بەسـتــەکـانم بسـتــەیی ئەهلی دڵ و عـیــرفـانتــە
بۆ ئـەمــەی جــارێ بەســـەر تا پـێ نەنێم ئەفکاری من
یا بە ســەر ڕۆیشــتنە یا ســەربەســەر هـیـجــرانتــە
پلپلەی پشـتـێنی زێڕینی حـەبیـبی قـەومی کـورد
زڕزڕە و پشـتــێنەیی بەردینی قـــەد شـــاخـــانتــە
بۆیە ســـیـــروان و زەرب بۆ شـــاڵی چۆغـــە و ڕانکت
وەک حـــەریر دیجلەی جـــزیرە با ئەدەی بۆتانتـــە
کـــورد کـــوڕەکـــاژاوی لووتی وا بڵند کـــردۆتەوە
هـەر وەکـو شـــەمـــدینی بادین ئارەزووی بەرزانتـــە
ئاسـمــان و شــاخی بەرز و ســەتحی ئەرزت دەردەخـا
مـــاڵی کـــوردی تۆ ئەوە دیوار و حـــەوشـــە و بانتـــە
پەیکۆڵی تا قـەسـری شـیـرین ڕاکـشـاوە پێی کـوڵی
دەســـــتی قـــــەندیلت درێژە بۆ چراچی وانتــــە
پیـرەمـەگروون تاجی شـاهانەی بەسـەربەرزی فـڕاند
تەم دەمـــاوەند داگـرێ مـــەحـــجـووبی هەورامـــانتـــە
خـەتتی دیوانی شکسـتـەی گرد و لووتی بەرزی شـاخ
وازیحـــە بۆ ســـەربەخـــۆیی توڕڕەیی فـــەرمـــانتـــە

جار بەجار (حەمدی) گلەت گەر لێ بکا ناحەق نییە
جەردە ڕامەگرە نەڵێن خەڵقی کە جانی جانتە

حەمدی میللەتی کوردی لەبەر کورد خۆشویستووە، خاکی کوردستانی لەبەر کوردستان خۆشویستووە، ئازادی و بەختیاری بۆ کورد ویستووە. هەرچەندە ئەو کوردە دوور بووبێ لە هیوا و ئامانجی ئەو زیاتر کوردایەتی کردووە، بۆ ئەم مەبەسە شیعرێکی نیشتمانپەروەری زۆر لە دوا ساڵانی ژیانیدا نووسیوەتەوە، واتە لەو کاتەی مەسەلەی نیشتمانی کورد هەندێ کپ بوو و چارەنووسی وا کەوتەوە لەگەڵ عەرەب لە چوارچێوەی دەوڵەتی عیراقدا بژی.

لەم شیعرەدا حەمدی خەریکی وەسفی ڕووکەشی سروشتی کوردستانە، ئەو خاکە ڕەنگینەی شایانی ئەوەیە کورد خۆشی بوێ. جوانە دەوڵەمەندە، بەڵام بێ خاوەنە. یادی گەلێ لە ڕەمزە جوگرافییەکانی کوردستان دەکاتەوە، وەکو: شارەزوور، شاربازێڕ، سیروان، دیجلەی شاری جزیرە، بۆتان، کوڕە کاژاو، شەمدینان، بادینان، بارزان، پەیکوڵی، قەسری شیرین، قەندیل، وان، پیرەمەگروون، دەماوەند و هەورامان.

٤

ڕووداوە خوێناوییەکانی ڕاپەڕینی کوردی کوردستانی باکوور لە مارتی ١٩٢٥ لە کوردستانی باشوور دەنگی دابووەوە. یەکێ لە شاعیرانی ئەو سەردەمە حەمدی بوو. بەم ڕەنگە شیوەن دەگێڕێ بۆ ئەو کوردە بێ کەس و چارە ڕەشە:

چۆن زمانی خامە نەشکێ نەپچڕێ ڕشتەی خەیاڵ
کاسەیی پڕ مێشکی کەللە بۆ نەبێ یەکسەر بەتاڵ
حامیی قەومی زەعیف و عامیلی عەدل و ئەمان
وا لە کوێی چۆنی بنووسم بۆی بنێرم عەرز و حاڵ
چۆن لە ژێر ئەم سێبەری گەردوونی دوونە دەرنەچم
خەسمی مادەرزادی قەوم ساحیبی عەزمە و کەمال
چۆن لە ساحیب قودرەتی نەوعی بەشەر تەعنە نەدەم
بۆ لە بەختی ئێمەدا ئەمڕۆ هەموویان کەڕن و لاڵ

بۆ بەژێر بەحرا ئەڕۆن و ئاسمانان کەشف ئەکەن
بۆچی ناکەن کەشفی دەردی کوردی بێچارەی شیمال
سەیری ناکەن وەک نیگاری لەوحی تەئریخی بەشەر
نەقشی کوڕڕەی ئەرز ئەکا وەک بەحری ئەحمەر خوێنی ئاڵ
کێ لە قانوونی بەشەردا دیویەتی ڕاستی بڵێ
بێ قەباحەت خوێنی ئەم کوردە لە کوللی کەس حەلاڵ
بۆ بە دارا بکرێ پیاوی تێگەیشتووی قەومی کورد
بۆ بنێژێ نەوجەوانانی پێگەیشتووی وەک نیهال
لەحزەیێ نەبڕا لە بەدخواهانی ئەم قەومە فەرەح
خێرخواهیش نەبووە ئانێ بەبێ حوزن و مەلال
درزێ ئەرزێ هەر نییە ئێسکێکی کوردی تیا نەبێ
سەگ نییە نەیخواردبێ گۆشتی ژنێکی یا مناڵ
وا بەخوێناوی سریشک و خامەیی خامی مۆژەم
ئەم عەریزەم نووسی نامەرد بۆم بەرە بادی شیمال
بیبەرە مێشکی هەموو ئەفرادی قەومی کوردەوە
تا لە قوڕ نیشن لە ڕۆژی ماتەما ئال و عیال
ڕۆژی تەئریخی لە بیست و چواری مارتا واقیعە
ڕۆژی ماتەم ڕۆژی قوڕ پێوانی کوردە کوللی ساڵ
قەت برا نابی گلە لەم قەومی خۆتانە بکەن
دەردەدارن بۆیە ناگەن بۆ ڕەفیقانیان بەباڵ
دەست لە شەرحی دەردی کورد هەڵبگرە (حەمدی) چاترە
نەک بکا نەقلت هەتا ڕۆژی حەشر جەڕڕی مەقال

کارەساتی کوردی باکوور شاعیری لە پەلوپۆ خستووە، هۆشی چووە، بیری نەماوە، هاواری لێ هەڵساوە! کێیە پارێزەری قەومی بێکەس بۆ ئەوەی شکاتی لە لا بکا. ئینجا ڕوو دەکاتە بەهێزەکان ئەوانەی نهێنییەکانی زەریا و ئاسمانیان دۆزیوەتەوە، بۆچ ناگەنە فریای کوردی باکوور! لە سێدارە دەدرێن، نەوجوانانیان

دەکوژرێن. ئەو زۆرداریيەی بەکورد کراوە، بەکەس نەکراوە. درزەکانی سەر ڕووی زەوی هەموویان ئێسقانی کوردیان تێدایە، هەموو سەگی گێتی گۆشتی ژن و منداڵی کوردیان خواردووە.

شاعیر ناچار دەبێ فرمێسکی خوێناوی دەکا بەمەرەکەب و موژەی دەکا بە قەڵەم و بای شەماڵ دەکا بە تەتەر و ماتەمنامەی پێ دەنێرێ بۆ هەموو کوردێک، بۆ ئەوەی قوڕ بپێوون و هەش بەسەردا بکەن و ڕۆژی ٢٤ی مارتی ١٩٢٥م هەموو ساڵێک بکەن بەڕۆژی شین و واوەیلا. بەلای شاعیرەوە دەردی کورد ئەوەندە گرانە لێی بێ دەنگ بێ باشترە، چونکە دەبێ هەتا ڕۆژی حەشر هەر باس بکرێ تا ئەو ڕۆژەش دەرمانی دەردەکە نادۆزرێتەوە. بەڕاستی شاعیر هوشیار بووە، تا ئێستاش هێشتا نەدۆزراوەتەوە.

٥

لەو ڕۆژەی ئیبراهیم پاشای بابان بەردی بناغەی شارە جوانەکەی سلێمانی دانا لە ماوەی هەموو ژیانی شاردا تووشی کارەساتێکی زۆر بووە، کارەساتی ئادەمزاد و کارەساتی سروشت، بەڵام هەر بەرگری کردووە و بووە بەشاری هەڵمەت و قوربانی. نموونەی کارەساتی سلێمانی زۆرە: قەرەج تاڵانیان کردووە، تورکی عوسمانی داگیریان کردووە، ئینگلیز و عەرەب بەزەبری تۆپ و فڕۆکە وێرانیان کردووە، سروشت لێ تووڕە بووە. ڕەشەبا هیچ بەرنامەیێکی بۆ نییە، دەڵێی گۆیژە کون بووە بەهاوین بەبای ئاگری دۆزەخ دەیبرژێنێ و بەزستان بەبای زەمهەریر لە سەرمانا دەیکوژێ.

یەکێ لە تووڕەبوونەکانی سروشت لافاوی ساڵی ١٩٣٢ی سلێمانی بوو. حەمدی بەم ڕەنگە وەسفی دەکا:

ساڵی جارێ هەر ئەبێ ئەم شارە بێتە مەزبەلە
یا بەبۆمبا یا بەئاگر یا بەبارانی پەڵە
ئاگرت تێبەر بێ گەردوون وا ئەبێ دەور و خولت
نایەڵێ قەت مەزرەعەی ئومێدی کورد بێ دوو پەلە
بۆ مەزەررەت هەر تەنەززولتان کە فەرموو بۆ زەمین
عادەتت وایە کە کوردستان بکەیتە مەرحەلە

بۆچی بوویتە مەسخەرەی ئەرز و سەما ئەی مەملەکەت
بۆچی بوویتە مەعرەزی ئافات و فیتنە و وەلوەلە
خەڵقی وەک تینووی بەراون بۆ نمی باران کەچی
بەو نمە بارانە ئێمەت خستە ئەم مەرگە مەلە
یا بەحاڵی ئێمە گریا گۆیژە فرمێسکی بەخوڕ
هات و لێشاوی سلێمانی کە خستە زەلزەلە
هاژەیی لافاو و گرمەی هەور و چەخماغەی هەوا
لەرزی هێنایە مەلەک ئینسانی خستە هەلهەلە
سەددە هەڵدەستێ لەبەر لافاوی کوردستان لە بێ
دیجلە لێڵ و وێڵ ئەکا شەیتانە دەیخاتە پەلە
موقتەزای خاکە کە هەر شەیئێکی تێدا هەڵکەوێ
هێندە بەرز و دیارییە وەک دارەکانی سەرکەلە
کوندەبووی نەکبەت وەهای زانی کە ئەیوانی جەمە
ئەم کەلاوانەی کە دی گف بووبوو ئەتووت هۆکەڵە
پاشی لافاو هەر بەیەک مەوداوە فیرقەی عەنکەبووت
بۆ سەراپەردە لە شاران کەوتبوونە کەڵکەڵە
ئەم برینانە زەمانە هەر دەبێ سارێژی کا
(حەمدی) ئەمما بۆ ئەمەش پێویستە سەعیی و حەوسەڵە

ئەم لافاوەی حەمدی وەسفی دەکا، یەکەمین و دوا لافاوی سلێمانی نەبووە، لە دوای ئەویشەوە هی دیکە ڕوویداوە. شاعیر کارەساتەکانی بەسەر سلێمانیدا هاتوون دێنێتەوە یادی خەڵکی شار. بەگشتی بەسەرهاتی سلێمانی دەکا بەڕەمز بۆ کوردستان. هەر کارەساتێک تووشی سلێمانی ببی زیانی بۆ هەموو کوردستان دەبێ.

دانایی و داهێنانی هونەری لە چوارینەکانی حەمدیدا

حەمدی یەکێکە لە شاعیرە سەرکەوتوو و هەرە چاکەکانی کورد لە هونەری

چوارینداا. زۆربەی شـاعـیـران هەتا دەگـاتە هەندێک لە گـەورەکـانیش خـۆیان لە چوارین نەداوە، ئەو بابەتەی مانا یا وێنەیێکی بچووکی دیاریکراو دەخرێتە قاڵبی چەند ڕستەیێکی کورتەوە، کارێکە پێویستی بەجۆرە شارەزایی و وەستاییێک هەیە. ئەو توانایە لای حەمدی بەرچاو دەکەوێ.

١

لە چوارینێکیدا دەڵێ:

سـوبح پێناکـەنێ تا بێ نەوایی شـەو بەدڵ نەگـری
گـوڵی ناپشکووێ تا بولبـولی سـوبحی بەکـوڵ نەگری
بەری نابی درەخـتی باغی عـالەم تا هەمـوو وەک یەک
بەیەک سۆز و بەیەک شۆر و بەیەک دەم چڵ بەچڵ نەگری

کە شەو بۆ مردنی خۆی دەگریێ، بەیان پێدەکەنێ. گوڵیش ناپشکوێ (پێناکەنێ) تا بلبل بۆی نەگریێ. ئینجا شاعیر بوون بەیەکێتییێک دادەنێ ئەگەر هەموو لق و پۆپەکانی یەک ئامانجیان نەبێ بێ سوودە.

٢

لە چوارینێکیدا یاری بەوشەی «چنار» دەکا:

من وەکو لالە کە بێبەش بم لە قەددت وەک چنار
وەک یەکە بۆ دڵ چ داغی ئیشتیاقت بێ چنار
بۆ نموونە باغی عـالەم نەخلی وەک تۆ دەردەخـا
کێ چناری دیوە فـەرمـوو بەربدا وەک ئەو چنار

شـاعـیر لەگەڵ دلبەر قسە دەکا. گەلێ وێنەی هونەری خستۆتە ناو ئەم ڕستە کورتانەوە. چناری قیت و درێژ کورتە بەرامبەر قەد و باڵای دلبەر. دار خورمای ڕووی زەوی ناگاتە بەرزی ئەو نازەنینە. کامە چنار لەسەر ڕووی زەوی بەری وەک ئەو چنارەی داوە. بەری لە سنگییەتی، ئیتر مەمکۆڵە لیمۆیە، سێوە، هەنارە، ڕەنگە میوەی دیکەش بێ، ئەمەیان شاعیر خۆی دەیزانێ.

٣

لەم چوارینەدا یادی وشەی کوردی و شاعیرە گەورەکان دەکاتەوە:

خەرمانی لەفزی کوردی (کوردی) کە کردی پێوان
(نالی) کە نالّی کاسەیێکی دا بەویش لێوان
تاراجی کرد کە (مەحوی ئەفەندی) بەلوتفی خۆی
عوشریشی دا بە(حەمدی) ووتی بیبەرە دیوان

حەمدی یادی شاعیرە گەورەکانی وەکو نالی و کوردی و مەحوی دەکاتەوە، نالی و کوردی دامەزرێنەرن. مەحوی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی کوردستانی باشوورە. حەمدی بەرامبەر بەم شاعیرانە خۆی بەکەم دەزانێ و دەڵێ ئەگەر مەحوی دەیەکی خەیاڵی شیعری خۆی بداتێ رووی ئەوەی دەبێ دیوانی شیعری هەبێ.

٤

لەم چوارینەدا باس لە پێکەنینی غونچە دەکا کە دەبێتە گوڵ:

موبارەک بێ عەزیزم چوونە باغت
وەکو غونچە بپشکوێ با دەماغت
لە دووری تۆ منیش هەروەکو گوڵ
بەرۆکم دادڕم تا سەر لە داغت

شاعیر دلبەر دەباتە ناو باغ، بۆ ئەوەی دەماغی وەکو غونچە بپشکوێ، شاعیر لەبەر دووری دلبەر بەرۆکی دەدڕێنێ وەکو گوڵ، واتە غونچەکە پێدەکەنی یا دەکرێتەوە دەبێ بەگوڵ.

٥

حەمدی بیرێکی دانایی دەخاتە قاڵبی چوارینێکەوە:

دێتە دونیاوە بەڕووتی خەڵقی وەک بچنە حەمام
غوسڵی دەرچێ و دەرنەچێ هەر دەردەچێ شاه و غولام

هـاتـەوە لـەو دەرچـووانـە تێگـەیشـــــــتـــــوویـێ ووتـی
خــۆ نەگــۆڕاوە زەمـــانە ئـەسکـی تاس ئـەسکـی حــەمـــام

حەمدی کۆمەڵێک پەند و وێنەی جوانی لەم دیمەنەدا کۆکردۆتەوە. خەڵکی بەڕووتی دێنە دنیاوە وەک لە گەرماودا بن دێنە بەرچاو. لەوەدا شا و گەدا یەکسانن. ئیتر یەکێک لەوانەی لە گەرماو بوون وتی، ڕۆژگار نەگۆڕاوە هەر ئەو تاس و هەر ئەو حەمامە کۆنەیە. وشەی «ئەسکی» تورکییە بەمانای (کۆن) هاتووە.

٦

لە وەسفی کوڵم و دەم و چاو و خاڵی دلبەردا حەمدی دەڵێ:

باسـی کـوڵمی تۆ بنووسێ چۆن قـەڵەم گـوڵ ناگـرێ
یـا بکا یـادی دەمت غـــونچـــە وەکـــو چڵ نـاگـــرێ
چۆن بەسـەر نێرگس نەگیرێ ناوی چاوت بێتـە ناو
وەک وەنەوشـــە بۆ مل و خـــاڵت بـەکـەچ مـل ناگـــرێ

داهێنانی ڕەوانبێـژی لەم چوارینەدا لە بەراوردی وێنەکانی سروشت لەگەڵ ئەندامەکانی دلبەر لە لووتکەدایە. شاعیر ئەوە دەردەبڕێ ئەگەر قەڵەم وەسفی کوڵمی دلبەر بکا وێنەی گوڵ دەکێشێ، ئەگەر یادی دەمی بکا غونچە چڵ ناگرێ. ئەگەر چاویش خۆی بنوێنێ وێنەی نێرگس دەکێشرێ، ئەگەر مەسەلە خاڵی لاملیش بێ وێنەکە وەنەوشەیە.

٧

لە چوارینێکدا حەمدی بەراورد لە نێوان کوردستان و بەهەشتدا دەکا:

گـەر لە مـەحشـەر ئەبوومـە مـالیکی جـەننەت شـەوێ
حوور و غیلمان و بەهەشت و قەسرەکانم دەس کەوێ
نەوعێ تەمـسیلی ئەرازی کورد و کـوردسـتـان ئـەکەم
هیچ کـەسێ فـەرقی نەکا ئێـرانە خـۆشــە یا ئەوێ

لەم چوارینەدا ئەگەر شاعیر کوردستانی پێ لە بەهەشت ڕەنگینتر نەبێ، لەوانەیە لە جوانیدا وەکو یەک تەماشایان بکا.

٨

لە چوارینێکیدا حەمدی بەڵێن ئەدا هەتا کورد نەگاتە ئامانجی خۆی ئاهەنگ ناگێڕی بۆ جەژنی نەورۆز:

تۆ لە شەودا بی وەتەن من چۆن بڵێم نەورۆزمە
ئەم گوڵاڵەی ئاڵ و والآیەی بەهار پیرۆزمە
جەژنی چی هەر ماتەمێکی ڕووتە شین و گریەیە
تا هەڵێ ڕۆژێ کە کوردیش پێی بڵێ جا ڕۆژمە

ئەم چوارینە نموونەیێکی تری نیشتمانپەروەری و گیانی پڕ لە سۆزی کوردایەتی حەمدییە. ئەگەر نیشتمان لە تاریکستان و دیلستاندا بژی، نەورۆز و گوڵاڵەی ئاڵ و والآ پیرۆز نابێ، ماتەم و شین و گریە لە ناو کورددا کۆتایی نایە تا ئەو ڕۆژەی کورد دەگاتە ئامانجی و دەڵێ ئەمەیە ڕۆژی من.

گۆرانیی نەورۆز

بەزۆری کارەسات و ناخۆشی بەرۆکی سلێمانییان بەرنەداوە، ئەمانە لە بەرهەمی حەمدی ڕەنگیان داوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ساتی خۆشی هەبووە، لەم بارەیەوە شاعیر بۆ نەورۆزی ساڵی ١٩٢٥ سروودێکی هۆنیوەتەوە لەسەر شێوەی بەند (کۆپلە)، هەر بەندی حەوت نیوە دێڕ شیعرە لەسەر کێشی بەحری ڕەجەزی عەرووز. بەکێشی سیلابی خۆماڵی حەوت بڕگە و هەشت بڕگەش دەکێشرێ. لە ڕووی قافیەشەوە بەم جۆرەیە (ا ا ا ا ا ا م م)، (ب ب ب ب ب م م)... هەندێ لە بەندەکانی ئەم سروودە:

بەه بەه چ ڕۆژێکی نەوە
هەی هەی چ عومرێکی نەوە
هەوا دەریایی پڕتەوە
گوڵ بۆ چەمەن بەسەر ڕەوە

ســـەوزە جـڵـــەوکـێـــشـی ئەوە
دونیـــا وەک باغـی خـــوســـرەوە
شـیــرینە جـێی ســـەیرانـەکـەم
ئەمما بـدەی جـــــەژناکــــــەم

***

هـێنایە لـەنجـــە دەســـــتی چڵ
وەک جـــامی بادە عـــەتر و گــوڵ
عـــەرعـــەر تەقـــانی دەست و پل
ســـەما ســـەمـــا ئەکـــا بەخـــول
نـەی کـــەوتـە خــــوێندنـی بـەدل
نــابـێ ببـم زیـاتـر خـــــــەجـل
زۆری بدە جــــــەژنـانـەکــــــەم
خــۆشی ئەکـەم ســـەیرانـەکـەم

***

تۆ مـــاهیی و من ئەخـــتـــەرت
تۆ شـــاهیی و مـن ئەفـــســـەرت
تـۆ ئـەهـلـی دڵ مـن دلبـــــــەرت
تـــۆ یـــاریـــی و مـــن یـــاوەرت
تـۆ ئاغــــای و مـن نـۆکــــــەرت
ڕووحم بـەســـەر گـەردی ســەرت
کـــوانـێ بـدە جــــەژنـانەکـــــەم
مـــاتەڵ نەبێ ســـەیرانـەکــــەم

***

گـــــوڵ غــــەرقـی ئاو و ڕەنگە
غـــــونچـــــە دەم و دڵ تـەنگە
نێـــرگس گـــێـــــژ و دەبەنگە
بـولبــــول لـەســــــەر ئاهـەنگە

ڕۆژێکی شـــــۆخ و شـــــەنگە
لــوتــفــێ بــکــە درەنــگــە
بێنە بدە جــــــەژنـانەکــــــەم
بچم بۆ ســـەر ســـەیرانەکـــەم

***

وەتەن غــەرقی عــیــشــوە و نازە
ئەلحـــەق لە ئەرزا مـــومـــتـــازە
قـــەلی شــــەلی ئەڵێی قـــازە
کـــــەوی هـەمـــــوو ئەڵێی بازە
بەقــاعــیــدە ئەمــــەند شـــازە
وەخــتــە بڵــێم کـە ئیــعــجـازە
ڕۆیشـــــــتـــــوون هـاوڕێکانم
بدە پارە پڕ گــــیـــــرفـــــانم

حەمدی لەم سرووەدا بایەخی بەکێش و قافیە و مۆسیقا و ڕیتم داوە. نەورۆز و بەهار لە کۆمەڵێک گوڵ و ئەوەی پێوەندیی بەگوڵەوە هەیە پێکهاتوون. ناوی ئەم گوڵانە و وشەی فەرهەنگی بەیەکترییەوە نووسێنراون، ئاوازێکیان پژاندووە سەما بەناوی گوڵەکان دەکەن. دوو نیوە دێڕی دوایی هەموو بەندەکان لەگەڵ ئەوەی بەڕستە جیاوازن بەڵام بەمانا هەموویان یەکێکن، ڕستەکان لە بنجدا گۆرانیی میللی سەر زار (فۆلکلۆر)ی منداڵانن، داوای جەژنانەی نەورۆز لە باوکیان دەکەن، شاعیر بەدەسکارییەوە وەریگرتوون.

ستایشی مەلیک فەیسەڵی یەکەم

حەمدی ستایشی هەندێ کەسی کردووە، لە هەموویان زیاتر شێخ مەحموود. ئەوجا هاتووە بە قەسیدەیێک ستایشی فەیسەڵی یەکەمی کردووە. شاعیرانی دیکەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە کوردستانی عیراقدا ستایشی دامودەسگای دەوڵەتی عیراق و مەلیک و کاربەدەستان و وەزیران و ئەندامانی پەرلەمان و ئەمپریالیستی بەریتانیای داگیرکەر و هی دیکەیان کردووە. ئەم

ستایشانە لە ڕووی هونەری و جوانکاری و داهێنانی شیعرییەوە تەماشا دەکرێن.

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی پێوانەی نیشتمانپەروەری لە کوردستانی عیراقدا ئەوە بوو خەڵکی کورد خەبات بکەن لە پێناوی دەستخستنی مافی نەتەوەیی. لەو ماوەیەدا دۆستی نەبوو تەنیا خۆی بوو، پاشماوەی تورکی عوسمانی لە دژی بوون، ئینگلیزی کاربەدەست بەنەیار حسێب دەکرا، عەرەب بەدوژمن لە قەڵەم دەدرا. خەڵکی سلێمانی لە خۆپیشاندانی بەردەرکی سەرای ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ دەیانوت: «ئێمە کوردین کوردمان دەوێ...»، حەمدی و زۆربەی خەڵکی کورد بەدڵ و بەگیان لەگەڵ مافی کورد بوون تا دەوروبەری ئیمزاکردنی پەیمانی عیراقی – بەریتانیی لە ساڵی ١٩٣٠ و دامرکاندنەوەی بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی کورد. لەو ڕۆژگارەدا پێویست بوو شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیری کورد خۆی لەگەڵ هەڵسوکەوتی تازەدا بگونجێنێ. لە پەنای ئەو ئازادییە کەمەی بە هۆی «دەستووری زمانانی ناوچەیی» (قانون اللغات المحلیە)وە درا بوو بە کورد خزمەتی زمان و ئەدەبی کوردی بکا. چەند قوتابخانەی کوردی پەیدا بوون، ڕۆژنامە و کۆواری کوردی بڵاوکرانەوە، ئێستگەی بێ تەل (ڕادیۆی بەغدا) بەرنامەی کوردی هەبوو، هەر بۆ ئامانجی چاکەی بیری کوردایەتی دەبۆ ڕۆشنبیری کورد بۆرە عیراقچییەتییێک بکا، لەبەرئەوە ئەگەر حەمدی ستایشی مەلیک فەیسەڵی یەکەمی کردبێ، تاوانی نەکردووە. بەتایبەتی یەکێکی وەکو فەیسەڵ دوژمنی کورد نەبوو. سەرەڕای ئەم هەموو لێکدانەوە سیاسی و ئەکادیمی و ئیدیۆلۆجی و چی و چیترەوە، بەرهەمی ئەدەبی خۆی سەرپشکە ئەگەر داهێنانی جوانکاری (ئیستێتیکی) تێدا بێ.

فەرموون ئەم وەسفە جوانە بێ وێنەیەی حەمدی دەیکا بۆ پێشوازی کردنی مەلیک فەیسەڵی یەکەم لە گەیشتنەکەیدا لە ساڵی ١٩٣١ بۆ سلێمانی:

زەمین ئارایشی خۆی داوە بۆتە ڕوومەتی دلبەر
بەئاهستەی هەوا ئەیکا دەماغی عالەم موعەتتەر
گوڵاڵەی ئاڵ و واڵا وا لە دەورەی بەزمی عالەمدا
لە شەونم پیاڵەیان پڕ کردووە وەک ساقیی کەوسەر

سەما هەر بۆ سەما ئەسبابی تاقەی شینی پۆشیوە
کەواکیب بۆ نیسارە هەڵدەڕێژن شوعلە وەک گەوهەر
وەکو تاقی زەفەر زینەت دراوە کەهکەشان ئەم شەو
لە ڕەقسایە قەمەر هەروا جریوەی دێ وەکو ئەختەر
چ شەوقێکە گڕی بەردایە خۆر ئاگر ئەبارێنێ
هەور چەترێکی هەڵداوە لەسەر ئەم ئەرزە بۆ سێبەر
لە حیرەتدا ووتم ئەم کائیناتە بۆچی خۆی گۆڕی
بەهاوین ئەم زەمینە چۆنی دەرکرد سەوزە وەک مووی سەر

بەوشەی کوردی حەمدی سروشتی هێناوەتە جۆش و خرۆش، گەیشتۆتە پلەیێکی داهێنانی هونەری تا ئەو ڕادەیەی بیروڕای هەموو ئەو کەسانە بەدرۆ دەخاتەوە کە دەڵێن کاری شیعری و هونەری بەڕادان نادرێ. ئەوانەی دەیانەوێ حەمدی دۆستی شێخ مەحموود بێ و دوژمنی فەیسەڵی یەکەم، چی بەوە دەڵێن ئەو شیعرانەی بۆ هەردووکیانی وتووە گەیشتوونەتە پلەی هەرە بەرز. ئەم شیعرانەی سەرەوە وەسفێکی میهرەجانی سروشت بوو و جارێ هیچ پێوەندییێکی بەمەلیکەوە نەبوو، تا دەڵێ:

وتم کێیە ئەمە ئەم حیشمەتە لەم وەختەدا ووتیان
ئەمە شاهی عیراقە و ئەشرەفی ئەولادی پێغەمبەر
مەلیک زاتی جەلیل و ئەقدەسی فەیسەڵ کە مەعقوولە
بەشیرین عەبدی بێ خوسرەو ببێتە نۆکەری قەیسەر
شەهنشاهێکە ئەیوانی بەرابەر تاقی کەیوانە
جیهاندارێکە دەرگاهی بەسەر بەحر و بەڕا نازیر
بەسەر عەرشی عیراقا هەر بمێنێ سایەیی عەدلی
هوما ئاسا لەسەر سەرمان خودایا ڕاگرێ شەهپەڕ

ئەم دێڕانە بۆ ستایشی مەلیکە، لە ڕووی هونەرییەوە بەرزە، لەبەرئەوە ئەگەر فەیسەڵ دوژمنیش بێ نرخی جوانکاری شیعرەکە نایەتە خوارەوە، خۆ ئەگەر

ناحـەزێکی مـەلیک ناوی لە شـیـعرەکـەدا لابەرێ و ناوی کـەسـێکی دیکە لە جـێی دابنێ شیعرەکە لای ئەویش لە جوانی خۆی ناکەوێ.

زەمان = ڕۆژگار

حـەمدی بـەهـەوەسـێکی مـیـتـافـیـزیـکـیـیـانە قەسـیـدەیێکی داناوە بەناوی «زەمـان»ەوە. هـەروەهـا دێڕە شیعرێکی خۆی کردووە بەناوی دووەمـی شیعرەکە:

دانی نەمـاوە ئاشـی جـیـهـان ئاش بەتاڵ ئەکـا
یا فـاشـی ئەم سـەرائیـرە بۆ ئینفـیـعـال ئەکـا

قەسیدەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئـەحـــواڵی ئەم زەمـــانە لـە کـــایەی منـاڵ ئەچێ
دونیـــــایێکی چ پووچـە لـە زەرفـی بەتـاڵ ئـەچێ
ئەم بـاغـە هـەر دەمـە کـە دەگـا مـــیـــوەیی ئەڵێی
ئەم کـــۆنە گـــومـــەزە لە دوکـــانی بـەقـــاڵ ئـەچێ
نەقس و کەمـاڵی خـەڵقی جیـهـان موعتـەبەر نییـە
هـەردوو مـوحـەقـقـەقە کـە بەدەسـتی زەواڵ ئەچێ
گــەهـ ڕۆژە وا ئـەبێ بـەئەســـیـــری زەلامـی شـــەو
گــەهـ بەدری کـامـیلـە کـە بـەدەردی هیـلال ئـەچێ
ئیـقـبـال و شـوومی تـابیـعی عـیلم و جـەهل نییـە
ڕێکەوتـە بازە ئـەمـــڕۆ ســـبـــەینێ لـە داڵ ئەچێ
ئەیوانی جـەم کە هـەمـدەمی کەیوان بوو مـودەتێ
ئەمـــڕۆ بـەپەســـتی خـــانەخـــەرابە لـە چاڵ ئـەچێ

لەم دێڕانەدا حەمدی بەهەوایێکی ڕەشبینییانە چارەنووسی هەموو شتێک بەنەمان و لەناوچوون دوایی پێ دێنێ. ئەمە ئـەستووری بیروباوەڕی ئایینـە ئاسمانییـەکانە، فەلسەفەکە لەوە وەرگیراوە، دوو گێتی هەیە، یەکەمیان ئەوەی ئێستایە و لە پاشانا کـــۆتایی پێ دێ، ئـەوی دیکەیان ژیانی بـەهـەشـتـــە، ئەمـــەیان هـەتا هـەتایـە و هـەمیشـەییە.

شاعیر بۆ لێکدانەوەی ئەم بیروڕایانە دەڵێ ژیان وەکو ماڵماڵۆکانیی منداڵانە، دنیایێکی بێ نرخە لە زەرفی بەتاڵ دەکا. ڕۆژ دیلی تاریکی شەوە، مانگی چواردە بەدەردی مانگی یەک شەوە دەچێ، زانین و نەزانین ڕۆژێ لە ڕۆژان باڵندەی بازە لە پاشانا لە داڵ دەکا. دیوەخانی جەمشیدی جەم ئەوەندە بەرز بوو چاوشارکێی لەگەڵ ئەستێرەی کەیوان دەکرد کەچی ئێستاکە خەرابەیە.

حەمدی لەسەر بەراورده هونەری و جوانەکانی دەڕوا:

ئەو نەونەمامە سێبەری دوێنێ لە نار ئەکرد

ئەمڕۆ لە ئاگرایە لە چیلکە و چەواڵ ئەچێ

بێ لێوە ئەم جیهانە تەماشاکە نەی ژەنی

بینایی کوێرە ئەفسەحی دایم لە لاڵ ئەچێ

هەر ناڵە وا لە بورجی جەلالا وەکو هیلال

هەر ماهە وا لە کونجی مەلالا لە ناڵ ئەچێ

بازاڕی دەهرە قیمەتی ئەشیا بەجێگەیە

مێشێ کە نیشتە ڕووی نیگارێ لە خاڵ ئەچێ

دونیا هەناسەیێکە نە چووبێ نە هاتبێ

حاڵێکە بوو بە چی کە لە عالەم بەحاڵ ئەچێ

بەو عومرەوە کە بوویەتی نووح و ووتوویەتی

دونیا لە ڕیحلەتا لە خەوی بێ خەیاڵ ئەچێ

لە وێنەکانی ئەم دێڕانەدا حەمدی تێبینی دانایانەی هەیە وەکو ئەو نەونەمامە تەڕ و جوانەی دوێنێ ئەمڕۆ چیلکە و چەواڵە بووە بەخۆراکی ئاگر. مانگی یەک شەوە لە ناڵ دەکا. تا دەگاتە ئەو باوەڕەی نرخی هەموو شتێک لەو جێگەیەی لێیەتی دیار دەبێ وەکو مێشێکی پیس و ناشیرین ئەگەر لەسەر ڕوومەتی نیگارێک بنیشێتەوە لە خاڵی جوان دەکا، ماوەی ژیان کورتە وەک هەناسەکێشانێک، یا چاو قوچانێک یا چرکەیێکە. نووح پێغەمبەری تەمەن درێژ چەند سەد ساڵێک ژیا، کەچی وتوویەتی ژیانی ئەو لە خەونێکی بێ خەیاڵی دەکرد، واتە زۆر کورت بوو.

حەمدی قەسیدەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

بلّقی سەر ئاوە کاکە جیهان تێ بفکرە تۆ
بۆ کەس نەبوو بەماڵ و نە بۆ کەس لە حاڵ ئەچێ
خۆ لابدەن لە باری گرانی حوقووقی خەڵک
بنوارە کە هەڵگری لە فیلەی حەماڵ ئەچێ
نەکبەتییە ئەو کەسە کە عیززەتی نەفسی عورووج ئەکا
شامی مەلالی بۆیە لە ڕۆژی جەلال ئەچێ
بۆ نەفعە خواشناسی عیبادەت ڕیاییە
تەقوایی ئەم زەمانە بەنرخی وەبال ئەچێ
بانگێکی تر لە غەیبەوە ئێستاکە هاتە گوێم
هێندە زولالە دەنگی لە دەنگی بیلال ئەچێ
ئەلحەشر و وەلقیام ئەکات و جیهان ئاخرە ئەڵێ
لوقمەی حەرامی ئەمڕۆ بەنرخی حەلاڵ ئەچێ

شاعیر وێنە شیعرییە جوانەکانی بەگوێی خوێنەر دەچرپێنێ، ژیان بەبڵقی سەر ئاو دەچوێنێ، بۆ کەس نەبووە بەماڵ. بەراورد لە نێوان ئەو ژیانەی ئادەمزاد هەڵیگرتووە لەگەڵ کۆڵەکەی سەرشانی فیلەی حەماڵ دەکا. فیلە ناوی کۆڵهەڵگرێکی ناو شاری سلێمانی بووە.

ئینجا لە تێکچوونی شیرازەی کۆمەڵ دەدوێ. خوداناسی بۆ بەرژەوەندی کەسێتییە، خراپە بووە بەچاکە، پارووی حەرام لە حەڵاڵ دەکا. حەمدی ژیرانە لە فەلسەفەی ئیدیالّی و بیروباوەڕی میتافیزیکی و غەیبی و ڕەشبینی و دوورکەوتنەوە لە خۆشیی ژیانی سەر زەوی وێنەی شیعرێک دروست دەکا هەست و چێژ دەبزوێنێ و لە چوارچێوەی فیکر دەچێتە دەرەوە و قسە لەگەڵ دڵدا دەکا وەکو داهێنانێکی سۆفیزم خۆی دەنوێنێ.

***

ئەحمەد حەمدی ساحێبقڕان یەکێکە لە شاعیرە گەورەکانی سەرانسەری ئەدەبی کوردی و ئەدەبی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم. خەیاڵ و چێژی بەسەر مێشک و بیریدا زاڵ بووە. شارەزایی لە ئەدەب و خوێندەواری و هەڵسوکەوتی

ڕۆشنبیریی نەتەوەی خۆی بوو. هەموو بەرهەمی شیعری لە دڵێکی پڕ لە سۆزەوە هەڵقوڵاوە تا ئەگەر تەنگوچەڵەمە و گیروگرفتێکی زۆریشی تێدا بووبێ. کوردی زانێکی باش بووە. بەشداریکردنی لە بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردی زۆر بووە. دەستی لە ڕوخساری شیعر نەداوە، ناوەرۆکی گۆڕیوە. لە چوارچێوەی شیعری کلاسیکی کۆندا داهێنانی بەرزە، بەقەوارە زۆرە. دیوانی شیعری ئەگەر لە دیوانی هەموو شاعیرانی کورد گەورەتر نەبێ، یەکێکە لە گەورەکان.

حەمدی وەستایانە توانیویەتی بیروباوەڕی تازەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی سەردەمی خۆی لە بۆتەی شیعری کۆنی کلاسیکی دابڕێژێ، بەشێوازێک لە جەماوەری کوردەوە نزیک بێ. بەکارهێنانی بەحرە سووکەکانی عەرووزی نزیک لە کێشی خۆماڵی بوونەتە هۆی ڕەوانی شیعری لە ڕووی مۆسیقا و ڕیتمەوە.

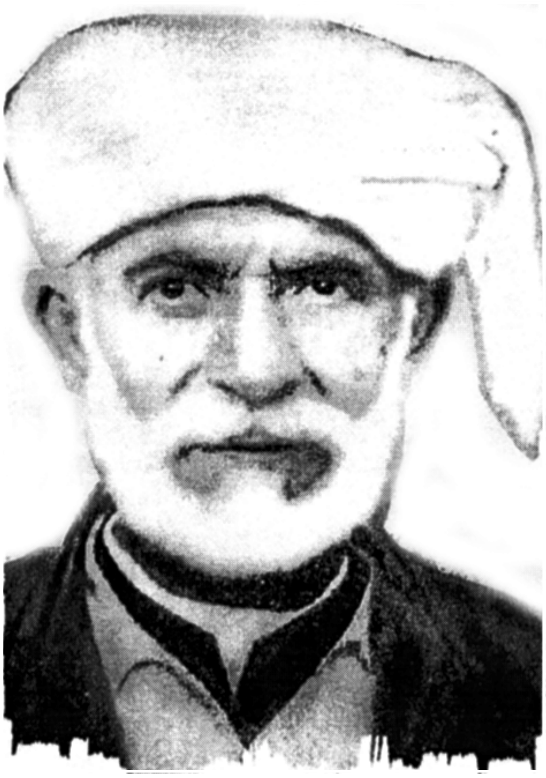

سافی

بەشی سێزدەم

سافی

١٨٧٣ – ١٩٤٢

رۆژی وایە هەر بە کەیف و پێکەنین و خەندەیە
بەعزە جار مەجنوونە دایم گریە بۆ لەیلەی دەکا
بەعزە جاران عالیم و عامیل و عابید خۆیەتی
وەختی جەهل و فیسقی زۆرە عالەمی لۆمەی دەکا

ژیانی شاعیر

کاک مستەفا کوڕی کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک عەلی کوڕی کاک مستەفای هیرانییە. وشەی «کاک» لە کوردەواریدا بۆ ڕێز لێنان لە پێش ناو بۆ برا گەورە یا هەر کەسێکی ڕێزدار بەکار دەهێنرێ. لەم بنەماڵەیەدا ئەم وشەیە لەباتی مەلا یا شێخ بەکارهاتووە. کاک عەبدوڵڵا باوکی کاک مستەفای شاعیر بووە، نازناوی «سانی = ثانی»یە، لە ساڵی ١٩٠٦ لە گوندی هیران کۆچی دوایی کردووە. لەم کتێبەدا وەک شاعیرێک باسی لێوە کراوە.

کاک مستەفا لە ساڵی ١٨٧٣ لە گوندی هیران لە دایک بووە. ئەم ئاواییە ماوەی ٢٢کم بەلای کۆیەوە لە شەقڵاوە دوورە. خوێندنی بەرایی لای باوکی بووە، لە دواییدا بەشێکی خوێندنی لە حوجرەی مزگەوتەکانی کۆیە و هەولێر و ڕواندز و گوندی سەران بردۆتە سەر. ئینجا لە لاجان و سابڵاغ (مەهاباد) و گوندی پەسوێی کوردستانی ئێران بەشێکی دیکەی خوێندنی مەلایەتی تەواو کردووە. کە تەمەنی دەوروبەری سی ساڵی بووە کاک عەبدوڵڵا (سانی) باوکی کۆچی دوایی کردووە، ناچار بووە دەست لە خوێندن هەڵبگرێ و ببێ بەجێنشینی باوکی و

بەکاک مستەفای هیرانی ناوبانگ دەربکا. ئیتر لە پاش ئەمە کاری دیاری دەکرێ و دەبێ بەشێخی تەریقەتی قادری و وەک مورشیدێک تەکیەی قادری هیران بەڕێوە دەبا. لەو ماوەیەدا وەک شاعیرێک نازناوی سافی (صافی) بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ. ئەم وشـەیە بەمـانـای دڵپـاکی و خـاوێنی بیـروباوەڕ هاتووە، بێ گـومـان وەک زاراوەیێک پێوەندیی بەئیدیۆلۆجییەتی سۆفیزمەوە هەیە.

لە کۆنەوە لە گوندی هیران حوجرەی خوێندنی مەلایی و شەریعەت مێژوویێکی بووە. لە سەردەمی ژیانی سافی لە لایەن خۆیەوە سەرپەرشتی کراوە. هەندێ مەلای ناودار لەو قوتابخانە ئایینییە وانەی زانستییەکانی ئیسلامی و زمانی عەرەبییان وتۆتەوە. هەندێ لە مەلا گەورەکانیش لە هیران خوێندنیان تەواو کردووە. سافی لەو شێخانە بووە تەریقەتی لەگەڵ شەریعەت گونجاندووە. بۆ ئەم مەبەسە گەشتی بەغدای زۆر بووە بۆ زیارەتی تەکیەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی. لەتەک ئارامگەی شێخ خەڵوەتی کێشاوە.

سافی کەسێکی کۆمەڵ حەز بووە، دۆست و برادەری گەلەک بوون. لە ناو هەموو توێژەکانی کۆمەڵدا ناسراو بوو. جگە لە دەروێش و مریدی تەریقەتی قادری لەگەڵ شاعیرانی هاوچەرخی خۆی پێوەندیی بووە بەتایبەتی بێخود و خادیم و هی دیکە.

سروشتی هیران لە هەموو کەژەکاندا دڵڕفێنە. لە ناوچەکەدا خەڵکی کە هیران و نازەنین دێننەوە یاد دوو گوندی خۆڕسک دێتەوە بیریان، ئەمانە چێژی گوشادی و خەیاڵی شیعری دەدەن بەئادەمزاد. هەر ئەم سروشتە جوانەشە لە داروبار و درەخت و گوڵ و گوڵزاری ڕەنگین و میوەی بەتام و ئاوی کانی و جۆباری زوڵاڵ ئەو چێژە جوانەی بەخشیوەتە سافی و کەسوکاری و چەند شاعیریان لێ هەڵکەوتووە. سافی ئاشقی کەو بووە، ڕاوە کەوی پێ خۆش بووە بەڵام نەیکوشتووە، بەڵکو بەخێوی کردووە وەک هەوەسێک بۆ ڕابواردن. بەمە بووە بەکەوناس. جگە لەمە مەراقی گۆرانی و ئاواز بووە، لەگەڵ گۆرانیبێژ و دەنگخۆشان دۆست بووە. غەزەلی کۆنی کلاسیکی و دەنگی خۆش و ئامێرەکانی مۆسیقای وەکو دەف و تەپڵ لە ئاهەنگی مەولوود یا هەر ئاهەنگێکی دەروێشی هەوەسی سافی بووە، بۆیە لەگەڵ گۆرانیبێژانی سەردەمی خۆی نزیک بووە و خۆشیانی ویستووە. بەشێ لە شیعری کراون بەگۆرانی و بەدەنگ و ئاواز بێژاون.

سافی ژیانێکی نەرمونیانی بێ گرێی بردۆتە سەر، ڕۆژگار بەدڵی ئەو و لەسەر

ویست و ئارەزووی بووە لەو مەڵبەندە خۆش سروشتەی بۆ کەم کەس ڕێک کەوتووە. شاعیر لە ١٢ی شوباتی ١٩٤٢ کۆچی دوایی کردووە و لە هیران نێژراوە. لە دوای خۆی کوڕی گەورەی کاک عەلی بووە بەجێنشین و مورشیدی تەکیەی قادری لە هیران. ئەم کاک عەلییە شاعیر بوو، نازناوی «سەفوەت» بووە، لە ساڵی ١٩٧٧ کۆچی دوایی کردووە.

شیعری سافی

شیعری سافی لە ڕووی ڕوخسارەوە

سافی یەکێکە لەو شاعیرانەی پێڕەوی مەرجەکانی شیعری کلاسیکی کردووە لە بابەت ڕوخسارەوە. زۆربەی شیعرە لیریکییەکانی لە حەوت دێڕ پێکهاتوون، ئینجا نۆ دێڕە شیعری. دیوانی شاعیر تەنیا قەسیدەیێک دەور دەکاتەوە لە بیست و شەش دێڕ پێکهاتووە، قافیە «ە — ـە»یە.

ئەو بەحرە عەرووزییانەی شاعیر بەکاری هێناون ئەمانەن: هەزەج، ڕەمەل، ڕەجەز، موزاریع، موتەقاریب، زۆربەی هەرە زۆری شیعرەکان لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەل ڕێکخراون. قافیەی شیعری سافی لەسەر چەند دەنگێکی ئەلفوبێی کوردی دامەزراوە، وەکو: ا، ت، ر، م، ن، و، (ە — ـە)، ی. لەمەدا ئەوە دەردەکەوێ شاعیر بەشێکی کەمی لە هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکار هێناوە. هەروەها دەنگە تایبەتییە عەرەبییەکانی وەکو: ث، ط، ظ... هتد، وە کوردییەکانی وەکو: پ، ژ، گ،... هتد بەکاری نەهێناون.

لە دیوانی سافی مولەممەعێک بەرچاو دەکەوێ بەچوار زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی وتوویەتی:

ئەی بادی سەبا هەستە لە حاڵم بەوە هوشیار
شەرحی دڵی ماتەمزەدەکەی من بەرە بۆ یار
لەو فیرقەتی ئەو وا ڕەمەقێ ماوە لە عومرم
ئوممێدی حەیاتم نییە ڕووحم نەبێ غەمخوار
(آجیلغە دشدی شو غریب گوگلمە هیهات)
(وصلنله نجات بو لمسە بیچارە کیمی وار)

(کـیـمـسـه صـورەمـز علت عـشـاقنه هرگـز)
(تیـمـاره سنک بشـقـەسی یوق زمـرەء بیـمـار)
(لا أمْـنَـعُ عَـنْ قُــــرْبكَ مِـنْ لَـوْمَـــــةِ لائـم)
(أنْ أصْــبــرَ في بُعْــدكَ قَـــدْ أحَـــرقُ بِالنار)
(لَوْ جــســمي بعــيــدُ لَكَ فـــالروحُ قَـــريب)
(إنْ تَرْحَـمَ بالروحِ وأن تَقَـــتلَ فـــاخــــتـــار)
(مـن مــســتـم أز ان بادەء صـــهــبـــاء تو لكن)
(اين سـرّ تو در جلوەگــهی عـشق تو هشــيـار)
(كـــــاشـــــانـەء لاهـوت بـود لائـق آن كـس)
(مـــال و ســر و جـــانش كـــه نهـــاده بەره يـار)
خۆی کوردییـه (سافی) له هـەوای عیشقی تۆ ئێستێ
کوردی و عەرەبی و فـارسیی و تورکی بووه ئەشعـار

ئەم لیریکه له نۆ دێڕه شیعر پێکهاتووه، دوو دێڕی سەرەتا و دێری دوایی بەزمانی کـوردین، شـەش دێڕەکـانـی دیکه دووانی یەکـەمـیـان تـورکی و دووانی دووەمـیـان عەرەبی و دووانی سێیەمیان فارسییه.

لەم مـاوەیەدا سـەرتاپای شـیـعرەکه جارێکی دیکه دەنووسـرێتـەوه بەوەرگێڕانی دێڕه بێگانەکان بۆ زمانی کوردی.

ئەی بادی سەبا هـەسته له حاڵم بەوه هوشیار
شـەرحی دڵی ماتەمزەدەکەی من بەره بۆ یار
لەو فیرقەتی ئەو وا ڕەمەقێ ماوه له عومرم
ئوممێدی حەیاتم نییه ڕووحم نەبێ غەمخوار
(درێغ بۆ ئەو دڵه ئاوارەیەی که تۆراوه)
(بێچاره کێی هـەیه! تەنیا بەدیداری یار دەگاته ئامانج)
(له هیچ کاتێکدا کەس له دەردی عاشقان ناپرسێ)
(بەرەی نەخۆشان له تیمارکردن بەولاوه هیچیان ناوێ)

(له تۆوه نزیک بم باکم له لۆمەی خەڵکی نییە)
(ئەگەر له دووری تۆ ئارامم بێ بەئاگر دەسووتێم)
(ئەگەر لەشم له تۆوه دوور بێ گیانم له تۆ نزیکه)
(بەزەیی هاتن بەگیانم یا کوشتنم بەدەست تۆیە)
(من مەستم بادەی سەهبای تۆیه بەڵام)
(ئەم نهێنییەی تۆ له جێی جیلوەی عیشقت بەهوشیاری ئاشکرا دەبی)
(مەنزلی لاهووت «خوداوەندی» لایقی ئەو کەسەیە)
(ماڵ و سەر و گیانی خۆی بخاته بەر پێی یار)
خۆی کوردییه (سافی) له هەوای عیشقی تۆ ئێستێ
کوردی و عەرەبی و فارسیی و تورکی بووه ئەشعار

جگه له مولەممەع دیوانی شاعیر کۆمەڵێک قەسیدەی چوارین (ا ا ا ا، ب ب ب ا، جـ جـ جـ ا) و قەسیدەی پێنجین (ا ا ا ا ا، ب ب ب ب ا، جـ جـ جـ جـ ا) دەور دەکاتەوه. هەروەها سافی پێنج خشتەکی هەیه لەسەر غەزەلی ناری و عەونی. هەرچی شیعری خۆشیەتی شاعیرانی وەکو نووری و سەفوەت و لۆلانی و ئەنوەر و جەریحی و جەمال بەرزنجی و عەونی و بەندی و بێبەش کردوویانه بەپێنج خشتەکی.

شیعری سافی له ڕووی ناوەرۆکەوه

بەگشتی شیعری سافی له ڕووی ناوەرۆکەوه دڵداری و وەسف چوونەته ناو یەکترییەوه، هەندێ جاریش بەتەنیا دەکەونه ڕوو، شاعیر دلبەر و یارێکی دیاریکراوی نییە. هەردوو سیفەتی ژن و پیاو له دڵدارییەکەیدا بەرچاوه. سافی هەوڵ دەدا خۆشەویستەکەی بخاته ناو گێتیی سۆفیزمەوه، بەڵام نەچۆته ناو ناخی چوارچێوەی سۆفیزم و داهێنانی نییە وەک شێوازی ڕۆمانتیکییانه و سیمبۆلییانەی جەلالەدینی ڕۆمی و مەلای جزیری و مەحوی، بەڵکو له وەسف و پێ ناسین و لێکدانەوه و بەکارهێنانی زاراوەی سۆفیزم سەرکەوتووه.

سافی بەلای مەبەسەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی نەچووه، وەک موناجات و نەعت و ستایش و داشۆرین و ئەوانی دیکه. زاراوه و لێکسیکۆنی سۆفیزم له

شیعریدا هەیە، ئەگەر بەگشتی مانای شیعری لێک بدرێتەوە زیاتر دەشکێتەوە سەر عیشقی مەجازی نەک عیشقی حەقیقی. هەرچەندە تەریقەتی لەگەڵ شەریعەتدا گونجاندووە کە بەڕاستی لە دژی یەکترین، بەڵام تا ڕادەیێک شەریعەتی پشتگوێ خستووە.

سافی شاگردێکی زیرەکی قوتابخانەی نالییە. کاری مستەفا بەگی کوردی ڕوون و ئاشکرایە بەسەر هەندێ لە شیعرەکانی، دەڵێی ئەو ئامێرە مۆسیقییانەی ئاوازیان بۆ شیعری کوردی داناوە هەر ئەوانەن سافیش بەکاری هێناون. سەرەڕای ئەم هەموو جوانکارییەی لە شیعری سافی کۆبوونەتەوە یادی شێخ عەبدولقادری گەیلانی سەرانسەری دیوانی داگیر کردووە.

نموونەی شیعری سافی

ئەدگار و خاسیەتی شیعری سافی لە مەبەسی غەزەلی دڵداری و وەسف نەچۆتە دەرەوە. شێوازی لاساییکردنەوەی قوتابخانەی غەزەلی نالییە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە، وەک قوتابییێکی زیرەکی ئەو قوتابخانەیە سافی یەکێکە لە شاعیرانی نەوەی دووەم یا سێیەمی ئەو قوتابخانانەیە و لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم نوێ کراوەتەوە.

١

لە غەزەلێکیدا بەم شێوەیە هەستی گیانی خۆی دەردەبڕێ:

دڵ لە بۆ مەحبووبە ئێستا گریە وو زاری دەکا
وا لە هەردوو چاوەکانی خوێن و ئاو جاری دەکا
وا سەراسەر ڕووی زەمینی گرتووە خوێناوی ئەشک
دوودی ئاهیش ڕۆژی پۆشی و ئاسمان تاری دەکا
زۆر بەئازارە دڵی زارم لەبەر هیجرانی یار
ناحەقە ئەو عالەمە لەو زارە بێزاری دەکا
مەرحەبایێکم بکا بۆ دڵفریبی منیەتی
وەرنە ئەو بێ ڕەحمە کەی بۆ عاشقان یاری دەکا

ڕێی موسوڵمانی لە دڵ نیشت پەرچەم و ئەگریجەکەی
بۆیێ ئێستێ وا بەیادی زولفی زینناری دەکا
چاوەنۆڕی یارە بۆیێ ڕێگە دەڕشێنێ بەخوێن
عەیبی لێ مەگرە کە ئەو بێچارە خوێنباری دەکا
قەت مەڵێن یار بێ وەفایە وا بەناحەق دەیکوژێ
بیکوژێ یا نەیکوژێ (سافی) فیداکار دەکا

ئەم یارەی شاعیر هەیوولایێکی نادیار و بێ ناسنامەیە. لە بەشی یەکەمی غەزەلەکەدا شاعیر پەرێشانە لەبەر دووری ئەو یارە، گریان و فرمێسکی خوێنین، دووکەڵی ئاه و هەناسەی ئاسمان دەکا بەتاریکستان. ئەگەر لێی بپرسێتەوە دەگەشێتەوە، بەڵام کەی یار ئاوڕ لە عاشقان دەداتەوە! شاعیر هەوڵ دەدا شێوازێکی سۆفیزم بئاخنێتە ناو شیعرەکەوە کە باس لە ڕێورەسمی شەریعەتی ئیسلام و زینناری (پشتێندی) مەسیحییان دەکا.

٢

لە غەزەلێکیدا دیسانەوە لە دووری یار دەدوێ:

دڵ لەبەر دەردی فیراقی یارە مەیلی مەی دەکا
گوێی لە دەنگی ساز و عوود و بەزمی نای و نەی دەکا
سەردەمێ مەست و خومارە خادیمی مەیخانەیە
وەختی تەسبیحی لە دەستە سۆفییە حەی حەی دەکا
ڕۆژی وایە هەر بەکەیف و پێکەنین و خەندەیە
بەعزە جار مەجنوونە دایم گریە بۆ لەیلەی دەکا
بەعزە جاران عالیم و عامیل و عابید خۆیەتی
وەختی جەهل و فیسقی زۆرە عالەمی لۆمەی دەکا
پێی دەڵێم ئەی دڵ وەرە ئێرانی یا توورانییە
ئەو لە بەینی هەردوو جێگە ڕوو لە دەشتی ڕەی دەکا
دڵ نزانم شێتە یا سەرخۆشە یا دێوانەیە
یا ئیلاهی ئیشی وا عەکسی بەمن تاکەی دەکا

دوور لە یارە دڵ لە بۆیی بێ سەباتە (سافی)یا
تاکو لەم سەگ مەرگەدا بێ ئیختیاری وەی دەکا

هۆی ئەو شێتییەی شاعیر تووشی بووە دووری لە دلبەرە. سافی وەسفێکی وردی فەلسەفەی سۆفیزم دەکا وەک ڕێبەری ئەوپەڕی ئازادی و سەربەستی و داهێنان. سۆفیزم لە ئەنجامی تەنگوچەڵەمە و ناهەمواری لە ژیانی ئادەمزاددا دروست بووە بۆ ئەوەی لە ناوی ببا. ئەمە بە سەربەستی نەبێ نابێ بۆیە کابرای سۆفی عەرەقخۆرە، بەدەم مۆسیقا و گۆرانییەوە هەڵپەڕکێ دەکا. دەمێک مەیخانە چییە، دەمێکی دیکە تەسبیحی بەدەستەوەیە حەی حەی دەکا. دەمێ خەندە و پێکەنینە، دەمێکی دیکە گریان و واوەیلایە. دەمێ زانا و دانایە، دەمێ بێ سەودا و نادانە. ئەوجا شاعیر لەگەڵ دڵی قسە دەکا و پێی دەڵێ، وەرە ببە بە ئێرانی یا تووڕانی، واتە نەژادی سپی ئاری یا نەژادی زەردی تورکی – مەغۆلی، بەڵام ئەو ڕوو دەکاتە موڵکی ڕەی، بەمانای ئەوەی دان بە نەژاد و خوێن و بنەماڵە و عەشیرەت نانێ. لە ئەنجامدا سۆفیزم شێتی و سەرخۆشییە. ئەمە تیۆریی بنچینەیی فەلسەفەی سۆفیزمە لە شەریعەت جیای دەکاتەوە، چونکە شەریعەت قانوون و دەستووری بۆ ژیان داناوە لە سەرەتاوە تا دوایی، واتە لە سەرەتای ژیانی سەر زەوییەوە تا ڕۆژی قیامەت بەمەرجێک نابێ دەسکاری بکرێ.

٣

دووری لە یار سەرچاوەی ئیلهامی شاعیرە:

لەبەر مەیلی مەیی عیشقی تووە یاری وەفادارم
لە تەکیە و خانەقا دەرچووم خەریکی دەیر و زیننارم
لە حوببی تۆ لە لای ئەو عالەمە کافر بووم گەرچی
کە نازانن لە عەینی کوفرەوە ئیسلامییە کارم
ئەگەر سەد جار دەرم کەی قەت بەبێ تۆ سەبرەکم نایێ
بەزۆری دێمەوە دەرگانەکەت ئەی دۆست ناچارم
لە بەدکرداری من ڕوو وەرمەگێڕە ئەی شەهی خووبان
کە تۆ ڕوو وەربگێڕی کەس نییە گەر بێتە غەمخوارم

له دووریت لەززەتی من پایە مـــاڵی زیللەتە هەردەم
حـــەیاتم بێ جـــەمـــالی تۆ مـــەمـــاتی ژینە ئەی یارم
ئەگـــەر شـــەمـــعی ویســـاڵی تۆم نەبێ ڕۆژم شـــەوی تارە
بـینـایـی نووری چاوانم ئەتۆی مـــــــــاهـی زیادارم
ئەوەندەم عیجز و شادی وەسڵ و هیجران دیوە ئەی یاران
لە ڕۆژی حـەشـردا ئەسـلا نە حـاجـەت جـەننەت و نارم

ئەم غەزەلەش وەکو ئەوەی پێشوو لە بزووتنەوەی ناوەوە و سەربەستیی بیر دەدوێ. سافی دڵداری دەکا بەبەهانە لە پێناوی عیشقی یار. لە تەریقەت لادەکەوێ نەک تەنیا قادری کە تەریقەتی خۆیەتی بەڵکو لە نەقشبەندی و لە تەکیە و خانەقاشیان دوور دەکەوێتەوە و دەبێ بەمەسیحی. شاعیر ئاماژەی هەیە بۆ دڵداری خوسرەوی پەروێز و شێخی سەنعان ئەوانە کەوتبوونە ناو داوی دڵداری کچە مەسیحی. بەلای سافییەوە ئەگەر لەبەر دڵداری دیانیشی پێ بڵێن کارەسات دروست نابێ چونکە لە ڕاستیدا موسوڵمانە، هەردوو ئایینیش باوەڕیان بەخودا هەیە.

وێنەکانی دیکەی ئاساییین لە شیعری کلاسیکیدا، وەکو ڕوو وەرگێڕانی دلبەر لە دڵدار، دەرکـــردنی، دوورکـــەوتنەوە لێی، دلبـــەر نازانی نزیکبـــوونەوەی لە دڵدار ڕووناکییە بۆی. شاعیر ئەوەندە خۆشی و ناخۆشی دیوە پێویستی بە بەهەشت و دۆزەخ نییە. بینینی یار یا جیلوەی کردگار (بینینی کردگار) وا هۆشی شاعیری بەنج کـردووە دەمی بێـدار و دەمێ هـوشـیـارە. لەم هەڵوێسـتـەدا ئاماژە هەیە بۆ موناجاتی مووسا لەسەر کێوی توور (حۆریب)، نووری خودا دەبینێ و خۆی نابینێ.

ئەو ئاماژە سۆفیزمییانەی سافی ناچنە ناو داهێنانی ڕۆمانتیکی – سیمبۆلی ئەدەبی سۆفیزمەوە، بەڵکو وەسف و لێکدانەوە و ڕوونکردنەوەی هەندێ لە ئەدگار و سیماکانیەتی.

٤

یار هەمیشە لە شاعیر زیز و لالووتە و قەت لەگەڵیدا نییە:

یاری خـــۆم لێ زیزە بۆیە حـــەز لە مـــەرگی نەو دەکـــەم
شـــەو کـــە بێـــهـــۆشـم لە تاوی وامـــەزانە خـــەو دەکـــەم

ڕۆژ بەیادی ڕووی هەتا هێـــواره هەر هاوارمـــــە
شەو لە فیکری زولفی تا سوبحەینی سوحبەت لەو دەکەم
بۆ شکاری مـــورغی وەحـــشی نەک هەڵۆ وو شـــاهینم
عـــیشـــقی چاوی بازی خـــۆمم بۆیە ڕاوی کـەو دەکـەم
لەو دلارامــــــە بـپـــــرسـن وا دڵ ئارامـی نەمـــــا
جـــارێکی چارێکی دەردم کـــا دەخـــالەت بەو دەکــــەم
گـوێم لە ســاز و عـوود و نەی چاوم لە ســاقی و بادەیە
خـــادیمی پیـــری مـــوغـــانم بۆیە وا پەیڕەو دەکـــەم
سـەرف و ســوودی نەقدی دڵ لەم عـالەمــە بێ مـایەیە
تا بەکەی بێ فایدە سـەرفی گەنجی کەیخوسرەو دەکەم
(سـافی)یا کـافـیـمـە بۆ دونیـا و قـیـامـەت یاری خـۆم
چیم لە باسی عـالەمـــە هەر زیکری ناوی ئەو دەکـــەم

ئەگەر هەموو کات یار لە شاعیر زیز نەبێ و لێی دوور نەبێ، وێنەی شیعری و هەست و نەستی ناوەوەی لە کوێ بێنێ! هەمیشە بیر لەو دەکاتەوە. ناوی ئەندامی لەشی دەبا، وەکو زلف بەڵام وەسفی ناکا. ئیتر لە ناو زاراوە و وێنە شیعرییە داهێنراوەکانی پێش خۆی دەسووڕێتەوە، هەندێ جار وێنەی نوێ دروست دەکا، هەندێ جاریش دووبارەکردنەوەی وێنە دروستکراوەکانی پێشووە.

٥

لە غەزەلێکیدا شاعیر ئەندامە مەتریالییەکانی یار دەبینێ:

لەو ڕۆژە لە عـیشـقی یار سـەودایی سـەرێکم بوو
ئەمما بەسـەبەب ئەغـیـار بۆ جـان خـەتەرێکم بوو
سـەرمـەشـقی خـەت و خـاڵی ویردی دڵ و دینی من
بۆ ئایینی شـەب خـێزی زیکری سـەحـەرێکم بوو
لوتفـەن چ دەبێ جـانا ئیـمـڕۆکـە نەوازیم کـەی
دوێنێکە لە باغی ڕووت حیسـسـەی سـەمـەرێکم بوو

نەقـدی ڕوحـەکـەم بۆ نـارد کـاڵایـی وەفـاکـەی بێ
تـوحـفـێکی جـەفـاکـەی هـات هەر لا زەرەرێکم بوو
ئەی کاشی شەوی هیجران بووبا بە سەباحولخەیر
چونکێکە لە ڕۆژی ڕووی مـەیلی نەزەرێکم بوو
لەو پەرچەمی شـێـواوی داوی دڵی داناوە
بەو غەمزەیی دوو چاوی کون کون جێگەرێکم بوو
گـوڵزارە لە گـوڵزاری بۆ غـونچـە گـوڵی زاری
گـوڵ کـەوتە شـەکـەر باری وا گـوڵ شـەکـەرێکم بوو
نوقتەی دەمی مەوهوومە ئەو حیکمەتە مەکتوومە
ئەغیار لەوە مەحرەوومە بەس من خەبەرێکم بوو
ڕووی شەمسی و شوهوودە خاڵ نوقتێکی سوەیدایە
لەم دوو ئەسەرە (سـافی) نووری بەسەرێکم بوو

لەم شیعرەدا سافی یادی چەند ئەندامێکی یار دەکاتەوە: خەت و خاڵی، باغی ڕوخساری، ڕۆژی ڕوومەتی، گوڵی زاری، نوقتەی دەمی مەوهوومی. وەسفی ئاسایی ئەم ئەندامانە ناکا، لە هەر یەکێکیاندا سیفەتێک دەدۆزێتەوە، حیکمەتێکی لێ وەردەگرێ.

٦

«بێ تۆیی» واتە دووری، دوودڵی و بێ ئۆقرەیی هەموو کات و سەردەمێکی سافییە، لە غەزەلێکیدا موناجات لەگەڵ یار دەکا:

حەبیبا دڵ گەلێ بیمارە بێ تۆ
لەبەر دووریت لە ڕووح بێزارە بێ تۆ
فەرامۆشی نییە بەو خەڵکە ئیستێ
لە لای نەقشێکی ڕووی دیوارە بێ تۆ
هەموودەم وا لە گۆشەی بێکەسی دا
بەشین و زاریی و هاوارە بێ تۆ

ئەگـەر فـەرمـووی چلۆن مـاوە ئەمـێستـێ
لە ئەم سـەگ مـەرگـیـیـە بێـعـارە بێ تۆ
شـــەوی هیـــجـــران لـە بەخـــتـی دڵ درێژە
کــــە ڕۆژی تـالیــــعـــیــــشـی تارە بێ تـۆ
کـە شـادی دوژمن و غـەم دۆسـتـە قـوربان
جـــەفـــا یار و وەفـــا ئـەغـــیـــارە بێ تـۆ
غەمی خۆی بەس بوو (سافی) وا ئـەمیستێ
دڵـی غـــەمـــبـــاریشـی ســـەربارە بێ تـۆ

ئەم غـەزەلەی سـافی لە کـێش و قـافـیـەی غـەزەلێکی نالی هۆنراوەتەوە «نەمـردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ...». لەم شیعرەدا سافی لە ناو خەیاڵی نالی تواوەتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا دەستدرێژی نەکردۆتە سەری بەڵکو بووە بەسەرچاوە بۆ داهێنانێکی نوێ. بەم جۆرە لیریکێکی ناسکی مانا لەڕووی لێ دروست بووە، وەکو شیعرەکەی نالی.

٧

لە شیعری پێشـوودا سـافی باس لە بێ یاری نازدار دەکا چونکە لێی دوورە، لە لیریکێکی دیکەیدا هاواری لێ هەڵساوە و بانگی دەکا:

شـــیـــفـــتـــەیی نووری جـــەمـــالـم مـــاهی تـابانم وەرە
ئـارەزووی شــــەهدی ویســـاڵم جـــانـی جـــانانم وەرە
ڕۆژی عـــــیـــــدە چاوەڕێتم بێی بەقـــوربانیم بکەی
کـوشـتـنیـشت ڕەحـمـەتە سـەد جـار بەقـوربانم وەرە
بێ دەوایی وەســـڵـــەکـــەت دەردم عـــیـــلاجی ناکـــرێ
دەردی بێ دەرمـــان هـەتا کــەی دەرد و دەرمـــانم وەرە
من غـــەریبی تۆمـــە ئوممێـــدم بەهیـچ دەرگـــا نیـــیـــە
چاوەڕێی ئیـحـسـانی تۆمـە شـای غـەریبـانم وەرە
وا دڵ و دینم لە ڕێی عــیـشـقی تۆ فــەوتا چاوەکـەم
خـۆشی ڕووی تۆم کـافـیـیـە بۆ نووری ئیـمـانم وەرە

بۆ هەواڵ پرسی نەخۆشی خۆت چییە گەر یەک دەمێ
یا لەبەر خوا یا لەبەر ڕەغمی ڕەقیبانم وەرە
کەوتمە نێو حاڵی هەلاکەت وا لە دەردی دووری تۆ
مەمکوژە بەو دەردە سەد جار دەست و دامانم وەرە
ئاووری عیشقت وەها سووتاندووە کۆگای دەروون
من غەریقی مەوجی خوێنم سینە بریانم وەرە
(سافی) تا ڕۆژی قیامەت هەر دەناڵێنێ و دەڵێ
تا نەفەس ماوە لە قەلبم یاری پەنهانم وەرە

سافی بەجۆرێ شپرزە بووە، یار هەرچەندە دڵیشی ڕەق بێ پێویستە لێی بپرسێتەوە. لە جەژنا دوژمن لەگەڵ یەکتری ئاشت دەبنەوە، لە نەخۆشیدا نەیار لە نەخۆش دەپرسێ و سەری لێ دەدا. چۆن دەبێ ئاشقێک شێت و شەیدای یارێک ببێ و لێی نەپرسێتەوە. لە دواییدا هاواری لێ هەڵدەستێ و لە یار دەپاڕێتەوە بێتە لای و لێی بپرسێ چونکە خەریکە ئەم گێتییە بەجێ دێڵێ. لەم لیریکەدا کێش و قافیە و هەندێ لە خەیاڵی سۆفییانەی مستەفا بەگی کوردی لە گوێی خوێنەر دەزرنگێنێتەوە.

٨

لە غەزەلێکیدا بەسەرهاتی دڵداریی خۆی لەگەڵ جوانی یووسف و عیشقی زولەیخا بەراوورد دەکا:

عەزیزێکم هەیە ئیسم و بە جیسما یووسفی سانی
هەزاری وەک زولەیخا حەبسی نێو چاهی زەنەخدانی
لە سەد فەرسەنگەوە بۆ چاوی نابینا زیان بەخشە
هەزارانی وەکو یەعقووب لە بۆنی عەتری زولفانی
لە نێو خاکی عەجەم تاکو عەرەب سەرحەددی ڕۆم و کورد
شەهی وا نابێ ئەسلا ساحیبی موهری سلێمانی
بەئینساف گەر تەماشاکەن سەراسەر عەیبی لێ نایێ
جەمالی یاری من بۆ ئەهلی دڵ گەنجێکە پەنهانی

له بۆ فـەرمـانی یارم هـەرچی گـەردن کـەچ نەبێ یاران
لە ژێر پێی جەهلەوە سەر دادەنێ وەک شێخی سەنعانی
مـەتافی سـالیکان و ڕەهنومـا وو کـەعبـەیی عـوششـاق
دەربـازی خـودا کـانـی وەفـا سـوڵتـانـی گـەیلانی
ئەگـەر سـوڵتـانی دونیـا بێ گـەدای دەرگـانـەکـەی تۆیە
بەنـازی خـۆت نیـازی پـێ کـەرەم کـە (سـافی) هیـرانی

لەم شیعرەدا سافی باس لە یارە عەزیزەکەی دەکا. وەک دیارە ئاماژەیە بۆ عەزیزی میسریش (بووتیفار). ئەم خۆشەویستەی لە پەیکەری یووسف بەرجەستە بووە و ناوی ناوە یووسفی دووەم، یەکەمەکەیان زولەیخای ژنی عەزیزی میسر گرفتاری بووە. لە لایێکی دیکەوە ئاوڕ لە پێـوەندیی باوک و کـوڕ، یەعـقـووب و یووسف دەداتەوە. ئەگەر لە جێگەیێکی یەکجار دوورەوە بۆنی یووسف بێ هەزاران کوێری وەکو یەعقووب چاویان دەکرێتەوە. یار هەموو لایێکی گێتیی گرتۆتەوە، لە هـەموو جـێگەیێکدا هـەیە، هەمـوو کارێکی بۆ دەچێتە سـەر ئەنگوسـتیلەی سلێمـان لە ئەنگوستی دایە.

وێنەی دیکەش لەم لیریکەدا دەدۆزرێتەوە، وەکو یادکردنی سۆفییە گەورەکانی گێتیی سۆفیزم، شێخی سەنعان و شێخی گەیلانی بەشێخ عەبدولقادر دەڵێ: ئەگەر سافی ببی بەسوڵتانی هەموو گێتیش، هێشتا هەر گەدای تۆیە و مەقامی گەورەتر دەبێ.

٩

سـافی سێ قـەسیـدەی چوارینی هەیە، هـەریەکـەیان لە حـەوت بەند (کـووپلە) پێکهاتووە، بەکێش و قافیە و پاش قافیەوە لە قەسیدە چوارینە بەناوبانگەکەی بێخود دەکەن «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە تۆراوە دڵی من...». – لە بەرگێکی دیکەی ئەم کتێبەدا باسی لێوە دەکرێ – بێ گومـان ئەم دوو شاعیرە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم ژیاون و ئاگایان لە یەکتری بووە و یەکتریشیان ناسیوە. لە بارەی کارلێکردنی یەکێکیان لە ئەوی دیکە، یا کامەیان قەسیدەکەی پێش ئەویتر وتووە، ئەمـەیان ئاشکرا نییە. هـەرچۆنێ بێ ئەم ڕێزە قـەسیـدە پڕ لە ئاهەنگ و سـۆزی ونبوون و لێک دابڕان و دوورکەوتنەوە دیوانی شیعری کوردییان ڕەنگین کردووە:

جــانـا لـه فــیــراقی تـۆ پەشــێــواوە دڵـی من
پەروانـەیی شــەمــعی تـووە ســووتاوە دڵـی من
سـەر تا بە قـەدەم غـەرقـەیی خـوێناوە دڵـی من
وەحشـی سـیـفـەتە بەسـتـەیی نێـو داوە دڵـی من
دڵ ئەلبیسـەیی خـوێـنی هـەمـوودەم کە لەبەردا
دەیزانی فـەلەک کـینەیی وی مـاوە لـە سـەردا
چەند عاشقی کوشتوونە وو خوێنی بەهەدەردا
لەم تالیـعـە بەرگەشـتـەیە چۆن مـاوە دڵـی من
دایم کـە لە دەسـت جـەوری زەمـانە بـە وەفـایە
پەیوەســتــە بەجــەور و ئەلەم و دەرد و بـەڵایە
بۆ عــاشــقی بێــچــارەیە ئـەو عــادەتـە وایە
بۆیێ کـە لە گـۆشــەی غـەمـە دامــاوە دڵـی من
تــابــووری بــەڵا وا لــە دوولا هــاتــووە یــاران
بۆ قـەتلی سـەری عـاشق و مـسکێن و هـەژاران
مـەعلوومـە کـە دەرناچێ لـەبەر تیری سـواران
ســەد دەفـعـە لە ئەم قـازوخـەیان داوە دڵـی من
سـەرقـافیلـەچی دەستی منت دامـەنە قـوربان
ماژۆ بەعـەجـەل مـەحـمـەلی لەیلا بەهەمـوو ئان
مەجنوون سیفەتان ماوون و لەم ڕێگە پەرێشان
بێــچــارە لـە یارانی بـەجێ مـــاوە دڵـی مـن
دایم لە هـەوایی تـۆ گــەلێ حــاڵی پـەشــێــوە
هـەردەم لە جــەفـایی تۆ ئەوا کــەوتووە جـێـوە
ئەم قورِ بەسـەرە ڕووحی گەیشتە سـەری لێوە
دەرمـــانی بکە تـاکــو نـەفــەوتـاوە دڵـی مـن
ئەی بادی سـەبا قـاسیدی جـانانی ڕوح ئەفزا
نامــەی غــەم و دەرد و ئەلـەمم بۆ بەرە بـەغـدا

تا چەند لە ئەم میـحنەتەدا بێ سـەگی دەرگـا
مـوودێکە وەکو (سـافی) کە شێـواوە دڵی من

شاعیر دووەمین قەسیدە چوارینەکەی بەم بەندە دەست پێ دەکا:

جـــانا لـە غـــەمت والـە وو حـــەیرانـە دڵی مـن
سـەرگەشـتـە وەکو وەحشـی لە کێوانە دڵی من
دایم لـە دەرودەشـت و بـیــــــابـانـە دڵی مـن
مــوشـتــاقی ویســاڵی ڕوحی جـانانە دڵی من

بەم بەندەش کۆتایی پێ دێنێ:

عـەبدێکی وەفـادار و جـەفـاکێشـە لە هیـجـران
وا کەوتووە وەک (سـافی) لە دەرگانەیی گەیلان
بەم دەردی سـەرە کوشـتنـی لازم نییـە قـوربان
لەم جـێـژنـەیی قـوربـانە کـە قـوربانە دڵی من

سـافی سێیەمین قەسیدە چوارینەکەی بەم بەندە دەست پێ دەکا:

مــوودێکە لە هـیـجـرانی تۆ شـێـوایە دڵی من
سـەرگەشـتـە وو بێچـارە وو ڕیسـوایە دڵی من
پەیوەسـتـە لە کێـوان و لە سـەحـرایە دڵی من
مـەجنوون سـیـفـەتە مـائیلی لەیلایە دڵی من

بەم بەندەش کۆتایی پێ دێنێ:

بێ ڕەحم و وەفـایـی بەسـە ئەی یاری وەفـادار
شـەیدا بی هەوایی تووە ئەو (سـافی)یی بیمـار
پابەندی دوو سەد غەم بووە لەو لۆمەیی ئەغیار
جـێی چارەســەری دەرگـەیی بەغدایـە دڵی من

سافی لەم قەسیدانەدا وێنەی فرمێسک و زاراوەی ماتەم و لێکسیکۆنی ماتەمنامەی کلاسیکی بەکار هێناوە، هەوڵیداوە بە بۆیاغێکی تەنکی زاراوەکانی سۆفیزم ڕەنگڕێژی بکا. تا ئێستا نەزانراوە ئەو کەسەی سافی ئەم ڕێزە شیعرەی بۆ داناوە و شێوەنی بۆ دەکا کێیە! ڕەنگە هەر لە بنەڕەتدا هیچ ڕووی نەدابێ و بۆ کەسیش نەوترا بێ بەڵکو شاعیر بەخەیاڵ دروستی کردبێ و لاسایی بێخودی کردبێتەوە، کەچی قەسیدەکەی بێخود بۆ مردنی کەسێکی دیاریکراو وتراوە.

کاک مستەفای هیرانی (سافی) لەو شاعیرانەیە لەسەر یەک بابەت و شێواز ڕۆیشتووە لە شیعر داناندا. هەوڵیداوە بەشاعیری فەلسەفەی سۆفیزم بناسرێ، بەڵام بووە بەشاعیری وەسفی سۆفیزم. وشە و زاراوە و وێنەی شیعری زانیاریی سۆفیزمی بەکار هێناوە. لە بیروباوەڕی دەروێشیدا هەوڵیداوە «تەریقەتی دەروێشی» لەگەڵ ئایین (شەریعەتی ئیسلامی) بگونجێنێ، کەچی ئەم دیاردەیە لە شیعریدا نابینرێ. شاعیر سوورە لەسەر ئەوەی بەسۆفی بژمێررێ بۆیە لە شیعری ئیلاهییات و موناجات و نەعتی سەر بەشەریعەت و حوجرەی مەلای مزگەوت دوور کەتۆتەوە. خەیاڵ و چێژ و هونەری خۆی بۆ بابەتێکی دیاریکراو خەرج کردووە کە دڵدارییە. لە بەرهەمی شیعریدا عیشقی حەقیقی و مەجازی بەڕووکەش تێکەڵ بەیەکتری کردووە.

حەسەن "سەیفولقوزات"

بەشی چواردەم

حەسەن "سەیفولقوزات"

١٨٧٧ – ١٩٤٤

قسەی خۆم دەکەم کورت و کرمانجی
(حەسەن) کرمانجە چی لە دیلمانجی

ژیانی حەسەن

حەسەن کوڕی میرزا قاسمی قازیی سابلاغی لە ساڵی ١٨٧٧ لە شاری سابلاغ (مەهاباد) لە دایک بووە. باوکی مەلا و خوێندەوار و قازیی شار بووە. لە سەرەتادا پێویستییەکانی خوێندنی قورئان و فێربوونی نووسین و کتێبە وردەکانی بەرنامەی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە. ئینجا زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە مەلایانی وەک مەلا شەفیع لە ئاوایی عەبنار – گوندێکە لە نزیک بۆکان – و مەلا حەسەنی قزڵجیی بۆکانی و مەلا ساڵحی سەرداباتی و مەلا سلێمانی کەندی وەرگرتووە. پلەکانی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە. کە گەیشتۆتە ئەوەی ژیانی خێزانی بۆ خۆی ساز بکا ماڵی گواستۆتەوە گوندی گوێگجەلی لەسەر ڕووباری چەخەتوو لە نزیک میاندواو. ئەم گوندە لە ئاقارێکی سروشتی جواندا بووە، دار و درەخت و دارستان و باغ و باغات خوڕەی ئاو جۆرە بەهەشتێکی سەر ڕووی زەوییان دروست کردووە. شاعیر بەهۆی دەوڵەمەندییەوە گوزەرانی باش بووە، ماڵداری کردووە و خاوەن زەویوزار و مەڕوماڵات بووە، بایەخی بەکشتوکاڵ داوە.

ژیانی شاعیر ئاسان بووە، بەشادی و بەختیاری بردوویەتییە سەر، هەرچی ئارەزووی کردبێ بەبێ گیروگرفت دەستی کەوتووە. دیوەخانی جێی خوێندەوار و

ڕۆشنبیر و شاعیران بووە. بەشەوان لە دیوەخانیدا باسی هەموو شتێک کراوە، هەواڵ و ئاگا و ڕووداو و سەر و سەربردەی کۆن و تازە بەتایبەتی شیعر و ئەدەب، خوێندنەوەی شیعر، شیعر شیعرێن، گێڕانەوەی بەسەرهاتی شاعیرانی کۆن و سەردەم شەوچەرە و ناوەرۆکی ئەو قسانە بوون کە لە کۆڕەکانی ماڵی حەسەن باس دەکران.

لە ناو خێزانی شاعیر زمانی قسەکردن تەنیا زمانی کوردی نەبوو، زمانی تورکی جێی دیاری هەبوو بەهۆی ئەوەی پێوەندییان لەگەڵ ئازربێجانییان بەهێز بوو. نابینی حەسەن خۆی ئاماژە بەو پێوەندییە دەکا کە بەتورکی دەڵێ «سزنکی و بزمکی» واتە (هی ئێوە و هی ئێمە) بەمانای ئەوەی لە ماڵیدا هەردوو زمانی کوردی و تورکی لە گۆڕێ بوون و بەکار دەهێنران.

حەسەن لە ژیانی تایبەتیدا ئارەزووی لەوە بووە بەشی خۆی لە خۆشی و بەختیاری وەربگرێ، چاوتێر و دڵسۆز بووە، برادەرایەتی لەگەڵیدا خۆش بووە، لەگەڵ هەندێکیان گەیشتۆتە پلەی خۆشەویستی و لە ئەڤینی سۆفیزمی نزیک بۆتەوە. یەکێک لەو برادەرانە عەزیز ئاغای عەباسی بووە. خۆشەویستییان سەرچاوەیێکی گرنگ بوو بۆ دانانی کۆمەڵێک شیعر وەک نامە هۆنراونەتەوە. ئەم بەرهەمانە بوون بەنموونەیێکی بەرز و جوان لە ئەدەبی نامە نووسین لە نێوان برادەرانی خۆشەویست لە ئەدەبی کوردیدا، هەروەها پێوەندی لەگەڵ عەلی بەگ سالارسەعیدی حەیدەری (برای عەبدوڵلا بەگی ئەدەب) بەهێز بوو.

حەسەن هەوەسی لەگەڵ تەریقەتی دەروێشی هەبوو، خۆی بەسۆفیی شێخ شەمسەدین یووسفی بورهانی نەقشبەندی دەزانی. هەموو ساڵێک زیارەتی خانقای گوندی شەرەفکەندی دەکرد و ماوەیێک لەوێ دەمایەوە.

شاعیر گەشتوگوزاری پێ خۆش بووە، بەزۆری سەفەری تاران و تەورێز و ورمێ و ئاوەدانییەکانی دیکەی عەجەمستانی بووە. هەموو ژیانی لە گوندی گوێگجەلی بردۆتە سەر و ناوی تایبەتی خۆی «حەسەن»ی وەکو نازناو لە بەرهەمی شیعریدا بەکاری هێناوە. لە ساڵی ١٩٤٤ کۆچی دوایی کردووە و لە خانەقای شێخی بورهان بەخاک سپێرراوە.

لە ڕووی ڕوخسارەوە

حەسەن هەردوو کێشی عەرووزی و سیلابی خۆماڵی بەکار هێناوە. زۆربەی شیعری لەسەر بەحری عەرووزن. لەمەشدا تەنیا سێ بەحری هەزەج و موزاریع و ڕەمەلی بەکار هێناوە. لەبەر کەمی بەرهەمی تەنیا دەنگەکانی «ا، ت، د، ر، ز، ش، ق، م، (ە – ـە)، و، ی، ێ»ی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی لە شیعریدا بەکارهاتوون.

بەپێی بابەت و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی بەرهەمی حەسەن لە سێ بەشدا دەبینرێ:

١– غەزەل: ئەم جۆرە شیعرە لە بەرهەمیدا بەقەوارە لە پێنج دێڕەوە تا دوازدە دێڕ پێکهاتوون، یەکێتیی کێش و قافیەیان تێدایە.

٢– قەسیدە: بەشێکی دیکە لە بەرهەمی بەقەوارە لە دوازدە دێڕ زیاترن، ئەمانەش وەکو غەزەل یەکێتیی کێش و قافیەیان تێدایە.

٣– مەسنەوی (جووت قافیە): برێکی تر لە بەرهەمی لەسەر بنجی جووت قافیە دانراون (ا ا، ب ب، جـ جـ...).

بەگشتی قەسیدەکانی حەسەن لە هەردوو بابەت، یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) بەژمارەی دێڕی شیعر درێژن. لە بیست دێڕی شیعرەوە تا نزیکەی نەوەد دێڕ شیعر بەرچاو دەکەون. ئەو شیعرانەی درێژن وەکو بەیت و بالۆرەی ئەدەبی میللی نەنووسراو لە ئەدەبی کلاسیکی نووسراو خۆیان دەنوێنن.

لە ئەدەبی کوردیدا بەگشتی ئەم جۆرە قەسیدە درێژانە لەسەر سیستێمی شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) دادەمەزرێن، بەڵام حەسەن شیعری زۆر درێژی هەیە لەسەر سیستێمی یەکێتیی قافیە ڕێکی خستووە و توانیویەتی وشەیێکی زۆر بدۆزێتەوە لەسەر یەک کێش و قافیە (ڕەوی) بەمەرجێ لە شیعرەکەدا دووبارە نەبنەوە. ئەگەر دووبارەبوونەوەش هەبێ هەر یەکێک لە وشەکان دەبێ مانای جیاواز بێ لەگەڵ ئەوی دیکە.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بەشێک لە مەبەسەکانی شیعری کلاسیکیی شاعیر لەگەڵ هەندێ ناوەرۆکی نوێ

بەجووتە لە شیعریدا ڕەنگیان داوەتەوە، بەڵام ئەو لەسەر ڕێگە و شوێنی کۆنەکان نەڕۆیشتووە بەڵکو زۆربەی مەبەسەکانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لەمەدا کارێکی باشی کردووە چونکە لەگەڵ ڕێبازی شیعری ئەو دەمە ڕێک کەوتووە بەوەی مەبەسی شیعری لە قاووغی تەسکی چوارچێوەی کلاسیکی دەریهێناوە و بەشێوەی لیریکی تازە بابەت خستوویەتییە ڕوو.

مەبەسە کۆن و تازەکان لە شیعری حەسەندا وەکو لای خوارەوەیە:

١- شیعری ئایینی (نەعت و موناجات و ستایشی پێغەمبەران و ئەولیایان) لەگەڵ مەبەسی تازەی وەک سیاسەت و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە.

٢- شیعری دڵداری و وەسف بەڕوخسار و ناوەرۆک وەکو خۆی لە بەرهەمی شاعیر ماوەتەوە، ئەوەندە هەیە داهێنانی تێدا دەست خستووە لە ڕووی وێنەی نوێ و زمانی کوردی پەتی و لێکسیکۆنی ناوچەیی دیالێکتی موکریانیی کرمانجیی باشوورەوە.

٣- لە شیعری هاوچەرخی بیری کوردایەتی حەسەندا هەست بەبۆرە گیانێکی شیعری میللیی سەرزار دەکرێ. شاعیر ناوەرۆکی دانایی و پەند و ئامۆژگاری بەشێوەیێکی ئاسان و زمانێکی سووک و پاراو دەردەبڕێ. لەبەرئەوە ئەم جۆرە شیعرەی نزیک دەکەوێتەوە لە شیعری فێرکردن و پەروەردەیی (دیداکتیکی).

٤- لە شیعری نامەی دۆستایەتیدا حەسەن دەستێکی باڵای هەیە. لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ئەم جۆرە شیعرە کەمە. شاعیر بەو کۆمەڵە شیعرەی ئەم ناوەرۆکەی گرتۆتە خۆ ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند کردووە. پێویستە لێرەدا ئەوەش ڕوون بکرێتەوە بەرهەمی حەسەن لەم لایەنەوە یەک لاییە، واتە تەنیا خۆی لەم جۆرە شیعرەی وتووە، ئەگەر هاوڕێکانی بەشیعر وەرامیان دابێتەوە بەرهەمی ئەوان لە بەردەستدا نییە.

نموونەی شیعری حەسەن

شیعری ئایینی

لە لیریکێکی ئایینیدا حەسەن موناجاتی خودا و نەعتی پێغەمبەر و بیری کوردایەتی کۆ دەکاتەوە. لە موناجاتیدا لەگەڵ خودا دەڵێ:

بۆ تـۆیـە هـەر بـۆ تـۆیـە دەتـوانم بـکـەم ســـــەنـا
ڕۆژ و شـەوێ تۆ دێنی دەبەی مـەغریب و عـیشـا
گـەورە و گران و بێکەس و بێ جێ و بـێ مـەکـان
بۆ بێکەســان کــەسی بۆ بـێ جـێـیـەکـان پـەنا
تـەنیــا و بـەرقــەراری هـەر بووی و هـەر دەبـی
بـێ ئـارەزوو و نـیــــــازی بـێ بـاب و بـێ بـرا

لە نەعتی پێغەمبەردا دەڵێ:

بەخوسووس شەفیعی ئێمەیە ئەو خۆشەویستەکەت
شـابازی دەشتـی مەڕوەیە شـەهـی شـارەکـەی سەفا
هـەردەم ســـەڵاتـی زۆر و ســـڵاوێکی بێ ژمـــار
دیاری بێ بۆ ڕووحی پاکی تۆ ئەی فـەخری ئەنبیا
مـەقـسـوود لە خـەلقی عـالەمـە هەر زاتی پـاکی تۆ
خـەلقی هەمـووی توفـەیلـی هەر تۆی کـە بانگ کـرا

لە بارەی حاڵی نالەباری کوردیشەوە دەڵێ:

یانی نـە مـڵک و مـاڵە لە بـۆمـە نە حـاڵ و باڵ
بێ جـاه و بێ جـەلال و بـێ حـاڵ و بێ ســەڵا
لێمـە نە شـا و ئەمـیرە نە سـەردار و نە وەزیر
نە حـاکـم و نە نایب و ســەرتیپ و نـە ســوپا
هـەریـەک غـوڵام و نـۆکـەری بێگانـە مـیللەتێک
زیز و کـز و کـەنفت و کـەسـیـفین و بـێ نەوا

ئەم جۆرە شیعرە تازەکردنەوەیێکە لـە ئەدەبی کوردیدا بەتایبەتی ناوەرۆکی کۆنی شیعری ئایینی لەگەڵ مەبەسی تازەی مەسەلەی نیشتمانی کورد تێکەڵ بەیەکتری کراون.

دڵداری و وەسف

لەم جۆرە شیعرەیدا حەسەن بەردەوام لەگەڵ بەرهەمە داهێنراوەکانی قوتابخانەی باشووری کوردستانە و قوتابییێکی هوشیار و زیرەکی نالییە.

١

لە پارچە لیریکێکیدا دەڵێ:

دڵ لە بۆ ئاوی بەقـای تۆ کـەوتە نێـو زوڵمـاتەوە
دەسـتی من دامـانی زولفت پێم بڵێ بۆ کـوێ بـچم
قـووەتی قـەلبم کە تۆییی و قـووتی ڕووحم عیـشـقتـە
بۆچ دەبێ باکم لە مـاسـیـوا ببێ غـەم بۆچ بخـۆم
یووسفی مـیسری ویلایەت ئەی خەلیلی باغی قودس
ناری نەمـردووە دەروون بێ تۆ دوو چاوم بوونە چۆم
من بەسـەر کەوتوومە بەرپێی زولفی وەک چەوگانی تۆ
هەر لە تیفلی من ئەسـیری لوعبەتی چەوگـان و گۆم
مـن لە گـوڵزاری ئەزەل گـیـراوی داوی زولفی تۆم
بەس بدە چەرخم لەسـەر بازم کە تەیری ڕستـە بۆم
بۆ تەوافی کەعبەیی کۆی شەمسی دینە وا (حەسەن)
هەروەکو مـەزرەق بەهەر مـەرز و دیارێ خـول دەخـۆم

لەم شیعرەدا حەسەن بۆ دیاریکردنی سۆز و خۆشەویستی دەروونی بەرامبەر بەدلبەر پەنا دەباتە بەر ئەفسانە جوانەکانی ئایین ئەوانەی ناوەرۆکی دانایی و فەلسەفییان تێدایە وەک ئاوی ژیانی خدری زیندە و نەسووتانی ئیبراهیمی خەلیل لە ناو ئاگری نەمروود. لەم شیعرەدا حەسەن هەردوو شێوازی عیشقی حەقیقی و مەجازی گرتووە، ئەو دلبەرە لە لایێک شەمسەدین شێخی بورهانە لە ئاسمان و لە لایێکی دیکە کیژێکی خاوەن زولفی شێواوە لەسەر ڕووی زەوی.

٢

لە لیریکێکی دڵداریدا حەسەن پەچەیێکی داپۆشتنی ڕوو دروست دەکا:

غــەمگینە دڵی مــات و بـەچاوت نیــیــە هۆشی
تا ڕووت بەتەمـای جـەور و جـەفـا لێـمـە دەپۆشـی
تا دیدە بەدیداری مــونیــرت نیــیــە ڕەوشــەن
وەک کـانییـەکـەی قـولقـولەیـە قـولقـول و جـۆشـی
هەر گوڵ شەکەری لێوە شیفای دەردی نەخۆشان
سەر بێ بەفیدای کوڵمی گەش و چاوی نەخۆشی
ئەی دڵ بەخـەتا کـەوتیـیـە چینی سـەری زولفی
لەم مــارە عــەجـایب بەتەمــای لەززەت و نـۆشـی
هەروەک مەهی دوو هەفتـە لە ژێر هەوری سیـادا
ئـەو دلبــــــەرە بـۆ زینـەتـە وا چـادری پۆشـی
تا زولفی لەســەر ڕوو بەمــەســەل هـەوری بڵاوە
لـەو نـاوە دڵم رەعــــدە لـەبـەر بـەرق و خــــرۆشـی
زەحـــحـــاکــە بەبێ باکی لە تەخــریبی دڵاندا
خـوێنخـۆری گـەلێک کردووە ماری سـەری دۆشی
لۆمـەی (حـەســەن)ی نەفـعی نیـیـە لابدە واعـیـز
عـاشق هەمـوو گیـانی دڵە ئـەسـڵـەن نیـیـە هـۆشی

شـاعـیر لـەم غـەزەلەدا بە شـوێن وێنەی ڕەوانبـێـژی سـیـمـبـۆلی دەگـەڕێ، دەیەوێ چارشە و پەچە بکا بە هەوێنی ئەم شیعرە، لای شاعیر ئەو پارچە قوماشـە ڕەشـە نییە ڕوو و لەشی دلبەر دادەپۆشی، بەڵکو وێنەی دیکەیە شـاعیر دروستی کـردووە و کـاری چارشـە و پەچە دەبینێ. دەمـوچاوی سـپی و ڕوون و جـوانە وەک مـانگی چواردە وایە. ئەو دلبـەرە لە ڕووی ناز و نیـاز و جـوانییـەوە دەمـوچاوی دادەپۆشـێ نەک بـە چارشــە و پەچـە بەڵکو بەزولف و کــەزی و قــژی ســەری. لە دێڕی دوایی شیعرەکەیدا حەسەن دەکەوێتە وەسفی شەریعەت و تەریقەت. ئەم دوو دیاردەیە لە

واعیز و سۆفی دەبینێ، یەکەمیان ئەقڵ و هوشیاری قانوونە؛ دووەمیان دڵ و بێ هۆشی و ئازادییە، دوو شتی پێچەوانەی یەکترین.

٣

لە لیریکێکیدا شاعیر قسە لەگەڵ دلبەردا دەکا:

عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە
لەسەر مانگی ڕووت هەوری مووت لادە
تا ڕۆژ وەکو شێت ڕوو لە کێوان کا
تۆزی عوسسە و غەم هەستە بەبادە
لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بۆ خۆت بمنێژە تەلقینم دادە
تا بڵێن زەححاک مار لەسەر شانی
تایێک لە زولفی چین چینت بادە
بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە
بەتەختی سینەی وەک کەیقوبادە
گوتم کوشتوومت بەغەمزە فەرمووی
شێوەی شیرینە ڕەسمی فەرهادە
لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر
کارم گریانە پیشەم فەریادە
تاکو پاماڵ بێ خوێنی مەزڵوومان
پەنجە شمشاڵت ڕەنگ و خەنادە
بەهومێدی وەم بێیە سەر قەبرم
بۆیە وا (حەسەن) بەمردن شادە

ئەم شیعرەی حەسەن موناجاتێکە لەگەڵ دلبەر. بەنەرمی داوای هەندێ کرداری لێ دەکا بۆ ئەوەی زیاتر جوانییەکەی دەربکەوێ. وەک لە شیعرەکەدا دیارە موناجاتەکە لە پێشانا بەشێوەی مۆنۆلۆج دەکەوێتە بەرچاو، لە پاشانا لە ناوەڕاستی شیعرەکەدا دەبێتە دیالۆج لەو کاتەی دلبەر وەرامی پرسیارەکانی

شـاعـیـر دەداتەوە. لە پاشـانا ئەگـەر باوەڕمـان بەشـابەیت هـەبێ لە شـیـعـری کلاسیکیدا دەتوانین بڵێین دێڕی دوایی ئەم غەزەلە شابەیتە بەوەی کە شاعیر ئەوە بەدلبەر دەگەیێنێ حەز بەمردنی خۆی دەکا ئەو کاتە ڕەنگە سەری لێ بدا و بچێتە سـەر گۆڕی، وا نەبێ حـەسـەن قـەت چاوی بەو دلـبـەرە ناکـەوێ. دیارە ئەمـە نابێ چونکە یار ناچێتە لای.

کوردایەتی

لە شیعری سیاسی و نیشتمانیدا حەسەن هەست و نەست و ئارەزووی ناو دڵ و مـێـشـکی هـەڵدەڕێژێ لە بابەت دواکـەوتوویی نەتەوەکـەی لە کـاروانی ژیانی میللەتاندا. کورد پێویستی بەخەبات و تێکۆشانە بۆ گەیشتن بەئامانج، جگە لەوە باس لە هەندێ لایەنی خۆشی و ترشی کۆمەڵی کوردەواری دەکا.

١

حەسەن قەسیدەیێکی هەیە بەناوی «کوردینە تاکەی...». ئەم شیعرە لە موکریان و ناوچەکانی دیکەی کوردستانی ئێران بەناوبانگە. بە لایانەوە یەکێکە لە شیعرە ڕەنگینەکانی زمانی کوردی. هەمیشە لەسـەر زاری خەڵکی و خوێندەوارانی کورد بووە. پێشـەوا قـازی مـحـەمـەدی برازای حـەسـەن، ئەم شـیـعـرەی زۆر بەدڵ بووە، لەسـەر زاری نەکەوتووە، تا پلەیێک کـاری لێ کردووە دوو ڕسـتـەی لە دێڕی پێش دوایی شـیـعـرەکـەدا هاتوون یەکـەمـیـان «کـوڕی ڕەش»ی کـردووە بەناوی دووەمی عەلیی کوڕی و «کچی دزێو»ی کردووە بەناوی دووەمی عیسمەتی کچی.

لە قەسیدەکەدا حەسەن لە پێشانا گلەیی لە کورد دەکا لە پاشانا ئامۆژگارییان دەکا:

کـوردینە تاکـەی ئێـمـە لە کـێـوان مـیـسـالی دێو
دێین و دەچین و بۆمـە نـەبێ قـەت خـودان و خـێـو
خـەڵکی هەمـوو لە باغ و لـە شـارانا کـەیف خـۆش
ئێـمـە بڵاو و بێ سـەرە مـاوین لـە دەشت و کـێـو
بۆ عـاسـمـان دەڕۆن و لە بەحـران دەکـەن سـەفـەر
هەر عـەرزە نیـشـتگاهی مـە سنعـاتە وەرد و شـێـو

ڕێی وانه کـــەهکەشـــان و ڕێی ئێـــمـــە بەردەڵان
جێی وانە تەخت و بەخت و جێی ئێمـە بەرد و چێو

لەم دێڕانەدا شاعیر بەراوورد لە نێوان دواکەوتوویی کورد و پێشکەوتوویی خەڵکی دیکە دەکا لە هەموو لایەنێکی ژیانەوە، تا دەڵێ:

گـــوردانی کـــوردەکـــان بەخــودا ڕۆژی غــیـــرەتە
دەس دەینە خـەنجـەران و پیـاوانە بێـینە نێـو
هەرکەس کە پڕ تەواوی حەققی بابی خۆی نەوێ
ئەو بێـبـەشـە لە کوردی دەری کـەن نەیاتە نێـو
بۆچمانە ماڵ و سـەر کە لەسەر سەروەری نەچێ
کـــوڕ نابێ بتـــرسێ لـە زیندان و دار و چێـــو

لەم دێڕانەدا دەکەوێتە ستایشی کوردان و هانیان دەدا هەڵسن و ئازایانە داوای مافی خۆیان بکەن. لە دواییدا بەم جۆرە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

کوان شێرە کوردەکان کە لە ترسیان دەلەرزی عەرز
کێ بوو لە شامێ شا بوو لە میسرێ ببوو بەخدێو
ئازادی ســـــەربەخـــۆیی مــــیـــــری و گـــەورەیی
داوا بکەن بەزار و زمـــــــان و ددان و لێـــــــو
تاکـــەی لە باغی خــــەڵکی بەزیزی و بەملکەچی
خــۆشــە لە باغی عــێلی چنینی هەنار و ســێــو
هەر مـیللەتێ لە لاوە حـەقـقی خــۆی بەدەســتــەوە
کـوردێ کــە ســەر هەڵێنێ دەڵێن بۆتە ســەربـزێو
بۆ وانە هەرچی جــوانە لە جێ دێ لە ژن و مـــاڵ
هەر شـاخ و داخـە بۆمـە کـوڕی ڕەش کـچی دزێو
هەرچێ دەبێ بلا ببێ حـەق هەر دەڵێ (حـەســەن)
نیـــمـــە لە ڕێی وەتەن غـــەمی دەرکـــردن و جنێـــو

لێرەدا حەسەن لە پێشانا قارەمانیەتی گەورە کوردانی مێژوو دێنێتەوە یادی نەوەکانی سەردەمی خۆی. پەنجە بۆ سەلاحەدینی ئەیووبی درێژ دەکا، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا سوڵتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو. ئینجا دەگەڕێتەوە سەر ئامۆژگارییەکانی، خەبات و کۆشش کردن لە پێناوی ڕزگاربوون، بۆ ئەوەی کەس بەچاوی سووک تەماشای کورد نەکا.

٢

حەسەن دوو قەسیدەی لەسەر یەک کێش و یەکێتیی قافیە هۆنیوەتەوە. یەکەمیان بەناوی «ڕۆژی شادی» و دووەمیان بەناوی «پەیامی دوعا و سڵاو». لە هەموو ڕوویێکەوە دەتوانرێ بەقەسیدەیێکی درێژی دەوروبەری سەد دێڕ شیعری بژمێررێ. لە بابەت ناوەرۆکەوە ستایشی دەسەڵاتی سۆڤیەتی ڕووسیای ئەو سەردەمە دەکا لەو کاتەی لە جەنگی دووەمی گێتی سوپای سوور چووبووە ناو ئێرانەوە. شایلۆغان بوو، خەڵکی شادبوون بەوەی لە زەبروزەنگی محەمەد ڕەزا شای ئێران ڕزگارییان بوو.

لە قەسیدەکەدا هاتووە:

کوردینە ئەورۆ ڕۆژی گەپ و کەیف و شادیە
لەو نیعمەتە کە بۆمە ستالینە حامیە
دەستی وە ئێمە داوە کە چیدی زەلیل نەبین
بانگمان دەکا کە ئێرە کە جێی ئیتمینانیە
ئەو میللەتە ڕەشیدە کە یۆڵداشی وای هەبێ
بۆ قەمع و قەلعی هەرچی ئورووپایە کافیە
کوردینە موژدە لێوە کە چیدی زەلیل نەبن
میر جەعفەریش بەئەمری وی بۆ ئێمە هادیە
ئەو یەکێتی و مەحەببەتی نێو ئەفسەرانی وان
سوێندی دەخۆی کە پاکی برای داک و بابیە
بۆ شارەزایی ڕێگەیی حەق ڕەهبەری یەکن
بۆ دەفعی دوژمنی وەتەن هەریەک فیدائیە

هەر کـامـێکی دەبینی دەڵێی چاکـیـان ئەوە
دوور بن لە چاو و زاری ئەوەش بەختـی کـوردیە
هەرکـەس دەپرسی کـاکـە چلۆنن لە جـێگەتان
خۆش بەخت و شاد و دڵخۆش و مەمنوون و رازیە
چاکە لە بۆمە هەرچی بڵێن بەقسەیان بکەین
هەرکەس وەدووی ئەوان کەوێ بێ شک نەجاتیە
جـەمـهـووری ساویەتی بەدەنیکە سـەلیم و سـاغ
مــەسکەو ســەری ویـیــە بـاکــۆ چاوییــە
ئوسـتـادی وا مـەزن دەبێ شـاگـری وای هەبێ
تـەئسـیـری دەرسی ئەوە هێندە چاکـیـە

شاعیر گەلێ شادە بەوەی ستالین ئازادی و سەربەستیی بۆ هێناون. بەفەرمانی ئەو میر جەعفەر باگیرۆف (باقیرۆڤ) هەموو کارێکیان بۆ جێبەجێ دەکا. کۆماری سۆڤیەتی پشت و پەنای کوردە. ئەو سۆڤیەتە بەلای شاعیرەوە شتێکە گیاندار و ساغ و سەلیمە، مۆسکۆ سەری ئەو شتەیە شاری باکۆش چاویەتی.

شاعیر لەم ستایشەیدا لە ڕاستی نەچۆتە دەرەوە لەو ڕۆژگارەدا بوونی ڕووس لەو ناوچانەی ئێراندا لە چاکە و بەرژەوەندی کورد و ئازەرییان بوو، کەچی لە دواییدا چوونە دەرەوەی ڕووس لە ئێران و ڕووخانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد ئەمە مەسەلەیێکی دیکەیە، تەشقەلەیێکی سیاسی بوو پارتی کۆمۆنیستی ڕووسیا بێ شەرمانە بەکوردی کرد. دەمێنێتەوە میر جەعفەر باگیرۆڤ، ئەمە بەنەژاد ئازربێجانی بوو، یەکێک بوو لە ئەفسەرە گەورەکانی سوپای سووری ڕووسیا لە ئێران. لە پاشانا بوو بەکەسی یەکەم لە پارتی کۆمۆنیستی ئازربێجانی سۆڤیەت و نزیکترین کەسێک لە ستالین. کابرایێکی دڵ ڕەق و مێشک وشک و زەبر بەدەست ناویان نابوو «ستالینی قەفقاس». ڕقی زۆری لە کورد بوو، دەوری گرنگی هەبوو لە چەوساندنەوە و جینۆسیدی کوردی ئازربێجان لە ناوچەکانی کەلبەجارو و لاچین و قوبادلی و زەنگەلان. هەروەها دوژمنێکی بێ ئامانی کوردە بارزانییە پەنابەرەکانی کوردستانی عیراق بوو لە ساڵی ١٩٤٧. گەلێ بوختانی پێ کردن و تاوانی بۆ دروستکردن و ناو و ناتۆرەی لێنان. ئەمە بووە هۆی ئەوەی

بارزانییەکان پەراگەندە بکەن و لە وڵاتی ئاوارەیی جارێکی تر ئاوارەیان بکەنەوە، بەوەی دابەشی سەر چەند تیپێک کران نێردرانە ناوچەی جیاواز لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست بەتایبەتی ئۆزبەگستان. لە دوای مردنی ستالین باگیرۆڤ بەخیانەت و پێوەندی جاسووسی لەگەڵ بێگانە تاوانبار کرا و لە ئەنجامدا لە سێدارە درا.

حەسەن بەردەوامە لەسەر قەسیدەکەی:

مەئیووس و زیزە شاعیر و نەوزانی قەدری وی
وەک شێرێکی لە جەنگەڵی قەفقازێ یاغیە
بەیداغی سوورە ئەوڕۆکە چاوسوور و پشتیوان
کەروێشکە شێر و لە کنەمە باز وەک مراوییە
ڕوو سوورە هەر کەسێ کە قزڵ ئۆردوو وە پەنای
بۆمە ئەوە بەسە کە پەنای دیکەمان نییە
قوربانی پێشەوایەکی وا بۆ نەبێ (حەسەن)
ڕەفتاری چاکی وانە بەئەمر و قسەی وییە
تەبریکی فەتحی تازە دوعای خێری بۆ دەکەم
بۆ ئەو ڕەفیقە گەورە کەوا بۆمە حامییە
بۆچی زمانی دایکی لە ئێمە مەنع کرا
ئەو هێندە زوڵم و زەحمەت و فەرق و جودائیە
دەکرانە دیل و بوونە ئەسیری لە نێو عەجەم
هەورامی و سابڵاغی و عێلی جەلالیە
هێندێکی بۆ عێراق و بۆ سمنان و دافعان
دەستێکی بۆ شیرازێ کە جێی شێخی سەعدییە
یا دەرکراوی مەوتینە یا حەپسی بێ گوناه
کوردێکی مەزن و عاقڵ و مەردی حیسابیە
هەر ماڵە کوردێکی کە دەچووی دەتدی شیوەنە
ئەوڕۆکە هەر دێیەکی دەچی سەیر و شادییە

لەم دێڕانەدا باگیرۆڤ وەکو شێرێک دەکەوێتە بەرچاوی شاعیر، ئەو بەیداغە سوورەی هەڵیکردووە ڕەمزی ئازادییە. قزل ئۆردوو (بەتورکی سوپای سوور)ی سۆڤیەت پەنا و پەرژینە. ئەوجا چاو ڕوونی دەکا بۆ گرتنی بەرلین. ئەمە نوقلانەیە، بەرلین هێشتا نەگیرابوو لەگەڵ ئەوەی لە داگیرکردنەوە نزیک بوو، چونکە ئەڵمانیا لە هێز کەوتبوو. شاعیر هەوڵ دەدا ئەوە بگەیەنی هەرچی چاکەیێک بۆ ڕووس بکرێ هێشتا هەر کەمە چونکە کوردیان لە چەوساندنەوەی شای ئێران ڕزگار کردووە.

لە پاشانا هەستی خۆشیی ناو دەروونی دەردەبڕێ:

چەن خۆشە کوردەکان کە دەبینم بەجلکی خۆ
پشتێن و پێچ و پەستەک و چۆغە و سۆرانیە
خـڕ ببنەوە لە هەر جێ تفەنگی نەداوەتە
تەقڵە و جلیت و هەوهەو و سواری و گۆرانیە
ئەو جارەکەش نەمردم و دیتم بەپڕ چەکی
شیر و دەمانچە خەنجەر و بڕنۆی سەواریە
قوربانو بم وەرن ببنە دۆستی یەکتری
زۆر عەیبە ڕێگری و دزی کارێکی چا نییە
خەڵکی دی دڵخۆشن بەجێگە و مەوتینی خۆیان
بۆچی ئەمەش نەخۆینەوە لەم چۆم و کانیە

شاعیر دەیکاتە زەماوەند و هەڵپەڕکێ بەهۆی ئەم دەسکەوتە گرنگەوە. جەژن و شادییە خەڵکی بەجلی ئاڵ و والا و گۆرانی پێشوازی ڕووداوێک دەکەن دەمێک بوو چاوەنۆڕی بوون.

جارێکی دیکەش شاعیر دەگەڕێتەوە سەر پێداهەڵدان و ستایشی ڕووس بۆ ئەو چاکەیەی لەگەڵ کوردی کردووە و ئازادی و سەربەستی بۆ هێناوە.

بەم دێڕانە کۆتایی بەگوڵبژێری هەردوو قەسیدەکەی حەسەن دەهێنرێ:

ئەو فەتحی وا کرا لە ستالینگرادی وان
دەرچوو بەجاڕێ دوژمن و تۆڤی زراویە

جــێی حــەملەیانە ئەورۆ ئەورووپا بەپانەوە

ژاپۆن لە ترسی وانە لە چین چاوە چاویە

کوردان کە هاتوچۆ دەکەن ئەورۆ بەپڕ چەکی

نیــشــتــمــان زمــانی وانە بەئەمــری دراویە

ڕۆژنامـــەکـــانی تورکی لە تەورێزێ دایرن

بۆچ هەر لە کوردی دەردی دڵ و تەنگ و تاویە

خۆ کورد و فارس هەردوو برای داک و بابێکن

وەک یەک نەبێ لەبەرچی بەش و نان و ئاویە

شاعیر باس لە بەرگری پاڵەوانانەی ڕووس دەکا لە کاتی ئابلۆقەدانی شاری ستالینگراد لە لایەن سوپای تاوانباری هیتلەرەوە. هەروەها دەوری سەرکەوتنی سوپاییان دەخاتە ڕوو لە ئاسیادا دژی یابان و لە ئەورووپادا دژی ئەڵمانیا. ئینجا دێتە سەر کورد و دوو تێبینی ورد لەمەڕ پێوەندیی کورد و فارس و ئازەری دەردەبڕێ. یەکەمیان هەڵسوکەوتی سیاسی کورد لەو کاتەی ڕووس لەوێ بوون باش و هێمن بوو چونکە بەگشتی بەچاوی یەکسانی تەماشای کورد و ئازەرییان دەکرد، کەچی لە بابەت بەڕێوەبردنی کاروباری حوکوومەتییەوە بەو چاوە تەماشای هەردوو لایان نەدەکرد. کوردیان وەکو ئەفتۆنۆمییێک دابووە ئازەرییان و هەموو شتێک دەبوو بەفەرمانی ئەوان بێ. دووەمیان شاعیر باس لە هەڵوێستی دەسەڵاتی ئێران دەکا، لە کاتی خۆیدا پێش هاتنی سوپای سووری ڕووس بۆ ناو کوردستان و ئازربێجانی ئێران ڕێگەی دابوو ڕۆژنامەی تورکی لە تەورێز دەربچێ کەچی ئەمە لە کورد قەدەغە کرا بوو.

نامەی شیعری

کۆمەڵێک نامەی شیعری لە دیوانی حەسەندا بەرچاو دەکەوێ:

١

هاوڕێیەتی و برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغای عەباسی گەیشتبووە ڕادەی دڵداریی سۆفیزمی. شیعری زۆری لەم بابەتەوە هەیە. لە لیریکێکیدا دەڵێ:

عــــــــەزیـز ئـارەزووت زۆری بـۆ هـێـنـام
فـرمـێـسکم سـوور بوو زەردی ڕووی لێنام
دیسـان بـەئاوری دووریت کـەوتمە گـیـڕ
دونیـام لێ سـارد بووبوو بەزەمـهـەریر
دونیـا وا پڕ بوو لـە بەفـر و سـیـخـوار
فـرمـێـسکی سـوورم بەسـپی هـاتنە خـوار
تـا نـاهـومـــێـــد بـووم لـە هـاتـنـی زووت
جـــەرگم بۆ پۆڵۆ و هـەنـاســـەم بـزووت
هـەوا بـەحـــاڵـم وەک کـــێـــوان دەگـــری
بـەتـەرزە و بـەفـــــر و بـاران و هـەوری
عـــەرزیش لـە بـۆ من هێندی قـــوڕ پێـــوا
بـەهاری لـەگــەڵ زســـتـــان لـێ شـــێـــوا
گیـاوگۆڵی مێرگان بـۆم سیس و زەرد بوون
بۆ شـینـی کـێـوان کـە وان هـەمـدەرد بوون
شـینی بەهارە عـاسـمـان هەر دەگـری
هەوریش نالـە ناڵ ڕووی خـۆی دەپچـڕی
با لـە کـێـو و دەشت خـۆڵ وەســەر دەکـا
گـریـانی کـێـوان بەحـــران پڕ دەکـــا
داری مـــێـــشـــە و بـاغ بەفـر داپـــۆشین
پـاک دەڵێی مـــردوون کـــفـنـیـــان پۆشـین
کـەوی کـوێـسـتـانان لـە قـاسپـە کـەوتن
بێـهـۆش بوون یاخـۆ خـەویان لێ کـەوتن
چـیـــڕە و جـــریوەی چوڕە و چۆلەکـــە
نـایـە و نـەیان مـــا هـێـــلانـە و هێلکە

جـوانی ئەم شـیـعـرەی حـەسـەن لەوەدایە تەنیـا خـۆی دەردی دڵی هەڵنـاڕێژێ بۆ دووری هـاوڕێکەی. سـروشت بـەم هـەموو گەورەییـەی دەکاتە هـاوبەش و دەیهێنێتە

جۆش و چاوەنۆڕی هاتنی عەزیز ئاغایە. شاعیر وێنەی وا دروست دەکا لەگەڵ ڕەوشت و کردەوەی هەموو دیاردەکانی سروشت ڕێک بکەوێ.

٢

عەلی بەگی حەیدەری کە بەسالاری سەعید بەگ ناوبانگی دەرکردووە شاعیرێک بوو لە هاوڕێ نزیکەکانی حەسەن. لە شیعرێکیدا بۆ عەلی بەگ دەڵێ:

لە مەیدانی سەعادەت بوو نەسیبی من سەعادەت بوو
بەعەینوانی مەدیحێ جاروبارە دێمە مەیدانت
ئەوا هات جێژنی قوربان شوکر لیللا خۆشی خۆشیمە
کە حەججی ئەکبەرە بۆ من کەوا خۆم کردە قوربانت
کەلامی من وەکو شیعری فلانی بێ سەر و پا نین
بکە تەقتیعی ئەوزانی یەقین ڕاست دێتە میزانت
عەلی مەشهووری شارە من کە سەیفی زولفەقاری تۆم
هەمیشە یا عەلیمە گەر قەبووڵم کەی لە شیعانت
لە لام تەرکی ئەدەب کفرە ئەمن تەرکی ئەدەب ناکەم
لەبەرئەوەی بوو کە ڕاوەستام لە لای میسباحی دیوانت

لەم لیریکەدا حەسەن گفتوگۆ لەگەڵ عەلی بەگ دەکا، وەک نامەیێکی شیعری خۆی دەنوێنێ، هەستی پڕ لە سۆزی ناو دڵی بۆ هەڵدەڕێژێ و شانازی بەخۆیەوە دەکا وەک شاعیرێک و دەڵێ شیعری وەک شیعری فلانە شاعیر نییە. ئەو شاعیرە کێیە! مەگەر تەنیا حەسەن و عەلی بەگ بیناسن و بەلایانەوە شاعیر نییە و ماعیرە! ئەوجا دەڵێ هەموو کەس دەزانی من شمشێرێکم (سەیفێکم) لە دەستی تۆم وەکو چۆن زولفەقار شمشێری دەستی ئیمامی عەلی بوو. لێرەدا شاعیر کۆمەڵێک وێنەی ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی کۆنی کۆکردۆتەوە، لەوانەی پێوەندییان لەگەڵ یەکتریدا هەیە لە بابەت لەیەکچوونی وشەکان لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە، وەکو عەلی بەگ، ئیمامی عەلی، سەیف (کە لەقەبی حەسەنی شاعیرە)، زولفەقار ناوی شمشێری ئیمامی عەلییە.

حەسەن وێنەیێکی دیکەی ڕەوانبێژی داهێناوە، وشەی «ئەدەب»ی دووبارە کردۆتەوە، لە یەکێکیاندا مەبەسی شیعر و نووسین یا خوو و ڕەوشت و ئەخلاقە، ئەوی دیکەیان نازناوی شیعری عەبدوڵڵا بەگی میسباح – ددیوانە کە برای عەلی بەگی حەیدەرییە، ئەمەی وەک بەڵگەیێک بۆ بەرزی شیعری ئەدەب هێناوەتەوە.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا پێوەندی بەعەلی بەگەوە هەیە حەسەن دەڵێ:

دەڵێن دەسبەندیانە ماهڕوویان
لە نێو مەمکان دەلەرزن زولف و بەرموور
وەکو پۆلی قورینگ و تاووس و کەو
کە دێن بۆ هەڵپەڕین خووبان بەجەمبوور
کە دەس دەگرن بەڕێز بۆ هەڵپەڕینێ
وەکو قاز و قورینگی سەر بەرەژوور
کچۆڵە و پیاو و ژن دەستیان لە دەس یەک
وەکو عیقدی سورەییا وان جەم و جوور
لەسەر سمتانە پشتێندی شەدەی شل
لە بەرپێیانە لفکەی پوولەکە دوور
بەڕۆین کۆترن لەنجەی مراوی
بەبازی هەڵپەڕین ئاسکی کەفەڵ کوور
گوڵ و گەردەنلغ و گوارە و قەتارە
لە ئەستۆ و دەوری سەر نوورون عەلا نوور
بە ڕوو سوور و سپی چاوی گەش و ڕەش
بەبێ سووراو و سپیاو و کلی توور

ئەم وتانە وەسفێکی رووکەش و پڕ لە هەستی شاعیرانەن حەسەن بۆشاییێکی ڕەشبەڵەکی کوردانە بەکاری هێناوە. کچی جوان و کوڕی قۆز، جلوبەرگی ئاڵ و واڵای کیژان و شەرواڵ و مرادخانی کوڕان، خشڵی زیوین و زێڕینی کەناچان و

خەنجەر لە پشتێندی لاوان، ئەمانە بەهەڵپەرکێی خۆیان هەموو سروشتیان هێناوەتە سەما.

ئەم شیعرە لە قەسیدەیێک هاتووە حەسەن لە گوندی داشلووجەی ناوچەی سەقز وەک نامەیێکی پیرۆزبایی بۆ عەلی بەگی نووسیوە بەهۆی ئاهەنگی زەماوەندی ژنهێنانی کوڕییەوە.

***

حەسەنی میرزا قاسمی قازی (سەیفولقوزات) شاعیر و سۆفی و ڕۆشنبیرێکی ناوچەی موکریانە. شیعری نەکردووە بەپیشە، ئەوەی هەیەتی کەمە، بەڵام جوانە. شاعیر خاوەنی زمانی شیعری و شێوازی تایبەتیی خۆیەتی، وشەی فەرهەنگی و لێکسیکۆنی لە زمانی ستانداردی ناوچەی موکریان و شاری سابڵاغ وەرگرتووە و ڕەنگ و ڕوویێکی وای داوەتێ خوێنەری کورد یەکسەر هەست بەوە دەکا ئەم دیارییە بەنرخە لە سابڵاغەوە (مەهابادەوە) نێرراوە بۆ ئەوەی لاپەڕەی دیوانی شیعری کوردی ڕەنگین بکا.

لە شیعریدا توانیویەتی نوێ لەگەڵ کۆن بگونجێنێ. لە ناوەرۆکدا مەبەس و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی کۆن و نوێی تێکەڵ بەیەکتری کردووە و لیریکێکی تازەی داهێناوە و بووە بەسەرچاوە و بەردەباز بۆ پەیدابوونی شیعری نوێ لە کوردستانی عیراقدا. ئەو کاتەی حەسەن لە موکریان بوو لە سلێمانی کۆمەڵێک لاو لە مەیدانی مەشقدا بوون لە پێناوی تازەکردنەوەی شیعری کوردی لە دواییدا ناونرا «شیعری نوێ یا تازە» درەنگتریش ناویان نا «شیعری ڕۆمانتیکی». ئەمە بووە زاراوەیێکی گرنگ لە مێژووی ئەدەبی کوردی و ڕەخنەی ئەدەبیدا.

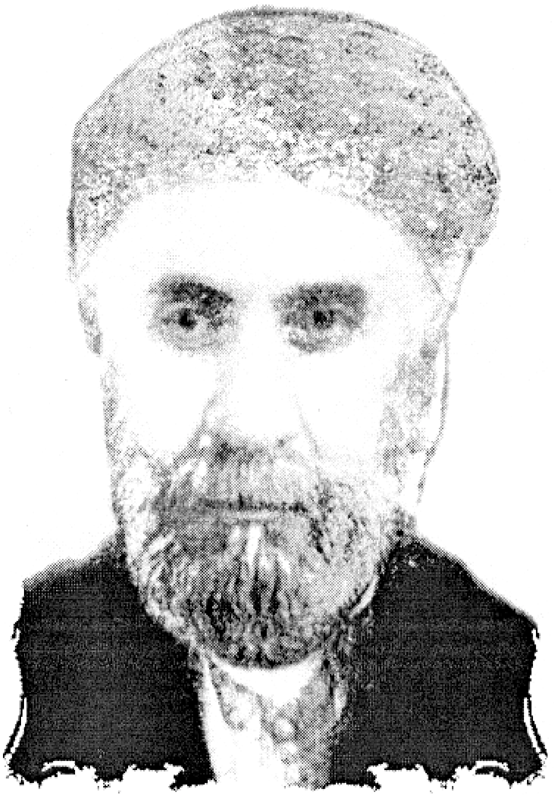

مەلا محەمەدی کۆیی

بەشی پازدەم

مەلا محەمەدی کۆیی

١٨٧٦ - ١٩٤٣

عیسا لە ئاسمان مەهدی لە ناو بیر
ئیشمان شلۆقە یاران چ تەدبیر
نە ئەو دێتە خوار نە ئەم دێتە دەر
دەجالیش زۆرن گشتی سواری کەر

ژیانی مەلا محەمەد

محەمەد کوڕی مەلا عەبدوڵڵا کوڕی مەلا ئەسعەد لەقەبی خێزانی جەلی زادەیە. مەلا عەبدوڵڵای باوکی نازناوی شیعری «جەلی» بووە، لە شاعیرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمی کۆیە بوو. لەم کتێبەدا باسی لێوە کراوە.

محەمەدی مەلا عەبدوڵڵا لە شاری کۆیە لە ساڵی ١٨٧٦ لە دایک بووە. وەکو قوتابییێکی خوێندنی ئایینی لە تەمەنی منداڵییەوە لە حوجرەی مزگەوت دەستی بەخوێندن کردووە. لە پێشانا بووە بەقوتابی لای موستەعیدەکانی باوکی، لە تەمەنی مێردمنداڵی وانەکانی قۆناغی پێشکەوتووی خوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی لە باوکی وەرگرتووە. وا باوە لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا هەر دوازدە زانستییەکەی تەواو کردووە و ئیجازەی مەلایەتی لە باوکی وەرگرتووە و بووە بەمەلا.

بەپێی نەریتی کوردەواری فەقێ هەرچەندە کوڕی مەلای زیرەکیش بووایە دەبوو لە لای مەلای دیکە بخوێنێ لەو جێیەی لێی دەژی، جگە لەوە پێویست بوو بۆ مەبەسی خوێندن سەردانی مەلا ناودارەکانیش بکا هەرچەندە لە مەڵبەندی ژیانی

فەقێکە دووریش بووبن. جگە لەوە بەپێی نەریتی خوێندنی حوجرەی کوردەواری جوانتر بوو مەلا محەمەد لە مەلایێکی گەورەی ئەو سەردەمە ئیجازە وەربگرێ.

کە مەلا عەبدوڵلای باوکی مەلا محەمەد لە ساڵی ١٩٠٨ کۆچی دوایی کردووە مەلا محەمەد لە جێی دانیشتووە و حوجرەی مزگەوتی بەڕێوە بردووە و بووە بەپێشنوێژ و خوتبەخوێنی نوێژی ڕۆژانی هەینی و وانە وتنەوەی زانستییە ئیسلامییەکان و زمانی عەرەبی. لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٢ مەلا محەمەد بووە بەمفتی کۆیە. لە پاشانا لە ماوەی دەسەڵاتی ئینگلیزی داگیرکەر لە ساڵی ١٩١٩ لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی بەقازیی شار لە کۆیە دانراوە. لە دواییدا لە ئەنجامی هەڵبژاردنی یەکەمی عیراق لە ساڵی ١٩٢٤ بووە بەنوێنەری کۆیە لە پەرلەمانی عیراق لە بەغدادا. لە دوای تەواوبوونی خولی یەکەمی پەرلەمان جارێکی دیکە بۆتەوە قازیی شار تا ساڵی ١٩٢٨ ئیتر وازی لە مووچەخۆری هێناوە و خۆی خانەنشین کردووە و هەموو کاتێکی تەرخان کردووە بۆ مەبەسی بڵاوکردنەوەی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و ئامۆژگاریکردن و ڕێ پیشاندان و ئاراستەکردنی خەڵکی بۆ ڕەوشتی خێرخوازی و بەهێزکردنی گیانی کوردایەتی و ئەخلاقی بەرزی کۆمەڵایەتی.

مەلا محەمەد کاری مەلایەتی پێ خۆش بووە، بۆیە زۆربەی هەرە زۆری ژیانی لە مزگەوت بردۆتە سەر. گەشتوگوزاری کەم بووە، شانازی بەخۆی و باب و باپیرانی کردووە. حەزی کردووە خەڵکی بەچاوێکی بەرز تەماشای بکەن. هەمیشە ئارەزووی ئەوەی بووە خوێندەواری ئەو ڕۆژگارە لە مەلایان و خەڵکی تر بەجەمالەدینی ئەفغانی (١٨٣٨ – ١٨٩٧) یا شێخ محەمەد عەبدەی (١٨٤٩ – ١٩٠٥) کوردی دابنێن. لەو کاتەدا ویستوویەتی وەک ئەو دوو ڕۆشنبیرە نوێخوازە بیر بکاتەوە، واتە شەریعەت لەگەڵ مەدەنییەتی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی قەومی بگونجێنێ، لەبەرئەوە لە دژی کردەوە پراکتیکییەکانی سۆفیزم بوو کە لە دەروێشیزم خۆی دەنوێنێ. ئەم دژایەتییەی لەگەڵ پراکتیکی دەروێشیزم بووە نەک شێخان و تەکیە و خانەقای هەردوو تەریقەتەکانی قادری و نەقشبەندی. مەلا محەمەد سەر بەتەریقەتی نەقشبەندی بوو، کەچی لە کردەوەیدا هەوڵی دەدا لەنگەری پێوەندیی بەشێخانی هەردوو لا لە یەک پلەدا بێ.

لە لایێکی دیکەوە بەئامۆژگارییە ئایینی و شیعرە میللییەکانی پڕ لە سۆزی

کوردایەتی خۆی لە خەڵکی کۆیە نزیک کردبووەوە، بەڕێزەوە تەماشایان دەکرد. هەوڵی دەدا وەک مەلایێکی مەدەنی و هاوچەرخییانە خۆی پیشانی خەڵکی بدا.

مەلا محەمەد هەموو ژیانی لە مزگەوت بردە سەر تا ڕۆژی ١٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ لە کۆیەماڵئاوایی یەکجاری کرد و هەر لەوێش نێژرا.

شیعری مەلا محەمەد

لە سەردەمی ژیانی مەلا محەمەد شاری کۆیە نێوەندێکی ئەدەبی گرنگ بوو. باوکی شاعیری نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم مەلا عەبدوڵلا دۆستی حاجی قادر و هاوڕێی ماوەی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی بوو. شیعری حاجی و زانست و زانیاریی ڕێبەرێک بوون بۆ مەلا محەمەد. وەک شاعیرێک لاسایی شیعرە میللییەکانی حاجی کردۆتەوە. خوێنەر لە موتالاکردنی ئەو بەرهەمانە هەست بەوە دەکا مەلا محەمەد لەم لایەنەوە قوتابییێکی زیرەکی حاجییە. ئەو شیعرەی ئەو نەیووتووە مەلا محەمەد دایناوە، واتە بەردەوامی ئەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوە هەیە شیعری حاجی لە ڕووی ناوەرۆکەوە دانایانە و ڕۆشنبیرانەیە، خاوەنی وەک خوێندەوار و سیاسی و ستراتیجێک خۆی پیشان دەدا و یەکێکە لەوانەی بەشوێن مەسەلەکانی مافی نەتەوەیی و ڕزگاری و سەربەستی کورد دەگەڕێ. هەرچی ئامۆژگارییەکانی مەلا محەمەدە بۆ نەخوێندەوار و خەڵکی بێ سەوادە، گیانی کوردایەتی لە ناو دڵیان هەڵدەقوڵێنێ و هەوڵ دەدا شەریعەت (ئایین) لەگەڵ مەسەلەی قەومی کورد بگونجێنێ.

مەلا محەمەد لە دژی کردەوەکانی تەریقەتی دەروێشی بووە. دواکەوتوویی و کردەوەی نابەجێیان دەخاتە ڕوو. بەگشتی بەرهەمە شیعرییە کەمەکەی دەچێتە ناو ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر) بەڕوخسار و ناوەرۆکەوە بۆ خەڵکی ساکار و نەخوێندەوار بێژراوە.

شیعری مەلا محەمەد لە ڕووی ڕوخسارەوە

مەلا محەمەد هەردوو کێشی عەرووزی و سیلابی خۆماڵی بەکار هێناوە. زۆربەی شیعرە عەرووزییەکانی لەسەر بەحری هەزەج و خەفیف هۆنراونەتەوە، تاکە تاکە لەسەر بەحری موزاریع و ڕەمەلیشی هەیە، وەک ئاشکرایە ئەمانە لە کێشە

سووکەکانی عەرووزین. جگە لەمە کێشی سیلابی خۆماڵیشی بەکار هێناوە. لە ڕووی قافیەوە زۆربەی شیعری جووت قافیەیە (مەسنەوی)، ئەم جۆرە قافیەی لە هەردوو بەشە عەرووزی و خۆماڵییەکەدا بەکار هێناوە. هەرچی دەنگی قافیەی شیعرە عەرووزییەکانیەتی ئەوەی لەسەر سیستیمی یەکێتیی قافیە دانراون، لەبەر کەمی شیعرەکان تەنیا ئەم دەنگانەی بەکار هێناوە: د، ن، و، (ە – ــە)، ی.

بەرهەمی شیعری مەلا محەمەد هەمووی دەچێتە ناو شیعری میللییەوە، لەسەر هەر کێش و قافیەیێک دانرابێ. لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە ئەدگار و شەقڵی شیعری میلليی حاجی قادریان پێوەیە. لە خوێندنەوەی شیعریدا ئەگەر کەسێک نەزانی شیعرەکە مەلا محەمەد دایناوە – بەتایبەتی نازناویشی نییە – بەشیعری میللی فۆلکلۆری بێ خاوەن حسێبی دەکا.

زمانی شیعری مەلا محەمەد ئاسان و ساکارە، وشەکانی لە زمانی قسەکردنی ناو خەڵک وەرگیراون. ڕستە و تەعبیری زیاتر دەشکێتەوە سەر دیالێکتی ناوچەیی کۆیە، ئەمە سەر بەدیالێکتی سۆرانییە کە بەشێکە لە کرمانجیی باشوور. لە خوێندنەوەی شیعریدا خوێنەر هەست بەکۆییەتی مەلا محەمەد دەکا. بایەخی بەخەیاڵی شیعری و وێنەی ڕۆمانتیکی و داهێنانی ڕەوانبێژی نەداوە. مەبەسی تەنیا ئەوە بووە بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی و سیاسی بگەیەنێتە خوێنەر و ئامۆژگارییەکانی لە بارەی کوردایەتی و کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی موسوڵمانیەتی پێشکێش بەخەڵکی بکا، لەبەرئەوە بەرهەمی شیعری شەقڵی هۆنراوەی پەروەردە و فێربوون (دیداکتیکی) وەرگرتووە و چۆتە ناو بازنەی بزووتنەوەی تەنویری لە ئەدەب و هونەردا.

شیعری مەلا محەمەد لە ڕووی ناوەرۆکەوە

شیعری مەلا محەمەد لە ڕووی ناوەرۆکەوە لە دەوروبەری مەسەلەیێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی دەسووڕێتەوە، پێوەندیی بەچەسپاندنی بیروباوەڕی کوردایەتییەوە هەیە لە ناو دڵی خەڵکیدا. بەلای شاعیرەوە هۆی هەرە گرنگ بۆ دواکەوتوویی میللەتی کورد ئەو کەسانە نین کە دەیانەوێ مەسەلەی ئایین (موسوڵمانەتی) لەگەڵ قەومییەت (کوردایەتی) بەیەکترییەوە گرێ بدەن و لەگەڵ یەکتریدا بیانگونجێنن بەڵکو تەریقەتی دەروێشی بووە بەمایەی تەمەڵی و تەوەزەڵی و دواکەوتوویی. ئەم

هەموو هۆیانە بوون بەگیروگرفت بەرامبەر پێشکەوتنی کورد. ئینجا دێتە سەر ئەوەی خوێندەواری دەرمانی دەردی کوردە بەتایبەتی خوێندنی کیژی کورد.

مەلا محەمەد لەم بیروڕایانەیدا چاوی لەوە پۆشیوە کە ئایین (شەریعەت) لە پێشانا دوژمنی بەڕاستی تیۆرییەکانی سۆفیزم بووە، لە دواییدا دەستی بەسەر داگرتووە و داگیری کردووە و لەگەڵ ئیدیۆلۆجییەتی خۆی گونجاندوویەتی، لەبەرئەوە شاعیر تەنیا دژی کردەوە پراکتیکییەکانی دەروێشیزم بووە و هەوڵیداوە بەڕێگەی ئایینەوە مافی نەتەوەیی کورد بەدەست بێنێ. دیارە ئەمەش بیروڕای خۆیەتی.

مەلا محەمەد وەکو شاعیرانی دیکە هەستی دڵداری و خۆشەویستی بووە، چێژی لە سروشتی ڕەنگین و جوان وەرگرتووە، بەتایبەتی شاری کۆیە و دەوروبەری لە شاخ و مێرگ و کانی و جۆبار و بەهاری ڕەنگاوڕەنگ سەرچاوەی ئیلهامی شیعری بووە لە هەموو سەردەمێکدا لەبەرئەوە نێوەندێکی ئەدەبی گرنگ بووە لە کۆمەڵی کوردەواریدا. کەچی بەڕاستی شیعری هونەری و داهێنانی ڕۆمانتیکی و سیمبۆلی ئەوەی بۆ خوێندەوار و ڕۆشنبیر دەنووسرێتەوە بەرچاو ناکەوێ. لەگەڵ ئەوەشدا شیعری ئەو بۆ زۆربەی خەڵکی ناو میللەت دانراوە، بۆیە کەڵک و سوودی زۆرە.

نموونەی شیعری

زۆربەی شیعری مەلا محەمەد بەژمارەی دێڕ درێژن، ئەگەر بەشیعری کلاسیکی نووسراو بژمێررێن پێویستە قەسیدەیان پێ بووترێ، شیعرە کورتەکانیشی دەچنە ناو زاراوەی غەزەل لە ڕووی ڕوخسارەوە. بەپێچەوانە ئەگەر مامەڵەی شیعری میللیی سەرزاریان لەگەڵدا بکرێ پێویستە «بەیت»یان پێ بووترێ. لەبەرئەوە لە شیعرە درێژەکانیدا دەتوانرێ بۆ بەڵگە گوڵبژێر بکرێ.

دژی دەروێشیزم و کۆلکە مەلایان

لە بەشێکی زۆر لە شیعریدا مەلا محەمەد کار و کردەوەی دەروێشی وشک و کۆلکە مەلا ڕیسوا دەکا.

١

له یەکێ له ئامۆژگارییەکانیدا دەڵێ:

قـــســـــێکت بۆ دەکــــەم چاکی بزانـه
قـــوبـوولی کــــه بـەبێ عـــوزر و بەهـانـه
لەســـەر زار و زمــانان گـەرچی سـووکـه
له مـــیـــزانی حـــەقــیــقـــەت زۆر گــرانه
بەخـــێـــری خــۆت بـەخـــەڵکی ڕاگـــەیێنه
هـەتـا زاهیــر بێ ئەو ســیــرری نیــهـانه
هـەتاکــــو ئەهـلی شـــار و دەشت و لادێ
خـــــەبەردار بن لە ئـەحـــــواڵی ئەوانه
بۆ خـــۆت ئـەحـــواڵی لادێ چاک دەزانی
یەکێ جـــووتیـــار یەکـــێکی بەرخـــەوانە
فـــلان ئاودێرە ئەویان عـــارد دەکـــێلی
شـــــوانە ئەو ئەویتـــــریان ســــــەپانه
خـــەریکی کـــاروبار و جـــووت و شـــوانی
له فـــێـــڵی فـــێـــڵکەران ناشـــارەزانه
مــــەلایێکیــــان هـەیە سندانی لێــــدا
نەخـــوێندە و ئەحـــمـــەق و پووچ و نـەزانه
وەکـــو کـــەر گـــڕ دەخـــوا دائیم له دێدا
بـەڕیشـی پان دەڵێی مـــالـی جــــووانه
ئەویش بۆ شـێخ وەکو کـەلبی مـوعـەللەم
بـەدەم کـــــەروێشکی بۆ دەگـــرێ لە لانه
دەڵێ تۆبە بکەن لای شـــێخ بـەگـــورجی
قــــیــــامـــــەت ڕادەبێ هـەر بـەم زووانه
دەزوو چێشتی لە بۆ شێخی دروست کەن
پراو ســـــاوار و شـلکێنـه و کـــــەلانه

بەمـام کـوێخـا بڵـێن ئەسـبـابی ڕێک بێ
لە بۆ شـێخ شـەو دەیێـتـە دیوەخـانە
کـە نێـزیک سـاعـەتی دوو بوو هـەتا دە
لە بـۆ نێـــران بـەســـە نۆرەی ژنـانە
ژنی کـــوێخـــا و ئەهالی دێنە جـــەزبە
ئیـــتـــر هاوار و گـــریان و فـــیـــغـــانە
لـە پاش ئـەو هـایـوو هـوویـو تـێکـوتـانـە
دەڵێ ئەی قـەوم و گـەڵ کۆکـەن ئیـعـانە
مـریشک و هێلکە وو چوشـتـیـر و کـاوڕ
کـــەرە و داندۆک و ســـاوار و هـەمـــانە
گـوریس و سـێـپـەک و ناودۆک و مـەشکە
جـــەواڵ و توورەکـــە و تیـــرۆک و خـــانە
هەمـــووی حـازر بکەن بێ خـۆ خـوراندن
دەخــــێـــرا بن بەچوست و عـــاقـــڵانە
بەهـەر نەوعێ کـە شـێخ تەشـریفی ڕۆیی
یەکێ عـــاقـڵ هـەڵســـتێ لەو مـــیـــانە
دەڵێ ئەی قـــەوم و گـــەڵ ئێـــوە بەلەد نین
لە کـــەید و فـــێڵ و نەیرەنگ و فـــەســـانە
لە لام مـەعلووم بووە بـێ شکک و شـوبـهـە
بەئاســـــار و بەئەتوار و نیـــــشـــــانە
ئەهـەممی مـەقـسـەدی شـێـخی زەمـانە
لە دونیـــا ئالیکە و هەم نـان و گـــانە

بەزمانێکی ئاسان و ئاسایی شاعیر لەگەڵ ڕەنجبەر و جووتیاری دەشت و خەڵکی کـرێکار و هەژارانی شـار قـسـە دەکـا و بەسـەرهاتی نالەباری خـۆیانیـان بۆ دەگێڕێتەوە. لە کار و کردەوەی کۆلکە مەلا دەدوێ و شەریعەت دەکا بەداردەست لە پێناوی چاکەی شێخی تەریقەتی دەروێشی. ئەفسانە دروست دەکا بۆ توانایی

شێخ و نزیکی له کردگار. لەبەر ئەوە هەموو دەبێ لە خزمەت شێخ بن. ژن و پیاو هەڵقەی زیکر دەبەستن، حاڵ دەگرن و لە هۆش خۆیان دەچن. ئینجا دەست دەکرێ بەباربوو کۆکردنەوە. هەموو شتێک بۆ شێخ پێویستە. نویشکی مەبەسی شاعیر ئەوەیە شێخ بیر لە گێتیی دوایی ناکاتەوە، بەڵکو بۆ ئەوەی ئێستایەتی لە نان و ژنان دەگەڕێ.

٢

مەلا محەمەد بایەخی بەکێشەی شێخی تەریقەت داوە، لە بابەت ژنانەوە وەکو لە شیعرەکەی پێشوودا ڕوون و ئاشکرایە دەیەوێ خۆشی لە مێینەییان وەربگرێ. هەر بۆ ئەم مەبەسە شیعرێکی دیکەی تەرخان کردووە:

شـــــۆڕەژن من لە هەوەڵ پێم نەووتی
ئاخری حەزرەتی شێخ تێت دەکوتی
دێتە یادت کە بەشەو دەردەپەڕی
سەری قۆت سینەیی ڕووت پایی پەتی
وەکو ماین بەتەڵەب دادەوەشای
لات نەبوو سەبر و قەرار و ڕەحەتی
عاقیبەت کەوتییە ژێر حەملەیی شێخ
بەدوو سەد حیلە وو مەکر و دەووتی
کوو بەئەفسانەیی شێخ هەڵخەڵەتای
بەچ ڕوو دەچییەوە لای ئەلیەفەتی
شێخ ئومێدێکی وەها دابوو بەمن
من لە بۆیە سەری خۆم خستە پەتی
بۆ ڕەزامەندی خودا کەوتمە دوای
دەمپەرستی شەو ڕۆژ میسلی بوتی
ئەویدیم دی پەشیمانیش بووم
ئیستەکەش ماوە خودا و مەرحەمەتی

ئەم شـیـعـرە دیالۆجـێکە لە نێـوان شـاعـیـر و ئەو شـۆڕە ژنە جـوانەی شـێخ هەڵیخەڵەتاندووە و کاری خۆی لەگەڵدا کردووە. لە لیریکەکەدا لە پێشانا شاعیر لە گفتوگۆیدا لەگەڵ ژنەکە ئامۆژگاریی دەکا لە شێخ نزیک نەبێتەوە چونکە نیازی خراپە. ئینجا کۆمیدییانە وەسفی هەڵپەی شێتانەی شێخ و بەباهاتنی ژنەکە دەکا. لە دواییدا شۆڕە ژن دێتە وەرام و ئەوە دەردەبڕێ، کارەکەی لە ڕێی خودا بووە، چونکە شێخی بەگەورە و لە خودا نزیکی زانیوە، ئێستا پەشیمانە و چاوەنۆڕی بەزەیی خودایە.

لاواندنەوە و ئامۆژگاری

مەلا محەمەد وەکو شاعیرانی دیکەی کورد لای ئاشکرا بووە هەژاری و نەخوێندەواری و دواکەوتوویی دەردی بێ دەرمانی کورد بووە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا هیچی بۆ نەکراوە.

١

لە قەسیدە یا بەیتێکی درێژیدا دەڵێ:

هەتا دەمرم لە بۆ کوردان دەناڵم
عیلاجیان چۆن بکەم هاوار بەماڵم
فەقیر و جاهیل و نەخوێندەوارن
لە لای نەوعی بەشەر بێ قەدر و خوارن
کەسێ قەدری لە لای خزمان نەمێنێ
لە لای بێگانە قەدری چی ئەمێنێ
لەگەڵ یەک بەدڕەوشت و بەدنیهادن
لە بۆیە وا کەساد و بێ مرادن
لە عیلم و مەعریفەت ڕووتن بەکوللی
خەیاڵی خاوە لایان فیکری میللی
حەسوودن بۆیە بازاڕیان کەسادە
نەزانن بۆیە تاعەتیان فەسادە

لەسەر عەردی ئەوی كوردی زمان بێ
لە لای وایە دەبێ سووک و نەزان بێ
دەبێ حەممال و گاوان و شوان بێ
دەبێ زەببال و كەنناس و سەپان بێ
دەبێ هەر ڕیش درێژ و پان و لوول بێ
دەبێ هەر عاجز و گرژ و مەلوول بێ
دەبێ هەر بەندەیی ڕۆم و عەجەم بێ
دەبێ بێ عیلم و بێ ئیملا و قەڵەم بێ
ئەوەندە بێهۆش و بێدین و نەزانە
لە لای وایە خودای وی ڕیشی پانە
مەلاكانیش لە حەقیان زۆر خەیانن
ئەوانیش هەر دەڵێی گەوج و نەزانن
لەباتی باسی دین و ڕوكنی ئیمان
مەلا بۆیان دەخوێنێ مەدحی شێخان
دەڵێ شێخێ هەیە ساحیب كەرامەت
تكاتان بۆ دەكا ڕۆژی قیامەت
شەو و ڕۆژێ بەزیكری خودا خەریكە
دیارە زۆر لە خزمەت خوا نزیكە
گەلێ جاران دەچێتە فەوقی عەرشی
ئەگەر حەز كا لە لای خوا دادەنیشی
خولاسە چەند خورافاتێكی دیكە
مەلا نەقلی دەكا بەو فاك و فیكە
عەوامی قوڕ بەسەر وەک وا دەزانن
جەنابی شێخ بەخزمی خوا دەزانن
ئەوانە شێخیان لایان خودایە
حیسابی وان لەسەر تەوقی مەلایە

مـــەلا تۆ باسـی خـــوایان بـۆ بفـــەرمـــوو
وەهـا بـاشــــــە لـە بۆ وان و لـە بـۆ تـوو

لە سەرەتادا شاعیر سۆزی خۆی دەخاتە ڕوو بەرامبەر بەنەتەوەی، ئینجا باس لە دواکەوتوویی دەکا. کورد ژێردەستە، دیل و بەندەی تورک و عەجەمە. شاعیر ناوی عــەرەبی نەهـێناوە ئەمـــەی لە ڕووی ئایینیـیـــەوەیە، ئەگـــەر نا ئەوە ڕاســـتـە چەوسـاندنەوەی کـورد لە لایەن تورک و عـەجـەمـەوە بووە، چونکە عـەرەب لەگـەڵ ڕووخانی دەوڵەتی عەباسی دەسەلاتی لە دەست دا. لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی خۆی گرتەوە. لە عیراقدا چەوساندنەوەی کورد لە لایەن عەرەبەوە دەستی پێ کرد، بەتایبەتی لە دوای ساڵی ١٩٣٠ بەکۆتایی هاتنی هەڵسان و ڕاپەڕینەکانی کوردی عـیـراق زاراوەی «کوردسـتـانی عـیـراق» پەیدا بوو و کـورد کـەوتە ژێر دەسـەلاتی عەرەب و ئەمپریالیستی بەریتانی.

مەلا محەمەد ئەوجا بەرگری لە ئایینی ئیسلام دەکا و پێی وایە مەلا و شێخ بەڕاستی فیکری شەریعەت ناخەنە خانەی پراکتیکەوە، بەڵکو دەیکەن بەئەفسانە بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان و خەڵکی ڕەشوڕووتی پێ هەڵدەخەڵەتێنن.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا مەلا محەمەد دەڵێ:

ئەم خـــاکــە دایکی تۆیە کــەوتە دەســـتی ئەجنەبی
ئەی کـوردی سـاحـێب غـیـرەت تۆ چلۆن ڕازی دەبی
بـۆ خــــۆت ئەوا دەبینی دوژمـن ئـەرزت دەکـــێـــڵـی
پاشی چەند سـاڵێکی دی هیـچت بەدەست ناهێـڵـی
لەســـــەر ئـەم کــوڕڕەی ئـەرزی ئێـــوە ئەرزەلولـناسن
ئەمـەش گـەلێ غـەریبـە ئێـسـتـاش خـۆتان ناناسن
بـەقــــــووەی زۆری بـازوو ڕەزا خـــــــانـی پەهـلـەوی
دانیشت بەعیززەت و جاه لەسەر تەختی خوسرەوی
مـسـتـەفا کـەمال پاشـاش ئالی عـوسـمـانی تێک دا
ســـەید فـەیســـەڵی مـــەککی بووە مـــەلیک لە بـەغـدا

بەچەسـەقاو چاو پـێ کەوت چۆن بووە مـیری ئەفغان
لە ترسی وی هەڕای کـرد مــەلیک ئەمــانوڵڵاخــان
نادر خــانی جــەنـەڕاڵ بەچەســەقــای ئەســیـر کـرد
تاج و تەختی ئەفغانی چلۆن بۆ خۆی تەسخیر کرد
ئێـوەش ئەگەر پیـاو بان چشـتێکو لە دەست دەهات
کــەسێ غــیــرەت بنوێنێ خــودا تۆفـیــقی دەدات
ئێـوەن بێ قـەدر و قـیـمـەت بـێ عـەسکەر و بێ عـەلەم
بێ تاج و تەخت و دەوڵەت ژێر دەسـتی کوللی عالەم

لەم شیعرەدا شاعیر مەسەلەیێکی گرنگ لە مێژووی تازەی کوردی سەردەمی خۆی دەووروژێنێ. بۆ جـاری دووەم دابەشکردنی خـاکی کـوردسـتـان لە دوای جـەنگی یەکەمی گێتی دەیەوێ ئەوە دەربخـا تورک و عـەجـەم و عـەرەب لە کورد چاپووکتر بوون بۆ دروسـتکردن و پێـشـخـسـتنی دەوڵەت. ڕەزا شـای پەهلـەوی لە ئێـران و مسـتەفا کـەمال دەوڵەتی عوسـمـانی ڕووخاند و دەسـەڵاتی بۆ تورک دامـەزراند و فـەیسـەڵیش بوو بەمەلیکی عیراق لە بەغدا. هەروەها بەچاوێکی سـووک دەنواڕێتە مەلیکی ئەفغان و بە بەچکەسەقا ناوی دەبا، ئەمە بوو بەمەلیک کەچی کورد نەبوو بەهیچ!

لێرەدا ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە شـاعیر لـە ڕووی گەشبینییەوە باس لە ڕەزا شـا و کـەمـال ئەتاتورک و فـەیسـەڵی یەکـەم دەکا بەناوی ئـەوەی خـزمـەتی گەلەکانی خۆیانیان کردووە. لە کاتێکدا دەبوو هیچ نەبێ بەڕەشبینیش لە ڕەزا شا و کەمال ئەتاتورک بدوێ چونکە دەسـتی درێژیان هەبوو لە کوشتن و بڕین و تالآنی کورد.

شاعیر لە قەسیدەکەیدا ئەو ڕاستییە دەردەبڕێ، کورد ناگاتە ئامانجی بەدەست و بازووی خـۆی نەبـێ. ناتوانێ مــافی قـەومـی و مـرۆڤــایـەتی خــۆی دەست بخــا بەزانستی نەبێ:

سـووری موو زەردی چاوشین نەکەی بەئومێدی بی
ئەووەل بـەقــووەتـی خــۆت دووەم بەعــەونی ڕەببی

عیلم و عەمەل خۆیەتی جەهل و تەمبەڵی مەرگە
پۆست و زەرگان فرێ دەن وەعدەی تۆپ و تفەنگە
ببنە پۆلیس و عەسکەر بۆ خزمەتی مەفتەنی
سەعی و غیرەت بۆ وەتەن وەک ڕووحە بۆ بەدەنی

لێرەدا شاعیر لە بێگانەی ئەوروپایی دەدوێ، بەسووری موو زەرد و چاوشین ناویان دەبا، بێ گومان مەبەسی لەم بێگانەیە ئینگلیز بووە، نەیویستووە ناوی ببا.

لە پاشانا کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ بەم دێڕانە:

خاکو هەموو مەعدەنە مەعدەنی زێڕ و زیوی
پڕ لە لەعل و یاقووتە ناو شاخ و داخ و کێوی
ئەمما ئێوە نازانن لەبەر گێژی و دەبەنگی
ئەم زمرووت و یاقووتە چلۆنتان دێتە چەنگی
حاسیلی عەرزو دەکەم بەئەمری خەیرولئەنام
دین و دونیا ڕێک بخەن نامە تەمام وەسسەلام

لەم دێڕانەدا شاعیر باس لە دەوڵەمەندی خاک دەکا ئەوەی لەگەڵ دواکەوتوویی کورد ڕێک ناکەوێ، چونکە کوردستان دەوڵەمەندە کەچی کورد دواکەوتووە. ئەگەر کورد پێش نەکەوێ نابێتە خاوەنی ئەم خاکە. لە پاشانا مەلا محەمەد ئەوەی لە بیر نەچۆتەوە کە مەسەلەی نیشتمانی کورد سەر ناگرێ ئەگەر بەڕێگەی ئایینی ئیسلامەوە خەبات نەکا، واتە پێویستە دنیا و قیامەتی هەبێ.

ئەفسانەی ئایینی

مەلا محەمەد یەکێک بوو لەو مەلایانەی لە دژی پراکتیک کردنی ئەفسانەی ئایینی بوو. بۆ ئەم مەبەسە لە لیریکێکیدا دەڵێ:

عیسا لە ئاسمان مەهدی لە ناو بیر
ئیشمان شلۆقە یاران چ تەدبیر
نە ئەو دێتە خوار نە ئەم دێتە دەر
دەجالیش زۆرن گشتی سواری کەر

له دێ و له شـاری سـەربەست دەگـەڕێن
بــەنــاوی دیــنــی بــاش دەڵــەوەڕێــن
ڕیش پان و درێژ مل قـەوی شـان کـۆم
دووربن له دینـی وەحـــایه و نـاحـــۆم
دوویـان دەکــــەون پیـــرێژن و مـنداڵ
بەغـــار ســـەمـــا بەجـــەزبە و بەحـــاڵ
پیـــرێژنه کـــۆنی قـــوون قـــاڵب بـەتاڵ
دوای دەجـاڵ دەچێ وەک مـاینی بەفـاڵ

له لای مـەسیـحییان عیسـا له ئاسمـانه، له لای مـوسـوڵمـانی شیعه مـەهدی له ژێر زەوییه. خـەڵکی سـەر ڕووی زەوی چاوەنۆڕیانن بێن مرۆڤ له چەوسـاندنەوە ڕزگار بکەن. ئەمـانه هـەردووکـیـان ونن و لـه هیچ شـوێنـێکدا دیار نین. ژیانـی سـەر ڕووی زەوی بەهاتنی دەجـاڵ کۆتایی پێ دێ، ئەویش هێشتـا نەهاتووە. خـەڵکی وەکو ئەو دەجاله زۆرن، ئەمانه کۆلکه مەلا و وشکه سۆفین، هـەموویان وەکو ئەون، چاوەنۆڕن پـەیدا بـێ بـۆ ئـەوەی بـەدوای بکەون. وێـنـەکـــانی شــــاعــــیــــر هـونـەراوین، لەیەکچوواندنەکانی هەوایێکی کۆمیدییان داوەته شیعرەکه.

نەوتی کورد
مـەلا محـەمـەد له هـەمـوو شیـعرەکانیدا تەنیا خـەریکی وێنەگرتنی دواکـەوتوویی و بێکەسی میللەتی کوردە ئەم لیریکەشی بەوە دەست پێ کردووە:

یا ڕەببی بەلوتف و جـوود و ئیـحسـان
لوتفـێکی بکەی له حـــەقـقی کـوردان
قـــەومـــێکی فــــەقــیـــر و نا تەوانا
بـێ پــەروەر و بـێ پـیــــــــاوی دانـا
بێ مــورشــیـد و عــالیـمی ســیـاسی
بێ ســـەتوەت قــاعــیـدەی ئەســـاسی
بێ ڕووح و حـــەیاتی ئیـجـتـیـمـاعی
بـێ قــــودرەت و قــــووەتی دیفـــاعی

بێ دەفتەر و کاغەز و کیتابەت
بێ سەنعەت و حیرفەت و کەسابەت
خاکێکی هەیە وولاتی کوردی
ئەکسیرە وەلێ لە چەنگی مردی
خاکێکی ئەوەندە پاک و ڕەنگین
قەومێکی ئەوەند فەقیر و بێ تین
ئەی کاکی نەفامی گەوجی ملهوڕ
بنوارە لە دەوری باباگوڕگوڕ
ئەو نەوتە چ بوو چلۆن بەدەرکەوت
چۆن هەڵدەقوڵێ مەنابیعی نەوت
ئەو نەوتە بوو ئاگری هەڵایساند
چەند دەوڵەت و تاج و تەختی فەوتاند
ئەو نەوتەیە بوو کە چاردە میلیۆن
عەسکەر لە فەڕەنگ و نەسلی مەیموون
بۆی هاتە نیزاع و حەرب و کوشتن
تاکو بەمەرامی خۆ گەیشتن
ئەو نەوتە چ بوو ژیانی تۆ بوو
وەی خۆڵ بەسەرت ئەویش ئەوا چوو
ئەی کوردی نەفامی خانەوێران
وەی عەبدی زەلیلی شێخ و پیران
ئێستێکە گەلێ مەعادینی دی
پەنهانە لە ناو دەروونی عەردی
وەک مەعدەنی زێڕ و زیو و سەردەف
تۆش لێدە لە تەپڵ و دمبەک و دەف
ئەو نەوتە لە خاک و موڵکی کوردی
کێ خستییە دەست و هات و بردی

لەم ئاخــــرە ئینگلیـــز و ئەفـــرەنج
پاش حەربێکی زۆر بەمیحنەت و ڕەنج
بۆ فیکری عەمیق و حەدس و حیسسە
گەر بێتە شەریکی نەفع و حیسسە
بیبات و لە نەفسی خۆی خەرج کات
ئەم کوردە فەقیرە چی بەسەرهات
ئەم مـــیللەتە گـــەورە وو عـــەزیمە
سێ پارچە کراوە بوویتە قـیمە

لە دوای موناجات لەگەڵ خودا و ئاماژەکردن بەدواکەوتوویی کورد مەلا محەمەد دێتە سەر باسی نەوتی باباگوڕگوڕی کەرکووک. ئەم نەوتە گەلێک گرنگە لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا. جەنگ هەڵدەگیرسێنێ، دەوڵەتی کۆن لەناودەبا، دەوڵەتی تازە دروست دەکا. شاعیر ئەوروپایی بەنەوەی مەیموون دەژمێرێ. لە پێناوی دەستخستنی ئەم نەوتە سیاسەتی زەبروزەنگ و کوشتن و بڕین بەکار دێنن. شاعیر لەگەڵ کورداندا قسە دەکا پێیان دەڵێ، وڵاتەکەیان ئەوەندە دەوڵەمەندە تەنیا نەوتی نییە، گەلێ شتی دیکەی نهێنین و شارراوەی ژێر زەوین. ئینگلیز و فرەنسی کەوتنە خۆ نەوتیان بۆ خۆیان مسۆگەر کرد و لە ئەنجامدا زیان لە کورد کەوت و بوو بەسێ پارچە، مەبەس کوردستانەکانی تورکیا و ئێران و عیراقە لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی گێتی پەیدا بوون.

شاعیر واز لە ئامۆژگاری ناهێنێ و حیکایەتی دواکەوتوویی میللەتی کورد ویردی سەر زمانیەتی، قەسیدە درێژەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

قەومێ کە فەقیر و ناتەوان بێ
قەومێ کە زەلیل و بێ زمان بێ
ئەلبەتتە خراتری بەسەر دێ
جێی ناکەنەوە لە شار و لادێ
وەک بزنی گـــروو دەبێ دەریکەن
نابێ تخوونی بێر و مەڕی کەن

تا ئێــوە لە حــەقــقی یەک خــرابن
بەد خــواە و حــەســوود و ناتەبا بن
تا ئێـوە لـە حـەقـقی یـەک بەکــەیدن
هـەر ژێر چـەپەرۆکی عـەمــر و زەیدن

نویشـکی بیــروڕای مــەلا مـحــەمـەد بەرامــبـەر بەنەتـەوەی خـۆی ئەوەیە بەزانین و زانســتی و یەکـێتی و فـیکری ئایینی ئیـسـلام نەبێ مــەســەلەی مـافی نـەتەوایەتی ناگاتە ئەنجام.

***

مەلا مـحەمەد کوڕی مەلا عـەبدوڵڵای کۆیی لە خێزانی جەلی زادەی شـاری کۆیە یەکێکە لە شـاعیرە میللییە بەرچاوەکانی نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتـەم. لەبەر ڕووناکی بزووتنەوەی تەنویر کوردایەتی کـردووە. هـەوڵی داوە مەسـەلەی نەتەوایەتی لەگەڵ ئایینی ئیسلام بگونجێنێ. دژی وشکە سـۆفی و کۆلکە مەلا بووە، شـیعری بۆ خـەڵکی نەخوێنـدەوار وتووە، لەبەرئەوە ئاسان و مـانا لە ڕوو و ئاشکرایە. کێش و مۆسیقای شیعری ڕەوان و میللییانەیە.

ئەمین زەکی

بەشی شازدەم

ئەمین زەکی

١٨٨٠ – ١٩٤٨

ژیانی ئەمین زەکی

ژیانی سلێمانی و بەغدای

محەمەدئەمین کوڕی حاجی عەبدولڕەحمان کوڕی مەحمووده. ناوی خۆی لێکدراوه محەمەدئەمین بەکوردی (حەمەمین)ە. گوزەران و ماڵداری باوکی لەسەر ئالوێری توتن بووه. لە ساڵی ١٨٨٠ لە سلێمانی لە گەڕەکی گۆیژه لە دایک بووه. لەسەر دەستووری کۆمەڵی عوسمانی ناوی «زەکی» کردووه بەلەقەب و بەمحەمەدئەمین زەکی یا ئەمین زەکی ناسراوه. سەرەتا لە حوجرەی مەلا عەزیزی زەلزەلەیی خوێندوویەتی و خەتمی قورئانی کردووه و فێره نووسین بووه. لە تەمەنی دوازده ساڵی لە ١٨٩٢ لە پێشانا چۆتە قوتابخانەی ڕوشدییەی مولکی سەرەتایی، لە دوای ساڵێک گواستوویەتییەوه قوتابخانەی سوپایی سەرەتایی و لە پۆلی دووەم وەرگیراوه.

لە پاش تەواوکردنی قوتابخانەی سەرەتایی لە سلێمانی بۆ خوێندن دواتر ڕووی کردۆتە بەغدا و لە ساڵی ١٨٩٦ لە قوتابخانەی ئامادەیی سوپایی وەرگیراوه. لە دوای سێ ساڵ خوێندن بەرەو ئەستەمووڵ کەوتۆتە ڕێ بۆ تەواوکردنی خوێندنی بەرزتر.

ژیانی وڵاتی عوسمانی

سەرەتا لە ئەستەمووڵ ئەمین زەکی قوتابخانەی جەنگی تەواو کردووه، ئینجا ڕووی کردۆتە خوێندنی باڵاتر و لە قوتابخانەی ئەرکان بەپلەی سەرۆکی مومتاز دەرچووه. لە دوای ئەمە لە ساڵی ١٩٠٢ لە لەشکری شەشەمینی عوسمانی لە بەغدا بووه

بەئەفسەر. لە پاش ساڵێک گوێزراوەتەوە «بەڕێوەبەرایەتی ئەرز و ئەملاکی سەنییە» وەک ئەندازیارێک لەوێ دامەزراوە، تا جاڕدانی دەستووری عوسمانی لەو شوێنە ماوەتەوە، لە پاشانا گوێزراوەتەوە بۆ لەشکری دووەم لە ئەدرنە و لە دوای ئەوە ڕووی کردۆتەوە ئەستەموول و بووە بەئەندامی «کۆمەڵەی نەخشەدانان» (خەریتە) و لەگەڵ ئەندازیاری دیکە خەریکی ئامادەکردنی نەخشەی شاری ئەستەموول و دەوروبەر بوو. هەر لەو ماوەیەدا بەئەندامی لیجنەی دیارکردنی سنووری دەوڵەتی عوسمانی و بولگاریا هەڵبژێرراوە. جگە لەمە لە ناوچەی قەفقاسیشدا بەشداری لە دیارکردنی سنووری عوسمانی و ڕووسیای کردووە.

لە ژیانی عەسکەریدا ئەمین زەکی جێگۆڕکێی زۆر بووە. لە ساڵی ١٩١٢ بەشداری لە جەنگی بەڵقاندا کردووە، ئەو کاتە لە لەشکری پێنجەمی عوسمانی گەیشتبووە پلەی دووەمین ئەرکانی جەنگ. لە ساڵی ١٩١٣ لەگەڵ هەندێ ئەفسەری دیکە بەکاروباری ڕەسمی چۆتە فرەنسا، ماوەی ساڵێک لەوێ ماوەتەوە. لە ساڵی ١٩١٤ جارێکی دیکە بەئەندامی لیجنەی دیارکردنی سنووری ڕووسیا هەڵدەبژێررێ. بۆ ئەم کارەی لە شاری بایەزیدەوە ڕوو دەکاتە تفلیس و لەوێوە بۆ ڕووسیا. لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ وڵاتی عوسمانی بەڕێگەی باکۆ – ڕۆستۆف – مۆسکۆ پیترۆگراد (ناوی ئەو کاتەی سانت پیترسبورگ بوو) – فینلەندە – سوید گەڕاوەتەوە.

لە ماوەی جەنگی یەکەمی گێتیدا ئەمین زەکی گەیشتبووە پلەی مایۆری لەو کاتەی ئۆردووی سوپا لە سەلمان پاک بووە. ماوەیێک کارگێڕی بەشی ئیستیخبارات بووە، لە کاتی داگیرکردنی بەغدا لە لایەن ئینگلیزەوە ئەمین زەکی لەگەڵ لەشکرەکە چوونەتە مووسڵ، لە دواییدا ڕوو دەکەنەوە ئەستەموول. لە تەمووزی ساڵی ١٩١٧ لەو سەردەمەی فەرماندەی لەشکری حەوتەم مستەفا کەمال بوو، ئەمین زەکی کرابووە یاریدەدەری سەرۆکی ئەرکانی لەشکرەکە. ئەمانە لە ئەستەمووڵەوە چوون بۆ حەڵەب. لەو کاتەدا مستەفا کەمال لە فەرماندەیی لابرا، فەوزی پاشا لە جێی دامەزرا، ئەمین زەکی لەگەڵ لەشکرەکە ڕووی کردە فەلەستین و تا ١٥ی ئەیلوولی ١٩١٨ لەوێ مایەوە. لە پاشانا نێررا بۆ لەشکری سێیەم لە قۆڵی قەفقاسدا. لە دوای جەنگی یەکەم گوێزرایەوە «بەشی مێژووی جەنگ» و لەم دەسگایەدا مایەوە تا مانگی حوزەیرانی ١٩٢٤.

ژیانی دووەمی بەغدا و سلێمانی:

ئەمین زەکی لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی و دابەشکردنی کوردستانەکەی و دروستبوونی عیراق لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٢٤ گەڕایەوە عیراق و لە بەغدا بوو بەمامۆستای قوتابخانەی سوپایی. ئینجا بوو بەئامیر فەوجی شەشەم لە سوپای عیراقدا. لە تەمووزی ١٩٢٥ ڕێزی سوپایی بەجێهێشت و بەنوێنەری شاری سلێمانی هەڵبژێررا لە پەرلەماندا. ئەم کارەی ماوەیێکی کەمی خایاند، دیسانەوە بەپلەی کۆڵۆنێلی گەڕایەوە سوپا تا لە ٢٤ی تشرینی دووەمی ١٩٢٥ بۆ یەکەم جار بوو بەوەزیری ڕێگەوبان و هاتوچۆ، ئیتر ماوەیێک لە وەزارەتێکەوە دەگوێزرایەوە بۆ یەکێکی دیکە لەمانە وەزارەتی زانیاری (معارف) و جەنگ و ئابووری. لە ساڵی ١٩٣٣ وە تا ١٩٣٥ لە پۆستی کارگێڕی گشتی بوو لە هەندێ لە وەزارەتەکانی بەغدا، ئینجا چەند جاری دیکەش بووە بەوەزیر تا ساڵی ١٩٣٧ بەنوێنەری سلێمانی هەڵبژێرراوە لە پەرلەمانی عیراقدا. لە دوای ئەمە جارێکی دیکە گەڕاوەتەوە بۆ وەزارەتەکان تا لە ١٠ی شوباتی ١٩٤٢ وازی لە کاری میری هێناوە و بەفەرمانی مەلیک بووە بەئەندامی ئەنجومەنی سیناتی عیراق (مجلس الأعیان العراقی) لەم کارەیدا ماوەتەوە تا ساڵی ١٩٤٨ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گردی سەیوان لەتەک مستەفا پاشای یا مولکی نێژراوە.

ئەمین زەکیی ڕۆشنبیر

ئەمین زەکی سوپاییێکی زانا و ڕۆشنبیرێکی بەدیمەنی بەنەژاد کورد و بەڕوخسار عوسمانی بوو. ڕەفیق حیلمی بەعەسکەر و مێژوونووس و شاعیر و نووسەر بەخەڵکی ناساندووە. ئەم هەڵسەنگاندنە ڕاستییێکی زۆری تێدا هەیە، چونکە لە بواری ستراتیجییەتی سوپایی و زانستیی مێژوو و خەیاڵی شاعیری و ڕۆمانتیکییەتی نووسینی پەخشان لە ڕووی تیۆرییەوە بەرهەمی هەیە. لە پێشانا کۆمەڵێک کتێبی بەزمانی تورکی لە بارەی ستراتیجییەت و ئەندازیاری سوپایی بڵاوکردۆتەوە، هەروەها لەم لایەنەوە نووسینی لە ڕۆژنامە و کۆوارە تورکییەکاندا هەیە. ئینجا بەزمانی کوردی «موحاسەبەی نیابەت» لە بەغدا لە ساڵی ١٩٢٨ بڵاوکراوەتەوە. لە پاشانا «خولاسەیێکی تاریخی کورد و کوردستان» بەرگی یەکەمی لە ساڵی ١٩٣١ و بەرگی دووەمی لە ساڵی ١٩٣٧ لە بەغدا بڵاوکراوەتەوە،

د. مارف خەزنەدار. بە (٢٦)

ئەوجا «دوو تەقەلای بێ سوود» لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٥ بڵاوکراوەتەوە. لە پاشانا «تاریخی سلێمانی و وولاتی» لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٩ دەرچووە. ئەم بەرهەمانە نموونەی پەخشانی کوردی ئەمین زەکی دەخەنە ڕوو.

نووسەر لە بەرهەمە مێژووییەکانیدا لە ڕووی زانستییەوە گەیشتۆتە ئەو پلەیەی شایانی ئەوە بێ شەرەفێکی گەورەی پێشکێش بکرێ و بەمێژوونووسی دووەمی کورد بژمێررێ لە دوای شەرەفخانی بدلیسییەوە.

ئەمین زەکی لە منداڵییەوە چێژی لە شیعر وەرگرتووە، دۆستی بووە، هەندێ جار هەوڵیداوە شیعر دابنێ. یەکێ لە دەستنووسە گرنگەکانی دیوانی نالی ئەو دەستنووسەیە ئەمین زەکی لە دەفتەرێکی بچووکی گیرفان لە ساڵی ١٩٠٣ بەخەتی خۆی نووسیویەتییەوە و هەمیشە لەگەڵیدا بووە و لە باغەڵیدا هەڵیگرتووە و بەشەوقەوە خوێندوویەتییەوە.

عەلائەدین سەجادی لە بارەی ئەمین زەکییەوە دەڵێ: ئەو لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە لە عالەمی سیاسەتدا نابێ توندوتیژی بنوێنرێ لەبەرئەوە لە هەموو مەیدانێکی سیاسیدا بەهێمنی ئەهاتە پێشەوە، لە پایەی یەکەما خۆی بەکورد ئەزانی، لە هی دووەما بەعیراقی، هەر کاتێ بچوایەتە ناو ئیشەوە لەبەرئەوە کورد لە عیراقا هەبوو لە ڕێگەی گشتییەوە زۆرتر ئەیویست خزمەت بەکورد بکا.

بەم جۆرە ئەمین زەکی ڕۆشنبیرێکی کوردی سەردەمی خۆی بوو بەمانا ئینتیلیجێنتە ئەورووپییەکە، نەک لەبەرئەوەی مەیدانی بیری گەلێک فراوان بوو، سەری لە هەموو زانستییێک دەردەکرد و بایەخی بەئەدەب و هونەر دەدا، بەڵکو یەکێک بوو لەو کوردە عوسمانییانەی شەش حەوت زمانی ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی دەزانی وەکو کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی و ئینگلیزی و فرەنسی و ئەڵمانی. لە کاتی خۆیدا لە ڕووسیا لە کوردناس و ڕۆژهەلاتناسی ڕووسی (بەنەژاد ئەرمەنی) گوورگین ئاکووپۆڤم بیست وتی: لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیدا لە بەغدا چاوم بەئەمین کەوت، لە گفتوگۆکردندا بەزمانی ڕووسیش لە یەکتری دەگەیشتین.

بەرهەمی ئەدەبی ئەمین زەکی

ئەمین زەکی هەوڵیداوە شیعر دابنێ، لە ژیانی ئەستەمووڵیدا هەندێ شیعری

هۆنیوەتەوە بەڵام بڵاوی نەکردۆتەوە. جارێکیان قانیعی شاعیر بەنامەیێکی شیعری چەند پرسیارێکی مێژوویی لە ئەمین زەکی دەکا و لە ڕۆژنامەی «ژین»ی سلێمانی بڵاوی دەکاتەوە. ئەویش بەشیعر وەرامی دەداتەوە و لەسەر لاپەڕەکانی کۆواری «گەلاوێژ» بە قانیع و خوێندەوارانی دەگەیەنێ.

ئەمین زەکی لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

لە ڕۆژنامەی ژین لە سێی ڕەمەزان
هەشت شیعرم بینی زۆر شیرین و جوان
پێنج شیعری ئەووەل شایستەی شوکرە
سێ شیعری دواییش پرسینی فیکرە
ئەڵێن هەیکەلی دەربەندی گەورە
نازانین چییە و هینی چ دەورە
عولەمای ئاسار بۆ ئەم تیمسالە
ئەڵێن پاشماوەی چەن هەزار ساڵە
قەڕاڵی ئاکاد نارام سین ناوێک
چل و حەوت عەسرە هەستا بەتاوێک
بەشەڕ هاتە سەر لۆلۆ وو گۆتوو
لە قەرەداغا داوا گەرم بوو
لە دوای شەڕ لۆلۆ گۆتوو ئەشکێنێ
مەلیک ساتوونی دەرئەپەڕێنێ
باسی ئەو شەڕە و ئەو بگرە و بەردە
نووسراوە یەک یەک لەسەر ئەو بەردە
چەکی ئەو حەلە تیر و کەوانە
لە لای هەیکەل دا دیارە نیشانە
وەک دار تاشییان ئەو شاخە گەورە
کردیان بەتیمسال لە دەربەند گەورە
لە دوای سی عەسر ساسانی هاتوون
زۆر تیمسالیان بوو بەدەسەڵات بوون

ئەم پارچە شیعرە لەسەر کێشی سیلابی دە کەرتی خۆماڵییە، وەستانی لە ناوەڕاست دایە (٥ + ٥)، لە ڕووی قافیەوە مەسنەوییە.

لە پەخشانیدا ئەمین زەکی زانێکی بەتوانا بوو، شێوازی کوردی عوسمانی لە نووسینیدا بەدی دەکرێ، وشەی عەرەبی و تورکی و فارسی ناو زمانی ئەدەبی ئەو نەتەوانە بەکار دێنێ. هەرچەندە نووسینەکانی پێوەندییان بەمێژووەوە هەیە، وەک ئاشکرایە مێژوو تەنیا دیاردەیێکی زانستی نییە بەڵکو تێکەڵ بەئەدەبە و ماکی جوانکاری تێدا هەیە. مێژوونووس دەتوانێ خاوەنی شێوازی پەخشانی هونەری خۆی بێ لە تێکستی نووسینی مێژوودا. بەم جۆرە لەبەر ڕۆشنایی ئەم بۆچوونانە هەست بەشنەبای شەماڵێکی ڕۆمانتیکییانە لە بەرهەمی ئەمین زەکیدا دەکرێ.

نموونەی پەخشانی ئەمین زەکی

١

ئەمین زەکی لە پێشەکیی مێژووی کورد و کوردستاندا دەنووسێ:

«لە دوای ئەمە، کە لە جێگەی تەعبیری عومومی (عوسمانی) لەفزی (تورک) و (تۆران)ی لە تورکیادا باوی سەند، بەتەبیعەت، وەکو ئەفرادی میللەتەکانی تر، منیش لە ناو ئەم کۆمەڵەدا غەیرییەتی خۆم چاکتر حیس پێ کرد؛ غورووری قەومی، مەجبووری کردم لە هەموو فرسەتێکدا ئەم حیسسەی خۆم ئیزهار بکەم. بەڵام دەرحەق بەئەسڵ و تاریخی قەومەکەم هیچم نەئەزانی، چونکە تا ئەو وەقتە نە لە مەکاتیبدا فیکرێکی وامان درابوویە و نە لە دواییشدا زەرووڕەتی تەدقیقی تاریخی کوردمان دیبوو، وە کەلیمەی جامیعەی (عوسمانی) ئەعسابی قەومییەی هەموومانی تا دەرەجەیێک خاو کردبووەوە. بارەها ئەم سوئالەم لە خۆم ئەکرد: قەومی کورد لە چ نەتەوەیێکە، چی بەسەرهاتووە؟ بەڵام نەمئەتوانی جوابێکی باشی بۆ بدۆزمەوە. بەناعیلاجی لە چەند گەورەیێکی کوردم پرسی، حەتتا لەوانە دووانیشیان لە مامۆستاکانی تاریخ بوون؛ یەکێکیان ئەسڵی کوردی بەڕیوایەتێکی موشەووەش بردەوە سەر کوردی کوڕی عەمری قەحتانی، وە ئەویتریشیان کردینی بەنەتەوەی دێوێک کە (حاساد)یان پێ گوتووە. بەڕاستی ئەم دوو جوابە بێ خێرە

زۆری سەغڵەت دام و لەگەڵ ویجدانی خۆمدا قەول و بڕیم کرد کە خۆم تەدقیقی ئەم موعەممایە بکەم؛ زاتی بوونم لە ئەستەمووڵدا فرسەتێکی باش بوو. وەقتی بێ ئیشی خۆم بۆ ئەم تەدقیقانە دانا و لە ئیبتیدای ١٣٢٦ی ڕۆمییەوە (١٩١٠م) دەسم کرد بەزیارەتی کتێبخانەکانی ئەستەمووڵ. فرسەتی ئەم خدمەتەم کەم بوو چونکە هەموو ساڵێک شەش حەوت مانگ لەگەڵ قومیسیۆنی حودوود لە دەرەوە خەریک ئەبووم. لەم فرسەتە کەمە زۆرم ئیستیفادە کرد و تا ئەواخیری ساڵی ١٣٢٨ ڕۆمی (١٩١٢م) چەند سەد ئەسەرێکم موتالا کرد و نۆتێکی زۆرم گرت. بەخت و تالع لە ١٣٢٩ (١٩١٣م)دا بەوەزیفەیێکی ڕەسمی گەیاندمیە ئەوروپا. لە ئەڵمانیا و فرەنسادا زۆر کتێبخانە و مۆزەم زیارەت کرد و زۆر ئاسار نادیرەم چاو پێ کەوت و نۆتێکی زۆرم کۆکردەوە و دەرحەق بەکوردایەتی سی چل کتێبێکی باشی موستەشریقینم کڕی، بەڵام لە دوای گەڕانەوەمان زۆری پێ نەچوو شەڕی گەورە دەسی پێ کرد؛ وە وەزیفە ئەم تەدقیقاتەی پێ دواخستم. لە دوای شەڕی گەورە، کە چوومەوە ئەستەمووڵ، سەرلەنوێ دەستم پێ کرد، کتێبە تازەکانم باش موتالا کرد، نۆتەکانم ڕێک خست و دەسم کرد بەنووسین و دوو سەد لاپەڕەیێکم حازر کرد، ئەوەندەی پێ نەچوو لە ساڵی ١٣٣٥ی ڕۆمی (١٩١٩م) و لە جەژنی قورباندا تووشی موسیبەتێکی گەورە بووم، لە وەقتێکدا کە لە ماڵەوە نەبووم گەڕەکەکەمان ئاگری تێبەر بوو و خانووەکەی منیش لەو ناوەدا سووتا و هیچمان بۆ دەرنەچوو. بەتەبیعەت ڕەنجی پێنج شەش ساڵم لە دەس چوو، نە نۆت ما و نە کتێب. ئەم موسیبەتە گەورەیە بەڕاستی زۆری مەئیووس کردم و چار ناچار وازم لێ هێنا.

لە دوای ئەم مەئیووسییەتە بە دە ساڵ، یەعنی لە ١٩٢٩ی میلادیدا، ڕۆژێک لە کتێبخانەی مەجلیسی نووابدا (ئەنسیقلۆپیدیای ئیسلام)م چاو پێ کەوت و بۆ موتاڵاکردن بەئەمانەت وەرمگرت. تەماشام کرد ئەم ئەسەرە نایاب و تازەیە، کە لە ١٩٠٥دا لە تەرەف هەیئەتێکی موتەخەسیسەوە دەسی پێ کراوە و هێشتا تەواو نەبووە، لە جلدی دووەمیدا بەحسێکی مەخسووسی کوردی تیایە و لە تەرەف موستەشریق و عالمێکی زۆر بەناوبانگەوە کە فۆن مینۆرسکییە نووسراوە. بەشەوقێکی زیادەوە دوو سێ جار خوێندمەوە، ئەم موتاڵایە مەیلی کۆنی تازە کردمەوە و سەرلەنوێ قەرارم دا کە لەسەر ئەو ئەساسە (خولاسەیێکی تاریخی

کورد و کوردستان) بنووسم».

ئەم پارچە پەخشانە لە ڕاستییێک دەدوێ پێوەندیی بەزانستیی مێژووەوە هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا نووسەر هەوێنی لاوەکی هێناوەتە ناو نووسینەکەیەوە، وەکو گێڕانەوەی بەسەرهات و یادداشتکردنی ژیانی ڕۆژانە و دەربڕینی بیروباوەڕ و هەست و نەستی بەرامبەر بەکوردایەتی، ئەم شێوە نووسینە ئاسۆیێکی جوانی ڕۆمانتیکییانەی داوەتە پەخشانەکە.

وێنەیێکی دیکەی پەخشانی ئەمین زەکی لە پێشەکیی کتێبی «تاریخی سلێمانی و وولاتی»دا بەناوی «سکالاییێک» دەڵێ:

«هیچ وولاتێ نییە کە لە سەحنەی تاریخدا وەزیفەی خۆی بەجێ نەهێنا بێ. وولاتی سلێمانیش یەکێ لەوانەیە. لە زۆر قەدیمەوە تا زەمانی ئیحتیلال زۆر حادیسات و مەسائیبی دیوە. شاخی پیرەمەگروون ئەگەر بهاتایە زمان و ئەوی دیویە بۆی بگێڕاینایەوە لە سەرگوزەشتی حەقیقیی ئەم وولاتە زۆر باش حاڵی ئەبووین. بەڵام ئەمە تەمەنیی مەحاڵە. پێشینانیش لەم خوسووسەوە زۆر کەمتەرخەمییان نواندووە، وە لە حەق سەرگوزەشتی وولاتەکە هیچ میراتێکی نووسراویان بۆ بەجێ نەهێشتووین، وە ئەم نەوعە ئەرکانەیان خستۆتە سەر شانی پاشینان؛ خۆش بێ و ترش بێ ئەبێ قوبوولی بکەین و ئێمە هەوڵی بۆ بدەین. بەم فیکرە ئەمە چەند ساڵێکە خەریکم، ئەخوێنمەوە، وە لە هەر کتێبێکدا دەرحەق بەم وولاتە شتێکم دیبێ لە پارچە کاغەزێکم نووسیوە. لە دواییدا ئەمانەم کۆکردەوە و بەگوێرەی زەمانی سەرگوزەشتێکی کورتی وولاتەکەم لێ دروست کرد و گەیاندمە دەوری ئیحتیلال (١٩١٨م). مومکین بوو کە تا ئەمساڵیشی بهێنم، وە ئەوی پێویست بێ هەیە بەڵام بەفیکرێکی ئیحتیات وازم لێ هێنا چونکە لام وایە نە سیاسەت و نە ئەشخاسی ئەم حادیساتە تەحەمولی بیستنی حەقایەقیان نییە، بەش بەخۆم منیش حەز بەدرۆ ناکەم.

بەغدا: محەمەدئەمین زەکی»

ئەم دوو پارچە پەخشانە نموونەیێکی جوان و ڕاستەقینەی تازەکردنەوەی پەخشانی کوردین لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی. بێ گومان شەقڵی شێوازی نووسینی ئەمین زەکی تیایاندا بەدی دەکرێ، لەگەڵ ئەوەشدا بەگشتی ئەم شێوازە لەگەڵ شاعیر و نووسەرانی دیکەی کورد یەکتری دەگرنەوە. دەکرێ ئەدگار و شوێنەواری تازەی شیعر و پەخشانی عوسمانی لە ناویاندا بدۆزرێتەوە.

لەم نموونە ئەدەبییە کەمانەی ئەمین زەکی ئەوە دەردەکەوێ ئەگەر ئەم ڕۆشنبیرە لە منداڵییەوە خووی بدابایە ئەدەب، بەهۆی ئەم هەموو بار گرانییە لە زانست و زانیاری و زانینی ئەم هەموو زمانە ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاواییانە بلیمەتێکی گەورەی لێ دەکەوتەوە لە گێتیی ئەدەبی کوردیدا.

***

ئەمین زەکی نموونەی خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی تازە بابەتی کۆمەڵی کوردەواری بوو. کوردی زانی باش بوو لەگەڵ ئەوەی درەنگ کەوتە پراکتیکی نووسینی کوردی، خاوەن شێواز بوو. نووسینی پەیکەری زمانی کوردی ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمە بوو. شێوازی نووسینی پەخشانی ئەمین زەکی لە هەموو بەرهەمە کوردییەکانیدا هەر ئەو شێوازەیە کە شاعیران و خوێندەواران تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لە کوردستانی ئێران و عیراق بەکاریان هێناوە.

بەشی هەڤدەم

سابیری

١٨٨٢ - ١٩٤٤

(سابیری) یەعقووب ئەگەرچی هیجری یووسف کوێری کرد
حەمد و سەبری کرد بە عادەت یووسفی بۆ هاتەوە

ژیانی

نەجمەدین کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ مەحموودی قوتبی شۆریجەیە، لە نەوەی شێخ محیەدینی قوولەیە کە ئارامگای لە گۆڕستانی ئیمام قاسمە لە شاری کەرکووک. لە ساڵی ١٨٨٢ لە گوندی شۆریجەی ناوچەی قەرەحەسەن لە دایک بووە. خوێندنی سەرەتایی لە حوجرەی مزگەوت بووە، لەبەر هەر هۆیێک بووبێ تەواوی نەکردووە، بۆیە نەبووە بەمەلا. لە کۆمەڵی کوردەواریدا ناوی شێخ لە مەلا گەورەتر بووە، ئیتر بەمیرات شێخێتی بۆ ماوەتەوە و بووە بەجێنشینی باب و باپیرانی و تەکیەی تەریقەتی قادری بەڕێوە بردووە.

ئەوەی زیاتریش بووە بەهۆی ڕێز لێنانی لە ناو کۆمەڵدا ئەوەیە لە بنەماڵەی سەیدانی بەرزنجی بووە. بەشێخ نەجمەدین ناوی دەرکردووە، لە شیعردا نازناوی «سابیری» (صابری) بۆ خۆی هەڵبژاردووە. بەهۆی ئەوەی خوێندنی حوجرەی تەواو نەکردووە، زوو ژنی هێناوە و بووە بەخاوەن ماڵ لە گوندی شۆریجە. بەزۆری لە ژیانیدا خەریکی شێخایەتی و بەڕێوەبردنی تەکیە و دەروێش و مریدەکانی بووە، کەمتر پەرژاوەتە سەر ماڵداری و خۆ خەریک کردن بەکاروباری کشتوکاڵی. سابیری وەک شێخی تەریقەتی دەروێشی لە گوندەکەی خۆیدا ژیاوە و گەورە بووە، ئاگای لە خەڵکەکەی خۆی بووە و ئیشوکاریانی جێبەجێ کردووە.

تەکیە و دیوەخانی سابیری هەمیشە ئاوەدان بووە، بێ میوان نەبووە. پێوەندیی

کۆمەڵایەتی بەهێز بووە لەگەڵ زانا و پیاوماقووڵانی ئەو سەردەمە. میواندارییانی کردووە، خۆشی بووە بەمیوانیان. لەوانە شێخ مەحموود، مەلا ئەحمەدی فورقانی ڕۆژبەیانی، سەید ئەحمەدی خانەقا، ڕەفیق ئەفەندی خادیمولسەجادە، سەید محەمەدی جەباری، شێخ عەبدولکەریمی قادر کەرەم، شێخ سەعید گۆبتەپە، شێخ قادری گوللەنەبڕ و هی دیکە.

لە ماوەی گرانی گەورە پێش کۆتایی جەنگی یەکەمی گێتی لە ساڵی ١٩١٧ لەبەر سەختیی ژیانی دارایی و کزی ئابووری ناچار بووە بار بکا بۆ گوندی دێلێژە، لەوێ خزم و کەسوکاری هەبووە، لە پاش ساڵێک بەهۆی کۆتایی جەنگەوە گەڕاوەتەوە شۆریجە و لەم ماوەیەدا هەوەسی شیعر زۆر کاری لێ کردووە لەبەرئەوە ژیانی خۆی بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کردووە. لە بابەت ئەو دیاردە سایکۆلۆجییەی ناوەوەی خۆیدا دەڵێ:

شێواوم وێنەی قەیسی عامیری
ناوم نەجمەدین لەقەب سابیری
ئومێدم وایە سەتتارولعوبووب
بداتە سابیر سەبرەکەی ئەیووب
یا دڵی غەمگین بەوێنەی یەعقووب
عاقیبەت ڕۆژێ بگاتە مەتلووب

لە سەردەمی بەسالاچوونی تەمەنیدا سابیری تووشی نەخۆشی لەرزۆکی بووە، هەر ئەو نەخۆشییەش کۆتایی بەژیانی هێناوە، لە ڕۆژی ٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٤ کۆچی دوایی کردووە و لە گوندی شۆریجە نێژراوە.

شیعری

شیعری سابیری لە ڕووی ڕوخسارەوە

سابیری لەو شاعیرە کلاسیکییانەیە بەشێکی زۆری لە بەحرە عەرووزییەکان بۆ کێشی شیعری خۆی بەکار هێناوە، ئەو بەحرانە بەپێی زۆری و کەمییان ئەمانەن: ڕەمەل، هەزەج، ڕەجەز، سەریع، موزاریع، موتەقاریب، موجتەس. لە بارەی

قـافـیـەوە سـابـیـری یەکـێکە لە شـاعـیـرە هـەرە دەگـمـەنەکـانی کـورد کـە هـەمـوو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی کردووە بەقافیە تەنیا تیپی (ظ) نەبێ. لە دەنگەکانی ئەلفوبێی زمانی کوردیدا کە لە عەرەبی بەرچاو ناکەون تەنیا تیپی (ژ)ێی بەکار هێناوە.

سـابیری بایەخی بەوشـەی پاش قـافیـە داوە، ئەگەرچی بەپێی قەوارەی شـیعری زۆر نییە لەگەڵ ئەوەشدا پاش قافیەی جوان بەرچاو دەکەون، وەکو ئەمانە: دەکا، خودایا، نەما، ئەلغەیاس (الغیاث)، ڕووح، لەزیز (لذیذ)، نەخۆش، درێغ، فیراق، بم، نادەم، چبکەم، تۆ، ئەمشەو، ڕۆژ و شەو، نییە، کەی دەبێ، تاکەی، نەبێ.

بەچاوێکی ڕەخنەگرانە ئەگەر سـەرنجی تەرکیبی ناوەوەی ڕوخساری شـیعری سـابیری بدرێ، هەندێ تێبینی گـەڵاڵە دەبێ وەکو ئەوەی زمـانی ئـاسـانە، وشـەی قـورسی بێگانە کـەم بەکـار دێنێ، کـەچی وشـە و ڕسـتـەی عـەرەبی سـاکـاری ناو زمـانی سـتـانداردی ڕۆژانە لە شیعریدا هـەیە. شیعری بەگشتی لەگەڵ ئەوەی لە ڕووی کێشەوە ڕەوانن، لە بارەی ڕیتم و مۆسیقاوە گرێیان تێدا هەیە، بەگشتی شاعیر ئاگاداری قافیەی شیعرییەتی لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار ساتمەی تێدا دەکـا. دووبارەکـردنەوەی وشـەی قـافـیـە لە شـیـعـرێکدا بەرچاو دەکـەوێ، ئەمـە بەخـەوش دادەنرێ و لە نرخی هونەری شیعرەکە کەم دەکاتەوە. بایەخی ئەوتۆی بەڕەوانبێژی کلاسیکی نەداوە.

شیعری لە ڕووی بابەتەکانەوە (ژانرەکانەوە)

بەگشتی ئەگەر تەماشای بابەتەکانی (ژانرەکانی) شیعری سـابیری بکرێ، ئەم جۆرە لیریکانە بەرچاو دەکەون:

١- بەشـی هـەرە زۆری شـیـعری لە جۆری پارچەیە، لە حـەوت دێڕ کـەمتر، هـەروەها غەزەل، لە حەوت دێڕ زیاتر، ئینجا قەسیدە لە دوازدە دێڕ بەرەو ژوور، بەم پێیە دەکرێ هەموو شیعری دیوانی سابیری بەلیریک بژمێررێ.

٢- هـەنـدێ پێنجـین لە دیوانیـدا بەرچـاو دەکـەون، هـەمـوویـان لە ڕووی قـافـیـەوە ئاسایین (ا ا ا ا ب...).

٣- کـۆمـەڵێک چوارین لە دیوانیدا دەبینرێن، ئەمانە هەموویان لە ڕووی قافیەوە ئاسایین و لە هەردوو جۆری چوارینیان تێدایە (ا ا ا ا) و (ا ا ب ا).

٤- دیوانی شیعری سابیری تەنیا لیریکێک جووت قافیە (مەسنەوی) دەور دەکاتەوە (ا ا، ب ب، جـ جـ..) لە بابەت کێشەوە خۆماڵی سیلابی دە کەرتییە.

٥- سابیری وەک هاووڵاتییێکی دانیشتووی ناوچەی کەرکووک یادی دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی کردۆتەوە، شیعرێکی لەم بابەتەوە هەیە. لە ڕووی کێشەوە خۆماڵی سیلابی دە کەرتییە، لە ڕووی قافیەشەوە جووت قافیە (مەسنەوی)یە.

٦- هەندێ شاعیری کورد شیعری سابیرییان کردووە بەپێنج خشتەکی، لەوانە جاهید شیعرێکی کردووە بەپێنج خشتەکی بریتییە لە پێنج بەند، شیعرێکی دیکەی لە دە بەند پێکهاتووە، هەروەها جەمیل ڕۆژبەیانی شیعرێکی دیکەی سابیری کردووە بەپێنج خشتەکی لە دە بەند پێکهاتووە.

شیعری سابیری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

هەرچەندە لایەنی ئایینی بەسەر زۆربەی بەرهەمی سابیریدا زاڵە، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو شیعری بەگشتی دەچنە خانەی وەسف و دڵدارییەوە. ئەگەر هەر ئاماژەیێک بۆ ناوەرۆکی دیکەی وەکو ستایش و کۆمەلایەتی و ئاوڕدانەوەی سۆفیزم لە شیعریدا دەبینرێ مەبەسی سەرەکی نەبووە. ئەگەر پێویست بێ سیفەتی پسپۆڕی بدرێ بەم شاعیرە دەبێ بەشاعیری وەسف و دڵداری دابنرێ. وێنە و مانای شیعری سابیری بەهێمنی و سادەیی و بێ زیادەڕۆیی لە دەوروبەری شیعری شاعیرانی نەوەی دووەم و سێیەمی قوتابخانەی نالی کوردستانی باشوور دەسووڕێنەوە.

نموونەی شیعری

١

لە لیریکێکی وەسفیدا دەڵێ:

مەرحەبا ئارامی گیان ڕۆشنایی چاوەکەم
شۆخی کەو ڕەفتارەکەم عەییار و ئاهوو چاوەکەم
ئەی برۆ شمشێر و لێو مەرجان و پەرچەم خاوەکەم
قەد نەمامی عەرعەر و ڕووت ترێ کاژاوەکەم

دلبــەری گــوڵ ڕەنگەکــەم تەن ناسک و دڵ ســەنگەکــەم
نازەنین و شــەنگەکــەم مــەست و خــودا پێــداوەکــەم
یاخـــودا زوو بێـــتـــەوە ڕووحی ڕەوان و نووری چاو
یەعنی کــەو ڕەفــتــارەکــەم دڵ ناسک و تۆراوەکــەم
مەستەکەی مەی نۆشەکەم سەربەست و مەشرەب خۆشەکەم
جان و عەقڵ و هۆشەکەم مەستوور و ڕوو پۆشراوەکەم
گفتوگۆ شیرینەکەی مایەی حەیات و ژینەکەم
جوێن و بوغز و قینەکەی چای و جغارە و قاوەکەم
هاتن و دەرکــەوتنی دەرمــانی دەرد و زامــەکــەم
خــاکی ڕێگەی ســورمــەیە بۆ نووری هەردوو چاوەکــەم
تابەکــەی چاوم بەســەر شــار ڕێوە بێ هەیهــات هات
ئاگــری نەکــوژایەوە کــوورەی دڵی ســووتاوەکــەم
یووسفی میسری تەماشایە کە حاڵی (سابیری)
پیــرە دڵســوتاوەکــەی کــەنعــانم و بێ چاوەکــەم

سابیری لەم شیعرەدا گفتوگۆ لەگەڵ دلبەردا دەکا، دەمێکە نەیدیوە، لە ناو دڵتەنگی و پەژارەی دووری دەتلێتەوە، لە هۆش خۆی چووە نازانێ چی دەوێ، لەگەڵ ئەوەشدا هوشیارە دەزانی چۆن وەسفی ئەندامە جوانەکانی دلبەر بکا. دیارە شاعیر دەیەوێ ئەوە دەرببڕێ جوانی دلبەر لە پلەیێک دایە ئەوە دەهێنێ بۆی شێت ببێ و بەڕاستی بێ ئەگەر خۆی لەگەڵ یەعقووبی کوێری پیری کەنعان بەراوورد بکا و یارەکەشی وەکو یووسف وەک ڕەمزی جوانی و دڵداریی بەڕاستی.

٢

وەکو شیعرەکەی پێشوو دیسانەوە شاعیر خەریکی موناجاتە لەگەڵ دلبەر:

مــوددەتێکە شــەو ئەناڵێنم لە ژێر پاســارەکــەت
خۆت نەکردە خاوەنی خەستەی لە گیان بێزارەکەت
وا لە چاوم جارییە فرمێسکی خوێن باوەڕ بکە
ڕێ نەما خێڵی خەیاڵت بێتە لای بیمارەکەت

تا خـــەیاڵت پادشـــاهی شـــاری دڵ بـێ مـــوشـکیلە

قاسـیدی خـەو ڕوو بکاتە چاوی خزمـەت کـارەکـەت

هاژە هـاژی ســـەیلی چاوم پڕ بـەعـالـەم مـــەوج ئەدا

قـەترەیێ نایێـتـە بـەرچاوت لە سـەخـتـی قـارەکـەت

تـا نـەهـاتم بۆ نـەهـاتـی تـا تـەبـەیـیـــــون بـێ بـەهـات

تازە هـاتی هـاتنت هـەیـهـــاتە بـۆ غـــەمـــبـــارەکـــەت

حـــەسـرەتا ڕۆژێ نەهـاتیـتـە ســـەرینـم پێم بڵـێی

ئەی غـەریبی شـارەکـەم چۆنی لەگـەڵ ئازارەکـەت

سـەبرە چارەی دەردی دووری زیکرە دەرمـانی گوناه

زوو دەگاتێ حـاسـیلاتی سـەبر و ئیسـتـیـغفـارەکەت

(سـابیـری) ووریا بە خۆ ئەو شۆخـە وەعدەی دا بەتۆ

نەک هەمـیسـان ڕەنجـەڕۆیی دەردی سـاڵی پارەکەت

هەرچەندە شـاعـیـر زیاتر بێ ئارام و دەردەدار بێ لـەبەر دووری لە یار ئـەو زیاتر گیرۆدەی دەبێ. سابیری ئاواتەخوازی هاتنی خۆشەویستە بۆ ئەوەی دڵی بداتەوە، ئەو ئازارەی لە دووری ئەودا دەیچـێـژێ ئەوەندە دژوارە هیچ شـتـێک چارەی ناکـا هـاتنـی ئـەو نـەبێ. وشـــەکـــانـی هـات و نـەهات و هـاتـە هات جـــۆرە وێـنـەیێکی ڕەوانبێژییان دروست کردووە لە لیریکەکەدا.

٣

لە وەسفێکی گشتیی یاری سابیری دەڵێ:

وا دیارە چاوی یارم مـــەیلی بیـــمـــاری دەکـــا

دڵ کە بـێ سـەبر و قـەرارە شـێـوەن و زاری دەکا

باقلم بادی سـەبا ڕێی کەوتە نێو گوڵزاری ڕووی

وا کە ئیستیهزا بەعەتر و میسک و تاتاری دەکا

هەر کەسێ جارێ ببینێ سوورەتی یارم لە خەو

تا بمێنـێ زیکر و شـوکری نیـعمـەتی باری دەکـا

هەر کەسێ هوشیارە مەیلی یار و دڵداری دەکا
بێتە سەیری چاوی یارم مەیلی بیماری دەکا
خۆشە شەو ناڵین و جەوری یار و زامی نادیار
خاسسە بۆ ئەو کەسانەی زیکری جەبباری دەکا
گفتوگۆیی سابیری بۆیە هەموو مەستانەیە
چاوی یاری کاروباری خەمری خەللاری دەکا
موددەعی لۆمەم ئەکەن سەد کاشکی تۆیان ئەدی
تا بزانن (سابیری) هاواری ناچاری دەکا

لەم برە شیعرەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ یاری ئەوەندە جوانە هەر کەسێ چاوی پێی بکەوێ گرفتاری دەبێ. ئەگەر لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە لەمە بکۆڵرێتەوە پێویستە شاعیر پێی ناخۆش بێ ئەگەر یەکێکی دیکە یارەکەی خۆش بووێ، کەچی لەوانەیە ئەمەی بۆ شانازی خۆی بێ بەو مانایەی ئەوەندە جوانە هەموو کەس حەزی لێ کردووە.

٤

لە وەسفێکی دیکەیدا یار بەهاری هەمیشەییە:

نەسیمی سوبحدەم موژدەی بەهاری حوسنی یاری دا
نیشانەی جەژنی نەورۆزی لە شاری دڵ دیاری دا
کە داخیل بوو بەشاری دڵ سوپاهی حاکمی عادل
دز و جەردەی غەم و غوسسە لە ترسی ڕووحی غاری دا
بیحەمدیللا سەفینەی دڵ لە گێژاوی بەڵا دەرچوو
ئیتر ئاسوودەیە بێ غەم لە بەحری لوتفی باری دا
نەما ئاساری غەیری حەق لە نێو شاری دڵم موتلەق
کە هەر کەس لێم قوبوول ناکا خودا تەوفیق و یاری دا
نەما دەرد و غەم و میحنەت لەولا شادییە و عیشرەت
لە نێو بازاڕ و شاری دڵ موبەششیر هات و جاڕی دا

وەرە (سابیر) دڵ و جانت نیساری پایی دلبەر کە
نەوا بمرم بڵێن ئەو شێتە نەیزانی خەساری دا

لەم پارچە شیعرەدا سابیری لە وەسفی جوانی یاریدا شنەبایێکی ناسک و تەنکی سۆفیزم دەپڕژێنێتە ناو دڵ و دەروونی خوێنەر کە باس لە هەستی ناو دڵی خۆی دەکا. جوانی یارە بەهاری هێناوە و مـوژدەی نەورۆزی بەخەڵکی گەیاندووە. هەرچی خراپە هەیە لەو ڕۆژە پیرۆزانەدا لە ناو دڵ دەچنە دەرەوە، چونکە دڵ لە ڕاستی (حەقیقەت) بەولاوە هیچ شتێکی دیکەی گەرەک نییە، بەم ڕێگەیە نەبێ ناگاتە «موتلەق».

٥

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا سابیری لە عیشق دەدوێ:

نیشانەی عاشقی وایە کە ساتێ یاری لێ وون بێ
دەبێ دەر لەحزە ئەحواڵی بەسەد گۆنە مولەووەن بێ
دڵێ پڕ دەرد و ڕەنگی زەرد و لێوی ووشک و چاوی تەڕ
سیاپۆش و جەفانۆش و سەراپا غەرقی ناوخوون بێ
جەفا وو لوتف و هیجر و وەسڵی یار و شیوەن و شادی
لە لای یەکسان و دڵ وەک خانەیی زەنبوور کون کون بێ
کە دلبەر هات و ڕووحم چوو کە ڕۆیشت و دڵی بردم
ئیتر جان و دڵی بێچارە چۆن ئیسکان و ساکین بێ
ئەتیببا عاجزن بێ شک لە دەرمانی دڵی (سابیر)
ئەگەر لوقمان و جالینۆس ئەرەستۆ یا فلاتوون بێ

لەم شیعرەدا شاعیر هەندێ لە هەوای ناو ماڵی سۆفیزمی بێ پایان هەناسە دەکێشێ. بەونبوونی یار دڵدار شپرزە دەبێ، چونکە گیانی لەگەڵ خۆیدا دەبا. دەرمانی ئەم دەردە نەدۆزراوەتەوە، تەنانەت فەیلەسووفە گەورەکانی ڕۆژگاری وەکو لوقمان و جالینۆس و ئەریستۆ و ئەفلاتوونیش ڕێی پێ نابەن.

٦

لەم پارچەیەدا سابیری بەراوورد لە نێوان عاشق و عاقلدا دەکا:

عــاشــقــان دڵیــان بەدائیم پڕ خــەیاڵ و پڕ مــەلال
بۆیە ڕۆژ و شەو دەکەن بەحسی جەمال و زولف و خاڵ
عـاشق و عـاقل ئەگەرچی ڕەنگ و سـووڕەتیـان یەکـە
هەریەکێ تامــێکی تێـــدایە تورنج و پورتەقـــاڵ
عـاشـقـان نالاّن و بێ سـەبر و قـەرار و گـفـتـوگـۆ
عـاقـڵان دڵشـاد و خـوررەم نیکتـەدان و خـۆش مـەقـاڵ
عـاشـقـان مـەجنوونی دووری لەیل و بیـمـار و زەعـیف
عـاقـڵان سـاغ و سـەلیم و شـاد و مـەسـتی خـەتت و خـاڵ
عـاشـقـان پەروانە ئاسـا سـەرف ئەکـەن جان و ووجـود
عـاقـلان (سـابیر) گەلێ کۆشش ئەکەن بۆ جەمعی مـاڵ

ئەم بۆچوونەی سـابیـری بەڕاسـتی بەراووردێکە لە نێوان «عـاشق» و «عـاقل» وەک زاراوەیێکی سۆفیزم، هەر لەو کاتەدا پێوەندیی نێوان «تەریقەت و شـەریعەت» واتە «سۆفی و واعیز» دەخاتە ڕوو، ئەمە ڕوونکردنەوەی ئەو زۆرانبازی و دژایەتییەیە لە نێوان «بزووتنەوە و نـەبزووتنەوە». بۆ ئەمە سابیـری بەڵگەی جوان دێنێتەوە، بەلای ئەوەوە عـاشق هەمـیـشـە بیـر دەکاتەوە، دەناڵێنێ و ئۆقـرەی نیـیـە، لەڕ و لاوازە، شێتی لەیلایە، عاشقان پەروانەن ئەنجامیان سووتانە؛ کەچی عاقڵان دڵیان شادە، قسـەیان خـۆشـە، لەش سـاغ و جـوانی ڕووکـەشـیـان پێ باشـە، پارە پەرستن. ئەمـە ئاوڕدانەوەی ژیرانەیە لە وەسفی گیانیی گێتیی سۆفیزم.

٧

بەشێوازی شیعرەکەی پێشوو سابیری دەڵێ:

نـەوبـەهـارە مـــەوســـیـــمـی پشـکـووتـنـی گـــوڵ هـاتـەوە
ئیـــعـــتـــیـــبـــاری شـــیـــوەن و هـاواری بولبـــول هـاتـەوە

خــوێنی چاوی عــاشــقـــانه ڕووی زەوی نەخــشـــاندووە
زەحــمـــەتە ســـەیلی بەهاری نەقــشــەکـــەی بشــواتەوە
حـــەزرەتی لوقـــمـــان فـــەرەزنا ئێـــســـتـــە زیندوو بێـتـــەوە
باوەڕم نـایە برینـی عـــــاشـــــقــــــان چاکـــــاتەوە
کـــەی ئەبێ یاڕەب ســــبـــەینانی نەســــیـــمی ئاه ئاه
ســـا لە باغی جـــەننەتی حــوسنی گــوڵی گـــەشکاتەوە
ئەو بەتیـــری غـــەمـــزەکـــەی جـــەرگی بڕیم و تیـــری من
هەر هەنـاســــەی ســــەر دەهـاوێتم ئەویش بۆم هـاتەوە
ئەهلـی دونیــــا بۆ پـلاوە جـــــۆ بـلاوی لێ ئـەکـــــەن
دابنیـــــشـــــە نانە ڕەق بوو ناتە ناو شـــــۆرباتەوە
ڕاحـــەتی ئینســـان لە بێ دەنگی ئەبێ ســابیـر خـەمـۆش
تۆ کـــە عـــەبدی حـــەیفـــە ڕوو ناکـــەی بەلای مـــەولاتەوە
(سابیری) یەعقووب ئەگەرچی هیجری یووسف کوێری کرد
حـــەمـــد و ســـەبری کـــرد بەعـــادەت یووســـفی بۆ هـاتەوە

شـاعیـر دوو دیاردەی پێـچەوانـە کۆ دەکـاتەوە، لە لایێک بەهـار و خـۆشی پێشکێش بەئادەمزاد دەکا، لە لایێکی دیکەوە شـێوەن و ڕۆ ڕۆ بۆ بلبل دەبا. گوڵ و گوڵزاری بەهار خـوێنی چاوی عـاشـقـانە، سـەیلی بەهـار نایشـواتەوە. یار بەتـیـری غـەمـزەی جـەرگی عـاشق کون دەکا، لە هەناسـەی سارد و ئێش و ئازار بەولاوە عـاشق چی پێ دەبڕڕێ! دانایی لەوە دایە پیـاو ئارامـی ببێ، ئـەمــە بووە هـۆی ئەوەی یـووسـف بێتەوە و یەعقووب چاوی بکرێتەوە.

٨

کـــڵاوی ســـەر دڕاوی خـــۆم بـەتاجـی پادشــا نادەم
کەلاوەی دووکەڵاوی خۆم بەقەسر و گەنجی شا نادەم
پڵاوی سـەر بەکشـمیشی فـەقیری یەعنی ئاسـایش
خـــودا بێـــدا لەمـــەولا ڕوو بەترشی شـــۆربـا نادەم

کـەلاوەی خـۆم بـەدەسـتـی خـۆی گـولاوم لـێ بپـرژێنـێ

ئـیـتـر حـاشـا وەکـەلـلا دەس لە داوێنی سـەبا نادەم

بەخـوێنـی جیفـە بەرگـی زاهیدی ئاڵوودەکەم شـێتم

بەتـەوفــیــقـی خــودا دینم بەدوو نان و عــەبا نادەم

کلیلی (سابیری) قاپی هەموو مەقسوودێ هەڵدەگرێ

بیحـەمدیللا بەدەس گرتوومە ڕەنجی خـۆم بەبا نادەم

ئەم شـیـعـرە وەسـفـێکی داناییـانەیە، شـاعـیـر لە ڕەوشـتـی خـۆی دەدوێ، ئامـۆژگارییێکە پێویسـتـە هـەمـوو کـەسێک گـوێی لـێ بگرێ و پێڕەوی بکا. هـەمـوو ئادەمـزادێک دەبێ سـەری بۆ کـەس شـۆڕ نـەکا و زەمـینـە نـەخـولـقێنی خـەڵکی سـەری بۆ شــۆڕ بکەن. ئەم قــســەیەی ســابـیــری لە ڕووی جــوانکارییــەوە هـەرچـەندە شـاعیرانـەیە بەڵام لە ڕووی واقیعییـەوە زمـانی حـاڵی خـۆیەتی، واتە ئەوەی دەیڵـێ تەنیا بـەقسـە نییە. وەکو لە مێژووی ژیانـی دەردەکەوێ هـەمیشـە پێڕەوی کردووە و لەسـەری ڕۆیشتووە.

***

نـەجـمـەدین کـوڕی شـێـخ عـەبدولڕەحـمـانی بەرزنجـیی ناسـراو بەسـابـیـری نموونەیێکی دیکەی شـاعیرە کلاسـیکییەکانی نیوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتـەمـە. شیعری بـەقەوارە کەم نییە، لە ڕووی هونەرییەوە بەرزە. لەو کـاتەی بایەخی زۆری بەکـێش و قـافـیـە و زمـانی شـیـعـر و وێنەی هونەری داوە، لـە بابەت ناوەرۆکـەوە سنوور کێشراوە. لە هـەموو بابەت و ژانرەکانی شـیعری کلاسـیکی نەوتووە، لەگەڵ ئەوەشـدا ئەوەی وتوویەتی بەزۆری مـەبەسـەکانی تێکەڵ بەیـەکتری کردووە. ئەگـەر هـەمـوو بەرهـەمی شـیـعری یەکـالا بکرێتـەوە بێ گـومـان لە ناو مـەبەسی وەسف و دڵداریدا کۆ دەبێـتەوە. شـوێنەواری جوانکاری کـلاسیکی قوتابخـانەی کوردسـتـانی باشوور لە شیعری سابیریدا ڕوون و ئاشکرایە، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە شـاعیر وەک کەسێکی دیار لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا خۆی دەنوێنێ.

بەشی هەژدەم

شوکری فەزلی "هەممی"

١٨٨٢ – ١٩٢٦

«شا وەکو شایەکی شەترەنجە لە عالەم ئەمرۆ
گەورە قانوونە قسەی کورت ئەوەیە درێژی نەکەی»

ژیانی

شوکری کوڕی مەحموود ئاغا کوڕی ئەحمەد ئاغایە، لە بنجدا باپیرانی لە سنەوە هاتوونەتە سلێمانی تازە پایتەختی میرنشینی بابان. لە ساڵی ١٨٨٢ لە بەغدا لە دایک بووە. دایکی عائیشەی کچی ئیسماعیل ئەفەندییە، یەکێ بووە لە ئەفسەرانی سوپای عوسمانی لە بەغدا. عائیشە بەنەژاد لە عەشیرەتی کوڕوی عەرەبییە. ماڵی باوکی شوکری لە سلێمانی بووە، بەهۆی کاروباری بازرگانییەوە هاتوچۆی بەغدای کردووە، لەبەرئەوە لەوێش ماڵی داناوە، عائیشەی هێناوە و لە گەڕەکی فەزل دانیشتووە، ئیتر شوکری لەو ماڵە لە دایک بووە و لە دواییدا بەشوکری فەزلی ناوبانگی دەرکردووە، ناوی فەزلی لە گەڕەکی فەزل وەرگیراوە.

شوکری سەردەمی منداڵی لە بەغدا بردۆتە سەر. لە تەمەنی شەش حەوت ساڵیدا خالید سەید ساڵحی کوڕی ئیسماعیلی خاڵی مووچەخۆرێکی عوسمانی بووە لە بەغداوە گوێزراوەتەوە بۆ سلێمانی، شوکری لای ئەو بووە و لەو شارەدا لە ماڵی ئەو ژیاوە. سەرەتای خوێندنی لە قوتابخانەی میری بووە. لەو ماوەیەدا شێخ مەحموودی ناسیوە و لەو ساوە بەدرێژایی ژیانیان هاوڕێی نزیکی یەکتری بوون.

ژیانی بەرایی شوکری لە سلێمانی ئاسان و بێ گرێ بووە چونکە جگە لە خاڵی خزمانی لای باوکیشی ئاگاداری بوون و ئەوەی پێویست بووە بۆیان کردووە. زۆربەی ماوەی ژیانی لە منداڵییەوە تا دەوروبەری تەمەنی چل ساڵی لە سلێمانی بردوویەتییە

سەر. ژیانی سلێمانی هۆی هەرە گرنگ بوو بۆ خەملاندنی خوێندەواری کوردی و ئەدگاری نەتەوەیی میللەتی کورد بەقووڵی لە مێشکی شوکریدا بچەسپێ، هەروەها زمان و مەدەنییەتەکانی عەرەب و تورکی عوسمانی و فارس بین بەبنچ و بناوان بۆ دروستبوونی کەسێکی هوشیاری دڵسۆز و ڕۆشنبیرێکی گەورەی وەک ئەو.

قۆناغی ژیانی یەکەمی شوکری لە بەغدا کورت بووە، ئەگەر لە ساڵی ١٨٨٨ لەگەڵ خاڵی چووبێتە سلێمانی تەمەنی شەش حەوت ساڵ بووە، لە پێش دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی گێتی لە سلێمانی گەڕاوەتەوە بەغدا و لەوێ جێنشین بووە تا دوایی ژیانی. ساڵانی ژیانی بەغدای شوکری بەپیت بووە، کارێکی زۆری ڕۆشنبیری گەیاندۆتە ئەنجام. پێوەندیی لەگەڵ ڕۆژنامەگەری کوردییەوە هەبووە، لە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی (بەغدا ١٩١٨) بەزمانی کوردی دەوری سەرەکی بووە، لەگەڵ کوردناسی ناودار ئی. بی. سۆن لە نووسین و دەرهێنانی ڕۆژنامەکە بەشداری کردووە. جگە لەمە لە ڕۆژنامە عەرەبییەکانی ئەو سەردەمەی عیراق کاری کردووە و نووسینی بڵاو کردۆتەوە. لە نووسینە عەرەبی و کوردییەکانیدا بایەخی بەئەدەبی کوردی و ئایینەکانی ناو کۆمەڵی کوردەواری داوە، وەک ئێزدی، یارسان (ئەهلی حەق).

لە ڕۆژگارانی پراکتیک کردنی قانوونی زمانانی ناوچەیی لە عیراقدا شوکری وەک ئەندامێک هەڵبژێرراوە لەگەڵ تۆفیق وەهبی و عەبدولرەحمان ساڵح و نووری بەرزنجی بۆ دانان و وەرگێڕانی کتێبی قوتابخانە کوردییەکان لە زمانی عەرەبییەوە بۆ زمانی کوردی.

لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق بەڕەسمی لە ساڵی ١٩٢١ شوکری بوو بەمووچەخۆر لە دیوانی ئەنجومەنی وەزیران، لەو کارەدا مایەوە تا دوایی ژیانی.

شوکری لە تەمەنێکی کورتی لاویەتیدا تووشی نەخۆشیی سیل بووە. بڕیاری داوە ژن نەهێنێ. ئەمە هەڵوێستێکی مرۆڤایەتییانە بووە بەرامبەر بەخۆی و کۆمەڵ. لە بابەت ئەم مەسەلەیەوە حەمە بۆر (هۆشەنگ) لە زمانی بەدیعەی خوشکی شوکری فەزلییەوە دەگێڕێتەوە گۆیا وتوویەتی: نامەوێ بەهۆی کردەوەی خۆمەوە لە دوای خۆم هیچ کەس تووشی تەنگوچەڵەمە و نەهاتی بێ، نامەوێ دوای خۆم، ژن و منداڵ سەرگەردان و هەتیو بن! لەبەرئەوە ژنی نەهێناوە. شاعیری بەناوبانگ و گەورە شوکری فەزلی لە ساڵی ١٩٢٦ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

ئەگەر تەنیا بەرەو ڕووی شیعرە دڵدارییەکانی شوکری ببینەوە بەرامبەر بەشاعیرێکی گەورەی قوتابخانەی نالی کوردستانی باشوور دەوەستین. شاعیر بەشدارییێکی زۆری لە دەوڵەمەندبوونی ئەم جۆرە شیعرە کردووە، ئەو شیعرانە خاوەنەکەیان کردووە بەشاعیرێکی لە ڕوو لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا . ئەمەیان بابەتی یەکەمی مەبەسی شیعری شوکرییە. کەچی ئەو تەنیا لەم بابەتەی نەوتووە، ئەمەیان بەشێکە لە بەرهەمەکانی بەشەکەی دیکەیان شیعرە ڕەندەکەیەتی «ئیش کە ڕووی ئێستە...» بۆ شێخ مەحموودی وتووە. ئەم تاکە شیعرە شەش دێڕییە گێتییێکی گەورەی بێ پایانە، ئەوەندە بەنرخ و بەبەهایە، ئەگەر شوکری تەنیا ئەم شیعرەی هەبووایە، بەم شەش دێڕە دەبوو بەشاعیرێکی مەزن. بەشی سێیەمی بەرهەمی ئەدەبی شیعرە داشۆرینەکانیەتی، لەو لیریکانەیدا بەگژ لەندەهووری شیعری کوردی شێخ ڕەزادا چووە. شوکری بەرهەڵستی نەکردووە تەنیا بۆ ئەوەی خەڵکی بڵێن سەیرە چۆن ئەم شاعیرە توانیویەتی بەگژ شێخ ڕەزادا بچێ، بەڵکو شوکری هەندێ جار شاعیری گەورەی بەزاندووە و پشتی لە ئەرز داوە، ئینجا بزانە شوکری چی شاعیرێکی داشۆرین بووە!

بەرهەمی ئەم دوو شاعیرەی شیعری داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک) لەوانەیە لە ناو کۆمەڵدا هەڵوێستی کۆمەڵایەتی و ڕەشبینی تایبەتی هەبێ بەرامبەریان، بەڵام ئەنجامە جوانکارییەکەی ئەوەیە شیعری هەردووکیان لەم لایەنەوە ئەدەبی کوردی ڕەنگین کردووە و بەچاوێکی گەشبینی تەماشا دەکرێ.

شوکری وەکو شاعیرانی دیکەی کلاسیکی نازناوی شیعری هەبووە، هەندێ لە شیعرەکانی بەو ناوە پاراستووە، لە شیعریدا نازناوی «هەممی» هاتووە، ئەمە لە وشەی «همّ»ی عەرەبییەوە بەمانای (غەم) وەرگیراوە.

غەزەل

ئەم بەشە شیعرەی شوکری دەچێتە ناو خانەی شیعری کلاسیکی لاسایی ئەوەی غەزەلی پێ دەوترێ. لەم بابەتەوە بەرهەمی کەمە، هەرچۆنێ بێ بەژمارە دەکاتە دە شیعر، بەقەوارە شیعرەکان گەلێ کورتن، لەمانە بەشی زۆریان لە پێنج دێڕ

پێکهاتوون. سێ دێڕی و چوار دێڕی و شەش دێڕیشیان تێدا هەیە. بەم ڕەنگە زۆربەی شیعری شوکری پارچەیە، چەند شیعرێکیش حەوت دێڕی و هەشت دێڕین، تاکە شیعرێکی یازدە دێڕیش بەرچاو دەکەوێ.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم بەشە شیعرەی دەچێتە ناو خانەی دڵداری و وەسفی ڕووکەشی دلبەر و سروشت، بەزۆری هەردوو بابەتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. هەندێ جار هەست بەستایش و پێدا هەڵدان و شانازی و دووری لە یار و دژی ڕەقیب دەکرێ، بەشێوەیێکی سەربەخۆ یا لە ناو شیعرە دڵدارییەکانیدا. لەم بەشە شیعرەدا لە شێوازی شاعیرانی پێش خۆی نەچۆتە دەرەوە، ئەگەر خاسییەتێکی هەبێ ئەوەیە ڕەوان و ساکار و بێ گرێیە، بەئاوازێکی نەرم لە گوێی خوێنەردا دەزرنگێتەوە.

١

لە غەزەلێکیدا شوکری وەسفی هەندێ لە ئەندامە جوانەکانی دلبەری دەکا:

بەقامەت سەروی بوستانە بەڕوخ وەک ماهی تابانە
عەقیقی لێوی عیسا دەم ئەمیری جەمعی خووبانە
بەگەردن ئاهوویی چینە بەکاکۆڵ خاڵی موشکینی
لە نەسلی ئادەمە ئەمما لە جوملەی حوور و غلیمانە
پەشێواوە لەسەر سەفحەی عوزاری حاشییەی پەرچەم
لە دەرکی مەعنیی خەتتی خیرەد داماو و حەیرانە
عەجایب موعجیزێکم دی لە باغی حوسنی جانانە
لەسەر بەرگی گوڵی ئەحمەر بنەفشە زار و ڕەیحانە
لە بۆ نەخچیری دڵ (هەممی) موهەییا نێرگسی مەستی
موژەی تیروکەمان ئەبرۆ بەغەمزە ئافەتی جانە

لەم شیعرەدا شوکری پارێزگاری یەکێتیی بابەتی کردووە، بریتییە لە وەسفکردنی هەندێ لە ئەندامانی دلبەر و لەگەڵ دیاردە و بزووتنەوەکانی سروشت بەراووردیان دەکا. دەسکاری و ئاڵوگۆڕی وێنە کلاسیکییەکانی بەجۆرێک کردووە شیعرەکە وەک داهێنانێکی نوێ دەکەوێتە بەرچاوی شیعر دۆستان.

٢

شاعیر لەسەر هەوای شیعری پێشوو دەڕوا:

وا کـاکـۆڵی ئەو شـۆخـە بەدەم بـادی سـەباوە
ئێـستـاکـە لە هەر لاوە پەرێشـان و بڵاوە
خـاڵی سـیـەهـ و پەرچەمی پڕ چینی لەسـەر ڕوو
بۆ سـەیدی دڵی عـاشـقـە ئەو دانە وو داوە
چون مـاهـ لەگـەڵ ڕوومـەتی ئەو بەیتـە مـوقـابیل
نەعلی فـەرەسی ڕشکی مـەهـ و قـورسی هەتاوە
مەنعم مەکەن ئەر وەحشی سیفەت بادییە تەی کەم
هۆشم کـە لە سـەردا بەقـەدەر زەڕڕە نەمـاوە
زۆر (هەممی) بەشـۆر و شەڕە ئەو شۆخە بەغەمزە
هەر خـوێنی شـەهیـدانە لەسـەر ڕێگە ڕژاوە

لەم شیعرەشدا شاعیر یەکێتیی بابەتی پاراستووە، باس لە کاکۆڵ و پەرچەم و خاڵ و ڕوومەت دەکا. کێش و ئاواز و ڕیتم و قافیەی ئەم شیعرە گێتیی شیعری نالی دێنێتەوە یاد، ئەو شاعیرە گەورەیەی تەنیا کاری لە شوکری نەکردووە، بەڵکو هەموو شاعیرانی کلاسیکیی کوردستانی باشوور قەرزاری ئەون.

٣

شێوازی نالی لە شیعرێکی دیکەی ڕەسەنی شوکریدا ئاشکرایە:

بۆ کـوشـتنی شـەیدایان هەر لەحـزە مـوهەییـایە
ئەی دڵ حـەزەری لێکە بێ خـەوف و مـوحـابایە
وا مـەسـتـە ئەڵێن چاوی بیـبـینە چ هوشـیـارە
بۆ سـەیدی دڵی عـاشق تیـری لە کـەمـان دایە
نەفعی چییە ئەم ڕووحە هەر لەحزە ئەگەر نەیکەم
قـوربانی قـەد و باڵای ئەو دلبـەرە ڕەعنایە

باعــیس بەفــیــراقی یار هەر تـەعنـەیی ئەغــیــارە
کوێر بن هەمـوو مـەحـرووم بـن لەو بەزم و تەمـاشـایە
نەزم و غــەزەلی (هەممی) شــایستــەیی تـەحـســینە
مـــەوزوون و تـەڕ و شـــیـــرین دڵ جـــۆ وو دلاَرایـە

لەم شـیـعـرەدا شـوکـری دلبـەری کـردووە بەپاڵەوانێک خـوا هـاوار ئەگـەر تووشـی دڵداران ببـێ بێ گومـان ئامـادەیە بۆ کـوشـتنیـان. شـاعـیـر ئەگـەر گیـانی خـۆی بەقـوربانی ئـەو دلبـەرە نەکا مـانای ئەوەیـە خـۆشـی ناوێ. ئەم هەڵوێسـتـە ئەگـەر لە گـێـتـیی شـیـعـر و هونەر نـەبێ داهێنان نـابێ، ئەگـەر نا لە ڕووی مـەتریالیـیـەوە تەمـاشـای شـاعیری ڕۆژهەڵات بکرێ جیگـەری کـردووە بەکـەباب بۆ مـەزەی دلبـەر دەبی دامودەسگای ژیان دابخرێ.

٤

ڕەنگدانەوەی خـەیاڵی عـەبدوڵلا بەگی ئەدەب لە شـیـعـری شـوکـریدا بـەرچاو دەکەوێ:

وا دلبــەری ئەم شــارە هـەمــوو مــاه جــەبین
یەغـمــاگـەری هۆش و خـیـرەد و ڕەهزەنی دین
سـیـمین زەقـەن و گـوڵ بەدەنن کـەبکی خـەرامن
هەم ڕاحــەتی جـان و دڵی عـوشـشـاقی حـەزین
فـیلجـوملە وەکـو تازە نیــهـالی ئیـرەمن هەم
وەک لالەیی خـولد و گـوڵی فـیـردەوسی بـەرین
ئـاهـوو ڕەووشـن تـاووسـی زەڕڕین پـەڕ و بـاڵـن
ئەم دەسـتــە مـەلائیک سـیـفـەت و شـەهر نشـین
هـەریەک کە بەدوو نێرگسی جادوو لەفسـوون دا
باعـیس بەهەوا و کـەشـمـەکـەشی ڕوویی زەمـین
ڕوو غـونچـەیی لالەن وەکـو غـیلمـانی بەهـەشتن
با ناز و گـریشـمـە هەمـوو وەک حـوور جـەبین

هەریەک کە بەبۆیی شکەنی پەرچەمی پڕ خەم
قیمەت شکەنی ساحە وو هەم نافەیی چینن
بۆ بورجی تەماشا قەمەر و شەمس و نوجوومن
بۆ وەجهی لەتافەت هەموو وەک دوڕی سەمینن
یەک یەک هەموو ناوک مژە وو ئەبرۆ کەمانن
هەر لەحزە لە بۆ کوشتنی عاشق لە کەمینن
فاریغ نییە هەر لەحزە لە چەند لاشەیی عاشق
هەر لەحزە دوو سەد خەستە لەبەر ئاه و ئەنینن
دەستیان هەموو (هەممی) کە لەسەر تیغی دەبانە
هەر لەحزە وەها حازر و ئامادە بەکینن

ئەم شیعرە لە ڕووی کێش و ڕیتم و وێنەی شیعرییەوە هەندێ لە شیعرەکانی ئەدەب دێنێتەوە یاد. کۆمەڵە جوانێکی شارن، ئەو شارە سلێمانی بێ یا بەغدا هیچ لە مەبەسەکە ناگۆڕێ. دەمێنێتەوە ناوەرۆک بەزۆری ئەو جوانانەی وەسفیان دەکا هەر ئەو کیژۆڵە قەشەنگانەن کە ئەدەب لە وڵاتی موکریان بەشیعر وەسفی جوانییان دەکا. خۆ ئەگەر خەیاڵێکی دیکە هەبێ وابزانێ شوکری لەم کۆمەڵە دلبەرە مەبەسی سوپای شێخ مەحموود بێ و لاسایی «ئەم تاقمە مومتازە...»ی نالی کردبێتەوە کە بۆ سوپای ئەحمەد پاشای بابانی وتووە، ئەمەیان هەندێ لە ناوەرۆکی شیعرەکە دوور دەکەوێتەوە. هەرچەندە سنوورێکی دیاریکراو بەگشتی لە بەرهەمی ئەدەبیدا دانەنراوە کوڕ و کچ، غیلمان و حووری، پۆلی کچانی گەنج و کوڕانی لاو لە یەکتری جیا بکرێنەوە. ئەمەو لەم شیعرەدا شوکری زۆرتر ئەو سیفەتانەی بەکارهێناوە کە بۆ کوڕی جوان بەکار دێن، کەمتر وێنەی وەسفی کچانی تێدایە.

٥

لە غەزەلێکیدا بەجۆرێکی دیکە وەسفی پۆلێک لەو جوانانە دەکا:

ئەم ساوە بەچانە کە لە ئەوسافی نەمامن
دەردت ئەدەنێ تەفرە مەخۆ قەت مەڵێ ڕامن

گـا دۆسـتی وەفـا یار گـەهی دوژمنی خـوونخـوار
دڵ نەرمـە بێ گـاهێک و گـەهێ سـەخـتی کـەلامن
غـەمگین مـەبە نە بۆ تۆ وەفـایان نیـیـە بۆ کـەس
مـەعلوومـە کـە ئەم تاقـمـە وەک تاسی حـەمـامن
دووڕوون وەکـو کـاغـەز دووزمـانن وەکـو خـامـە
ڕەش عـەینی مـەرککەب لە دڵ خـارج لە نیـقـامن
هەر ئـەو کـەسـە دانایە کـەوا سـەرفی نەزەر کـا
لەو بێبـەروپشـتـانە کـەوا مـەشـهووری تـامن
لەم عەسرە سەرت سوڕ مەکە (هەممی) کە ئەمانە
هـەروا لـە وەفـادا چـەنـە بێ عـەهـد و دەوامن

شاعیر هیچ جۆرە سنوورێک یا ئاماژەیێکی بەوە نەکردووە ئەم پۆلە جوانانە کوڕن یا کچ، پیاون یا ژن. بەگشتی لە شیعرەکەدا کاریگەری عەبدوڵڵا بەگی ئەدەب و شێخ ڕەزا بەدی دەکرێ. یەکەمیان لە ڕووی ڕوخسارەوە بەتایبەتی کێش و قافیە و ئاواز. دووەمیان ناوەرۆک بەتایبەتی وێنە و تەعبیر. ئەوە ئاشکرایە پێوەندی کەسێتی لە نێوان شوکری و شێخ ڕەزادا بووە، ماوەیێکیش شەڕە شیعریان کردووە. هەرچۆنێ بێ کاریگەری ئەدەبییان بەسەر یەکترییەوە هەیە. مەرجیش نییە خۆیان هەستیان پێ کردبێ. ئەمە لە لایەن هەستی شیعرییەوە، ئەگەر لە لایەنی کۆمەڵایەتییەوە تەماشای هەڵوێستی شوکری بکرێ دوور نییە مەبەسی لەم کۆمەڵە کەسانە ئەو گێرەشێوێنە ڕێز تێکدەرانە بێ لە کۆمەڵدا دەوری ڕووخاندن و تێکدانی شیرازەی پێوەندی کۆمەڵایەتییان بووە. لەگەڵ ئەم هەموو بۆچوونانەش شیعرێکی وا دەچێتە خانەی دڵدارییەوە. ئەو جوانانە تەنیا کوڕ بن یا کچ یا لە هەردوو لا بن هیچ لە داهێنانە هونەرییەکە ناگۆڕێ، چونکە لە ئەدەبدا ئەو کارە نابەجێیەی ئەمانە دەیکەن بەلاساری کردن بۆیان دەژمێررێ و دەبێتە بەڵگەی کردەوەی چاک.

ستایشی شێخ مەحموود

شوکری بۆ ستایش و پێدا هەڵدانی شێخ مەحموود شیعری زۆرە تا ئەو ڕادەیەی

لە شیعرێکیدا وشەی «مەحموود»ی کردووە بەپاش قافیە:

بەغـــایی دڵم زارە لەبەر ســـەهمی نیگاهی
بەم کەوکەبەیی حوسنە بڵێ نادیرە مەحموود
عـاشق کـوژە غـەددارە دڵ ئازارە جـەفـا جـۆ
خوێنرێژە شەڕەنگێزە موژەی خەنجەرە مەحموود
جەبرەن دڵی (هەممی) بەخەمی کاکۆڵی بەنگە
حوسنی کە ببێ زیب و زەڕ و زێوەرە مەحموود

ئەم پارچەیە لە سێ دێڕ پێکهاتووە شیعری تەواو نییە. ئەگەر دوو دێڕ بوایە دەکرا بەچوارین دانرایە، لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە بەشیعرێکی تەواو دەکەوتە بەرچاو.

لەم برە شیعرەدا شوکری وێنەی دڵسۆزییێکی دڵداریی گەرم بەرامبەر بە شێخ مەحموود دەکێشێ، لەبەرئەوە ئەگەر لە شیعری دڵداریی ئاساییش نزیک ببێتەوە کارێکی بەجێیە، چونکە شێوازی دڵدارییێکی سۆفیزمی لە ناوەوەیە، بۆ نێر و مێ و هەموو جۆرە دڵدارییەکانی ئاسمانی و زەمینی دەست دەدا، وەکو لەم شیعرە و لە هەندێ شیعری دیکەی کوردی بەرچاو دەکەوێ.

شوکری شیعرێکی ڕەنگینی دیکەی هەیە ستایشی کەسێک دەکا لە هەموو کەس زیاتر لێیەوە نزیک بووە. شاعیر ناوی کەسی لە شیعرەکەدا نەبردووە. ناوەرۆکی ئەوە دەگەیەنێ بۆ شێخ مەحموودی وتبێ، چونکە کەس ئەوەندەی شوکری لە شێخەوە نزیک نەبووە، سەرەڕای ئەوەش ئەو سیفەتانەی شوکری داویەتییە ئەو کەسە بۆ شێخ مەحموود دەشێن لەو کەسانەی لە شوکرییەوە نزیک بوون:

کـوا شـاهم کـوا مـاهم کـوا سـەرداری خـووبانم
کـوا ئارامی گـیـان و دڵ کـوانی مـیـری مـیـرانم
کـوا ڕاحـەت ڕەسـانی خـاتری مـەحـزوون و غـەمگینم
کـوانێ ڕۆشنایی بەخـشـی دیدەی ئەشک ڕێژانم
کـوانێ شـەهسـواری عـەرسـەیی حـوسن و مـەلاحـەتمان
کـوانی شـای سـوپاهی دلبـەرانی مـاهڕوویانم

سـەبا! لوتفێ بکە بێنە پەیامێ بۆ منی بێدل
کوانێ یووسفی سانی کووانێ جانی جانانم
منی دووچاری دەرد و هیجر کرد ئەو شۆخەیی ڕۆیی
بەغەیرەز ماچی لێوی ئەو نییە ئێستاکە دەرمانم
عەجەب ڕەحمی بەحاڵی من نییە ئەو لالە ڕوخسارە
کە ئێستا لالەزارێکە لە خوێنی ئەشک دامانم
بەناری فیرقەتی سووتا بەیەکسەر جەرگ و جان و دڵ
خودا ڕەحمێ بەحاڵی من نەکا مومکین نییە مانم
لە وەجهی مەرحەمەت ئەمشەو لە چەرخی هەفتەما (هەممی)
مەلائیک زار و ناڵین بوو لە بۆ حاڵی پەرێشانم

لەم شیعرەدا شوکری موناجات لەگەڵ خۆشەویستیدا دەکا. یاری لێ دوورە. لە بەرامبەر پەردەیێکی ڕەشی تاریک وەستاوە، یا لەودیوە و لێی دیار نییە. لەباتی ئەوەی بەرەو ڕوو گفتوگۆی لەگەڵدا بکا، دەپرسی و بەپەشووکاوی هەر دەڵێ کوا؟ ئەو سیفەتانەی شاعیر بۆ شێخ بەکاریان دێنێ لە زاراوەکانی شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی وەرگیراون بۆ ئەو شێخەی ڕەمز و بەڵگەی کردگارە لە لای شوکری. لە بەراوردەکانی شێخ بەیووسفی دووەم دەچوێنێ و بەجانی جانان ناوی دەبا. لە دواییدا دەپاڕێتەوە، ئارەزوو دەکا ئەو یارە دوورە یا ون بووە لێی نزیک بکەوێتەوە. ئەوەندە پەرێشانە بۆ ئەو خۆشەویستە مەلایەکەت بۆی دەگرین و دەناڵێنن.

دژی ڕەقیب

شوکری لە پارچە شیعرێکیدا لە کردەوەی ڕەقیب دەدوێ:

ڕەقیبی بەد لیقا یا ڕەب ئەسیری دەردی میحنەت بێ
فتادەی بەحری غەم دووچاری گەردابی مەشەققەت بێ
بەئوممیدی مورووەت بێ نەسیبی کەی عەبەس چونکە
لە دونیا هیچ کەسێ نەیدیوە بەد ساحیب مورووەت بێ
ئیلاهی کوێر بن جوملە ڕەقیبان یەک بەیەک تاکەی
ئەسیری ناری فیرقەت بم دەمێ با وەقتی وەسلەت بێ

ڕەقیـبی سـەگ سـیـفـەت چاری بەنان و دەرزییـە (هەممی)
عـیـلاجی دوور کـونەندەی هـەر ئـەوە با تووشـی زەحـمـەت بێ

لە گێتیی ئەدەبی ڕۆژهەلاتدا «ڕەقیب» قارەمانێکی گرنگی شیعری لیریکییە. ئەو گێرەشێوێنەیە دڵدار و دلبەر لە یەکتری دەکا. لەو شیعرەی شوکریدا خوێنەر هەر بۆ ئەو مانایە دەچێ و ئەو کەسە دەگەیێنی کە دوژمنی هەردوو خۆشەویستەکانە. لەم شیعرەدا جگە لەو مەبەسە لەوانەیە مانای دیکەی کۆمەلایەتی هەلگرتبێ، مەبەسی شاعیر ئەو پیاو خراپانە بێ تەنیا بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان کۆشش دەکەن و مافی خەڵکی بێچارە دەخۆن و ئاژاوە لە ناو کۆمەڵدا دەنێنەوە.

پێنج خشتەکی

بەرهەمی شوکری پێنج خشتەکییێک دەور دەکاتەوە، ئەویش لەسەر غەزەلێکی مستەفا بەگی کوردییە. ئەوەی جێی سەرنج دانە ئەوەیە شاعیرانی کلاسیکی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە دوای نالی بەزۆری بایەخیان بەمستەفا بەگی کوردی داوە. ئەوەتا شوکری یەک پێنج خشتەکی لە دیوانیدا هەیە ئەویش لەسەر غەزەلێکی کوردییە:

لە چاوم دەم بەدەم دێ جۆ بەجۆ فرمێسکی خوێنینم
برینداری غەدەنگی عەشقم و مومکین نییە ژینم
لە من ئێستاکە بێزارە بە کوللی جانی شیرینم
«ڕەفیقی کونجی میحنەت عاجزن هەر شەو لە ناڵینم
گورێزانن لەبەر لێشاوی مەوجی ئەشکی خوێنینم»
بەناری فیرقەتی تۆ جیسم و جان و دڵ کەوا سووتا
وەرە ڕەحمێ بەحاڵم کە فیدات بم ئەی مەلەک سیما
بەیادی پەرچەم و خاڵی سیاه و ڕوومەتت ئێستا
«ئەگەرچی ڕۆژ و شەو مەشغوولی نەغمەی موتریبم ئەمما
لە غەم خاڵی نییە ساتێ دڵەی مەحزوون و غەمگینم»
کە ئەووەل من ئەسیرت بووم بەتەحقیق ئەی سەنەم زانیم
بەهیجران دەمکوژی ئاخر نییە ڕەحمت بەشەیداییم

لە سـینەمـدا ئەوا کـەوتۆتە خـوێن زامی دڵم دایم
«تەبیب دێن دەوای دەردم بکا خـۆ من زەدەی دووریم
بەبێ دارووی وەسـڵی ئەو نیـیـە ئارام و تەسکینم»
لە فیرقەت قەت نییە عاشق ئەسیری دەرد و میحنەت بێ
لە ڕێی پێغەمبەرا مردم ئیتر با وەقتی وەسڵەت بێ
بەجـانانم بڵـێن تا کـەی وەها تەرکی مـورووەت بێ
«ئەگەر مومکین نییە وەسڵت لە پاش مردن وەسییەت بێ
لە باتی قەوم و خوێشـانم لەسـەر مەیتم بکا شینم»
لە بەردەرگـای ئەوا کـەوتم بەئاه و شـێـوەن و گـریان
لە رووح ئێستاکە بێزارم منی بەرهەمزەدەی هیجران
ئەگەر ئەو شۆخە من بکوژێ بەشمشێری برۆ و موژگان
«شەهیدی عەشقم و مەمشۆن و کفنم بۆ مەکەن یاران
گەواهی حەشرە بۆ دەعوای شەهادەت بەرگی خوێنینم»
منی کوشت ئاخر ئەو یارە بەکەس مومکین نییە چارم
لە مـانم یەک نەفـەس مـاوە نیـیـە ڕەحـمێ بەهاوارم
کە دەسپێرن بەخاکی لەحد یاران جیسمی بیمـارم
«لە پەردەی تاهیری گەر بێ سەدای ئەو عاشقی یارم
ئیـتـر حـاجـەت نیـیـە بێن مـەلا بۆ وەعـز و تەلقـینم»
مەکە بێ مەنفەعەت زاری مەڕێژ قەترەی ئەسـرینت
کە سستە گەردنی (هەممی) نیگارت ڕوشتەیی ژینت
شەهیدی تیری موژگانت نیشانەی جیسمی خوێنینت
«عەبەس (کوردی) مەلائیک دێن دەپرسن مەزهەب و دینت
کە قادر خۆی ئەزانێ من لەسەر کام مەزهەب و دینم»

ئەم پێنج خشتەکییە لە کارە دەگمەنەکانی ئەدەبی کوردییە کە شاعیری دووەم گەیشتبێتە پلەی شاعیری یەکەم لە ڕووی داهێنانی شیعرییەوە. خوێنەر کە شیـعرەکە دەخـوێنێتـەوە وا هەست دەکـا پێنجینی لە بەردەست دایە و پێنج

خشتەکی نییە. وا دەزانێ شیعرەکە لە دانانی مستەفا بەگی کوردی خۆیەتی.

پلەی شاعیریەتی شوکری گەیشتۆتە ئەوەی مستەفا بەگ لە ڕوخسار و ناوەرۆک و شێوازی ئەو نەچۆتە دەرەوە، شوکری لە چوارچێوەی وێنە و مانا و تەعبیری ئەو لانەکەوتووە، بەوەی دڵداریی مەجازی مێیینەی دوور خستۆتەوە. لە دێڕەکانی شوکریدا هەست بەئەندام و سیفەت و شێوەی تایبەتی بەژنان ناکرێ. لەبەرئەوە یەکێتییێکی تەواوی بێ کەموکووڕی لە نێوان دێڕەکانی هەردوو شاعیر دروست بووە و وەکو بەرهەمێکی جوان و ڕەنگین کەوتۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

زۆرانبازیی نێوان شێخ ڕەزا و شوکری فەزلی

شوکری یەکێک بووە لەو شاعیرانەی بۆ داشۆرینەکانی شێخ ڕەزا چوونەتە مەیدانەوە و دەرەقەتی هاتووە. ئەمە بووە بەمایە بۆ پەیدابوونی کۆمەڵێک شیعری داشۆرین لە ئەدەبی کوردیدا. لە بنەڕەتدا لەو سەردەمە شێخ ڕەزا داهێنەری ئەم جۆرە شیعرە بوو لە هەموو ئەو شوێنانەی تیایاندا ژیا بوو وەکو کەرکووک و سلێمانی و کۆیە و ئەستەمووڵ و بەغدا، مەبەس لەو جێیانە شاعیرانیان جنێویان لە شێخ ڕەزا قوبوول نەکردووە، بەمە شەڕە شیعر خۆشتر بووە. لە شەڕە شیعری نێوان شێخ ڕەزا و شوکری ئەگەر داشۆرینەکانی ئەمەیان لە ئەوانەی شێخ ڕەزا لە ڕووی هونەرییەوە بەرزتر نەبووین لەوان کەمتر نەبوون.

لە مێژووی ئەدەبدا ئەوە گرنگ نییە کامەیان دەسپێشخەری ئەم دیاردەیە بووە، هەر کامێکیان بووبێ ئەنجام یەکێکە. ڕاستییەکە ئەوەیە شێخ ڕەزا کۆمەڵێک شیعری داشۆرینی قانگدراو بەئیرۆتیکی هەتیوبازی و مێبازی لە دژی شوکری نووسیوە، هەندێ نموونەی شیعری ئەم بابەتەی شێخ ڕەزا لە بەشی ژیان و شیعری لە بەرگی چوارەمی ئەم کتێبە بڵاوکراوەتەوە.

لەم ماوەیەدا شیعری شوکری ئەوەی لە بەردەست دایە تۆمار دەکرێ و لەسەریان دەنووسرێ.

١

شێخ ڕەزا شیعرێکی بەم دێڕە دەست پێ دەکا:

شوکری لە داخی تۆ ئەمە ساڵێکە یا دووە

کێرم نەخۆشە حاڵی پەرێشانە کەوتووە

لە وەرامی ئەم شیعرەدا شوکری فەزلی دەڵێ:

ڕیشـــانی کـێـری خـۆم کـە لە ژنتـا ڕەتاندووە
سـەرسـمی داوە کـەوتووە جـەرگی پسـاندووە
هێند سـەخـتـە قـەحـبـەیە دەربەندی نـاو کـوزی
بێـچارەیەی خـشـاندووە پەراسـووی شکاندووە
یا شـێخ ئەتۆش تەمـاتـە سـواری ئەمـەش ببی
حـاڵی خـراپە سـست و سـەقـەت مـاوە مـاندووە
کەڵبەت نەماوە حیزە کە بێ سوودە عەف عەفت
پیـری دوو تای کـردووی شـانت خـەفـاندووە
هەجـووت کە بەیتی کـوردییە بۆ کـێرمی ئەکەی
ئەم قـۆڕە قـۆڕە هیـچـە ڕەزا تـۆم تڕاندووە
لێشـاوی کێری مەتڵەبە گوڵچین وەگـەڕنە بۆ چ
وەک تاقی پردی خـاسـە کـوزی داچەقـاندووە
تـا مـاوە دێی زەبەڵلەحی تسـعـینی بێنە پاڵ
بێ گـانی تاوی داوە کـوزی داوەشـاندووە
(شـوکری)یە کـوونی گـانی کـوڕی بێنە نەزمـەوە
زۆری نەداوە سـەد ملەکـێـری تەقـاندووە

ئەگەر بەراووردێک لە نێوان ئەم شیعرە و شیعرەکەی شێخ ڕەزا بکرێ، گومان لەوەدا نامێنێ ئەمەیان لە ئەوەی شێخ ڕەزا کەمتر نییە لە ڕووی هونەرییەوە. لە هەردوو شیعردا ئەوەی پێویستی بەتێبینی هەیە لە شیعری شێخ ڕەزادا داشۆرینەکە بۆ شوکری خۆیەتی، چونکە ژنی نەبووە و شێخ ڕەزا خۆی وەکو هەتیوبازێک خستۆتە ڕوو، کەچی شوکری داشۆرینی بۆ ژنێک لە ژنەکانی شێخ ڕەزایە ناوی گوڵچین بووە، بەم جۆرە لێرەدا شوکری خۆی بەمێباز دەخاتە ڕوو.

٢

شێخ ڕەزا شیعرێکی دیکەی هەیە لە داشۆرینی شوکری:

پووره شوکری بەسیە با نەتگێم و شەممەت لەق نەکەم
دایکە کێرخۆرت حەواڵەی سووری سەرئەبلەق نەکەم

لە وەرامی ئەم شیعرەدا شوکری فەزلی دەڵێ:

شێخ ڕەزا عەرزت دەگێم خۆت بۆچی ئەحمەق کردووە
قەوچە وەک ماکەر ئەکەیت و گوێت وەها لەق کردووە
حیزە ئێشی مێخی سابیق چاوتی زەق کردووە
قەحبە گوڵچین تۆی کەوا گەووادی موتلەق کردووە
من بەمەترەق بارەها کوزیم شەق و بەق کردووە
تۆم نەوەک ئەمجارە هەتک و پەتک و نەستەق کردووە
باوکی مەعلوومت نییە لەعنەت لە زاتت هەی تەرەس
گوو بەگوێی دایکت چوزانم دایە بەر کێ پێش و پەس
گوو مەخۆ یا شێخ ئیتر با شۆڕشێ بەرپا نەکەم
خۆت و کەرکووکت بەجارێ سەربەسەر ئیفنا نەکەم
با لە ناو لنگی ژنت پێچاڵی سەد جولا نەکەم
با کوزی وەک قەلعەیی خەیبەر بەمەترەق وا نەکەم
(مەستی) فیعلەن داکی گای ئەم سیررە با ئیفشا نەکەم
بۆچ ئەکەی هەجووم بەڵێ تۆ شێخی هەجووت با نەکەم
باوکی مەعلوومت نییە لەعنەت لە زاتت هەی تەرەس
گوو بەگوێی دایکت چوزانم دایە بەر کێ پێش و پەس

شوکری ئەم شیعرەی لەسەر بنچینەی تەرجیع بەند داناوە. بەندەکانی کەمە بریتییە لە دووان، لە شیعری کلاسیکیی کۆندا دەبوو ژمارەی بەندەکانی تەرجیع بەند لە هەشتەوە تا دوازدە بێ. دەتوانرێ ئەمەی شوکری بەجۆرە تازەکردنەوەیێک بژمێرری بۆ ئەو سەردەمەی کە تێیدا هۆنراوەتەوە.

شوکری لەم شیعرەشدا وەک لە ناوەرۆکی دەردەکەوێ واز لە خێزانی شێخ ڕەزا ناهێنێ، هەموو مەبەسی ئەوەیە خۆی وەک هەتیوباز نەخاتە ڕوو، لەبەرئەوەیە

داخی دڵی خۆی بەو دەردێنێ لە باتی شێخ ڕەزا. لە لایێکی دیکەوە لە سەرمەستی ئەفەندی دەکاتەوە، ئەو ڕۆشنبیرە کوردە یەکێ لەوانەی کەوتبوونە بەر داشۆرینی شێخ ڕەزا. لە پاشانا کەف و کوڵی شوکری بەشێوەیێک هەڵدەچێ و تووڕەیی دەگاتە پلەیێک نەک شێخ ڕەزا بەتەنیا بەڵکو هەموو کەرکووکیش لەگەڵ ئەودا لەناو دەبا.

٣

شوکری لە برە شیعرێکی دیکەیدا تاکە تاکە بۆی هاتبێ یا وەرامی شێخ ڕەزای دابێتەوە بەردەوامە لە داهێنانی وێنەی شیعری لە بابەتی داشۆرین.
لەوانە لە چوارینێکیدا دەڵێ:

لۆتیی و ڕەقـقـاس من نیم نێـرەگـای پیـرەبنە
ئەی لە گـوڵچـینی ژنت بەم (ئوندەر دیدن بنە)
بۆچی نازانی لە کـوێیـە لۆتیـانی قـۆرییـە
هەموویان شێخ ژن ئەگێن شێخ ژن ئەڵێ تینم نەنە

لەم شیعرە و لە هەموو بەرهەمەکانی دیکەیدا شوکری واز لە خێزانی شێخ ڕەزا ناهێنێ، ئەمجارەیان وەک بڵێی زیادەڕۆیی ناکا و هەموو لۆتیانی کەرکووک ناخاتە سەر ئەم ژنە، بەڵکو تەنیا پیاوانی قۆرییە، واتە بەشی خوارەوەی کەرکووک و قەڵای لێ دەردێنێ. لەو شیعرەدا ڕستەیێک بەزمانی تورکی وتراوە بەمانای (لەوێ پێم وترا) هاتووە.

٤

لە پارچە شیعرێکیدا شوکری هەموو کەرکووک دەکاتە گژ شێخ ڕەزا و خێزانی:

من بۆ کەرکووک هاتووم دەعوام هەیە دەعوا دەکەم
کێری چل تابووری کوردان بای ئەدەم تێی ڕا ئەکەم
کـورد و عـارەب داوەدە فـەحلن لە بۆ لێـدان هەمـوو
فـاڵی شێخ ژن گەرمـە فـاڵی عالەمی پێ چا ئەکەم

مەقسەدی چاکردنم بوو ئیسمی یا شێخ جێی هەیە
حاکمی دوو سێ ووجووهم حوکمی لێ ئیجرا ئەکەم
وەی بکەم کەرکووک بەجارێ ئافەرینتان پێ بکەم
بۆچی وا عاجز نەبێ وا چابوکی ڕیسوا ئەکەم
گاسنی هەجووم لە وەردی شێخ ڕەزا مەعتەل بووە
نایبڕی (شوکری) بەبیللا گاسنی پۆڵا ئەکەم

لەم شیعرەدا شوکری هەموو کەرکووکی وروژاندووە بەشار و ئاقارەکانی دەوروبەری، بەکورد و عەرەب و عەشرەتەکانی بەتایبەتی داودە چونکە شێخ ڕەزا لە شیعریدا دایشۆریوون هەموویان دەکا بەگژ خێزانی شێخ ڕەزا. ئەم زەعیفە بەستەزمانە چۆن بەرگەی ئەم هەموو پیاوانە دەگرێ! دیارە مەسەلە قسە و هونەر و داهێنانە، ئەگینا هەر نابێ.

٥

شێخ ڕەزا لە شیعرێکیدا بەشوکری دەڵێ:

تۆیش لە من بووگی بەشاعیر ئەی حەرامزادەی سنە
بۆچە شانێ ناخەفێنی مەسرەفی چەس ئەوتنە

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا گاڵتە بەشوکری دەکا و بە حەرامزادەی شاری سنە ناوی دەبا. بۆ بەهێزکردنی شیعرەکەی هەندێ وشە و تەعبیری دیالێکتی ناوچەیی قسەکردنی خەڵکی ناو شاری سنە بەکار دێنێ. لە وەرامی ئەم شیعرە شوکری دەڵێ:

شاهم شیعری خۆت وەرگرە کەم دەماغ و سەرسەری
من ئەگەر زۆڵی سنەم تۆ پووشت و گەوواد و کەری

پێوەندی نێوان شێخ ڕەزا و شوکری فەزلی شیعری لەم بابەتەیان نابێ بەتەرازووی بیری کۆمەڵایەتی و ڕەوشتی نەتەوایەتی و بیروباوەڕی ئایینییەوە بکێشرێ، چونکە هەموو ئەو قسانەی بۆ یەکترییان هەڵبەستووە، نەبووە و نابێ. گریمان ئەم کردەوانە

هەندێ سووکتر بکرێنەوە، لە ڕووی کۆمەڵایەتیشەوە ورد بکرێنەوە، لەوانەیە لە ناو کۆمەڵدا شتی وا هەبێ و ڕوو بدا، بەڵام ئەوەی ئەوان بەیەکتریان وتووە و ئەوەی لە شیعری کوردیدا هاتووە بەگشتی هەمووی ڕووی نەداوە و هەڵبەستراوە. لە بنەڕەتدا شیعر خۆی دروستکردن و خوڵقاندن و داهێنانە، جوانکاری و گیانی هونەری کردوویەتی بەبەرهەمێک چێژ و خەیاڵی ئادەمزاد دەبزوێنێ و بۆ هەموو جێگە و سەردەمێک دەست دەدا. لەبەرئەوە ئەو کەڵەشاعیرانەی شیعری داشۆرین و کراوەیان (ئیرۆتیکیان) نووسیوە، بەشدارییەکی باش و بەکەڵکیان لە دەوڵەمەندکردنی دیوانی شیعری کوردیدا کردووە.

ئیش کە ڕووی ئێستە لە هەورازە سەرەوژێری نەکەی

لەو ڕۆژەوە ئەو پارچە شیعرە شەش دێرییە لە لایەن شوکری فەزلییەوە هۆنراوەتەوە لەسەر زاری هەموو کوردێکی خوێندەوار و نیمچە خوێندەوارە بووە. کەم کورد هەیە ئەم شیعرەی لە تێکستی چاپکراوەوە وەرگرتبێ. شیعرەکە لە پێشانا بەدەم بیستراوە و لەبەرکراوە ئەوجا لە چاپکراودا خوێندراوەتەوە.

ئەم شیعرە هەندێ تیۆری و تێبینی و بۆچوونی ناو خەڵکی گۆڕیوە. لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وتوویانە «بەگوڵێک بەهار نایە» کەچی نووسەر و شاعیرانی کورد دەڵێن: «ئیش کە ڕووی ئێستە...» ئەگەر گوڵێک بێ تەنیا بەهارێکی نەهێناوە، بەڵکو هەزاران بەهاری هێناوە. شوکری فەزلی ئەگەر شیعری دیکەی نەبووایە و تەنیا ئەم شیعرە دیسانەوە هەر وەکو شاعیرێکی گەورە دەکەوتە بەرچاو.

جارێ شیعرەکە:

ئیش کە ڕووی ئێستە لە هەورازە سەرەولێژی نەکەی
فیکری ووردیشی ئەوێ هەر بەدوعا و نوێژی نەکەی
گێرەشێوێنێ کە کای کۆنی بەبا دا لە کنت
چاکە هەر لێی خوڕی سەیری دەم و کاوێژی نەکەی
سەرەتای ئیش هەموو یەکبوونە ئەویش نابێ هەتا
هەر برینێ کە لە دڵدا هەیە سارێژی کەی

حـەیفـە چاوێ کـە جـەفـا کـۆڵەووژی تێـدەشـکان

تۆ بـەکلچـێـوکـی وەفـا عــەینی گــەلاوێژی نـەکـەی

قـەومـی بێ سـەر نـیـیـە ئـەمـڕۆ لە هـەمـوو عـالـەمـدا

ئەتـەوێ تاجـی ســەری بێ بـەهـەوا گـێــژی نـەکــەی

شـا وەکـو شـایێکی شـەترەنجـە لە عـالـەم ئەمـڕۆ

گـەورە قـانوونە قـسـەی کـورت ئەوەیە درێژی نەکـەی

ئەم هـەلی (مـۆری سلێـمـانی)یە نایێـتـەوە دەست

(هەممـی) ووریابـە بە (پێناو) و (هـەڵاوێژ)ی نـەکــەی

ئەم پارچە شیعرە لـەو بەرهـەمانەیە پاش قـافیـەی هـەیە وشـەی «نەکەی»یە. قافیەی بنچینـەیی دەنگی «ژ»یە، دوا تیپی ئەو وشـانەیە کە بوون بەقـافیـەی شیـعرەکە و بە«ی»ی ئیزافە لەگەڵ وشەی پاش قافیە «نەکەی» کۆکراوەتەوە.

ئەو وشـانەی لە شیـعرەکـەدا هاتوون دوا دەنگیـان یا قـافیـەیان «ژ»یە دووبارە نەکـراونـەتەوە (لێـژ، نوێـژ، کـاوێژ، سـارێژ، گـەلاوێـژ، گـێـژ، درێژ، هـەڵاوێـژ) ئەمـە بەڵگەی توانا و هێزی شـاعیرییەتی شـوکرییە. ئەم وشانە هـەموویان کوردی پەتین، ئەگـەرچی لە ڕووی دەربڕینەوە، واتە دەرهـێنانیــان بەدەنگ لـە دەمــەوە ســووکن، کەچی بۆ بەکارهێنان لـە شیـعردا قـورسن، لەگەڵ ئەوەشـدا شـوکری هەناسـەیێکی وای تێ ئاخنیوون گەلێ ئاسان و ڕەوان دەکەونە بەرگوێی خوێنەر.

شوکری ئەم شیعرەی لە کاتێکدا بۆ شێخ مـەحموود داناوە مەسـەلەی نیشتمانی کورد بەفەرمـاندەی شێـخ لە گەشـەکردندا بـووە. لەو دەمەدا لە بەغدا بووە، وا باوە شیـعرەکەی لە بەغدا پێشکێش کردووە. شـاعیر بەهـەموو ڕێزێـک و سۆزێکەوە ئەم شـیعرەی هۆنیـوەتەوە، چونکە شێخ هـاوڕێی خۆشـەویستـی منداڵی شوکری بووە. لەو دەمــەی شـیــعـرەکـەی داوەتـە شـێخ یـا بۆی خـوێندۆتـەوە ئەگـەر کــەس لە مـەجلیسـەکەی نـەبووبێ شـوکری پێی وتووە: فـەرمـوو بە وردی بـیـخـوێنەوە! شـێخ مـەحـمـوود ئەم ئامـۆژگارییـەی نـەک تەنیا لە شـوکری بەڵکو لـە هـەمـوو کـەسـێکی خۆشی بویستایە وەریدەگرت.

شـوکری بۆی هـەیە وەکو شاعیر و ڕۆشنبیرێک ئامـۆژگاری هـەمـوو سـەرکردە و سوپاسالار و سیاسی و ستراتیجییێک بکا چونکە زانا و ژیر و تێگەیشتووە. ئەم

شیعرەی لەسەر بنچینەی داناییێکی فەلسەفییانە هۆنیوەتەوە. سیاسەت و دیپلۆماسییەت هەرچەندە درۆ و پڕوپاگەندەی زۆری تێدایە هەر چۆنێ بێ پێویستە هەندێ ڕاستیی لەگەڵدا بێ ئەگینا سەر ناگرێ.

شوکری کە بەشێخ مەحموود دەڵێ «ئیش کە ڕووی ئێستە...» مەبەسی ئەوە نییە لەو دەمەدا کاروباری شێخ باش بووە و کورد لە سەرکەوتندا بووە، بەڵکو ئەم بیرەی گشتییە، مل بۆ هیچ جێگە و کاتێکی دیاریکراو شۆڕ ناکا، چونکە دەستخستنی «سەرکەوتن» بەبیرکردنەوەی ورد و قووڵ و دانایانە نەبێ لە دەست دەچێ.

ئامۆژگارییەکانی شوکری بۆ شێخ مەحموود لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە نوێ نەبوون، خەیاڵی شوکری ئاسۆیێکی تازەی شیعری داوەتە ئەو مانایانە، پیاو وا دەزانێ بۆ یەکەمین جار گوێی لەم قسانە دەبێ. ئەوە ڕاستە نابێ سەرۆک هەر لەگەڵ کۆن بژی، نابێ گوێ بدرێتە ڕووخێنەر و زمان لووس و ئەوانەی کڕنووش بۆ گەورە دەبەن لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان.

نەبوونی یەکێتی (یەکبوون) و پێوەندییە دژ بەیەکترییەکانی ناو خەڵک بوون بەهۆی ڕووخانی حوکومەتەکانی شێخ مەحموود. هەموو کارێک سۆز و یەکبوونی تێدا نەبێ سەر ناگرێ. شوکری بەشێخ دەڵێ لە یەکسانی بگەڕێ، بەشوێن پیاوەتی بکەوە بزانە لە کوێ خۆی شاردۆتەوە. هەر کەسێکی زۆری لێ بکرێ، چاوی بیەشێنرێ پێویستە تۆ بەکلچیۆکی وەفا وەک ئەستێرەی گەلاوێژی لێ بکەی.

شوکری لەو شیعرەیدا گەورەترین دەردی میللەتی کورد دەستنیشان دەکا، نەبوونی سەرکردایەتییە. بەلای ئەوەوە هەموو گەلێک سەرداری هەیە، هەندێکیان نیانە، مەبەسی سەرداری ژیر و بەهۆش و دڵسۆزە. ئێمە دەبێ سەرداری ڕەسەنمان هەبێ، ڕەنگدانەوەی ئامانجی میللەت بێ. لای ئێمە تانج نییە بەسەرمانەوە بەڵکو بایە لە سەرمان و بەم بایە گێژ و وڕ بووین و وا دەزانین تانجە بەسەرمانەوە.

لە دوایی شاعیر دەڵێ دەوڵەت بەوە نییە شای هەبێ، ئەو شایە وەکو ئەوەی شەترەنج وایە، شا دەبێ نیشانە و ڕەمز بێ، قانوون دەبێ فەرمانڕەوا بێ.

بەخـەیاڵ دەتـوانرێ شـانۆیێکی یـەک پەردەیی (پیـەس) دروست بکرێ. جـێگە – ماڵی شێخ مەحموود بێ لە ئەعزەمییەی بەغدا. کات – کۆتایی هەڵسانەکانی شێخ مەحموود و پێش کۆچی دوایی شوکری بێ. لە دیوەخانی شێخ کە شیعرەکەی لە شوکری وەرگرتووە ئەگەر خۆی خوێندبێتیەوە یا خاوەنی، شـێخ هەڵساوە هەردوو چاوی شـوکـری هاورێی منداڵـی مـاچ کـردووە و دوو دڵۆپ فـرمـێسکیشـی لە ناو چاویدا قەتیس مـاون، چونکە ئەو کاتە لە لایەن شێخەوە مەسەلە کۆتایی هاتبوو و خۆی خانـەنشـین کردبـوو. ئەم شیعرەی شـوکری فـەزلی بۆ نەوەکانی تازەی کورد مایەوە و دەمێنێتەوە، وەک سامانێکی ئەدەبی بەرزی زمانی کوردی.

***

شـوکری فـەزلی کەسایەتییێکی گرنگ بوو لە مێژووی ئەدەب و خوێندەواری و رۆشنبیری کوردیدا. ئەم بلیمەتە لە باوکێکی خەڵکی سلێمانی بە بنەچە سنەیی و دایکێکی عـەرەبی عـەشـیرەتی کـورِوی خـەڵکی بەغـدا لە دایک بووە. بەمنداڵی لە بەغدا ژیاوە، بەشێکی ئەم تـەمەنە و سـەردەمی مێردمنداڵی لە سلێمانی بووە، کە بەتەواوی وەک شاعیر و رۆشنبیرێک رسکاوە گەڕاوەتەوە بەغدا.

شـاعیـر چوار زمـانی بەباشی زانیـوە کوردی و عـەرەبی و تورکی عـوسـمـانی و فـارسی، شیـعری بەهەمـوویان وتووە، تەنیـا لە کـوردییـەکەدا شـاعیـرێکی بەتوانا بووە. هـەروەها لە رۆژنـامــەگـەریدا کـاری کـردووە. هەر بـەرهـەمـێکی بەزمــانی ناکوردی بڵاو کردبێتەوە بۆ کورد بووە و لە بەرژەوەندی ئەودا بووە. ئەم شاعیرە لە نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتـەم وەکو نموونـەیێکی رەسـەن لە ئەدەبی کـوردیدا دەکەوێتـە بەرچاو. لەگەڵ زۆربەی شاعیرانی هاوچەرخی قـوتابخانەی کوردستانی باشـووریان ئاوەدان کـردەوە. نـوێکردنەوەی شـیـعـری کـوردی لە لای شـوکـری لە پێشـانا لەو بەرهـەمـانـەدا بـووە کـە لە ئەنجـامی شـەڕە شـیـعری لەگـەڵ شـێخ رەزا کـەوتوونـەتە ناوەوە. لە دوایـیدا شـاعیـرییـەتـی شـوکری لـە لیریکی «ئیش کـە رووی ئێستە...»دا گەیشتۆتە لووتکە.

فوئاد

بەشی نۆزدەم

فوئاد

١٨٩٢ - ١٩٢٥

گەر دەڕۆی ئەی با بە لای خاکی مەزاری (نالی)یا
دوای سـەلام ناوونیـشانی من بڵێ بـەم ئادرەسە

ژیانی شاعیر

تاهیـر کـوڕی شـێخ عـەبدوللەتیف بێـدەری بەبنەچە دەچێتـەوە سـەر بنـەماڵەی شـێخـانی بەرزنجی. لەو کـاتەی خـۆی بەشـاعـیـر زانیـوە وشـەی «فـوئاد»ی هەڵبژاردووە وەک نازناوێک بۆ شیعری.

فوئاد لە ساڵی ١٨٩٢ لە شاری کەرکووک لە دایک بووە، سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت گەیاندۆتە سەر. لە پاشانا لای مەلا شێخ محەمەدی بێدەری و عەلی حیکمەت ئەفەندی سیامەنسووری هەندێ لە زانستییە ئیسلامییەکان و زمانی عەرەبی وەرگرتووە. پێش ئەوەی کۆتایی بەخوێندنی بێنێ و نزیک بووە لە قۆناغی دوایی بەهۆی جەنگی یەکەمی گێتییەوە دەستی لە خوێندن بەردەبێ و دەکەوێتە داوی عەسکەرییەوە، بەناوی جەنگەوە لە ڕەشبگیرییەکەدا دەگیرێ و ڕەوانەی هەرێمەکانی موکریانی کوردستان و ئازربێجانی ئێران دەکرێ. لە دوای ساڵێک ئاوارەیی و دەربەدەری لە ڕێزی سەربازیدا ڕادەکا و بەهەر دەردی سەرییێک بێ دەگەڕێتەوە کەرکووک و خۆی لە گوندەکانی دەوروبەری شار دەشارێتەوە تا کۆتایی جەنگ. لە ساڵی ١٩٢٢دا فوئاد ژنی هێناوە. ماڵی لە گەڕەکی بڵاغی شاری کەرکووک بووە، ژیانی دارایی ماڵەوەی ئاسان نەبووە، هەندێ دەست کورت بووە. بەمووچەی خانەنشینی دایکی ژیاوە کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییان بۆ بنەماڵەیان بڕیبووەوە، لەگەڵ ئەوەشدا نامەخانەی

لە ماڵەوە هەبووە، لە دیوەخانیدا پێشوازیی میوانانی کردووە، لە خوێندەوار و ڕۆشنبیر و ئەدەب دۆستانی ئەو سەردەمە نزیک بووە. فوئاد زۆر نەژیاوە، لە تەمەنی لاویەتیدا سەری ناوەتەوە. لە شێخ ڕەئووفی خانەقا بیستراوە لە ساڵی ١٩٢٥ کۆچی دوایی کردووە، هۆی مردنی ئاشکرا نییە.

شیعری فوئاد

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری فوئاد سادە و ڕەوانە، لە بەکارهێنانی وشەی بێگانە هەندێ دوورە، برێکیش لە وشەی کوردی پەتییەوە نزیکە، یەکێکە لەو شاعیرانەی بەشدارییان لە بەپەتی کردنی زمانی کوردی کردووە لە شیعر و نووسیندا. هەموو شیعری فوئاد لەسەر بەحری عەرووزی کلاسیکییە، لە شیعریدا زۆرتر بەحری ڕەمەل و هەزەجی بەکار هێناوە، لەویش کەمتر بەحری موزاریع، ئینجا خەفیف و ڕەجەز.

زۆربەی هەرە زۆری شیعری سەر بەیەکێتیی قافیەیە. لە بەکارهێنانی دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی دەوڵەمەند نییە، ئەو دەنگانەی بەکاری هێناون ئەمانەن: ا، ت، ر، ک، م، ن، (ە – ـە)، وو، ۆ، ی، ێ. پاش قافیەی کەمە. لە شیعریدا ئەم پاش قافیانە بەرچاو دەکەون: دەکا، کورد، نییە، تۆ. لە هەموو دیوانی شیعریدا یەک دوو شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) هەیە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ناوەرۆکی شیعری فوئاد ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەواری پڕ لە تەنگوچەڵەمەی سەرەتای سەدەی بیستەم و دەوروبەری جەنگی یەکەمی گێتییە. شاعیر جگە لە مەبەس و بابەتە کلاسیکییەکانی کۆنی شیعری کوردی دەستێکی باڵای هەبووە لە دیاریکردنی هەندێ کردار و ڕەوشت و نەریتی کۆمەڵایەتی سەردەمی خۆی. جگە لەمە لە وەسفدا داهێنانی هەیە، تەنیا وەسفی یار و نەورۆز و بەهار و سروشتی نەکردووە، بەڵکو وەسفی گەلێ دیاردەی مەتریالی و مەعنەویش لە شیعریدا بەرچاو دەکەون.

لە کوردایەتیدا هەناسەی شیعری سوارە، شارەزایی لە مێژووی شیعری کوردیدا هەیە. یادی نالی کردۆتەوە. بەهەڵوێست و بۆچوونی ڕای گشتیی

کۆمەڵایەتی ناو کوردەواری بەرەنگاری هەتیوبازی بووە. دیارە لە شاعیرێکی کەرکووکی چاوەنۆڕی ئەوە دەکرێ بەرهەڵستی ئەم جۆرە کردەوەیە بکا لە وێنەی شیعری داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک)دا دیوانی شیعری کوردی پێ بەرز بکاتەوە.

نموونەی شیعری فوئاد

دڵداری

١

لە پارچە غەزەلێکی ئاساییدا فوئاد دەڵێ:

دڵ ئەگەر حەرفێ لە بەحسی دەردی خۆی ئیفشا دەکا
جونبوش و شۆری سەرپێری عالەمی شەیدا دەکا
کەس لە حاڵی غەیری خۆی نازانێ گەر ڕاستت دەوێ
ووشکە لافی خەڵقی دەرمانی برینت کوا دەکا
هەر لە تەعلیم خانەیی ئەتفال ئەچێ دونیایی دوون
ئەو کەسەی بێ نادیمە ئاخر لە جەوری ڕا دەکا
موقتەزای فەقرە دینداری لە دونیادا بەڵێ
زاهیدی مسکین لەبەر ناچاری ڕوو لە خوا دەکا
حوسنی ئەشعارم لە حوسنی تەبعە ئەی (فوئاد)
نۆکەری شایستە کەسبی سیرەتی ئاغا دەکا

شاعیر هەوایێکی دانایانە و پەند و ئامۆژگاری داوەتە ئەم لیریکە، زۆربەی وێنەکانی شیکردنەوەی داهێنانی شاعیرە کلاسیکییەکانی پێش خۆیەتی.

٢

لە چوارینێکیدا فوئاد دەڵێ:

سەبا شەرحی دڵی زارم بەرە بۆ حەزرەتی یارم
کە بێ فیردەوسی دیدارت لە ناری دووری دیدارم

لەگەڵ ڕۆژی جودایی تۆ دڵ و جان بوو جودا هەردوو
ئەگەر جەمعی نەبێ وا زوو ئیتر کوژراوەکەی پارم

لەم شیعرەدا خوێنەر کە هەواڵی فوئادی کوژراوی پاری دەکەوێتە بەرگوێ، نالییەکەی کوژراوی پێراری دێتەوە یاد. نالی لە لیریکێکیدا دەڵێ:

هەموو ڕۆژێ لە تاو هیجرانی ئەم ساڵ
تەمەننای مردنی پێراره بێ تۆ

فوئاد بەخەیاڵ زۆر لەگەڵ نالیدا ژیاوە. ئەگەر ئیلهامی «پاری» خۆی بەشێوەیێکی ناڕاستەوخۆ لە «پێرار»ەکەی نالی وەرگرتبێ لە شیعرێکی دیکەیدا ڕاستەوخۆ یادی نالی دەکاتەوە:

ئەو کەسەی وا بێکەسە مادام خودا بۆ ئەو کەسە
بۆ دەڵێن بێکەس بەبێکەس خۆ هەر ئەو ساحیب کەسە
هەر زمانداران لە دەس ئەهلی زەمان فەریاد ئەکەن
بێ هەرا و ئاسوودە ڕاستی گەر کەسێ بێ ئەخرەسە
سەد هەزار پەند و نەسیحەت بۆ نەزان سوودی نییە
ئەو کەسەی ساحیب شوعوورە یەک ئیشارەی بۆ بەسە
حاڵی دڵ مەکشووفی دەرکی کۆتەهی هەر کەس نییە
گەوهەری دەریا لە کوێ هەر مەشهودی خار و خەسە
بێ ئەمەل بێگانەیێکی تۆی دەوێ داینێ بەکەس
گەر برات بێگانە مەشرەب بێ لەگەڵتا ناکەسە
گەر دەڕۆی ئەی با بەلای خاکی مەزاری (نالی)یا
دوای سەلام ناوونیشانی من بڵێ بەم ئادرەسە
وا (فوئاد) ناوێ لە کەرکووکا وەکیلی نەزمەتە
دا نەڵێی مولکی ئەدەب ئێستا لە کوردا بێ کەسە

فوئاد لەم شیعرەدا سەرکەوتووانە لە ئاسمانی گێتیی خەیاڵی نالی باڵەفڕێ دەکا.

دەڵێی وێنەی هەندێ لە شیعرەکانی دەکێشێ، یا برێ لە ماناکانی ئەو لێک دەداتەوە. لە دواییدا دڵسۆزانە مووچڕکی خۆشی لە ناخی دەروونی خوێنەردا دێتە جۆش کە فوئاد با دەکا بەتەتەر و دەینێرێ بۆ لای نالی بۆ ئەستەموولَ تا پێی بڵێ فوئاد ناوێک لە کەرکووک وەکیلی شیعری تۆیە بۆ ئەوەی خەڵکی نەڵێن مەملەکەتی ئەدەبی کوردی ئێستە بێکەسە.

وەسف

١

لە وەسفی نەورۆز و بەهار و سروشتی کوردستان و هەندێ دیاردەی مەتریالی کۆمەڵایەتی فوئاد سەرپشکە و توانیویەتی بەرهەمی بەرز دابهێنێ. لە قەسیدەی وەسفی نەورۆز و بەهاردا دەڵێ:

موددەتێ بوو دوژمنی کافر وەکو فەسڵی شیتا
ئیستیلایی موڵکی شادی کردبوو هەروەک بەڵا
ڕەعد و بەرق و تەرزە تا بوون موتتەفیق وەک باڵقان
دەوڵەتی بەزم و سەفا مەغدوور بوو میسلی تورکیا
هات شوکور هەروەک عەرەب جەیشی دلێری ئیعتیدال
لەشکری سەرمای شکاند وەک عەسکەری ئیتالیا
قووەتی بوو هاتە ناو بەحری فەزا جەیشی بەهار
دای بەسەر کەشتی نم و هەروا (درید نۆت)ی سەبا
بۆ بەشارەت دانێ نەورۆزێ مورەخخەس بوو نەسیم
شاهی عوسمانی بەهار ئیعلانی شایی سوڵحی دا
میحنەتی زستان موبەددەل بوو بەسەیرانی ڕەبیع
فەرشی ڕەنگاوڕەنگ لە دەشت و کێو و سەحرا ڕاخرا
خەلعەتی دیبایی سەوزیان کردە بەر جوملەی درەخت
باغ بەسەد زینەت هەموو لایێکی ئارایش درا
حوللەیی ئەلوانیان پۆشی عەرووسانی چەمەن
عەندەلیبان دەستیان کردە تەغەننی و نەوا

پاڵی داوە شـاهـیـدی گـوڵ وا لـەسـەر تـەخـتـی تەرەب
زولفی دادێنێ بەشــانەی نەشــئــە بەربـووکی هـەوا
هەر دەڵێ زاوایە ڕاوەســتــاوە عــەرعــەر مــونتــەزیر
شــۆڕەبیش وەک بووکی عــەیــارە لەبەریا ناز ئەکــا
هەر حـەدیقـەی مـەجلیـسی بەزمـێکی جـانانە مـەگـەر
بۆیە سـیـسـەمـبـەر لە تەرفی جـۆگـە هاتۆتە سـەمـا
نێـرگس هـەروەک بادەخـۆرێ تـازە هـەڵسـا بێ لە خـەو
لالە ســاقی جــام بەدەســتــە وا مــەیی بۆ تێــدەکــا
بۆنی ڕەیحـان و گـوڵ و مـیسک و عـەبیر و زەعـفـەران
هـۆش لە کــەللەی هـوشــیــار و دڵ لە ئەهلی دڵ دەبا
سەوتی قومری و زەمزەمەی ساز و سروودی عەندەلیب
هۆش بەمـەست و خـەو بەبێدار و بەنوسـتوو یەقـز ئەدا
ڕۆژی نـەورۆزە زەمــانی مــاتـەم و ئـەندۆهـ نیــیــە
وەخـتی یاری و کـەوشـەکـە ئەییـامی سـەیرانە و سـەفـا
فرسـەتە گـەشت و تەفـەڕڕوج مفتـە عیشـرەت بۆ کـەسێ
یـار و ئەحـبــاب و ڕەفــیــقــێکی هـەبێ لەم ڕۆژەدا
چاوەڕێی تـەشـــریفی یارانێــتی دەشــتی چواربـاغ
حــازرە بۆ بەزمی ســەحــرا تـاقم و ئەربـابی چا
با لە دەست خـۆمـان نەدەین ڕۆژێکی وا خـۆش و عـەزیز
وا مـوهـەییـاین ئێـمـە تۆش تەشـریف بفـەرمـوو مـیـرزا

لە سـەرەتای ئەم شیـعرەدا ئاماژە هەیە بۆ شەڕی بەڵقان و دەوڵەتی عوسمانی. بێ گومـان شـاعیـر لایەنگری عوسـمـانی بووە، ئەم کردەوەیە هەر چۆنێ بێ ئاسـایی بووە و لە سۆزی ئایینییەوە هەڵقوڵاوە. هەروەها باس لە جەنگی ئیتالییـەکان دەکا لە دژی عەرەبی لیبیا و دەوری کەشتییێکی سوپایی تورک بەناوی «درید نۆت»ەوە لەو جـەنگەدا دەخاتە ڕوو. شـاعیر هەوڵ دەدا هەورەتریشقە و تۆفی زستان بەتەق و هۆڕی چەکی ئەو جـەنگە بچوێنێ. لە پاشـانا هەمـوو ناخۆشـیی زسـتان دەبێتـە

مـایەی جـوانی و ڕەنگینی بەهار. ئیـتر شـاعیـر دەکەوێتە وەسـفی گوڵ و گوڵاڵە و درەخت و دەوەن، ئاوازی پڕ نەوازی باڵندە، وێنەی لووتکەی خـۆشـی و بەزم و ڕەزم و سەیران لە ڕۆژی نەورۆزی پیرۆزدا دەکێشن.

٢

لە لیریکێکیدا فوئاد دیمەنی زستان بەگرژ و ناشیرین لە قەڵەم دەدا:

ئۆف لە دەس فـەسلی زەمـسـتـان و قـوڕ و چڵـپاوەکـەی
ئۆف لـە دەس هـەور و بڵـێـسـە و گـرمـە وو ناڵانەکـەی
ئۆف لـە دەس سـەرمـا و ددان لێکدانەوە و لەرزینەوەی
ئۆف لە خـۆهـەڵکردن و پیس بـوون و قـوڕ شـێـلانەکـەی
ئۆف لە دەس جـەوری قـوڕ و چڵپا وو جلّق و فلّقـەکـەی
ئۆف لـە پرشـنگ لێ پـەڕین و کـەوتن و هـەڵسـانەکـەی
ئۆف لـە مل پێـچـان و کـۆکین و هـەڵامـەت گـرتنی
ئـۆف لە پژمین و چڵم لـووشـین و لـووت گـێـڕانـەکـەی
تـاڵیی سـەرمـایی ڕۆژێ ناهـێـڵێ بـەزمی شـەوێ
تف لە شـەو دانیـشـتنی بێ عیـشـرەت و سـەیرانەکـەی

لەم لیـریکەدا فـوئاد هەمـوو نیوە دێڕەکانی جگە لە دێڕی دوایی (دوو نیـوە دێڕی دوایی) بـەوشـەی «ئۆف» دەست پێ دەکـا، ئەم دیاردەیە وەکـو ئەوەیە یەکـێـتـیی قافیـەیێک، یا پاش قـافیـەیێک، لەم شیعرەدا هەبێ، نەک لە سـەرەتای دێڕ بەڵکو لە کۆتایی. لە مێـژووی ئەدەبی نەتەوەکانی گێتی ئەوە هـاتووە گـۆیا لە ئەدەبی یابانیدا جـۆرە لیـریکێک هەیە قـافیـەی لە سـەرەتای دێڕی شـیـعر دایـە. دیارە ئەم شـیـعـرەی ئێمە هیچ پێوەندییەکی بەوەوە نییە.

لەم شیـعرەدا فـوئاد لە کەژی زسـتاندا دیمەنی سـەخت و ناشیرین دەبـینێ وەکو سـەرمـا و قـوڕ و چڵـپـاو و کـۆکین و هـەڵامـەت و پژمین و دیاردەی دیکە، ئەمـە ئاوڕدانەوەیێکی کـۆمـەڵایەتیـیـە و لە جـوانکاری بەدوور نیـیـە، ئەگـەر نا ئەدگـارە سروشتییەکانی زسـتـان سـەرچاوەیێکی دیکەن بۆ وێنەکێشانی دیمەنی زستانی پڕ لە خۆشی و گەشبینی.

٣

لە قەسیدەیێکیدا بەناوی «شایی حەمەشینی شەحەلی» وەسفی شایی و زەماوەندی ژنهێنانێک دەکا:

واز لە ئەوزاعی زەمان بێنە بەس ئەو دەردی سەرە
خۆڵی میحنەت ڕادە گەر مەردی بەگەسکی مەسخەرە
تیغی غەم جەرگی بڕیم ئەی تیری غەمزەی چاوی یار
بۆ خودا ساقی نەجاتم دە لە دەس ئەم کافرە
ئەی خەیاڵی هیچ و پووچ ئاخر دەمێ لێم دوورکەوە
تۆش بەرۆکم بەردە ئیتر ئەی غەمەی دڵ کونکەرە
سەر لە پەردە بێنە دەر ئەی دڵ بڕۆنە دێی شەحەل
ئارەزوویی جەننەت ئەمڕۆکە لە یادی خۆت بەرە
وەک بەهەشت هەر لا تەماشاکەی هەموو ژوور و دەری
جون بەجون غیلمانە سەف سەف حۆریی مەهپەیکەرە
هەڵپەڕینە و ڕەشبەڵەک تێکەڵ بەیەک بوون پیاو و ژن
عالەمی ئازادی ئیحیا کردووە ئەم مەنزەرە
ساحیبانی ئەمر و نەهیین ئەمڕۆ زوڕنا وو دەهۆڵ
ئەم دەڵێ ئەی غەم نەیەی ها ئەو دەڵێ شایی وەرە
تەرەف و بەزمێکە کوڕ و کچ دەس لە ناو دەستی یەکا
ئەم بەسیفەت هەر دەڵێی لاولاوە ئەو وەک عەرعەرە
سووڕەتی باغی سەفایە هەیئەتی ئەم شاییە
پەنجە بۆ دیواری قەسری عەیشی بۆتە پەنجەرە
هازی جەنناتون ئەگەر بێژە بووترێ لایقە
هەر کوڕە ئەم شان و ئەو شانی کچی تازە و تەڕە
کچ چ کچ هەر دیتنێکیان خەرجی سەد فەرخاری چین
بۆسەیێکیان قیمەتی وەسڵی بوتانی خاوەرە

قــەترە قــەترە لوئلوئە دەتکێ لە ڕوویی مــەهـوەشــان
یا لە بۆ گـەرمــای عـەرەق دەڕژێنێ وەردی ئەحــمــەرە
سمت و سینە قەدد و خەدد و جیسمی ساف و زولفیان
زیو و شـیـشـە و سـەر وو لالە و یاسـەمـینە و عـەنبـەرە
هۆش لە کـەللە و دڵ لە سـینە دین لە دڵ دێنێتـە ڕەقس
هاڕەیی لوولە و خـڕە خـڕخـاڵ و زڕڕەی کـەمــبــەرە
گـەر خــەزێمــە کـرمــەکـە گـەر گـوارە وو لاگـیـرەیە
بـۆ برینی جــەرگ و دڵ کــامـــەی بڕۆنی خــەنجــەرە
خامـەک و خارا وو ئەتلەس مەخمـەر و تاقە و قـەنەوز
هــەر وەکــــــو تاووس لـەبـەریـانـا ئـەڵێـی باڵ و پـەڕە
گـەرچی بێ مـیـسلن هـەموو ئەمما وەکو یارم (فـوئاد)
کێ وەها چاو مـــامـــزە ئیـــمـــان دزە و غـــارەتگەرە
سـینە بوسـتـان غـونچـە پوسـتـان نازەنینە و ناسکە
دڵ فـــــــریب و دڵ شـکێـن و دڵ نـەواز و دلـبــــــەرە

فوئاد ئەم قەسیدەیەی لە ساڵی ١٩٢٢ نووسیوەتەوە. تێیدا وەسفی ئەو شایی و زەماوەندە دەکا بۆ کەسێکی گوندی شەحەل لە دەشتی هەولێر گێڕاویانە بەهۆی ژنهێنانیەوە ناوی حەمەشین بووە. فوئاد سەرنجی ئەو کوڕ و کچانەی داوە دەستیان خستۆتە ناو دەستی یەکەوە لە ناو شایی ڕەشبەڵەکدا لە دەشتی هەولێر، ئەو حۆری و غیلمانانە مەستی هەوەسی دڵدارین و شاعیریش وێنەی جوانی ئەندامی لەشیان و ڕەوت و ناز و نووزی پڕ لە خۆشەویستییان دەکێشێ.

٤

سەماوەر خەیاڵی شیعری فوئادی بزواندووە:

ئەنیسی قـەلبی غـەمـبـارە سـەمـاوەر
ڕەفیـقی سـاحیب ئەسـرارە سـەمـاوەر
نەدیمە چاپەز و مەی چایی گوڵڕەنگ
پیـاڵە سـاقـیـیـە یارە سـەمـاوەر

وەزیرە چاپەز و عـــەسکەر پیـــاڵە

بەئەمـری چا حـوکـمـدارە سـەمـاوەر

ئەو ئامـێـرەی بەنـاو و ناوەڕۆک ڕووسـە و لە ڕووسـیـاوە گـەیشـتـۆتە لای ئێـمـە و بەدرێـژایی ڕۆژگـار بووە بەکـورد، دەورێکی گـرنگی بـووە لە ژیانـی کـۆمـەڵایـەتی خێـزان و بنەمـاڵەی کورد لە شـار و گونددا. شـاعیـر هونەروەرانە چایچـی دەکا بەنەدیم و پیاڵە دەکا بەمـەیگێـڕ و سـەماوەریش دەبێ بەیاری نازدار، یا چایچی دەبێ بەوەزیر و سەرلەشکر و پیاڵەش بەسەرباز.

شیعری کراوە (ئیرۆتیک)

١

لە شیعرێکیدا فوئاد بەم جۆرە لە شەوی ناوپەردە و بەزاوابوون دەدوێ:

بەربووک لەسـەری واجبـە گـەر باکیـرە بێ بووک
بەو نـەوعـە بەگـوێیـدا کـە وەکـو قـەل بقـرێنێ
بەرخم شەوی وەسڵت مەدە ڕێگەی خەوی غەفلەت
ڕێوی مـــەبە زاوا کـە وەکـــو شـــێـــر دەنەڕێنێ
ئەوسـاکـــە هـەڵیـــدایـەوە پـەردە بکـەوە خـــۆت
ووریا بـە کـــە زوو پەردەیی عـــیـــفـــەت نەدڕێنی
ئەو سـوورەیی یەک چاو کە حـەمـدان لەقـەبیـتی
مـــارێکە گـــەزەندە ســـەدی وەک تۆ ئـەتـرێنێ
چاری بکە پێش دیتنی کـون چونکە کـە دیتی
ســـەد داوی لە ڕێ دابنرێ دەیپـــــچـــــڕێنێ
زوو جوڕڕەیی خۆتی مەخە بەردەست و بترسێ
لەو بازەکـە بۆ گــرتنی جـــوڕڕەی دەقـــرێنێ
ئەبرۆتە کـەمـان لنگە کـەمین زولفـە کـەمـەندت
جـــادوێکە چاوت کــە دووســـەد دڵ دەفـــڕێنێ

ئەو نێزە وو گورزەی هەیە تۆش شیر و خەدەنگت
ئازابە دەمـــــاری تۆ مـــــەبادا کـــــە دەرێنێ
مـــەیدانی نەبەردە ئەمـــە بازی نیـــیـــە زینهــار
دۆســــتت ئەوەیە ڕۆڵە کـــــەوا تۆ دەگـــــرییێنێ

شاعیر بەبۆنەی شایی و ئاهەنگی بووک گواستنەوەی شێخ عوبێدوڵڵای کوڕی سەید عومەری خانەقا ئەم شیعرەی وتووە. ڕووداوەکە لە گوندی شەحەل لە دەشتی هەولێر بووە. ئەو پەند و ئامۆژگارییەی شاعیر بەدەمی بەربووکەوە بەگوێی بووکدا دەچرپێنێ دیمەنێک دروست دەکا شەوی ناو پەردەی بووک و زاوا دەبێتە گۆڕەپانی شیربازی لە نێوان زاوا کە دەیکا بەیەکێک لە سوارچاک و چەکمە ڕەقەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و بووک دەبێ بەیەکێ لە ئەمازۆنەکان، ژنە قارەمانەکانی ئەفسانەی ئەوروپاییان. بەلای شاعیرەوە زاوا لە بووک بەهێزترە، لەبەرئەوە ئامۆژگاریی بووک دەکا لەو زۆرانبازییەدا بەگوێی بەربووک بکا بۆ ئەوەی لەم جەنگەیدا سەربکەوێ. لە ڕووی جوانکاری شیعرییەوە فوئاد دیمەنێکی هونەراوی ڕەنگینی دروست کردووە. بەشێوازێکی کۆمیدییانە لە هەڵوێستێکی باوی ناو کۆمەڵی کوردەواری دەدوێ.

٢

لە لیریکێکیدا فوئاد هێرش دەباتە سەر هەتیوبازان و بەم جۆرە دایاندەشۆرێنێ:

چەند کەسێ هەن کە تالیبی لووسن
لووس و بێبەش لە عەرز و ناموسن
ڕەند و قەللاش و قەڵتەبان مەشرەب
حـیز و نامـەرد و پیس و چەپلووسن
جـوملە بێ دین و فـاسق و غـەددار
خـەرقـە پۆشانی بەرگی سـالووسن
گاهێ مەحزوونن بەخوێندنی قورئان
گـاهێ مەفتوونی سەوقی ناقووسن

زەن ســروشـت و عــەجـووزە کــردارن
پیـــشــــە دەللالن و زمـــان لووسـن
دەرحـــەق ڕۆڵەیی مــوســـوڵمـــانان
بێ ئیـــمــانتــر لە کــافــری ڕووسـن
بۆ لوغــاتی زمـــانی شـــەیتـــانی
هەریەکــە یەک سـیـحـاح و قـامــووسن
تف لـە ئەتوار و خــیلقــەت و خــوویان
لەو کـەسـانـەش بەوان کـە مـەئنـووسن
ئەی (فوئاد) ئەهلی غیرەت ئەم هەجوە
گـــەر ببـــینن دەم و دەس ئەینووسن

ئەم شـیـعرە لـە هەندێ ڕووەوە شـێخ ڕەزایانەیە. شـێخ بۆ ئابڕووبردنی خـەڵکی لە داشـۆرینەکانیدا ناوی دەهێنان. شـاعیری ئەم مـاوەیە لە ڕووی ئایین و ڕەوشت و نەریتی کۆمـەڵایەتییەوە تەماشای مەسەلەکە دەکا و هەتیوباز بەبێ شەرم و ئابڕوو دەژمێرێ.

٣

لە شیعرێکیدا فوئاد بەتەواوی شێوازی شێخ ڕەزا بەکار دێنێ:

ئەوی ڕۆمـی بێ ئیـسـمـی گـەورە وو چووک
هەمـوو ژن حـەقـبـەن و گـەوواد و مـەنیـووک
لیـــواتە مــــەزهـەب و دینیـــان لیـــواتـە
ڕەسـوولیـان مێ کیتـابیـان قینگی بێ تووک

ئەو سـیـفـەتەی فـوئاد دەیداتە پـاڵ ڕۆمـییـان (تورکـان) جنێوێکی بازاڕییـە، لە ناو کۆمەڵی کوردەواری و کۆمەڵانی دیکە باوە، وەکو پەندێکی پێشینان کەوتۆتە ناوەوە و بەهیچ جـۆرێ کوردی پێ تاوانبـار ناکرێ. وتەکە کۆمـیـدیانەیە وەکو قـسـەیێکی قـۆشـمـە بۆ پێکەنین بەکـار دەهێنرێ. ئـەوەی شـایانی باسـە لەم مـاوەیـەدا ئەوەیە هەموو نەتەوەکانی هاوسێی کورد لە عەرەب و تورک و عەجەم و ئەرمەن و ئازەری

ئەوانیش وتەی لەم بابەتانە و خراپتریشیان هەیە بەرامبەر بەیەکتری و بەرامبەر بەکوردیش.

کوردایەتی

بیروباوەڕی کوردایەتی لە نێوان هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم لە دیوانی شیعری فوئاددا جێگەی دیاری هەیە.

١

بەهۆی سەرنەکەوتنی خەبات و ڕاپەڕینەکانی کورد بەسەرۆکایەتی شێخ مەحموود شاعیر دەڵێ:

خودا غەزەبتان لێ گرێ ئەی کوردەکان
جامی مەقسەد هاتە دەست و ڕشتتان
قفلی دەرگاهی ئومێدتان کردەوە
بۆچ بەدەستی کینە داتانخستەوە
لازمی دەوری تەجەددود بوو مەگەر
وەحشەتی کۆن تازەکەن بۆ یەک دیگەر
خاکی داگرتوون وەها دڕکی نیفاق
جێی نییە بڕوێ گوڵێکی ئیتتیفاق
ئێوە وا پەروەردەکەن بوغز و غەرەز
کێیە غەم خۆرتان ببێ غەیری مەرەز
وا پڕی دڵتانە میقرۆبی حەسەد
زەحمەتە بۆ ئێوە چاکی تا ئەبەد
گەرچی دەشزانم قسەم فایدەی نییە
کوردم و شین کردنم ناچارییە
گەر دەزانم قیسسە تەئسیری دەبێ
هەر بڵێم شەرت بێ وەکو ناڵەی حەبێ

فوئاد ئەم شیعرەی لەسەر بەحری ڕەمەلی عەرووزی داناوە، لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی). لە لیریکەکەدا شاعیر هەڵسوکەوتی خراپی کورد خۆی دەکاتە هۆی سەرنەکەوتنی کۆششی شێخ مەحموود بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی. ڕاستییەکەی ئەوە نییە، بەڵکو سیاسەتی ئەمپریالیستی بەریتانیا لە پێناوی بەرژەوەندی خۆی پاڵپشت بوو لەگەڵ بەرژەوەندی کاربەدەستانی عیراق و چینەکانی سەرەوەی سلێمانی لە دەوڵەمەندان و دەرەبەگەکان، ئەمانە هەموویان یەکیان گرتبوو، ئەوەی گرنگە ئەمانە لە کەموکوورییەکانی بەڕێوەبەرایەتی شێخ مەحموود دەگەڕان دیارە ئەمانەش کەم نەبوون، ئیتر ئەم هەموو کردەوە و کردارانە بەسەریەکەوە بوون بەهۆی ئەوەی کورد نەگاتە ئامانجی. ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێ ئەم هەموو هۆیانە تەنیا بزووتنەوەی شێخ مەحموودیان نەگەیاندە قۆناغی بەزین، بەڵکو هەموو هەڵسانەکانی دیکەی کوردیش بەم دەردە لەناوچوون. لەگەڵ ئەوەشدا گازاندەی ئەم شاعیرە لە خەڵکی کورد لە دڵێکی پڕ لە سۆز و خۆشەویستییەوە هەڵقوڵاوە، هەر چۆنێ بێ دەبوو شاعیر هۆیێک بۆ سەرنەکەوتن بدۆزێتەوە، ئیتر میللەتی بەرکەوت، لە ناو ئەمانەشدا مەبەس دەوڵەمەند و دەرەبەگەکانە.

٢

لە شیعرێکیدا فوئاد بەهۆی دەرچوونی کۆواری «هەتاوی کورد» لە ئەستەموول دەڵێ:

شەوی غەفلەت بەسەرچوو خوابی ئاڵۆز تابەکەی ئاخر
هەتاو هەڵهات و شوعلەی ئینتیباهی دایە چاوی کورد
لە شوومیی و کەسالەت گەرچی بەسرابوو شوکور وا بوو
بەمیفتاحی سەعی دەرگەی ئومێدی داخراوی کورد
لە سایەی حەزرەتی سوڵتان مەحەمەد خانەوە ئیمرۆ
بیحەمدیللا لە ئەوجی ئیفتیخارایە کڵاوی کورد
ئەگەرچی مەزهەری ئیلتافی لا یوحسان ئەمێستاکەش
ڕجا وایە بەجارێ غەرقی مینەت بن تەواوی کورد

شـەهـەنشـاها جـیـهـاندارا ئەیا سـوڵـتـانی بەحـر و بەڕ
بەمـۆمـیـایێکی لوتفت بەسـتـەیە قـەلبی شکاوی کـورد
مـەتابیع وا لە دونـیـا عـالەمی ئاسـاری ئیـحـیـا کـرد
نەمـا ئاسـاری خـەتتی غـەیری ئاسـاری نەمـاوی کـورد
هەمم کـاروانی ئەربابی قـەڵەم گـەر حـەز کەن ئەینووسن
لە نـاو ئەوراقی ئیـقـبـالا وەکـو نـاوی سـڕاوی کـورد
لە مـەیدانی سـەحـائیـفدا ئەبەد سـاحـیب سـەبق نابن
هەتا یەک مـەتبـەعـە لێـرە گـوشـاد نەکرێ بەناوی کـورد

شاعیر زۆر گوشـاد و خەندانە بەوەی چاپەمەنی بەناوی کوردەوە پەیدا بووە. باش دەزانێ کۆوار نیشانەی پێشکەوتنە. سوپاسی سوڵتانی عوسمانی دەکا کە ڕێگەی بەبڵاوکـردنەوەی ئەم کـۆوارە داوە. بەلای شـاعـیـرەوە دەرچوونی کـۆوارەکـە دان نانێکە بەمافی کورد. ئەم بۆچوونەی شـاعیـر تا پلەیێک ڕاسـتی تێدایە، چونکە کاربەدەسـتـانی دەوڵەتی عوسـمانی بیروڕایان لـە بابەت کورد و هـەمـوو خـەڵکانی ناتورک لە دەوڵەتی عوسمانیدا وەکو بیروڕای کاربەدەستـە شۆڤێنییەکانی تورک نەبووە بەسـەرۆکایەتی مستـەفا کـەمـال. نویشکی بیروڕای شـاعیـر لەم لیریکەدا ئەوەیە ئەگەر کورد کۆواری نەبێ پێش ناکەوێ.

***

تاهیـر فـوئاد شـاعـیـرێکی ڕەند و خـاوەن شیـعـری داهێـنراوی نەوەی دووەم یا سێـیـەمی قـوتابخـانەی نالیـە لە نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتـەمدا. شیـعـری ڕەنگدانەوەی ژیان و هیـوا و ئامـانجی سـەردەمی خـۆی بـووە، بابەتـەکـانی کـەم نەبوون. لە زۆربـەی مـەبەس و هونەرەکـانی شیـعـری کلاسیـکی بەرهـەمی هـەبووە. ناوەرۆکە کۆن و تازەکانی هـەیە، هـەندێ جار تێکەڵی یەکتری کردوون. کێشی پڕ ئاواز و ڕیتـمی ناسک و وشـەی کـوردی پەتی هـارمـۆنیـایێکی نەرم و ڕەنگینیـان داوەتە شـیـعـری. وێنەی ڕاسـتـەقـینەی کـۆمـەڵایەتی کورد و جـەوهـەری ڕەسـەنی خـەڵکی کەرکـووک و هەمـوو گـەرمیـان بەگشـتی لە دیوانی تاهیـر فـوئاد ڕەنگیـان داوەتەوە.

حوزنی

بەشی بیستەم

حوزنی

١٨٩٣ – ١٩٤٧

ئەوەم پێ چاترە نەک سەر نەوی کەم
لە پێش گەورەی نەزان گەردەن کەچی کەم

ژیانی حوزنی

حوسێن کوڕی سەید عەبدللەتیف کوڕی شێخ ئیسماعیلی خەزاییە. لە گوندی نیچکە لە نزیک ئاوایی بوغدەکەندی سەر بە بۆکانی موکریان لە ساڵی ١٨٩٣ لە دایک بووە. شوێنەواری کاولبوونی گوندی نیچکە لە بەرچاوە و ئێستا کەسی تێدا ناژی. سەید عەبدللەتیفی باوکی زۆر نەژیاوە، لە پاش مردنی سەلمای دایکی مێردی بەکابرایێکی هورمزیاری کردووە. لە سەردەمی لاویەتیدا هەندێ نازناوی بۆ خۆی داناوە و بەشێک لە نووسینەکانی بەو ناوانە بڵاوکردۆتەوە. ناوەکان: حوزنی، خدۆک، داماو، بیژەن بوون. لە ناو ئەمانەدا نازناوی «حوزنی» بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵ بوو. بەگشتی کەسێتی مێژوونووس و شاعیر و نووسەری ئەم ماوەیە بەحوسێن حوزنی موکریانی و حوزنی ناوی دەرکردووە. لە هەندێ شیعریدا نازناوی «داماو»ی بەکار هێناوە. حوزنی لە خێزانێکدا ژیاوە منداڵ بووە کە باوکی کۆچی دوایی کردووە. لە تەمەنی دوازدە ساڵیدا بێ کەس و بێ داڵدە ماوەتەوە، بەتایبەتی لە دوای شووکردنی دایکی ژیانی ئاسان نەبووە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم و ڕۆژگارانی جەنگی یەکەمی گێتی سنووری سیاسی نێوان ئێران و عوسمانی تەگەرەیێک نەبووە بۆ هاتوچۆی کورد لە هەموو ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی ئێران و عوسمانی. ئەمە ڕێگەی بۆ حوزنی خۆش کرد بەشوێن کاردا بگەڕێ لە ناو خاکی هەردوو دەوڵەتەکە. هێشتا لە

تەمەنی لاویەتیدا بووە کە کەوتۆتە ئەستەمووڵ و لەوێ فێری مۆر هەڵکەندن بووە. لەو ماوەیەدا ناوچەکانی کوردستانی باکوور گەڕاوە، تا دوای داگیرکردنی کوردستانی باشوور و دروستکردنی دەوڵەتی عیراق لە لایەن ئینگلیزەوە حوزنی بەهۆی سەید تەهای نەهرییەوە لە ڕواندز جێی کراوەتەوە و لەوێ نیشتەجێ بووە، لەو شارەدا زۆر نەماوەتەوە. لەو سەردەمەی ئەفسەری کوردی عیراقی فایق کاکەمین لە ئۆردووی سوپایی ڕواندز بووە، ناخۆشی کەوتۆتە نێوانیانەوە، ناچار بووە ڕواندز بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە حەڵەب. لەو شارەدا حوزنی خەریکی پیشەی مۆر هەڵکەنی و چاپخانە بووە تا ساڵی ١٩٢٥. ئەو چاپخانەیەی لە حەڵەب کاری تێدا کردووە لە دواییدا بۆتە هی خۆی بەکڕین یا بەهەر جۆرێک بووبێ.

لە ساڵی ١٩٢٦ حوزنی خۆی و چاپخانەکەی گەڕاوەتەوە ڕواندز و چاپخانەکەی لەوێ دامەزراندووە و ناوی ناوە «چاپخانەی زاری کرمانجی». هەروەها گۆوارێکیشی دەرکردووە بەناوی «زاری کرمانجی» هەر بەو ناوەوە بڵاوەخانەیێکیشی داناوە و کۆمەڵێک کتێبی ئەدەبی و مێژوویی و هی دیکەی بڵاوکردۆتەوە، تا ساڵی ١٩٣٤ خەریکی گۆواری «زاری کرمانجی» و بڵاوەخانەکەی بووە. لە حوزەیرانی ئەو ساڵەوە تا ناوەڕاستی مانگی تشرینی دووەم لە سلێمانی بووە لەگەڵ پیرەمێرد لە ڕۆژنامەی «ژیان»دا کاری کردووە. لە ساڵانی ١٩٣٥ – ١٩٣٦ لە هەولێر گۆواری «ڕووناکی» بڵاوکردۆتەوە. لە دوای ئەمە ماوەیێک بێ کاری بەخۆیەوە دیوە. لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی دووەمی گێتی کەوتۆتە بەغدا و لە ساڵی ١٩٤٣ وەک نووسەرێک لە گۆواری مانگانەی «دەنگی گێتی تازە» دامەزراوە. لە دوای کۆتایی جەنگیش لە گۆوارەکە ماوەتەوە تا لە ٢٠ی ئەیلوولی ١٩٤٧ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی گواستراوەتەوە هەولێر و لە گۆڕستانی ئیمام محەمەد نێژراوە.

حوزنیی مێژوونووس

لە گۆڕەپانی ڕۆشنبیری کوردیدا لە سەرەتای ژیانی خوێندەواریدا حوزنی لایەنی زانستی مێژووی هەڵبژاردووە لە پێناوی خزمەتی ڕۆشنبیری کوردی. لەبەرئەوەی خوێندنێکی ڕێکوپێکی ئەکادیمی نەبووە لە مێژوودا لایەنی پراکتیکی یا مەیدانی وەرگرتووە، واتە زیاتر لە سەرچاوەی سەرزاری و گێڕانەوەی ڕووداوی پێشینان و

سـەر و سـەربردە و بەسـەرهـاتی پیـاوانی مێژوو کەڵکی وەرگرتووە، دیارە بەهەموو جۆرێک ئەمە ئەوە ناگەیەنێ سـەرچاوەی نووسـراوی نەبووبێ، گومان لەوەدا نییـە ئەمـــەی بووە چونکە بێـجگە لە زمـــانی کــوردی و فــارسـی و تورکی و عـــەرەبی، فرەنسی و ئینگلیزی زانیوە. ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی ئاگاداری ئەو زانیارییانە بێ کە لە مێژووی ئەو میللەتانەی حوزنی زمانیانی زانیوە و بۆ نووسینی خۆی کەڵکی لێ وەرگرتوون. لە ئەنجـامـدا حـوزنی بەزمـانی کوردی کۆمەڵێک کتێبی مـێژوویی نووسـیـوەتەوە، ئێـسـتـا بوو بەسـەرچاوەیێکی گرنگ بـۆ دانانی مـێژووی کـورد و کـوردسـتـان، لەوانە: غـونچـەی بەهـارسـتـان (حـەلـەب ١٩٢٥)، ئاوورێکی پاشـەوە (بەرگی یەکــەم ١٩٢٥؛ بـەرگی دووەم ١٩٣٠؛ بەرگی ســێــیــەم ١٩٣١)، تاریخی حوکمدارانی بابان (١٩٣١)، مێژووی ناودارانی کورد (١٩٣١)، کورد و نادر شا (١٩٣٤)، کوردی زەند (١٩٣٤)، مـێـژووی مـیرانی سـۆران (١٩٣٥)، کـوردسـتـانی موکریان (ئاترۆپاتین) (١٩٣٨)، ئەم کتێبـانە هەمـوویان لە ڕواندز لە چاپخـانەی زاری کرمانجی چاپ کراون.

جگە لەمـــانـە حـــوزنی هـەندێ باس و وتـاری مـــێـــژوویی لە ڕۆژنامــە و گـــۆوارە کــوردییـــەکـــاندا بڵاوکـــردۆتەوە. لە ژیانی خـــوێندەواریدا حـــوزنی پێـــوەندی و نامـەنووسـینی لـەگـەڵ هـەندێ کـوردناسـی ڕۆژهـەڵاتنـاسـانی ئەورووپا هـەبوو، لەوانە ئەدمـۆنسی ئینگلیز و مـینۆرسکیی ڕووس و نیکیتینی پۆلۆنی (یا ڕووس) و کارل هەدەنگی ئەڵمان.

حوزنیی هونەرمەند

حوزنی پیشـەی مۆرهەڵکەنی و خۆشنووسی لە ئەسـتـەمووڵ فێر بووە. بەکۆشش و توانای خۆرسکی بۆی لواوە خۆی وەکو هونەروەرێکی دیار بخاتە ڕوو. ئەم پیشـەیە وەک دیارە پێوەندییێکی بەهێز و ڕاسـتەوخۆی هـەیە لەگـەڵ چاپکردن (پولیگراف). بەهۆی ئەم دەست ڕەنگینییە حوزنی لەسـەر مس و زەرد و شووشـە و بەردی بەنرخ و داری کـەوەت نووسـین و نەخش و نیگاری هـەڵدەکـەند (گـرافـیک)، ئـەوەی جـێی ئـافـــەرینـە ئەم هـونەروەرە ئـەوەندە بـەســـەلیـــقـــە و ورد بوو کــــاری هـەڵکـەندنی زەنگوگـرافی کـە بەچەند چرکـەیێک بەهـۆی مـاددەی کـیـمـیـاوییـەوە وێنەیێک یا لاپەڕەیێکی نووسـراو لەسـەر مـەعـدەن (زەنگ) دروست دەبێ، کـەچی حـوزنی ئەو

وێنەیە یا نووسینەی بەسومبە (قەڵەمی ئاسن) لەسەر داری کەوەت هەڵدەکەند و وەک زەنگوگراف کتێبەکانی بەوێنە و خەتی خۆشنووسی دەڕازاندەوە.

جگە لەمە حوزنی بایەخی زۆری بەوێنەگری (فۆتۆگراف) داوە. بێ گومان ئەم پیشەسازییە پێوەندی بەچاپەوە هەیە. بۆ ئەم مەبەسە کتێبێکی بەناوی «وێنەگری و کۆڵین» (رواندز ١٩٣٤) داناوە. مەبەسی لەم کتێبەدا ئەوە بوو نهێنییەکانی پیشەی فۆتۆگراف و زەنگوگراف بۆ ڕۆشنبیری کورد ئاشکرا بکا. هەموو وێنە و خەتە خۆشنووسەکانی ناو ئەو کتێبەی لەسەر داری کەوەت هەڵکەندووە وەک لەوحەی زەنگوگراف و وێنەکانی ناو کتێبەکەی بەوان چاپ کردووە. بەم جۆرە حوزنی دەوری گرنگی بووە لە بڵاوکردنەوەی زانیاریی گشتی لە بارەی چاپ و چاپخانە و خۆشنووسی و هەڵکەندن و هەموو کار و کردەوەیێکی پێوەندی بەلیتوگراف و زەنگوگراف و گرافیکەوە هەیە. کتێبی «وێنەگری و کۆڵین» نرخێکی مۆزەیی هەیە لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا، چونکە ئەو ماوەیەی حوزنی بۆ دانانی ئەم کتێبە خەرجی کردووە بێ گومان بەساڵ دەژمێررێ کەچی تەکنیکی چاپی ئێستا بەچەند سەعاتێک دروستی دەکا.

حوزنیی ڕۆژنامەنووس

ئەوەی جێی گومان نییە ئەوەیە جموجۆڵی حوزنی لە مەیدانی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەریدا لە ساڵی ١٩٢٥ لە حەڵەب دەست پێ دەکا. ئەو کاتە لە نزیکەوە بەتەواوی لەگەڵ چاپ و چاپخانە و بڵاوکردنەوە ئاشنا بووە. دیارە پێش ئەو ساڵە لە حەڵەب نیشتەجێ بووە و کتێبی مێژوویی «غونچەی بەهارستان»ی چاپ کردووە و بڵاوی کردۆتەوە، ئەمە وەکو کتێب یەکەمین بەرهەمی نووسینیەتی. لە پاشانا لە ساڵی ١٩٢٦ چاپخانەی لە حەڵەبەوە گواستۆتەوە ڕواندز و دەستی کردووە بەبڵاوکردنەوەی کۆواری «زاری کرمانجی». ئەم کۆوارە بەپچڕ پچڕی لە ماوەی ساڵانی ١٩٢٦ – ١٩٣٢دا بیست و چوار ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە، کۆوارێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و هونەری و ئەدەبی مانگانەیی بوو. زۆربەی نووسینی ناو کۆوارەکە حوزنی خۆی ئامادەی دەکرد. بایەخی بەهەموو ئەو لایەنە زانیارییانە دەدا کە لەو سەردەمەدا گرنگ بوون و پێویست بوو خەڵکی کورد ئاگاداری بن.

لە دوای وەستانی زاری کرمانجی لە ساڵی ١٩٣٢، لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٣٤

حـوزنی ڕووی کـرده شـاری سلێـمـانی و لەگـەڵ پیـرەمـێـرد لـە بەڕێوەبەرایـەتی ڕۆژنـامـــەی «ژیـان» بەیـەکـــتـری گـــەیشـتن و بـوون بەهـاوکـــار بۆ دەرهـێـنـان و بڵاوکـردنـەوەی ئەو ڕۆژنامـەیە. ئـەو برادەرایەتییـە زۆری نەخـایاند و لـە پاش چەند مـــانگێک نێـوانیـــان تێکچـوو و حـوزنی لـە ١٥ی تشـرینی دووەمی ســـاڵی ١٩٣٤ سلێمانی بەجێهێشت.

حـوزنی نەیدەتوانی بـەبێ پیـشـەی ڕۆژنامـەگـەری بژی. لەبەرئەوە ئـەمجـارەیان بیـری لەوە کـردەوە کـۆوارێکی هـەفـتـەیی زانسـتـی و کـۆمـەڵایەتـی و ئەدەبی بەناوی «ڕووناکی» لە هـەولێر بـڵاو بکاتەوە. بۆ ئەم کـاره پێـویسـتـیی بەخـاوەن ئیـمـتـیـاز هـەبوو. بەپێی قـانوونی ئەو سـەردەمـەی عیـراق و هـەمـوو گـێتی دەبوو ئەو کـەسـە باوەڕنامەی زانستگای هـەبـێ و مووچەخۆری میری نەبێ، لەو کاتەدا تەنیا ئەوقات (محامی) لە ناو کۆمەڵدا باوەڕنامـەی زانستگایان هەبوو و مووچەخۆریش نەبوون. لەبەرئەوە کـەسێکی هەولێـری مـحـەمـەد شیت مسـتـەفا بووە خـاوەن ئیـمـتـیـازی ڕەسمی کۆواری ڕووناکی. بەڕاستی حوزنی خـۆی هەموو کاروبارێکی کۆوارەکەی بەڕێوە دەبرد. زۆربەی وتارەکـان خـۆی دەینووسـینەوە و ئامـادەی دەکردن. خـاوەن ئیمتیاز لە ژمارە یەکەم و دووەم هـەندێ وتاری بۆ بڵاوکراوەتەوە.

ژمـــارەی یـەکــەمی ڕووناکی لە ڕۆژی ٢٤ی تـشـــرینی یەکــەمی ســـاڵی ١٩٣٥ بڵاوکـرایەوە. تەنیـا یازده ژمـارەی لـێ دەرچوو، دوا ژمـارەی لە ڕۆژی ١٦ی مـایسـی ١٩٣٦ بڵاوکرایەوە، واتە دەوروبەری حەوت مانگێک بەردەوام بوو.

کۆواری ڕووناکی ڕووداوێکی ڕۆشنبیری گرنگ بوو لە شـاری هـەولێر، لەوە پێش ئەم شـاره بزووتنەوەی ڕۆژنامـەگەری بەخۆیەوە نەدیبوو. ڕووناکی بایەخـی بەمێژوو و ئەدەب و ژیانی کۆمـەڵایەتیی کوردی دەدا بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەهـەولێرەوە هـەبوو. ئاگـا و ڕووداوی ڕۆشنبـیـری و کـۆمـەڵایەتی و ئەدەبی نـاو شـار و دەرەوەی بڵاو دەکردەوە.

دوا قـۆناغـی حـوزنی لە کـاری ڕۆژنامـەگـەریدا وەک کـارگـەر و نووســەرێک لە کۆواری «دەنگی گێـتیی تـازە»دا بوو. ئەمـە کۆوارێکی مانگانە بوو لە لایەن بەشی پێوەندیی گشـتییـەوە لە باڵیـۆزخانەی بەریتـانیـا لە بەغـدا دەردەهێنرا (١٩٤٣). کـاروبـاری نووسـین و هونەری و دەرهـێنانی بەتۆفـیق وەهبی سـپـێـررا بـوو. لە سـەرەتادا دوو کـەس یارمـەتییـان دەدا حـوزنی و حـەسـەنی شـێخ حـەمـە مـارف.

حوزنی کارگەرێکی بەکار بوو لەو کۆوارەدا. چیرۆک و وتاری ئەدەبی دەنووسی، تێکستی ئەدەبی میلیی سەرزاری (فۆلکلۆر) لە شیعر و پەخشان بڵاو دەکردەوە. لە وەرگێرانا بەتوانا بوو، بەتایبەتی لە وەرگێرانی هەموو جۆرە نووسینێکی عەرەبی و فارسی بۆ زمانی کوردی. ناوەرۆکی نووسینەکانی لە بابەت ژیانی ڕۆژهەڵاتناس و پیاوە سیاسییەکانی سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی و شاعیرانی کلاسیکیی ئینگلیز و هی دیکە بوو.

نووسینی حوزنی لە دەنگی گێتیی تازە لە پلەیێکی بەرزی هونەریدا بوو، چونکە لە تەمەنێکدا بوو زانست و زانیارییێکی زۆری وەرگرتبوو بەهۆی کۆششی خۆی و تاقیکردنەوەکانی لە مەیدانی مێژوو و ڕۆژنامەنووسیدا. حوزنی لە سەرەتای دەرچوونی دەنگی گێتیی تازە لەگەڵیدا بوو تا ئاوابوونی. لە دوای ئەو حوزنیش ئەم گێتییەی بەجێهێشت. کردەوەکانی ماونەتەوە و لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردی پارێزراون.

حوزنیی نووسەر و شاعیر

حوزنی کوردی زانێکی چاک بوو، گۆڕەپانی نووسینی ئەدەبی فراوان بوو. دەتوانرێ لەم خاڵانەی خوارەوە بدۆزرێنەوە:

١- وتاری ئەدەبی: لەم هونەرەدا حوزنی وەک یەکێک لە دامەزرێنەرانی ئەم بابەتە بەرهەمە پەخشانییە حسێب دەکرێ. شێوازی جوانی لە تابلۆ ڕۆمانتیکییەکانیدا بەرچاو دەکەوێ، وەکو وتارەکانی «گوندێکی کاول بوو» و «بەختەوەری» و «جەنگی مرۆڤ لەگەڵ مەرگ» و «هەی خاک» و هی دیکە.

٢- چیرۆک: حوزنی لەم هونەرەدا یەکێکە لە داهێنەرانی لە ئەدەبی کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا. بەڕاستی ڕێبازێکی جوان و لەباری گرتووە لەم جۆرە هونەرەدا. تەنیا بەوە نەوەستاوە چیرۆکی ڕەسەن لە ژیانی کۆمەڵایەتی وەربگرێ بەڵکو حیکایەتی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر) گەلێ جار بووە بەسەرچاوە بۆ نووسینی چیرۆکی تازە لەسەر بنچینەی دارشتنەوەی ناوەرۆکی بەشێوازێکی تازە و زمانێکی کوردی پەتیی سەردەم. بەگشتی چیرۆکە نایابەکانی حوزنی لەمانەدا دەبینرێن: «چاک و بەد» و «مام پیاو» و «سەپان و جووتیار» و «دز و ڕەبەن» و «خاوەن دارستان و پشیلە» و «پادشا و

کراس» و هی دیکە.

ئەوەی لە بەرهەمی حوزنیدا سەرنج ڕادەکێشێ هەست بەچوونە مەیدانێک دەکرێ لە نێوان وتاری ئەدەبی و چیرۆکی کورتدا. هەندێ جار بەرهەمەکە بەناوی وتار بڵاو دەکرێتەوە کەچی لە چیرۆکەوە نزیکترە، دیارە پێچەوانەش دەبینرێ ئەم دیاردەیە تایبەتی نییە بەحوزنی بەڵکو لای هەموو پەخشاننووسانی ئەو ڕۆژگارە بەرچاو دەکەوێ.

٣- حوزنی بایەخی زۆری بەوەرگێڕان داوە لە هەموو بابەتەکانی ئەدەبی. وەرگێڕانەکانی لە عەرەبی و فارسییەوە بووە. ناوەرۆکیان ڕەنگاوڕەنگە لە سیاسەتی ڕۆژانەوە تا مەسەلەی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و هونەری و لایەنی دیکەی ژیانەوە.

نموونەی پەخشانی حوزنی

لە تابلۆ ڕۆمانتیکییەکەیدا لە وتاری «گوندێکی کاول بوو» حوزنی دەنووسێ:

«ئێوارەی گوندەکە لەسەرخۆ تێپەڕی، چرووسکەی ڕووناکی لە کەلی ئاسماندا ڕووی لە پووچبوونەوە بوو، ئێوارەکانی بەجێماوی، وە شەوەکانی بەبیرەوەری ڕۆیشتن. ئێوارە ڕەنگ و ڕوو زەرد هەڵگەڕاوەکەی لەسەر ملە و کەڵەشاخەکان بەسوورهەڵگەڕاوی چاوەڕوانی ئەو لاوانەی دەکرد کە گوندەکەیان بەبێ کەسی بەجێهێشتبوو، وە لە دەمی هاوارلێکردنیان وە دەنگی هۆ مەڕۆندا خۆیان پەنا دابوو هەرچەند نووزە و لالانەوەشیان بەدوودا بوو. بەنیوەی شەو و بەیانی نزیک سپێدەی گەزەنگی نادیار ئەو نووزانەوە و لالانەوەشیان هەر بەدوودا بوو، هەتا دەمێ کە شەو نزیک بەسەرچوونی، وە دەمی بەیانی سپێدە بەردان بوو. گوندی کاولبووی دیوارە بەسەریەک ڕوماوی داماو، لەبەر بێ کەسی و ماندووبوونی و زۆر قیژەکردن و نووزانی کفت کەوت و چاوی لەسەریەک دانا و بەئاخ و داخەوە لەبەر خۆیەوە لە نەوەکانی دەپرسی کە داخۆ ئەوانە لە کوێن! وە کەی دەگەڕێنەوە لای تاکو کاول بوو ئاوەدان بکەنەوە و پیرۆزمەندی بخەنەوە دەست خۆیان.

ئەو گوندە کاول بووە ڕێگاییێکی کە بۆی دەچوویە ژوورەوە، ڕێبوار لە دەنگی چوونە ژوورەوەیدا سۆزە و سریوەیێکی پڕ سۆز و دڵسۆزی گوێ لێ دەبوو، لە باریکی و نووزەی دەنگەکە وای دەنواند کە سروشتێکی هەستان و سروودێکی

ئاوەدانبوونەوە و چرووسکەیێکی ڕووناکی پێوەیە، هەرچەند هەموو ناگزوورێکی لێ کۆ ببووەوە و گێتیی لێ ببوو بەچەرمەچۆلەکە. ئەو گوندە وەکو پیرێکی لێکەوتووی پەرێشان و پەرچە لە تۆپەنەکانی بەملا و ئەولای خۆیدا هەڵدابووەوە، ڕوو گرژ و نێوچەوان ترش و بێ دەنگ و ملکەچ هەڵتڕووشکا بوو، سامێکی داچڵەکێنەری لێوە دیار دەکرد، بەدیتنی مرۆڤ دڵتەنگ و خەفەتبار دەبوو. نائومێدی و بێ باوەڕی و ترس سوار شانی و چاولێکەری دەبوو.

لە کەنار کاولەکانەوە ئەسپێک بەسترا بووەوە، زۆر وێ دەچوو بەئەندام و پەیکەر جوان بوو، نەژادی ئەو ئەسپە لەو ئەسپە نەژاد پاکانە بوو کە لەو سەر زەوییەدا بەناوونیشانەوە هاتبوونە دی. ئەسپەکە بێ هەست دەلەوەڕا، وە لەسەرخۆ خرمەی دەهات، وەکو چاوەنۆڕی خاوەندی بکا کەی سواری دەبێ و ڕکێفی لێ دەدا و دەیبەزێنێت.

سوارەکەی لاوێکی نەوجەوانی بەتەن و مەنی شان و باهوو ئەستووری چوستی پووز و بازووڵە هەڵکراوێکی زرنگ لە تەنیشت ئەسپەکەوە بەگرژی و نێوچەوان ترشییەوە پاڵی دابووە سەر لا دیوارە ڕووخاوێکی کەلاوەی گوندەکە، تفەنگێکی نەچیرەوانی و تۆڕێکی ڕاو و دێوجامەیێکی لە بەردەمی دانابوو، تۆڕەکەی بەسوور و پشتی خۆی دابوو هەموو گێتی پێش چاوی داوێژت، بەڵام بەچاوێکی تیژ و زمانێکی لاڵ و بێ دەنگ، لە ژێر لێوییەوە بەنەرمی سۆزەیێک، لەرینەوەیێک، ترینگەیێک، زەمزەمەیێک دەهات لەوەدا مزگێنی بەدانی بەیانی و ئەنگوتنی سپێدە و لاچوونی تاریکی شەوی لێ دەردەکەوت کە جریوەی مەل لەسەر مل و نەوالانیش دەهاتە گوێوە...».

نموونەی شیعری حوزنی

حوزنی توانای ئەوەی بووە شیعر دابنێ، ئەو بەڵگە کەمانەی لە بەردەست دان ڕاستی لەم لایەنەوە دەخەنە بەرچاو. لەگەڵ ئەوەشدا دانانی شیعری نەکردووە بەپیشە و ناوی وەک شاعیر بڵاو نەبۆتەوە.

١

حوزنی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

خـــراپێکی کـــە تۆ لە منی دەبینی
دوو پیـــتـــە پێت دەڵێم با دانەمـــێنی
یەکێ کـوردم دووەم ڕاســـتـــە ووتارم
لەوەم زیاتر نیـــیـــە ســـووچی نهـێنی
لەوێ ڕۆژێوە بەدبەخت و کـــەنـەفـــتم
کـە هـاتمە شـارێکی وا مـەرگـە ژینی
گـرفـتـــاری غـەم و دەردێکی وا بووم
نیـــیـــە ڕزگـــاری تۆ مـــەرگم ببـــینی
لـە دەست کـــــوردان برا ژینم بـەڵایـە
خـــــــۆراکم تاڵە کـــــارم دڵ برینی
غـەم و دەرد و بەڵا و گـێـچـەڵ و شـەڕ
بەڕێـژەن دێ بەســـــەرمـــا دەمکەوێنی
وەها (داماو)ی دەستی جەهلی کوردم
کەنەفـتی و ناهومـێدیم کـەس نەبینی

لە سـاڵی ١٩٢٦ کـە حـوزنی چاپخـانەی لە ڕواندز دامـەزراند، مـایەی خـۆشی و شـادی بوو بۆ لاوان و نیـشـتـمـانپـەروەرانی خـەڵکی ڕواندز و هـەمـوو کـوردی کوردستانی عیراق. هەندێ لە مەلاکانی شار کەوتنە بەربەرەکانی حوزنی بەناوی ئەوەی چاپەمـەنی خـوو و ڕەوشـتی خــەڵکی دەشـێـوێنێ. لـە دواییـدا هـەر ئەم هەڵوێستـەش بوو نەیتوانی لە خەباتی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بەردەوام بێ، ناچار شاری ڕواندزی بەجێهێشت.

ئەم لیریکەی حوزنی هەموو مەرجەکانی شیعری کلاسیکی تێدایە، دەکرێ لە شیعری ئامۆژگاری و دانایی و ڕەخنەگرتن لە کردەوەی ناهەمواری کۆمەڵایەتی بژمێررێ.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا حوزنی هەر بەو هەناسەیەی شیعری پێشوو دەڵێ:

ئەگـــــەر ڕووت و نەدار و بێ کـــــەوا بم
وە گـــەر برسـی و گـرفـــتـــاری هەوا بم
لە خـــوێش و نیـــشـــتـــمـــان ئاوارە مـــابم
لـە دەس یار و نـەیارا ســـەر شـــێـــوا بم
لە ژێر جـەور و جـەفـا و توهـمـەت ڕزا بم
لە نێــو تاریکی کـونجـی غـــەم خـــزا بم
وەکـــو مـــەم بەندی زنجـــیـــری بـەلا بم
وەکـــو بێـــژەن لـە چـالاوی قـــــولا بم
ئەسـیـری زوڵم و ئیـسـتـیـبـدادی وا بم
لـە خـــاکی خـــۆم غـــەریب و بێ نـەوا بم
لـە نێـــــو بێگانـە دامـــــاوی قـــــەزا بم
بـەخــــــزم و کـــــــەس و بـاب و برا بم
ئەوەم پێ چاترە نەک ســـەر نەوی کـــەم
لە پێش گەورەی نەزان گەردەنکەچی کەم

لەم شیعرەدا ئەستووری بیروباوەڕی حوزنی ئەوەیە هەرچی ڕۆژگار لە دژیدا بیکا، هەموو کردەوەیێکی ئەوانەی خۆیان بەگەورە دەزانن زیانی پێ بگەیەنن سەریان بۆ شۆڕ ناکا و نابێتە پیاویان. مەبەسی ئەوەیە مرۆڤی سەربەست تەنیا دەبێتە پیاوی ژێری بەکاری سەربەستی وەکو خۆی.

ئەم شـیـعـرە جـۆرە تەرجـیـع بەندێکی یەک بەندییە. شـەش دێڕی یەکـەم یا هەر دوازدە نیوە دێڕ شیعرەکان لەسەر یەک قافیەن و دێڕی حەوتەم تەرجیعەکەیەتی (وەک «خەرجە»کەی مووەششەحی ئەندەلوسی). ئەم تەرجیع بەندە ئەگەر چەند بەندێک بوایە، دەبوو دێڕی دوایی لە هەموو بەندەکاندا دووبارە ببێتەوە.

***

حوسێن حوزنیی موکریانیی مێژوونووس و وەستای هونەری مۆرهەڵکەندن و لیتۆگراف و ڕۆژنامەنووس و شاعیر و نووسەر کەسایەتییەکی تایبەتییە لە مێژووی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا. سامانێکی بەپیت و بەکەڵکی لە پاش خۆیدا بەجێ هێشتووە. دەوری گرنگی بووە لە پێشخستنی ئەدەبی کوردی و نوێکردنەوەی بەتایبەتی لە مەیدانی پەخشانی کوردیدا. نموونە جوان و گرنگەکانی لە وتاری ئەدەبی و کورتە چیرۆک و شیعر بەڵگەی خەیاڵ فراوانی و ئەندێشەی قووڵی حوزنی موکریانین.

ئەحمەد موختار جاف

بەشی بیست و یەکەم

ئەحمەد موختار

١٨٩٨ – ١٩٣٥

له خـەو هەڵسن درەنگە مـیللەتـی کورد خـەو زەرەرتانە
هەمـوو تەئریخی عـالەم شـاهیـدی فـەزڵ و هونـەرتانە
دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێکەس و مەزڵووم
بە گــورجی بیـــبـــڕن ئـەو ڕێگە دوورەی وا لەبـەرتانـە

ژیانی ئەحمەد موختار

عـەلائەدین سـەجـادی بەم قـسـە جـوانانە دەست دەکـا بەگێـڕانەوەی بەسـەرهـاتی ئەحـمـەد موخـتـار «کۆتـرە باریکەی دەنگ پڕ لە یاهوو، گوڕەی ئەو دەنگە گوڕتر لە ئاهوو، گوڵاڵەی باغـچەی عێلی جافـەکان، گەلاڵەی بوغـچەی فیکری کوردەکان. هەڵکەوتووی سـەربەخۆ لە مـەیدانی شیعرا، سەرکەوتوویێکی خۆ بەخـۆ لە بازاڕی خێـرا. کەوتوو بـەداوی چاوی مـەسـتـەوە، تا هۆشی کردەوە، تینوو بەڕۆژی ڕوونی کـوردەوە، تا پشـتـی کـردەوە. شـۆخ و شـەنگ لاوچاک بووە، دەست بـەتفـەنگ و سوارچاک بووە».

ئەحمـەد موختار کوڕی وەسمان پاشا کوڕی محەمـەد پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگی جـافە. لە سـاڵی ١٨٩٨ لە هەڵەبجـە لە دایک بووە. ئەوەی پێـویسـتـە لێرەدا ڕوون بکرێتــەوە ئەوەیە ناوی «ئەحـمــەد مــوخـتــار» ناوێکی لێکدراوە لە کـۆنەوە «موخـتـار» بووە بەنازناو و سـیـفـەت بۆ نـاوی «ئەحمـەد» کـە یەکێکە لە نـاوەکانی پێغـەمبـەر. ئیـتر لە دوای ئەمـە مـوختـار بۆ هەمـوو «ئەحـمـەد»ێک بەکـارهێنراوە بەتایبـەتی لە کـۆمـەڵی عوسـمـانیدا. جگە لەوە ڕسـتـەی «احـمـد مـخـتـار بک» – بەڕاست نووسـینی عـەرەبی – بەحسێبی ئەلفوبێی ئەبجەد دەکاتە سـاڵی ١٣١٦ی

هیجری بەرامبەر بەساڵی ١٨٩٨/١٨٩٩ی مەسیحی و ساڵی لە دایکبوونی ئەحمەد موختارە. لە بارەی نازناوی شیعرییەوە، شاعیر ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ئەحمەد»ی کردووە بەنازناوی شیعری.

لە سەردەمی منداڵیدا دەستی بەخوێندن کردووە، لە قوتابخانەی میری یا حوجرەی مزگەوت فێری خوێندن و نووسین بووە. جگە لەوە مامۆستای تایبەتی بۆ گیراوە. دوور نییە زیاتر لە مامۆستایێک وانەی زانستییەکانی ئەو سەردەمە و زمانەکانی هاوسێیانی کوردیان پێ وتبێ. لەبەرئەوەی ئەحمەد موختار هەوەسی خوێندنەوەی لە پلەیێکی بەرزدا بووە، لە ڕووی خوێندەوارییەوە خۆی خۆی پێ گەیاندووە. بەهۆی دەوڵەمەندیی بنەماڵەیەوە ئاتاجی کار و پیشەیێکی دیاریکراو نەبووە، ئەوە نەبێ مەگەر سەرپەرشتی زەویوزار و موڵکەکانی کردبێ.

ئەحمەد موختار لە دیوەخانێکی دەوڵەمەند و ئاوەدان گەورە بووە، لە منداڵییەوە مەشقی سوارچاکی و تفەنگچییەتی کردووە، لە دواییدا هەوەسی ڕاووشکار و سەیران و ڕابواردن و خواردنەوە و مەستی بووە، جار بەجاریش بۆ ڕابواردن یاری (قوماری) کردووە. لە سوارچاکی و چاوتێری هەندێ سیفەتی سوارچاکانی (کاڤالێرانی) ئەورووپای پێوە دیار بووە. لە تەمەنی بیست ساڵیدا ژنی هێناوە. وەک لە هەندێ لە شیعرەکانیدا دەردەکەوێ پێوەندیی سۆزی خۆشەویستی لە ناو خێزانیدا بەهێز بووە. منداڵەکانی خۆی زۆر خۆشویستووە.

شاعیر لە دوای مووچەخۆری میری و مەقامی دەوڵەتی نەگەڕاوە، ئەگەر هەندێ جار تووشی بووبێ بۆ ناوی بووە نەک بۆ قازانج و پارە. لە ساڵی ١٩٢٢ کراوە بەقائمەقامی هەڵەبجە و لە ساڵی ١٩٢٣ لە لایەن شێخ مەحموودەوە خراوەتە بەندیخانەوە. لە دوای ئازادبوونی لە ساڵی ١٩٢٤ بەنوێنەری سلێمانی لە یەکەمین دەورەی پەرلەمانی عیراق هەڵبژێرراوە تا کۆچی دوایی لە ناو ئەم دەسگایەدا بووە.

ژیانی ئەحمەد موختار کورت بووە، کەم ژیاوە، بەکارەسات کۆتایی بەژیانی هاتووە. لە کاتێکدا لە سەرەتای مانگی شوباتی ١٩٣٥ لە زێی سیروان بەکەلەک پەڕیوەتەوە بەدەستی دوژمنێک کوژراوە، لە گۆڕستانی عەبابەیلێ ئەو گۆڕستانەی تاهیر بەگی برای لێ نێژراوە ئەویش بەخاک سپێرراوە. هۆی کوشتنی نەزانراوە، لەسەر بیروباوەڕ و هەڵوێستی سیاسی بووە یا ناکۆکیی عەشیرەتی لەسەر موڵک و ماڵ بووە؟!.

شیعری ئەحمەد موختار

ئەحمەد موختار لە خێزانێکی دەوڵەمەند و بەسەواد پەروەردە بووە. برا گەورەی تاهیر بەگ یەکێکە لە شاعیرە ڕەندەکانی ئەدەبی کوردی. مەحموود پاشای مامی هەوەسی لەسەر شیعر و ئەدەبدا بووە. لە نێوەندی ڕۆشنبیری لە کوردستانی باشوور «کەشکۆڵەکەی مەحموود پاشا» بەناوبانگە. ئەم کەشکۆڵە سەرچاوەیێکی باش بوو، گوڵدەستەی دیوانی شیعری کوردی بوو. لەو دەسنووسەدا شیعرێکی زۆری دیالێکتی گۆرانی تۆمار کراوە، چونکە ئەو دیالێکتە زمانی ڕەسمی سەردەمەکانی پێشووی ناوچەکانی شارەزوور و ئەردەلان و هەورامان و گەرمیان و هەرێمی دیکە بوو. یەکێکی وەکو نالی و شێخ ڕەزا و تاهیر بەگ و ئەحمەد موختار دەبوو بەم دیالێکتە شیعر بڵێن، بەڵام نالی سیستێمەکەی تێکدا و بەزمانی پاشایانی بابان و ناوچەکانی شارباژێڕ کە دیالێکتی کرمانجیی باشوور بوو و ئەو ئاوەی ڕشت بناغەی قوتابخانەی کوردستانی باشووری لێدا. لە دوای مەحموود پاشای جاف کەشکۆڵەکە کەوتە لای نەوەکانیەوە، لە ئەنجامدا لای حەسەن فەهمی جافی خوێندەوار و ڕۆشنبیر نیشتەوە.

ئەحمەد موختار لە هەردوو بابەتی شیعری سەردەمی خۆی نزیک بوو، شیعری عەرووزی کوردستانی باشوور و شیعری دیالێکتی گۆرانی. لەسەر ڕێ و شوێنی قوتابخانەی نالی و لاساییکردنەوەی شیعری تاهیر بەگی برای بوو بەقوتابی نالی و هاوڕێی ناری و کۆمەڵێک لە شاعیران و ڕۆشنبیرانی وەکو عەلی کەمالی باپیر و میرزا مارف و هی دیکە.

لە بابەت شیعری ئەحمەد موختارەوە لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بەهۆی کۆششە ئەدەبییەکانی عەلی کەمالی باپیر و ڕەفیق حیلمی و عەلائەدین سەجادییەوە هەندێ شیعری ئەحمەد موختار کەوتە بەرگوێی خوێندەواری کورد. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دیوانی شاعیر لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٦٠ بەکۆششی عەلی کەمالی باپیر لە چاپ درا. لە دوای ئەو لە هەولێر لە ساڵی ١٩٦٩ بەهەندێ بەرهەمی تازە و بەکۆششی گیوی موکریانی بۆ جاری دووەم بڵاوکرایەوە. ئینجا چاپی سێیەمی دیوانی ئەحمەد موختار لەگەڵ هەندێ بەرهەمی دیکەی لە چاپەکانی پێشوو بڵاو نەکرابوونەوە بەکۆششی ئەفراسیابی کوڕی شاعیر لە بەغدا لە ساڵی ١٩٨٦ بڵاوکرایەوە.

شیعری ئەحمەد موختار لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری ئەحمەد موختار هەمووی لەسەر بەحرەکانی عەرووز دانراون. زۆربەیان لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەلن، چەند دانەیێکیان لەسەر بەحری موزاریعن، ئەمانە لە بەحرە سووکەکانن، لەبەرئەوەیە ئاواز و ڕیتمیان بەسووکی و ڕەوانی دەکەونە بەرگوێ. ئەوەی جێی سەرنجدانە ئەوەیە ئەحمەد موختار تەنیا غەزەلێکی هەیە لەسەر بەحری کاملی هەشتی مەوقووس (متفاعلن متفاعلن متفاعلن مفاعلن) هۆنراوەتەوە. سەرەتاکەی ئەمەیە:

دڵی وەک هەزاری من شــــەو و ڕۆژ بەئاه و ناڵەیە
بەئومێدی چاوی مەستی تۆ بەتەمای مەیی و پیاڵەیە

لێرەدا بەئاشکرا دیارە قورسی بەحرەکە وای کردووە شیعرەکە بەگرانی بکەوێتە بەرگوێ، بەڵام ئەوە هەیە قورسی کێشی ئەم شیعرە لەگەڵ سووکی کێشی هەموو دیوانی ئەحمەد موختار لەگەڵ یەکتریدا ناگونجێن، ئەمەش بەڵگەی وەستایی شاعیرە لە کێشدا چونکە زۆر بەدەگمەن لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا شیعر لەسەر بەحری کامیل بەرچاو دەکەوێ.

قافیە و پاش قافیە

شیعری ئەحمەد موختار لەسەر بنجی یەکێتیی قافیە دانراوە، شیعرێکی نەبێ لەسەر جووت قافیەیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، جـ جـ...) لە قافیەدا بەشێکی کەم لە دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی لە لایەن شاعیرەوە بەکارهێنراون. تەنیا ئەم دەنگانەی هەیە: ا، ب، ت، د، ر، گ، ل، م، ن، (ه – ـە)، ۆ، ی، ێ.

پاش قافیە لای شاعیر زۆر نییە. بریتییە لە وشە دەنگ سووکەکان، ئەوەی لە دیوانیدا دەبینرێ ئەمانەن: بکا، ئەکا (ئەمەی زۆر بەکار هێناوە)، بۆت، کرد، ئەگرم، کەم، نەکەم، تۆم، ئەکەم، ناکەم، بم، من، وەتەن، ئەکەن، بکەن، مەشکێنە، بۆ چییە، کردووە، ئەو چاوە، هەیە، منە، تۆ، بێ، ئەکەی، چی، ئەبێ.

بابەتەکانی شیعر

ڕەنگاوڕەنگی شیعری ئەحمەد موختار لە بارەی ڕوخسارەوە بەری تەسکە، هەموو

بابەت و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی دەور نەکردۆتەوە، ئەوەی لە دیوانیدا بەدی دەکرێ ئەمانەن:

١- بەرهەمی شیعری بەگشتی دەچێتە ناو «غەزەل»ەوە. لە پارچەوە دەست پێ دەکا، پێنج دێڕە شیعر تا دوازدە، لە دوازدە دێڕ زیاتر قەسیدەی زۆر کەمە. دیارە مەبەس لە غەزەل بابەتی لیریکە نەک بەناوەڕۆک و دڵداری.

٢- شیعرێکی جووت قافیە (مەسنەوی) لە دیوانیدا بەرچاو دەکەوێ، لە ڕووی کێشەوە لەسەر بەحری عەرووزییە.

٣- شیعری هەیە لەسەر بنچینەی بەند (کووپلە) دامەزراوە، هەر یەکێکی پێنج نیوە دێڕ شیعرە، دێڕی دوایی دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە لە هەموو بەندەکاندا (ا ا ا ا م، ب ب ب ب م، جـ جـ جـ جـ م...).

٤- شیعری دیکەی هەیە کەوتۆتە ژێر کاریگەری شیعری لاسایی ڕۆمانتیکی عوسمانی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی ڕێکخراوە، لەسەر قافیەی (ا ب ا ب).

زمانی شیعر و ڕەوانبێژی

ئەحمەد موختار دەوری گرنگی بووە لە ئاسانکردنی فەرهەنگی شیعری کلاسیکی. لە کاتێکدا ڕەفیق حیلمی کە بەراوردی لە نێوان حەمدی و ئەحمەد موختاردا کردووە بەڕاستی بۆ مەسەلەکە چووە کە هەردووکیانی لە قاڵبی فەرهەنگی شیعری کلاسیکی دەرنەهێناوە، کەچی ئەوە هەیە حەمدی وشەی قورسی فەرهەنگی شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی زیاتر بەکار هێناوە، لای ئەحمەد موختار کەمترە. هەروەها عەلائەدین سەجادیش لە بارەی فەرهەنگی شیعری شاعیرەوە بیروڕای خۆی دەربڕیوە و ناوی ئەحمەد موختاری خستۆتە ناو ڕێزی شاعیرە دیارەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە تازەکردنەوەی لیریکی کوردی لە ڕووی بەکارهێنانی وشەی فەرهەنگی نوێوە.

ئەحمەد موختار ئەوەندە بایەخی بەڕەوانبێژی شیعری ئیسلامەوی نەداوە لە شیعری کوردیدا. هەروەها وێنە دروست بوو و دروست نەبووەکانی ڕەوانبێژی خۆماڵیشی بەهەند هەڵنەگرتووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەتەواوی پشتگوێی نەخستوون، ئەگەر شوێنەواری ئەم دوو ڕەوانبێژییە لە شیعریدا بەدی بکرێن لەنگەری هەردووکیانی وەکو یەک ڕاگرتووە.

شیعری ئەحمەد موختار لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ئەحمەد موختار بەچێژی دڵ گرفتاری کچی جوان بووە، بەفیکری ئەقڵ گیرۆدەی میللەتی کورد و خاکی کوردستان بووە، هەموو بەرهەمی شیعری بۆ ئەم دوو دیاردەیە بەکار هێناوە. دلبەری شاعیر کچێکی جوانە، بەزۆری بە«نیگار» ناوی بردووە و کردوویەتی بەبووکێکی دیکەی شیعری کوردی. ئەو کچە خۆشەویستە جوانێکی زەمینییە، بەپەیکەر لەگەڵیدا دەژی. ئەگەر جیاوازییێک لە نێوان دلبەری ئەحمەد موختار و دلبەری شاعیرانی پێش خۆیدا هەبێ، ئەوەی ئەوان هەندێ جار نەبوون و بۆ مەبەسی شیعر دروست کرابوون کەچی ئەوەی ئەحمەد هەبوو. بەم جۆرە دلبەری ئەحمەد موختار زەمینییە و ئاسمانی نییە، دوورە لە گێتیی هەیوولای سۆفیزم.

ئەحمەد موختار نیشتمانپەروەرێک بووە، بەڕاستی کوردایەتی کردووە. ئەقڵی هێناوەتە ناو دڵ و دەروونی، بەشێکی زۆر لە شیعری تەرخان کراوە بۆ مەسەلەی ڕزگاریی کورد و کوردستان. سۆزی دەروونی ناوەوەی تێکەڵ بەهیوا و ئامانجی سیاسی و کۆمەلایەتی کردووە. دلبەر و کوردستان تێکەڵ بەیەکتری کراون. هەموو جوانی سروشتی بۆ دلبەر بووە، لەگەڵ نیشتمان لەیەک پلەدا بوون. بۆیە لە دیوانی ئەحمەد موختار بەتەنیا شیعری تایبەتی هەیە بۆ دلبەر و شیعری تایبەتی دیکەی بۆ کوردستان، شیعری سیمبۆلی بەرزیشی هەیە هەردووکیانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، بەمە بووە بەشاعیری غەزەلی نیشتمانی، یا غەزەلی سیاسی.

نموونەی شیعری ئەحمەد موختار

دڵداری

١

لە پارچە شیعرێکیدا شاعیر دەڵێ:

بەبەردی فیرقەتت شیشەی دڵی بێچارە مەشکێنە
لە ناو زومرەی ڕەقیبان عاشقی ئاوارە مەشکێنە
ئەگەر ڕووح و دڵ و ئیمان تەڵەب کا بیدەرێ عاشق
کە تیفل و خوردە ساڵە قەت دڵی ئەو یارە مەشکێنە

دەخیلم ئەی نەسیمی سوبحگاهی مەسکەنی دڵمە
پەرێشانی مەکە تۆ زولفی ئەو نازدارە مەشکێنە
بەقەتڵ و کوشتنت موختارە عاشق شۆخی شیرینت
لەسەر ڕووح و دڵت فەرمانی ئەو سالارە مەشکێنە
کە من پەروانەیی شەمعی سەری دوو کوڵمی تۆم جانا
دڵی (ئەحمەد) بەفیتنەی ئەو سەگی پەتیارە مەشکێنە

شاعیر وەکو هەموو دڵدارانی دیکەی شیعری کلاسیکی خۆشەویستەکەی منداڵە، تەمەنی لە چواردە ساڵ تێپەڕی نەکردووە، هەڵە ناکاتە هەموو کردەوەیێکی ئێمە بەهەڵەی دەزانین ڕاستییە، لەبەرئەوە هەموو فەرمانێکی لەسەر سەرە.

٢

لە پارچە لیریکێکیدا بەراورد لە نێوان خۆی و مەجنوون،دەشتی شێروانە و دوجەیل دەکا:

وەختی ڕەحمە دلبەرا میوانی دەوڵەتخانەتم
تۆ ئەگەر لەیلای منیش مەجنوونەکەی دێوانەتم
حەیفە سا تۆ خوا بەسە جەور و جەفاکەت تابەکەی
من لە دەوری شەمعی ڕوخسارت وەکو پەروانەتم
باعیسی ژین و حەیاتم یاری دڵ ڕەنجێنی خۆم
دەک بەڵا گەردانی باڵات و زڕەی پاوانەتم
گەر لە مولکی حوسندا سوڵتانی ئەی یاری عەزیز
خۆ منی بێچارە جانا خادیمی دەرگانەتم
قەیسی عامیر جێگەیی وادی دوجەیل بوو چاوەکەم
خۆ منیش ئێستاکە وێڵی دەشتەکەی شێروانەتم
یار بەخەندەی نازەوە ڕووی کردە من فەرمووی بەسە
بۆچی تۆ نازانی (ئەحمەد) دوژمنی بێگانەتم

لەم شیعرەدا ئەحمەد موختار موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا. شێوازی دارشتنی رستەکانی رەوان و ئاسانە، نزیکەی دەوروبەری هەشتا وشەی لەم پارچە شیعرەدا بەکار هێناوە. لەوانە تەنیا نزیکەی دە وشەی بێگانەیە، ئەمانەش لەو وشانەن کە کورد ئاشنایەتی لەگەڵیاندا هەیە و چوونەتە ناو لێکسیکۆنی زمانی ستانداردی قسەکردن و نووسینی کوردییەوە.

شاعیر ئاوڕدانەوەی جوانی هەیە کە خۆی بەمەجنوون دەچوێنێ و دلبەری بەلەیلا، ئەو لە دەشتی دوجەیل بۆی دەگەڕا، ئەمیش لە دەشتی شێروانە کە شانۆی کۆچی خەڵکی عەشرەتی جاف بوو بۆی دەگەڕێ.

٣

لە لیریکێکیدا باس لە تەریقەت و شەریعەت و دڵداریی مەجازی یا زەمینی دەکا:

لە شێخ و واعیز و سۆفی لەمەولا من کەنار ئەگرم
پیاڵەی بەیادی دیدەیی مەستی نیگار ئەگرم
لە شەوقی بەژن و باڵای تۆیە ئەی شۆخی پەری پەیکەر
لە باغا جێ لە سایەی عەرعەر و سەروو و چنار ئەگرم
خەیاڵی مەمکەکانی گرد و نەرمت دێتە بیری من
کە وەختێ پڕ بەجەنگ لیمۆ و بەی و سێو و هەنار ئەگرم
خورەی فرمێسک و نەعرەی فیغانی خۆم لە بەرچاوە
کە شەو من گوێ لە دەنگی نەعرەیی هەوری بەهار ئەگرم
ووتم چاکت ئەسیری حەلقەیی ئەو پەرچەمەت کردم
ووتی شێتی بەتای ئەم زولفە من شێری شکار ئەگرم
بەقوللابی موژە و حەلقەی کەمەندی زولفی چین چینم
ئەگەر بێ ئارەزووم بێ رۆستەم و ئەسفەندیار ئەگرم
ئیشارەی کرد بڕۆی یەعنی کە بۆ قەتلی دڵی عاشق
لە پشتی چاوی یار و جێگەیی سەد زولفەقار ئەگرم

لە گێتیی شیعردا ئەحمەد موختار باوەڕی بەشێخ و مەلا (تەریقەت و شەریعەت) نییە، چونکە ڕێگە لە مەی و مەیخانە دەگرن. لە گێتیی ئەوان دوور دەکەوێتەوە و لە ناو کۆڕی دڵداریدا دەژی. ئینجا دەکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ دلبەر، باس لە کردەوەکانی دەکا ئەوانەی بەڵگەی هێزی بازوو و شەڕ و چەوساندنەوەن. شاعیر دەڵێ کردمت بەدیل و بەپەرچەمت بەند کراوم، دلبەر دەڵێ تۆ شێتی من نەک تۆ بەڵکو شێری بیشە بەکەمەندی پەرچەمم دەگرم، تەنیا ئەمە نا بەڵکو ڕۆستەم و ئەسفەندیاریش بەدیل دەگرم. ئەگەر تیری برۆم بێتە مەیدان کاریگەری وەک زولفەقاری ئیمامی عەلی وایە.

ماچوموچ و کۆمەڵایەتی

ئەحمەد موختار لیریکێکی کۆمیدی ئامێزی ئیرۆتیکی بۆ حەسەن فەهمی کوڕی عەلی بەگی مەحموود پاشای خوشکەزای هۆنیوەتەوە:

ئەی حەسەن ئەم کاغەزەم تەبریکی عەیش و شادییە
پڕ لە مەعنایە ئەگەرچی بۆ موبارەک بادییە
کەیفە بەزمە دەنگی سازە ناڵەیی عوود و نەیە
جەژنە ئەمڕۆ ماچوموچە مەوسیمی ئازادییە
هەر کەسێ لەم ڕۆژەدا بێ دەنگ و عاجز دانیشێ
ئەحمەق و شێتە بەجیددی ئیشی ئەو گەوادییە
نووکی تیرت بۆچی کول بوو تیغی تیژت بۆ شکا
چی لە تۆ ڕوویدا بڵێ پێم بۆچ سوپەر فوولادییە
ڕەنگ سپی بوون لەرزە لەرزی دەست و ئەژنۆ پێم بڵێ
قاعیدەی تۆیە وە یاخود شێوەیی دامادییە
سا حەسەن ئەمشەو وەکو پیاو دەس بەشیر و تیغی تیژ
ئیستیلا کە زوو بەزوو ئەو قەلعەیی شەددادییە
دوڕسمین و مووشکافێ تۆ ئەگەر نازانی خۆت
(ئەحمەد)ی خاڵۆت هەمیشە پیشەیی ئوستادییە

ئەم شیعرە کۆمیدییەی قانگدراو بەوێنەی کراوەی سێکسی (ئیرۆتیک) بەهۆی ژنهێنانی حەسەن فەهمی جافەوە ئەحمەد موختار هۆنیویەتییەوە. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە ئەم شاعیرە ناسکە کە ئەحمەد موختاری ناوە لە نووسین و کردەوەی دڵداریدا هیچ جۆرە شانازی کردن بەهێز و زۆرداریی لێ نەبینراوە، کەچی داوا لە خوشکەزای دەکا وەک قارەمانی جەنگ بەتیر و شمشێرەوە هێرش بەرێتە ناو پەردەی بووک و ئەو قەڵا سەختە داگیر بکا بەهینەکەی کە حەمدانی پێ دەووترێ، دوڕەکە بسمێ و مووەکانی ببڕێ، ئینجا بەتەوسەوە پێی دەڵێ ئەگەر ئەم کارەت بۆ ناکرێ، خاڵۆت بۆ ئەم ئیشە وەستایە و بەئەوی بکە. بێ گومان ئەم قسانە وەک گاڵتەوگەپ بۆ پێکەنین و ڕابواردن کراون و وێنەیێکی شیعری جوان و ڕەنگین و بەرزیان لێ دروست بووە.

یانەی سەرکەوتن

لە شیعرێکیدا ئەحمەد موختار پیرۆزبایی لە دامەزراندنی «یانەی سەرکەوتنی کوردان» لە بەغدا دەکا:

باعیسی هێزی دڵ و پشت و پەنایی بێ کەسان
یانەیی سەرکەوتنی قەومی نەجیبی کوردەکان
واسیتەی ڕێگەی نەجاتی قەومی دڵسووتاوی کورد
ئەی نیساری مەقدەمی تۆ بن بەجارێ ڕووح و گیان
پێ و قودوومت خێر بێ یا ڕەببی بڵند بێ پایەکەت
شاد و مەمنوونن بەتەشریف هاتنی تۆ پیر و جوان
تۆ چرای بۆ ڕێگەیی تاریکی بەختی قەومەکەت
ئەی بناغەی عیلم و سەنعەت وەی سەبەب بۆ حوڕ ژیان
میللەت ئێستە چاوەڕوانە بۆ نەتیجەی هیممەتت
وەختی خۆدەرخستنە جێگەی هیوایی گشتمان

دامەزراندنی ئەم یانەیە لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٠ لە لایەن هەندێ لە دڵسۆزانی کوردەوە بەتایبەتی ئەو لاوانەی لە کۆلێجەکانی بەغدا دەیانخوێند مایەی گوشادی

بوو بۆ هەمــوو کــوردێک. مــارف جــیــاووکی باڵەکی دەوری گــرنگی هەبوو لە دامەزراندنی ئەم یانە ڕۆشنبیرییە. ئەحمەد موختار لەم لیریکە پیرۆزباییدا شادی ناو دڵی هەموو کوردێکی دڵسۆز دەخاتە ڕوو.

ئەحمەد موختار لە بەندیخانە

١

شیـعرێک لە بەرهەمە جوانەکانی ئەحمەد موختارە بۆ شێخ مەحموود هۆنراوەتەوە:

سەبا عەرزی خولووسی و بەندەگیم و هەم دوعاخوانی
ببە بۆ خزمەتی شاهی موحیتی گشت سلێمانی
بڵێ قوربانی تۆ بم ئەی سەلاحەددینی ئەیووبی
بەزۆری پەنجە وەک حەیدەر بەسیما یووسفی سانی
ئەبێ ئەم قەومە ئەمڕۆ شاد و خەندان و سەناگۆ بن
کە چونکە تۆ شەهنشاه و ڕەئیسی جەمعی کوردانی
لە دەس کافر نەجاتمان بوو بیحەمدیللاهی وەلینێنە
لە سایەی دەست و تیغ و هیممەتی تۆ شێری یەزدانی
خوداوەندا بەلوتفی خۆت لە چاوی بەد بەدووری کە
بەجاهی سەییدی مورسەل بەڕووحی شاهی گەیلانی
لە پاش ئەم ئیحتیراماتە بڵێ بەو شاهی دەورانە
چ جورمێکی هەیە ئەحمەد کە کردووتە بەزیندانی
ئەگەر شایەد لە خزمەتتا خراپەی ئەو بووە سابیت
بەلوتفی خۆت عەفووی کە چونکە هەر خۆت ساحیب ئیحسانی
کە جورمێکی نییە تاکەی لە حەپسا دانیشێ قوربان
لە تەنهایی لە فیکری چۆتەوە ئادابی ئینسانی
ئەگەر داوای کەفیلی لێ ئەفەرمووی حازرە یاخود
مولک تەئمین ئەکا سەد جار بەئایین و بەئیمانی

هەتا مـردن وەکـو بـەندە لە خـزمـەت شـاهی کـوردسـتـان
حـەیاتی خـۆی فـیـداکـا بۆ هەمـوو ئـەمـرێک و فـەرمـانی
من ئەم حـەبسـەم لە لا فـەخـرە بەشـەرتێ سـەروەری کـوردان
لە حـــەق ئەم بەندەیی خـــۆیە بمێنێ لوتفی جـــارانی
بەزاتی پاکی بێ هـەمـتـا بەنووری ئـەحـمـەدی مـورسـەل
جـەنابت سـوێند ئەدەم قـوربان بەگـشت ئایاتی قـورئانی
بەلوتف و مـەرحـەمـەت ئەم بەندەیەی خـۆتە عـەفـوو فـەرمـوو
ئـەتۆ سـەرفی نەزەر لە جـورم و سـەهوو و نیـسـیـانی
لە لوتفی تۆ زیاتر هیچ پەناهێکی نیـیـە (ئەحـمـەد)
بەکـاری هیچ نەهـاتن دۆسـتـەکـان و خـزم و خـوێشـانی

ئەم شیعرە نامەیێکی کراوەیە ئەحمەد موختار بۆ شێخ مەحموودی نووسیوە. لە ڕۆژنامەی «ڕۆژی کوردستان» (ژمارە ١٤ی سالّی یەکەم، ١٩٢٣) بەناوی «ئەوسا قایمەقام ئێستە مەحبووس / ئەحمەد موختار» بڵاوکراوەتەوە. لە ناوەڕۆکی شیعرەکە ئەوە دەردەکەوێ شاعیر بەفەرمانی شێخ مەحموود خرابێتە بەندیخانەوە. ئەم گیرانەی شاعیر لەسەر چی بووە! ئایا هەڵوێستێکی سیاسی وا لە نێوان ئەو و شێخ بووە لە ڕووی بوەستێ ئەویش ناچار بێ بیخاتە بەندیخانەوە؟ لەوەدا گومان نییە کاری وا لە شێخ ڕوویداوە جێی ڕەخنەگرتن بێ لێی، دیارە گومانیش لە بیری کوردایەتی و نیشتمانپەروەری ئەحمەد موختاردا نەبووە، کەچی دوور نییە ئەحمەد موختار وەک یەکێک لە سەردارانی عەشیرەتی جاف هەڵوێستی خۆی هەبووبێ بەرامبەر شێخ مەحموود ئەویش خۆی بەگەورە زانیبێ. ئەمە و خۆ ئاگاداری ئەوەین هەندێ دەوڵەمەند و بازرگان و ئاغەلەری ناو شاری سلێمانی دژی شێخ مەحموود بوون، جگە لە دۆستانی ئینگلیز و جلخوارە تورکچییە تۆرانییەکان و هەندێ لە سۆفییانی تەریقەتی نەقشبەندی. لەم ماوەیەدا ئەم شیعرە جوانە، ئەم موناجاتە لە خوارەوە بۆ سەرەوەیە پڕ لە سۆزە وەک توحفەیێک تەماشا دەکرێ، موناجاتێکە ئەحمەد موختار لەگەڵ شێخ مەحموودی دەکا و داواکارە بەچاوی دڵسۆزییەوە تەماشای بکا و لێی ببوورێ. لە ئەنجامیشدا شیعرەکە کە دەگاتە دەستی شێخ و دەیخوێنێتەوە لە بەند ئازادی دەکا.

٢

لەم شیعرەدا ئەحمەد موختار لەسەرخۆ و نەرمونیان و ئاشتیخوازە. هەر لەو بەندیخانەیەی ئەم شیعرەی لێ هۆنیوەتەوە لیریکێکی دیکەی داناوە.

گەر لە مەحبووسی خەلاس بم دوژمنانم پەت ئەکەم
سووری سەر ئەبڵەق لە فەرجی دایکیانا ڕەق ئەکەم
بۆ ئەمەی تەرکی خراپی و موفسیدی و بەدزاتی کەن
ڕەنگ و ڕوویان گشت بەڕەنگی خاسەڕەنگ خەت ئەکەم
ڕوو بەشار و موڵکی ئامەد (مەن ئەشائـ) دادەنێم
عاقلانە تەرکی ڕێگای ناحەز و نەگبەت ئەکەم
دۆستانی خۆم بەپارە و ماڵی دونیا شاد ئەکەم
حاسید و موفسید هەموو نابووت و بێ سەروەت ئەکەم
خەڵقە ئەمڕۆ چونکە حەپسم ڕێگەیی دەستم نییە
ناتووانم هیچ بکەم مەجبوورم هەر غەیبەت ئەکەم

ئەم شیعرە پێچەوانەی شیعرەکەی پێشووە. شاعیر لە قاڵبی خۆی دەرچووە، لە ئاشتیخوازەوە بووە بەشەڕخواز. وەک چەکدارێک بەشمشێرەوە هێرش دەباتە سەر دوژمنانی. بەمەش ناوەستێ و دڵی ئاو ناخواتەوە سواری دایکیشیان دەبێ. ئەوەی دەیەوێ دەیکا. ڕوو دەکاتە وڵاتی ئامەد (دیاربەکر). بەربەرەکانێی پیاوی خراپ دەکا لە هەر کوێیەک بێ. دۆستانی بەپارە دەکڕێ. لە دواییدا ڕوو دەکاتە هەموو کەسێک و دەڵێ: خەڵکینە من لە بەندیخانە هیچ دەسەڵاتێکم نییە، لە بەندیخانە هیچم بۆ ناکرێ، غەیبەت نەبێ، واتە قسەی زل!.

کوردایەتی و نیشتمانپەروەری

١

لیریکی «لە خەو هەڵسن» سروودی وریابوونەوە و هەڵمەتی ڕاپەڕینی کوردایەتی و بانگدانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوو لە سییەکانی سەدەی بیستەم لە باشووری کوردستاندا:

له خەو هەڵسن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەموو تەئریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە
دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێکەس و مەزڵووم
بەگورجی بیبڕن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە
بخوێنن چونکە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان
هەموو ئان و زەمانێ عەینی قەڵغان و سوپەرتانە
بەخۆڕایی لە دەستی بەرمەدەن ئەم خاکە مەحبووبە
کە تۆزی وەک جەواهیر سورمە وو کوحلی بەسەڕتانە
بەسەر خاکا ئەگەر نازیش بکەن حەقتانە کوردینە
تەماشای سێبەری ئەو شاخ و کێوانەی لەسەرتانە
بەبێ قەدری بەسەریا ڕامەبوورن حورمەتی بگرن
گوڵاڵە سوورەکەی ئەم دەشتە خوێناوی جیگەرتانە
دەمێکە ئەم وڵاتە وا ئەسیری پەنجەیی جەهلە
لە سایەی عیلمەوە ئیمڕۆ ئیتر نۆبەی زەفەرتانە
زمانی حاڵی (ئەحمەد) هەر ئەڵێ ووریا بن ئەی میللەت
بزانن بەردی ئەم شاخانە ئەڵماس و گوهەرتانە

ئەم شیعرە لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەگەر ئەحمەد موختار بەپەخشان بینووسیایە کاریگەرییێکی ئەوتۆی نەدەبوو و کەس ئاوڕی لێی نەدەدایەوە. وتەکانی ئەم شیعرە لە سەردەمی دانانیدا وەک ئامۆژگارییێک بەرگوێی لاوان و قوتابیان دەکەوت، کەچی ئەحمەد موختار ئەو مانایانەی بەوشەی شیعری و ئاواز و ڕیتم و قافیەی سووک و جوانەوە کردووە بەبەرهەمێکی ئەدەبی سەرکەوتوو، گوێ هان دەدا کوردایەتی بکا لە پێناوی سەربەخۆیی ئەو وڵاتە ڕەنگین و جوانەی کوردستانی پێ دەڵێن.

٢

شاعیر لە لیریکێکیدا وەسفی ڕووکەشی کوردستان دەکا و موناجاتی لەگەڵدا دەکا، ئەم شیعرە وەک مۆنۆلۆجێک دەکەوێتە ڕوو:

ئەی وەتەن جـــــەنـنەتی یا ڕەوزەیی ڕیـزوانـی تۆ
باعـــیـــسی کـــەیفی دڵە باغ و گـــوڵســـتـــانی تۆ
تۆزەکــەت ســـورمـــەیە بۆ چاو و عــەبیــرە خـــاکت
ڕاســتــە گــەر بێــتـو بڵـێم قـیـبلەیی کـوردانـی تۆ
ئەم گــوڵاڵانە کــە لەم کــێـو و کــەژە خــەیمە ئەدەن
هەمــوو تەمـسـیلی ئەکـەن خـوێنی شــەهیـدانـی تۆ
جـێگەیی فـەخـری هەمـوو قـەومی نەجـیـبی کـوردی
ڕووح و دڵ پارە وو مـــاڵ گـــشـــتی بەقـــوربـانی تۆ
بەچکەکـانت هەمـوو جـەنگاوەر و سـاحـێب فـیکرن
هەر بژیت حـــەقـــمـــە بڵـــێم دایەیی شـــێــرانی تۆ
دەسـتـەیێک لەو بەچە شـێرانە کـە وون بووبوون لێت
ســەد شـوکـور هاتنەوە ژێر سـێـبـەری سـەیوانی تۆ
لە گـوڵسـتـانـی وەتەندا هەمـوو وەخـتـێ (ئەحــمـەد)
نەغـمـەخـوانـە بۆ وەتەن بولبـولی خـۆشـخـوانی تۆ

لەم شیعرەدا ئەحمەد موختار بەدەم گفتوگۆوە وەسفی نیشتمان دەکا، لەوانەیە بەلای خۆیەوە بۆ ئەوەی بێ کوردستان لە لای خەڵکی کورد خۆشەویستتر بکا. شاعیر گەشبینە لەوەی لاوانی کورد زیرەکن، هیچ جۆرە کەموکووڕییێکی بیرییان نییە، بۆیە هیوا و ئومێدی میللەتەکەیانن.

٣

لە لیریکێکیدا ئەحمەد موختار لەسەرێکی دیکەوە تەماشای مەسەلەی ڕزگاریی نیشتمانی کورد دەکا:

ســەیری کەن خـەڵقـینە تۆخـوا حـاڵەتی زاری وەتەن
چەند پـەرێشـانـە لەبەر غـەفلەت هەمـوو کـاری وەتەن
وەخـتـی تێکۆشـانە ئەی قـەومـینە غـەفلەت تابەکـەی
وا خــەزانـی کـردووە ئێـسـتـێکە گـوڵزاری وەتەن

خـۆ وەتەن ئەمـڕۆ نەخـۆشـە ئەم تەبیـبی حـازیقـە
چی ئەبێ بیکا مـوداوا قـەلبی بیـمـاری وەتـەن
کوانێ خـەڵقینە لە کوێن فیرقـەی مـونەووەر تینەتان
چونکە ئەو فـیـرقـە ئـەزانن دەرد و ئـازاری وەتەن
من بـەباغ گـوڵسـتـانی جـەننەتی ناگـۆڕمـەوە
خاکی ئەو جێگەی کە کوردە نەشتـەری خاری وەتەن

لەم لیریکەدا شـاعیر لایەنی کـەموکووڕی و ناکۆکی کوردەواری پیشـان دەدا بۆ ئەوەی لاوانی کـورد تێبکۆشن لە پێناوی لابردنی هـەموو ناگـزوورییێک. شـاعـیر ڕاست دەکا کورد بەنەخـۆش لە قەڵەم دەدا، دیارە ئـەو نەخۆشـە پزیشکی گـەرەکە، پزیشکی ئەو دەردە خوێندەواری و ڕۆشنبیرییە.

٤

لە ئانێکی ڕەشـبـینی و سـەردەمێکی دڵشکاویدا ئەحـمـەد مـوختـار هیـچی بۆ نامێنێ ئەوە نەبێ خـۆی بۆ خـۆی بلاوێنێتـەوە و لە دواییدا خـۆی هەڵبـخەڵەتێنێ بەوەی خەونەکانی هاتوونەتە دی:

من کـە کوردم حـەز بەئیـستـیقـلالی کوردسـتان ئەکـەم
ئـارەزووی دەوری تەرەقـقی حـاکـمی بابـان ئـەکـەم
ناوەجـاغـە ئەو کـەسـەی خـزمـەت بکا بۆ غـەیری خـۆی
تا بـەمـردن شـەرتە مـن هـەر بـەندەیی خـۆمـان ئەکـەم
مـیللەتی من هـەر وەکـو شـێـری ژیانن بـۆ نەبـەرد
ئێستـەکە مـن چۆن ئیتـاعـەی ووشـتـری عوربان ئەکـەم
گـەر لە غـەیری میللەتی خـۆم بێ و ئومـێدی چاکە کـەم
شێت و بێ عـەقڵم لە شـەیتـان ئیددیعـای ئیمان ئـەکەم
گـەر لـە مـوژگـان و برۆی دلبـەر تەمـای لوتفم ببێ
من لە نووکی شیـر و خـەنجـەر ئارەزووی دەرمـان ئەکـەم

لابە توخـــوا نامـــەوێ دیجلە و فـــورات و نیلی تۆ
من بەفرمێسک ئێستەکە تەشکیلی سەد سیروان ئەکەم
جەژنی قوربان ساڵی جارێ خەڵکی قوربانی ئەکەن
بۆ وەتەن من ڕۆژێ سەد جار رووحی خۆم قوربان ئەکەم
شێتی چاوی لەیلی کوردم بۆیە وا مەجنوون سیفەت
خۆم بەدایم ڕووت و قووت و سەرسەری و عوریان ئەکەم
سەیری کەن بەم مشتە قەومی کوردەوە مانەندی شێر
گاهێ حەملە ڕووبەڕووی ئێران گەهێ تورکان ئەکەم
داغی کوردی فەخرە ئێستە بۆ دڵی من کافییە
بۆچ مەگەر شێتم خەیاڵی ڕوتبە وو فەرمان ئەکەم
کوردم و بۆ کوردی (ئەحمەد) سەعی ئەکەم تا بەم زووە
ئیتتیحادی کوردی خۆمان و سنە و بۆکان ئەکەم

خاوەنی ئەم کتێبە بەمنداڵی پێش ئەوەی فێری خوێندن و نووسین بێ دێڕی یەکەمی ئەم شیعرەی بەم جۆرە لەبەر بووە:

کوردم و هەر حەز بە ئیستیقلالی کوردستان ئەکەم
وەحشەت و نەفرەت لە چارەی ووشتری پێ پان ئەکەم

لە ئەدەبی کوردیدا جگە لەم شیعرەی ئەحمەد موختار شیعری دیکەش هەیە بەم هەناسەیە نووسراوە، ئەو شاعیرانەی ئەم جۆرە شیعرەیان نووسیوە ڕق و کینیان بەرامبەر بە میللەتانی هاوسێی کورد نەبووە، چونکە بەگیانی شۆڤینیزم گەورە نەبوون، بەچاوێکی سووک تەماشای هۆز و تیرە و کەسانێکی ناکوردیان نەکردووە زەرد بووبێ یا سپی؛ سوور بووبێ یا ڕەش. دروستبوونی ئەم چەشنە شیعرانە کە لە ڕووی جوانکارییەوە بەرز و بالآن ئەنجامی ڕەنگدانەوەی هەستی خراپی کەسانێکی بێگانەن بەرامبەر بەکورد، شاعیری کورد ناچار بووە هەموو میللەتەکە بکا بەنوێنەری ئەو چەند کەسە خراپانە. ئەم شیعرەی ئەحمەد موختار دەوری گرنگی بووە لە بڵاوکردنەوەی هوشیاری نەتەوەیی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا.

لووتکەی سرووودی نەتەوەیی کورد قەسیدەی «دێتە گوێم دەنگی...» بەناوونیشانی «هیوای پاشەڕۆژ» دیوانی ئەحمەد موختاری ڕووناک کردۆتەوە. بۆ یەکەم جار تەواوی ئەم شیعرە لە گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات (بەغدا، ژمارە ١٥، ١٩٧٢) بڵاوکراوەتەوە. ئەو کاتە هێمنی شاعیری موکریان لە بەغدا دەژیا. لە دوای خوێندنەوەی قەسیدەکە لە نامەیێکی تایبەتیدا بیروڕای بۆ خاوەنی ئەم کتێبە لە بابەت قەسیدەکەوە بەم جۆرە دەربڕیبوو «من ئەو قەسیدەیە بەگوڵی سەرتۆپ و دوڕی سەر خەزێنەی هەموو شیعرە سیاسییەکانی کورد دەزانم. شیعری وا دەوڵەمەند، ڕەوان و فەسیح لە دیوانی کەم شاعیری کورد دەبینرێ، بە بڕوای من ئەحمەد موختار جاف ئەگەر تەنیا هەر ئەو قەسیدەی لە پاش بەجێمابا هێشتا دەبوو بەخاوەن قوتابخانەی حیساب بکەین، قوتابخانەی هیوا، هیوا بەخەباتی گەل، هیوا بەپاشەڕۆژی کورد، ئەحمەد موختار هێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە...».

لە قەسیدەی «هیوای پاشەڕۆژ»دا ئەحمەد موختار دەڵێ:

دێتە گوێم دەنگێ بەسۆز و شێوەن و گریانەوە
ناڵەیی دڵمە لە حەسرەت خاکی کوردستانەوە
لانەواز و بێکەس و مەزڵوومن ئێستە قەومی کورد
گا بەدەستی تورکەکان و گا بەدەست ئێرانەوە
ئیسمی ویجدان و عەدالەت بێ موسەممایە و درۆ
بۆ سیاسەت ئەم قسە کەوتۆتە سەر لێوانەوە
ڕاستە گەر ئیسمی عەدالەت بۆچی منداڵانی کورد
وێڵ و سەرگەردان بسووڕێن و بەسەر کێوانەوە
هێندە حیزە بەختی کورد بۆ کوشتن و تالانییان
کۆمەڵێ هاتوون بەسواری ووشتری پێپانەوە
حاڵی کورد ئێستە لە بەینی تورک و ئێران و عەرەب
بێچووە تەیرێکە کەوتە داوی منداڵانەوە
ئەم قەراری عوسبەیە وا خەڵق ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ
هەر قسەی ڕووتە قسە ناچێتە ناو گیرفانەوە

ئەمــــڕۆ با وابێ بەڵام ڕۆژێ ئەبێ ئەولادی کـــورد
دێنەوە مــەیدان بەعـیلم و ســەنعـەت و عـیـرفـانەوە
نەوجــەوانـانی وەتەن تەوحــیـد ئـەکــەن ئەم مـیللەتە
هـەر لە کـرمـاشــان هەتا وورمـێ و سنە و بۆکـانەوە
ڕێک ئەخـەن وەزعـیـیەتی وان و جـزیرە سـەربەسـەر
عـــەقــرە وو زاخـــۆ ئەبەستن ڕێک بەقـــەد بۆتانەوە
خـانەقین و مـەندەلی خـاکی لوڕسـتـان سـەربەسـەر
وەک خـەیات ئەبڕن بەباڵای مــەنتــیـقـەی بابانەوە
لەشکرێکی مونتەزەم بۆ سەندنی هەق یەک ئەخەن
جــــوان و ڕازاوە بەتۆپ و لالەکی ئەڵمـــــانەوە
بەچکە شــێـرانی عــەشــایەر بۆ قــڕانی دوژمنان
هەر وەکـو ڕۆســتــەم ئەکـەونە هاتن و جـــەولانەوە
پاش قڕانی مـوددەعی خاکی وەتەن تەعمـیر ئەکەن
ڕێگەیی ئاسن ئەچێـــتــە خـــاکی هەورامـــانەوە
کێو و کەژ گشتی ئەبێتە باغ و قەسری گەوهەرین
بۆ تەمـاشـا دەسـتـە دەسـتـە دێن لە ئینگلسـتـانەوە
لادە (ئەحـمـەد) تۆ لە باسی مـیللەت و سا پێی بڵێ
تـاکـــو ســـاقی زوو بدا بادە بەدەم مــەســـتـــانەوە
پێی بڵێ بەو سـاقـیـیـە بۆ حـوسن و نازی دلبـەری
داغی خـــۆی ناوە بەجـــەرگی یووسـفی کـەنعـانەوە
بێـتـە جـیلوە تا بـەیادی پاشــەڕۆژی قــەومی کـورد
زەمــزەمــە و شـادی بخـاتە مــەجلیـسی ڕەندانەوە
ئەم دڵەی زامـــارمـــە تاوێ لە غـــەم فـــاریغ ببێ
بســـرەوێ یەک دەم لە ناڵە و شین و قـورِ پێـوانەوە

لەم قەسیدە بەرزەدا هیوا و ئامانج و خەونی نیشتمانپەروەری کوردی سەردەمی شاعیر بووە بەسەرچاوە بۆ ناوەڕۆکی شیعرەکە. هەندێ یادەوەری مێژوو دێتەوە

بیری خوێنەر، لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی بۆ جاری دووەم خاکی کوردستان دابەش کرایەوە، ئەوەی یەکەم (جەنگی چاڵدیران، ١٥١٤) کردی بەدوو کوردستان، ئەمەیان کردی بەچوار یا پێنج کوردستان. ئەحمەد موختار تەماشای یەکێتیی کوردستان دەکا (کوردستانی گەورە). ئەگەر ئەمە ببێ خەڵکی سنە و سلێمانی و دیاربەکر و قامیشلی ئەلەگەزی وڵاتی قەفقاسی ڕووسیا بەبێ پاسپۆرت ئاموشۆی یەکتری دەکەن.

ئەحمەد موختار بەخەیاڵ دەژی، ئەوەی بیری لێ دەکاتەوە ڕاستی نییە. دەیەوێ هەر لەو خەیاڵەدا بمێنێتەوە، فەرمان بۆ خۆی دەردەکا لابدا، هانا بۆ پیری موغان دەبا، بۆ کۆڕی سەرخۆشان بۆ ئەوەی مەست بێ و لە ناو ئەو خەیاڵەدا بژی. دیارە خەونەکە خۆشە و خەڵکی کورد چاوەنۆڕن ببێ بەڕاست، لەو کاتەشدا ئەم قەسیدەیە ژەنگ هەڵناهێنێ بەڵکو ڕەونەقدارتر دەبێ، چونکە هەوێنی جوانکاری تیایدا نەمرە.

شیعری فرەنسی بەکوردی

ئەحمەد موختار لیریکێکی سیمبۆلییانە و پەرناسییانەی زمانی فرەنسی گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی بەناوی «گوڵی خوێنین»:

لەو دەمـا ئێـمـە کـە خـوێنمـان ئەڕشت
ڕۆژیش بەهاری هێـنابووە ووجــــــود
لەو جـێگا شـەڕەی یەکـتریمان ئەکوشت
گـوڵان سـەوز ئەبوون ئەیانکرد سوعـوود

***

هەرچەندە لاشـەکـان وەک پەینی بەسـام
کـــەوتبــــوون لە ژێر لقی گـــوڵاندا
کـــەچی گـــوڵانی بێـــهـــۆش و نەفـــام
تـەڕ و تـازە بـوون لـەســــــــەر چـڵانـدا

***

زەوی ئەوەندە خــــوێـنـی خــــواردبێ
بـۆچـی وەنەوشــــە ڕەنگـی هـەر شـین بـێ

خـــوێنـاوی لاوان دەشـــــتـی پۆشـی بـێ
هێـشـتـاکـوو بەیبـوون سـپـی جـەبین بێ

***

بەخـــوێنی ئینســـان گـــوڵ ئاودرا بـێ
ئەبـوا ڕەنـگ و بـۆی ئـەوان بســــێـنـێ
ئێـــســتـــاکـــە پـۆل پـۆل خـــەیمـەیان داوە
بۆچ بـێ پەڵەی خــوێن ســـەر دەرئەهێنێ

***

دێراوی گـــــــولاّن چـۆن ڕووزەرد نـابـن
خـــوێنە خــوێکانیـــان بەســـەردا ئەڕوا
بـۆچـی ئـاو تـووشـی داخ و دەرد نـابـن
بۆ وولاّتیـــان عـــەیبـــە ســـەرتـاپا

***

ئەبین غـــەیرە ئەچنێ گـــوڵ غـــونچـــە
کەچی هیچ کامیان گرژ ناکەن ڕوویان
غـــالبـــیـــەتی بێ و بکات لەنجـــە
بۆ پێنەکـــەنین ناکــــەونە خـــەزان

***

یەکـــێکیـــان جـــارێ ناڵێ بەهەنگێ
یا بەو پەپوولەی هەڵیـانئـەســتـێنێ
ئێـــســـتـــا نـەم مـــاوە من بـۆن ڕەنگێ
ئیـــمـڕۆ دڵتـەنگم بیـخـــە ســبـحـەینێ

***

لەم دەشـتـە شوومـەی پڕ خـەوف و خـەتەر
کــە لاشـــەی قــەومـی ئێـــمـــەی تێـدایە
بۆ شـەرمی حوزوور شـەعشـەعەی زەفـەر
کـــــەم ناکـــــەنەوە تـاقـــــە گـــــەلایـە

مــاتـەمی ئێـــمـــە ڕەنـگ و بۆی پێـــدان
کــەچی قــەت ناکــەن ئـیـزهاری کــەدەر
چونکی بێ حـیـســسن ئەسنـافی گـولآن
لـە حـــــاڵی کـــــۆن دان دایم تـازە و تـەڕ

***

لـە داخـــا گـــەلآی خـــۆ بپـــێـــچنـەوە
نـەفـــامن چونکی هێـــشـــتـــا نازانن
بۆ نـاو کــەوای ســەوز خــۆ بکێـشنـەوە
ئـەی گـــولآن ئێـــوە بێـــوەی لاوانن

***

مـــــوقـــــابـیلـی ئـەم دەرد و بـەلآیـە
ئـازاد ئـەپـشـکوون گـــــولآنی وەتـەن
چـەند بـێ ویجـــدانـن ئێـــوە ئـەبوایـە
بۆ مــردووەکــانمان هــەر بکەن شــیـوەن

لە کاتی خۆیدا مەحموود جەودەتی نووسەری کورد شیعرێکی شاعیری فرەنسی سوللی پرودۆم (١٨٣٩ – ١٩٠٧)ی بەپەخشان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. ئەحمەد موختار پەخشانەکەی مەحموود جەودەتی کردووە بەشیعر لەسەر بنچینەی بەند (کوپلە)، هەر بەندی چوار نیوە دێڕە شیعرە، قافیەی (ا ب ا ب)یە وەک لاساییکردنەوەیێکی شیعری تورکی عوسمانی دەکەوێتە بەرچاو.

ئەحمەد موختار لەم وەرگێڕانە جوانەیدا بە وشەی کوردی خەڵکی کوردی بردووە بۆ گێتیی شیعری نوێی ئەوروپای دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم لەو کاتەی هەندێ ڕێبازی ئەدەبی نوێ پەیدابوون یەکێ لەوان بزووتنەوە یا ڕێباز یا قوتابخانەی پەرناسی بوو (هونەر بۆ هونەر)یشیان پێ دەوت. شاعیری فرەنسی سوللی پرودۆم لە گەورە شاعیرانی قوتابخانەی پەرناسی بوو لە ئەوروپا.

ئەم شیعرەی ئەحمەد موختار جێگەی دیاری هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، لە لایێک

واقیعی بەرهەمی قوتابخانەکانی سەدەی نۆزدەمی ئەوروپا بەخوێنەری کورد دەناسێنێ لە لایێکی دیکەوە توانای شاعیرییەتی بەرزی ئەحمەد موختار دەخاتە ڕوو.

پەخشانی ئەحمەد موختار

شاعیرێکی کوردی وەک ئەحمەد موختار شاعیرانی پێش خۆی دەور کردۆتەوە، شیعری نوێی داناوە ڕەنگدانەوەی ڕۆژگاری سەردەمی خۆیەتی، ئینجا شیعری ئەوروپایی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. بەمەش نەوەستاوە پەخشانی کردووە بەکەرەستەی بەرهەمی ئەدەبی. لەم حاڵەتەدا ئەحمەد موختار خۆی وەکو نووسەرەکانی ئەوروپا پیشان دەدا، بەو مانایەی بەرهەمی ئەدەبی تەنیا شیعر نییە بەڵکو پەخشانیشی هەیە بۆ نووسینەوەی ڕۆمان بەکاری هێناوە. بەشداربوونی ئەحمەد موختار لە ئەزموونی بەکارهێنانی پەخشان لە بەرهەمی ئەدەبیدا گەلێ گرنگە هەتا ئەگەر بەرهەمەکەی لە ڕووی هونەری و جوانکارییەوە لەو پلەیەدا نەبێ کە پێویستە، چونکە پەخشان لە سەردەمی ژیانی شاعیر خەریک بوو لەسەر پێ دەوەستا.

لە دەوروبەری ساڵانی ١٩٢٧ – ١٩٢٨ ئەحمەد موختار چیرۆکی «مەسەلەی ویژدان»ی نووسیوەتەوە. بڵاوبوونەوەی زۆر دواکەوت لە ساڵی ١٩٧٠ لە بەغدا بەکۆششی ئیحسان فوئاد لە چاپ درا. وەک دەردەکەوێ مەرگ ماوەی ئەحمەد موختاری نەداوە یا لەبەر هەر هۆیێکی دیکە بووبێ چیرۆکەکەی تەواو نەکردووە.

ئەحمەد موختار چیرۆکەکەی بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

«ویلادەتم لە قەزای (هـ) بوو، لە بنەماڵەیێکی هەژار. باوکم لە شەڕی گەورەدا شەهید کرا بوو، ئیتر بێ کەس و بێ دەرەتان مابوومەوە بەدیار دایکێکی هەژارەوە کە بەهەزار مەشەققەت و کوڵەمەرگی، نانی هەرزن و بەرماوەی گەورە ماڵان و هێندێ دانەوێڵەی پەیدا ئەکرد هەر بۆ ئەوەی منی هەتیو پێ بگەیەنێ لە مەکتەبدا، کە تازە کرابووەوە لە مەرکەزی قەزادا. بەڵام مەعەلئەسەف ئەم ئاواتەی بە کوت و کوێریی هاتە بەر، هێندەی نەبرد، خوا ئەویشی بردەوە لای خۆی...»

بەم جۆرەش کۆتایی پێ دێنێ:

«بێ خەبەربوون کە خودا ئەوەندە سەبری هەیە هەزار شتی وەهای قوبووڵ

کردووە و ئەیکات، وە ویژدانیش تەنها هەر ئیسمی هەیە و کەس بەچاو نەیدیوە! کورەکانی عەشیرەتی ئەولا لەگەڵ کچەکاندا بیستبوویان من لەو ڕۆژانەدا وام لەوێ، بەهەر نەوعێک بۆیان مومکین بووبوو، خۆیان نەجات دابوو و فیراریان کرد بۆ هاتنە لای من. ئەووەلەن کچێکیان کە زۆر جوان و مەحبووبە بوو پێی ووتم: («جەنابی ڕەئیس ئەمرۆ ئێمە زۆر بەختیارین کە جەنابی عالیتان تەشریفی هاتووە بۆ ئەم ناوە، چونکە ئومێدمان وایە بەتەحقیق ئەزانین کە هەقی مەزڵووم لە زاڵم ئەسێنێ»).

ئەم نموونە پەخشانییانە ئەو ڕاستییە دەردەخەن کە ئەحمەد موختار توانایی و خەیاڵ فراوانییێکی تایبەتی هەبووە لە زمانی کوردیدا، ئەو زمانە سادە و ڕەوان بووە، لە زمانی قسەکردنی خەڵکی دوور نەکەوتۆتەوە، ئەم دیاردەیە لە شیعریشیدا دەردەکەوێ. بەم جۆرە ئەحمەد موختار نموونەیێکی ڕەند و دیارە لە ناو نووسەران و شاعیرانی کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا بەو برە بەرهەمە شیعری و پەخشانییەی بەمیرات بۆ نەتەوەی خۆی بەجێهێشتووە.

***

ئەحمەد موختار جاف شاعیرێک بوو کەم ژیا، بۆیە شیعری بەژمارە و قەوارە کەم بوو، کەچی بەناوەرۆک بەرز بوو. لە لیریکدا هاوتای کەم بوو. بەکارهێنانی بەحرە سووکەکانی عەرووز و قافیەی دەنگە نەرمەکان ئاوازێکی دڵگیریان دابووە شیعری. مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی کۆنی لە لیریکی سیاسی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی کۆ کردبووەوە. شیعر لە لای ئەو بەقەوارە وەک برووسکەیێکی سیاسی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا مانای زۆری بەدەستەوە دەدا. هەرچەندە ئەحمەد موختار شۆڕشی لە ناو شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور نەکردووە، بەڵام نوێکردنەوەی شیعرەکە بەکەڵک بوو بۆ خوێندەواری کورد چونکە قۆناغی تاقیکردنەوەی گواستنەوە بوو بۆ شیعری کوردی نوێ کە لە دواییدا بەبەرهەمی شیعری نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران هاتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

عەبدولواحید نووری

بەشی بیست و دووەم

عەبدولواحید نووری

١٩٠٤ – ١٩٤٤

ژیانی عەبدولواحید نووری

عەبدولواحید کوڕی مەجید کوڕی ئەسعەد لە ساڵی ١٩٠٤ لە چەمچەماڵ لە دایک بووە. لەو کاتەدا باوکی مووچەخۆری میریی دەوڵەتی عوسمانی بووە لەوێ. لە سەرەتای ژیانی خوێندەواری بەناوی خۆی عەبدولواحید مەجید نووسینی لە ڕۆژنامە و گۆوارەکاندا بڵاوکردۆتەوە، لە پاشانا ناوی هونەری وەک ڕۆشنبیرێک کردووە بە عەبدولواحیدی نووری. ئەم لەقەبەی لە ناوی خاڵی خۆی نووری عەلی ئەجزاچی وەرگرتووە، یا لەبەر هەر هۆیێکی دیکەی تا ئێستا ئاشکرا نییە. هەندێ جاریش بەناوی «ع. و. نووری» بەرهەمی ئەدەبی و ڕۆشنبیری بڵاوکردۆتەوە.

عەبدولواحید یەکێکە لەو نەوەیەی بەڕێگەی خوێندنی نوێ بابەتی قوتابخانەی میرییەوە بووە بەخوێندەوار. سەرەتا لە قوتابخانەی ئەو سەردەمەی عوسمانی خوێندوویەتی، لە پاشانا ماوەیێکی دیکەی خوێندنی لە کەرکووک بردۆتە سەر، ئەوجا خانەی مامۆستایانی سەرەتایی لە ساڵی ١٩٢٧ لە بەغدا تەواو کردووە، لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی بەمامۆستا لە قوتابخانەی فەیسەڵییەی سەرەتایی دامەزراوە. ژیانی مووچەخۆری میری بۆ عەبدولواحید ئاسان نەبووە، لەگەڵ کاربەدەستانی زانیاری (مەعاریفی) ئەوسا گیروگرفتی هەبووە، ناخۆشی کەوتۆتە ناوەوە لە ئەنجامی بیروباوەڕ، هەندێ جار بۆتە هۆی گوێزانەوەی بۆ قوتابخانەکانی دەرەوەی سلێمانی، وەکو هەڵەبجە، چوارتا (شاربازێڕ)، شەقڵاوە، لەیلان، ماوەیێکیش جێگری سەرۆکی شارەوانی سلێمانی بووە.

لە ناوەڕاستی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەم عەبدولواحید

فریای ئەوە کەوت لەگەڵ مامۆستایانی پێش خۆی ببێتە یەکەمین مامۆستای قوتابخانە نوێکانی کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئینگلیز و شێخ مەحموود لە سلێمانی پەیدابوون، لەمانە عەبدوڵڵا زێوەر، ڕەفیق حیلمی، ساڵح قەفتان، مەلا سەعید سدقی، ئەحمەد بەهجەت قەرەداغی. لە ناوەڕاستی سییەکاندا مامۆستای دیکە هەڵکەوتن وەک مەجید عەلی، مستەفا خۆشناو (ئەفسەری شەهید)، حامید فەرەج، ئەحمەدی عەزیز ئاغا. کەسایەتی خوێندەواری نووسەری ئەم ماوەیەمان عەبدولواحید نووری کەوتە سەردەمی ئەم بەچکە شێرانەی زانست و زانیاری.

جموجۆڵیی ڕۆشنبیری عەبدولواحید تەنیا وانە وتنەوە و بەڕێوەبردنی ئەو قوتابخانانە نەبووە کە تیایاندا مووچەخۆر بووە، بەڵکو بایەخی بەلایەنەکانی دیکەی کۆمەڵی کوردی داوە لە ڕووی خوێندەوارییەوە. لەوانە ڕەنجی زۆری داوە بۆ پێشخستنی شانۆگەری لە قوتابخانەکاندا. لە سەرەتادا وەکو قوتابی و لە دواییدا وەک مامۆستا تا گەیشتۆتە ئەوەی لە ساڵانی ١٩٣٤ – ١٩٣٥دا بەشداری لە نواندنی شانۆی «سەربازی ئازا» (الجندی الباسل) بکا وەک ئەکتەر و دەرهێنەرێک.

جگە لەوە ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی لە سەردەمی ژیانی ئەودا لە بەغدا و سلێمانی دەردەچوون وەک «گەلاوێژ» و «ژیانەوە» و «ژیان» و «ژین» لاپەڕەکانیان شایەتی دەدەن بۆ کۆشش و تەقەلای عەبدولواحید لە پێناوی پێشکەوتنی ڕۆژنامەگەرییەوە. هەروەها نووسەر لە هەندێ جموجۆڵی سیاسی کوردی لە ڕووی تیۆرییەوە دوور نەبوو. وەک دەردەکەوێ لە ڕێکخراوە سیاسی و قەومییەکانی کوردی وەکو «هیوا» و «ژ. ک.» ئەندام نەبووبێ زۆریش لێیانەوە نزیک نەبووبێ، لەگەڵ ئەوەشدا ئاگاداری جموجۆڵیی ڕۆشنبیری «ژ. ک.» بووە، گۆڤاری «نیشتمان»ی بەدەست گەیشتووە بەبێ ئەوەی هیچ پێوەندییێکی ڕێکخراوی لەگەڵیانا هەبووبێ.

عەبدولواحید بەرهەمی ئەدەبی «پەخشان و شیعر»ی کەم بوو، چونکە تەمەنی درێژ نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر قەوارەی بەرهەمی لەگەڵ تەمەنی کورتی بەراورد بکرێ ئەو بەرهەمە وەک شتێکی زۆر خۆی دەنوێنێ. هۆی هەرە گرنگ بۆ ئەم نەگبەتییەی ڕۆشنبیری کوردی ئەوەیە عەبدولواحید نەخۆش بوو. نەخۆشیی سیلی بێ ئامان کارەساتێک بوو لە کۆمەڵ بەتایبەتی لەو ڕۆژگارەدا کە زانستیی

پزیشکی نەگەیشتبووە ئەو پلەیەی نەخۆش لە مردن ڕزگار بکا یا هیچ نەبێ هەندێ دوای بخا. ئەو نەخۆشییە کوشندەیە هێزی لە عەبدولواحید بڕی و داغی بەجێگەری قوتابی و خوێنەر و ڕۆشنبیری کوردەوە نا. وا بوو لە ڕۆژی ٥ی تەمووزی ١٩٤٤ لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژرا.

وەک ڕووداوێکی گرنگ لە نێوەندی ڕۆشنبیری کوردی لە پاش کۆچی دوایی عەبدولواحید نووری بەناوی چلەیەوە کۆبوونەوەیێکی ماتەمینی لە ڕۆژی ١٤ی ئاغستۆسی ١٩٤٤ لە قوتابخانەی گۆیژە کرا. لە کۆبوونەوەکەدا وەزیری ئابووری عیراق تۆفیق وەهبی و موتەسەریفی سلێمانیی ئەو سەردەمە مارف جیاووک بەشدارییان لە کۆبوونەوەکەدا کرد. هەندێ شیعر و وتاری ماتەمی لە لایەن مامۆستایان و دۆست و هاوڕێیانی عەبدولواحید لە قوتابی و نووسەر و شاعیر و کەسوکاری خوالێخۆشبوو خوێندرایەوە.

عەبدولواحید نووری ڕۆشنبیر

عەبدولواحید ڕۆشنبیرێکی هوشیار بوو، خۆی دوور گرتبوو لە جموجۆڵی سیاسی و ڕۆژانە و حیزبایەتی. لەسەر ئەو باوەڕە بوو دەتوانێ بەچاکی کاروباری ڕۆشنبیری بباتە سەر لەبەرئەوە بەلایەوە لە خەباتی سیاسیی سەرپێی ڕۆژانە گرنگتر بوو. لە سەردەمی ژیانی عەبدولواحید دوو بیروڕا و ئیدیۆلۆجی سەرەکی ڕۆژئاوایی لە ناوەوە بوو. نازیزمی ئەڵمانیا و ئەمپریالیزمی بەریتانیا. یەکەمیانی ڕەت کردبووەوە، لە دووەمیان بێ دەنگ بوو، چونکە بەزۆری خەڵکی خۆشیان نەدەویست. بیروباوەڕی سۆسیالیزمی هێشتا کز بوو. نووسەر ئەم بیروڕایەی بەوشکی و سیاسییانە و دیپلۆماسییانە وەرنەگرتبوو، بەڵکو تێکەڵی کردبوو بەدروشمەکانی شۆڕشی فرەنسا و بیروڕای نوێخواز و پێشکەوتنخوازەکانی کە لە دوا ڕۆژانی دەسەڵاتی عوسمانی پەیدا بووبوون. بەمە کەوتبووە ژێر کاریگەری تیۆرییەکانی نیشتمانپەروەری و مرۆڤپەروەری نەک جموجۆڵی پراکتیکی ڕێکخراوی سیاسی و سوپایی و چەکداری. بەم جۆرە عەبدولواحید قەڵەمی بەدەستەوە بوو نەک چەک.

مەیدانی خەباتی ڕۆشنبیری عەبدولواحید فراوان بوو، دەتوانرێ لەم بەڵگانەدا

سنووری بۆ بکێشرێ:

١- وەک مامۆستایێکی قوتابخانە دەوری باڵای بووە لە پێگەیاندنی منداڵ و مێردمنداڵی کورد، پەروەردەکردنیان لەسەر بنچینەیێکی زانستی و چەسپاندنی گیانی نیشتمانپەروەری و کوردپەروەری و ئادەمزادپەروەری لە ناو دڵ و دەروونیاندا.

٢- نووسەر دەستێکی باڵای هەبوو لە فێرکردنی خەڵکی بەهۆی ئەو نامیلکانەی بڵاوی دەکردنەوە، لەوانە کتێبی «پیرۆزیی منداڵ» (سلێمانی ١٩٤٠)، «بەرەو ڕووناکی» (بەغدا ١٩٤٢)، «لە ڕێگەی سەرکەوتنی ئینسانا» (بەغدا ١٩٤٣). ئەم کتێبانە لە بنجدا بریتین لە کۆمەڵە وتارێک لە بارەی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری و ئەدەبی، بەشێوازێکی ئاسان بۆ قوتابیان و خوێنەرانی کورد ئامادەی کردووە، هانیان دەدا ڕوو لە زانست و زانیاریی سەردەم بکەن. هەوڵ دەدا لە چوارچێوەی بیری بنەماڵەیی و عەشیرەتگەری و ناوچەیی دەریانبێنێ بەرەو گێتییێکی ئاسۆ فراوانی ئەوتۆیان ببا کە هەموو ئادەمزادی سەر ڕووی زەوی تێیدا بەئاسوودەیی و برایەتی بژین.

٣- عەبدولواحید چەند کتێبێکی بۆ قوتابیانی خوێندنی سەرەتایی داناوە، هەندێکیانی لە زمانی عەرەبییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

٤- نووسەر لە زمانی بێگانەوە هەندێ کتێبی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، لەوانە کتێبی «لە وولاتی ئادەمزادە سەربەستەکان»ی ئاغا ئۆغلوو ئەحمەد (بەغدا ١٩٣٩) و کتێبی «دوانێک لە بابەت پێڕەوی میللییەوە»ی عەبدولفەتاح ئیبراهیم (بەغدا ١٩٤٢).

کتێبی یەکەم لە زمانی ئازربێجانی یا تورکییەوە عەبدولواحید وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. ئەم کتێبە بریتییە لە کۆمەڵێک وتار لە بارەی ژیانی ئادەمزاد و فراوانکردنی ئاسۆی بیروباوەڕی. کتێبەکە بەهەناسەیێکی پێشکەوتنخوازی و مرۆڤپەروەری نووسراوەتەوە، بەلام خاوەنەکەی هەرچەندە بەنەژاد ئازربێجانییە کەچی لە دواییدا بووە بە«پان تۆرانیست» و لە ئازربێجانی سۆڤیەتی کۆن ڕای کردووە و لە ئەستەمووڵ نیشتۆتەوە.

کتێبی دووەم لە زمانی عەرەبییەوە عەبدولواحید وەریگێڕاوەتە سەر زمانی

کـوردی. ئەمـیش بریتـیـیـە لە باسـێکی بەنرخ لە بـابەت دواکـەوتوویـی ئەو سەردەمەی عیراق بەهەموو ئەو خەڵکانەی تێیدا دەژین. دانەر ڕێگەی چاکەیان پێ پیشـان دەدا، چۆن کۆمـەڵێکی پێشکەوتـوو دروست بکەن بۆ ئەوەی هـەمـوو دانیشتوانی وەک یەک بژین.

٥- عـەبدولواحید زیرەکانە بـەشداری لە ڕۆژنامـەگـەری سـەردەمی خـۆیدا کـردووە لەگەڵ ئەوەی ڕاسـتـەوخـۆ وەک کـارگـەرێک لـە ڕۆژنامـەگـەریدا کـاری نەکـردووە بەڵام نووسینی کەم نەبووە و گەیشتۆتە پلەیێک پیاو وا هـەست دەکا کادیرێکی ڕۆژنامەگەری بووە.

عەبدولواحید نووری نووسەر

نووسـەر کوردی زانێکی بـاش بوو، قەوارەی زانینی زمـانی کوردی لەگەڵ قـەوارەی زانیاریی گشتی لە پلەیێکدا بوون. لەبەرئەوەیە هـەمـوو ڕسـتـەیێکی لە مـانادا قووڵە و لە زمـانـدا ڕەوانە، بۆیە هـەمـوو نووسـینەکـانی ئەدگـارێکی هونەری و ئەدەبیـیـان پێوەیە. جگە لەمە ئەو وتارانەی لە ڕۆژنامـە و کۆوارەکـانی ژیانەوە و ژیان و ژین و گــەلاوێژ بڵاوی دەکــردنـەوە لە بیــست وتـار زیاترن. بەنـاوەرۆک ڕەنگاوڕەنگن، هەندێکیـان خـاوەنەکـەیان وەک نـووسـەرێکی چـاک دەخـەنە ڕوو. لەوانـە لە وتاری «چۆن پێشکەوین؟» ئازایانە داوا دەکا لە قـەپێلکی ناوچەیی بچینـە دەرەوە بۆ سـەر هـەمـوو ڕووی زەویی بێ پایان و بەرین. لە وتـاری «فرمـێسکی خـوێناویم بۆ گـیـانی پاکی بەرزی مـسـتـەفـا پاشا» عـەبدولواحـید بەفرمـێسکێکی گەرم کـۆمـەڵێک وێنەی ڕۆمـانتیکییـانەی دروست کردووە. لە گـیـانێکی پڕ لە سـۆزەوە بەپارچە پەخـشـان و شیعر و پەخشانەشیعر تابلۆیێکی دروست کردووە فرمێسک دەڕێژێتە سەر گۆڕی مـسـتـەفـا پاشـای یامـولکی. لە وتـاری «زەهـاویش نەمـا» فـرمـێسکێکی دیکە بۆ شـاعیری بەنەژاد کورد جـەمیل سدقی زەهـاوی دەڕێژێ. زەهاوی کـورد بوو بەڵام بەعـەرەبی دەینووسـی. عـەبدولواحـید گلەیی لێ ناکـا، چونکە نابی کـەس گلەیی لێ بکا. فرمێسکی عـەبدولواحـید گـەرمـە لە سـەرانسـەری ئەو پارچە پەخـشـانەدا. لە وتاری «دەوڵەمـەند و هـەژارەکـانمان» هـەر لە ناوونیـشـانیـدا دیارە نووسـەر لە چی دەدوێ، دەیەوێ یـەکــســانـی هـەبێ و هـەژاری نـەمــێنێ. ئیــتــر دەچێــتــە ناو گیروگرفتەکەوە ئەوەی لە سـەرەتای ژیانی ئادەمزادەوە دروست بووە و تا ئێستا

بەردەوامە، خودا خۆی دەیزانێ کەی دوایی دێ، هەندێ لەسەر ئەو باوەڕەن دوایی نایە. نووسەر دڵسۆزانە لەم کێشەیە دەدوێ، لەوە دڵنیایە دەبێ وا نەبێ، لەگەڵ ئەوەشدا دەرمانی بۆ نەدۆزیوەتەوە، نەک تەنیا ئەو بەڵکو تا ئێستاکەش دەرمانی بۆ نەدۆزراوەتەوە، هەرچی هەیە هەر قسەیە. لە لایێکی دیکەوە گریمان ئەگەر دەرمانیش بدۆزرێتەوە دوور نییە وەکو ڕووەکەکەی گلگامیشی لێ بێ و لە گوێی کانییەکەدا مارەکە بێ و بیدزێ. ئەگەر عەبدولواحید تا ئێستا بمایە بەچاوی خۆی دەیدی! لە وتاری «ئەدەبیاتی تازە و ئینسانییەت» عەبدولواحید هاوار دەکا و دەڵێ: ئەدەب پێویستە بۆ مرۆڤایەتی بێ، ئامانجی ئەو ئەدەبە بەلایەوە ئەوەیە خەڵکی فێری کردەوەی چاک بکا، ئەو ئامانجە بەسێ جۆرە کردەوەی ئەدەبی دێتە دی یەکەمیان بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی دیمۆکراتی و دووەمیان هەست و سۆزی ئاشتیخوازی و سێیەمیان بۆ منداڵ و پەروەردەکردنیان.

نموونەی پەخشانی عەبدولواحید

١

لە نامەیێکیدا ئامۆژگاری نەسرینی کچی دەکا:

«کچم نەسرین
تۆ و دەستەخوشکەکانت
هەموو کوردێ، براکانت
پێویستە بۆ بەرزی بڕوانن
هەمیشە ڕوو لە بەرزی بن
چونکە کورد بەهیچ نابێ
ئەگەر چاو لە نزمی بکا
هەموو میللەتانی گێتی
بەنەفس بەرزی گەیشتوونەتە
ئومێد».

٢

له وتاری «بۆچی ئادەمیزاد ئەچن بەگژ یەکدا؟» دەڵێ:

«... سەرلەشکرەکان، خاوەن فابریقەکان، تەماعکارەکان، گەلێ جار بۆ ناوونیشانی خۆیان ماڵی ئینسانەکان ئەگرن بە قورِ و هەزاران منالّ بێ باوک و هەزاران ئافرەت بێوەژن و لە خوتوخۆرایی نەدیو و نەناسیو ئینسان ئەدەن بەکوشت. کەوابوو بۆچی لە تەربییەی منالّەکانمانا بەم رووحی سەلامەتی و ئاشتییە تۆو نەکەن؟ وە ئەو عەشقی سەلامەتییە نەکەین بەهەوێنی ژیانیان تا تووشی شەرِ نەبن».

٣

له وتاری «شەکسپیر»دا عەبدولواحید دەنووسێ:

«ئەم زاتە وەجاغزادە و دەوڵەمەند بەچە نییە، کورِی گۆشتفرۆش بووە، خوا جەوهەرێکی وای تیا خەڵق کردووە تەئلیفات و ئاساری لە ماڵی هەموو ئینگلیزێکدا هەیە، تەرجەمەی کردووە بەزمانی خۆی، چ فائیدە لە حاڵی زیندەگانیی خۆیدا ئەم قەدر و حورمەتەی ئێستای خۆی نەدی لە کوێیە ببینێ کە لە هەموو گوزەرگاهێکی لۆندرەدا هەیکەلی دەبینرێ. ئاخ دنیا وایە ئینسانی بەقیمەت لە پاش مردن قەدری دەزانن».

٤

له وتاری «زەهاویش نەما» نووسەر دەڵێ:

«دنیا عەنیتکەیە!

جەمیل ئەدزێ بەڵام زەهاو چۆن بەزەمیلەی خورماوە دەچێ. عەنتیکەیێکی وا کە ئەمەندە بەکەڵکە هەزاران گەوهەری وەکو تۆ کە لە خوێن و ئێسقانی ئێمە خولّقاون لە تەئریخا لەسەر حیسابی ئەقوام وا قەید ئەکرێن.

زەهاوی باوکت لە مزگەوتی هەمزە ئاغاوە پەرەوازەی کرد بۆ بەغدا، هیچ دلّ تەنگ مەبە. خۆ تۆ لە باقی شاعیری کۆن و زیاگۆگ ئالپ زیاتر نیت. ئەی فەیلەسووفی وولاتەکەمان نەمردوو! لە دلّمانا زیندووی، چونکی هێلانەی ئەسڵیت زەهاوە، ماوە و شیعرەکانت ئیسپاتی بەرزی تۆ دەکا».

چێژی هونەری و توانای ئەدەبی و بیری ڕووناک بەزمانێکی لووس و بێ گەردی کوردی لەم نموونە پەخشانانەی عەبدولواحید نووری خۆیان دەنوێنن.

عەبدولواحید نووری شاعیر

عەبدولواحید نووری بابەتی شیعری نەکردووە بەپیشە لە نووسیندا. بەهۆی ئەوەی مامۆستای قوتابخانە بووە، پیشەکە هانیداوە سروود بۆ قوتابیان دابنێ. هەر چۆنێ بێ ئەو پێویستییە خەیاڵی شیعری لای عەبدولواحید دۆزیوەتەوە، ئیتر ئەو نموونانەی لەم بابەتەوە لە بەردەست دان لە ڕێزی ئەو هەموو سروودانە دەوەستن کە لە کوردستانی باشوور دانرابوون لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق و پراکتیک کردنی خوێندنی کوردی لە هەندێ لە قوتابخانەکانی شارانی کوردستانی عیراق وەکو سلێمانی و کەرکووک و هەولێر.

نموونەی شیعری عەبدولواحید

هەموو شیعری عەبدولواحید بریتییە لەو لیریکانەی بەتایبەتی دایناون وەک سروودێکی قوتابخانەیی بەئاوازەوە دەبێژرێن.

١

سروودی یەکەم:

ئەی فەجری جوان
فەجری ئەمەلمان
ئاسمان ڕووناک کە
ڕەوشەن کە وولاتمان
لابە تاریکی لابە تاریکی
لەسەر باغ و چیامان
بلێ بەسیە نوستن
بەسیە سستی
بەسیە پەستی
ئیتر ئینتیباه

سروودی دووەم:

ڕاچڵەکێن و ووریا بووین
ڕاپەڕین و هوشیار بووین
قەفەزی دیلیمان شکان
تا لە عالەمدا بژین
ئەژین ئەژین
ئێمەش وەک بەشەر ئەژین
ژیانێکی شێرانە
ئێرە ئەکەین بەلانە
ئەیپارێزین لە میکرۆب
لە میکرۆبی بێگانە
نەژی نەژی
دەوری خەرافات نەژی

سروودی سێیەم:

ئێـــمــــە کـــە لاوین تـازە پـێ ئەگـــەین
بـۆ دوارۆژی کــــــورد دایم هـەوڵ ئەدەین
بەئەخــلاقی جــوان بەعــیلم و عــیـرفــان
تەجەددود نەشر ئەکەین لە ناو کوردستـان
نوستبووین سەردەمێک بێ هۆش و بێ گۆش
لەززەتی ژیانمان کـــردبوو فـــەرامـــۆش
بەڵام ســـەد شـــوکـــور هـاتینەوە هـۆش
بژی ئەی قـــەومی کـــورد بژی هەزار جـــار
بەســـیـــەتی لاوی کـــورد لە خـــەو ڕاپەڕین
وەخـــتی تێکۆشـــینە و عـــیلم وەرگـــرین

سروودی چوارەم:

کـــــورگــــــەل وەرن زوو بـا بـڕۆیـن بـۆ لادێ
لادێکان پێش خـــــەن تـا بـن بـەشـــــادێ
لادێیـی هـەژار بـرسـی و بـەســـــەزمــــــان
ئەڵێ ڕزگـارم کـەن لە نەخـۆشـیـیـەکـان
لادێـیـــی هـــەژار بـرسـی و بـــێ تـــاوان
ئـەڵێ ڕزگـــــارم کـــــەن لـە زۆردارەکـــــان

ئەم سـروودانە لە ڕووی ڕوخسـاری شـیـعرییـەوە بەتایبـەتی لایەنی قـافـیـە، شـاعـیـر بەزۆری جـووت قـافـیـە (مـەسـنەوی) بەکـار هـێناوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا هـەمـوو مـەرجـەکـانی پراکـتـیک نەکـردووە، چونکە سـروودەکـانی بۆ مـەبەسـی چڕین هۆنیـوەتەوە، واتە وتنیان بەو ئاوازەی بۆیان دانراوە، یا شـاعـیر خـۆی شـیـعرەکەی بۆ ئاوازێکی دیاریکراو دانـاوە. لەم حاڵەتەدا ئـەگەر کێش و قـافـیە کەمـوکـوڕییـان تێدا بێ ئاواز بەسـەریان زاڵ دەبێ و گوێ هەست بەلەنگییـەکان ناکا. لەبەرئەوەیە هەموو سـروودێک ئەگەر ئـاسـایی بخوێنرێتەوە جۆرە چێژێک بەخوێنەر دەگەیەنێ، بەڵام ئـەگـەر بەئاوازەوە وەک گـۆرانی بۆی بـوترێ لە ڕێگەی گـوێوە پیـاو جـۆرە چێژێکی دیکەی لێ وەردەگرێ.

عـەبدولواحـید نووری یەکـەمین نـووسـەری کورد نییـە لە سـەدەی بیسـتـەمدا لە هـەرەتـی لاویەتیـدا مـاڵئـاوایی کـردبێ و زیانی بەئەدەب و ڕۆشنبـیـری کـوردی گەیاندبێ. لەم جـوانەمـەرگانە شـاعـیر و نووسـەری گـەورەی دیکـەشـمان هـەیە. لە بەشـەکـانـی داهاتووی ئەم «مـێـژووی ئـەدەبی کـوردی»یـەدا هـەواڵیـان دەکـەوێتـە بەرچاو.

***

عەبدولواحید نووری مـامۆستای قوتابخانە و ڕۆشنبیر و نووسـەر و شـاعیر بوو، دەورێکی گرنگ و باڵای نـواند بۆ پێگەیاندن و پەروەردەکردنی قوتـابیان. کتێبی بۆ ئامادە دەکردن، شیعر و سروودی بۆ دەهۆنینەوە، ئەمە تەنیا بۆ لاوان نەبوو بەڵکو بۆ هـەمـوو خوێنەر و خـوێندەواری کورد بوو. قـەڵەمە بەبڕشـتەکەی گەلێ مەسـەلەی

کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشنبیری لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و کۆوار جێبەجێ دەکرد.

سۆزی کوردایەتی لە دەروونی عەبدولواحید نووریدا بەهێز بوو، نەتەوەپەرستێکی بێ خەوش بوو، هەرگیز سۆزی مرۆڤایەتی لە ناو دڵیدا بزر نەبووە. خەڵکی سلێمانی و هەموو کورد و میللەتانی هاوسێ و هەموو مرۆڤایەتی خۆشویستووە. داخی گران نەخۆشی دەرفەتی نەدا زۆر بژی. کردەوەی لەم ژیانە کورتەدا بەرهەمێکی بەنرخە لە مێژووی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا.

بێکەس

بەشی بیست و سێیەم

بێکەس

١٩٠٥ – ١٩٤٨

هەقمە گەر ئارەق بخۆم توخوا ڕەفیق لۆمەم مەکەن
زەحـــمەتە بــێ مـــەی ژیــانم بەم دڵـــەی تاریـکەوە

ژیانی شاعیر

فایەق کوڕی عـەبدوڵڵا بەگ کوڕی کاکەحەمـەی کوڕی ئەلیاسە قۆجـەیە. خێزانی لە قەلاچۆلانەوە ڕوویان کردۆتە سلێمانی. فایەق لە ساڵی ١٩٠٥ لە گوندی سیتەک لە دایک بووە. ئـەم ئاوایـیـــە بۆ مـــاوەی ٢٠کم کـــەوتۆتە باکـــووری ڕۆژهـەڵاتـی سلێمانییەوە. عەبدوڵڵا بەگی باوکی تابوور ئاغاسی بووە لە سوپای عوسمانیدا.

ساڵانی بەرایی تـەمەنی لە سیتەک بردۆتە سـەر، لە دواییدا ماڵیـان گواسـتۆتەوە سلێمانی، هێشتا زۆر منداڵ بووە لە ئەنجامی نەخۆشی ئاوڵە ئەدگاری دەموچاوی تێکچووە. عەبدوڵڵا بەگی باوکی لە ساڵی ١٩١١ بەکاروباری عەسکەری نێرراوە بۆ خـانـەقین و لە پاشـانا بۆ بەغدا، لە دوای مـاوەیێک منداڵەکـانیـشی گواسـتـۆتەوە ئەوێ. لە پاش سـاڵێک ڕووی کـردۆتە وڵاتی تورکی عـوسـمـانی و منداڵەکـانی لە بەغدا بـەجێ هێشـتـووە. باوکی فـایەق لـە وڵاتی عـوسـمـانی ون بووە، ئیـتـر کـەس نەیدیوەتەوە. بەم جۆرە نەگبەتی ڕووی کردۆتە فایەق، لەو کاتەدا حـەمە سـەعیدی برا گـەورەی لە ڕووبـاری دیجلـەی بەغـدا خنکاوە، ئینـجـا دایکی کـۆچـی دوایی کردووە، ناچار پەنای بۆ خاڵی بردووە، ئەویش ئەوەندە نەژیاوە و لە دوای ماوەیێک سەری ناوەتەوە. بەم شێوەیە فایەق و برا بچووکی بێ کەسوکار دەمێننەوە.

لە سـەردەمی جـەنگی یـەکەمی گـێتـی بەهـۆی کـاکـە حـەمـەی مـامـیـەوە کـە لە سلێـمـانی بـووە، فـایەق و برای لە بەغـدا بـەحـاجی عـەلی ئاغـا سـپـێـرراون. ئەم

ناسیاوەیان ماڵی لە بەغدا بووە، ژیانی بۆیان دابین کردووە، ڕێگەی خوێندنیانی بۆ خۆش کردووە، بەڵام پێش کۆتایی جەنگ کاروباری داراییان تێک چۆتەوە و ناچار لە ساڵی ۱۹۱۸ فایەق و برا بچووکی گەڕاونەتەوە سلێمانی بۆ لای حاجی ئەمینی مامیان.

فایەق تا ساڵی ۱۹۲۳ لە سلێمانی لە قوتابخانە دەخوێنی، ئەم خوێندنەی زۆر ناخایەنی ئەمجارەیان ڕوو دەکاتە کەرکووک و لەوێ لە قوتابخانەی عیلمییە دەست دەکا بەخوێندن. لێرەش کاروباری سەر ناگرێ ناچار ڕوو دەکاتە بەغدا لە ساڵانی ۱۹۲٤ – ۱۹۲٥ لە قوتابخانەی دارولعولووم دادەمەزرێ، پاش ماوەیێک لە ڕووی دەست کورتییەوە ناتوانی خوێندنی تەواو بکا، لە ساڵی ۱۹۲٦ دەگەڕێتەوە سلێمانی و دەبێتە قوتابیی پۆلی یەکەمی قوتابخانەی ناوەندی. لە ماوەی خوێندنی ئەمجارەی هیچ مایەیێکی نابێ پێی بژی، ناچار کاسبی دەکا، جیگەرە و شخاتە دەفرۆشی کەچی ئەمەش دەردی تیمار ناکا، لەبەرئەوە دەبێ بەکرێکار و لە ڕێگەی عەربەت پاڵەیی دەکا.

لە ساڵی ۱۹۲۸ ماوەیێک لە هەولێر بووە لە کردنەوەی ڕێگەی هەولێر – ڕواندز – ڕایات کرێکاری کردووە. لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی بەمامۆستا لە قوتابخانەی زانستی دامەزراوە. لەو کاتەدا لە ساڵی ۱۹۲۹ هەواڵی مردنی باوکی پێ گەیشتووە لە شاری مەرعش لە وڵاتی تورکیا. لە ساڵی ۱۹۳۰ چووە بۆ تورکیا بەدوای میراتی باوکی کەوتووە، لەو گەشتەیدا هیچی دەست نەخستووە و بەنائومێدی گەڕاوەتەوە.

بێکەس لە ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ٦ی ئەیلوولی ۱۹۳۰ گیراوە. لە گرتووخانە شیعری «ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم...»ی نووسیوە، بەهۆی گیرانی لە کاریش دوور خرابووەوە. لە دوای ئازادبوونی لە گرتووخانە قوتابخانەیێکی تایبەتی کردۆتەوە بۆ فێرکردنی منداڵان تا ساڵی ۱۹۳۳ لەو سەردەمەدا لە گوندی مورتکەی بازیان بەمامۆستای قوتابخانە دامەزراوە، لە پاشانا گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی تەوێڵە. لە هاوینی ساڵی ۱۹۳٥ لەگەڵ عەبدوڵڵا گۆران و کۆمەڵە مامۆستایێک دەیاننێرن بۆ بەشداریکردن لە دەورەیێکی (سیمینارێکی) پەروەردەیی لە بەغدا بۆ مامۆستایان.

لە ساڵی ۱۹۳۷ لەبەر جموجۆڵی نیشتمانپەروەری و بیری کوردایەتی بێکەس لە

سلێمـانییـەوە ئاوارەی شـاری حیللە و لەوێوە بۆ عـەمارە دەکرێ. لە دوای مـاوەیێک ئەوێ بەجێ دێڵێ و دەگـەڕێتەوە سلێمـانی و قوتابخـانەیێک بۆ خـۆی دەکاتەوە و تا سـاڵی ١٩٤١ وانەی تێدا دەڵێتـەوە. لە پاش بەینێک دەبێتـەوە مـامـۆسـتـای قوتابخانەی میری لە سلێمانی و سـورداش و هەڵەبجە مـامۆسـتایی دەکا تا دوا قۆناغی ژیانی.

فـایەق هـەرچەندە بـەبنەمـاڵە بێکەس نییـە بـەڵام ژیانی هـەژاری و ناگزووری وای لێ کـردووە بەتـایبـەتی پاش جیـابوونەوەی بـاوکی لێیـان خـۆی بەبێکەس بزانێ. بەڕاسـتی فـایەق کـە نازناوی «بێکەس»ی هـەڵبـژاردووە بۆ خـۆی ئەم کـارەی بەداهێنانێکی شـاعیرانە بۆی دەژمێررێ، واتـە ناوەکەی لەگەڵ ژیانی نالەباری و بێ ئومێدی ڕێک دەکەوێ.

بێکەس لـە ڕۆژی ١٨ی شـوباتی ١٩٤٨ لە هـەڵەبجـە کـۆچی دوایی کـردووە، تەرمەکەی گوێزراوەتەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری شاعیر

بێکەس شـاعیرێکی خۆڕسک بوو، لە شیعر نەدەگـەڕا، شیعر دەهـاتە لای و سـەری لێ دەدا، گـوێیـێکی هوشـیـار و نـاسکی هـەبـوو، هەرچەندە ژیانی ناڕێک و پڕ لە تەنگوچەڵەمـە و ئاژاوە بوو کەچی شیعری ڕێکوپێک و بێ گرێ و نەرمونیـان بوو. خوێنەر کە موتاڵای دەکا لەوە دەگا لە دەروونێکی پڕ لە خۆشی و بەختیاری ژیان هـاتۆتە دەرەوە، ئەو ڕاسـتگۆییـە لە شیـعرە ڕەشبینییـەکانیشیدا بەڕوونی دیارە. شیعری بێکەس بەقـەوارە زۆر نییە، هۆی ئـەمە دەگـەڕێتەوە بۆ تەمەنی کورتی کە چل و سێ ساڵ ژیاوە، هەروەهـا بـۆ سەختی ژیانی زۆر جـار هەموو شتێکی لە بیر بردۆتەوە.

شیعری بێکەس لە ڕووی ڕوخسارەوە

جـەوهـەرەکـانی شـیـعـری بێکەس لە ڕووی ڕوخسـارەوە لەم خـاڵانـەی خـوارەوە دەکەونە بەرچاو:

١- کێشی شیعر: بێکەس هـەردوو جۆرە کێشی شیعری کوردی بەکار هێناوە. کـێشی بەحـری عـەرووزی و کـێشـی سـیـلابی خۆمـاڵی. بەیەکسـانی هەمـوو

بەرهەمی شیعری بەسەر ئەم دوو جۆرە شیعرە دابەش بووە.

شاعیر لە کێشەکانی عەرووز دەست ڕۆیشتوو نییە. تەنیا دوو بەحری ڕەمەل و هەزەجی بەکار هێناوە، ئەم هەژارییە بە چاکە گەڕاوەتەوە بۆی چونکە ئەم دوو بەحرە لە کێشە سووک و ڕەوانەکانی عەرووزین، لەبەرئەوەیە شیعری بێکەس ئارامی گوێی خوێنەرە.

لە کێشی سیلابی خۆماڵیدا بێکەس دەوڵەمەندە، زۆربەی کێشە سووکەکانی بەکار هێناوە، وەکو دە کەرتی (وەستان لە ناوەڕاست ٥ + ٥) و (بێ وەستان لە ناوەڕاست)، زۆرترینی شیعری لەم بابەتەیە، هەروەها کێشی حەوت کەرتی و هەشت کەرتیش لە شیعریدا بەرچاو دەکەون، ئەمانە بەژمارە کەمترن. جگە لەمە بێکەس لە کێشدا داهێنانی هەیە، کێشی هەشت کەرتی بەکار هێناوە ئەمەیان لە شیعری کوردیدا کەم بەکار هاتووە، هەروەها نیوە دێڕی کێشی دە کەرتی دابەش کردووە و کردوویەتی بەدوو نیوە دێڕ، واتە نیوە دێڕی پێنج کەرتی دروست کردووە، بەم پێیە دێڕی شیعر بەهەردوو نیوە دێڕە پێنج کەرتییەکە دەبێ بەدێڕێکی دە کەرتی.

بێکەس بەزۆری کێشە سووکەکانی حەوت کەرتی و هەشت کەرتی بۆ شیعری منداڵان و هەندێ سروودی میللیی قوتابخانە بەکاری هێناوە.

٢- قافیەی شیعر: شاعیر بەزۆری لە شیعرە عەرووزییەکانیدا یەکێتیی قافیەی بەکار هێناوە، لەوەشدا ئەو دەنگانەی (تیپانەی) بەکار هێناون ژمارەیان کەمە، لەگەڵ ئەوەشدا دەنگە عەرەبییەکانی تێدا نییە. ئەوەی بەکاری هێناون ئەمانەن: ا، ت، د، ر، س، گ، م، ن، و، وو، (ە – ـە)، ی، ێ. لەمانەش زۆربەی شیعری لەم بابەتەوە لەسەر قافیەی «ە – ـە»ەن.

شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) لە شیعرە خۆماڵییەکانیدا زۆر کەمن. لە دیوانی بێکەسدا شیعری تازە بابەتی وا بەرچاو دەکەون شاعیر چەند کێشێکی خۆماڵی لە تاکە شیعرێکدا بەکار هێناوە.

٣- زمانی شیعر: کاری بزووتنەوەی شیعری نوێ (ڕۆمانتیکی) بەسەر بێکەس بەهێز بوو. لە ڕۆژگارێکدا ژیاوە سەردەمی زۆرانبازی و قۆناغی گواستنەوە بووە لە نێوان شیعری کلاسیکیی کۆن و شیعری نوێی تازە لە دایک بوو.

شاعیران لەم ماوەیەدا دوو بەش بوون، بەشێکیان زیاتر کاری کۆنیان پێوە دیار بوو، بەشەکەی دیکەیان زۆرتر ئەدگاری شیعری نوێ لە بەرهەمیاندا بەدی دەکرا. بێکەس لە ڕیزی ئەمانەدا بوو، لەبەرئەوە زمانی کوردی پەتی کەرەستەی بنچینەیی دروستبوونی بوو. وشە و تەعبیری زمانی قسەکردنی خەڵکی بەکار دەهێنا. ئەو وشە تازانەی بۆ بەهێزکردنی زمانی کوردی پەتی دەدۆزرانەوە یا دروست دەکران بێکەس بەکاری دەهێنان، بۆیە بەرهەمی شیعری بەگشتی سەرچاوەیێکی لەبار بوو بۆ سەرکەوتنی بزووتنەوەی شیعری تازە بەیەکجاری لە ئەدەبی کوردیدا.

شیعری بێکەس لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بێکەس یەکێکە لەو شاعیرانەی پێویستە شاعیری ژیانی پێ بوترێ بەو مانایەی لە هەموو بابەتەکانی شیعری وتووە. بەرهەمی ئەدەبی وەک ئاوێنەیێکە ژیانی کوردەواری نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەگشتی و ناوچەی سلێمانی بەتایبەتی تێیدا ڕەنگی داوەتەوە. لە هەندێ مەبەسە کۆنەکانی کلاسیکی دوور بووە وەک شیعری ئایینی و ستایشی کەسانی کاربەدەست و دەوڵەمەند و دەرەبەگ و دەست ڕۆیشتوو.

گەشتی گێتیی شیعرایەتی بێکەس

کوردایەتی و نیشتمانپەروەری

بێکەس لە بنیاد و بنەڕەتی دروستبوونی وەک ئادەمزاد فرچکی بەبیری کوردایەتی و نیشتمانپەروەری و خۆشویستنی کوردستان گرتووە. لە منداڵییەوە وەک هەموو دڵسۆزێکی کورد تووشی گرێ کوێرەی نەبوونی دەوڵەتی کوردی بووە، هەمیشە خەونی بەئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆییەوە دیوە. تەنیا بەتایبەتی شیعرێکی زۆری بۆ ئەم مەبەسە دانەناوە، بەڵکو لە زۆربەی بەرهەمی شیعریدا خۆی پێ نەگیراوە و ختووکەی کوردایەتی خەیاڵی هێناوەتە خەندە.

١

بێکەس بەهۆی ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ شیعری هۆنیوەتەوە:

ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیرکەوتەوە
وەختی بەندیی و ئەسارەت پێ بەتەوق کەوتەوە
من لە زیکر و فیکری تۆ غافڵ نەبووم وا تێ نەگەی
حەپس و تێهەڵدان و زیللەت تۆی لە بیر بردۆتەوە
بەو خودایەی بێ شەریک و لامەکان و واحیدە
عەشقی تۆ نەوعێ لە دڵما ئاگری کردۆتەوە
ئاگرێکی وا هەزار ساڵ ئاوی بڕژێنیتە سەر
قەت گڕ و گڵپە و بڵێسەی تا ئەبەد نەکوژێتەوە
باسی مەحزوونی و کەساسی خۆت نەکەی تۆخوا وەتەن
چونکە بەو باسە برین و زامەکەم ئەکولێتەوە
ماتەمینی تابەکەی دەی پێکەنە و سەرهەڵبڕە
موفتەخیر بە شوهرەتت وا عالەمی گرتۆتەوە
نەگبەتی لاچوو سەعادەت بۆتە پشتیوانی تۆ
کەوکەبی بەخت و فریشتەت بەرزە ئەدرەوشێتەوە
گەرچی بەینێکە زەلیل و دیلی دەستی زاڵمی
نۆبەتی شادیتە ئەمجا ناحەزت لێک بێتەوە
لافی میللییەت بەدەم لەم عەسرەدا کەڵکی نییە
ڕۆژی هەوڵە هەر بەهیممەت گۆی هونەر ئەبرێتەوە
بێ قوسوورە چەند جەسوورە سەد شوکور ئەولادەکەت
وا لە ڕێی تۆدا لە خوێنا سەیری چۆن ئەتلێتەوە
بەسیە تەعنەم لێ مەدە هەر ڕۆڵەکەی جارانتم
هێندە حیلمت بێ هەتاکو دەست و پێم ئەکرێتەوە
شەرتە شەرتی پیاوەتی بێ گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت کەم وەکو سەگ بیخەمە ژێر پێتەوە

لەم شیعرەدا بێکەس سۆزی بەکوڵی بەرامبەر بەمیللەتی خۆی لە دوو شێوەدا دەردەبڕێ. یەکەمیان ئەڤین و دڵداری و گیرۆدەیی بەرامبەر بەنیشتمان، دووەمیان

له ئازایەتی و جوامێری کورد دەدوێ بۆ گەیاندنی ئەو دڵدارییە بەئەنجام کە دەستخستنی ئازادی بۆ کوردستان و بەختیاری بۆ کوردە.

٢

له بەرهەمێکی دیکەیدا دیسانەوە بێکەس دەگەڕێتەوە سەر یادی ڕاپەڕینەکەی بەردەرکی سەرا و هەندێ لە دێڕی شیعرە پڕ لە سۆزەکەی پیرەمێرد «وەفدی کوردستان» لە ساڵی ١٩٣١ دەکا بەپێنج خشتەکی:

قەدری میللەتتان بەجارێ شکان
نە حەیاتان ما نە ناوونیشان
باری تەعنەتان وا هاتە سەرشان
(وەفدی کوردستان میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان)
حاجی تووتنەکەت مادەم فرۆشرا
قیرووسیا لە سەد کوشتن و هەرا
دەخیلە هەستە ڕێکەوە خێرا
(دەسکێ لەو گوڵەی باغەکەی سەرا
کەوا بەخوێنی لاوان ئاودرا)
تاقمێ ڕێکخەن زۆر بە پەڕلاقی
بەبەزم و ڕەزم و ئاهەنگ و ساقی
بۆ ئەوەی بکەن دەفعی مەراقی
(بیبەنە بەردەم عەرشی عیراقی
بڵێن یار باقی و هەم سوحبەت باقی)
نە بارانتان دی نە با ئەی فەقیر
نە لاوان کوژران بەگولله و شەستیر
نە پێی نازداران خرایە زنجیر
(پەردە و تارای سوور بەرن بۆ ئەمیر
بڵێن دوای کوشتار هێشتا تۆ دڵگیر!)

هـاوار بەمـــاڵم چیـــمـــان پێ کـــرا
لـە چارەکـــێکا ســـەدمـــان لێ خـــرا
هێــشــتــا خـــەڵاتیـان ئـەکـەن بـە بەرا
(دەک خـەجاڵەت بن لە ڕووی مـەحشـەرا
ئێمـەیش خـاکی غـەم ئەکـەین بەسـەرا)
قـــەت وا تێ نەگـــەن چاومـــان شکاوە
کـــــوشـتن و بڕین دائیـم بـۆ پیـــــاوە
لە نـاو دۆشـەکـا کـەی حـەق سـەنراوە
(خـــەیاڵتـــان خـــاوە کــورد نـەفـــەوتاوە
بەراتـی نـەجـات بەخـــوێن نووســـراوە)
مـــیللـەت مـــەتینە عـــەزمـی نانـەوێ
لە غـــایەی بـەرزی خـــۆی هـەر ناکـــەوێ
لـەت و پـەت کـــرێ حـــوقـــووقی ئـەوێ
(من ڕەنگی ســوورم بۆیە خــۆش ئەوێ
مــوژدەی شـــەفـــەقی لێ دەرئەکـــەوێ)

بێکەس لەم شیـعـرەیدا ژیرانـە و زیرەکـانە لەو ڕاسـتیـیـە گـەیشـتـووە هـەندێ لە چینەکانی سـەرەوە لە دەرەبەگ و دەوڵەمەندانی شـار بەگشتی لە دژی خەباتی ئەو سـەردەمـــە بوون لە پێناوی ســـەربەخـــۆیی کـورد، چونکە کـاری دەکـردە ســـەر بەرژەوەندی دارایی و ئابوورییـان بەوەی سلێمـانی لە بەغدا دەپچڕا و زیانیـان لێ دەکەوت.

لە سێ نیوە دێڕەکانی پێنج خشتەکییەکە شـاعیر هەوڵیداوە درێژە بەخـەیاڵی پیرەمێرد بدا لە ڕیسـواکردنی ئەو نوێنەرانەی چوونە خـزمەت تاوانباری بەغدا کە خــەڵکی سلێـمــانی کـوشــتـووە و پوزشـیــان بۆ هێناوەتەوە و خــەڵکی دڵســۆزی سلێمانیان بەتاوانبار لەقەڵەم داوە.

٣

بێکەس لە لیریکێکیدا موناجات لەگەڵ نیشتماندا دەکا:

من کە مەحرووم بووم لە وەسڵت تازە ژینم بۆ چییە
حورمەت و جاهـ و جەلال و ڕووح و دینم بۆ چییە
دڵ لەبەر دووری و فیراقت پڕ لە قەهر و میحنەتە
شیوەن و گریانە عەیشم پێکەنینم بۆ چییە
باعیسی ڕووناکی قەلب و نووری چاوم تۆی وەتەن
چی لە دونیا کەم بەبێ تۆ جێنشینم بۆ چییە
من کە خاکی پاکی کوردستانی نازدارم هەبێ
چی لە قەتعەی ئەورووپا کەم موڵکی چینم بۆ چییە
مەنزەرەی جوان و تەبیعی زۆرە لەم خاکەی منا
مەنزەرەی سونعی بەبۆیەی سەوز و شینم بۆ چییە
من کە خۆشاوی زەریف و شەربەتی مێوژم ببێ
نامەوێ شەمپانیا وو ئەشکەنجەبینم بۆ چییە
بۆیە خوڵقاوم کە خزمەت کەم نەوەک هەر دانیشم
بۆ وەتەن گەر تێنەکۆشم هێز و تینم بۆ چییە

بێکەس لەم شیعرەدا لەسەر شێوە و شێوازی موناجات لەگەڵ کردگار یا دلبەر، گفتوگۆ لەگەڵ نیشتمان دەکا. وەک عاشقانی شیعری کلاسیکی کۆن سۆزی دەروونی دەردەبڕێ، واوەیلا و گریان و شینیەتی لەبەر دووری لە نیشتمان واتە نەبوونی سەربەخۆیی. ئەگەر ئەم لیریکە لە ئانێکی دیاریکراو ڕەنگدانەوەی هەستی ناوەوەی شاعیر بێ، بێکەس لە شیعرێکی دیکەی تەنیا بیر لە کورد دەکاتەوە.

٤

لەم لیریکەدا هیوا و ئامانجی کورد لە ئازادی و سەربەستی خەیاڵاتی شەو و ڕۆژی بێکەسی هەست ناسکە:

خـــەیاڵاتی شـــەو و ڕۆژم ژیانی مـــیللـەتی کـــوردە
تەمـــەننام لای خـــودا دائیم ژیانی مـیللەتی کـوردە
بەدائیم دڵ پەشـێـواوی پەشـێـوی مـیللەتی کـوردم
وەکـو بولبـول سـەحەرخـوانیم ژیانی مـیللەتی کوردە
نەخۆشـە مـیللەت و فـەوتا وەتەن بێ هۆشـە ئەهلی ئەو
ئەوەی مـەتڵـەب بێ لامـان هـەر ژیانـی میللەتی کوردە
بەڕاســتی چاکــتــرە مــردن حــەیاتی وا لە لام تاڵە
ئـەوی ناوی نـەبێ ئـەمـــڕۆ ژیانـی مـــیللـەتی کـــوردە
شەجاعەت پیشەیی کوردە مەعاریف ڕەسمی پێشوویە
کـەرەم ئەلبـەتتـە باعـیس بۆ ژیانـی مـیللەتی کـوردە
دڵم خـوێنڕێژ و سـەرگـێـژە دوو چاوم پڕ لە ئەسـرینە
عیـلاجی دەردی (بێکەس) هـەر ژیانـی میللەتی کوردە

بێکەس بیـر لە هیچ شـتێک ناکاتەوە تـەنیا کورد نەبێ، لەو بەولاوە هیچ شـتێکی دیکە لە نـاو مێشکیدا نییـە. سـەری لەوە سورمـاوە وا دەزانێ هەمـوو هـۆیێک لە ناوەوەیە کـورد ببێ بەخـاوەنی خـۆی کـەچی هـەر دیل و ژێردەسـتـە. دەردی دڵی شاعیر تەنیا بەوە تیمار دەکرێ کورد بگاتە ئامانجی خۆی.

٥

لە دوای جـەنگی دووەمی گێتی بێکەس قـەسیـدەیێک دادەنێ بەشـێوەی بەندی (کووپلەی) حەوت نیوە دێڕی، دوو نیوە دێڕی دوایی لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەبنەوە. وەک دیارە شیـعرەکە لە تـەرجیع بـەند دەکا و گەلێکیش لە بەیتی ئەدەبی میللییـەوە (فۆلکلۆرییەوە) نزیکە. کێشی خۆماڵی دە بڕگەییە، لە ڕووی قافیەوە (ا ا ا ا م م، ب ب ب ب ب م م...)یە:

بیست و حەوت ساڵە من ڕەنجبەری تۆم
بـەنـان و ئـاو و جـلـوبـەرگـی خــــــۆم
خـــزمـــەتم کـــردی لـە ئـێـــران و ڕۆم

لە پێناوی تۆ شکاوە ئەستۆم
کەچی هێشتا هەر دیل و ڕەنجەڕۆم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
بیست و حەوت ساڵە من ئەڕەتێنی
بەفر و فیشاڵ ئەمخەڵەتێنی
ڕۆژی نەوعێکم هەڵئەپەڕێنی
بۆ مەرامی خۆت ملم ئەشکێنی
کە ئیشت نەما وازم لێ دێنی
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
بیست و حەوت ساڵە من تووشی تۆ بووم
لە ڕێی ژیانا هیچ پێش نەکەوتووم
لات و پەژمردەم هەر وەکو مردووم
قسەی خۆمان بێ حەشرت پێ کردووم
هیوام نەماوە تازە لە دەست چووم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
بیست و حەوت ساڵە تاڵە ژیانم
لە ژێر دەستی تۆ زۆر پەرێشانم
لە ئینسان ناچم عەینی حەیوانم
کەی ڕزگار ئەبم ماڵی وێرانم
وا بەخۆت ئەڵێیت حامی گەلانم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
بیست و حەوت ساڵە من بەتەماتم
چاوەڕێی نەختێ لوتف و خەڵاتم

ببـــــووژێتـــــــەوە خـــــــاکی وولاتم
هـیـچ گـــــوێ نـادەیتـــــە دەرد و ئاواتم
چـونـکـە ئـەیـزانـی بـێ دەســـــــــەلاتم
گــــــونـاهـم چی بـوو بـەم دەردەت بـردم
بـۆچی بەنـاهـەق وا ســــــووکت کـــــردم
بیـست و حـەوت سـاڵە زووخـاو ئـەنۆشم
لـە زوڵم و جـــــەورت هـەر چاو ئـەپـۆشـم
بـۆ ڕەزامـــــەندی تـۆ تـێـــئـــــەکــۆشـم
لـەبـەر تـۆ زەربـەم داوە لـە خـــــــۆشـم
وا تـێگەیشـــــتم کــــە چـەند بێ هـۆشـم
گــــــونـاهـم چی بـوو بـەم دەردەت بـردم
بـۆچی بەنـاهـەق وا ســــــووکت کـــــردم
بیست و حـەوت سـاڵە تەفرەی خـۆم داوە
وازم لـە هـەمـــــوو کـــــەســـــێک هێناوە
تۆم گـرتووە و دونـیـام خـسـتـۆتە لاوە
بـۆیـە پـێم ئـەڵێـن کــــــەر و ڕێشگاوە
ئـــەوی تـــۆی نـــاســـی مـــلـــی شــکـاوە
گــــــونـاهـم چی بـوو بـەم دەردەت بـردم
بـۆچی بەنـاهـەق وا ســــــووکت کـــــردم
بیـــست و حـــەوت ســـاڵە دەم بەهـاوارم
جـــــــارێ ناپـرسـی لـە حـــــــاڵی زارم
ســــــووتام پرووکـــــام زۆر بێ قـــــەرارم
ئـەزانـی لـە تـۆ بـۆچـی بێـــــــــــزارم
شـــــارەزای دەردمی ناکــەی تـیـــمـــارم
گــــــونـاهـم چی بـوو بـەم دەردەت بـردم
بـۆچی بەنـاهـەق وا ســــــووکت کـــــردم

بیست و حەوت ساڵە بەبێ زیاد و کەم
ئەپارێمەوە هەر هاوار ئەکەم
یاخوا کافریش نەبێ بەجەستەم
وێڵ و سەرگەردان بێ تین و خەستەم
هیچم پێ ناکرێ دیل و دەسبەستەم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
بیست و حەوت ساڵە دڵم لێت پڕە
ئەحواڵم بەدەس تۆوە زۆر شڕە
سەد بەڵێن بدەی لە لای من تڕە
بەسیەتی ئیتر ئەم ووڕە ووڕە
نۆکەریت ناکەم وورگم هەڵدڕە
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم
من ڕەنجبەرێکم پاک و بەسەزمان
هەوڵم بۆ داوی بەدڵ و بەگیان
بەسیەتی ئیتر درۆ و تەفرەدان
وا ئەبێ عەدل و ئینساف و ویجدان
ئەمکەی بەدیلی عەرەب و ئێران
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سووکت کردم

ئەم شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا بەناوبانگە، دیالۆجێکە یاخود مۆنۆلۆجێکە شاعیر لەگەڵ ئەمپریالیستی بەریتانی دەکا بەبێ ئەوەی وەرامی بداتەوە. هەندێ لە کردەوە خراپ و ناهەموارەکانی بەرامبەر بەمیللەتی کوردەوە دەخاتە ڕوو. ئەوەی بێکەسی هانداوە ئەم شیعرە دابنێ ئەوە بوو لە دوای جەنگی دووەمی گێتی کوردناسی ئینگلیز سی. جەی. ئەدمۆندس وەک ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوەوەی

عیراق کارەکەی لەوێ کۆتایی هات. بەهۆی گەڕانەوەی بەیەکجاری بۆ بەریتانیا ڕووی کردە سلێمانی بۆ ماڵئاوایی کردن لە ناسیاوانی، بەم هۆیەوە بێکەس ئەم شیعرەی هۆنییەوە. بەڕاستی ئەم شیعرە پێوەندیی ڕاستەوخۆی بەکەسێتی ئەدمۆندسەوە نییە، بەڵکو مەبەسی بنچینەیی شاعیر سیاسەتی ئەمپریالیستی بەریتانیایە کە بەخراپە کەوتەوە بۆ کورد. ئەدمۆندس وەک کوردناس و ڕۆژهەڵاتناسێک چەندان وتار و باس و کتێبی لە بابەت کوردەوە بەئینگلیزی بڵاوکردۆتەوە. کتێبی «کورد و تورک و عەرەب» سەرچاوەیێکی گرنگە لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا. جگە لەمە لەگەڵ تۆفیق وەهبی بەشداری کردووە لە دانانی فەرهەنگی «کوردی – ئینگلیزی». یارمەتیی قوتابیانی کوردی داوە لە قوتابخانە و زانستگاکانی بەریتانیا، لەبەرئەوە ئەدمۆندس جێگەی دیاری هەیە لە مێژووی زانستیی کوردناسیدا.

بێکەس ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٤٦ داناوە، تێیدا ئەمپریالیستی بەریتانی تاوانبار دەکا بەوەی کوردی لە نێوان ئێران و عەرەب دابەش کردووە، کەچی لە دوای دوو ساڵ، واتە لە ساڵی ١٩٤٨ بەشان و باهووی برایەتی کورد و عەرەب هەڵدەڵێ وەکو لە شیعری داهاتوودا پێش چاو دەکەوێ. شاعیر لێرەدا نەکەوتۆتە داوی هیچ جۆرە گیروگرفت و موتەناقیزاتێکەوە. لەم شیعرەدا مەبەس دەسەڵاتی بۆرجوارییەتی عەرەبە لە عیراقدا، بەڵام لە شیعری داهاتوودا مەبەس خەڵکی باشی ناو میللەتی عەرەبی عیراقە. لەو کاتەدا دروشمی برایەتی کورد و عەرەب شتێکی ڕاست بوو، ئێستاش بەجۆرێکی دیکە ڕاستە و پێویستە ئەو برایەتییە بەردەوام بێ.

٦

بێکەس لیریکی «داری ئازادی» بۆ مەبەسی برایەتیی کورد و عەرەب و یەکێتیی عیراق و دژی ئەمپریالیزمی بەریتانی و مافی نەتەوەی کوردی داناوە:

داری ئازادی بەخوێن ئاو نەدرێ قەت بەر ناگرێ
سەربەخۆیی بێ فیداکاری ئەبەد سەرناگرێ
پیاو ئەبێ بۆ سەندنی حەققی لە مردن سڵ نەکا
هەر بڕووخێ بەس نییە تاکو نەسەنرێ نادرێ

کــورد ئەگــەرچـی مــوددەتێکە دیل و دامـــاوە بەڵام
باوەڕت بێ ڕووحی مـــیللی هەر ئـەمـــێنێ نـامـــرێ
تۆ ئەگـەر ئیسـلاحی قـەوم و نیـشـتـمـانی خـۆت ئەوێ
لێت مـوحـەقـقـەق بێ بـەبێ شـۆڕش مـەحـاڵە ناکـرێ
بیــری ئازادی جــیــهــانـی گـرتەوە تـوخــوا بـەســە
ئەم نیـزامــە کـۆنە تـاکـەی هیـمـمـەتێ کـەن لابرێ
قــەت مــەڵێن دوژمن بـەهێــزە تۆپ و تەییــارەی هـەیە
ئیـتـتـیـفاقـتـان گـەر هەبێ زۆر زەحـمـەتە خـۆی ڕاگرێ
ئەم عیـراقە خۆشـەویسـتە خاکی گوڵگوون بوو بەخوێن
تا حـەقی دەسگیـر نەبێ لـەو خـوێنە دەس هەڵناگرێ
نێــر و مـێ هـەردوو بـەجــووتە بۆ وەتـەن هەوڵێ نەدەن
دووره دەرچـوونـی لـە دیـلی مــــەل بـەبـاڵێ نـافـــــڕێ
هەوڵی ڕاسـتی هـەردوو لا ئامـانجی میللەت سـەرئەخا
چونکە مـەعلوومـە بەیەک دەس چەپڵە قـەت لێ نادرێ
وا گـلـۆڵەی کـەوتە لێـژی باوی ئیـسـتـیـعـمـار نەما
هیـچ کـەسێ ئیـتــر بەزورنا و تـەپڵی ئەو هەڵناپەڕێ
دۆسـتـیـی کورد و عـەرەب زۆر کـۆنە تەئریخ شـاهیـدە
ناحـــەزی ڕووڕەش لە داخـا بـا یەخـــەی خـۆی دادڕێ

لە سـاڵی ١٩٤٧ حـوکـوومـەتی عـیـراق و بەریتـانیـا کـەوتنە خـۆ بۆ نوێکردنەوەی پەیمانی عیـراقی – بەریتـانیی سـاڵی ١٩٣٠. بەم هۆیەوە لە پاییزی ئەو سـاڵەوە لە هەموو لایێکی عیراق و بەتایبەتی لە بەغدا خۆ پیشاندانی بێزاری دەستی پێ کرد لە دژی ئەو پەیمانە. لە ڕۆژی ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ ڕاپەڕینی گەل گەیشتە لووتکە و لە بەغدا پۆلیس دەسـرێژی لە نیشـتمانپەروەران کـرد و کوشـتـار کـەوتە ناوەوە. مـیـری نـاچار بوو مل شــۆڕ بکا بـۆ ئارەزووی گـەل و پاشـەکـشێ بکـا لە بەئەنجـام گـەیاندنـی پەیمانە تازەکـە. ئەم ڕاپەڕینە بەناوی «وەسـبـە» (وثبـە) واتە بەکوردی (ڕاپەڕین) ناوبانگی دەرکرد.

ئەم شــیـعــرەی بێکەس بۆ ئەو ڕووداوە هۆنراوەتەوە، لە ناوەرۆکی لیـریکەکـە دەردەکەوێ شاعیر وەک نیشتمانپەروەرێک لەو ڕۆژگارەدا وەکو زۆربەی خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد لەسەر ئەو باوەڕە بووە مافی کورد بەیەکێتی و برایەتی کورد و عـەرەب دەست دەکـەوێ. لە ڕووی هـونەرییـەوە سـەرکـەوتووانە وێنەی شـیـعـری داهێنـاوە، یەکـێتـیی کـورد و عـەرەب بەوە دەچوێنـێ مـەل بـەباڵێ نافـڕێ و چەپڵـە بەدەستـێک لێ نادرێ. شـاعیر لەسـەر ئەو باوەڕەیە دۆسـتـایەتی کـورد و عـەرەب ڕاستییێکە، با ئەمپریالیستی بەریتانی لە داخانا یەخەی خۆی دادڕێ.

کۆمەڵایەتی

بێکەس بـایەخی زۆری بەژیانی کـۆمـەڵایەتی و ڕۆشـنبیری داوە، چونکە بەگشـتی بەرهەمی شیعری لە شێوەی شیعری کلاسیکی هەندێ لای داوە و لە یەک جۆرە ناوەرۆک دوور کەوتۆتەوە بۆ گەلێ مەبەسی دیکە.

١

بێکەس پیرۆزبایی لە خـەڵکی شاری هـەولێر دەکا بەهـۆی دامـەزراندنی «یانەی فەرمانبەران» لە ساڵی ١٩٢٨دا:

بەنووری عـەدل و ئاسـایش مـونـەووەر بوو هـەمـوو هـەولێـر
لە ژێر کـابووسـی غـەم دەرچوو خـەلایق شـاد و خـەندانە
تولووعی فـەیز بەخـشـی تۆ شـەوی دەیجـووری والا کـرد
لە هـەر لایێک تەمـاشـاکـەی جـولووس و بەزم و سـەیرانە
لە سـایەی هـیـمـمـەت و لوتفی پیـاوانی عـەدالەت خـوا
وەکـو فـیـردەوسـە ئەم شـارە بەدایم ڕوو لە عـیـمـرانە
چراغی فـیکری ڕووناکی لە هەر شـوێنێ کـە داگیـرسـا
شـەوی تـاریکی وەک ڕۆژە خـەراباتی گـوڵسـتـانە
بەتەئسـیس و بناغـەی ئەم بینا عـەرزی تەبشـیـری
هەمـوو مـەئمـوورەکـەم ئیـتـر نەجـاتی بوو لە چاخـانە
مـەحـەللی ئیجـتیـماعی وا هـەتا ئێـسـتـا نەبوو لێـرە
زەمـانی غـەدر و وەحـشـەت بوو تـفـوو لەو ڕۆژ و دەورانە

له سایەی خواوە خورشیدی سەعادەت وا لە کەل دەرکەوت
بوخـار و هـەوری مـیـحنەت ڕۆی زیایی مـیـهـری تابانە
دەوامـی بانگی یاری بـۆ ئەهالی فـــەرز و پێــویســـتـــە
کـە یاری و خـزمــەتی ئێـرە لەســەر شــانی هەمــوومــانە
ئومـێـدم لای خـودا وایە کـە ئەشـرافی هەمـوو هـەولێـر
لە بـەرزیدا بژین تـا ســەر لـەگــەڵ ئەم قــەومی کــوردانە

کردنەوەی یانەی فـەرمانبـەران ڕووداوێکی کۆمەڵایەتی - ڕۆشنبیری گـەلێک گرنگ بوو لەو سەردەمـەی بێکەس لە هـەولێر بوو. پێویستە دەسخـۆشی لە شاعیر بکرێ بۆ ئەو پیـرۆزباییـیـەی خـسـتـوویەتـیـە ناو پەیکـەری ئەو لیـریکە ڕەنگینەوە. دامـەزراندنی ئەم یانەیە کۆکـردنەوەی ڕۆشنبـیـر و خـوێندەواری هـەولێـر بوو. بێ گـومـان لەو سـەردەمـەدا بەزۆری خـوێندەواران مـووچەخـۆری مـیـری بوون. یانەی فـەرمـانبـەران تەنیـا مـەڵبـەندی حەسـانەوە و ڕابـواردن نەبوو، بەڵکو دەوری گرنگی هـەبوو لە هـاندانی خـوێنـدەواری بەهـۆی ڕۆژنامـە و کـۆوار و ئەو کـتـێـبـە کوردی و عـەرەبیـیـانـەی لەو سـەردەمـەدا بـڵاو دەکـرانـەوە، جگە لە کـۆڕی ڕۆشنبـیـری و ئاڵوگـۆڕی زانیـاری لە بارەی زانسـتی و ئەدەب و هونـەر و هـەمـوو کـاروبارێکی پێوەندیی بەژیانی تاکی کۆمەڵ و هیوا و ئامانجی گەلەوە هەبووبێ.

٢

بێکەس یەکێکە لەو شاعیرانەی بەتەنگ مافی ژنەوە بوون، بەتایبـەتی هاندان بۆ خوێندن. لەم لایەنەوە «نەسرین»ەکەی شاعیر لە ناو خـەڵکی کورددا مـەقامی بەرز و بڵندی هـەیە:

نـەســرین دەمــێکە داخـت لە دڵمـــە
گــیـــرۆدەی بەندی ژیانت زوڵمــــە
وا من پێت ئـەڵێم چونکە لەســەرمــە
هـەسـتـە تێکۆشـە تا خـوێنت گـەرمـە
سـەرپۆش فـڕێ دە چ وادەی شـەرمـە

***

ئەمــڕۆ زەمــانــی عــیلم و عــیــرفــانە
عـــالەم شـــەو و ڕۆژ وا لـە فـــرمـــانە
فـــەرقی نێــر و مــێ نیــیــە بیـــزانە
هەســتــە تێکۆشــە تا خــوێنت گــەرمــە
ســەرپۆش فــڕێ دە چ وادەی شــەرمــە
***
مـــەڵێ من کـــچم تۆش وەکـــو منی
مـوحـتـاجی عـیلم و فـەنن و خـوێندنی
مــەجــبــووری ئیش و خــزمــەتکردنی
هەســتــە تێکۆشــە تا خــوێنت گــەرمــە
ســەرپۆش فــڕێ دە چ وادەی شــەرمــە
***
هێندە دانیــشــتی پشــتت چەمــاوە
زەرد و لاواز بــوویت هــێــزت نــەمـــاوە
کـــچی بێگانـەت خـــۆ لە بەرچاوە
هەســتــە تێکۆشــە تا خــوێنت گــەرمــە
ســەرپۆش فــڕێ دە چ وادەی شــەرمــە
***
خشڵ و جـوانی تۆ حـەیا و فێـربوونە
پاشـــــەڕۆژیشت هــەر بــەوان ڕوونــە
کـــچی بێ عـــیلم و دیل و زەبوونە
هەســتــە تێکۆشــە تا خــوێنت گــەرمــە
ســەرپۆش فــڕێ دە چ وادەی شــەرمــە
***
وەک خوشک و برا ئەبێ هەردووکمان
قــۆڵێ لێ هــەڵکەین بچــینە مــەیدان
تا کـــورد بـەرینە ڕێزی مـــیللەتان

هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە
سەرپۆش فڕێ دە چ وادەی شەرمە

ئەم شیعرە ئەگەر لە سەردەمی ئێستاماندا، سەرەتای سەدەی بیست و یەکەم بوترایە، ڕەنگ هەبوو پێش هەموو کەسێک نەسرینەکان بەپێکەنینێکی قەشمەری ئامێز پێشوازییان بکردایە. ئەم لیریکە نیو سەدە پێش ئێستا لە ساڵی ١٩٤٤ لە لایەن بێکەسەوە هۆنراوەتەوە. ئەو کاتە ئەگەر نەسرینەکان – ژمارەیان کەم بووبێ لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا – ئەم جۆرە شیعرەیان پێ خۆش بووبێ، برێک لە کۆنەپەرستان پێیان ناخۆش بووە، ئێستاش نموونەی ئەم چەشنە کەسانە ماوە.

٣

بێکەس بەگشتی دووچاری ژیانی پڕ لە بەدبەختی و ئازار و ئەشکەنجەی ڕۆژگار بووە، بەزۆری ڕەشبینی چڕنووکی لە دڵ و دەروونیدا گیر کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ساتی خۆشی بەخۆیەوە دیوە، ئەگەر بۆ ماوەیێکی کەمیش بێ گەشبینی ناخی دەروونی ئاوەدان کردۆتەوە. لە شیعری «ئاواتی دڵ»دا دەڵێ:

دڵ کە زۆر مەسروورە ئەمڕۆ ئارەزووی ئیزهار ئەکا
حەز لە فینجانی شەرابی دەست و پەنجەی یار ئەکا
دڵ گەشە وەک گوڵ دەرد و ئازاری نەما
تالیبی وێسکی و شەرابە حەز لە عوود و تار ئەکا
دڵ نەجاتی بوو لە تەنگی کەوتە بەزم و ڕەزمەوە
عاشقی سەیر و سەفایە مەیلی ناو گوڵزار ئەکا
دڵ ئەوەندە مەست و کەیلە شێتە هیچ هۆشی نییە
وا لە ڕەقسایە خەریکە عالەمێ بێزار ئەکا
دڵ بەنەشئە و بەزمی میللیەت شوکر بووژایەوە
شاییە سەیرانە بەزمە پڕ بەدەم هاوار ئەکا
دڵ بەئاواتی گەیشت و لاوی کوردی دی کەوا
یەک دڵ و یەک دەم خەریکە میللەتی هوشیار ئەکا

دڵ لە کـینە خـالیـیـە بێ گـەردە سـافـە وەک بلوور
سـەد تف و لەعنەت لە چارەی خـائینی سـەگسـار ئەکـا
دڵ ئەڵێ (بێکەس) هـەتا کـەی لافی مـیللیـیـەت بەدەم
هەوڵ و تێکۆشـینە تـەنهـا قـەومی کـورد ڕزگـار ئـەکـا
گەر بـەڕاستی بێنە پێشێ دەس لە دەس یەک کەن هەمـوو
کـێـیـە ئەوسـایە حـوقـووقـی قـەومی کـورد ئینکار ئـەکـا
یەکـتـریتـان خـۆش بـووێ تا نـەگـبـەتـی بەرتان بدا
دوودڵی ئـەم قـەومـە دیل و سـووک و بەدڕەفـتـار ئـەکـا

ئەو ساتە گوشادی و دڵخۆشییەی بێکەس لەوەوە هاتووە کە دڵنیا بووە لەوەی گەنجی کورد هوشیار بۆتەوە، دەتوانێ بەشداری لە خەباتی سیاسی و ڕۆشنبیری لە کۆمەڵی کوردەواریدا بکا. ئەمە کلیلی هێنانە دی هەموو هیوا و ئامانجەکانی شاعیرە.

٤

بێکەس لە شیعرێکیدا بەئاشکرا هاوار دەکا بەسەرخۆشی نەبێ ناتوانێ ئەرکی قورسی ژیان بۆ تاوێک لە بیر بکا:

داخی قـەرزاری عـەرەق خـسـتـوومـیـە فـاک و فـیکەوە
گـا بـەدەس جـەرجـیس و عـەبدە و گـا بـەدەس ئۆفـیکەوە
هـەرکـە ڕۆژ ئـاوا ئـەبـێ من بـۆ عـەرەق سـمکۆڵ ئەکـەم
وەک وولاغـێ بێـتـە وەختـی کـا وو جـۆ و ئـالیکەوە
چنگ لەسـەر شان بۆی ئەڕۆین خـۆم و لەگەڵ چەند نەگبەتێ
بـۆ پـەنـا ئـاشـێ بـەمـەززە و قـاپـی مل باریکـەوە
جـا بەچوار مـەشـقی لەسـەر ئەرز دائەنیـشـین کـۆمـەڵێ
بـەزمـە ئێـواران بەدەوری عـارەقی مـەسـتـیکەوە
خـۆشـە سـەرخـۆشی ئەگـەر تووشی ڕەفـیـقی تووش نەبی
ڕابـوێری هەر بـەگـۆرانـی و قـسـەی عـەنتـیکەوە

عـــارەق و پـارە لـە هـەردوو گـــەر ســـەر و ڕوبعم هـەبێ

چیــمــە ئـیــتــر من بـەســەر ئـەڵمــان و ڕووس و چیکەوە

هەقـمـە گـەر ئارەق بـخـۆم توخـوا ڕەفـیق لۆمــەم مـەکـەن

زەحـــــمـــــەتـە بێ مـــــەی ژیـانم بـەم دڵەی تـاریکـەوە

لەم لیریکەدا بێکەس وەسفێکی فۆتۆگرافی کۆڕی عەرەقخۆران دەکا. بەتەوسەوە هەرچی ڕەوشـتی خـراپی مـەیخواردنـەوە هـەیە دەداتە پاڵ خـۆی، ئەم کـردەوەیەی زیانی بۆ خەڵکی دیکە نییە. لە شیعرەکەدا یادی عەرەق فرۆشانی ئەو سەردەمەی سلێمـانی دەکـاتەوە کـە زۆربـەیان لە گـاورانی خـەڵکی شـار بوون، لەوانە ناوی هەندێکیان دێنێ وەکو جەرجیس و عەبدە و ئۆفیک.

دژی وەعز و دەروێشیزم

بێکەس بایەخی بەلایەنی پراکتیکی دەروێشیزم داوە، ڕەخنەی لە هەندێ مەلایانی شـەریعەت گـرتووە. ئەم جـۆرە شیـعرەی بێکەس لە لای شـاعیرە هەرە گـەورە و داهێنەرەکانی سۆفیزمی ئەدەبی کوردیش بەرچاو دەکەوێ.

لە لیریکێکیدا بێکەس دەڵێ:

لای مـــەلا وایە کـــە جـــەننەت تـەکـیـــە وو لاتخـــانـەیە

جـێی مـــورید و شـــێخ و ســـۆفی مـــەلجـەئی دێوانـەیە

غـــەیری ئەم قـــیـــســمـــانە باقی کـــافـــری بتـــخـــانـەیە

مـوخـتـەریع عـالم مـونەووەر پەشـمـە لای ئەفسـانەیە

***

شێخ ئەگەر سەد کەس بەخەنجەر لەت بکا بەئسی نییە

گـــان بکا تـالان بکا کـــوشـــتـــار بکا ترسی نیـــیـــە

چونکە ئەولادی ڕەســـووڵە قـــەتعـــیـــیـــەن پرسی نیـــیـــە

خـــائین و بێ دین لەکن ئەو عـــاشـــقی پەیمانـەیە

***

مـــامـــە ســـۆفی وای تەمـــایە هـەر بەڕیشی پانـەوە

قـــەســـری بۆ حـــازر کـــرا بێ پڕ بەحـــۆری جـــوانەوە

ئەو ئەڵێ جەننەت بەڕیشە چی بەسەر عیرفانەوە
سەد سەلاحەددین و دارا قیمەتی یەک ئانەیە

***

گەر بەهەشت هەر بێتە جێگەی جاهیل و شێت و کەران
دۆزەخیش مەخسووسی پیاوی فازیل و ساحێب نیشان
خوایە بمخەیتە جەهەننەم نەچمە ڕێزی وەحشییان
جەننەتی چی بێت و وا بێ عەینی تیمارخانەیە

***

چاوەکەم بەخوا خەیاڵتان خاوە چاکی تێبگەن
خوا یەکێکی خۆش ئەویٔ دانا بێ ساحێب فیکر و فەن
ئیستیفادەی بۆ بەشەر بێ خادیمی موڵک و وەتەن
هایوهوویی بێ سەمەر هەر کردەوەی شێتانەیە

ئەستووری بیروڕای بێکەس لەم شیعرەدا ئەوەیە ئاین لەگەڵ ژیانی سەر ڕووی زەوی بگونجێنێ، ئۆباڵی دواکەوتوویی دەخاتە ئەستۆی کۆلکە مەلا و وشکەسۆفییان، ئەوانەی هەوڵ دەدەن زانستیی ئاین و بیری دەروێشیزم لە زانستییەکانی پراکتیکی جیا بکەنەوە، کەچی ڕاستییەکە ئەوەیە زانستیی پراکتیکی کەڵکی زۆرە بۆ چاککردنی باری ژیانی ئادەمزاد.

هەستی دەروونیی ڕۆمانتیکییانە

جێ پەنجەی بێکەس لە ئەدەبی کوردیدا لە بابەت ڕێبازی ڕۆمانتیکی ئەوروپاییانە ئاشکرا و دیارە. هەندێ جار بەدەسکارییەوە ئیلهام لە شیعری شاعیرانی ئەوروپا وەردەگرێ و بەزمانی کوردی لە قاڵبی دەدا.

١

بێکەس لە لیریکێکی شاعیری ئینگلیز ئی - ویلکۆکس بەناوی «گوڕان» ئیلهامی وەرگرتووە و ئەم شیعرەی داناوە:

گـــۆڕاوم وێنـەی جـاران نەمـــاوم	بینـایی چـاوم
عــەشـــقت لە دڵـمــا دامــردۆتـەوە	بێ تـین و تاوم
دیسـان هـەر مـەسـتی بادەی پێـشینم	گیـانی شـیـرینم
چـەپگـەرد نـاتـوانـێ لـە دڵمی دەرکـــــا	یـادی دێرینـم
بەڵام خــولیـاکـەی پێـشــووم نـەمـاوە	هیــوام بڕاوە
ژینم هـەر وەکـــو درەخـــتی بێ بـەر	ووشـک و بێ ئـاوە
چبکەم داخـەکـەم ئەو خـولیـایەی زوو	لەســەرم دەرچوو
وێڵم بەدوویا نایدۆزمــــــەوە	ڕۆیـی لێم وون بـوو
گـــیـــانە پێم بڵـێ بـۆچ وا ئەڕوانی	گـــۆیا نازانـی
دڵیش ئەگـۆڕێ وەک خـۆی نامـێنێ	تاســەی جـارانی
تۆ نـەخـتـێ ســەرنج بدەرە دنیــا	هـەرچی کــەوا تیـا
باڵدار و گـوڵ و ئەســتـێـرە و دەریا	درەخت و چیـا
ئەمـرێ ئەوەرێ کـز و ووشـک ئەبێ	لە گـۆڕی جیــا جیــا
نازار تۆش ســەیری ئاوێنە بکەی	ئـەوسـا تێـئـەگـەی
خـۆشت ئـەگـۆڕێی هـەروا نامـێنی	هـەتاکـو سبـەی
منیش ئارەزووی ئەوســام نەمـاوە	عـەشــقم گـۆڕاوە
دڵم هـەر وەکـو گـوڵی بێ بـاران	ســیـس و ژاکــاوە

بەئاشکرا دیارە گیانی ڕۆمانتیکی شیعری ئەوروپایی لەم لیریکەدا دەجووڵێتەوە. هەندێ وێنـە و مـانا شـاعـیر خـۆی دروسـتی کردووە. داهێنانی گـەورەی بێکەس لەوەدایە زمـانی شیـعری و داڕشـتنی کێش و قـافیـە و هەڵبـژاردنی مـوسـتـەزاد بۆ بەرهـەمەکە وەستایەتی و هوشیاری و شارەزایی شاعیر دەخاتە ڕوو.

شـیـعرەکە جـۆرە مـوسـتـەزادێکە. لە ڕووی کێشـەوە نـیـوە دێڕە درێژەکـان (—) لەسەر کێشی میللیی خۆماڵی دە کەرتین، وەستانیان لە ناوەڕاست دایە (٥ + ٥). نیـوە دێڕە کـورتەکـان (ں) لەســەر بنچـینـەی پێنج کـەرتی (نیـوەی نیـوە دێڕە گەورەکـان) دامـەزراون. قـافیـەش لەسەر بنچینەی چوارین دامـەزراوە، دوو نیوە دێڕی درێژ (–) و دوو نیـوە دێڕی کورت (——). هـەرچی دەنگی قـافیـەشـە وەکو چوارینی ئاساییە (ا ا ب ا) واتە (ا درێژ/ ا کورت/ ب درێژ/ ا کورت).

٢

له لیریکێکی دیکەیدا بێکەس هەست و خەیاڵ و چێژ و بینینی ئەوروپاییان تێکەڵ بەهەستی ڕۆژهەڵاتی دەکا، بەشێوەیێک لەگەڵ یەکتریدا دەیانگونجێنێ خوێنەر وا هەست دەکا بەرهەمە کوردییەکە لە ئەوروپاییان وەرگیراوە:

ئەی مانگ من و تۆ هەردوو هاودەردین
هەردوو گرفتار یەک ئاهی سەردین
تۆ وێڵ و ڕەنگ زەرد بەئاسمانەوە
منیش دەربەدەر بەشارانەوە
دەخیلتم ئەی مانگ قیبلەی دڵداران
دەرمانی دەردی دڵەی بیماران
شەوێکە و ئەمشەو بگەرە فریام
بێ یار و هاودەم عاجز و تەنیام
دڵزار و بێزار پەست و غەمگینم
گیرۆدەی داوی یاری شیرینم
دڵبەندی عەشقی ئەو بەڵەک چاوەم
شێت و شەیدای ئەو ئەگریجە خاوەم
لەوساوە ئەوم کەوتۆتە خەیاڵ
گریانە پیشەم بوومە کۆی زوغاڵ
ئەی مانگ تۆ شوعلەی عەشقی پیرۆزی
تۆ نەشئە بەخشی دڵی بەسۆزی
من سوێندت ئەدەم بەعەشق و جوانی
بەنەسیمەکەی بەری بەیانی
بەسەرهاتی خۆت بۆ من بەیان کە
دەردی گرانم نەختێ ئاسان کە
دووچاری چی بووی وا پەشێواوی!
لەبەرچی پەست و مات و داماوی

پێم بڵێ توخـــوا چەن جـــوانت دی
چەن جــووتە یاری دەس لە مـــلانت دی
چەن کـــۆڕی بەزمـی عـاشـــقـــانت دی
چەن تـەخت و بەخت و خـانومـانت دی
چەن قـارەمـــان و چەن سـولّتــانت دی
چەن قـەوم و میللەت چەن شارانت دی
چەن شـــەڕوشـــۆڕی بێ ئامـــانت دی
چەن بۆردومــانی کــوردســـتـــانت دی
چەن کـــفنی ئاڵی شـــەهیـــدانت دی
چەن بێکەســـــانی پەرێشــــانت دی
چەن دەربەدەر و مــــــاڵـوێرانـت دی
چەن چاوی ســـووری پڕ گـــریانت دی
ئەی مانگ ئەوەندە سـەیری دونیات کرد
ســـەیری نیــفــاق و زوڵم و ڕیات کـــرد
بۆیە بەم ڕەنگە کـــاری لێ کــــردی
ڕەنگ و شــوعــووری بەجـــارێ بردی

ئەم شیعرەی بێکەس دەبووە نموونەی شیعری بەرزی ڕۆمانتیکی ئەوروپایی ئەگەر باسی کورد و کوردستـانی تێدا نەبووایە، لەبەرئەوە کوردییە و ئەوروپایی نییە. هەرچەندە شـاعیـر کـەوتبـێـتـە ژێر کـاریگەری شـیـعـری ئەوروپایی و تـارمـایی ڕۆمــانـتـیکی ئەوێی تێـدا بـەدی بکرێ، لە لایێکی دیکەوە بێکەس ئـاســۆیێکی کـوردسـتـانی داوەتێ و بووە بەبەرهـەمێکی داهێنراوی جـوانی شـیـعـری ئەدەبی کوردی ناوەڕاستی سەدەی بیستەم.

٣

لە لایێکی دیکەوە بێکەس ئەم هەستە ڕۆمانتیکییە تـەرکیبییە دەگۆڕێ بەهـەستی میللی ناوچەیی، بەشێوازێکی سادە وەسفی سەیرانی بەهارێکی لای خۆمان دەکا:

چ خـۆشــە دەســتــەیێک دڵســۆز و یاران
ڕەفــیــقـی یەکــتــری بێ عــەرزکــاران
بەتاقم پێکەوە فـــەســـڵی بەهـاران
بچـینە بەزم و ڕەزم و کـەیف و ســەیران

لەســـەر ئاوێ بەکـــۆمـــەڵ دابنیـــشین
بەنەشــئــەی بەســتـــەوە بادە بنۆشین

بە یاری و پێکەنین و شـەوق سـوحـبـەت
بەسـەیری مـەنزەرە و سیـحری تـەبیعـەت
بەزیکری ســانیـع و تەقـدیسی خـیلقـەت
لە دڵ دەرکـەین بوخـاری دەرد و مـیـحنەت

لە گــــوڵزار بەئاهـەنگ دابنیـــــشین
بەرامبەر دەشت و شاخی سەوز و ڕەنگین

لە بیــرت غــائیلەی دونیـــا بەدەر کــە
لە باسی نیک و بەد توخـــوا گــوزەر کــە
بەسـێتی چاوەکـەم (بێکەس) حـەزەر کـە
لە خــوار و ژووری خـۆ ســاتێ نـەزەر کـە

زەمـــینە پڕ گــوڵ و ڕەیحـــان و نەســـرین
ســەمـــایە قــوبـبــەیێکی شین و نەخــشین

ئەگـــەر تۆ خـــاوەنی ئیـــدراک و هۆشی
لە مـــازی و پاشــــەڕۆژ چاوت ئەپۆشی
ســـەعـــادەت لەحـــزەیێکە تۆ بەخـــۆشی
لە ســــەحـــرا ڕابوێری و مـــەی بنۆشی

دەســـاقی تێکە توخـــوا تاکـــو ئەمـــرین
مـەعیـشـەت تەوقـە بۆ ئینسـانی غـەمگین

ئەم شیعرە لەسەر بەحری عەرووزی هەزەج دانراوە، بێکەس هەوایێکی شیعری

میللی و خۆماڵییانەی داوەتە بەرهەمەکە، هۆی ئەمە نزیکی تەفعیلەکانی بەحری هەزەجە لە کێشی یازدە بڕگەیی خۆماڵی. لیریکەکە لەسەر بنچینەی بەندی شەش نیوە دێڕ شیعری دامەزراوە، قافیەیەی (ا ا ا ا م م، ب ب ب ب م م...)ە. شاعیر لەم لیریکەدا وێنەیێکی ڕابواردنی لاو و هەرزەی کورد دەخاتە ڕوو، ئەدگاری ناوچەیی لە سروشت و ڕەوشت لە بەرهەمەکەدا بەدی دەکرێ.

٤

لیریکێکی دیکەی بێکەس بەپێچەوانەی شیعرەکەی پێشووە، بەهار و سەیران بەچاویلکەی ڕەشبینی دەبینێ:

بەهار نامەوێ جوانیت ببینم
ئەمڕۆ من بەدڵ پەست و غەمگینم
دوورم لە خۆشی خەریکی شینم
زار و بێزارم تاریکە ژینم
دوژمنی لالە و گوڵ و نەسرینم
بەهار نامەوێ جوانیت ببینم

بەهار بولبولت با هەر بخوێنێ
گوڵیش لە دەشتا با خۆی بنوێنێ
کانیت ئاوی ڕوون با هەڵقوڵێنێ
گژوگیات هەوا با بیشەکێنێ
ئەمانە دڵی من نابزوێنێ
بەهار نامەوێ جوانیت ببینم

بەهار و دەشت و ئاسمانی شینی
بولبول و قومری و گوڵ و نەسرینی
نەشئەی دیمەنی جوان و شیرینی
پەشمە لای کەسێ سەراپا ژینی
پڕ بێ لە دیلی و دەرد و غەمگینی
بەهار نامەوێ جوانیت ببینم

ئەم شیعرە لەسەر بەندی شەش نیوە دێڕ شیعری دامەزراوە، هەر بەندی لەسەر قافیەیێکە، نیوە دێڕی شەشەمین جیاوازە و لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەبێتەوە (ا ا ا ا ا م، ب ب ب ب ب م...).

شاعیر دان بەجوانی بەهار دێنێ، دیمەن و بزووتنەوەی ڕەنگینی مایەی بەختیاریی ئادەمزادە بەڵام بۆ کەسێکی وەکو بێکەسی دیل و دەردەدار و غەمگین جوانی هەموو شتێک وەردەگەڕێتە سەر ناشیرینی.

پێشوازی نەخوێندەواری

بێکەس لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی گێتیی سەدەی بیستەمدا ژیاوە، ئاگاداری کارەساتی جەنگەکان بووە. لە شیعرێکیدا بەتەوسەوە خراپەی زانستی دەخاتە بەرچاو، بەوەی بووە بەهۆی ئازار و ئەشکەنجە بۆ خۆی یا بۆ خەڵکی دیکە. ئەم شیعرە لە لیریکە بەناوبانگەکانی شاعیرە:

تووشی لافاوی عیلم بووم و بەڵام زوو دەرپەڕیم
سواری پاپۆڕی جەهل بووم و بەناویا تێپەڕیم
سەد شوکور ئۆخخەی نەجاتم بوو لە باسی عیلم و فەن
نامگرن جارێکی تر بۆیە لە کەیفا هەڵپەڕیم
گەرچی تا ئێستا ووتوومە تێبگەن زوو پێبگەن
بەو قسانەم قەتعییەن باوەڕ مەکەن سەگ بووم وەڕیم
خوێندەواری شێتییە هەر جەهلە ئینسان سەرئەخا
گەر لە مەولا ناوی عیلمم برد بزانن سەرسەریم
هێندە تەعقیبی هەقم کرد تاکو نانی خۆم بڕی
سووک و ڕیسوا بووم لە ناوا گیرەوەی ئاخر شەڕیم
من کە زانیم حاڵی زانا نەفیە حەپسە یا شەقە
هەر کتابێکم هەبوو دوێنێ لە داخانا دڕیم
پیاوی دانا عەقڵی دا نازانی بۆی ناچێتە سەر
بەرگی نادانی لەبەر کرد بوو بەخاوەن زێڕ و سیم

شـــەرتـە کــەر بم بـارە گــوێزم لێ بنێـن خـــڕڕەی نـەیێ
بـا دەمێ زۆر و کـــەمێ وەک بێ غـــەمێ بۆ خـــۆم بژیم

ئەم شـیـعـرە زادەی ئـەو ڕووداوەیە بێکەس لە کـۆبوونەوە و ئاهەنگێکی «کـۆمـەڵەی زانسـتـی» لە سلێمـانی شـیـعـرێک دەخوێنێـتـەوە بەشـان و بـاهووی زانسـتـیـیـەوە هەڵدەڵێ. لە دوایـیـدا لەسـەر ئەم شیعرە دەگیرێ و دەخرێتە بەندیخانەوە و تووشی ئەشکەنجە و ئـازار دەبێ. لە پاش ئازادبوونی ئەم شـیـعـرە دادەنـێ. گەلـێ وێنەی بەرز و کرداری مـیللی لە شـیـعـرەکەدا دەبینرێ. وەسـتـایانە شـاعیر توانـیویەتی هەناســەیێکی کـاریکـاتێـرییـانە بداتە لیـریکەکـە، بەوەی «زانسـتی» لـە بەرچاوی ئادەمــزاد نەکــەوێ، چـونکە بـەبێ زانســتـی و گــۆڕان و پەرەســەندنی کـۆمـــەڵی مرۆڤایەتی لەناودەچێ.

سرووود بۆ قوتابیان

دیوانی بێکەس نزیکەی بیست پارچە شیعر دەور دەکاتەوە. ئەمـانە وەک سرووود و گۆرانی بـۆ قـوتابیـانی قـوتابخـانەکـانی سـەرەتایی ڕێکخـراون، جگە لەم مـەبەسـە هەندێکی دیکەیان بەگشتی بۆ منداڵ دانراون، مەرج نییە ئاوازی تایبەتییان هـەبێ وەک ئەوانەی بەسرووود دەژمێررێن و قوتابیان بەکۆمەڵ لە قـوتابخانەکان بەئاوازی جیا جیا دەیانچڕن.

یەکێ لە شــیـعــرە جـوانەکـانی بێکەس ئەو دیـاڵۆجــەیە لە نێـوان دوو کــەس، یەکەمیـان هـەر کەسێک بێ مامۆسـتا یا دایک و باوکی کەسەکە؛ دووەمـیان قوتابی یا هـەر منداڵێک بێ، بەناوی «تۆ چیت؟ من کوردم!» هۆنیویەتییەوە:

تۆ چیت مـن کـــوردم   نەتـەوەی گـــوردم
خــــۆ ترسنۆک نیت   حـــاشـــا نەبـەردم
چـی تۆی لەنـاوبرد   دوودڵی و نیـــفــــاق
چۆن ڕزگـار ئـەبی   هـەر بـەئیـتـتـیـفـاق
بـــڵـــێ چــیــت ئـــەوێ   بـــەرزی وەتـــەنم
بـەخــــــۆڕایـی نـا   بـەگـــــیـــــان و تـەنم

چیت لە بارایە　　　خۆ فیداکردن
بۆچی لە ڕێگای　　　میللەتا مردن
کوا چەکت چییە　　　سەودای وولاتم
ئەی پشتیوانت　　　عەزم و سەباتم
ڕاستت پێ بڵێم　　　فەرموو گوێم لێتە
بەقسەم ئەکەی　　　سەرم لە ڕێتە
بەڕاستی و پاکی　　　هەوڵ و تێکۆشین
لە بوغز و کینە و　　　درۆ و چاوپۆشین
ئەمانەت نەبێ　　　کارت زۆر لەقە
بەشت هەمیشە　　　نەگبەتی و شەقە

بێکەس ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٣٥ لە هەڵەبجە نووسیوەتەوە، لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی دە بڕگەیی، لە ڕووی قافیەوە جووت قافیەیە (مەسنەوی). لە پاشانا شاعیر هەر نیوە دێڕێکی ئەم شیعرە دە بڕگەییەی کردووە بەدوو بەشەوە، یەکەمیان پێنج بڕگە بریتییە لە پرسیار، دووەمیان پێنج بڕگەکەی دیکە بریتییە لە وەرامی قوتابی یا منداڵەکە.

شاعیر لە ڕووی ڕوخسارەوە داهێنانی دەست خستووە لەم شیعرەدا بەوەی نیوەی دێڕی دە بڕگەیی کردووە بەدێڕی تەواو، لە پاشانا ئەمەی کورت کردووە و کردوویەتی بەدێڕە شیعری دە کەرتی، بەم جۆرە هەر نیوە دێڕێ دەبێ بەپێنج بڕگە. لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە شیعرەکە بەگیانی کوردایەتی ئاو دراوە.

***

فایەق بێکەس کەم ژیا لەبەرئەوە بەرهەمی ئەدەبی زۆر نەبوو، کەچی لە ڕووی هونەرییەوە لەو پلە بەرزەدا بوو کە شیعری کوردی گەیشتبوویە. بێکەس یەکێکە لە شاعیرە دیار و گەورەکانی قۆناغی گواستەوە لە کۆنەوە بۆ نوێ. لە تازەکردنەوەی شیعری عەرووزی دەستێکی باڵای هەبوو، لە چەسپاندنی شیعری نوێ لەسەر بنچینەی کێشی خۆماڵی و ڕەنگاوڕەنگی قافیە بێ وێنە بوو.

شیعری بێکەس هەموو لایەنێکی ژیانی کوردەواری گرتبووەوە، ڕەنگدانەوەی

هەست و نەستی هەموو توێژەکانی کۆمەڵ بوو، وێنەگری بیری کوردایەتی بوو، ئاوێنە و هیوا و ئامانجی مرۆڤایەتی بوو. ژیانی بێکەسی چەوساوە و هەژار ڕەنگرێژی ژیانی پڕ لە ناسۆر و ستەم دیدەی میللەتی کورد بوو لە هەموو دەور و زەمانێکدا.

میهری

بەشی بیست و چوارەم

میهری

١٩٠٣ - ١٩٤٢

ژیانی

محەمەد شەریف کوڕی مەلا ئیبراهیم کوڕی مەلا عەبدولفەتاح لە ساڵی ١٩٠٣ لە هەولێر لە دایک بووە. بنەماڵەی بە موئەزین ناوبانگی دەرکردووە چونکە باب و باپیرانی بانگدەری مزگەوت بوون. خۆیان بەحەنەفی بەخەڵکی دەناسێن چونکە لەسەر ئایینزای ئیمامی حەنەفین کە یەکێکە لە چوار ئایینزاکەی سوننە.

محەمەد شەریف لە سەردەمی پشکووتنی ئیلهامی شیعری وشەی «میهری» وەک نازناوێکی شاعیری بۆ خۆی هەڵبژاردووە. سەرەتای خوێندنی لە ماڵەوە لای کەسوکاری بووە، چونکە لە بنەڕەتدا لە خێزانێکی مەلازادەیە. لەسەر ڕێبازی خوێندنی مزگەوت میهری لای باوکی و لە پاشانا لای هەندێ لە مەلایانی هەولێر خوێندوویەتی، ئینجا ڕووی کردۆتە کەرکووک لە پاشانا شەقڵاوە، لەوێوە گەڕاوەتەوە هەولێر و خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە و هەر لەو شارەشدا ئیجازەی دوازدە عیلمەکەی وەرگرتووە. لە پاشانا لە دادگای شەرعی لە هەولێر وەک مووچەخۆری میری کارێکی پێ سپێرراوە، لەو کارەیدا چوار ساڵ ماوەتەوە. ئینجا چووە بۆ بەغدا لە دوای تاقیکردنەوەیێک لە وەزارەتی زانیاری (مەعاریف) کراوە بە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی. وا دیارە هەندێ لە فەقێ و مەلا گەنجەکانی ئەو سەردەمە بانگ کرابوون و تاقیکردنەوەیێکی سەرپێییان کردبوون چونکە ئەو کاتە دەوڵەتی عیراق تازە بوو و پێویستیان بەمامۆستا هەبوو، ئیتر میهری لە ناوچەی قەرەداغی سلێمانی بەمامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی دادەمەزرێ و ماوەی چوار ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە. وا دەردەکەوێ میهری ژیانی ئەو

ناوەی پێ خۆش نەبووبێ. هەستی بەئاوارەیی کردووە لەگەڵ ئەوەشدا بیرەوەریی خۆشی هەیە لە قەرەداغ و لە هەندێ شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە. لە ماوەی زیندەگانیی قەرەداغ و سلێمانی ئاشنایەتی لەگەڵ ماڵی مەلا عەبدولعەزیزی چاوماری مفتی و قانیعی شاعیر پەیدا کردووە.

هۆی گەڕانەوەی بۆ هەولێر ئەوە بوو میهری و هەموو ئەو مامۆستایانەی بەتاقیکردنەوەی سەرپێیی و بەبێ خوێندنی قوتابخانەی میری دامەزرابوون لە کاری مامۆستایی دوورخرانەوە. ئەمجارەیان میهری ڕووی کردۆتە بەغدا و لەوێ وەک مووچەخۆرێکی سویلی لە وەزارەتی بەرگری دامەزراوە.

میهری دەنگی خۆش بووە، شارەزایی لە مەقام هەبووە، نەک تەنیا لە ڕووی تیۆرییەوە، بەڵکو هەندێکیانی بەدەنگەخۆشەکەی خۆی چریوە. شاعیر لە ژیانیدا دوو جۆرە نەهامەتی و نەهاتی بووە لە ژیانیدا، یەکێکیان ئاه و ناڵەی لە دەست ئازاری سییەکانی لەبەر نەخۆشیی سیل هەناوی داوەشاندبوو، ئەوی دیکەیان حەزی لە کچێک کردووە، لەبەر هەر هۆیێک بووبێ بۆی نەبووە، نەریتی کۆمەڵایەتی بۆتە تەگەرە و بەو خۆشەویستەی شاد نەبووە، لەبەرئەوە ژنی نەهێناوە، جگە لەوە نەخۆشییەکەش هۆیێک بووە بۆ ئەوەی ژن نەهێنێ.

بەم ڕەنگە بەبێ وادە لە دوای ژیانێکی کورت میهری لە شاری هەولێر لە ڕۆژی ٢٧ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ سەر دەنێتەوە و لە گۆڕستانی گەورەی شار بەخاک دەسپێررێ.

جگە لەم «میهری»یەی لەم ماوەیەدا باسی لێوە دەکرێ، لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دوو شاعیری دیکە بەم نازناوەوە باسیان لێوە کراوە. یەکێکیان ناوی محەمەد سەعید کوڕی مەلا عەبدولڕەحمان کوڕی مەلا یەحیای مزوورییە (١٧٩٥ – ١٨٨٢)؛ ئەوی دیکەیان محەمەد عەبدوڵڵا دشەیی مفتیی سنەیە (١٨٨٩ – ١٩٥٨)، لە سنە لە دایک بووە و لە ئەستەمووڵ کۆچی دوایی کردووە، ئەوقات (محامی) و نووسەر و شاعیر بووە.

شیعری

میهری گوێیێکی مۆسیقی بەهێزی بووە، لە منداڵییەوە لەگەڵ کتێب و کاغەز و قەڵەم ژیاوە، شیعری شاعیرە کلاسیکییە کوردەکانی خوێندۆتەوە، بەو شیعرانە

گۆش بووە. لەبەرئەوە توانای شیعر نووسینی لە لا خولْقاوە. ئیتر لە ئەنجامی کۆبوونەوەی کۆمەڵێکی باش لە وێنە و مانای شیعری کوردی، مێشک و خەیاڵی توانیویانە لەو وێنە و مانایانە بەرهەمی تازە دروست بکەن. ژیانی قەرەداغ و سلێمانی و ناسینی شاعیر و رۆشنبیرانی ئەوێ سەرچاوەیێکی گرنگ بوو بۆ مشتومالْکردنی خەیالْ و فرەکردنی زانیاری لە بابەت رۆشنبیری گشتیی کۆمەڵی کوردەوارییەوە.

روخساری شیعری

میهری شیعری کەمە، بەپێی ئەمە ئەو بەحرە عەروزییانەی بەکاری هێناون ئەوانیش کەمن: هەزەج، رەمەل، موزاریع، رەجەز، کەچی ئەو دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی کە بۆ قافیەی شیعری بەکاری هێناون هەندێ زیاترن: ا، ت، د، ر، ل، م، ن، ه، و، ۆ، ی، ێ.

زمانی شیعری ساکارە، وشەی قورسی بەکار نەهێناوە، بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی نەداوە، هەوڵیداوە شیعری لە ئەدەبی میللیی سەرزار نزیک بکاتەوە. بابەتەکانی شیعری لە رووی ژانرەوە زۆربەی بریتییە لە غەزەل (لیریک)، لە نێوان حەوت دێڕە شیعر تا بیست دێڕ، جگە لەوە بایەخی بەپێنج خشتەکی داوە، لەمانە شیعری نالی و کانی و ئیبراهیم هوشیار و مەلا رەشیدی عەبدی کردووە بەپێنج خشتەکی. هەروەها کۆمەڵێک چوارین و تاک لە ناو دیوانیدا بەرچاو دەکەون.

ناوەرۆکی شیعری

ئێش و ئازار زادەی ژیانی شاعیر بوو، بەتایبەتی داد و فیغانی لە دەست نەخۆشی ناوەرۆکی سەرەکی شیعری بووە. لەگەڵ ئەوەشدا شیعری نیشتمانی و نەتەوایەتی، کۆمەلایەتی گوزەرانی خەڵکی، وەسف و دڵداری، بەشی زۆری دیوانە بچووکەکەیان داگیر کردووە.

نزیکترین گەورە شاعیرانی کلاسیکی کوردی لە میهرییەوە نالی و حاجی و بێخود و قانیع بوون. بەڕێزەوە ناوی شێخ مەحموودی بردووە، لەسەر ئەو باوەڕە بووە کورد رزگار دەکا. لە سەرەتای جەنگی دووەمی گێتی لە ژیانا بووە، لەو کاتەی دژی سیاسەتی هیتلەر بووە، ستایشی ئینگلیزی نەکردووە، هەروەها

شانازی بەکوردەوە کردووە، هیچ گرێیێکی سایکۆلۆجی بەرامبەر بەعیراق نەبووە و خۆی بەهاوولاتیی ئەوێ داناوە.

نموونەی شیعری

١

لە لیریکێکی وەسف و دڵداریدا میهری دەڵێ:

دڵ مەستی مەی مەزانە مەستی جەمالی تۆیە
حەیرانی عەقڵ و فام و نوکتە و کەمالی تۆیە
کوژراوی بەژن و باڵا و گفتارەکەی شیرینت
عاشیق بەچاوی شەهلا و ئەبرۆی هیلالی تۆیە
مەفتوونی دەنگی خۆش و ئەلحانی داوودیتە
قوربانی نێو نیگاهـ و لەنجە و دەلالی تۆیە
ئازادی بەندی دونیا بێباک لە شیر و شێرە
بەستراوی داوی زولفت نێچیری خاڵی تۆیە
بۆ دەفعی شەڕ و فیتنە ڕووحم سوپەرتە قوربان
تۆ ڕۆستەمت پێ ناوێ عاشیق کە زاڵی تۆیە
لە تۆ درێغی ناکەم بەقەتعی ڕووح و جانم
بۆ وەختی جەژنی قوربان خوێنیش حەڵاڵی تۆیە
توخوا بەدەردی هیجرت عاشیق مەکە گرفتار
چەند ساڵ و چەند عەیامە تەمای ویساڵی تۆیە
دەزانی بۆچی (میهری) لاوازە و ڕەنگی زەردە
هەمیشە ئیش و کاری فیکر و خەیاڵی تۆیە

لەم لیریکەدا میهری وەسفی لەشولاری دلبەر ناکا، بەگشتی ئاوڕ لە ئەندامە جوانەکانی ناداتەوە، بایەخ بەڕەوشت و بزووتنەوە و دەموپل و هۆش و بیروڕای دەدا، لەنجە و ناز و عیشوەی بەسەر دەکاتەوە. شاعیر خۆی بەپاڵەوانێک دەژمێرێ

پارێزەری دلبەرە، نایەڵێ کەس دەستی بۆ درێژ بکا، یا لێی نزیک ببێتەوە، بێ گومان مەبەسی لەو کەسە ڕەقیبە، ئەو دوژمنە هەموو کەس پێی دەوێرێ.

٢

لە شیعرێکیدا میهری ئیلهامی لە بێخود وەرگرتووە، لاسایی «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە...» دەکاتەوە. لە لای بێخود لیریکەکە بریتییە لە یازدە چوارین، بەڵام میهری شیعرەکەی خۆی بە دە چوارین تەواو کردووە. لەم ماوەیەدا چوارینی یەکەم و دوایی بڵاو دەکرێتەوە.

چوارینی یەکەم:

لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە ناڵانە دڵی من
پڕ دەرد و غەم و قەهرە وو حەیرانە دڵی من
مەدهۆش و پڕ ئەفغان و بریندارە دڵی من
سووتاوی موژەی تۆیە وو بریانە دڵی من

چوارینی دوایی:

بێزارە تەواو (میهری) لە ئەحوالی زەمانە
خوێنی دڵی عەینەن وەکو سیروانی ڕەوانە
یەک مالیکی میلیۆنە یەکیش خەستەیی نانە
لەم وەسفی پەرێشانە پەرێشانە دڵی من

میهری ئەم شیعرەی بۆ خۆشەویستێک وتووە دوور بووە لێی، یا تازە لێی دوور کەوتۆتەوە. بەپێچەوانەی شیعرەکەی بێخود بۆ خزمێکی نزیکی خۆی وتووە کە کۆچی دوایی کردووە. بەم پێیە ماتەمنامەیەکە وەکو لە بەرگی داهاتووی ئەم کتێبەدا لە باسی بێخود ئەو شیعرەش تۆمار دەکرێ.

ئەم شیعرەی میهری لیریکێکی ئاساییە لە دووری دلبەر دەدوێ، ئەم مەبەسە بەشێوەیێکی فراوان ڕەنگی لە بەرهەمی شیعری کوردی داوەتەوە.

٣

بەدبەختی و ناگزووری و نەخۆشی مەبەسی سەرەکی ناوەرۆکی شیعری میهرییە، ئەم دیاردانە هەواییکی سایکۆلۆجی ڕەشبینیی قورسیان لە دڵ و دەروونی شاعیردا دروست کردووە.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ڕەفیقانم ئەبەد حاڵم نەماوە
چرای بەختم دەمێکە خۆ کوژاوە
هەچی دەرگا کە دەستی بۆ ئەبەم من
بەقفڵ و میخ و زنجیر داخراوە
هەچی ئەمڕۆ تکاشی لێ ئەکەم من
لە ئیستیفتا دڵ و جانی کولاوە
بەبێ پەروا بەبێ شەرمیش ئەڵێتن
هەتیو لاچۆ لەشت پیس و گلاوە
ئەمن چم کرد بەگەردوون عەیشی کردم
بەزەهری مار و خوێن و هەم زوخاوە
ئەیا گەردوون دوو ڕۆژە عومری دونیا
دەسا مەیلێ ئەوا ئیشم تەواوە
ئەیا (میهری) لەبەر هەندێ حەزینم
دەم و ساعەت ئەڵێی جەرگم بڕاوە

ئاه و ناڵەییکی غەمگینە لە دڵێکی سووتاو و لەشێکی داڕزاوەوە هەڵدەقوڵێ چونکە هەرچی دەستی بۆ دەبا دژیەتی و بەرهەڵستی دەکا. هەر کەسێ لێی نزیک ببێتەوە نەفرەتی لێ دەکا و پێی دەڵێ: هەتیو سا لاچۆ بەولاوە، لەبەرئەوەی تۆ پیس و گلاوی. ئەم هەموو نامرادییە لە ئەنجامی نەخۆشی تووشی بووە.

٤

لە شیعرێکیدا میهری هۆی هەموو ئێش و ئازاری ژیانی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی پیاوی چاک بووە، لەبەرئەوەی خراپە بەسەر چاکەدا زاڵە تووشی ئەو ئێش و ئازارە بووە:

من خۆم کە موعتەبەر بووم پڕ قەدر و تاجی سەر بووم
بەدبەختی زۆری هێنا بێبەش بووم دەربەدەر بووم
ئازادی دەرد و غەم بووم خاڵی لە فیکر و هەم بووم
لەپڕ لە بێ نەوایی ئەسیر و پڕ کەدەر بووم
وەقتی کە بێ خەبەر بووم لە فەنن و مەکری عالەم
لەپڕ لە خوابی غەفڵەت تووشی هەرا وو شەڕ بووم
دەزانی ئەمڕۆ بۆچی ئەسیری داوی شەڕ بووم
چونکە لە داری دونیا سەد حەیف بێ زەرەر بووم
وەقتێ لە دەست چوو فرسەت بێ سوودە سەعی و کۆشش
(میهری) لە وەقتی فرسەت دووچاری گا وو کەر بووم
لە فەننی دام و تەزویر من چونکە بێ خەبەر بووم
لەسەر ڕەوشتی عیلم و قانوون و ڕێی بەشەر بووم

میهری لەم شیعرەدا بەسەر خۆی هەڵدەڵێ، پیاوی باش بووە، لە لایەن خەڵکییەوە ڕێزی لێ گیراوە، کەچی ئەمە بەردەوام نەبووە، تووشی بەدبەختی بووە، ئەوجا دەربەدەری. ئەمە هەمووی لە ئەنجامی ئەوەوە بووە، فێڵ و فەنەری نەبووە، داوی بۆ خەڵکی دانەناوەتەوە، بێ یاسایی نەکردووە. بەخۆی دەڵێ ئەمە هەمووی لەوەوە هاتووە چونکە تووشی خەڵکی ئاسایی و پیاوچاک نەبووم بەڵکو لە ناو کەر و گادا دەژیام.

٥

ئێش و ئازاری میهری دەگاتە پلەیێک وا زان دەکا کە ئەو بەدبەختییەی تووشی ئەو هاتووە کەس نەیدیوە:

له بـەدبەخــتی ئەمن تـاق و فــەریدم
دڵم جنرا لە دەست دەهری عـەنیـدم
دەڵێم ئاهێ بکێشم ئەرز و ئاسـمـان
بســووتێنم وەکـو پـووشی بیــابان
فــەلەک! بەندم برِا هـێــزم نـەمــاوە
وەکـو ڕۆنیش لەشم گـشــتی تواوە

لەو پارچە شیعرەدا وەک بڵێی میهری ماتەمنامە بۆ خۆی بەشیعر دەهۆنێتەوە و دۆست و نزیکەکانی ئاگادار دەکاتەوە کە کار لە کار ترازاوە و ئەمە دوا سەردەمی ژیانی سەر زەوییەتی.

٦

گیرۆدەیی میهری بەنیشتمان و یادی مەڵبەندی نەتەوەیی لە هەولێرەوە دەست پێ دەکا، چونکە لەوێ لە دایک بووە و پەروەردە بووە، شانۆی ئەم خۆشەویستییە فراوانتر دەکا، لە پێشانا کوردستان دەگرێتەوە بەهۆی ئەوەی یادگاری لە قەرەداغ و سلێمانی هەیە، ئینجا هەموو عێراق چونکە لەو سەردەمەدا بەشێک لە کوردستانی عوسمانی (کوردستانی باشوور) کەوتبووە ناو دەوڵەتی عیراقەوە.

لە بابەت هەولێرەوە میهری دەڵێ:

شـاری هەولێـر مـەنبـەعی عـیرفـانمە
شـاری هـەولێر باغ و هـەم بیستـانمە
سـەرچڵی سەر ئەرزە قـووتی ڕووحمـە
شـاری هەولێـر عـەنبـەری شـارانمە
خـۆش هەوایە مــەنزەریشی شـیــرنە
شــاری هـەولێــر دلبــەر و جــانـانمە
زەڕڕەیێ خــاکی ئـەمـن نـادەم بەزێڕ
گـەوهـەرە دوڕڕە وە هـەم مــەرجــانمە

مـاڵ و مـوڵکم بۆ چییـە غـەیری وەتەن

مـاڵ و مـوڵک و سـەروەت و سامـانمە

مـەولیـدی خـۆم جـێگەیی ئەجـدادمـە

بۆ برینـم مــــەرهـەم و دەرمــــانمـە

هـەر لە منداڵی هەتاکــو ئەم دەمــە

جـێگەیی سـەیر و وە هەم سـەیرانمە

جێی شـەڕی دارا وو ئەسکەندەر بووە

جـێی کـەمــال و ئیبن خــەللەکـانمە

فەیلەسووفی عەسری خۆی حاجیری

جـێی ئەوە زاتێکی خــاوەن شــانمە

جـێگەیی ڕاستـی و وەفـایە چاوەکـەم

جێی موزەففەر شاه و هەم سوڵتانمە

جـێگەیی تەقـوا وو عیلم و عیـففـەتە

جـێگەیی تەفـسـیـر و هەم قـورئانمە

(میهری) مەدحی تا ئەبەد هەر ناکرێ

مــوزهـیــرە بۆ رەئـفــەتی یەزدانمە

میـهـری بەکـوڵ دڵداریی لەگـەڵ هەولێـر کـردووە، هەرچی قـسـەی باش و جـوانە هەڵبەستیش بێ جێی خۆیەتی بۆی بهۆنێتەوە، لە دڵێکی پڕ لە سۆز و میهر و وەفا و ڕاستگۆییەوە قسـە لەگەڵ خوێنـەر دەکا و باسی کـەسی سێیەمی بـۆ دەکا کـە هەولێرە. شاعیر ئاوڕ لە مێژووی سیاسی و سامانی ڕۆشنبیری دەداتەوە. باس لە جەنگی دارا و ئەسکەندەر دەکا، ناوی زانایانی وەکو ئیبن خەلەکان و ئیبن کەمال و حاجیری دەبا، یەکەمیان بەنەژاد کورد و عەرەبی نووسە، دووەم و سێیەمیان لە شاعیر و زانایانی سەدەکانی ناوەڕاستن لە هەولێر ژیاون و نووسینیان بەعەرەبی بووە. هەروەها یادی سـوڵتـان مـوزەفـەری گۆگبـەری مـیـری هەولێر لە دەوڵەتی ئەیووبی سەلاحەدین دەکاتەوە.

لە بابەت قەرەداغەوە شاعیر دەڵێ:

مـن ئـەوا ڕۆییم قـــەرەداغ بیـــری جـــانانت ئەکـــەم
بیــری نەسـرین بیـری عـەرعـەر سـێـوسـێنانت ئەکـەم
بیـری مـزگـەوت و سـەراکـەت مـەکـتـەبیـشت چاوەکـەم
بیـــری ئاو و دۆ شــرینت بیــری بیـســتــانت ئەکـــەم
بیـری ئەو باغـچـە سـەرایـەی هەرکـە ڕەنگاوڕەنگ ئەچێ
بیـری دۆست و هـەم ڕەفـیـقی سـەیر و سـەیرانت ئەکـەم
بیــری کـەپر و ئاوی کـەپر و بای شـەمـــاڵان و نەسـیم
بیــری چەمــەن بیـری گـوڵزار بیـری ڕەیحـانت ئەکـەم
بیـــــــری پـایز و بـەهـار و لالـەیـی ڕەنگـین ئەکـــــەم
بیـری خـۆشـی فـەسـڵی هاوین بیـری جـسـتـانت ئەکـەم
بیـــری ســـەرچاوە وو دیوان و شـــاخ و هەردیشت بـرا
بیــری قــۆپی و داری زەرد و ســێــوســێنانت ئەکــەم
بیـــری شـــۆخی لێــو و ئاڵ و کـــوڵمی ئالآنت ئەمن
بیــری شــۆخی گـولعـوزاری چەشم فـەتتـانت ئەکـەم
بیری نەسرین حوسنی یووسف عەرعەر و شمشاد ئەکەم
بیـــری کـــانی و کـــانیـــا وو مـــاهی تابانت ئەکـــەم
گـەر بدەیتـە دەسـتی (میـهری) یەک نەفـەس کـامی دڵی
ســەد هەزاران گـا و گـامـێش قـۆچی قـوربانت ئەکـەم

میـهری لەوەی هـەولێر بەکولتر یادی قـەرەداغ دەکاتـەوە. چوار سـاڵ لەوێ ژیاوە، گەلـێ یادگار و بیرەوەری لەو ناوچە سروشت جوانەدا بەجێ هێشتووە بەتایبـەتی ئاواییـیــە دیمەن بەهەشــتـیـیــەکـانی وەکـو سـەرچـاوە و قـۆپی و داری زەرد و سێوسێنان. بیرەوەرییـەکانی شـاعیر پێوەندییان بەژیانی کۆمـەڵایەتی و بەشـۆخە لێو ئاڵ و گوڵعوزاران و چاو فیتنە گێڕەکـانەوە هـەیە. شـاعیر لەم لیـریکەیدا لە هـەژدە نیـوە دێڕ شیـعـردا سێ نیوە دێڕی نەبێ ئەوانی دیکە هەمـوویان بەوشـەی «بیری» دەست پێ دەکەن، هەروەهـا وشـەی «دەکەم»ی کردووە بەپاش قافیـە، ئەم وشـانەی لـە سـەرەتا و دوایی نیـوە دێڕەکـاندا دووبارە و سێ بارە دەبنەوە جـۆرە ئاواز و مۆسیقا و ڕیتمێکیان داوەتە لیریکەکە.

له بابەت عیراقەوە میهری دەڵێ:

عیراقەکەی نەوجەوان
لە پاشی دین و ئیمان
عەزیزتر لە تۆم نییە
قەسەم بەشاهی مەردان
بەگوڵزاری شیرینت
قەسەم بەباغ و بیستان
قەسەم بەدیجلە و فورات
قەسەم بەدەشت و کێوان
وەتەن مەحزوونی تۆمە
بەسەد دەرد و قوڕ پێوان
دەردی ئەم حەربەش بووە
عەلاوەی هەموو دەردان
عالەمی خەستە خەتەر
هیتلەر زەعیمی ئەڵمان
وەک کەڵەشێری چەرخی
دایم ئەخوازێ مەیدان
پۆلۆنیای قوڕ بەسەر
لە سەحرا وو لە هەردان
بەدەنگی تۆپ ئەلەرزی
وەک بوومەلەرزەی مەیدان
شەو نییە تا سەحەرگان
نەبێ بەئاگرباران
ڕۆژ نییە کوللی عالەم
نەبێ بەخاکی یەکسان
ئەم هەموو زوڵم و جەورە
عالەمی کرد پڕ ئەفغان

تەشکویشـــێکی زۆر تەواو
کـــەوتە عـــالەمی دەوران
فـــینلەندەش عـــەینی حـــاڵە
پـەنـا بـەتـۆ ئـەی مـــــەنـنـان
ئەم عەسرە عەسری نوور بێ
هەم عـەسـری ئـەمن و ئەمـان
هەم عـەسـری مـەدەنیـیـەت
هەم عەسری عیلم و عیرفان
چۆن ئەبێ عەسری زوڵمـەت
چۆن ئـەبێ عـــەســـری وێران
چۆن ئەبێ عەسری وەخشەت
چۆن ئەبێ عـــەســـری تاڵان
(مـیـهـری) دوعـا ئەخـوازێ
لە زاتی سـاحـیب قـورعـان
عـــیـــراق بژی بەخـــۆشـی
دایم لە حـــیـــفـــزی یەزدان
دوور بێ لە شـــەڕی دوژمن
لە هـەمـوو جـەور و زوڵمـــان

جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم هانی میهری داوە هەستی بەرامبەر بەعیراقەوە دەرببڕێ، چونکە هەولێر یا کوردستان وەک بەشێک لە عیراق لەوانە بوو بەهۆی جەنگەوە تووشی دەردی سەری ببێ. لە شیعرەکەدا یادی دیجلە و فورات دەکاتەوە وەک سەرچاوەیێک ئەگەر ئەم دوو ڕووبارە نەبوونایە وڵاتەکە نەدەبوو. هەروەها بەخراپە ناوی هیتلەر و ئەڵمانیا دەبا، بەڵام ناوی ئینگلیز و سوێندخۆرەکانی جەنگ ناهێنێ. کە لە پۆڵۆنیا و فینلەندە دەدوێ بێ گومان لەو سەردەمەی ئەم شیعرەی داناوە لە ئاژانسەکانی گێتی لە ڕادیۆ و ڕۆژنامە و کۆوارەکاندا باسی ئەم دوو وڵاتە بەگەرمی کراوە، لەبەرئەوەی ئاژاوەی جەنگیان تێدا بووە.

٧

میهری لە چوارینێکیدا دەڵێ:

مـەهتـووکـە هەچی ئەمـڕۆ هونەرمـەند و ئـەدیبـە
پڕ دانش و ڕووخـــۆش و وەفـــادار و لـەبیـــبـــە
لەبەر ئەم نیسبەتە ئەمڕۆ کە چ عەیبم بەسەرا دێ
ئەم عـەیبـە لەبەرچی مـن ئەمـەندەم بـەنسـیـبـە

شاعیر ڕاست دەکا کە لەسەر ئەو باوەڕەیە نووسەر و هونەرمەند هەرچەندە پڕ زانست و پیاوچاک و بلیمەت بێ ئەوەندە بێ نرخە لە کۆمەڵدا. شاعیر لەم ڕووەوە خۆی بەگەورە دەزانێ لەبەرئەوەیە بەشی زۆرە لەم ڕێز نەگرتنە.

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

خـــودایە ئـەی خـــودایـە ئـەی خـــودایـە
نەشـات و زەوق لە جـیسـمم قـەت نەمـایە
بکە دەرمـــان برینـم بێ حـــیـــســـابـە
نـەجـــــاتم دە ئـیـــــلاهـی لـەم بـەڵایـە

داد و فیغان و لاواندنەوە ویردی زمان و مێشکی شاعیرە فەرامۆش ناکرێ لەبەر ئازاری نەخۆشی، هیچی بۆ نامێنێ تەنیا پەنا بەرێتە بەر خودا، بۆیە هاواری لێ هەڵدەستێ و دەست بۆ ئاسمان درێژ دەکا و سێ جار هاوار بۆ خودا دەبا و لێی دەپاڕێتەوە لەم بەڵایە ڕزگاری بکا. ئەم هیوایەی ئەو کاتە دێتە جێ کە کۆتایی بەژیانی بێنێ.

٨

میهری لە تاکێکیدا دەڵێ:

ڕووی ڕەش بێ ڕەقیب ئەو شەوە کارێکی بەمن کرد
نـەیدیـوە چ کـــەس دەردی وەهـا لەو ســـەگـــە هـارە

د. مارف خەزنەدار. ب‌ە (٣٦)

هەواڵێک لە ئاسمانی خەیاڵی شاعیر شنەی کردووە، ئەوەی گەیاندووە لە شەوێکی دیاریکراودا دلبەر خۆی لە لای ئەو دەجلوێنێ و بەیەکتری شاد دەبن، بەڵام ڕەقیب وەک سەگی هار دەکەوێتە نێوانیانەوە و دلبەر نەچۆتە لای دڵدار. ئەمە هەستێکی کلاسیکییانەیە میهری لەم دێڕە شیعرەدا دەریبڕیوە.

میهری لە تاکێکی دیکەیدا دەڵێ:

داماوی دەستی شەڕ بووم بێزار و دەربەدەر بووم
لە پەندی بێ نەوایی سەد شوکور تازە بەربووم

ئەگەر زۆر جار شاعیر چاوەنۆڕی خۆشی بووبێ و لەباتی ئەو تووشی ناخۆشی بووبێ وەکو لە تاکە شیعری پێشوودا دەردەکەوێ، هەندێ جاری دیکەش پێچەوانەی ئەم هەڵوێستە ڕوو دەدا، میهری لەو شیعرەدا ئەوە دەردەبڕێ کە پەژمردە و بێزار و دەربەدەر بوو، لە بەندیخانەی بێ نەوایی گیرساوەتەوە کەچی لە دواییدا لەو بەندیخانەیە ڕزگاری بووە. دیارە بەم یەکتری بینینە شاد بووە لەو کاتەی دەستیان لە ملی یەکتری کردووە.

***

محەمەد شەریف میهری یەکێکە لە شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە هەولێر، شاعیرێکە بەرهەمی کەمە، چونکە تەمەنی کورت بووە. ئێش و ئازاری نەخۆشی گەلێ شتی لە بیر بردۆتەوە و هەندێ شتی دیکەی لە لا دروست کردووە. لەبەرئەوە بەرهەمی شیعری بەهەناسەیێکی ڕەشبینی و ئێش و ئازاری نەخۆشی قانگ دراوە، لەگەڵ ئەوەشدا ژیان هەرچەندە قورسیش بێ ساتی خۆشی تێدا دەست دەکەوێ، هەرچەندە ئەم ساتانە کەم بوون لە ژیانی میهریدا، بەڵام بایی ئەوەندە بووە شیعری دڵداری و کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری پێ دابنێ و جێگەی خۆی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بکاتەوە.

دڵدار

بەشی بیست و پێنجەم

دڵدار

١٩١٨ – ١٩٤٨

بەڵێ خۆشە ئەمەل گەر بێ لەسەر ئەم ڕێگەیە ڕەنج دەی
بەڵام گەر هەر خەیاڵات بێ ئەوەی هەتبێ ئەویش ئەڕوا

ژیانی دڵدار

دڵدار – یوونس کوڕی مەلا ڕەئووف کوڕی مەلا مەحموود ئەفەندی کوڕی مەلا سەعدیی خادیمولسەججادە لە ٢٠ی شوباتی ١٩١٨ لە شاری کۆیە لە دایک بووە، دایکی (زەهوە)ی کچی خورشید ئەفەندییە، لە بنجدا لە مەلا زادەکانی ناوچەی زەهاون.

دڵدار قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیە و ڕانیە تەواو کردووە و لە هەولێر و کەرکووک کۆتایی بەقوتابخانەی ناوەندی و ئامادەیی هێناوە، ئنجا لە کۆلێجی حوقووقی بەغدا خوێندنی زانستگایی تەواو کردووە. ژیانی شاعیر سەخت بووە، لە شارێک بۆ شارێک عەوداڵی خوێندن بووە و بەشوێنیدا ڕایکردووە، چونکە قوتابخانەی ناوەندی و ئامادەیی لە هەموو شارەکانی کوردستانا نەبووە.

ماوەی ژیانی بەغدا ئاسۆی بیری فراوانتر کردووە، بەتایبەتی کە ئاشنایی لەگەڵ کۆواری گەلاوێژ پەیدا کردووە، لەسەر لاپەڕەکانی گەلاوێژ نەوەکو تەنیا شیعری بڵاو دەکردەوە بەڵکو بیروباوەڕی ئەدەبی و هونەری و کۆمەڵایەتیشی بڵاو دەکردەوە، ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر مشتوماڵکردنی بیری.

لە پاش تەواوکردنی کۆلیجی حوقووق دڵدار بوو بەپارێزەر (ئەوقات = محامی)، بەڵام ماوەیێکی زۆری نەخایاند، هێشتا سێ ساڵ بەسەر پارێزەری لاو تێنەپەڕی بوو کە ئێوارەی ڕۆژی ١٢ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ لە هەولێر بەکارەساتی

خواردنی خواردەمەنی بۆگەن لە یانەی فەرمانبەرانی هەولێر کۆتایی بەژیانی هات و لە گۆڕستانی گەورەی هەولێر بەخاک سپێررا.

دڵدار لە بنەماڵەیێکی مەلازادە و مووچەخۆرێکی بچووکی دەوڵەت بوو، بەمە توانی هەندێ لە خوێندەواریی کۆن وەربگرێ و دیارە خوێندنی تازە بابەتی بەهەر دەردی سەرییێک بێ دوا پلەی تەواو کردووە.

ژیانی خوێندەواریی شاعیر لە بزووتنەوە و جموجۆڵ بووە، ئەوەی بە وردی یادداشتەکەی بخوێنێتەوە ئەوەی بۆ ئاشکرا دەبێ کە دڵدار ڕۆژ بەڕۆژ لە گۆڕران و پێشکەوتن بووە، ئەمە تەنگوچەڵەمە و پێچەوانە نەبووە لە ژیانیدا، بەڵکو دۆزینەوەی ڕاستی بووە. هەر کتێبێکی خوێندبێتەوە لە پێشانا باوەڕی پێ کردووە، بەڵام لە دواییدا کە وردی کردۆتەوە و مێشک و فامی خۆی بەکار هێناوە، هوشیارانە ڕەخنەی لێ گرتووە. ئەمە بەئاشکرا لەو سەردەمەی دەردەکەوێ کە خووی دابووە فەلسەفەی ئایینی بەهائی و خۆی پێوە خەریک کردبوو.

شاعیر زۆری دەخوێندەوە، لەو ڕۆشنبیرانە بوو کە خۆیان خۆیانیان فێر دەکرد، چونکە لەو سەردەمەدا دامودەزگای ئەدەبی لە وڵاتدا نەبوو، پیشەی پارێزەریش بۆ دڵدار هۆیێکی گەورە بووە کە بچێتە ناو بنج و بناوانی ژیانی هەژارانەوە.

بێ گومان شۆڕشی فرەنسە و ئۆکتۆبەر کارێکی گەورەیان کردبووە سەری، ئەمە بەگشتی لە کارە ئەدەبییەکانیدا دیارن، ئەگەرچی ڕاستەوخۆ باسی ئەو شۆڕشانەی نەکردووە. گیانی دیموکراتی و هاندانی کۆمەڵ بۆ خوێندەواری و ئامۆژگاریکردنی لاوان لە ڕێگەیێکی شۆڕشگێرییەوە، ڕوون و ئاشکران لە بەرهەمەکانیدا.

دڵدار لە ڕێکخراوی سیاسی دوورەپەرێز نەبووە، لە سەردەمی قوتابیەتی قوتابخانەی ناوەنجی لە کەرکووک بەشداری لە دامەزراندنی «کۆمەڵەی دارکەر»دا کردووە. لە پاشانا ڕێکخراوەکە بووە بەسەرچاوە و بنکەی دامەزراندنی پارتی هیوا. دڵدار پێش جەنگی دووەمی گێتی خۆی لە ناو ئەم ڕێکخراوە سیاسییە دۆزییەوە. بەهۆی ئەوەوە ناسیاوی لەگەڵ ڕەفیق حیلمی سەرۆکی پارتی هیوا پەیدا کرد.

لەگەڵ کۆتایی جەنگ (١٩٤٥) پارتی هیوا تێکچوو، لەو ماوەیەدا دڵداریش وەکو

زۆربەی لاوی نیشتمانپەروەری ئەو ڕۆژگارە لە مارکسییەکان نزیک بووەوە بەئومێدی ئەوەی لە ئەنجامی خەباتی ئەم ڕێبازەوە کورد مافی نەتەوەیی چنگ دەکەوێ.

شیعری دڵدار

دڵدار شاعیری ماوەی تاقیکردنەوە و گواستنەوە بوو لە ئەدەبی کوردی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، لە قۆناغێکی گەلێ ئاڵۆز و پڕ لە تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵی کوردا ژیاوە، ئەم ئاڵۆزییە ڕەنگی لە بەرهەمی شاعیر داوەتەوە. خەبات و زۆرانبازییێکی تیژ لە نێوان قوتابخانەی کلاسیکی تەقلیدی کۆن و بزووتنەوەی شیعری نوێ (ڕۆمانتیزم) لە ئاوەوە بوو، کلاسیکیش پیر بوو لە خەزانی ژیانیدا بوو لەبەرئەوە باوی نەما بوو، ریالیزم سەری دەرهێنا بوو و لە سەرەتای تەمەنیدا بوو. جەوهەری ئەم هەموو ڕێبازانە لە بەرهەمی دڵدار بەدی دەکرێن، هەندێ جار تێکەڵوپێکەڵن، بۆیە زانینی نەژادی شیعرێکی دیاریکراو کارێکی قورسە، واتە لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا هەموو ئەو ڕێبازانە دەبینرێن. هەروەها تاکە تاکە بەرهەمی ڕۆمانتیکی واش دەکەوێتە بەرچاو کە وێنەی ئەوروپاییە و بەزمانی کوردی وتراوە، وە وێنەی ریالیزمی ساکاری ئەوتۆش دەبینرێ کە لەگەڵ دواکەوتوویی کۆمەڵی کوردا دەگونجێ، کۆمەڵی زەوی و دەرەبەگ و جووتیار و هەژار.

ئەم تەنگوچەڵەمەیە تەنیا لە ناوەڕۆکی بەرهەمی دڵدار ئاشکرا نەبوو بەڵکو لە ڕوخساریشا دیار بوو. زۆرانبازی و چوونە مەیدانێک لە نێوان دیالێکتە بچووکەکانی شێوەی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردیدا هەبوو، لە نووسینەکانیا دەردەکەوێ کە خەڵکی سلێمانی نییە ئەگەرچی زمانە ئەدەبییەکەی لەوێ وەرگرتووە، جەوهەری شێوە بچووکەکانی کوردی کۆیە و هەولێر و کەرکووک ئاشکران. وشەی (ئەکا) و (دەکا) لە لای شاعیر هێشتا ساغ نەبۆتەوە.

دڵدار نموونەی تاقیکردنەوەی شیعری تازەی کوردییە بەهەموو لقەکانییەوە، ئەم شاعیرە لە سەردەمێکدا خۆی ناسی کە (شیعری نوێ)ی کوردی لە ئاوەوە بوو، ئەو جۆرە خوێندەوارییە تازەیەی تێیدا دەژیا وای لێ کردبوو لە کۆن دوور بکەوێتەوە و لە تازە نزیک بێ. ماوەیێک لەمەوبەر لە بابەت دڵدارەوە ئەوەم نووسیوە لێرەدا من لە ڕاستی دەرناچم ئەگەر دڵدار بەیەکێک لە سەرۆکەکانی

قـوتابخـانەی داهێنان (ڕۆمـانتـیک) و قـوتابخـانەی ڕیالیـزم دابنێم لە ئەدەبی کوردیدا، دڵدار یەکێکە لە هونەروەرە دیارەکانی کە شیعری کوردییان تازە کردەوە لە ڕووی کێش و قافیە و مۆسیقا و مانا و وشەوە.

شیـعری دڵدار هـەردوو کێشی شـیـعری کوردی، بەحـری عـەرووزی و کێـشی سیلابی دەور دەکاتەوە، شیعرە عەرووزییـەکانی لەسـەر بەحری هـەزەج و ڕەمـەلن، چونکە لە کێشە سووکـەکانن، هـەرچی کێشە خۆماڵییە سیلابییەکانیشن لە هـەموو بابەتەکانی هەیە.

لەسـەر قسـەی دڵدار خـۆی یەکەمین شیـعری کە ناوی (ڕووناکی) بووە لە سـاڵی ١٩٣٥ لە هـەولێر بڵاوکـراوەتەوە. لـەمـەدا ئەوەمـان بۆ دەردەکـەوێ دڵدار هێشـتـا لە سـەرەتای قوتابخـانەی ناوەندی بووە کـە شیـعری بۆ هـاتووە. هـەر ئەو شیـعرەش دەرگـای دواڕۆژی بەرهـەمی دڵدارمـان بۆ دەکاتەوە، لەو شیـعرەدا دەڵێ: ڕووناکی پێویسـتی ژیانە، لەبەرئـەوە ئەگـەر ڕووناکی نەبێ، ژیان پێش ناکـەوێ، کـوردسـتـان بەزانسـتی پێش دەکـەوێ، دیارە زانسـتـیش پێـویسـتـیی بەڕووناکی هـەیە. ئەم بیـروڕایانـە لە سـەردەمی کـۆمـەڵی دەرەبـەگی دواکـەوتووی ڕۆژهـەڵاتـی ناوەڕاست پەیدابوون، بۆ دەربازکردنی ئەو کۆمەڵە بۆ کۆمـەڵێکی پیشـەسـازی و خوێندەواریی پێشکەوتوو.

سـەرانسـەری دیوانی دڵدار لە چوارچێوەی ئیدیۆلۆجییـەتی پێشکەوتوو دایە بۆ چاککردنی باری ژیانی کـورد وەکـو نـەتەوەیێکی دەسـەڵاتی لە دەس خـۆی نیـیە. شـاعیـر لەبەرئەوەی تاقیکردنەوەی کـەم بوو، هـەروەهـا ئەو جۆرە شیـعرەی کـە تازە پەیدا بووبوو و بەتەواوی لە قـاڵبدا نەمـەیی بوو نەیتوانیوە ڕوخسـارێکی دیاریکراو دروست بکا یا وەربگرێ بۆ هـەموو شیـعرەکانی، ئەوانەی بەڕاسـتی هـەموویان لە ڕووی ناوەرۆکـەوە ئیدیۆلۆجییـەتێکی پێشکەوتوویان تێدایە، بەڵام ئەگـەر مـەرگی ناوەخت مـاوەی بدایە جـێگـەیێکی تری لـە ئەدەبی کـوردیدا دەبـوو، لەم لایـەنەوە ڕەفـیـق حـیلمـی ڕاسـتی وتووە: هـەرچەند بە هۆی منداڵی و خـەریکبـوون لـەگـەڵ خـوێندن، زۆری شیعر دانەناوە و ئەمـڕۆ لە شـاعیـرە ناودارەکان ناژمـێررێ، بەڵام بەو شـیـعرانـەیا کـە هـەیە و بەرچاوی ئێـمـە کـەوتووە، وە بەنوور و گـەوهـەری ئەو زەکایەدا کـە لەم چەند شیعرەدا ئەبینرێ، جێگەی گومان نییە کە دڵدار، شـاعیری تەجەددود پەروەر و ناوداری دواڕۆژ ئەبێ.

شیعری دڵدار لە ڕووی مەبەس و ناوەرۆکەوە بەسەر ئەم بەشانەی خوارەوەدا دابەش دەکرێن:

شیعری کۆمەڵایەتی و سیاسی

ئەم جۆرە شیعرە لای دڵدار لە ڕووی ناوەرۆکەوە بریتییە لە هاندانی لاوان بۆ خەبات و کۆڵنەدان و بەبێ وچان کۆشش کردن بۆ پڕکردنەوەی ئەو دواکەوتووییەی کە نەتەوەی کورد گرفتاری بووە، بۆ ئەمە هێرش دەباتە سەر کاری خەراپی لاوان بەتایبەتی سەرخۆشی و مەی نۆشی کە بەکردەوەیێکی ناپەسەندی دادەنێ، ئەم جۆرە شیعرانەی دڵدار بەهیچ جۆرێ دەستی لە قافیە نەداوە لە ڕووی تازەکردنەوە و هەر بەشێوەی کلاسیکی هێشتوویەتییەوە، بەڵام لەبەرئەوەی زمانی شیعری گۆڕیوە ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی کێشی شیعرەکانی سووکتر بکەونە بەرگوێ، ئەگەرچی پێڕەوی عەرووزیشی کردووە.

شیعری «ئەرێ ئەی لاو!» نموونەی ئامۆژگاری و پەندە بۆ لاوان، ئەوانەی بەلای دڵدارەوە دەبێ ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر بن و چاکەی کۆمەڵ لە سەرووی چاکەی خۆیانەوە بگرن لەم بابەتەوە دەڵێ:

لە نێو گەلدا دەبێ ئیعلانی جەنگی کەی لەگەڵ جەهلا
عیلم چەک بێ لە ئەم جەنگە وەتەن جێگەی کەمینت بێ

بەڵام لە شیعری (ئەی کورد)دا هەر ئەو بیروباوەڕانەی دوا سالانی سەدەی نۆزدەمە کە لە کۆمەڵێکی دواکەوتووی دەرەبەگیدا دەخولقێ، ئەم بیروباوەڕە پێشکەوتووانە پیشاندانی ئەو واقیعە نالەبارەی کۆمەڵە دواکەوتووەکەیە، ئیتر شاعیران ڕۆڵەکانی میللەتیان هانداوە کە کارێک بکەن نەتەوە لە دواکەوتوویی ڕزگار بکەن، ئەم ڕێبازە کۆنە، بەشێوەیێکی میللییانە لەوانەیە حاجی قادری کۆیی (١٨١٦ – ١٨٩٧) داهێنەری بێ، بەڵام لە دەوروبەری جەنگی یەکەمی گێتی و پاش جەنگ بەشێوەیێکی تر خۆی نواند، بیروڕای تازە «سیاسی» لە قالبێکی کۆندا «شیعری عەموودی»، وا بوو ئەم جۆرە شیعرەمان ناو نا «شیعری سیاسی». جا دڵداری شاعیر وەکو نوێنەری هەموو ڕێچکە ئەدەبییەکانی کوردی ئەو سەردەمە، ئەم شیعرەی دەچێتە گێتیی ئەو شیعرە سیاسییەوە.

له شیعری (ئەی کورد)دا دەڵێ:

ئەرێ ئەی کورد لە نێو گەلدا هەتاکەی مات و داماوی؟
که عالەم سەربەخۆن گشتی ئەتۆش پەیوەندی نێوداوی
دەسا بیرێ لە حاڵی خۆت بکە و هەستێ بەزیللەت کە
بەڵێ! دوێنێکە ڕاوکەر بووی و ئێستاکە خۆت ڕاوی
دەمی بیـــوور عـــەدوی دارە بەڵام کلکی ئەویش دارە
بەهۆی کوردە ئەتۆ غافیل کەوا ئەمڕۆ شکانراوی
دەسا غیرەت کە مەوهوومی لە بەهرەی ژین مەحروومی
دریغ و حەیفە مەزڵوومی کە زیندووی پەشمە فەوتاوی

***

لە شیعری «مەی»دا، دڵدار باس لە عارەق و شەراب و خواردنەوە دەکا وەکو ڕووداوێکی نالەبار و خەوشێکی کۆمەڵایەتی، دەڵێین کارەساتی کۆمەڵایەتی، چونکە خواردنەوە لە ڕۆژهەڵاتی لای ئێمەدا لەبەر دوو هۆ بووە بەشەرم، یەکەمیان ئایینی موسوڵمان قەدەغەی کردووە، دووەمیان سەرخۆش بوون لای ئێمە بەجۆرێکە پیاو لە هۆش خۆی دەبا و لە بیرکردنەوە و کارکردن دەیوەستێنێ، جا ئەگەر عارەق و شەراب خواردنەوە «خۆش» بێ، بەم جۆرە دەبێتە ناخۆش و دەبێ بەربەرەکانی بکرێ. پێم وایە دڵدار لەم سووچەوە تەماشای مەسەلەکە دەکا کە دەڵێ:

مەی لە بەردەم بێ کە ئیمڕۆ عادەتێکی جارییە
عادەتی چی موئنیسی چی پیشەیی بێ کارییە
عیللەتە سیحەت دەبا غارەت کەرێکە نیگبەتە
لازمە تەسلیمی کەی، تەسلیمی کەی ناچارییە
هەر کەسێ ئیدمانی مەی کرد خۆ دەخاتە داوەکەی
ئاخیری هەر ڕەنجەڕۆیە هەم لە عیززەت عارییە

دڵدار هەر بۆ مەبەسی مەی چوار خشتەکییێکیشی داناوە بەناوی (لاوی کوردان)،

خواردنەوە و سەرخۆشی بەنەخۆشییێکی کۆمەڵایەتیی کوشندە دادەنێ، کە ڕێ لە لاوان دەگرێ و لەباتی خەبات بۆ چاککردنی باری ژیانی کۆمەڵ هەموو کاتی خۆیان بەخواردنەوە دەبەنە سەر.

شیعر بۆ منداڵان

دڵدار بایەخێکی تەواوی بەمنداڵی کورد داوە، منداڵی بەهیوای دواڕۆژی گەلی کورد داناوە، کۆمەڵە شیعرێکی سووک و ڕەوان و ساکاری بۆ ئەم ئادەمزادە بچووکانە وتووە، زۆربەی ئەم شیعرانە لەسەر کێشی خۆماڵین و جووت قافیەن (مەسنەوی).

لە شیعری «ڕۆڵەی تازە» لەسەر ئاوازی (سویت هۆم) دایناوە، دەڵێ:

من ڕۆڵەی کوردستانم تازە ڕۆڵەی کوردانم
تاکو وولات سەرکەوێ فیدایە ڕووح و گیانم

***

پێویستم بەزانینە زانین بناغەی ژینە
گەر گەلێ بێ زانین بێ گەر زیندووش بن مردینە

لە «منداڵی هیوا»دا، شاعیر هەموو پاکی و ڕاستی و ساکارییێکی ژیان دەبینێ، وە داوا دەکا کە منداڵ دەبێ هەر لەسەر ئەم سیفەتانەی بمێنێ تا بتوانێ پەیامی لە ژیاندا بهێنێتە دی. لەم بابەتەوە دەڵێ:

منداڵی هیوا! کۆڵەکەی دڵان
تازە غونچەکەی نێو باغی گوڵان
هەرچەندە سەیری نێو چاوت دەکەم
نابینم گەردێ نە زۆر و نە کەم
ڕوونی چارەی تۆ وەک ئاسمای ساو
وەختێ لێی دابێ پرشنگی هەتاو

تا لە دوا دێڕەکانی شیعرەکەدا دەڵێ:

تۆ دەبێ چرای زانستی هەڵکەی
دەستم داوێنت ڕێگا وون نەکەی
بیر و هۆشی خۆت بەکار بهێنە
ئەم دانە و داوە یەک یەک ببینە
تاکو دەرکەوێ لە هەموو دنیا
چەندیان کرد بمرێ کەچی کورد هەر ما

شیعری «کۆترە باریکە»ی دڵدار یەکێکە لە سروودە هەرە سووکەکانی منداڵان، لە پارچەی یەکەمیدا دەڵێ:

ککوو... ککوو... ککوو کوو
بەسیە نوستن خەواڵوو
چاو هەڵێنە هەڵسە زوو
هەلی ژینت لە دەست چوو
ککوو... ککوو... ککوو کوو

دڵدار بەشێوەیێک گیرۆدەی شیعری منداڵان بووە، تەنیا بەوە نەوەستاوە شیعریان بۆ دابنێ، بەڵکو لە زمانی بێگانەشەوە شیعری بۆیان گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی، لەمانە شیعری «قەل و ڕێوی»ی شاعیری فرەنسی لاڤۆنتێن (١٦٢١ – ١٦٩٥) خۆی دەڵێ ئەم شیعرە یەکێکە لە پەندە خۆشەکانی لاڤۆنتێنی شاعیری ئێسک سووکی فرەنسە کردوویە بەکوردی.
لە شیعرەکەدا دەڵێ:

ڕۆژێ لە ڕۆژانا قەلێ
ڕاوەستا بوو لەسەر چڵێ
سەلکی پەنیری لە دەنووک
ویستی کە بیخوا لە هەلێ
ڕێوی بەلایا تێپەڕی
چاوی بەقەل کەوتوو مەلێ

ویستی بەفێڵێ لێی سەنێ
دەسی پێ کرد پێی هەڵ بڵێ

سروود

دڵدار سروودی زۆرە، هەندێکیان ئەوەندە بەناوبانگن باوەڕ ناکرێ کوردی خوێندەوار هەبێ سروودەکانی «ئەی ڕەقیب» و «کوردستان»ی نەبیستبێ. ئەی ڕەقیب سروودێکی نیشتمانی شۆڕشگێڕییە، بووە بەڕەمزی بوونی نەتەوایەتی. مانای لە چوارچێوەی بیری ناسیۆنالی دەسووڕێتەوە، لە لایەن هەموو کوردێکەوە بووە بەسروودی نەتەوە، لەبەرئەوە کۆماری کوردستان لە مەهابادی موکریان کردبووی بەسروودی ڕەسمی، ئەی ڕەقیب بۆ کورد لە پلەی سروودی مارسێلێزە بۆ فرەنسی:

ئەی ڕەقیب هەر ماوە قەومی کورد زمان
نایڕمێنێ دانەیی تۆپی زەمان
ئێمە ڕۆڵەی ڕەنگی سوور و شۆڕشین
سەیریکە خوێناوییە ڕابردوومان
ئێمە ڕۆڵەی میدیا و کەیخوسرەوین
دینمان ئایینمانە نیشتمان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە
زیندووە قەت نانەوێ ئاڵاکەمان
چەند هەزار لاوانی کوردی نەڕڕەشێر
بوون بەقوربانی و هەموویان نێژران
لاوی ئێستاش حازر و ئامادەیە
جانفیدانە جانفیدانە جانفیدان
لاوی کورد هەڵسانە سەر پێ وەک دلێر
سا بەخوێن نەقشی ئەکەن تاجی ژیان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە
زیندووە قەت نانەوێ ئاڵاکەمان

چەندە ئەی ڕەقیب مارشێکی لاوچاکی و حەماسییە و بە گەورەترین چوونە مەیدان و هێرش بردن قانگدراوە و گیانی شۆڕش و زەبروزەنگی لێ دەتکێ ئەوەندە سروودی «کوردستان» نەرمونیان و لەسەرخۆیە، موناجاتێکی پڕ لە سۆزی کوردایەتییە دڵدار لەگەڵ خاکی نیشتمانی دەکا، کە کوردستانە:

کوردستانی خۆش نیشتمانی جوان
تۆ قیبلەگاهی منی بێ گومان
چاوم پشکووتووی شاخەکانتە
فێری سەیرانی باغەکانتە
دەنگی شمشاڵی شوانەکانت
زریق و باقی جوانەکانت
قاسپەی کەوانی قەد کێوەکانت
خوڕەی ئاوەکەی نشێوەکانت
ئەمانە هەمووی گوێیان کردمەوە
هەوێنی شیعری دڵیان گرتمەوە
من درەختێکم لەم خاکە رووام
بەخۆشەویستی تۆوە ئاودرام
بەڵێ کوردستان تۆ منت خوڵقان
تۆ منت خوڵقان پیت بەخشیم ژیان
خۆشی ژیانم خۆشی ژینتە
ئێشی ژینی من ڕۆژی شینتە
چونکە کوردستان کوردستانی جوان
قیبلەمی دینمی خوامی بێگومان

لاسایی ئەدەبی عوسمانی

داهێنەری ئەم ڕێبازە ئەدەبییە لە پاش جەنگی دووەمی گێتی کۆمەڵە شاعیرێکی لاوی ئەو سەردەمەی ناوچەی سلێمانی وەکو نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران

و ڕەشید نەجیب و هی تر بوون. دڵداری شارەزا لە هەموو ڕێچکە ئەدەبییەکانی ئەو سەردەمە نەیتوانیوە خۆی لەم جۆرە شیعرەش لابدا، ئەوەی هەرچەندە لاسایی ئەدەبی نەتەوەیێکی دیکە بووە، بەڵام لەو نەتەوەیەشدا کە عوسمانی بووە، ئەم شیعرە تازە بووە، بۆیە ئەمە هەنگاوێک بوو بۆ تازەکردنەوەی شیعری کوردی لە بەرگێکی نەتەوایەتیدا، هەر ئەو شاعیرانەی ئەم جۆرە شیعرەیان هێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە خۆیان لەسەرامەدانی تازەکەرەوەی شیعری کوردی بوون.

شاعیر لە شیعری «بۆ ئەو کەسە کە...»دا دەڵێ:

لە بن سـایەی چەمـەن زاری بەهاری
با پێکەوە بین یەک دڵ و ڕووخـۆش
دڵ ڕوون و خـرۆش، با ڕاوێ بکەین سـا
هەڵبـەتتـە من و تۆ، دڵی پڕ جـۆش

***

تەنیـایی بیـابانێکی پڕ سـۆز
جـا لە ڕێوە ئاوازی زەمین سـوویی سـروور
سـا بەسیە غـروور، ساتێ ببیـەین سـا
مـن نەیدەمێ دڵداری و تۆ دەنگی تویـوور

***

خـزمەتچی نیـازمانە شتـومەک لە ژیان
توحـفـەی دەسی دڵدارییـە بەنرخ و بەها
پەروێز و مـوعـەللا، کـاتێ بچنین سـا
من بەستەیی بەرجەستە و تۆ نێرگسی شەهلا

***

پڕ زەمـزەمـە باغـێکە زەمین تۆم هەبێ بەدەم
خۆش نەشوە چ جامێکە ژیان ساغیری گوڵگوون
تۆ شیعری موجەسسەم، من شاعیری مولهەم
تۆ حوسن و فسـوون، من هەم دەمە مەفتـوون

بیر و خەیاڵی ئەم شیعرە وەکو ئەحمەد تاقانە دەڵێ لە شیعرێکی تۆفیق فیکرەت وەرگیراوە، ئەویش کەوتۆتە ژێر کاریگەری شاعیرێکی فرەنسی، دەتوانرێ ئەم شیعرەی دڵدار وەکو شیعرێکی وەرگیراو بۆ زمانی کوردی حسێب بکرێ.

ڕیالیزمی فۆتۆگرافی

ئەمە جۆرە بەرهەمێکی ئەدەبییە لە کۆمەڵدا، لای ئێمە لە کۆمەڵێکی دەرەبەگیی دواکەوتوودا لەسەر زمانی خوێندەوارە پێشکەوتووەکان خۆی دەنوێنێ، بریتییە لە پیشاندانی ناگزووری و دواکەوتوویی کۆمەڵ بەشێوەیێکی ساکاری سەرپێیانە، ئەم جۆرە شیعرە لێکدانەوە و شیکردنەوەی سایکۆلۆجی تێدا نییە، بیری تیژ و خوێندەواری و ڕۆشنبیریی بەرز و قووڵی ناوێ چونکە بەزمانێک دەبێژرێ زمانی خەڵک، بەڵام خوێندەوار و نەخوێندەوار دەجووڵێنێ و دەوری خۆی لە گۆڕرانی کۆمەڵدا دەبینێ.

لای دڵدار دوو نموونەی بەرزی ئەم جۆرە شیعرە هەیە (لالەباس) و (تووتنەوان)، هەردووکیان ڕەنجبەر و زەحمەتکێش و جووتیاری ڕەش و ڕووتی ئەو کوردستانەن، ئیشی زۆر و ژیانی سەخت. شاعیر سوودێکی زۆری لە فۆلکلۆر و ئەدەبی میللی کوردی وەرگرتووە، وە وەستایانە توانیویەتی بەزمانێک و شێوازێک نالەباریی جووتیاری کورد بگێڕێتەوە کە هەرگیز پارێزگاریی ڕێچکەی ئەدەبی فۆلکلۆری و ئەدەبی هونەریی نووسراوی کوردی بکا.

شاعیر لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ڕۆژێکی پاییز لە پێش نیوەڕۆ
لالەباسم دی زەوی دەدا تۆ
ڕووت و زگ واڵا پیر و تێکشکاو
پشتی چەماوە لووت لەسەر ئەژنۆ
گۆچانی دەسی دەستەندووی جووت بوو
دەنگی نووسا بوو بە هێ هێ و هۆ هۆ
هەی ماندوو نەبی لالۆی جووتیارە!
ووتی هەر بژی ڕۆڵەی لەسەرخۆ

ووتم کـــاری جــــووت ڕەنجی لاوێنی
زۆر دوورن لەگـــەڵ پیـــرێکی وەک تۆ
ڕەســـووڵەی کـــوڕت ڕەنجـبـەری چاکـە
زەلامـی ملهـــوڕ، لاوی چوست و جـــۆ
کـــوا بۆچی جــــووتت لەباتی ناکـــا
بۆچی تـۆو نـادا، بۆچی نـابڕی شـــۆ
هێندێ پێکەنی ســـەیرێکی کـــردم
دەستی خستە سەر ڕیشی وەک پەمۆ
ئـاگـــــــری دڵـی لـە هـەردوو چـاوی
بڵـێـســـەی ئەدا وەک جـووتێ پشکۆ
ووتی لە هاوین کـوێخـا کـاکـەسـوور
هـاتـە مـــــــاڵـەوە پـێـی ووتم لالـۆ
شـــــایەدی بدە «زەوی زێـڕین دۆل»
کـــەوا هـێن منە قـــورئانیش بخـــۆ
ووتم کـاکـەسـوور بەم ســەر و ڕیشـە
ئۆباڵی خـەڵقی ناخـــەمـە ئـەسـتـۆ
ووتی هـەروەها بەســـــەری ئاغـــا
ئـەتـکـەمـــە پۆڕی بـەر چـەنگی هـەڵۆ
بۆ شـــەو زەلامی هـەنارده ســـــەرم
مـــاڵیـــان دامـــە بـەر شلینگی بڕنۆ
سێ مـــــانگام هـەبـوو بـەتالانـی برد
مندالّی هێـشـــتم بـەبێ مـاست و دۆ
هەندەی پـێ نەچوو عـەزەی سـاڵح ئاغا
لەســەری کـردم بۆ حـیـســـەی تاپۆ
چوومــە خــرابە ووتم ئـاغــا گـیـــان
ملکم هـێن خـــۆمـــە قـــەیدن لە تاپۆ

پێی ووتم پیـــرەی ســـمــێل کلکە ســـە
یـا تـاپـۆ بـدە یـا بـارکـــــــــــە بـڕۆ
دوو سێ ڕەش و ڕووت ووڵاغــیـــان هێنا
دەغلیـــــان بار کـــرد بـە لێ لێ و لۆ لۆ
کوێخـا چەمبـەریش رەسـووڵەی پەت کرد
کـــردی بەعـــەسکەر بردی لـە بۆ کـــۆ
لـە کـــــۆیە چوومـــــــە لای زابت ووتم
ئەفـەندی عـومـرم گـەییـیـە حـەفـتـا و نۆ
بێــجگە لەم کــوڕە وەجـــاغـم کــوێرە
بەمنی ببـەخـــشـــە مـــەمکە ڕەنجــەڕۆ
زابت تووڕە بوو هـەڵسـاـیە ســـەر پێ
فـــرێی دامـــە دەر بـەپاڵەپـەســـتـــۆ
پـێــم ووت لالــەبـــاس پـــارەت بـــدایـــە
رەســوول مـوعـیل بوو بەبێ گـفـتـوگـۆ
ووتی پارە و من هـەی خـــاکم وەســـــەر
بـریـا ئـەمـــــزانـی ئـەی خــــودایـە بـۆ
ئەوا چل ســـــاڵە زەوی ئـەکـــێـــــڵم
فـــەللاحی ئەکـــەم هـەتاکـــو ئـیـمـــڕۆ
نرخی عـــارەقـــەی ڕوونی مـــاندوویيم
تـیکە نـانێکـە، چ نـان! نـانـە جـــــــۆ
ئەویش بەبێ دۆ
ئەویش بەبێ دۆ

ئەمە نموونەیێکی ڕاست و زیندووی ژیانی هەژار و ڕەنجبەرانی کوردستان بوو لە سـەردەمی فـەرمانڕەوایی مـەلیک لە عـیـراقدا لـە ژێر چاودێری ئەمـپریالیسـتی بـەریتـــانی بوو هـەمـــوو کـــاروبارێکی لـە لایەن ئـەوەوە بەڕێوە دەچوو. چاکـــە و بەرژەوەندی دەرەبەگی دەست ڕۆیشـــتـووی گـوند و دەوڵەمـــەندی شـار لە لایەن دەسـەڵاتەوە پارێزرا بوو. مووچەخۆر لە سیڤیل و پۆلیس پارێزەری ئەو دەسکەوتە

مفتەبوون، خۆشیان لەو چینە دەوڵەمەند و دەسەڵاتدارە دەژمێرران. داستانی شیعری «تووتنەوان»ی دڵدار لە کۆیە لە ساڵی ١٩٤٧ – ١٩٤٨ نووسراوەتەوە. لە حەوت پارچە شیعر پێکهاتووە، هەر پارچەیێکی بریتییە لە دە دێڕ شیعر، واتە هەمووی حەفتا دێڕە شیعرە، شاعیر بۆ هەر پارچەیێک ناوێکی داناوە: تووتنەوان، کەپری ئاودێر، دووسوار، چەندوچوون، ماڵوێرانی، حساو، حساوکردن.

دڵدار ئەم بەرهەمەی لەسەر شێواز و ناوەرۆکی بەسەرهاتی لالەباسی داناوە. باس لە شپرزەیی تووتنەوان و ڕەنجبەر و جووتیار و هەژارانی بێ دەسەڵات دەکا. چینێکی فراوانی کۆمەڵ لەم ڕەش و ڕووتانە کەوتۆتە ژێر باری قورسی ستەم و زۆرداری فەرمان بەدەست لە چینی دەرەبەگ و سەرمایەداری بۆرجوازی و دەسەڵاتی مووچەخۆری گەورەی دەوڵەتی مەلیکی کە لە ژێر چاودێری و بەڕێوەبەرایەتی ئەمپریالیستی بەریتانی بوو.

شیعری ڕۆمانتیکی

لە دیوانی دڵدار ئەگەر بۆ ئەم جۆرە شیعرە بگەڕێین وەکو ڕێچکەیێکی ئەدەبی، نەوەک، وەکو بۆ چوون یا هێنانەوەی وێنەی خەیاڵی لە دوو پارچەی «خەندەکەیی بایی» و «گوڵی سوور»دا ئەم ڕێبازە ڕۆمانتیکییە دەبینین.

جارێ تەواوی «خەندەکەی بایی»:

لە ئافاقی ژیانی نائومێدیم خەندەکەی بایی
فریشتەی پاکی هیوامی نیشان دام وا کە بیدوێنم
پریشکی تیشکی ئەستێرەی جوان ئیمشەو بەئەسپایی
بەسۆزێ هاتە نێو کونجی دڵی تاریکی پڕ خوێنم
دەسا دەی مەسدەری هەستی
دەخێرا لادەری پەستی
وەرە! تا من بەڕازی تۆ نەمامی شادی بڕوێنم

***

جوانی غونچەیێ بوو وا کە پەنجەی ڕازی ڕاکێشای
دەسەیری چەند بەوەسلی زولفی خاووت شاد و مەسرووره

لە ڕووی ڕاستی ئەتۆش وەک ئەو گوڵێکی چیمەنی دونیای
کـەچی تاجی دڵی هێـشـتـا دڵت لەم حـاڵە ڕەنجـوورە
بەخـــەندەی نـەرمی دڵپــاکــیت
دەخـۆم سـوێندێ بەڕووناکـیت
ئەگـەر هەسـتێ بەژین وابێ لە جـەرگی ڕاسـتـیـیـا دوورە

***

هەمـــووی نـووری ژیانـە فــەیز و نووری ئـاسـمـــانی شین
هەمـوو چەپڵـەی گـوشـادی لێ دەدەن هەرچی کـە ئەیدینی
لە ڕووی ئەم خـاکە گەردێکین دە ئێمـەش ڕوو لە شـادی بین
فـــەرامـــۆشی بکەین جـــارێ چـەژی تـاڵاوی غـــەمگینـی
بەدڵ ڕوونـی و ڕوو خــــــۆشـی
بەخـــەندە، نەک بەخـــامـــۆشی
بنۆشـین جـــامی دڵداری لەبـەر کـــەین بـەرگی نـەمـــرینـی

***

دەهـەڵســـە با بینا کـــەین ئـابیـــدەی پیـــرۆزی دڵداری
لە تیـشکی ڕۆژ لە شـەوقی مــانگ لە ڕەنگی پەلکەزێڕینە
کـە هەر کــامــەی بلێـی پاکـە لە کـردەی قـودرەتی باری
نیـــشــــانەی کـــردگـــارێک و بناغـــەی پەیڕەوی دینە
لە شــوێنێ پڕ لـە هـەســتی بێ
کـەرەسـتـەی خـۆشـەویسـتی بێ
لە نێـو ئەم بـاغــە بێ جـێگەی کــە تۆم لێ دی لە هـاوینا

***

لـە پەلکی تـازە پشکوتـووی نـەژاکــاوی گـــوڵی نـەســـرین
کراسێکی سپی بێ گەرد دروست کە شەنگ و دامەن شۆڕ
لەبـەرکـە و زولفی زێڕینت بەســەریا بێنە خـوار چین چین
پـەری تیم تیم بەڕاز و نـاز لـە بۆت بێنن بنەوشـــەی مـــۆر

بەئـاواز و نـەوای تـەبجــــــیل
بهــــۆنن پێـــچکەی ئیکلیل
ببـەن کرنـووش بڵێن ئـەی شـۆخ پەری زادەی گـزنگی خـۆر

***

ئەوا ئیکلیلی دڵسـۆزی و دلارامـیت دەکـەین پێـشکێش
کە هەر چەپکەی خـەمی ملکەچ لە جـەسـتـەی نـەوجـەوانێکە
نیـگـارێ بـوو بـەنـاکــــامـی بـەگـــریـاوی بـەئێش و نێش
لـە ژیـن ڕۆیی ئـەوێـســـتــــێکە هـەوێنی داســــتــــانێکە
بــەیــادی ئــەو دڵــەی تــیــنــوو
کـە چۆن هـات و وەهـاش دەرچوو
بڕۆ نێـــو ئابیـــدە و ســــەیری چ پیــرۆز جـــاویدانێکە

***

وەرە نێـــو ئـابیـــدەت تـا مـن لە بـەرپێــتـــدا بـدەم ئەژنۆ
لــەبــەروەی نــا دلآرامــی لــەبــەروەی چـونــکــە بــالآیــی
پەری هیـوا و خـودای شیـعر و بڵێسـەی هەسـتی بەرزی تۆ
هـەواڵی هـاوڕەگ و خـوێنی کـچـێکی شـۆخـی مـیـدیایی
لـە ڕووی چاکـــە و وەفــــاداری
بـەنـەشـــوەی جـــامـی دڵداری
لە مـەسـتی خـۆشی بمهـێـڵـێ دروشـمی خـەندەکـەی بایی

دڵدار لەم شیعرەدا وەستایەتییێکی یەکجار بەرزی نواندووە لە ڕووی ڕوخسارەوە:

١- ناوی شیعرەکە کە «خەندەکەی بایی»یە کردوویەتییە ڕەمز بۆ دەست پێ کردن و کۆتایی پێ هێنان، بەم جۆرە ناوی شیعرەکە بووە بەقافیەی نیوە دێڕی یەکەم و نیوە دێڕی دوایی شیعرەکە دەست پێ دەکا و دواییشی هەر بەو کۆتایی دێنێ:

لە ئافــاقی ژیـانی نـائومــێــدیم «خــەندەکــەی بایی»
لە مەستی خۆشی بمهێڵێ دروشمی «خەندەکەی بایی»

٢- شیعرەکە لە حەوت بەند (کوپلێت) پێکهاتووە، هەر بەندی حەوت دێڕە شیعرە لەمانە پێنج دێڕی یەکەم و دووەم و سێیەم و چوارەم و حەوتەم (١٦) کەرتییە، وە دوو دێڕی پێنجەم و شەشەم (٨) کەرتییە.

هەروەها دەکرێ ئەم شیعرە بە بەحری عەرووزیش بکێشرێ، لێرەشدا دڵدار داهێنانی بەدەستەوە هێناوە بەوەی لەسەر بەحری هەزەج «مفاعیلن» شیعرەکەی هۆنیوەتەوە. لە دێڕە درێژەکاندا هەشت «مفاعیلن» و لە دێڕە کورتەکاندا چوار «مفاعیلن»ی بەکار هێناوە.

٣- قافیەی پێنج دێڕە درێژەکان بەم جۆرەیە (ا ب ا ب ب)، بەڵام قافیەی دوو دێڕە هەشت کەرتییەکان بەم جۆرەن (ا ا).

شاعیر توانیویەتی وەستایانە ئەم هەموو جەوهەرە جیاواز و ڕەنگ و وێنانەی کە بۆ دروستکردنی ئەم پارچە شیعرە بەکاری هێناون هارمۆنی و مۆسیقایێکی ناوەوەی نەرم و ڕێکوپێک دروست بکا. دەستی هونەروەر لەم هەموو کێش و لەم هەموو قافیە جیاوازانە نەخشێکی ڕەنگین و بێ هاوتای کێشاوە.

ئنجا لە ڕووی ناوەرۆکەوە شاعیر بەرامبەر بەوێنەیێکی قووڵ دەمانوەستێنێ، مانای ئەم وێنەیە لە ڕەنگ و سێبەر و هەتاو نییە، مەبەس لەو شتانە نییە کە تەنیا چاو دەیانبینێ و هەستیان پێ دەکا، بەڵکو ماناکانی لە پشت شتە دیارەکانەوەیە، ئەمە جیهانێکی خەیاڵی پاک و خاوێنە، بەهەشتێکە هیوای ئادەمزاد دروستی کردووە، بەڵام دیارە لە ناو ئەم بەهەشتەشدا، چونکە لەسەر زەوییە پیاو ناتوانێ بادەی دڵداری لە دەستی حۆری و پەری وەربگرێ، ئەم جوانە لەبەر زێدە جوانی دەبێ لە خۆی بایی بێ و بەدڵدار ڕازی نەبێ، کە پێی ڕازی نەبێ دیارە نائومێد و ڕەنجەڕۆیە.

گومان لەوەدا نییە کە وێنەی سروشتی ئەوروپا و پێوەندیی لەگەڵ ژندا کە خۆی لە دڵدارییێکی گیانیی قورسدا دەنوێنێ کاریان لە دڵدار کردووە، لێرەدا ژن لە سروشت نزیکە، لە ناو یەکتری تواونەتەوە، ئەمە وەکو پێوەندیی ژن و سروشتی شیعری ڕۆژهەڵات نییە، هەرچەندە وێنەکانیان جوانن و داهێنانیان تێدایە، بەڵام بەئاسانی لە یەکتری جودا دەکرێنەوە. دروستکردنی پەرستگای دڵداری لە تیشکی خۆر و شەوقی مانگ و ڕەنگی پەلکەزێڕینە و دروونی کراسی لە پەلکی

تازە پشکووتوو و نەژاکاوی گوڵی نەسرین کە ڕەمزی پاک و خاوێنی و بێ گەردییە و هۆنینەوەی ئیکلیل، ئەمە هەمووی بۆ ئەو پەرییەیە کە شاعیر ئەژنۆی بۆ دادەداتەوە و دەیپەرستێ.

بەڵام دیارە دڵدار مەبەستی تەنیا ئەمە نییە بەڵکو شتێکی تریشە، ئەو شتە حۆری و فریشتەی بەنەتەوە میدیایی، واتە کورد دروستکردنە، ڕاستە حۆری و فریشتە نەتەوەیان نییە هەروەها لای دڵداریش نەتەوە نییە، بەڵام بۆ ئەوەی نەتەوەکەی خۆی ئەوەندە بەرز بکاتەوە و بگەیێنێتە (مطلق)ی حۆری و فریشتە، خۆشەویستەکەی دەکا بەمیدیایی، نەوەکو کورد بۆ ئەوەی کۆنە و قەدیم نەبێ، چونکە لە پێش ئەوەی کورد هەبێ لەباتی ئەو میدیا بووە، دیارە هەموو کوردێک میدیاییە بەڵام هەموو میدیاییێک کورد نییە، چونکە لە سەردەمی میدیا کورد نەبووە، بەڵکو کورد لەباتی ئەوە.

***

وێنەی دووەمی ڕۆمانتیکیی دڵدار لەگەڵ گوڵدایە، مەسەلەی گوڵ وەکو ڕووداوێکی ناسک و جوان و تەمەن کورت و ئەو عەتر و گوڵاوەی لێی دەردەهێنرێ مەسەلەیێکی گەلێ کۆنە و ڕەنگی لە هونەر و ئەدەبی ئادەمزادی کۆن و هەموو نەتەوەکانی سەر ڕووی زەوی داوەتەوە.

«گوڵی سوور»ی دڵدار ڕەنگە تازە نەبێ، کەم شاعیر هەیە شتێکی لێ نەکراندبێتەوە و تابلۆیێکی لێ دروست نەکردبێ، بەڵام تازە نەبوون بەڵگەی ناڕەسەنی نییە، بەتایبەتی بۆ ئەو قاڵبەی دڵدار بەکاری هێناوە، یا بۆ ئەو وێنە و مانایانەی دڵدار دایهێناون.

سەد ساڵ پێش یا زیاتریش نالی بەجۆرێک لە گوڵ دواوە بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەیە دڵدار لە پاش سەد ساڵ دەریبڕیوە، هۆی کارەساتی گوڵ لە لای نالی ئەوەیە کە لە خۆی بایی بووە، شانازی بەخۆیەوە کردووە، لووتی بەرز کردۆتەوە، یاغی بووە و لافی بەڕەنگ و بۆی لێداوە، ئەمە وای لە باغەوان کردووە بیڕنی و بیژاکێنی و بیدا بەعەتار بۆ ئەوەی بیکوڵێنێ و گیانی دەربێنێ و گوڵاوی لێ دروست بکا. بەڵام لای دڵدار «گوڵی سوور» ڕەمزی کچێکی جوانی بەدبەختە. ئەم پارچە شیعرەی لە ساڵی ١٩٤٦ لە هەولێر داناوە:

گوڵی سوور! ئەی کچی نەورۆز! ئەرێ کام دەست لە باغی ژین
لە بۆ یەک دەفعە بۆن کردن بەناکامی ئەتۆی هێنا
ئەوێستاکەش بەژاکاوی
وەها بێ قەدر و تۆزاوی
لەسەر ڕێگا فڕێی داوی
***
لە جەوری زوڵمی ئەو دەستە، پەری زادەی بەیان لەرزین
لە دەوری ئەو چڵەی لێی بووی پەپوولەی زەرد و سوور گریا
منیش ئەی گوڵ دڵێکم بوو
دڵێکی پڕ لە ئارەزوو
بەسۆزی ئاوی حەز تینوو
***
لەناکاو لام فڕی بۆ لای کچێکی دلبەر و شیرین
ئەویش ڕیشەی لە دەس گرت و بەبێ ڕەحمی لە ژێر پێی نا
بەگریاوی و بریندازی
بەڕووزەردی و غەمخواری
بەبێ ئومێد لە دڵداری
گەڕاوە سینەکەی تارم، ئەوێستاش ئەی گوڵی غەمگین
لە تەنیایی سەرینت بێ، دەهانێ! ئەم دڵە تووخوا

ئەم شیعرە لە ڕووی ڕوخسارەوە، بەتایبەتی کێش و قافیە بەتەواوی لە شیعری «خەندەکەی بایی» دەکا. بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە دوو مادده تێکەڵ بەیەکتری دەکا، گوڵ و کچ، ڕنینی گوڵ و ژاکاندنی کە مردنیەتی لەگەڵ کچ، ئەویان لێ دەکرێتەوە بۆ جارێک بۆنکردن و ئەمیان بۆ جارێک خۆشی لێ وەرگرتن، ئەنجامی ئەمە بۆ هەردووکیان هەر مردنە، جا با بۆ گوڵ مردنی ڕاستی بێ و کچەکەش جۆرە ژیانێکە لە مردن خراپتر. بەڵام شاعیر تەنیا بەوە ناوەستێ کە کارەساتەکە دەگۆڕێ بەوەی کچەکە ڕزگار دەکا، ئەو کچەی کە خۆی خۆشی دەوێ ئاوڕی لێ

ناداتەوە، دڵی دەخاتە ژێر پێی و دەیهێنێتە ڕیزی ئەو کەسەی بۆ جارێک بۆنکردنی گوڵی سوور عەزابی دەدا. ئیتر هەردوو بەدبەخت، دڵدار و گوڵی سوور بەیەکتری شاد دەبن.

دڵدار و ئایین

لەوانەیە قەسیدەی «ئادەمیزادی و ئەدیان» لووتکە و ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر بێ لە بارەی ئایینەوە، بەڵام ئێمە دەتوانین شیعری «ئەی خودایە» بە بەر کوڵی قەسیدەکە دابنێین، ئەم شیعرە لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکووک هۆنراوەتەوە و لە دیوانی دڵدار بڵاوکراوەتەوە کەچی قەسیدەکە تا ئێستا ڕۆشنایی نەبینیووە و بڵاو نەکراوەتەوە.

لە شیعری «ئەی خودایە» شاعیر باس لەو ڕاستییە دەکا کە ئەگەر خودا ئارەزوو بکا هەموو شتێک دروست و ڕێکوپێک دەبێ چونکە خۆی لەسەر هەقە، جا ئەگەر لە کۆمەڵدا هەموو شتێک دروست نەبێ دیارە خودا ئارەزووی نەکردووە.

ڕۆژی فەرمووت: «لیس للانسان الا ما سعیٰ»
هیچ کەسیش هێندی فەللاح ئیش و کێڵانی نییە
ئیش دەکات و ڕەنج دەدات و ڕووت و قووت و زگ بەتاڵ
ئاخیری بێ سوود دەمێنێ ساڵ کە بارانی نییە

لە دوا دێڕی شیعرەکەدا دەڵێ:

ڕەنگە کەم دیدە و مەلایان هانی خەڵکی وا بدەن
کوشتنی (دڵدار) حەڵاڵە چونکە ئیمانی نییە

بەڵام قەسیدەی «ئادەمیزادی و ئەدیان» قەسیدەیێکی (٢٩) دێڕییە، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٤١ نووسیویەتییەوە. دڵدار لەم قەسیدەیەدا باس لە شتێکی تازە ناکا. ئەم مەسەلەیە لە دەوروبەری فەیلەسووفە کۆنە بەرایییەکانی گریکەوە لە ناوەوەیە تا ئێستا، بەڵام ئەگەر ئەم بیروباوەڕە لە ئەدەبی کوردیدا تازە بێ، لەبەرئەوەیە زۆر کەم لە شاعیران بۆ ئەم باسە چوون، یاخود هیچ نەبێ لەبەر گەلێ هۆ، ئەگەر ئەم جۆرە شیعرە هەشبێ، بڵاو نەکراوەتەوە، بەڵام ئێمە لێرەدا لەبەرئەوەی تەواوی

ئەرشیفی دڵدارمان لە ژێر دەستا بوو، دەتوانین خوێندەوار بەم قەسیدەیە بناسێنین ئەگەرچی لە تواناداا نییە تەواوی تێکستی شیعرەکە بڵاو بکەینەوە.
دەبا گەشتێکی پێناسین بەناو قەسیدەکەدا بکەین:

سەرم سوڕما لە مانای ئادەمیزادیی و ئەدیانی
کە غایە لەم قەراسانە دەبێ چی بووبێ نەمزانی
لە غەیبا هاتە گوێم دەنگێ کە داروین بوو وەهای فەرموو
لە دنیادا بەهێز دێت و زەعیف دەخوا لە بۆ مانی
چەکی ڕووحداری کێوی بێ ددان و یاخۆ چەنگێیتی
چەکی ئینسان لە ئەم جەنگە دوو ئەندێشیی و زۆرزانی
کە ئەندێشەی بەکار هێنا هەموو ڕوحداری ڕووی دنیا
ئەسیری دەست و تیغی بوون لە مێروو تا دڕوندانی
بەڵام ڕووحی تەماعی و قینە جۆیی و خود پەسندکردن
ئەوی خستە هەوای زەبت و سوپاه و تەخت و سوڵتانی
لە بۆ تەحقیقی ئەم غایە بەوردی کەوتە تێ فکرین
لە بیر و فەلسەفەی خۆیا (خودا و مەزهەبی) هانی

ئەم پێشەکییە بریتییە لە بیروباوەڕێکی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی لە کۆنەوە فەیلەسوف و زاناکانی کۆمەڵایەتی (بوون) یان پێ لێکداوەتەوە و پێوەندیی نێوان ئادەمزاد و هێزی تەبیعەت و بزووتنەوەیان پێ تەفسیر کردووە. ئەوەی گرنگ بێ بۆ دڵدار ئەوەیە کە لە سەردەمێکی ژیانیدا باوەڕی بەم فەلسەفەیە بووە و ئەم بیروڕایانەی هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە. لە پاش ئەوەی باسی تیۆری گۆڕانی داروین دەکا، دێتە سەر ئەوەی چۆن «ئایین» کراوەتە داردەست بۆ چەوساندنەوەی ئادەمزاد، کە لە ئەنجامی ئەودا چەوساندنەوە بەر چینێکی دیاریکراو کەوتووە، کە چینی خوارەوەیە، بەم جۆرە بووە بەداردەست بۆ چەوساندنەوەی چینایەتی.
لە پاش ئەمە دڵدار دێتە سەر باسی ئایینەکان بەناو، لێرەدا تەنیا لایەنی ڕەشبینی ئەو کردەوانە دەبینێ کە بە ناوی ئایینەوە دەکران لەم لایەنەوە دەڵێ:

هەزاران تیـــرە بارانی کـــەناچە و ئافـــرەتی پیـــر کـــرد
هەزاران باغـەوانیان نیشت لە سینگی باغ و بیستانی
هەزاران شاری مەعموور و قوسوور و شانەشینیان گرت
وەکو شـێت کـەوتنە تێکدان و ڕمـان و یاخـو سـووتانی

لە پاش ئەمە باس لە ئایینە کۆنەکان دەکا و لە هۆی پەیدابوونی ئایینە تازەکان دەدوێ. جەوهەری ئابووری بۆ پەیدابوونی ئەم ئایینانە ناخاتە پشتگوێ، ئنجا دێتە سەر پەند و ئامۆژگاریی ئادەمزاد و دەڵێ:

بەشـەر خـۆت کـەر مـەکە چیـتر خـورافاتی هەتاکـەی بێ
حـەقـیـقـەت وەرگـری سـەهلە بزانی جـەهل و نـادانی

لە پاش ئەمە جارێکی تر شاعیر وەکو کەسێکی پڕ باوەڕ بەخوا خۆی پیشان دەدا و کردەوەی هەندێ لە سەرۆکەکانی ئایین دەردەخا، کە چۆن ئایینیان کردووە بەسەنگەر بۆ چاکەی خۆیان و دەڵێ:

دەزانم کــــردگــــاری تۆ زەمین و زیندەگــــیت دانا
بەڵام خــاخــام و پاپا و مــەلا و دەروێشــەکــەی زانی
ئەتۆیان کـردە ئالەت سـا لە ڕێگەی سـەتوەتی خـۆیان
لە غەزوەی ئەهلی سەلیب و یا حورووبی ئالی عوسمانی

دوو دێڕی قەسیدەکە تەوسێکە دڵدار دەیگرێ، زۆر باش دەزانێ کە وەزعی گشتی ئەم قسانەی پێ خۆش نییە، لەبەرئەوەیە دەڵێ لە «ڕیز» مەچووە دەرەوە:

بەسەر ڕیسوا دەبی (دڵدار) حەقیقەت لادە کەم حیکمەت
ئەتۆ چاو ساغی ئەندێشـەی لە نێو ئەحیـایی کوێرانی
ئەگـەر قـەسـدت ژیانە هەر دەبێ کـەڕ بی دەبێ کـەر بی
ئەگەر بێتو موخالیف بی بەحەقـقـەت پووچ و نادانی

دڵدار بەم بیرورِا فەلسەفی و داناییانە قووڵە ئەدەبی کوردی ڕەنگین و دەوڵەمەند کردووە، لێرەدا داهێنانی هونەری و ئیستێتیکی مەبەسە، ئیدیۆلۆجییەت لە گۆڕێ نییە، خەڵکی سەربەستن لەگەڵ ئەم بیرورِایانە بن یا لەگەڵیانا نەبن.

غەزەلی ئاسایی کلاسیکی

ڕەسەنی شاعیرییەتی دڵدار لەوە دەردەکەوێ لە شیعری کلاسیکی لاسایی قوتابخانەی نالی بەتوانا بووە، لەوێوە دەستی پێ کردووە و هوشیارانە توانیویەتی ببێ بەشاعیری قۆناغی گواستنەوە و بە یەکێک لە دامەزرێنەرانی ڕێچکە و ڕێباز و بزووتنەوەی شیعری نوێ (ڕۆمانتیکی).

لە غەزەلێکیدا دڵدار دەڵێ:

زەدەی تیری نیگاهی فیتنە پەردازی نیگارێکم
گێرِوودەی داوی زولفی موشکباری گوڵ عوزارێکم
ئەوەی نەیدیبێ نێشی دڵ وە یا ئازاری دڵداری
چوزانێ من لە ئێشانی چ سووتان و فگارێکم
لە دەشتی نائومێدیدا بەدەم بایی قەدەر هەر وەک
پەلاشی وام کە هەر ساتە لە گۆشە یا کەنارێکم
بەڕۆژ ترساو و ناساوی زرەی کاسەی شەوی پێشووم
بەشەو سەرخۆش و مەستی جامی قەهری ڕۆژگارێکم
ئەرێ ئەی دەستی دڵسۆزم بەبێ سۆز من مەڕەنجێنە
سەبر دەرمانی دڵ ناکا کە من پەیوەندی یارێکم
سەر و مایەی جەوانی خۆم لە ڕێگەی ڕازی ئەو دانا
لە دەرگانەی وەفای هێشتا هەژار و لێو بەبارێکم
ئەبێ چۆن پشت بەدڵداریم ببەستم تاکو ئێستێکە
گەلێ دوورین لە یەکتر ئەو لە بارێ من لە بارێکم

ئەم غەزەلە نموونەی شیعری کلاسیکی کۆنە، واتە دڵدار وەکو مامۆستا و هاوشاری خۆی حاجی قادری کۆیی توانای شاعیرییەت و خەیاڵی هونەری

خۆڕسک بووە لە لای، لە هەر سەردەم و ڕۆژگارێک بژیایە دەبوو بەشاعیر.
لە پارچە غەزەلێکی دیکەیدا دڵدار دەڵێ:

چاوەکـــانم لێڵ و وێڵ بوو کـــوا ســـتـــارەم دەرنـــەکـــەوت!
دڵ لە تـاوی دەردی گـڵـپـەی ســەند وەکـو ئـاوور و نـەوت
ڕۆژ هـەڵات و زیـندەگـی دا گـشـتـی عـالـەم کـەوتە ئـیش
چاوەنۆڕی ئـوفـــقـی دوورم ڕۆژی مـن کـــوا دەرنەکـــەوت
ئەی خـــودایـە تاری نـیگبـەت کـەی ئەبـێ لاچێ خـــودا!
تابەکـەی چـەنگەچڕێ من ســا لەگـەڵ تـۆ هەشت و حـەوت
بەســیـەتی (دڵدار) زەمـانـی شـیـعـری بێ مـەعنا نـیـیـە
هەڵسـە چارەی دەردەکەت کە بێ تەففەکـور ڕێگە چەوت
بێـتـو ئـەسـپێ چەند ئەسـیڵ بێ سـواری چالاکی نـەبێ
قـابیلە دەرچێ لە مـەیدانی جـیـدال و جـێگە ڕەوت!

ئەم غەزەلەش نموونەیێکی دیکەیە دڵدار مەبەسە کلاسیکییەکانی شیعری کۆنی تێکەڵ بەیەکتری کردووە لە دڵداری و وەسف و دانایی و ئامۆژگاری و پارچەیێکی جوان و ڕەند کەوتۆتە ناو دیوانی شیعری کوردییەوە.

گاڵتەوگەپ و داشۆرین

دڵدار شیعرێکی داشۆرینی گاڵتەوگەپ ئامێزی هەیە لەگەڵ بورهان جاهیدی هەولێری پێکەوە هۆنیویانەتەوە، لە ساڵی ١٩٤٤ لە ڕانیەوە بۆ جەبار ئاغای کانییان ناردووە، لە شیعرەکەدا هەردوو شاعیر دەڵێن:

ئـەنفـــیـــەت کـــانی دەڵێن مـــیـــسک و گـــوڵاوی تێکەڵە
دار وەکـــازیشت لـە دارســـتـــانی گـــوندی هـەرتـەلە
باش ئەکـــەی تەقلیـــدی لەنجـــەی قـــازی شـــابازە شـــەلە
مـــەیلی ئەشـــعـــارت وەکـــو جـــارانە ئایا ئەم حـــەلە!

***

بیستبووم ساحیب زەوق بووی سوحبەتت خۆش بوو تەمام
مەجلیست دایم بەمەی ئەرشاند شەو و ڕۆژ بیددەوام
خۆش قسە و خۆش ڕوو و خۆش خوو موزجیک و شیرین کەلام
سەد مەعازەڵڵا کە ئێستا بووی بەسۆفی دەرگەلە

***

با ڕواندز جا لەمەولا قوڕ بپێوون سەربەسەر
کانییێکی دوڕ و گەوهەر وا لە نێوی چوویتە دەر
شاری هەولێرت مونیر کرد ئەی شەبستانی هونەر
(آغە گلدی چاغرن ئایشوکی ویر سن هَلْهَلَە)

***

جا لە نێو پاش هەرکە شەو دێ پاشی تەسبیح و سەڵات
پڕ ئەدەیتە داستانی «قەیس و لەیلا» و عەسات
وا دەزانی چاوەدێرن مەجلیسی «پاشا» لە ڕات
ووشکە ڕۆ ڕۆیینت نەماوە ئێستا بوویتە هەروەلە

***

(ایشدن جانم) دەڵێی (من بعد) قاوەک فڕ ئەکەیت
عەینەکە نایابەکەت ئینجا لە نێو کیف دەرئەخەیت
(دون گیجە بز نیر دە قالدق) پێت دەڵێن دەست پێ ئەکەیت
جا لە بەحری ووشکی فیکرت دەست ئەکەیتە پێ مەلە

***

قوڕ بەسەر مەجنوون چ هەتکێکت بەلەیلا کردووە
قوڕ بەسەر لەیلا کە قەیست سووک و ڕیسوا کردووە
قوڕ بەسەر من تاکو ئێستا شاعیریت وا کردووە
تا (فضولی سویلیور کانی نەدر شو مهزلە)

***

(سن دخی آغا بزی بیر بویلە مدح ایت شاعری)
تۆ لە کوێ ئینشا لە کوێ هەی کۆنە سۆفی قادری

کـــــۆنـه دەروێـشـی ئـەزانم تـەقـلـەبـازی مـــــاعـــــیـــــری
(شــمــدیلک بســتــر افندم یوقــســه چوق قــالمش هەلە)

ئەوەی پێـویسـتـی بەڕوونکردنەوە هەبێ لەم شـیـعـرەدا ئەوەیە: ئەنفـیـە بەمـانای برنووتـی هاتووە، هەرتـەل ناوی گـوندێکە لە ناوچەی ڕانیـە داروبار و دارسـتـانی زۆرە. شـابازە شـەل ناوی پاشـملەی مـەلا شـابازی حـەیدەری هەولێـرییـە مـاوەیێک قـازی بـووە. دەرگـەلە نـاوی ئاوایـیـە. جـەبار ئاغـای کـانی مـاوەیێک لـە ڕواندز مـووچـەخۆر بووە لە پاشـانا گـواسـتراوەتەوە هەولێر. (آغـا گلدی...) ڕسـتـەیێکی تورکـیـیە بەمـانای «ئاغـا هاتەوە عـەیشـۆکی بانگ کـەن با هەلـهەلە لـێ بدا). ئەم عەیشێیە لە پێشانا کارەکەر بووە لە دواییدا بوو بەخێزانی ماڵ.

لە شیعرەکەدا هاتووە کانی لە دوای نوێژی عیشا چیرۆکی «لەیلا و مەجنوون»ی فـوزوولی دەخـاتە بـن هەنگڵی و ڕوو دەکـاتە مـەجلیسـی پاشـا. مـەبەسـی لە پاشـا عەلی پاشای دۆغرەمەچییە، ماڵیان لە قەلا بوو، بەبیروباوەڕ خۆی بەتورک دەزانی، بەشەو دیوەخانی هەبوو، جاروبار کانی وەکو خزمێکی دەبووە میوانی دیوەخانی و بەتورکی شـیـعری «لەیلا و مـەجنوون»ی فـوزوولی بۆ دەخـوێندنـەوە. (ایشـد جـانم) ڕستەیێکی تورکییە بەمانای «گیانی من گوێ بگرن». هەروەها ڕستەی (دون گیجە بز نیـر دە قـالدق) مـانای «دوێنێ شـەو گـەیشـتـینە کـوێ لە گێـڕانەوە». لە ڕسـتـە تورکییـەکانی دیکەی ئەم شیعرە (فضولی سویلیور کانی نەدر شو مهزلە) واتە «فوزوولی دەڵێ کانی ئەم گاڵتەبازارییە چییە!». ڕستە تورکییـەکەی دیکە (سن دخی آغـا بزی بیـر بویلە مـدح ایت شـاعـیـری) واتە «ئاغـا تـۆش وەکـو ئەمـە سـتایشـێکی شـاعیرانەمـان بکە». دوا ڕسـتـەی تورکی لە شـیـعرەکەدا (شـمـدیلک بستر افندم یوقسە چوق قالمش هەلە) واتـە «ئەفەندم جارێ تـا ئێرە بەسـە، ئەگینا هێشتا زۆری ماوە».

ئەم شـیـعـرە بە هـۆی شـارەزایی هەردوو شـاعـیـر دڵدار و جـاهـیـد بـووە بە پارچەیێکی داهێنراو و ئەو ڕستە شیعرییانەی ناواخنی شیعرە کوردییەکە کراون چێژێکی دیکەی جوانکارییان داوەتە شیعرەکە، بەتایبـەتی بۆ ئەو کوردەی زمـانی تورکیش بزانێ.

پەخشانی دڵدار

دڵدار کۆمەڵێک نووسینی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی لە پاش بەجێماوە، ڕەنگە لەو سەردەمەدا دەرچوونی گۆواری «گەلاوێژ» هاندەرێکی بەهێز بووبێ بۆ ئەو نووسینانە، هەر لەبەرئەوەشە هەموو نووسینی لەسەر لاپەڕەکانی ئەو گۆوارەدا بڵاوکراوەتەوە. ئەوەی بڵاو نەکرابێتەوە و ئێمە ئاگاداریمان بەسەرا هەبێ ئەو وتارەیەتی کە لە بابەت زمانی کوردی و ئەدەبیاتی کوردییەوە نووسراوەتەوە. ئەمە هەوڵ و تەقەلاییکە بۆ خستنە ڕووی ئەو بیروڕایە کلاسیکییانەی لە بابەت زمان و ئەدەبەوە کە بریتین لە تەعریفێکی ئەکادیمی بۆ ئەدەب، وە ئەدەب وەکو لقێک لە هونەر و پێوەندیی بەلقەکانی تری وەکو مۆسیقا و وێنە و نیگارکێشان و پەیکەرتاشی.

بەڵام وتارە بڵاوکراوەکانی بریتین لە:

١- نامەیێک

ئەمە نامەیێکی کۆمەڵایەتی و پەند و ئامۆژگارییە بۆ نەسرین، نەسرین ڕەمزی کچە کوردی تازە نەونەمامی پێگەیشتووە، دڵدار دەیەوێ ئەمە بەڕاستی ببێتە دایکێکی ڕاستەقینەی دواڕۆژ.

٢- عومەر خەیام

ئەمە وتارێکە بەهۆی بڵاوکردنەوەی هەندێ لە چوارینەکانی خەیام کە شێخ سەلام گۆڕیبوویە سەر کوردی و لەسەر لاپەڕەکانی گەلاوێژدا بەزنجیرە بڵاوی دەکردەوە، لەم وتارەدا دڵدار لەسەر خەیام دەکاتەوە و گفتوگۆ لەگەڵ هەموو ئەو کەسانە دەکا کە لە دژی خەیامیان نووسیوە و بەرپەرچی قسەکانیان دەکاتەوە.

٣- ناگزووری گەلایەتیمان

وتارێکی کۆمەڵایەتییە، وەکو دەردەکەوێ و دڵدار خۆشی دانی پێ دادەنێ، مەبەسی دەربڕینی بیروباوەڕ بووە نەوەکو شێواز و شێوەی دارشتن و نووسینی کوردیی پەتی.

٤- نیشتمانپەروەری ڕاست

وێنەیێکی ڕۆمانتیکییە بۆ پیشاندانی گیانی ڕاستەقینەی نیشتمانپەروەری، لە

پارچەیێکی نووسینەکەیدا، دەڵێ: «موهەندیسێکی نیشتمانپەروەر پێویستە کە ئیبتیکار لە فەننی ئەو کارە بکاتەوە کە پێی دەسپێررێ بۆ ئەوەی نا کە قازانجی لێ بکات، بەڵکو بۆ ئەوەی چونکە کوردە. هەروەها شاعیرێکی کورد، کاتبێکی کورد پێویستە کە ئیبتیکار لە شیعر و نووسینیان بکەن بۆ ئەوەی نا کە ناوبانگ وەربگرن، بەڵکو بۆ ئەوەی کە ئەدەبی کورد لە پێش چاوی بێگانەدا بەرزی کەنەوە و بێگانە باوەڕ و ئیمانێک بێنێ کە کورد لە ئەدەبیاتدا پێشکەوتوون».

٥- موزەککەراتی یوونس رەئووف دڵدار

ئەم یادداشتە لە دەفتەرێکی گەورەی قەوارە فولسکاب نووسراوەتەوە (٤٢) لاپەڕەی دەفتەرەکەی داگیر کردووە. شاعیر باس لە ژیانی خۆی و مێژووی بنەماڵەی خادیمولسەججادە دەکا لە سەرەتاوە تا ساڵی ١٩٣٦. تا ئێستاکە ئەم یادداشتە بڵاو نەکراوەتەوە.

بێ گومان یادداشتی دڵدار کارێکی بەکەڵکە نەوەکو لە ڕووی زمان و شێوازەوە، بەڵکو لە ڕووی ڕووداویشەوە، بەڵام ڕەنگە بەبێ دەستکاری و لێ لادان و سڕینەوە و بژارکردن و چاککردنەوە ڕۆژێ لە ڕۆژان ڕووناکی نەبینێ.

ئێمە لەم ماوەیەدا هەندێ تێبینی لە بابەت یادداشتەکەوە تۆمار دەکەین:

(١) دڵدار لە دەوری منداڵی ئەگەر شانازی بەوەوە کردبێ کە لە نەوەی عوسمانی کوڕی عەففانە چونکە خادیمولسەججادە لە نەوەی ئەون و بەم پێیە دەبێ عەرەبیش بێ، بەڵام لە دواییدا بیروباوەڕی پێچەوانەی ئەمە بووە.

(٢) بەربەرەکانێی چاوچنۆکی دەرەبەگ و جادووگەری دەروێشی لە سەرانسەری یادداشتەکەی ئاشکرایە.

(٣) لاپەڕەیێکی گەشی خەباتی قوتابییان لە پێناوی کوردایەتی لە قوتابخانەی ناوەندیی هەولێر لە ساڵانی ١٩٣٥ - ١٩٣٦ ڕوون دەکاتەوە.

٦- «الطلاسم»ی ئێلیا ئەبوو مازی

دڵدار (١٨) بەندی لە شیعرە بەناوبانگەکەی ئێلیا ئەبوو مازی (الطلاسم) بەپەخشان گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی، بەڵام بێ تام و بۆیە و هەر لە ئوسلووبی دڵدار ناکا و تا ئێستاش بڵاو نەکراوەتەوە.

هەروەها دڵدار وردە وتار و گۆڕینی شیعر و وەرامدانەوەی ڕەخنە و شتی

تریشی هەیە هەر لە «گەلاوێژ»دا بڵاوکراونەتەوە.

جگە لەم نووسینە کوردییانە دڵدار دوو نامەی تریشی هەیە بەزمانی عەرەبی. یەکەمیان بەناوی: (في طريقي الى معرفة الحقائق، انتقادات الى قلب البهائيين) ئەمە باسێکی ئایینی لاهووتییە وەرامی فەلسەفەی بەهائییەکانە کە سەردەمێک شاعیر خۆی بەم باسەوە خەریک کردبوو. دووەمیان بەناوی: (اقتصادنا الوطني) باسێکی ئابوورییە لە تووتن دەدوێ. ئەم دوو نامەیە هەردووکیان لە رووی ناوەرۆکەوە ئەگەر لە سەردەمی خۆیاندا بڵاو بکرانایەوە بێ گومان کەڵکیان دەبوو، بەڵام بۆ سەردەمی ئێستا بەم شێوەیە دەست نادەن وەکو هەموو بڵاوکراوەیێکی ئەو کاتە و لەو باسانەدا بۆ ئێستا دەبێ بەچاوی رۆژگاری خۆی تەماشا بکرێن. بەڵام لە رووی رەخسارەوە دیسانەوە دەبێ دەستکاری و بژارێکی باش بکرێن.

دڵدار و دوو جوانەمەرگەکەی تر، وەزیری نادری و مارف بەرزنجی ئەگەرچی لە ئەدەبی کوردیدا لاپەڕەی پیرۆز و پرشنگداریان داگیر کردووە ئەگەر بە نەونەمامی هەڵنەوەرینایە ئەو لاپەڕانە بەقەوارە فراوانتر و بەرەخسار جوانتر دەبوون.

***

یوونسی مەلا رەئووفی (دڵدار) شاعیرێکی نوێخواز بوو، لە پێشانا قوتابخانەی شیعری نالی دەور کردەوە، ئینجا بەقۆناغەکانی رێبازی نوێکردنەوەی شیعری کوردی تێپەڕی. لە شیعری کلاسیکی بەحری عەرووزیدا شارەزا بوو، لە کێشی سیلابی خۆماڵی سەرکەوتوو بوو. تاقیکردنەوەی لاسایی شیعری عوسمانی هەبوو کە قۆناغێکی پێویست بوو لە کوردستانی باشوور لە نێوان رێبازی کلاسیکی کۆن و رێبازی رۆمانتیکی تازە. بەرهەمی شیعری جوانی هەبوو لە هەموو ئەم رێبازانەدا، لە هەموویان گرنگتر بەشداریکردنی بەهێز بوو لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە سەدەی بیستەمدا . دڵدار خەباتی دەکرد لە پێناوی ئەوەی گێتیی کۆن تازە بکاتەوە، لە یەکەمین هەنگاویدا بوو بەڵام مەرگ ماوەی نەدا .

لیستی ناوی کەسان

ئـ

ئادەم (پێغەمبەر) ١٢٧، ٢١٤
ئاغا ئۆغلوو ئەحمەد ٥٠٤
ئاکووپۆڤ/گوورکین ٤٠٢
ئەبوبەکری سدیق ٢٨٦
ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ ١٥٣
ئەحمەد بەهجەت قەرەداغی ٥٠٢
ئەحمەد پاشای بابان ٤٢٥
ئەحمەد تاقانە ٥٧٦
ئەحمەد شوکری برینپێچ ٨١
ئەحمەدی عەزیز ئاغا ٥٠٢
ئەحمەد فەوزی ٤٧، ٤٨
ئەحمەد موختار ٢١، ٤٢، ٤٧٥–٤٨٠، ٤٨٢–٤٩٢، ٤٩٤، ٤٩٦–٤٩٨
ئەحەی جاو ١٢٥
ئەدەب/میسباح – دیوان ٦٩، ١٩٨، ٣٧٣
ئەدیب ١٩٦–٢٠٠، ٢٠٢–٢٠٦
ئەدمۆندس سی. جەی ٤٦٣، ٥٢٧، ٥٢٨
ئەسکەندەری مەکدۆنی ٣٠٣، ٥٥٧
ئەسیری (ئەثیری)/مەلا عەبدولخالیق ٢٨٦
ئەمینی حاجی عەبدوڵڵا ١٣٨
ئەمین زەکی ١٢٥، ٢٨٣، ٣٩٩–٤٠٤، ٤٠٦، ٤٠٧
ئەنوەر (شاعیر) ٣٤١
ئومێد ئاشنا ١١١
ئۆسکارمان ١٦٢
ئیبراهیم ئەحمەد ٤٠، ٤٤، ٤٥
ئیبراهیم پاشای بابان ٣٢١
ئیبراهیم خەلیل (پێغەمبەر) ٣٦٢
ئیبراهیم هوشیار (شاعیر) ٥٥١
ئیبن خەلەکان ٥٥٧
ئیبن کەمال ٥٥٧
ئیحسان فوئاد ٤٩٧
ئیحسان نووری پاشا ١٥، ٣١١
ئیلیا ئەبوو مازی ٥٩٣
ئیسماعیل ئاغای شکاک (سمکۆ) ١٨٧

ب

بابا تاهیر ١٠١
بابا عەلی شێخ مەحموود ٢١٣، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٣٢
بابەکری سەلیم ئاغای پشدەر ١٧٧
باڵووڵی دانا (بەهلوول) ٢٦٦
بایرون ٢٠، ١١٩
بەختیار زێوەر ٢٦
بەدرخانییەکان (جەلادەت و کامیران) ١٧، ١٢٥
بەندی (شاعیر) ٣٤١
برناردشۆ ١١٠
بیشری حافیی بەغدایی ٢٢٦
بێبەش (شاعیر) ٣٤١

بێخود ٤٩–٥١، ٣٣٨، ٣٥٠، ٣٥٣، ٥٠١، ٥٠٣
بێسارانی ١١٤
بێکەس ٢١، ٣١، ٣٤، ٤٠، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٥١٥–٥٢٤، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٣، ٥٣٤–٥٤٥

پ
پاپای فاتیکان ٩٣
پووشکین ٢٠، ١٣٧
پیرەمێرد ٢١، ٣٣، ٣٤، ٤٠، ٤١، ٤٣، ٤٤، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ١٠١–١٠٤، ١٠٦–١٥٨، ١٧٦، ٢٣٨، ٤٦٢، ٤٦٥، ٥٢١، ٥٢٢
پیرۆت ئاغای پشدەر ١٧٧
پێتان/هێنری فیلیپ ٨٠

ت
تاهیر بەگ ١٩٨، ٢١٠، ٢١٣، ٢٤١، ٤٧٦، ٤٧٧
تروومان/هاری ٩٨
تۆفیق فیکرەت ١٣٧، ٥٧٦
تۆفیق وەهبی ٤٠، ١٢٥، ١٣٩، ٤٦٥، ٥٠٣، ٥٢٨

ج
جاهید (شاعیر) ٤١١، ٥٨٩، ٥٩١
جەریحی (شاعیر) ٣٤١
جەعفەر باگیرۆڤ (باقیرۆڤ) ٣٦٨
جەلالەدینی ڕۆمی ٣٤١
جەمال بەرزنجی (شاعیر) ٣٤١
جەمال عیرفان ١٣٤
جەمالەدینی ئەفغانی ٣٨٠
جەمیل ڕۆژبەیانی ٤١١
جەمیل سائیب ٤٢
جەمیل سدقی زەهاوی ٥٠٥
جەنگیز خان ٣١٣
جەوادی قازی ١٦١، ١٦٢
جونەیدی بەغدایی ٢٦٦

چ
چیرچیل/وینیستۆن ٩٦

ح
حاجی ١٩–٢١، ٢٤، ٢٨، ٣٨١، ٣٨٢، ٥١٩، ٥٦٩، ٥٨٨
حاجیری ٥٥٧
حامید فەرەج ٥٠٢
حەریق ٢٤١
حەسەن (سەیفولقوزات) ٣٥٧–٣٦٠، ٣٦٢–٣٦٧، ٣٦٩–٣٧٥
حەسەن حەمە مارف ٤٦٥
حەسەن فەهمی جاف ٤٧٧، ٤٨٣، ٤٨٤
حەسەن کوڕی عەلی کوڕی ئەبووتالیب٢٨٦
حەمدی ٢١، ١٢٥، ١٧٩، ٢٨٣–٣٠٣، ٣٠٥–٣١٧، ٣١٩–٣٢٦، ٣٢٨–٣٣٤، ٤٧٩
حەمدوون ٦٢، ٦٥
حەمە ئاغای دەربەندفەقرە ١١٤
حەمە بۆر (هۆشەنگ) ٤٢٠
حەمید جەودەت ٣١٥
حوزنی (حوسێن حوزنی موکریانی) ٤٠،

٤٦١-٤٧١
حوسێن بەگی بێڵوو ٢١٠
حوسێن کوڕی عەلی کوڕی ئەبووتالیب ٧١، ٢٧٩، ٢٨٦، ٣١٤، ٣٦٠
حوسێن نازم ١٠٧

خ
خادیم ٣٣٨
خالیسی (شاعیر) ٥٥-٥٩
خانای قوبادی ١١٤
خانی ١٩، ٢٠، ٢١، ١٢٢، ٥١٩
خەیام/عومەر ١١٤، ٥٩٢
خەیروڵڵا عەبدولکەریم ١٣١
خواجە ئەفەندی ١٧٦، ٢٣٧، ٢٨٣
خواجە عوبەیدوڵڵا ئەنساری ١١٤
خوسرەوی پەرویز ٣٤٥

د
دڵدار ٢١، ٤٠، ٥٦٥-٥٨٣، ٥٨٥-٥٨٩، ٥٩١-٥٩٤
دیلان/محەمەد ساڵح ١٠١

ڕ
ڕەشید نەجیب ٢١، ٣٥، ٥٧٥
ڕەفیق ئەفەندی خادیمولسەججادە ٤٠٩
ڕەفیق چالاک ٩١، ١٣٩، ١٤١
ڕەفیق حیلمی ٣٧، ٤٠، ١١٠، ٢٧٨، ٤٠١، ٤٧٧، ٤٧٩، ٥٠٢، ٥٦٦، ٥٦٨
ڕەزا شای پەهلەوی ١٨٨، ٣٨٩
ڕەمزی قەزاز ٩١، ١٣٩، ١٤١
ڕەمزی مەلا مارف ٣٠٩
ڕوشدی (شاعیر) ١٠٤، ١٧٩، ١٨٣، ١٨٥، ٢٨٦
ڕۆمێل (جەنەڕاڵی ئەڵمان) ٦٠

ز
زەهیر (ظهیر - شاعیری فارس) ١١٤
زێوەر ٢٦، ٥٣، ٩١، ٩٣، ٩٦، ١٢٥، ٢٣٧-٢٨٠

س
سابیری ٤٠٨، ٤٠٩-٤١٨
سافی ٣٣٧-٣٥٥
ساڵح زەکی ساحێبقڕان ١٢٥
ساڵح قەفتان ٥٠٢
ساڵح یووسفی ٢٣
سالم ٢٨٦
سانی ١٣٧
ستالین/یووسف ٩٦، ٢٦٠، ٢٧٧، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧١
سلێمان (پێغەمبەر) ٤١، ٥١
سەعدی شیرازی ١١٤
سەعید بەگی بادەلانی ٢٣٢
سەعید سدقی ٥٠٢
سەفوەت (کاک عەلیی هیرانی) ٣٣٩، ٣٤١
سەلام ٢٦، ٢٨، ٤٠، ٤٤، ٣١٥، ٥٩٢
سەلاحەدینی ئەیووبی ٢٦١، ٣٦٧
سەنائی (شاعیری فارس) ١١٤
سەید ئەحمەدی خانەقا ١٠٤، ٤٠٩
سەید ئەحمەدی نەقیب ٢٤١
سەید تەهای نەهری ٤٦٢

سەید ڕەزای دەرسیمی ١٥
سەید محەمەدی جەباری ٤٠٩
سوللی پرودۆم (شاعیری فرەنسی) ٤٩٦
سوڵتان موزەفەری گۆگبەری ٥٥٧
سوڵتان مەحموودی غەزنەوی ٥٩، ٣٦٦
سۆن ئی. بی. ٤٢٠
سیرری سەقەتی ٢٦٦

ش

شاکر فەتاح ٤٠، ٤١، ٤٣
شەڕەفخانی بدلیسی ٢٩٨
شەکسپیر/ولیەم ٥٠٧
شوکری فەزڵی ٢٢، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٣١–٤٣٦، ٤٣٩
شیللەر (شاعیری ئەڵمان) ٢٠
شیللی (شاعیری ئینگلیز) ١١٩
شێخ ئەحمەدی بارزانی ١٦
شێخ ئەحمەدی حەفید ٢١٣
شێخ ئەحمەد سەر بل ئاوایی (شاعیر) ٣٣
شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی ١٠٤، ١٠٦
شێخ ڕەزا ٢٢، ٥٥، ١٢٥، ٢٤١، ٤٢١، ٤٢٦، ٤٣١–٤٣٥، ٤٣٩، ٤٥٤، ٤٧٧
شێخ ڕەئووفی خانەقا ٤٤٤
شێخ ڕەئووفی شێخ مەحموود ٢١٠، ٢١٣
شێخ سەعیدی ئەبولخەیر ١١٤
شێخ سەعیدی پیران ١٥، ١٢٠، ١٢٧
شێخ سەعیدی حەفید ١٠٤، ١٣٣، ٢١٠، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٨
شێخ سەعیدی گۆبتەپە ٤٠٩
شێخ شەمسەدین یووسفی بورهانی نەقشبەندی ١٩٧، ٣٥٨
شێخ عەبدولسەلام بارزانی ١٦، ٧٤
شێخ عەبدولقادری گەیلانی ٥٦، ١٢٧، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٢، ١٩٥، ٢٤٤، ٢٦٦، ٣٣٨، ٣٤٢
شێخ عەبدولکەریمی قادر کەرەم ٤٠٩
شێخ عەلائەدینی بیارە ٢٤٤
شێخ عوبەیدوڵڵای سەید عومەری خانەقا ٤٥٣
شێخ عومەر زیائەدینی نەقشبەندی ١١٤
شێخ قادری گوللە نەبڕ ٤٤٩
شێخ مارفی نۆدێ ٥٥، ٧٣، ٧٧، ١٨٦، ٢١٣
شێخ محەمەدی عەبدە ٤٤٣
شێخ مستەفای نەقیب ١٠٣، ١٠٤، ١١٣
شێخ مەحموود (حەفید، بەرزنجی، مەلیک) ١٦، ٢٢، ٤٢، ٤٦–٥٩، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٧٧، ١٨٠، ١٨٦، ١٨٧، ١٩٣، ١٩٥، ٢١٠، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٣–٢٢٧، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٣٧، ٢٣٩، ٢٤٤، ٢٥٦–٢٥٨، ٢٦٩، ٢٧٦، ٢٨٤، ٢٨٥، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٥–٣٠٨، ٣١٠، ٣١١، ٣١٥، ٣٢٨، ٣٣٠، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٩، ٤٢١، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٢٧، ٤٣٧–٤٣٩، ٤٤٥، ٤٥٦، ٤٧٦، ٤٨٥، ٤٨٦، ٥٠٢، ٥٥١
شێخ مەعرووفی کەرخی ٢٦٦

ع
عارف سائیب ٦٥، ٦٨، ٦٩، ١٣٤
عەبدولئیلاھ (وەسیی مەلیکی عیراق) ٣١، ١٤٥، ١٤٩، ١٥٠
عەبدولحەمید (سوڵتانی عوسمانی) ١٠٤
عەبدولڕەحمانی جامی ٢٧٦
عەبدولڕەحمان ساڵح ٤٢٠
عەبدولعەزیز مفتی چاومار ٥٥٠
عەبدولفەتاح ئیبراهیم ٥٠٤
عەبدوڵلا بەگی زەنگنە ١١٤
عەبدولواحید نووری ٥٠١–٥٠٨، ٥١٠، ٥١١
عەزیز ئاغای عەباسی ٣٥٨، ٣٧١، ٣٧٣
عەزیز گەردی ١٣٨
عەزیزی میسر (بووتیفار) ٣٥٠
عەلائەدین سەجادی ٤٠، ١١١، ١٢٥، ٤٧٥، ٤٧٧، ٤٧٩
عەلی بەگ سالارسەعیدی حەیدەری ٦٩، ٣٥٨، ٣٧٣، ٣٧٤
عەلی پاشای دۆغرەمەچی ٥٩١
عەلی حیکمەت ئەفەندی سیامەنسووری ٤٤٣
عەلی سیدۆ گەورانی ٢٤٠
عەلی کوڕی ئەبووتالیب ٢٧٩، ٣١٤، ٣٦٥
عەونی (شاعیر) ٣٠١
عوسمان پاشای جاف ٢٩٨
عوسمانی کوڕی عەففان ٥٩٣
عوسمان کوڕی عومەری شارەزووری ٢٧٧
عیزەت عەزیز ١٣١
عیسا (پێغەمبەر) ٥٠، ٣٩٢
غ
غازی یەکەم (مەلیکی عیراق) ١٤٥، ١٤٦، ١٤٨
ف
فایەق تاپۆ ٧١
فایەق کاکەمین ٤٦٢
فایز (شاعیر) ٥٤
فەرەیدوون عەلی ئەمین ١١٠
فەوزی پاشا (سوپایی عوسمانی) ٤٠٠
فەیسەڵی دووەم (مەلیکی عیراق) ١٤٥، ١٤٨، ١٤٩
فەیسەڵی یەکەم (مەلیکی عیراق) ١٤٥، ١٤٦، ٢٨٦، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٩٠
فرانسوا فیردیناند (ئەرشیدۆک) ٦٠
فوئاد (تاهیر) ٤٤٣–٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٧
فزوولی (فضولی) ٥٩١
ق
قازی محەمەد ١٦، ١٣٢، ١٦١، ٣٦٥
قانیع ٥٣، ٥٤، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٩، ٩١، ٢١٣، ٢٨٨، ٤٠٣، ٥٥٠، ٥٥١
قەرەنی ئاغای مامەش ١٩٦، ٢٠٢، ٢٠٤
ک
کاک ئەحمەدی شێخ ٥٥، ٥٦، ١٧٧، ١٨٠، ١٨٦، ١٨٧، ١٩٥، ٢١٣، ٢٢٤، ٢٤٤، ٢٥٦، ٢٧٩
کامیل حەسەن ٣١٥
کامیل کاکەمین ١٤١

کانی (شاعیر) ٥٥١، ٥٩١
کەریم خانی زەند ١٩٦
کەلیم هەمەدانی ١١٤
کەمالی (عەلی باپیر) ٢١، ٢١٣، ٤٧٧
کەیفی ١٢
کوردی (مستەفا بەگ) ٢١٢، ٢١٨، ٢٨٦، ٣٠٢، ٣٤٢، ٣٤٩، ٤٢٩، ٤٣١
کۆماسی (ئەحمەد بەگ) ١١٤
کیتس (شاعیری ئینگلیز) ١١٩

گ

گۆران (عەبدوڵڵا) ٢١، ٢٦، ٢٩، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٧٢، ٩١، ١٣٩، ١٤١، ١٦٤، ٤٩٨، ٥١٦، ٥٧٤
گۆتێ (شاعیری ئەڵمان) ٢٠
گیو (عەبدولڕەحمان موکریانی) ٨٤، ٨٥

ل

لافۆنتێن (شاعیری فرەنسی) ٥٧٢
لامارتین (شاعیری فرەنسی) ٢٠، ٢٧٤
لۆلانی (شاعیر) ٣٤١

م

مائیل (مەلا ڕەشیدی لاوە) ٢٤١
مارف بەرزنجی ٥٩٤
مارف جیاووک ٤٨٥، ٥٠٣
مامەند کەرکووکی ٢٥
مەجزووب (شاعیر) ١١٤
مەجید یەعقووبی ١٠٨
مەخفی (شاعیری فارس) ١١٤
مەستوورە کوردستانی (ماه شەرەف خانمی ئەردەلان) ١١٤
مەستی ئەفەندی ٤٣٤
مەجید عەلی ٥٠٢
مەحوی ١٧٩، ٢٤١، ٢٤٧، ٢٨٣، ٢٨٦، ٣٢٤
مەلا ئەحمەدی فورقانی ڕۆژبەیانی ٤٠٩
مەلا ئەسعەدی خەیلانی ٢٠٩
مەلای جزیری ٣٤١
مەلا حەسەنی کوڕی مەلا قادری بیارە (شاعیر) ٧٦
مەلا حوسێنی گۆجە ١٠٣
مەلای جەباری ١١٤
مەلا ڕەشید عەبدی (شاعیر) ٥٥١
مەلا عەبدوڵڵای جەلی ٣٧٩، ٣٩٥
مەلا عەزیزی بالیکەندی ٢١٣
مەلا مارفی کۆکەیی ٢٩
مەلا محەمەدی کۆیی ٢٨، ٣٧٩، ٣٨٢، ٣٩٥
مەلا مستەفای بارزان ١٦، ١٣٢
مەلا شێخ محەمەدی بێدەری ٤٤٣
مەلا وەلەد خان ١١٤
مەنسووری هەلاج ١٦٧، ١٩٥
مەولەوی ١١٤، ١٢٥
مستەفا پاشا یامولکی ٤٠١، ٥٠٥
مستەفا خۆشناو ١٣١، ٥٠٢
مستەفا ساڵح کەریم ١١١
مستەفا شەوقی١٦١-١٧٠، ١٧٢-١٧٥
مستەفا کەمال ١٠٦، ٣٩٠، ٤٠٠، ٤٥٧
محەمەد (پێغەمبەر) ١٢٧

محەمەد حەسەن بەرزۆ ٢٣
محەمەد ڕەسووڵ هاوار ١١١
محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی ٣٦٧
محەمەد شیت مستەفا ٤٦٥
محەمەد قودسی ١٣١
محەمەد مەلا کەریم ٢٤٠
محەمەد مەهدی (دوا ئیمامی ئایینزای شیعە) ٢٦٢، ٢٦٦
محەمەد نووری تۆفیق ١١١
مەحموود ئەحمەد (چیرۆکنووس) ٤٤، ٤٥
مەحموود ئەحمەد محەمەد ١١١
مەحموود پاشای جاف ١٢٥، ٤٧٧، ٤٨٣
مەحموود جەودەت ٣١٥، ٤٩٦
مەحموود زێوەر ٢٤٠
مەحموودی غەزنەوی (سوڵتان) ٥٩، ٣٠٦
موحتەشەم (شاعیری فارس) ١١٤
موخلیس (مەلا خەلیل) ٣١
موعەلیم ناجی ٢٧٤
مووسا (پێغەمبەر) ٢٥٠، ٣٤٥
مووسای کازم (ئیمامی ئایینزای شیعە) ٢٦٦
مۆسۆلینی/بەنیتۆ ٧٥، ٧٧، ٩٣، ٩٦
مۆنتوگومری (جەنراڵی ئینگلیز) ٩٠
میرزا شەفیع ١١٤
میرزا غەفوور ١٧٦–١٩٥
میرزا مارف ٨٠، ٨١، ٤٧٧
میرزا یەعقووب ١١٤
مینۆرسکی/ڤلادیمیر ٤٠٥، ٦٣
میهری (محەمەد شەریف) ٥٤٩–٥٦٢

ن

ناتیق (مەلا کەریم) ٦٧–٦٩
ناری ٢٣، ٥٢، ٢٠٩–٢٣٤، ٣٤١، ٤٧٧
ناسر خوسرەو ١١٤
نالی ١٠٥، ١١٤، ١٧٥، ١٧٩، ١٩٨، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٤٠، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٨٨، ٣٢٤، ٣٤٢، ٣٤٨، ٣٦٢، ٤٠٢، ٤١١، ٤٢١، ٤٢٣، ٤٢٥، ٤٢٩، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٥٧، ٤٧٧، ٥٥١، ٥٨٣، ٥٨٨، ٥٩٤
نەسیب (شاعیر) ٢٤١
نووح (پێغەمبەر) ٣٣٢
نووری (شاعیر) ٣٤١
نووری بەرزنجی ٤٢٠
نووری شێخساڵح ٢١، ٢٤، ٢٥، ٣٧، ١٦٤، ١٨٥، ٤٩٨، ٥٧٤
نووری عەلی ئەجزاچی ٥٠١
نیکیتین/ڤاسیلی ٤٦٣

و

وافی (شاعیر) ٢٤١
وەحشی (شاعیری فارس) ١١٤
وەزیری نادری ٥٩٤
وەفایی ١٠٤، ١٩٦
وەلیی دێوانە ١١٤
ویلکۆکس ئی. ٥٣٦

ه

هاروونی ڕەشید ١١٥، ٢٦٥
هانس ئەندرسن ١٢٤

هەدەنگ/کارل ٤٦٣
هیـــتلـەر/ئەدۆلف ٧٥، ٧٧، ٧٩–٨٩، ٩١–٩٦، ١٣٨، ١٣٩، ١٥١، ١٥٢، ٣٧١، ٥٥٩، ٥٦٠
هێمن ٢٧، ٤٩٢

ی

یەزیدی کوڕی موعاوییە ٧١
یەعـقـووب (پێـغـەمـبـەر) ٥١، ٢٥٠، ٣٥٠، ٤١٢، ٤١٧
یووسف (پێـغـەمـبـەر) ٤٨، ٥١، ٥٢، ١٩٢، ٢٢٣، ٢٥٠، ٢٧٦، ٣٤٩، ٣٥٠، ٤٠٨، ٤١٢، ٤١٧
یوونس خانی بانە ٣١١

لیستی ناوی جوگرافی

ئـ

ئارارات (ناوچە و شاخ) ١٥

ئاراس (ڕووبار) ١٣٣

ئازربێجان ٦٥، ١٣٣، ٣٥٨، ٣٦٨، ٣٧١، ٤٤٣، ٥٠٤

ئاسیا ٧٤، ١١٥، ١٥٧، ١٦٨، ٢٣٨، ٢٥٩، ٣٧١

ئاسیای ناوەڕاست ٣٦٩

ئامێدی (شار) ١٣٢، ٢٤٠

ئەدرنە ٤٠٠

ئەتیووپیا (حەبەشە) ٧٥، ٢٦٠

ئەردەلان ٢٨٣، ٤٧٧

ئەستەمووڵ ١٠٢، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٧، ١٠٨، ١٣٤، ١٣٧، ١٥٧، ١٦١–١٦٤، ١٦٨، ١٧٠–١٧٣، ١٧٥، ٢٣٨، ٣٩٩، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٥، ٤٣١، ٤٤٤، ٤٥٦، ٤٦٢، ٥٠٤، ٥٥٠

ئەفەریقا ٦٠

ئەفغانستان (ئەفغان) ١٦٨، ٣٩٠

ئەلەگەز (شاخ) ٤٩٤

ئەڵمانیا ٦٠، ٧٤، ٧٥، ٧٦، ٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٣، ٨٥، ٨٧، ٩١، ٩٨، ١٠٩، ١٣٨، ١٤٣، ١٦٢، ١٧٥، ٢٦٢، ٣٧٠، ٣٧١، ٤٠٥، ٥٠٣، ٥٦٠

ئەماسیە ١٠٥

ئەمەریکا (وڵاتە یەکگرتووەکان) ٦٠، ٧٤، ٩٣، ٩٧، ٩٨، ١٠٩، ١٣١، ١٤١

ئەنادۆڵ ١٠٧

ئەورووپا ١٢، ٢٠، ٢١، ٢٨، ٣٥، ٣٩، ٤٥، ٦٠، ٦١، ٧٤، ٧٩، ٩٠، ١٠٦، ١٠٩، ١١٣، ١١٨، ١٣١، ١٣٧، ١٥٧، ١٥٨، ١٦٣، ١٦٤، ١٧٥، ١٩٣، ٢٣٨، ٢٤٤، ٢٥٢، ٢٥٩، ٢٦٤، ٢٦٨، ٣٧١، ٣٩١، ٣٩٤، ٤٠٥، ٤٥٣، ٤٦٣، ٤٧٦، ٤٩٦، ٤٩٧، ٥٢٣، ٥٣٦، ٥٣٧–٥٣٩، ٥٦٧، ٥٨٢

ئیتاڵیا ٧٤، ٧٥، ٧٧، ٨٠، ٩٣، ٩٤، ٩٦، ٩٨، ١٠٩، ١٣٨، ٢٥٩، ٢٦٠

ئیسپانیا ٢٥٩

ئیسرائیل ٢٦٠

ئێران ١٤، ١٦، ١٧–١٩، ٢٦–٢٨، ٦٥–٦٩، ٧٥، ١٠٥، ١١٤، ١١٥، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٣، ١٤٠، ١٤١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٨، ١٧٥، ١٩٠، ٢٨٣، ٣٠٦، ٣٢٥، ٣٣٧، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٩٠، ٣٩٤، ٤٠٧، ٤٤٣، ٤٦١، ٤٩١، ٤٩٢، ٥٢٤، ٥٢٧، ٥٢٨

ئێلام ١٨

ئورفە ١٠٧

ئۆزبەگستان ٣٦٩

ب
بادینان ۳۱۹
بارزان (گوند) ۱٦، ۳۱۹
بازیان (گـوند، دەربـەند) ٤٧، ۲۸٤، ۲۸٥، ۳۰۳، ۳۰٥، ٥١٦
باش قەڵا ۲۰۹
باڵاوە (شار) ۸۳، ۱۰٥
بالیکەدەر (گوند) ۲۱۰
باکۆ ۳٦۸، ٤۰۰
بانە ۱۰۳، ۲۰۹، ۲۳۷، ۳۱۱
بەرزنجە ۲۳۸، ۲٦۸
بـەرلـین ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۹۰، ۹۱، ۹٥، ۹٦، ۲۷۱، ۳۷۰
بەریتانیا ۱٤، ٦۰، ۷٤، ۷۹، ۸۰، ۸۳–۸٦، ۸۸، ۹۳، ۹٦، ۱۰۹، ۱۳۹، ۱٤۱، ۱٤۲، ۳۲۸، ٤٥٦، ٤٦٥، ٥۰۳، ٥۲۸، ٥۲۹
بەسرە ٦٤، ٦٥، ۲۷٥، ۲۹۲، ۲۹۳
بـەغـدا ۱٦، ٤٧، ٤۹، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۲۹–۱۳۲، ۱٤۱، ۱٤٦–۱٤۸، ۱٥٥، ۱۷٦، ۱۸۲، ۲٤۰، ۲٦٤، ۲٦٥–۲٦۹، ۲۷٥، ۲۸٤، ۳۱۱، ۳۱٥، ۳۲۹، ۳۳۸، ۳٥۱، ۳٥۲، ۳۸۰، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۹، ٤۰۰، ٤۰۱، ٤۰۲، ٤۰٦، ٤۱۹، ٤۲۰، ٤۲٥، ٤۳۱، ٤۳۷، ٤۳۹، ٤٦۲، ٤٦٥، ٤۷۷، ٤۸٤، ٤۹۲، ٤۹۷، ٥۰۱، ٥۰۲، ٥۰٤، ٥۰۷، ٥۱٥، ٥۱٦، ٥۲۲، ٥۲۹، ٥٤۹، ٥٥٥، ٥٦٥، ٥۸٥
بەلچیکا ٦۰، ۹٦
بەڵقان ٤۰۰، ٤٤۸
بەیتولشەباب (شار) ۱۰٥
بوغدەکەندی (گوند) ٤٦۱
بوڵگاریا ۸۰، ٤۰۰
بۆتان (جزیرە) ٦۱، ۳۱۹
بۆکان ۳٥۷، ٤٦۱، ٤۹۱، ٤۹۳
بیارە ۲۱۳، ۲۳۸
بێرووت ۲۹۱، ۲۹۲
بێستوون (شاخ) ۳۰۰
بێکۆڵە (گوند) ۲۳۷
بێڵوو (گوند) ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۰

پ
پاکستان ۱٦۸
پەسوێ (گوند) ۱۹۸، ۳۳۷
پەیکوڵی ۳۱۹
پشـدەر ۱۷۷، ۱۸۸، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۳۷
پۆڵۆنیا ۷٥، ٥٦۰
پیرەمەگروون ۱٥٥، ۳۱۸، ۳۱۹، ٤۰٦
پیترۆگراد (لینینگراد، سانت پیترسبورگ) ٤۰۰

ت
تاران ۱۳۱، ۲۷۱، ۳٥۸
تایف (شار لە حیجاز) ۲۹۲
تەل ئەبیب ۱۳۹
تەورێز ۲۸٤، ۳٥۸، ۳۷۱
تەوێڵە ٥۱٦
تورکـیـا ۱٤، ۱٥، ۱۷، ۱۹، ۲٤، ۲۸، ٦۱، ۷٥، ۱۰۷، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱٥٤، ۱٦۳،

١٧٥، ١٩٠، ١٥٩، ٣١١، ٣٩٤، ٤٠٤،
٤٤٧، ٥١٦
توور (شاخی حۆریب) ٣٤٥
تۆران (تورکستانی ئاسیای ناوەڕاست)
٢٥، ١١٥، ١٦٨، ٣٠٦

ج
جاوە (ئەندۆنیسیا) ١٤٤
جزیرەی عەرەب ٢٩٢
جۆلە مێرگ ١٠٥چ
چەخەتوو (ڕووبار) ٣٥٧
چەمچەماڵ ١٨٩، ٥٠١
چنارە (گوندە لە سلێمانی) ٢٩٣، ٢٩٤
چیکۆسلۆڤاکیا ٧٥
چین ٧٤، ٧٥، ٩٦، ٢٢٠

ح
حەلەب ١٠٧، ٤٦٣
حەما (شار لە سووریا) ٦٨
حیجاز ٧٤، ١٤٤، ٢٥٠، ٢٥١
حیللە ٥١٧
حیمس (شار لە سووریا) ٦٨

خ
خانەقین ٥٤، ٢٦٨، ٢٦٩، ٤٩٣، ٥١٥
خورماڵ (گوڵعەنبەر) ٢٥٢
خۆی (شار و ناوچە) ٦٦

د
داری زەرد (گوند لە قەرەداغ) ٥٥٨
داشلووجە (گوند لە ناوچەی سەقز) ٣٧٥
دانیمارک ٩١، ١٢٤
دەماوەند (شاخ) ٣١٩
دوجەیل ٤٨١، ٤٨٢
دۆڵەسوور (گوند لە مەریوان) ٢٢٦
دیاربەکر (ئامەد) ١٢٧، ١٣٠، ٤٨٧، ٤٩٤
دیجلە ١٣٠، ٢٥٣، ٢٦٥، ٣١٩، ٣٢٢،
٤٩١، ٥١٥، ٥٥٩، ٥٦٠
دیمەشق (شام) ٦٨، ١٥٥، ٢٩٢
دیوانیە ٢٩٢
دێلێژە (گوند) ٤٠٩

ڕ
ڕانیە ٥٦٥، ٥٨٩، ٥٩٢
ڕایات ٥١٦
ڕەزاو (گوند لە هەورامان) ٢١٥
ڕەواندز ٢٠٩، ٢٣٧، ٣٣٧، ٤٦٢–٤٦٤،
٤٦٩، ٥١٦، ٥٩١
ڕووسیا ١٦، ١٨، ٤٥، ٦٠، ٧٤، ١٠٩،
١١٠، ١٢٠، ١٢٤، ١٣٢، ١٣٣، ٣٣٧،
٣٦٨، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٥٢، ٤٩٤
ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ١١، ٦٠، ٧٦، ١٠٩،
٢٠٤، ٢٤٤، ٢٦١، ٢٩٨، ٣٦٧، ٥٦٨
ڕۆستۆڤ (شار) ٤٠٠
ڕۆمانیا ٨٠
ڕینانیا (ناوچە لە ئەورووپا) ٧٥

ز
زەریای سپیی ناوەڕاست ٢٦٠
زەریای سوور ٢٢٦
زەنگەڵان (گوندی کورد لە قەفقاس) ٣٦٨

س

ساوجی کۆن (گوند له مەریوان) ٢٠٩

سەران (گوند له خۆشناوەتی) ٢٣٧

سەراییڤۆ ٦٠

سەرچنار ٢٢٠، ٢٥٢

سەقز ٣٧٥

سەرگیز (گوند) ١٩٦

سەلماس ٦٥

سەلمان پاک ٤٠٠

سەماوە ٢٩٢

سەنغافوورە ١٤٤

سەنگاو ٤٧

ستالینگراد (ڤۆلگاکراد) ٣٧١

ستراسبورگ ٩٠

سنە ١٨، ٢٠٩، ٢٨٣، ٣٠٢، ٤١٩، ٤٣٥، ٤٣٩، ٤٩١، ٤٩٣، ٤٩٤، ٥٥٠

سوید ٤٠٠

سوودیت (ناوچە له ئەوروپا) ٧٥

سوورچی (ناحیە) ٤٧

سووررداش ٥١٧

سووریا ١٤، ١٧، ١٨، ١٩، ٦١، ٦٨، ٧٥

سیبیریا ٧١

سیتەک (گوند) ٥١٥

سیروان (ڕووبار) ٣١٩، ٤٧٦

سیقیلیا (جزیرە) ٩٣، ٩٦

سێوسێنان (گوند له قەرەداغ) ٥٥٨

ش

شارباژێڕ ١٠٣، ٣١٩، ٤٧٧، ٥٠١

شارەزوور ١٢٤، ٢٥٢، ٣١٩، ٤٧٧

شاوەلی (گوند) ١٩٦

شەحەل (گوند) ٤٥١، ٤٥٣

شەقڵاوە ٣٣٧، ٥٠١، ٥٤٢

شەمدینان ٣١٩

شنۆ ١٩٦، ٢٠٣

شۆریجە (گوند له کەرکووک) ٤٠٨، ٤٠٩

شیوەسوور ١٨٩

شێروانە (دەشت) ٤٨١، ٤٨٢

ع

عەبنار (گوند له نزیک بۆکان) ٣٥٧

عەجەمستان (ئێران) ٣٥٨

عەمارە ٢٩٢، ٥١٧

عیراق ١٢، ١٤، ١٦–١٩، ٢٨، ٣١، ٤٤، ٤٥، ٦١، ٧٥، ٧٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١٠، ١٢٩، ١٣١، ١٣٢، ١٤٠–١٥٠، ١٩٠، ١٩٣، ٢٢٠، ٢٣٩، ٢٥٠–٢٥٣، ٢٦٦، ٢٦٩–٢٧٤، ٢٨٤، ٢٩٢، ٣١١، ٣١٥، ٣١٩، ٣٢٨، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٥، ٣٨٠، ٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩٤، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٧، ٤٢٠، ٤٥٦، ٤٦٢، ٤٦٥، ٤٦٩، ٤٧٦، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٨، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٤٩، ٥٥٥، ٥٥٦، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٧٨

غ

غەزنە (شار) ٣٠٦

ف

فەلەستین ٧٤، ٩١، ١٣٩، ١٤١، ١٤٢، ٢٤٣، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٤٠٠

فــــرەنســـــا ١٤، ١٧، ٦٠، ٧٤، ٨٠، ٤٠٠، ٤٠٥، ٥٠٣
فورات ١٥٣، ٤٩١، ٥٥٩، ٥٦٠
فینلەندە ٤٠٠، ٥٦٨

ڤ

ڤیشی (شار لە فرەنسا) ٨٠

ق

قامیشلی (قامیشلوو) ٤٩٤
قاهیرە ٢٧١
قەرەحەسەن (گوند لە کەرکووک) ٤٠٨
قـــــەرەداغ ٤٣٠، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٥٨
قەرەمووسڵ (شار) ١٠٥
قەسری شیرین ٢١٩، ٢٢٠، ٣١٩
قەڵاچۆلان ١٧٦، ٥١٥
قەفقاس ١٨، ٤٥، ٦٥، ٦٨، ٧٠، ٧١، ٤٠٠، ٤٩٤
قەندەهار ٢٢٠
قەندیل ٣١٩
قوبادلی (گوندی کورد لە قەفقاس) ٣٦٨
قوڕنە ٢٩٢
قۆپی (قەرەداغ) ٥٥٨

ک

کەربەلا ٧٠، ١٠٣
کەلبەجار (گوندی کورد لە قەفقاس) ٣٦٨
کـــەرکـــووک ٢٥، ٥٠، ١٨٩، ٢٣٢، ٢٣٧، ٣٩٤، ٤٠٨، ٤١١، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٤٣، ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٥٧، ٥٠١، ٥٠٨، ٥١٦، ٥٤٩، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٨٥
کرماشان ١٨
کووت ٢٩٢
کـوێت ٤٧، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٧، ٢٩٢، ٢٩٣، ٣٠١، ٣٠٥
کوڕەکاژاو ٣١٨
کـۆیە ٢٨، ٣٣٧، ٣٣٩، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٣، ٣٩٥، ٤٣١، ٥٦٥، ٥٦٧، ٥٧٩
کیکن (گوند) ٢٠٩، ٢١٠

گ

گوموش کۆی (شار) ١٠٥
گوێگجەلی (گوند لە نزیک میاندواو) ٣٥٧، ٣٥٨
گـۆیژە (شـــاخ) ١٣٦، ٢٢٠، ٢٢١، ٣٢٢، ٣٩٩، ٥٠٣

ل

لاجان ٢٠٣، ٢٣٧
لاچین (گوندی کورد لە قەفقاس) ٣٦٨
لاهای ٨٩، ٩٠
لەیلان ٥٠١
لیبیا ٤٤٨

م

مەجەر (هەنگاریا) ٦٠
مەدینە (شار لە حیجاز) ٢٩٢، ٣٠٦
مەرعش ٥١٦
مەرگە ١٧٧
مەککە ٢٩٢

مـــەریوان ١٢٤، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٣٢، ٢٣٧
مەنشووریا ٧٥
مـــەهاباد (ســـابلاغ) ٣٠، ٣٣، ٧٠، ١٢٠، ١٦١، ١٦٢، ١٧٠، ١٧١، ١٧٣، ١٧٧، ٢٠٩، ٢٣٧، ٣٣٧، ٣٥٧، ٣٦٨، ٣٧٥، ٥٧٣
مورتکە (گوند لە بازیان) ٥١٦
موکریان ١٨، ٢٧، ٣٣، ٤٠، ٦٩، ٧٠، ٧١، ١٣٠، ١٦٢، ١٦٤، ١٧٥، ١٩٦، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٣٧، ٣٦٠، ٣٦٥، ٣٧٥، ٤٤٣، ٤٦١، ٤٦٣، ٤٩٢، ٥٧٣
مـــووسڵ ١٠٧، ١٧٣، ٢١٠، ٢٢٤، ٢٧٥، ٤٠٠
مووان (گوند لە مەریوان) ٢٢٦
مۆسکۆ ١٣٧، ٣٦٨، ٤٠٠
مياندواو ١٧٧، ٣٥٧
میسر ٩٦، ٢٣٢، ٢٣٣

ن
ناسرییە ٢٢٠
ناگازاکی ٩٨
نەجەف ٣٠٦
نەرویج ٩٠، ٩١
نەغەدە ٢٠٥
نەمسا ٦٠، ٧٥
نۆرماندی ٩٠
نیچکە (گوند لە موکریان) ٤٦١

و
وان ٢٠٩، ٣١٩
ورمێ ٣٥٨

ه
هەرتەل (گوند لە ڕانیە) ٥٨٩، ٥٩١
هەرملێ (گوند لە موکریان) ٧١
هەگبەلی ئەتە (جزیرە و ئاوایی) ١٠٥
هەڵەبجـــە ١٠٣، ٢٩٨، ٤٧٥، ٤٧٦، ٥٠١، ٥١٧، ٥٤٤
هەورامـــــان ٧٣، ٧٤، ٢١٥، ٢٢٠، ٣١٩، ٤٧٧، ٤٩٣
هەولێـــر ١٣، ٢٤، ٣١، ١٣٢، ٢٠٩، ٢٣٧، ٢٤١، ٣٣٧، ٤٥١، ٤٥٣، ٤٦٢، ٤٦٥، ٤٧٧، ٥٠٨، ٥١٦، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٦٠، ٥٦٢، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٨٣، ٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩١، ٥٩٣
هۆڵەندە ٩٠، ٩١
هیران (گوند) ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ٣٥٣
هیرۆشیما ٩٧
هیندستان ٤٧، ٤٩، ١٩٣، ٣٠٣، ٣٠٥

ی
یـابـان ٦٠، ٧٤، ٧٥، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٠٩، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٤، ١٥١، ١٦٠، ٣٧١، ٤٤٩
یافا ٩١، ١٣٩
یەمەن ٧٤، ٢٦٠، ٢٩٢
یۆنان ٧٣، ٧٤، ٩٢، ٩٣

بیبلیۆگرافیا

ئەو سەرچاوانەی ناویان لە بەرگەکانی پێشوودا بڵاوکراونەتەوە بۆ ئەم بەرگەش کەڵکیان بووە. لێرەدا بەپێی توانا هەوڵ دەدرێ ناوی ئەوانە بڵاو نەکرێتەوە کە لە بەرگەکانی دیکەدا بڵاوکراوەتەوە. دیارە بەهەموو جۆرێک لە پاشانا ناوی سەرچاوەی هەموو بەرگەکان لێک دەدرێن و دەبن بەسەرچاوە و بیبلیۆگرافیای سەرجەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەهەموو بەرگەکانییەوە.

– ئاغا ئۆغلوو ئەحمەد، لە وڵاتی ئادەمزادە سەربەستەکاندا، وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە عەبدولواحید نووری، ١٩٣٩.

– بەرهەمی کۆکراوەی عەبدولواحید نووری، ئامادەکردن و کۆکردنەوەی مەحموود تۆفیق خەزنەدار، بەغدا، ١٩٩١.

– پیرەمێرد، دوازدە سوارەی مەریوان، سلێمانی، ١٩٣١.

– پیرەمێرد، مەحموود ئاغای شیوەکەل، سلێمانی، ١٩٣٢.

– پیرەمێرد، مەم و زین، سلێمانی، ١٩٣٥.

– پیرەمێرد، دیوانی مەولەوی (ئەسڵ و ڕووح)، سلێمانی، بەرگی یەکەم ١٩٣٥؛ بەرگی دووەم ١٩٤٠.

– پیرەمێرد، ئاوە ڕەشەی ڕووسی سوور، سلێمانی، ١٩٤٠.

– پیرەمێردی نەمر، ئامادەکردنی محەمەد ڕەسووڵ هاوار، بەغدا، ١٩٧٠.

– پیرەمێرد و پێداچوونەوەیێکی نوێ بەژیان و بەرهەمەکانی، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، بەرگی یەکەم و دووەم، هەولێر، ٢٠٠١.

– حوسێن حوزنی موکریانی، غونچەی بەهارستان، حەڵەب، ١٩٢٥.

– حوسێن حوزنی موکریانی، ئاوڕێکی پاشەوە، بەرگی یەکەم ١٩٢٥؛ بەرگی دووەم ١٩٣٠؛ بەرگی سێیەم ١٩٣١.

– حوسێن حوزنی موکریانی، تاریخی حوکمدارانی بابان، ڕواندز، ١٩٣١.

– حوسێن حوزنی موکریانی، مێژووی ناودارانی کورد، ڕواندز، ١٩٣١.

– حوسێن حوزنی موکریانی، وێنەگری و کۆڵین، ڕواندز، ١٩٣٤.

– حوسێن حوزنی موکریانی، کورد و نادر شا، ڕواندز، ١٩٣٤.

– حوسێن حوزنی موکریانی، کوردی زەند، ڕواندز، ١٩٣٤.
– حوسێن حوزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، ڕواندز، ١٩٣٥.
– حوسێن حوزنی موکریانی، کوردستانی موکریان (ئاترۆپاتین)، ڕواندز، ١٩٣٨.
– حوسێن عارف، چیرۆکی هونەری کوردی (١٩٢٥ – ١٩٦٠)، بەغدا، ١٩٧٧.
– دیاریی مەلا محەمەدی کۆیە، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦٩.
– دیوانی ئەحمەد موختار جاف، بەکۆششی عەلی کەمالی باپیر ئاغا، سلێمانی، ١٩٦٠.
– دیوانی ئەحمەد موختار جاف، بەکۆششی چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٩.
– دیوانی ئەحمەد موختار جاف، بەکۆششی ئەفراسیاب ئەحمەد موختار، بەغدا، ١٩٨٦.
– دیوانی ئەدیب، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، چاپی یەکەم ١٩٦٤؛ چاپی دووەم ١٩٧٦.
– دیوانی بێکەس، بەکۆششی محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، چاپی یەکەم ١٩٧٠؛ چاپی دووەم ١٩٨٠.
– دیوانی پیرەمێرد، کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی لیجنەیێک، بەغدا، بەرگی یەکەم و دووەم ١٩٩٠.
– دیوانی تاهیر فوئاد، هەولێر. ١٩٧٠.
– دیوانی حەمدی، چاپی یەکەم بڵاوکراوەی نامەخانەی گەلاوێژی سلێمانی، بەغدا، ١٩٥٧؛ چاپی دووەم بەکۆششی جەمال محەمەدئەمین، سلێمانی، ١٩٨٤.
– دیوانی دڵدار، لەسەر ئەرکی چاپخانەی کوردستان، هەولێر، چاپی یەکەم ١٩٦١؛ چاپی دووەم ١٩٧١.
– دیوانی زێوەر، لەسەر ئەرکی نامەخانەی زێوەر، بەغدا، ١٩٥٧.
– دیوانی زێوەر، ئامادەکردنی مەحموود زێوەر، هەولێر، ٢٠٠٣.
– دیوانی سابیری، بەکۆششی سەید سەتار شێخ عەبدوڵڵای بەرزنجی، کەرکووک، ١٩٦٩.
– دیوانی سافی، لەسەر ئەرکی موحسین دزەیی، بەغدا، ١٩٥٣.
– دیوانی سافی، لەسەر ئەرکی چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٥.
– دیوانی سافی، لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی محەمەدی مەلا مستەفای هیرانی، هەولێر، ٢٠٠٤.
– دیوانی (سیف القضات)، بەکۆششی قازی ئەحمەد، چاپی ئێران، ١٩٨٣.

– دیوانی میرزا غەفوور، کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی عەبدوڵڵا ئاگرین، بەغدا، ١٩٩١.
– دیوانی میهری، بژاردن و ئامادەکردنی عەزیز گەردی، سلێمانی، ١٩٧٧.
– دیوانی ناری، بەکۆششی کاکەی فەللاح، سلێمانی، ١٩٨٤.
– زێوەر، ژیانی پێغەمبەران، وەرگێڕانی کوردی (قصص الانبیاء)، سلێمانی، ١٩٢٠.
– زێوەر، دەستەگوڵی لاوان، سلێمانی، ١٩٣٩.
– زێوەر، خێوی ناو مزگەوت، سلێمانی، ١٩٤٦.
– زێوەر، گەنجینەی مەردان، لە لایەن محەمەدی مەلا کەریمەوە کۆکراوەتەوە، بەغدا، ١٩٨٥.
– زێوەر، چیرۆکی حوکومەتێکی خەیاڵی و بەشێک لە کتێبی عەلی سیدۆ گەورانی «لە عەممانەوە بۆ ئامێدی» لە عەرەبییەوە کراوە بەکوردی، سلێمانی، ١٩٩٩.
– شوکری فەزلی، بەکۆششی عەبدوڵڵا ئاگرین، بەغدا، ١٩٨٨.
– شێرزاد عەبدولڕەحمان، دڵدار – شیعر و هەڵوێست، بەغدا، ١٩٨٦.
– عەبدولخالیق عەلائەدین، دڵدار شاعیری شۆڕشگێڕی کورد، بەغدا، ١٩٨٥.
– عەبدولخالیق عەلائەدین، بەسەرهات و ژیانی مەلا محەمەدی کۆیی، نەجەف، ١٩٧٤.
– عەبدولفەتاح ئیبراهیم، دوانێک لە بابەت پێڕەوی میللییەوە، وەرگێڕانی لە زمانی عەرەبییەوە عەبدولواحید نووری، بەغدا، ١٩٤٢.
– عەبدوڵڵا حەداد، ژیاننامە و شیعری میهری، هەولێر، ١٩٩٧.
– عەبدوڵڵا خدر مەولوود، لێکۆڵینەوەیێک لە شیعری حەمدی، هەولێر، ٢٠٠٤.
– عەبدولواحید نووری، پیرۆزیی مناڵ، سلێمانی، ١٩٤٠.
– عەبدولواحید نووری، بەرەو ڕووناکی، بەغدا، ١٩٤٢.
– عەبدولواحید نووری، لە ڕێگەی سەرکەوتنی ئینسانا، بەغدا، ١٩٤٣.
– عەزیز گەردی، ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، سلێمانی، ٢٠٠٣.
– عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوە و بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی، بەغدا، ١٩٧٨.
– فەرەیدوون عەلی ئەمین، چەند سەرنجێک لە پیرەمێردی شاعیر، بەغدا، ١٩٧١.
– محەمەد بەکر، پەخشانە شیعری کوردی، هەولێر، ٢٠٠٤.
– محەمەد بەکر، کێش و ڕیتمی فۆلکلۆری کوردی، هەولێر، ٢٠٠٤.
– محەمەدئەمین زەکی، موحاسەبەی نیابەت، بەغدا، ١٩٢٨.

– محەمەدئەمین زەکی، دوو تەقەلای بێ سوود، بەغدا، ١٩٣٥.
– محەمەدئەمین زەکی، خولاسەیێکی تاریخی کورد و کوردستان، بەغدا، بەرگی یەکەم ١٩٣١؛ بەرگی دووەم ١٩٣٧.
– محەمەدئەمین زەکی، تاریخی سلێمانی و وڵاتی، بەغدا، ١٩٣٩.
– مەلا محەمەدی کۆیی، بەکۆششی مومتاز حەیدەری، هەولێر، ١٩٧٥.
– مەسەلەی ویژدان، چیرۆکی ئەحمەد موختار جاف، بەکۆششی د. ئیحسان فوئاد، بەغدا، ١٩٧٠.
– هانس ئەندرسن، کەمانجەژەن، وەرگێڕانی لە تورکییەوە پیرەمێرد، سلێمانی، ١٩٤٢.
– یادی ئەمین زەکی، بەکۆششی عەلائەدین سەجادی، بەغدا، ١٩٤٨.
– یادی پیرەمێرد، لە ژێر چاودێری عەلائەدین سەجادی، بەغدا، ١٩٥١.

تاريخ الادب الكردي

بين الحربين العالميتين

في القرن العشرين

١٩١٤ - ١٩٤٥

يتناول هذا الجزء من الكتاب مسيرة الادب الكردي في الفترة الواقعة بين بداية الحرب العالمية الأولى ونهاية الحرب العالمية الثانية في القرن العشرين (١٩١٤ - ١٩٤٥) ومن أهم مميزات هذه الحقبة تطور النثر وظهور فنون ومضامين جديدة ومتنوعة من المقالة الادبية والقصة القصيرة. وأما في الشعر فقد كان «الشعر الحديث» انقلاباً عظيماً أحدث تغيراً عميقاً في شكل ومحتوى الشعر الكلاسيكي. وقد تناول هذا الجزء عشرين شاعراً وكاتباً منهم: پيرەميرد، نارى، زيوەر، حمدي، شكري فضلي، احمد مختار، بيكەس، دلدار، وغيرهم.

الجزء الخامس

الدكتور معروف خزنەدار

أربيل ٢٠١٠

The History
of Kurdish Literature

Between the two great Wars
in the 20th Century
1914 - 1945

Vol. V

By

Prof. Dr. Marouf Khaznadar

Arbil 2010